

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

FRIDLEV SKRUBBELTRANG

HUSMAND OG INDERSTE

STUDIER OVER
SJÆLLANDSKE LANDBOFORHOLD
I PERIODEN 1660-1800

EJNAR MUNKSGAARD - KØBENHAVN

1940

HUSMAND OG
INDERSTE

FRIDLEV SKRUBBELTRANG

HUSMAND OG INDERSTE

STUDIER OVER
SJÆLLANDSKE LANDBOFORHOLD
I PERIODEN 1660-1800

EJNAR MUNKSGAARD - KØBENHAVN

1940

FORORD

Dansk Historieskrivning har ikke hidtil kunnet give Husmands- og Landarbejderstanden den Plads, den kan tilkomme ved Vurderingen af ældre Tiders Landbotilstande. Ønsket om at se dette Forhold ændret er Udgangspunktet for disse Studier. Mine Undersøgelser havde oprindelig et landshistorisk Sigte, der kun er fastholdt for enkelte Afsnits Vedkommende. Hovedopgaven er at yde et væsentligt Bidrag til Forstaaelse af den sjællandske Husmandsbefolknings Udvikling i Tidsrummet 1660—o. 1800. I naturlig Sammenhæng hermed har jeg i knap Form medtaget adskilligt vedrørende den øvrige Landbohistorie, især Fæste- og Hoveriforhold. Disse Emner kunde fortjene en mere indgaaende Behandling, hvis der bliver Tid og Raad. Stoffet er iøvrigt saa omfattende, at Undersøgelserne paa de allerfleste Punkter vil kunne uddybes og berigtiges. — Flere Vanskeligheder har svækket og forsinket dette Arbejde, der i det væsentligste var afsluttet 1937—38.

Jeg takker dem, der paa forskellig Maade har bidraget til, at disse Studier kunde foretages. Jeg er megen Tak skyldig for Understøttelse af Stiftamtmand Regenburgs Legat, Den grevelige Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse og (1934) ORSagf. Zeuthens Mindelegat. Endvidere takker jeg Personalet paa Rigsarkivet, Det kgl. Bibliotek og Landsarkivet for Sjælland. En særlig Tak til Arkivar J. O. Bro Jørgensen for opmuntrende Interesse og nyttige Vink. Fremfor alt er jeg min Hustru, Maria Skrubbeltrang, taknemmelig for megen værdifuld Hjælp ved Arbejdet.

København, Juni 1940.

F. Skrubbeltrang.

INDHOLDSFORTEGNELSE

	Side
Forord	5
Forkortelser	9
<i>Indledning. Emne og Kilder</i>	11
I. <i>Befolkningsproblemer.</i>	
1. Husmænd i ældre Tid. Nogle Ejendoms- og Befolkningsbegreber	15
2. Antallet af Huse paa de første Matriklers Tid	21
3. Folkemængden i Sjællands Landsogne ved Slutningen af det 17. Aarhundrede. Antallet af bosatte Familier. Bondebefolknin- gens Grupper	26
4. Forskydninger inden for den sjællandske Bondebefolkning.	
a. Gaardbrugernes Tilbagegang	32
b. Ødegaarde bliver Huse	35
5. Besiddelsesforholdenes Indflydelse paa Husmandsstandens Udvikling.	
a. Bondebefolkningens Fordeling paa Kronens, Kirkens, Skoler- nes og Proprietærernes Besiddelser	38
b. Hovedgaardsudvidelsernes Følger for Husmandsstanden ...	40
c. Gejstlighedens Husmænd	44
6. Husmandsstandens Vækst i Perioden 1660—1720	45
7. Den sjællandske Landbefolkning omkring 1770. Antallet af bo- satte Familier	47
8. Ændringer i Bondebefolkningens Sammensætning	52
9. Antallet af Gaardmands- og Husmandsfamilier i samtlige Lands- dele omkring 1770	58
10. Folkemængden paa Landet ca. 1770—1800; Husmandsbefolknin- gens Tilvækst. Ejendomsantal. Skandinavisk Sammenligning	63
II. <i>Fæste- og Afgiftsforhold.</i>	
1. Fæsteforhold og Inderstvæsen omkring 1700	73
2. Fæstehusafgifter i Tidsrummet 1660—1720	78
3. Indersthusenes Afgiftsforhold	90
4. Det offentlige Krav til Husmændene	94
5. Fæstevæsen i Perioden ca. 1720—70. Forskydninger mellem Gaardmands- og Husmandsgrupperne. Fæstevilkår og Bolig- forhold	100
6. Fæstehusmænds Afgifter (indtil o. 1770)	116
7. Gaardforsiddelse og Gæld. Frimænd	127
8. Lejehusmænd og Inderster. Bolig- og Afgiftsforhold	131
9. Ydelser til det offentlige. Værnepligt og Stavnsbaand	136

	Side
III. <i>Erhverv.</i>	
1. Husmændenes Erhvervsforhold (1660—1720)	152
2. Landarbejdere	168
3. Betleri og Forsørgelsesvæsen	179
4. Husmandsbefolkningens Formuesforhold (før 1720). Sammenligning med Gaardmændenes økonomiske Vilkaar	186
5. Husmands- og Landarbejderspørgsmaalet i Stavnsbaandsperioden. Synspunkter i Samtiden	195
6. »Erhvervstællingen« 1771	205
7. Haandværk, Jordbrug og Kvægavl. Kampen om Græsningsretten	210
8. De gifte Landarbejderes Beskæftigelsesmuligheder. Hoveriets og Tyendeforholdenes Indflydelse	225
9. Lønforhold	233
10. Forsørgelsesvæsen	250
11. Husmænds Formue og Gæld. Arveforhold	263
IV. <i>Reformer.</i>	
1. Tilløb til Fæste- og Jordreformer før 1780	279
2. Husmandsparagraffen i Forordningen af 23. April 1781	290
3. Husmændene paa de nordsjællandske Krongodser	299
4. Jord til Husmænd i andre Egne. Jordlovgivningen	308
5. Jordreformens Hovedresultater (o. 1800)	322
6. Den øvrige Reformlovgivning og Husmændene	326
a. Syns- og Taksationsforretninger. Skifteret i Smaaboer. Gaardforsiddere	328
b. Flytningsfrihed og Værnepligt. Reventlows Forslag om Sol-daterhusmænd	330
c. Husmandshoveriet	334
7. Brugs- og Besiddelsesforhold. Hus- og Jordafgifter	342
8. Smaabruger og Landarbejder	353
V. <i>Hovedlinjer</i>	365
<i>Bilag.</i> Anmærkninger	376
I. Sjællandske Sognetabeller	377
II. Resumé af sjællandske Sognetabeller. A-Grupperne	388
III. Landbefolkningen paa Sjælland-Møen o. 1700	389
IV. Husmandsbefolkningens Sammensætning o. 1700	389
V. Hovedgaardenes Indflydelse paa Befolkningsforholdene (o. 1700)	390
VI. Landbefolkningen paa Sjælland-Møen 1771	390
VII. Aarsager til Fæsteforandringer (1720—99)	391
VIII. Godser 1770 og 1800	393
Navneregister	395
Sagregister	397

FORKORTELSER

D. Kanc.	<i>Danske Kancelli.</i>
Emdt.	<i>Ekstraskattemandt.</i>
Fp.	<i>Fæsteprotokol.</i>
GA.	<i>Godsarkiv.</i>
Grds., Gs.	<i>Gaardsæde.</i>
Holm 1 og 2	<i>Edv. Holm: Danmark-Norges Historie 1660—1720.</i>
Holm I, II. etc.	<i>Samme: Danmark-Norges Historie 1720—1814.</i>
H. T.	<i>Historisk Tidsskrift.</i>
J.	<i>Journal.</i>
Jb.	<i>Jordebog.</i>
Journal. Forslag etc. ..	<i>Journaliserede Forslag, Afhandlinger og Besvarelser af Prisspørgsmaal, Landvæsenet og Bondestandens Vilkaar vedkommende. 1767—71.</i>
K. B.	<i>Det kgl. Bibliotek.</i>
LA.	<i>Landsarkivet for Sjælland og Lolland-Falster.</i>
Ldv. K.	<i>Landvæsenkommissionerne 1757—73 (General-Landvæsenkollegiet 1768—70).</i>
Ldv. Ktr.	<i>Rentekammerets Landvæsenkontor.</i>
L. F.	<i>»Landbokommissionens Forhandlinger« (Kbh. 1788—89).</i>
O. E.	<i>Oederske Efterretninger (se især S. 49 ff.).</i>
RA.	<i>Rigsarkivet.</i>
Rtk.	<i>Rentekammeret.</i>
Rtk. R. P.	<i>Rentekammerets Relations- og Resolutionsprotokol.</i>
Skp. (ved Godsnavne).	<i>Skifteprotokol.</i>
Sidl.	<i>Sletdaler (= Daler).</i>
Ugd.	<i>Ugedag (som Arbejdsydelse).</i>
Økon. Mag.	<i>»Danmarks og Norges økonomiske Magasin« (1757—64).</i>

INDLEDNING. EMNE OG KILDER

Svigtende Kendskab til Husmandsklassernes Udvikling i Tiden før de store Landboreformer har været en af de føleligste Mangler ved ældre landbohistoriske Fremstillinger. Husmandsbefolkningen var Del af et Bondesamfund og Led i et Godssystem, hvis Forhold vel som Helhed er bedre belyst i den historiske Litteratur end Husmændenes, men som iøvrigt langt fra er behandlet saa indgaaende, som det efterhaanden fremdragne Kildemateriale muliggør. En nyere Forskning, der bl. a. ser sig i Stand til at udnytte en større Mængde Godsarkivalier, vil kunne udvide Undersøgelsesfeltet fra enkelte Sogne- og Godsomraader til hele Landsdele og dermed gennemføre en haardt tiltrængt Revision af vor Landbohistorie.

De Undersøgelser, der ligger til Grund for nærværende Fremstilling, vedrører ikke ensidigt Husmandsklassernes Forhold, men Hovedformalet har dog været at give det af den historiske Forskning hidtil mest forsømte Befolkningselement den Plads i Helhedsbilledet af Landbosamfundet, som Husmandsstanden i Kraft af sin sociale og økonomiske Udvikling har Krav paa. Udgangspunktet omkring 1660 er valgt, fordi Husmands- og Landarbejderklassens Oprindelse og Udvikling før Enevældens Tid efter mit Skøn kræver en særlig Undersøgelse, da Materialet væsentlig er af anden Karakter end Hovedkilderne til den her skildrede Periode. Ligeledes mener jeg, at Husmandsstandens Udvikling i det 19. Aarhundrede forudsætter en noget fyldigere Behandling af Landboreformtiden. Heller ikke Landsdelsafgrænsningen tør kaldes vilkaarlig. I Husmands- og Landarbejderspørgsmaalenes Historie var Sjælland ubetinget Hovedlandet og vedblev at være det langt udover de store Landboreformers Tid. Hertil kommer, at Kildematerialet paa flere Punkter er mest fyldestgørende m. H. t. sjællandske Husmandsforhold. I flere Henseender vil der blive draget Sammenligninger med Forholdene i andre Landsdele.

Til Forstaaelse af de sjællandske Husmænds Stilling tjener navnlig tre Hovedundersøgelser, nemlig af 1) Befolkningsforhold, 2) Fæste- og Afgiftsforhold samt 3) Erhvervsvilkaar (især Landarbejderspørgsmaalet). Afhandlingens Opbygning er Udtryk for denne Tredeling, og næsten alle landbohistoriske Kilder af Betydning indeholder Oplysninger om et eller flere af disse Spørgsmaal. 1) og 2) vil kunne belyses ved Hjælp af statistisk Materiale, mens dette naturligvis kun i mindre Udstrækning gælder Husmænds Indtægtsforhold.

Ved 1), Undersøgelserne over Befolkningsforholdene, har det navnlig været af Vigtighed at sammenligne Antallene af Gaardmands- og Husmandsfamilier ved Aar 1700 og 1771 (med Opstilling af Sognetabeller), iagttagelse af Forholdene mellem Bondebefolkningens to Hovedgrupper og konstatere, hvor almindeligt Overgange fandt Sted fra den ene til den anden. I Danmark som i Nordens andre Lande er Tilvæksten i Husmandsstanden et iøjnefaldende Udvi-

lingstræk i det 18. Aarhundrede. Ikke blot Vurderingen af Landarbejdernes Vilkaar, men Opfattelsen af hele det daværende Landvæsenssystem, af Stavnsbaands- og Reformpolitik, maa bl. a. bygges paa statistisk Materiale vedrørende de to Landbogrupper, der især repræsenterede Arbejdskraften i Landbruget og samtidig var de mest mobile Landbefolkningselementer: Husmændene og Tyendet. Fra Tidspunkter før 1787 er her saaledes fremdraget et omfattende nyt Materiale. Vedrørende Reformtiden har jeg søgt at korrigere den ældre Opfattelse af, hvad Folketællingerne 1787 og 1801 samt Ejendomstællingen 1805 kan oplyse om de store Landboreformers Indvirkning paa Befolkningsforholdene.

Undersøgelserne 2) og 3) omfatter tilsammen Udgifts- og Indtægtssiderne i Husmandsklassens Budget, Oplysninger om, hvad Husmændene ydede til Gods- og Rigshusholdningen i Penge og Naturalier, hvad deres Arbejde betød for Gaardbrugerne, og hvad de til Gengæld selv opnaaede af Livsfornødenheder. Hvis der kunde skabes Klarhed over disse enkle Spørgsmaal, vilde det være et vigtigt Bidrag til Bedømmelsen af Stavnsbaandspolitikens Helhedsvirkninger. Det ligger i Sagens Natur, at man lettere faar Rede paa Husmændenes Tilknytning til Godserne, end paa deres Forhold til Gaardmændene, der dog fortrinsvis var deres Arbejdsgivere. Om Fæstehusmændenes Bolig- og Afgiftsforhold kan der fra det meste af Perioden skaffes sikre Oplysninger, mens det er mere spredt og ofte upaalideligt, hvad der foreligger om deres Næringsvilkaar. Beskæftigelsesgraden og Naturallønnen er her de afgørende Problemer. Var f. Eks. Hoveriet til Gavn for de gifte Landarbejdere, som mange Godsejere paastod, eller bevirkede det tværtimod Arbejdsløshed, fordi de hoverityngede Gaardbrugere maatte spare, hvor spares kunde? Gjorde Husmændenes Kreaturgræsning og Naturalløn Gaardmændene fattigere, eller afværgede disse omstridte Ydelser en fuldstændig Proletarisering af Husmandsklasserne, der i det lange Løb ogsaa vilde have skadet Gaardmandsstanden? I Forbindelse med disse og flere landøkonomiske Problemer vil Samtidens Opfattelse af Husmændene finde Omtale, ligeledes Tilløbene til Husmandsreformer. Den store Reformtid berørte især Husmændene gennem Jordreformerne, det forøgede Arbejdsbehov og den betydningsfulde Ændring i Afgiftssystemet, der gjorde Husmændene til Herregaardsarbejdere i langt større Udstrækning end tidligere. Ogsaa det nye Tvangssystemets Tryk stod dog i nøjeste Forbindelse med Befolkningstilvæksten og Spørgsmaalet om Beskæftigelsesmuligheder.

Selv om Afhandlingen især belyser Husmandsklassernes sociale og økonomiske Forhold, skulde den paa flere Punkter kunne bidrage til en rigtigere Forstaaelse af andre landbohistoriske Problemer og af Baggrunden for Landboavgivningen (saaledes Hoveri- og Tyendespørgsmaal). Iøvrigt er Gentagelse af de fra den almindelige historiske Fremstilling kendte Hovedtræk saa vidt muligt undgaaet. Hovedopgaven har været at skrive det Stykke Standshistorie, som Undersøgelsesmateriale belyser. I denne Fremstilling vil der være forholdsvis lidt Polemik mod »ældre Anskuelser«, af den simple Grund at Opfattelsen af Husmændenes Forhold i Regelen har været for svagt underbygget og formet i stor Almindelighed; kun for Reformtidens Vedkommende forholder det sig væsentligt anderledes. Dette hindrer ikke, at jeg staar i Gæld til en Række ældre og nyere historiske Fremstillinger for en Mængde spredte Oplysninger om Husmændenes Stilling.

Til Paavisning af Ændringer i *Befolkningsforholdene* er Materiale fra flere Kildegrupper anvendeligt. Den ene, Kirkebøgerne, er udnyttet af Gustav Bang i hans Undersøgelse vedrørende den sjællandske Landbefolkning i det 17. og 18. Aarh. (Hist. Tidsskr. 7. Rk., II, S. 417—54) samt i hans »Kirkebogsstudier«. Bang har utvivlsomt fastslaaet visse Bevægelser, men sikre Slutninger om Befolkningstilvæksten giver disse Udsnit af sjællandske Sogne dog næppe. Ved nærværende Undersøgelse har jeg da især lagt Vægt paa at fremskaffe et Kildemateriale, der kan give Oplysning om Antallet af bosatte Ægtepar paa bestemte Tidspunkter, og hvorved der kan skelnes mellem Ikke-Bønder, Gaardmænd og Husmænd-Inderster. Af de sjællandske Ekstraskattemandtaller fra 1699—1700 (for Frederiksborg og Kronborg Amter 1704—05) fandt jeg de allerfleste anvendelige, mens tilsvarende Mandtaller fra 1677—78 og 1682—83 syntes upaalidelige for langt flere Sognes Vedkommende. Et fortrinligt Sammenligningsmateriale frembyder Efterretninger om Ægtepar, Enkemænd og Enker paa Sjælland og Møen (»de Oederske Efterretninger«, indhentet i Anledning af Planer om Oprettelse af en almindelig Enkekasse 1771). Hertil kommer Folketællingerne 1787 og 1801, hvor foruden Hovedtabellerne en Del af de originale Mandtaller er benyttede, navnlig til Belysning af Landarbejderforhold. Værdifulde Støttepunkter er endvidere Angivelser af Ejendomsantal, som er fremdraget ved Gennemgang af Præsternes Indberetninger om Gaarde og Huse 1657, Matriklerne 1662—64 og 1688 (de sidste fra Tabellerne i Henrik Peder- sen: De danske Landbrug 1688) samt Ejendomstællingen 1805. Ogsaa Jordebøger og Synsforretninger maa nævnes i denne Forbindelse. Hvad der foreligger i den trykte Litteratur før de store Landboreformer, er navnlig af Værdi, naar man vil have Rede paa de dengang raadende Anskuelser om Befolkningsforholdenes Udvikling.

Hovedmaterialet til Belysning af *Fæste- og Afgiftsforhold* skriver sig fra Fæsteprotokoller, Jordebøger, Godsbeskrivelser (Synsforretninger), Hoverireglementer, Skifteprotokoller, samt Aktstykker fra Rentekammeret, Landvæsenskommissionernes og -kollegiernes Arkiver. Ogsaa den trykte Litteratur, overvejende fra sidste Halvdel af det 18. Aarh., giver betydelige Bidrag. Fæstebrevne indeholder ikke blot Oplysning om Fæstebetingelser fra et meget stort Antal sjællandske Godser, men angiver i Reglen Aarsagerne til Fæsteforandringerne og klarlægger derved i stor Udstrækning Overgangen fra Gaardmands- til Husmandsklassen og omvendt. Sammen med Fæsteprotokoller og Jordebøger er Hoverireglementer (fra o. 1770) Hovedkilder til Oplysning om Fæstehusmændenes Afgiftsydelser, især Pengeafgifterne; enkelte Godsregnskaber kommer dog ogsaa i Betragtning. En Del Godsbeskrivelser giver gode Oplysninger om Husmænds Boligforhold; samme Formaal tjener i Reglen Skifteforretninger i Husmandsboer. Hvad der meddeles om offentlige Afgifter, Militats og Stavnbaandsforhold, er i noget højere Grad bygget paa trykte Kilder.

Overordentlig forskelligartet er det Materiale, der kaster Lys over Husmændenes *Næringsliv*. En vis Inddeling efter Erhverv kan udledes paa Grundlag af større Materialesamlinger som Ekstraskattemandtallerne, de Oederske Efterretninger samt Folketællingerne 1787 og 1801. Ogsaa Husbeboeres Formueforhold kan illustreres ved statistiske Opgørelser; Skifteprotokollerne afgiver her Hovedmaterialet, mens en Del kan hentes fra Godsbeskrivelser. Derimod maa Indtægtsforholdene næsten udelukkende vurderes ud fra mere spredte

Oplysninger fra mange forskellige Kilder: Skifteprotokoller, Godsregnskaber, Indberetninger fra Godser og Amter, Betænkninger og Forslag i Landvæsenskollegiernes Arkiver, Fattigprotokoller, Angivelser i den trykte Litteratur etc. Der foreligger forholdsvis mere om Tyendeløn end om Dagløn. Til Klarlægelse af Landarbejderproblemet er det lige saa vigtigt at undersøge Beskæftigelsesmulighederne (Hoveriets Krav, Landarbejdere i fast Tjeneste, Husmænds Sæsonarbejde) som ensidigt at beskæftige sig med Lønvilkaarene. — Retsprotokollerne, der utvivlsomt indeholder et betydeligt, men vanskeligt tilgængeligt og overordentlig spredt Materiale vedrørende Fæste- og Næringsforhold, er kun benyttet i ringe Udstrækning. Det samme gælder Udskiftningsforretningerne.

Grundlaget for en Vurdering af *Reforminitiativet* i sidste Trediedel af det 18. Aarhundrede, her mere specielt dets Indflydelse paa Husmændenes Kaar, maa for en væsentlig Del søges i Rentekammerets Landvæsensarkiver. Perioden 1767—72 viser Tegn til Nybegyndelser paa alle Omraader, Forarbejder til Udskiftningsforordningen af 23. April 1781 vidner om højst forskellig Opfattelse af Husmandsstandens Rettigheder og Fornødenheder, den lille Landbokommissions Arkiv indeholder Stof til en Belysning af Husmændenes Stilling indenfor det Omraade, hvor Reformbevægelsen mest uhindret brød igennem, og den store Landbokommissions Papirer giver Oplysninger om, i hvilken Grad Hensynene til andre Samfundsklassers Reforminteresser fremskyndede eller hemmede særlige Husmandsreformer. Om Tilstandene ude i Landet erfarer man noget mere gennem de tidligere omtalte Kilder i Godsarkiverne, gennem mangfoldige i Landvæsenskontorerne behandlede Sager og endelig gennem den trykte Litteratur, af hvilken Gregers Begtrup's Skildring af Agerdyrknin-gens Tilstand i Danmark og sammes Hovedgaardsbeskrivelse, samt en Række Afhandlinger i O. C. Olufsens Økonomiske Annaler fortrinsvis kan fremhæves.

En Række ældre og nyere Fremstillinger har paa mange Punkter virket vejledende eller inciterende. I første Række maa nævnes de landbohistoriske Af-snit i Edv. Holms store Værk om Danmark-Norges Historie 1660—1814, V. Falbe-Hansens »Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne« I, samt Arbejder af Professor Alb. Olsen, Rigsarkivar Linvald og Dr. phil. Hans Jensen. Blandt de udenlandske Behandlinger af Husmandsklassernes Kaar i ældre Tid har jeg ved Sammenligninger haft særligt Udbytte af S. Skappels Bog om Husmandsvæsenet i Norge og N. Wohllins »Torpare-, backstugu- och inhysesklas-serna«; dog har jeg kun paa et enkelt Omraade taget Anledning til en skandinaviske Sammenligning.

De i Tekst og Noter omtalte Fæste- og Skifteprotokoller maa, naar ikke andet anføres, søges paa Landsarkivet for Sjælland, Skattemandtaller, Jordebøger og Hoverireglementer paa Rigsarkivet, Forordninger og Reskripter i J. H. Schous »Kronologisk Register over de kgl. Forordninger og aabne Breve« og L. Fogtmans »Kongelige Reskripter, Resolutioner og Kollegialbreve«. — Ved Citater har jeg — med faa, karakteriserende Undtagelser — foretrukket Nutidens Sprogdragt.

I. BEFOLKNINGSPROBLEMER

1. *Husmænd i ældre Tid. Nogle Ejendoms- og Befolkningsbegreber.*

Husmænd og Landarbejdere har der været i Danmark saa langt tilbage som der findes et ordnet Landbrug. Grundstammen i Trælles Samfund var utvivlsomt de gifte Folk, der vel gjorde Tyendets Gerning, men havde selvstændig Bolig i en Hytte ved Fribondens Gaard eller Mark. I den store Nyopdykningsperiode mellem Aar 1000 og 1300 afgav de efterhaanden frigivne Trælle en væsentlig Del af Arbejdskraften. Mange af disse vedblev sikkert at være jordløse Landarbejdere, mens andre som saakaldte Gaardsæder fik et mindre Jordtilliggende indenfor Landsbyfællesskabet. Roskildebispens Jordebog viser, at der omkring 1370 i flere Egne af Sjælland fandtes et meget betydeligt Antal Husmænd, i adskillige Landsbyer forholdsvis flere end i 1660'erne¹. Det 14. Aarhundredes sidste Halvdel var en Nedgangstid for Bondestanden. Pesten skabte Folkefattigdom, og da samtidig det nordtyske Marked for danske Landbrugsprodukter svigtede, indledes de fire Aarhundreder, hvor Ødegaarde er et sørgeligt fremtrædende Træk i dansk Landbrug².

Indtil det 16. Aarh. gik Husmandsstændens Udviklingsmuligheder snarest tilbage. Det stillestaaende Landbrug gav ringe Fortjeneste for Landarbejdere, og der var kun Brug for et begrænset Antal Haandværkere paa Landet. Da Hoveriet først i det 16. og 17. Aarh. tog stærkt Opsving, er der Grund til at tro, at Husmændene i ældre Tid har haft forholdsvis større Erhvervschancer ved Hovedgaardene, der næppe havde Hovbønder nok til Hovedgaardsjorden, end sige Ødegaardenes Drift. Naar mange Herregaarde efter Reformations-tiden, men dog navnlig i Løbet af det 17. Aarh., helt eller delvis opslugte Landsbyer, medførte dette meget naturligt, at der i Stedet for nedlagte Bøndergaarde opstod mange Gaardsæder eller endog helt jordløse Huse, en Udvikling, der kan paavises ved mange Eksempler navnlig fra det 17. Aarhundredes sidste Halvdel. Men samtidig er utvivlsomt i mange Tilfælde flere Smaabrug (Gaardsæder) blevet sammenlagt til Gaardbrug af almindelig Størrelse eller udvidet ved Tillæg af Ødegaardsjord. Jordebøger og Skattemandtaller fra første Halvdel af det 17. Aarh. giver ikke noget stærkt Indtryk af Husmændenes talmæs-

¹ Kr. Erslev: Valdemarernes Storhedstid, S. 299 ff. I 9 af de Landsbyer, hvor Erslev anfører baade Gaard- og Husmandsantal, var der i 1370 94 Gaarde og 68 Husmænd, 1660 145 Gaarde, mens der kun fra 6 af Landsbyerne kendes Husmandsantal fra 1660: 40 mod 53 i 1370.

² E. Arup: Danmarks Historie II, S. 122.

siges Fremgang; de mest fuldstændige Mandtaller tyder dog paa en noget talrigere Husmandsbefolkning ved Aarhundredets Midte end i dets Begyndelse, men helt sikre Slutninger kan man næppe naa til.

Forskningen vil kunne fremdrage interessante Oplysninger fra Tidspunkter længere tilbage. En Vurdering af Forholdene i Almindelighed, en nogenlunde fyldig Fremstilling af Husmandsstandens Historie, kan derimod ikke tage Udgangspunkt tidligere end omkring Midten af det 17. Aarh. Indledningsvis vil det være nyttigt i Hovedtræk at klare sig Husmandsbefolkningens Sammensætning.

Hvilke Landboer maa regnes for Husmænd? Vanskeligheden ved at bestemme det omtrentlige Antal af Huse og Husmænd i det omhandlede Tidsrum beror ikke blot paa Kildematerialets Ufuldstændighed. De forskellige Grupper af Landbefolkningen er ikke saa tydeligt adskilte i det 17. Aarh., at man med fuld Sikkerhed kan drage Grænsen til den ene Side mellem Gaardmænd og Husmænd, til den anden Side mellem Husmænd og Tyende. Der findes en lang Række Betegnelser for Bønder, Husmænd og Landarbejdere³. For Sjællands Vedkommende maa følgende anses for de væsentligste: Bønder (jordlegne Bønder og Gaardfæstere), Bolsmand, Gaardsæder, Husmænd, Gadelusmænd, Inderster og Tjenestefolk. I det 17. Aarh. betegner »Gaardmænd« ofte Inderster og Aftægtsfolk paa Gaardene; »Gaardkvinder« træffes ogsaa. Forvirrende er det, naar flere Betegnelser i Tidens Løb skifter Indhold, eller naar dette er snævert geografisk bestemt. Endnu 1804 kan Mønsenhistorikeren Pastor Paludan, Fanefjord, beklage sig over »de efter Provinsernes Idiotisme helt forunderlige afvigende Navne paa Landbomænd, Landboredskaber og Landbovæsen«⁴.

De tre Begreber, der giver mest Usikkerhed, er *Bol*, *Gaardsæde* og *Inderste*. Sjælland er dog den Landsdel, hvor Forvirringen talmæssigt betyder mindst, da der er forholdsvis færre Smaabrug end paa de øvrige Øer og langt færre end i Jylland.

Det bør fremhæves, at naar Henrik Pedersen i sit historisk-tabellariske Værk »De danske Landbrug 1688« regner alle Ejendomme paa 1 Td. Hartkorn og derover for Gaardbrug, er dette et Skelnemærke, som ingenlunde blev fastslaaet med 1688-Matriklen. Helt op til det 19. Aarh. savnede man en almindelig Skillelinje mellem Huse og Gaardstørrelser. Under Forhandlingerne i den store Landbokommission lyste en af Juristerne efter en fast Bestemmelse, der kunde afgøre det i flere Henseender betydningsfulde Spørgsmaal: hvor meget Jord der fordredes for at forandre et Hus til en Gaard⁵. Efter en Række Anordninger fra Tidsrummet 1788—99 anses Steder med under 1 Td. Hrtk. for Huse, men Mandix anfører dog tillige i sin Landvæsensret, at Ejendomme med saa lidt Jord, at der ikke kan holdes Heste, regnes for Huse⁶. Lignende Skelnemærker træffes hyppigt efter Udskiftningerne. Ved Ejendomstællingen 1805 har man saaledes fra Vejle Amt to indsendte Fortegnelser, af hvilke den ene til Gaardene regnede alle Ejendomme, hvor der holdtes Heste (el. Stude)

³ Se f. Eks. C. Christensen Hørsholm: Agrarhistoriske Studier I, Bilag S. VII, Noten (Omtalen af de Durelske Fortegnelser).

⁴ »Minerva« 1804, I, S. 180.

⁵ Bilag til Landbokommissionens Forhandlingsprotokol, Nr. 149. (Landbokommissionen af 25. Aug. 1786). RA.

⁶ Jac. Mandix: Haandbog i den danske Landvæsensret II (1813), S. 130.

og Vogne baade Vinter og Sommer⁷. I Fællesskabets Tid, da det mange Steder var ret almindeligt, at Husmænd, endog Inderster, holdt Heste, skønt de ikke havde selvstændigt Jordbrug, var dette dog ikke noget skarpt Skelnemærke mellem Hus- og Gaardstørrelser. I adskillige Tilfælde har Landejendomme, der ved Nyopdyrkning har faaet betydeligt Jordtilliggende, bevaret den oprindelige Hus-Betegnelser. Paa Sjælland vil »Husmænd« med over 1 Td. Hrtk. dog næppe tælles i Hundreder i Skattemandtaller fra det 17. Aarh.

Bol. I Jylland og paa Fyn havde den gamle Betegnelse Bol efterhaanden faaet den Betydning, der endnu ligger i »Bolssted«. Paa Sjælland var Betydningen mere usikker. Da Regeringen i 1657 søgte Oplysninger om Antallet af Gaarde, Huse og Bol⁸, satte den mange sjællandske Præster i Forlegenhed. Bolets gamle Betydning, et vist Maal Jord, foresvævede en stor Del af Indberetterne, men som Regel maatte de anmærke, at Byerne ikke var lagt i Bol, eller at Bønderne ikke vidste at gøre Rede for Bolsinddelingen. Kun i enkelte Sogne (navnlig i Alsted Herred) angaves Byernes Jordtilliggende i Bol, et Bol svarende til 3—4 Helgaarde. Enkelte Steder kaldes en Helgaard for en »Bolsgaard« (Farum og Viksø Sogne). Man møder dog ogsaa paa Sjælland Bolet i den Betydning, som paa Fyn og i Jylland er blevet den almindelige: et Smaabrug, varierende fra »Huse, til hvilke der ligger noget lidet Sædeland« til Fjerdingsgaarde. Bol (el. Bolig) som Betegnelse for jordløse Huse, saaledes som man kan møde det i det sydvestlige Jylland, er derimod ukendt paa Sjælland.

Ved Sammenligninger mellem Ejendomstal før og efter 1688-Matriklen maa man tage Bolenes meget forskellige Størrelse i Betragtning. Mens de sjællandske og lolland-falsterske Bol (i Gaard-Betydning) helt overvejende er Smaagaarde, Fjerdings- eller Ottingsgaarde, er Forholdene i Jylland og paa Fyn langt mere uensartede. Der er Herreder, navnlig i Syd- og Vestjylland, hvor Bolene omfatter de fleste Huse, foruden en Række mindre Jordbrug, andre, hvor i hvert Fald kun et Faatal af Husene kan være indbefattet under Bolene⁹. Paa Fyn og Langeland er Størsteparten af Bolene kun af Husstørrelse.

Ved en Opgørelse af den sjællandske Ejendomsfordeling i ældre Tid spiller Mellembegrebet Bol ingen afgørende Rolle. Naar enkelte Jordebogsekstrakter ogsaa for Sjællands Vedkommende opfører et betydeligt Antal Bol, er det en »kunstig Inddeling«, for saa vidt som den ikke er almindelig benyttet, og Bolene kan sikkert saa godt som uden Undtagelse henføres til Gaardgruppen (jfr. J. A. Fridericias Deling af denne i større og mindre Brug, hvis samlede Antal næppe overstiger Antallet af Ejendomme svarende til 1 Td. Hrtk. og derover i 1680'erne¹⁰). I en Ekstrakt fra 1661 er Dragsholm Amt opgjort til 398 Hel-, 313 Halvgaarde og 179 Bol, tilsammen 890; Skattemandtallerne i Aarhundredets første Halvdel svinger omkring 900 Selvejere, Landboer (Fæstere) og Ugedagsmænd, og efter Matriklen af 1688 er der 892 Ejendomme med over 1 Td. Hrtk. Altsaa god Overensstemmelse.

⁷ Tabellariske Fortegnelser over Herregaarde, Præstegaarde, Bøndergaarde og Huse i Danmark i Henh. t. Rtk. Skr. af 24. Sept. 1805. RA. Jfr. S. 68 f.

⁸ D. Kanc. Sognepræsternes Designationer paa Gaarde, Boel og Huse i deres Sognekald, indsendt i Henh. t. kgl. Missive 1657, 27. Okt.

⁹ Dette fremgaar af Sammenligninger mellem Præsteindberetningerne fra 1651 om Gaarde, Boel og Tiendeydere og Matriklerne 1662—64. RA. Jfr. J. A. Fridericias Afhandling om Landejendomsforholdene i det 17. Aarh. (H. T., 6. Rk., II, navnlig S. 490 f.)

¹⁰ H. T. 6, II, S. 594 f. Sammenlign. i det flg. S. 32 ff (om Gaardbrugernes Tilbagegang).

Gaardsæder. I Modsætning til Bol og Bolsmænd er Gaardsæder en almindelig sjællandsk Betegnelse, der dog er forsvindende i det 17. Aarh. I Jordebøgerne fra 1660'erne findes den næppe brugt om mere end et Par Hundrede sjællandske Bønder, deraf ca. 30 under Sorø.

Gaardsæde har i Tidens Løb betegnet ret forskellige Arter af Landbrugere. I de ældste Tider var Gaardsæden en Person, der af en Gaardbesidder havde faaet overladt Brugen af en Jordlod mod at hjælpe til ved Gaardens Drift. Allerede i Middelalderen ophører Gaardsæden med at være knyttet til selve Gaardene, man træffer Gaardsæder ogsaa i Landsbyer, hvor ingen Hovedgaard findes¹¹. I det 16. Aarh. betegner Gaardsæder i Almindelighed mindre Jordbrugere, der gør Ugedagstjeneste, og endnu i det 17. Aarh. finder man Gaardsædebetegnelsen brugt om hoverigørende Bønder paa Kronens Gods i Ods herred og Nordsjælland. Denne Betydning forsvinder i en Periode, hvor Hoveriet efterhaanden udstrækkes til de fleste Fæstebønder. Heller ikke er Gaardsæderne udelukkende Smaabrugere. Bang anfører fra Svenstrup Gods Eksempel paa, at 8 og 10 Gaardsæder i 1572 bliver sammenlagt til henholdsvis 4 og 5 almindelige Gaardbrug¹². Af Præsteindberetningernes Opgivelser 1657 fremgaar det, at blandt 30 Bønder i Lyngø, Pedersborg og Bromme Sogne, der »ere regnede for Gaardsæder«, er der adskillige Helgaarde og Trefjerdingsgaarde, og selv »Gaardsædehusene« maa i det mindste regnes for Halvgaarde; til 2 Fjerdingsgaarde, 6 Gaardsæder og 16 Gaardsædehuse i Haverup og Lyngø svarer i 1682 24 Gaarde med ialt 116 Tdr. Hrtk. Almindeligere er det dog, at Gaardsæderne slaas i Klasse med Fjerdingsgaarde (Haarlev, Bjæverskov Hrd., Gadstrup, Ramsø Hrd., o. fl. Steder). I Ramløse, Holbo Hrd., regnes Gaardsæderne for Ottingsgaarde, i Lyngø Hrd. snart for Fjerdings-, snart for Ottingsgaarde. Bortset fra Sorøegnen er de Gaardsæder, der endnu omtales i det 17. og 18. Aarh.s Jordebøger, udelukkende smaa Jordbrugere og adskiller sig ikke synderligt fra de øvrige Husmænd..

Endnu ved Midten af det 17. Aarh. er der Spor af den Udviklingsproces, der har udsløttet de allerfleste Gaardsæder. Præsteindberetningen fra Butterup S., Merløse Hrd., nævner 18 smaa Gaarde under Birkholm, hvoraf nogle tidligere var Gaardsæder, men som nu alle er blevet lignet i Skyld og Landgilde. Sandsynligvis er Gaardsæderne forsvundet netop ved saadanne Jordomdelinger, der har tilsigtet at gøre Fæsternes Afgifter mere ensartede. De helt smaa Brug var ikke saa hoveridytige, at Godsejerne kunde se deres Fordel ved at oprettholde dem.

En særlig Interesse knytter sig til de ca. 30 Gaardsæder under Sorø. Trods deres relativt store Jordtilliggende svarede de fleste af dem ikke Landgilde, men kun Hoveri, og det fremgaar af Fæsteprotokollerne, at denne Særstilling vedvarede langt op i det 18. Aarhundrede — rimeligvis den seneste Rest af det gamle Forhold, at Arbejdsydelsen var Gaardsædens egentlige Forpligtelse, mens de øvrige Fæstebønder ydede Landgilde¹³. Men dette er Undtagelsen. I det 18.

¹¹ Th. B. Bang i »Fortid og Nutid« 1923, S. 70 f.

¹² Anf. Sted, S. 72, jfr. Th. B. Bang i Wedell-Neergaard: Svenstrup (1921), S. 81.

¹³ Naar Gunnar Knudsen i »Sorø. Klostret, Skolen, Akademiet gennem Tiderne«, I, S. 157 kun regner de ugedagsgørende Husmænd for Gaardsæder, stemmer dette ikke med Fæsteprotokollen fra det 17. Aarh.s Slutning, der navnlig benævner de omtalte Gaardbrugere som Gaardsæder; ogsaa Gaardsædehusene ved Sorø havde som anført betydeligt Jordtilliggende.

Aarh. anvender Jordebøger og Fæsteprotokoller ellers kun Gaardsædebetegnelsen om rene Smaabrug, undertiden ogsaa om Husmænd paa Hovedgaardstaksten, hvis Stilling vel i adskillige Tilfælde har svaret til den middelalderlige Landarbejders. Paa de første Landbokommissioners Tid findes Gaardsæde brugt som Betegnelse for Smaabrug af Bols eller Fjerdingsgaards Størrelse. I et Forslag af 21. Okt. 1767 omtaler Byfoged og fhv. Godsejer O. Bruun, hvorledes Huse i By eller Torp, paa Hede eller Udmark, ved Jordtillæg kan forandres til Gaardsæder¹⁴. Paa dette Tidspunkt adskilte Gaardsæderne sig ofte lige saa meget fra det store Flertal af Husmandsbefolkningen paa Sjælland, der kun havde ubetydeligt Jordtilliggende, som fra Gaardmændene, af hvilke kun faa Procent havde under 4 Tdr. Hartkorn.

Gadehusmænd og Inderster. Om Gadehuse oplyser Arent Berntsen i »Danmarks og Norges frugtbare Herlighed« (1656), at det er »smaa ringe Huse og Værelser«, bygget paa Bøndergaardens Grund og beliggende ved »Gaden« eller Landevejen gennem Landsbyerne. De havde intet Jordtilliggende; »uden undertiden en liden Kaalhave, som dog gemenligen under Gaardsens Grund er hørende«. Det var derfor ogsaa Haandværksfolk og Arbejdere, der beboede disse Huse¹⁵.

Heraf maatte man slutte, at Gadehuse kun var Betegnelsen for Landsbyens jordløse Huse (der dog for det meste havde en Smule Kaalhave), og at disse i Regelen var opført paa Gaardens Grund. Benævnelsen bruges imidlertid i Flæng om alle Huse, der ikke har noget større Jordtilliggende, ogsaa om de mere spredtliggende Huse paa Bøndergodset. Kun Beboerne paa Hovedgaardsmarken vil næppe blive kaldt Gadehusmænd, men Afbyggere eller Gaardsæder. I de ældste Matrikler og i Jordebøger fra det 17. Aarhundrede skelnes der ofte mellem Gadehuse *med Axl* og Gadehuse *uden Axl*, navnlig paa Sjælland, hvor Bolbetegnelsen, som ovenfor omtalt, ikke er meget udbredt. Præsteindberetningerne skelner ofte ligesom Jordebøgerne mellem »Landgildehuse« og »Holdshuse«; man kan dog ikke slutte, at Landgildehuse altid har haft Jord i Marken. Sjælland har ikke som Jylland og Fyn en Mængde Husmandsbrug af forskellig Størrelse, de allcrfleste er ganske smaa. Mere betyder Forskellen mellem de *egentlige Gadehuse*, der er opført paa »Gadejorden« (Landsbyens Fællesgrund) og som af Godsejeren bortfæstes paa lignende Vis som Gaardene, og *Indersthuse*, der ligger paa en enkelt Gaards Grund, ejes eller fæstes sammen med denne, og som Gaardmanden derfor, i Regelen med Godsejerens Bilgelse, kan leje ud mod et aarligt Vederlag i Penge eller Arbejde.

Mens Gadehusenes Antal med ret stor Sikkerhed kan fastslaaes ud fra Jordebøger og Matrikler, stiller det sig mere tilfældigt med Oplysninger om Indersthuse. Præsteindberetningerne nævner oftere Huse, der hører til Bøndergaarde, hvad der i mange Tilfælde forklarer betydelige Afvigelser mellem Matriklens og Præsternes Angivelser. Eksempler fra nogle midt- og sydsjællandske Sogne vil vise, at Indersthuseenes Tal kunde være ret stort:

¹⁴ Landv. K. Pk. Journaliserede Forslag, Afhandlinger og Besvarelser af Prisspørgsmaal Landvæsenet og Bondestandens Vilkaar vedk. 1767—68, Nr. 9. RA.

¹⁵ Arent Berntsen, anf. Værk II, 2. Del, S. 103.

		Indersthuse 1657	Andre Huse 1657	Huse i Matr. 1662
<i>Ringsted Herred:</i>	Skt. Hans	9	10	11
	Benløse	9	11	10
	Kværkeby	11	13	16
	Haraldsted	6	28	30
<i>Hammer Herred:</i>	Kastrup	4	12	12
	Hammer	17	11	12
	Lundby	16	3	8
	Sværdborg	21	17	14
	Kjøng	8	23	19
		101	128	132

En fuldstændig Fortegnelse over Huse i Kronborg Amt 1709 viser, at Bønderne dér havde ca. en Fjerdedel af samtlige Huse¹⁶.

Nogen skarp og varig Adskillelse mellem de to Arter af Huse har der dog ikke været. I mange Tilfælde byggede Bønderne Indersthuse paa Gadejorden eller paa nedlagte Bøndergaardes Grund, og Beboerne af disse Huse blev ikke altid kaldt Inderster. I Skattemandtallerne omfatter »Husmænd« (eller »Husfolk«) ofte baade Husmænd og Inderster, mens de opførte »Inderster« (eller »Indsiddere«) bor til Huse paa Gaarde eller hos Husfolk. Til Forstaaelse af Landbefolkningens Sammensætning og Livsvilkaar er det af Vigtighed at klare sig Inderstbegrebets forskelligartede Indhold.

Mens det store Flertal af de egentlige Gadehusmænd virkelig var, hvad Arent Berntsen kalder dem: Haandværkere og Arbejdere, er Indersternes Erhvervsforhold langt mere forskelligartede. Navnlig tør man skelne mellem fire Grupper af Inderster:

1. *Fhv. Gaardmandsfolk, der nyder Aftægt.* Da disse i Regelen faar Underhold fra Gaarden og ofte har et ikke ubetydeligt Kreaturhold, undertiden ogsaa Penge i Behold, adskiller de sig socialt fra Landarbejderne og Haandværkerne og kan kun med tvivlsom Ret regnes til Husmandsstanden. I mange Tilfælde har de beboet et Hus paa Gaardens Grund og haft et Stykke af dens Jord til deres Underhold.

2. *Medbrugere af Gaarde* betegnes ofte som Inderster, selv om de i de fleste Henseender havde lige Rettigheder med den, der stod for Gaarden. Den aldrende Gaardfæster lod ikke sjælden, med Godsledelsens Samtykke, en Søn eller Svigersøn faa en Del af Gaarden i Brug. Medbrugerne kunde i hvert Fald ved Skatteudskrivningen opføres som Inderster, hvad Skattebreve fra det 17. Aarhundredes Begyndelse hjemlede dem Ret til¹⁷. Heller ikke disse »Inderster« kan med Føje regnes til Husmandsstanden.

3. *I fast Tjenesteforhold* til Gaardmændene stod et ret stort Antal Inderster, baade gifte og ugifte. Danske Lov paabød, at enhver ledig Karl eller Inderste, der sad til Huse paa Landsbyen, skulde tage fast Tjeneste for et helt eller halvt Aar ad Gangen. »Og skal saa ingen paa Landet hos Bønderne for Dagløn arbejde uden Gifte og Bosatte paa Gaarde eller Gaardparter og Gadehusmænd,

¹⁶ Nærmere omtalt nedenfor S. 77.

¹⁷ C. Christensen Hørsholm: Agrarhist. Studier I, S. 93 Noten.

som gøre og give aarlig Rettighed til deres Herskab«¹⁸. De ugifte Inderster stilles altsaa i Tyendets Rækker; i Virkeligheden har mangen gift jordløs Husmand haft en lignende Stilling.

4. Den store Mængde »Stakler«: *Enker og andre enligtstillede Kvinder, Invalidere og Gamle*, som Datidens Skattemandtaller omtaler, synes at udgøre det triste Flertal i Indersternes brogede Skare. Selv om mange har haft deres Underhold hos Slægninge, eller i hvert Fald frit Ophold i et af Byens Huse eller paa Godset, var de fleste »husarme« eller yderst fattige Mennesker, der helt eller delvis ernærede sig som Betlere — en trykkende Byrde baade for Gods- og Bondesamfund i det 17. og 18. Aarhundrede.

De Befolkningsdele, der henævnes Inderster, rækker saaledes fra Bondesamfundets Bund til dets Top, et Forhold, der mere end noget andet bevirker, at man maa gaa frem med en vis Varsomhed ved statistiske Undersøgelser over Landbefolkningens Sammensætning i det 17. og 18. Aarhundrede.

2. Antallet af Huse paa de første Matriklers Tid.

Ejendomsfordelingen 1682. Landbohistorikeren Henrik Pedersen har i sit efterladte Værk »De danske Landbrug 1688« udnyttet en Del af det store statistiske Raastof, som Forarbejderne til Christian V's Matrikel indeholder. Opstillingen af en imponerende Række Tabeller kaster Lys over Ejendommenes Antal, Størrelses- og Besiddelsesforhold. Efter disse Undersøgelser var Landejendomsfordelingen i Danmark i 1680'erne indenfor Hovedlandsdelene:¹⁹

	Hovedgaard og Præstegaarde	Bøndergaarde	Huse m. Jord	Jordløse Huse
Sjælland med Møen og Samsø	384	15.810	1.601	3.123
Fyn med Langeland	252	7.777	1.625	1.753
Lolland-Falster	104	4.711	969	1.192
Jylland	844	28.266	8.795	3.107
	1.584	56.564	12.990	9.175

Som Henrik Pedersen i sin Ødegaardsafhandling har paavist, var Antallet af Ødegaarde endnu saa lang Tid efter Svenskekrigene overordentlig stort, i hele Landet ca. 2700, paa Sjælland alene 880. Af Bøndergaarde, der baade var beboede og i Drift, var der knap 54.000, paa Sjælland kun ca. 14.600 (bortset fra Samsø's 300 Gaarde)²⁰. I adskillige Tilfælde kan det være vanskeligt at afgøre, hvorvidt der er Tale om eet Brug, der drives af flere Gaardbeboere, eller om to selvstændige Brug, navnlig i Sydjylland forekommer der saadanne Tvivls-tilfælde; i Jylland er der sikkert allerede i det 17. Aarh. flere Gaardbrugere end paa Øerne²¹. Hertil kommer, at Grænsen i Td. Hrtk. slaar forholdsvis mange jyske Smaabrug i Klasse med Husene, skønt disse Bol i Samtiden snarest har været regnet for Gaarde. Sjælland er den Landsdel, hvor Sammenligningen

¹⁸ Da. Lov III, 19. Kap., Art. 4 og 5.

¹⁹ Mens Husantallene her er anført som i Tabellerne i »De danske Landbrug 1688« (Hovedoversigten S. 349—53), er Tabellerne for Gaarde hentet fra Henrik Pedersens Afhandling om Ødegaarde i H. T., 8. Rk., IV, Tillæg, S. 188—206, hvor den hensigtsmæssige Udskillelse af Bøndergaarde er foretaget; det samlede Antal Bøndergaarde afviger en Ubetydelighed fra det i »D. d. L. 1688« anførte.

²⁰ Jfr. dog S. 33 ff. (om Ødegaardenes Antal paa Sjælland).

²¹ Jfr. J. A. Fridericias Undersøgelser, se navnlig H. T., 6. Rk., II, S. 484 f., med Tabellerne IV, VI—VII, IX og XVI.

mellem 1688-Matriklen og ældre Opgivelser volder mindst Vanskelighed, derimod er Ødegaardsantallet størst paa den sjællandske Øgruppe.

Ogsaa Antallet af *Huse med Jord* fremgaar nogenlunde fyldestgørende af Henrik Pedersens Tabeller. Oversigten viser, hvor jordfattig den sjællandske Husmandsstand var. Mens der i Jylland var 1 Hartkornshus for hver 3 Gaardbrug og Forholdet paa Fyn og Lolland-Falster var omtrent som 1 til 5, gik der paa Sjælland kun 1 Husmandsbrug paa 10 Gaardbrug. Af de ca. 13.000 Huse med Jord havde 7400 mindre end $\frac{1}{4}$ Td. Hrtk. (paa Sjælland 873 af de 1600 Brug).

Med de *jordløse Huse* naar vi et Omraade, hvor Matriklen svigter. Her er de samlede Tal meget for lave. I nedenstaaende Oversigt er Sikkerhedsgraden for de forskellige Landsdele i grove Træk angivet: Under I) anføres Antallet af Herreder, hvor den i Henrik Pedersens Tabeller angivne Husmængde helt eller omtrentligt svarer til de virkelige Forhold, under II) Herreder, hvor Opgivelserne svigter for adskillige Sognes Vedkommende, mens III) angiver Antallet af Herreder, hvor saa godt som ingen jordløse Huse er opført.

	Antal Herreder			
	I	II	III	Ialt
Sjælland-Møen (med Samsø)	14	10	10	34
Fyn-Langeland	13	1	1	15
Lolland-Falster	6			6
Vest- og Sydjylland		6	18	24
Midt- og Østjylland	7	16	16	39
Nordjylland	18	3		21
	58	36	45	139

I en Trediedel af Landets Herredsomraader er Tabellernes Angivelse af de jordløse Huses Antal helt ufuldstændig, i yderligere en Fjerdedel temmelig usikker. Kun Nordsjælland, til Dels Vestsjælland, endvidere Fyn og Lolland-Falster, samt et nordjysk Omraade, der ikke omfatter mange Herreder Syd for Limfjorden, opviser Husantal, der kan dække de virkelige Forhold. For det øvrige Lands Vedkommende maa det blive andre Undersøgelers Opgave at supplere Henrik Pedersens Tabeller, der lider under, at Materialet fra 1680'erne paa dette Punkt har saa betydelige Mangler²². En nøjagtigere Bestemmelse af Husantallet paa Sjælland kan imidlertid gennemføres med Støtte i Præsteindberetningerne 1657 og i Matriklen af 1662.

*Det sjællandske Husantal*²³. Som det vil fremgaa af Tabelbilaget, supplerer de tre Hovedkilder til Oplysning om Husmængden paa Sjælland i stor Udstrækning hinanden. Ejendomsfordelingen 1682, som den anskueliggøres i Henrik Pedersens Tabeller (citeret a), er ogsaa for Husenes Vedkommende fyldestgørende i de nordsjællandske Amter samt i Størstedelen af de vestsjællandske Sogne (Antvorskov, Korsør, Sæbygaard, Kalundborg, Dragsholm og Holbæk

²² Den ufuldstændige Angivelse af de jordløse Huse skyldes dog ikke udelukkende Materialets Svigten: Markbøgerne giver i mange Tilfælde Oplysninger om Huse, som ikke kommer med i Modelbøgerne og selve Matriklen. Eksempelvis kan anføres, at Markbøgerne for Malt Herred med ca. 200 Gaardbrug (men 270 Gaardbrugere!) ikke blot oplyser om de 24 Hartkornshuse, som Tabellerne anfører, men desuden om 46 jordløse Huse.

²³ Samsø er her og i det følgende fraregnet.

Amter). 1662-Matriklen (b) har et for dette Tidspunkt ret fuldstændigt Husantal for Roskilde og Ringsted Amter som Helhed, samt for de fleste Sogne i Korsør, Antvorskov, Dragsholm, Holbæk og Vordingborg Amter. Præstendberetningerne 1657 (c) er anvendelige i Ringsted, Sorø, Vordingborg og Tryggevælde Amter (bortset fra en Del Sogne i Bjæverskov Herred), endvidere i Dele af Roskilde Amt og en betydelig Mængde vestsjællandske Sogneomraader.

Nedenstaaende Oversigt viser Resultatet af en Sammenligning Sogn for Sogn indenfor de sjællandske Amtsomraader. Tallene fra 1682 er fastholdt i 5 Amter som Helhed, mens de i 5 andre for enkelte Sognes Vedkommende er erstattet med formentlig rigtigere Angivelser fra 1657 eller 1662. (Det drejer sig om 12 Sogne i Antvorskov Amt, 9 i Korsør, 2 i Kalundborg, 3 i Dragsholm og 5 i Holbæk Amt; Tallene i Parentes er det i Henrik Pedersens Tabeller angivne Husantal i Amterne). — 1662-Matriklens Husantal er opført for Roskilde Amt som Helhed, samt for 9 Sogne i Korsør Amt, 3 i Holbæk. Husangivelserne fra 1657 tør anses for de nøjagtigste i Ringsted, Sorø, Vordingborg og Tryggevælde Amter (bortset fra Bjæverskov Herred), endvidere i henholdsvis 12, 2, 3 og 2 Sogne i Antvorskov, Kalundborg, Dragsholm og Holbæk Amter. — Sandsynlige Husantal savnes fra alle tre Tidspunkter i 7 Sogne i Bjæverskov Herred; hvis det antages, at Husene her har udgjort en lige saa stor Procentdel af Ejendommene som i Herredets øvrige 6 Sogne, bliver Antallet af Huse de anførte 203. — Husangivelserne fra Møen er fra et senere Tidspunkt, Jordebogen 1697 (d).

Til Sammenligning er Amternes Gaardantal anført. Her maa erindres, at der paa Sjælland og Møen var ca. 380 Herregaarde og Præstegaarde, samt ca. 880 Ødegaarde²⁴.

Amt	Gaarde 1682	Huse ialt	H. i pCt. af Ejendomsantal
København* (a)	1.279	1.036	44,5
Frederiksborg (a)	841	343	29,0
Kronborg (a)	699	418	37,4
Jægerspris (a)	419	192	31,4
Roskilde (b)	1.525	688	31,1
Ringsted (c)	742	387 (325)	34,3 (30,0)
Sorø (c)	446	141	24,0
Antvorskov (ac)	945	280 (225)	22,8 (19,2)
Korsør (ab)	1.082	432 (353)	28,5 (24,7)
Kalundborg (ac)	805	237 (225)	22,8 (21,8)
Dragsholm (ac)	892	236 (209)	20,9 (18,2)
Sæbygaard (a)	634	246	28,0
Holbæk (abc)	1.373	493 (454)	26,4 (24,8)
Tryggevælde (c)	1.599	393 + 203	27,2
Vordingborg (c)	1.928	716	27,1
Sjælland ialt	15.209	6.238 + 203	29,8
Møen** (d)	647	160	19,8
Sjælland-Møen ialt	15.856	6.601	29,4

* Herunder ogsaa Hørsholm Amt (ligesom hos Henrik Pedersen).

** Bogø ikke medregnet.

²⁴ Ang. Ødegaardsantallet, se Henrik Pedersen i H. T. 8. Rk., IV Tillæg, S. 196, og nedenfor S. 33 ff.

Naar Nordsjælland, navnlig Københavns og Kronborg Amter, viser saa forholdsvis stort et Husantal, skyldes det for en Del de mange Fiskerlejer: Dragør havde saaledes i 1682 65 Huse, Hornbæk 22, Gilleleje 34, Kikhavn 23 Huse. Af Kronborg Amts 418 Huse laa ca. 100 i Fiskerlejer; fraregnes disse, bliver Husprocenten omtrent den samme i Kronborg, Frederiksborg og Roskilde Amter. Omkring 30 % af Landejendommene udgjorde Husene endvidere i Ringsted Amt, mens der var betydeligt færre i Syd- og navnlig Vestsjælland, Lavpunkterne repræsenterer Dragsholm (Odsherred) og Møen med omkring 20 %. Ogsaa paa Stevns var der forholdsvis faa Huse. Bemærkelsesværdigt er det, at i 8 Amtsonraader med over $\frac{1}{2}$ af Gaardantallet svinger Husprocenten kun mellem 26,4 (24,8) og 31,4 %. Forholdet mellem Huse og Gaarde er altsaa nogenlunde ensartet indenfor Størstedelen af det sjællandske Omraade.

Spørgsmaalet bliver imidlertid, om Husmængden 1657, 1662 og 1682 har været omtrent den samme, og dette fører ind paa en Undersøgelse vedrørende Ødehusenes Antal.

Ødehuse. Allerede før Svenskekrigene fandtes der et betydeligt Antal Ødehuse saavel som Ødegaarde. »Øde« maa snart udlægges blot som »ledigt«, snart som (mer eller mindre) »forfaldent«. Huse, der stod ledige, var vel endnu hurtigere end Gaardene udsat for Nedrivning og Forfald — Fæsteprotokollerne melder ikke sjældent om Overtagelse af »Huse«, hvor der »hverken var Stik eller Stage«. Ejerne havde naturligvis ikke samme Interesse i at bevare nogle Fag usselt Hus som i at faa Gaarde besat. For at sikre Ødegaardbygningerne mod at falde i Ruiner indlogerede de undertiden Beboere fra Husene²⁵. Præsteindberetningerne 1657 nævner i flere Sogne, at en Del af Husene er øde, i enkelte Tilfælde Ødehusenes Antal. I Egeslevmagle S., Flakkebjerg Hrd., er 8 af 34 Huse øde, 3 endog »slet øde«; i Egebjerg S., Odsherred, 5 af 26. Byen Slagelsebo i Slaglille S., Alsted Hrd., er helt »afbrudt«, 9 G. og 9 H. blev her øde. I Snertinge, Særslev S., Skippinge Hrd., meldes »ingen nu«, her er Husene altsaa ogsaa afbrudte.

Selv om man maa regne med nogle faa Procent Ødehuse ogsaa før 1658, vil Sammenligninger mellem Præsteindberetningernes og Matriklens Husantal i ca. en Trediedel af de sjællandske Landsogne dog tydeligt vise Krigens Indvirkning. (Inderthusene i en Række Sogne 1657 er her fraregnet.)

	Huse 1657	Huse 1662
19 Sogne i Roskilde Amt	254	252 ÷ 13 øde
23 — - Ringsted Amt	346	325 ÷ 33 -
23 — - Korsør-Antvorskov Amter .	371 ÷ 8 øde	293 ÷ 24 -
21 — - Holbæk-Dragsholm Amter . .	341 ÷ 7 -	283 ÷ 50 -
35 — - Vordingborg Amt	586	527 ÷ 34 -
	<hr/>	
	1.898 ÷ 154 øde 1.680 ÷ 154 øde	

Nedgangen viser sig baade ved det lavere Husantal og i Ødehusenes Mængde. Det synes ret vilkaarligt, om afbrudte Huse helt lades uomtalt i Matriklen eller opføres som øde. Fordelt efter Amter er den samlede Tilbagegang i Procent: Roskilde Amt 5,9, Ringsted 15,6, Korsør-Antvorskov 25,9, Holbæk-Dragsholm 30,2, Vordingborg 15,9. Gennemsnitlig Nedgang 19,0 Procent. Sandsynligvis

²⁵ Se Afsnittet: Ødegaarde bliver Huse.

var Antallet af Ødehuse navnlig i Roskilde Amt større, end disse Tal giver Indtryk af. Roskildegaaards (Bistrups) Jordebog for 1662 viser, at af Godsets 120 Huse i Amtet var mindst 16 øde. Flest Ødehuse var der i det nordvestlige Sjælland, hvor ogsaa Ødegaardsprocenten var størst²⁶. Forholdsvis faa bevarede Jordebøger fra 1660'erne giver Oplysning om Ødehuse. I Tølløse Sogn var der 1662 11 Ødehuse, men Tølløsegaards Jordebog fra dette Aar omtaler kun et enkelt. Heller ikke Birkholms (Løvenborgs) Jordebøger fra 1660'erne nævner mange Ødehuse, mens Jordebogen fra omkring 1670 viser, at ca. en Trediedel var øde²⁷.

I Forhold til en Ødegaardsmængde, der i visse Egne løb op til en Trediedel af Gaardbrugene eller mere, er en Nedgang paa 19 Procent i Husantallet ikke paafaldende stor. Men Spørgsmaalet er, om Nedgangen fortsattes for Husenes Vedkommende i de følgende Aartier, da der utvivlsomt paa de fleste Godser blev udfoldet ihærdige Bestræbelser for at faa Gaardene paa Fode. Blandt ældre Agrarhistorikere har Christensen Hørsholm tænkt sig denne Udviklingslinje²⁸. Udviklingen i en Egn, hvor Ødeejendommenes Antal var særlig stort, kan udlæses af følgende Oversigt fra en Række Sogne i Holbæk og Dragsholm Amter:

<i>Dragsholm Amt, Odsherred:</i>	1657	1662	1682
Holmstrup	22	19 ÷ 4 øde	19
Vallekilde	38 ÷ 2 øde	15	23
Odby	9	11 ÷ 7 -	11
Faarevejle	26	20	19
Grevinge	14 ÷ 2 -	12 ÷ 3 -	11
Egebjerg	26 ÷ 5 -	17 ÷ 3 -	24
	<hr/>		
	135 ÷ 9 øde	94 ÷ 17 øde	107

<i>Holbæk Amt, Merløse Herred:</i>	1657	1662	1682
Merløse	6	4	5
Asminderup	11	9	9
Tølløse	29	26 ÷ 11 øde	30
Soderup	23	19	23
Tostrup	23	13 ÷ 4 -	20
Uggerløse	16	12	17
Stenlille	8	2	5
Butterup	12	19 ÷ 10* -	13
Tersløse	21	20	23
Ondløse	12**	11	12
Søndersted	5	3	10
Kvændløse	15	15 ÷ 1 -	20
Nr. Jernløse	12	10 ÷ 2 -	18
Sdr. Jernløse	8	8 ÷ 2 -	7
	<hr/>		
	201	171 ÷ 30 øde	212

* Heriblandt sikkert en Del forladte Gaardsæder.

** 6 er Gaardsæder.

²⁶ Hist. Tidsskr., 8. Rk., IV Tillæg, S. 196 ff.

²⁷ Pk. Jordebøger 1661—1794 i Løvenborg GA. LA.

²⁸ Agrarhist. Studier I, Aktstykker og Oplysninger, S. VIII.

I det daværende Holbæk Amt (bortset fra Hjembæk og Aagerup Sogne) var der i 1662 341 Huse, hvoraf 49 øde, men 1682 441 H. — Som Helhed synes Perioden 1660—82 at staa i Genopbygningens Tegn. I de Egne, hvor over Tredieparten af Husene er øde eller forsvundet efter Krigene, er der endnu i 1682 i Regelen færre Huse end i 1657. Men de fleste Steder bringer den korte Fredsperiode 1660—76 en Stigning i Husantallet, der dækker Tabet fra Krigstiden og viser en mindre Tilvækst derudover.

3. Folkemængden i Sjællands Landsogne ved Slutningen af det 17. Aarhundrede.

Antallet af bosatte Familier. Bondebefolkningens Grupper.

Vort Kendskab til Landejendommenes Antal paa Sjælland i Tiden efter 1660 giver dog intet sikkert Grundlag for Slutninger om Folkemængden, end ikke om de bosatte Familiers Antal. Matrikelsforarbejderne viser ikke det fulde Antal ubesatte Gaarde, idet mange af de ved Gaardene anførte Navne er forlængst afdøde eller borttrømte Fæsteres. Endnu mindre er den ovenanførte sandsynlige Husmængde en Maalestok for Husmandsfamiliernes Antal. Der var en betydelig Mængde Inderster, men hvor mange? — Det eneste Materiale, der kan give nogenlunde tilfredsstillende Svar paa Spørgsmaal om Folkemængde, specielt dog oplyse om Antallet af bosatte Familier, er utvivlsomt *Ekstraskattemandtallerne*²⁹.

Det stiller sig saa heldigt, at Tidsrummet fra den skaanske Krig til den store nordiske har levnet Skattemandtaller i Overflod, i Regelen ogsaa Præsternes originale Mandtaller, som det overalt vil være nødvendigt at gaa til. Fra den første Del af Perioden hører Mandtaller for Kop-, Kvæg- og Ildstedskatterne 1677, for Kop- og Kvægskatten 1678 og tilsvarende Skattemandtaller 1682—83 til de brugeligste. Men fra intet af disse Tidspunkter er Materialet fyldestgørende for saa overvejende Dele af Sjælland, at det kan danne Grundlag for en omtrentlig Bestemmelse af hele Folkemængden. Dette er derimod Tilfældet med *Ekstraskattemandtallerne* 1699—1700 (for et Par Amters Vedkommende suppleret med Mandtaller fra 1704—05). Her maa Sognemandtaller fra over 300 af 378 Sogne i de sjællandske Landdistrikter regnes for anvendelige, naar det gælder at konstatere *Antallet af bosatte Familier (Ægtepar)*. — Noget usikrere stiller det sig m. H. t. den ugifte Del af Befolkningen, til Dels ogsaa med Antallet af Enker og Enkemænd. Ved Beregninger over Forholdet mellem Ægteparrenes og de Enligtstillede Antal maa en betydelig Del af Mandtallerne udgaa. Om Børneantal oplyser kun en ringe Del af Mandtallerne; her danner dog Mandtallerne ved Udskrivningen af Munderingsskatten 1704—05 til Dels en Undtagelse, saaledes at vi for en Gruppe Sognes Vedkommende kan operere

²⁹ Naar Gustav Bangs Undersøgelser vedr. den sjællandske Landbefolkning i det 17.—18. Aarh. (H. T. 7, II, S. 417—54) ikke førte til sikrere Resultater, skyldes det i første Række Materialets Mangler. Kirkebøgerne giver kun Oplysninger om eet Hovedforhold: Forholdet mellem Fødte og Døde, og denne Statistik er endda højst mangelfuld, navnlig for de ældre Perioders Vedkommende. Udvandring (Rømning) kan saaledes indvirke stærkt paa Udviklingen i det enkelte Sogn. Selv om Bang har Fortjeneste af gennem Undersøgelsen af 30 Sognes Kirkebøger i Tidsrummet 1650—1780 at have paavist visse Svingninger i Fødselstallet, savnes der dog de faste Holddepunkter, som Skattemandtallerne og senere de første Folketællingslister trods adskillige Mangler giver.

med Folketal fra ca. 1705, der næppe har større Mangler end de første Folketællingsresultater.

Præsternes Mandtalsopgivelser falder, hvad Bondebefolkningen angaar, i Regelen i 3 à 4 Afdelinger: Gaardmænd (Bønder, Bomænd), Husmænd (Husfolk), hvorfra Indersterne dog ofte udskilles som en særlig Gruppe (i andre Tilfælde angives de ved de Gaarde eller Huse, hvor de opholder sig); endelig den Gruppe, der her for Kortheds Skyld kan betegnes »Stakler«. Præsterne var pligtige til at indberette ikke blot om de bosatte Gaardmænd, Husmænd og Inderster, der sandsynligvis kunde svare Ekstrapaalægene, men ogsaa om Husarme, Fattige, Gamle og Svagelige, Invalider o. a. daarligtstillede Beboere, der kunde ventes at gaa fri. De fleste Præster har gjort senere Tidens Historikere den Tjeneste at opfylde Forpligtelsen. Det hører til Undtagelserne, naar Præsten i Kværkeby (1699) efter at have optegnet Gaardmændene og nogle faa Husmænd kun tilføjer: »Hos Resten er Hunger og Had og liden Mad«. I Regelen indlod Præsterne sig paa en mere detaljeret Fremstilling af Staklernes Armod og Elendighed. Præstemandtallerne er en værdifuld, om end noget ensidig Kilde til Oplysning om Landbotilstande paa Ekstraskatternes Tid, og det er navnlig Husmænd og Indersters Forhold, der giver Anledning til Omtale, da en stor Part af disse i Modsætning til Gaardmændene kunde gøre sig Haab om Skattefrihed eller -lempelse.

Undersøgelsernes Resultat foreligger i en Række Sognetabeller (Bilag I), hvor det samlede Antal Ægtepar fra Ekstraskattemandtallerne 1699—1700 (Frederiksborg og Kronborg Amter dog fra omkring 1705) er sammenholdt med de tilsvarende Antal i 1771, da Præsteindberetninger, fremskaffet i Anledning af Oeders Forslag om Oprettelse af en almindelig Enkekasse, for Sjællands Vedkommende afgiver et lignende Materiale. Til Sammenligning er endvidere anført hvert Sogns Folketal i 1769.

Om disse Sognetabeller og Amtsresuméet (Bilag II) maa bemærkes:

Til Bondestandsgrupperne (Gaardmænd og Husmænd-Inderster) henregnes alle, der har Jorddyrkning eller Haandværk i Landsbyen til Hovederhverv. Fiskere er dog ligeledes medregnet. Udenfor Bondestanden regnes navnlig Proprietærer, Forpagtere, Ridefogder, Præster, Degne, Substitutter, Møllere, Kromænd, Skovridere og (i Regelen) Skovfogder, samt Befalingsmænd i Hæren (men *ikke* de gifte Soldater; disse er for en væsentlig Del Landarbejdere). Det drejer sig ved Aar 1700 næppe om mere end 3—4 pCt. af Befolkningen, selv om det undertiden er vanskeligt at trække en skarp Grænse: Degne er ofte Gaardbrugere, Møllere og Skovridere endnu oftere og Kromændene undertiden. Ogsaa Tilnavne som »Møller« kan være vildledende, men dette Forhold er dog uden større Betydning³⁰. I Regelen volder det ikke Vanskelighed at adskille Gaardmænd og Husmænd. Dog maa man antage, at en Del Gaardsæder og andre Smaabrugere med over 1 Td. Hartkorn bliver henregnet til Husmandsklassen, skønmæssigt kan man formode, at det drejer sig om et Par Hundrede; hvor Brugere udtrykkeligt er anført som Gaardsæder, vil en Sammenligning med Matrikelsopgivelser i Regelen klarlægge Forholdet. Til *Gaardmænd* regnes

³⁰ Jfr. en Præsteindberetning ang. Fmdt. fra Tjæreby, V. Flakkebjerg Hrd., Korsør Amt, 1683, der dels omtaler en »Møller«, der kun er »en fattig gammel Husmand«, dels nogle Mænd med Tilnavnet Huggere, som sidder ved Gaard og Gaardbrug, altsaa »har Navn ikke af Embede, men af Fædre«, som det hedder.

Gaardbeboere, der ikke udtrykkeligt angives som Inderster; det er sandsynligt, at en lille Del af »Indersterne« i Virkeligheden er Medbrugere af Gaardene, men dette lader sig kun undtagelsesvis paavise. Mellem egentlige Husmænd og Inderster kan der langtfra altid skelnes, og begge Grupperes samlede Antal er derfor opført under Rubrikken Husmænd.

De Sogne, der indgaar i Amternes A-Grupper, har brugelige Opgivelser saa vel fra (1699—)1700 som 1771; A er altsaa den egentlige Sammenligningsgruppe. Til B-Grupperne er henført Sogne, hvor Tallene paa et af de to Tidspunkter (som oftest 1700) maa anses for ufuldstændige, mens C-Gruppen omfatter Sogne, hvor en Del Opgivelser helt mangler. Da det navnlig er Antallet af Husmands- og Inderstfamilier, der svigter, vil man kunne fastslaa Gaardmændenes Antal i en Del af de 72 Sogne, der henregnes til B- og C-Grupperne. Om 1771-Mandtallerne skal allerede her bemærkes, at de synes særdeles paalidelige, ofte mere nøjagtige end Folketællingen 1769; kun fra en Del Sogne i Københavns Amt savnes disse i flere Henseender saa værdifulde sjællandske Præsteindberetninger om Ægtepar, Enkemænd og Enker³¹.

I de 318 Sogne, hvorfra der findes brugelige Mandtaller, er der ved Aar 1700 21.155 Ægtepar (Bilag III), deraf 764 udenfor Bondestand, 11.504 Gaardmænd og 8.887 Husmænd og Inderster. Holder vi os til de 306 Sogne i A-Grupperne (Bilag II), findes der her 19.700 Ægtepar ved Aarhundredskiftet mod 27.151 i 1771, en Tilvækst paa 37,8 pCt. Blandt den Sjettedel af de sjællandske Sogne, der maa holdes udenfor Sammenligningen, er de fleste af Sognene i Københavns nærmeste Omegn, hvor Folkemængden vides at være vokset særlig stærkt; Tilvæksten for hele det sjælland-møenske Omraade maa derfor snarest ligge over 38 pCt.

Den paaviste Stigning i Antallet af Familier (Ægtepar) i Perioden ca. 1700—1771 var langtfra den samme i alle Egne af Sjælland, men nogenlunde ensartet i Amterne indenfor hvert af de følgende Hovedomraader. Tallene i Parentes angiver Omraadets samlede Sogneantal.

	Antal sammenlignede Sogne	Antal Ægtepar	Tilvækst i %
<i>Nordsjælland</i> (Københavns, Frederiksborg, Kronborg og Jægerspris A.)	68 (83)	4458 6737	51,1
<i>Midtsjælland</i> (Roskilde, Ringsted og Sorø A.)	76 (86)	4188 5524	31,9
<i>Vestsjælland</i> (Antvorskov og Korsør A.)	43 (50)	2637 3325	26,1
<i>Nordvestsjælland</i> (Kalundborg, Dragsholm, Sæbygaard og Holbæk A.)	48 (77)	2918 3988	36,7
<i>Sjædsjælland</i> (Tryggevalde, Vordingborg og Møens A.)	71 (82)	5499 7577	37,8

Kan nu disse Forholdstal tjene til Bestemmelse af det omtrentlige *Indbyggerantal* i Sjælland-Møens Landdistrikter omkr. 1700, ved Tilbageslutning fra Folketællingen i 1769? I Følge denne var der i August 1769 ca. 177.000 Indbyggere i disse Omraader, men da Tællingen var behæftet med adskillige Mangler kan Tallet formentlig sættes til 185.000³², i hvert Fald kan dette Antal være naaet i 1771. Gaar vi endvidere ud fra, at Indbyggerantallet i Sjælland som Helhed steg i samme Forhold som Antallet af Ægtepar i de 306 Sogne, skulde

³¹ Se nedenfor S. 49 ff.

³² Falbe-Hansen og Scharling: Danmarks Statistik I, S. 382 ff. og S. 416, jfr. Supplementsbindet S. 81 f., regner for Kongeriget som Helhed med et Indbyggerantal paa mindst

Folkemængden i de sjællandske Landdistrikter ved Aar 1700 have været ca. 134.000.

Rigtigheden af denne Antagelse er ikke blot afhængig af Ekstraskattemandtallernes Paalidelighed. Det er et Spørgsmaal, om Forholdet mellem Antallene af Ægtepar og Indbyggere ($\text{Æ} : \text{I}$) — o. 1770 omtrent $1 : 5,5$ — kan antages at have været nogenlunde det samme ved Aar 1700. I nyeste Tid varierer $\text{Æ} : \text{I}$ overordentlig stærkt, endog indenfor et kortere Tidsrum. I Danmark var det i 1921 $1 : 5,5$, i 1930 $1 : 5,1$ og i 1935 $1 : 4,8$. Saa udprægede Forskydninger forekommer dog næppe i denne Periode. I sin Afhandling om den sjællandske Landbefolkning paa viser Gustav Bang, at Antallet af »Ægtefødte« i sidste Halvdel af det 17. Aarh. var ca. 320 pr. 100 Vielser, 1750—79 derimod ca. 370³³. »Uægtefødte« udgjorde i førstnævnte Periode kun ca. 9 % af samtlige Fødte i Landsogne paa den sjællandske Øgruppe³⁴. Antallet af Fødsler synes altsaa relativt stigende. Imidlertid har man fra en Del sjællandske Landsogne et Folketællingsmateriale, der indenfor et begrænset Omraade giver fastere Holdpunkter.

I en Række Ekstraskattemandtaller fra 1704—05, hvoraf den overvejende Del fra Roskilde Amt, synes samtlige Sognebeboere optegnet, for de hjemmeverende Børns Vedkommende dog undertiden ved senere Tilføjelser. En Del ufuldstændige Mandtaller er forbigaaet ved Sammenligningen med 1769-Folketællingens Tal. Antallet af Ægtepar maa sammenholdes med de Oderske Efterretninger. I 26 Sogne tegner Tilvækstforholdene sig derefter:

	Ægtepar		Tilvækst	Indbyggerantal		Tilvækst
	1705	1771	%	1705	1769	%
8 Sogne i Nordsjælland . . .	465	688	48,0	2388	3360	40,7
18 — - Roskilde Amt . . .	1048	1270	21,2	5186	6340	22,2
	1513	1958	29,4	7574	9700	28,1

Det fremgaar ogsaa heraf, at Folkemængden og da især Antallet af Ægtepar er steget langt stærkere i Nordsjælland end i Midt- og Østsjælland. Derimod giver Materialet ikke klart Svar paa Spørgsmaalet om Forskydninger i Forholdet $\text{Æ} : \text{I}$ i den omhandlede Periode. I 21 af Sognene, hvor Sammenligning er mulig, forøgedes Antallet af Ægtepar 1699—1771 med 28,0 %, Indbyggerantallet ca. 1705—1769 med 24,1 %. Hvad Fødselsoverskud angaar, viser Gustav Bangs Undersøgelser selv i de Sogne, hvor Angivelserne af Fødte og Døde synes mest fuldstændige, saa uensartede Resultater, at man næppe tør skænke dem Tiltro.

Vandringer har muligvis spillet en forholdsvis større Rolle o. 1700 end o. 1771; Indvandringen til Sjælland var navnlig i det 17. Aarh. meget betydelig,

825.000 mod Tællingens ca. 785.000. Adolph Jensen naar til et lignende Resultat (Nationaløkon. Tidsskr. 1935, Hefte 1—2, S. 5 f.). Da de sjællandske Mandtaller ikke synes at indeholde saa grove Fejl som f. Eks. visse nordjyske Herreder, er jeg tilbøjelig til at anse Fejltællingen for mindre end 5 % for Sjælland-Møens Vedkommende. Se om Folketæll. 1769 nedenfor S. 47 ff.

³³ H. T. 7. Rk. II, S. 450. Til Sammenligning tjener, at der her i Landet 1911—20 var 335 Levendefødte pr. 100 Vielser, men 1930—35 kun 203.

³⁴ G. Bang: Kirkebogsstudier, S. 70.

Udvandringen betød som Hellhed mindre³⁵. Ekstraskattemandtallerne synes at vise, at Krigene bragte en væsentlig Forøgelse af den skaanske Indvandring til de sjællandske Landdistrikter; Borgerskabstabellerne bekræfter den samme Bevægelse for Købstædernes Vedkommende³⁶. Sjællænderne selv var mindre bevægelige, end de tilflyttede Jyder og Skaaninger. En Del rømte vel til Købstæder og Hovedstad, men Vornedskabets Ophævelse bragte øjensynlig ingen øget Indvandring fra Landdistrikterne³⁷. Et Forhold, der taler for en noget større Landbefolkning, end Ekstraskattemandtallerne lader formode, er de mange Omstrefjere; det maa antages, at adskillige Procent af den samlede Befolkning til Stadighed vagabonderede³⁸.

Meget tyder saaledes paa, at den sjællandske Landbefolkning omkring 1700 har været en Del større, end Ekstraskattemandtallerne Opgivelser, sammenlignet med Materialet fra o. 1770, umiddelbart giver Grund til at formode, antagelig omkring 140.000. Med større Sikkerhed kan man udtale sig om *Forholdet mellem Bondebefolkningens Hovedgrupper*.

Som det fremgaar af Bilag III, var der ved Aar 1700 i 318 sjællandske Landsogne blandt 21.155 Ægtepar 764 (3,6 %) udenfor Bondestand, 11.504 (54,4 %) Gaardmænd og 8.887 (42,0 %) Husmænd og Inderster. De 60 manglende Sogne vilde næppe ændre Resultatet væsentligt, selv om 30. for en Del meget store, Sogne ligger i det paa den Tid ret husmandsfattige Nordvestsjælland. Forholdet mellem de to Landbogrupper maa paa det nærmeste være 4 : 3, svarende til lidt under 14.000 Ægtepar af Gaardmandsstand og ca. 10.500 af Husmandsstand. I Nord- og Midtsjælland udgjorde Husmændene ca. 45 % af Landbofamilierne, i Vest- og Sydsjælland knap 40 %. Husmandsprocenten varierer mellem 49,1 % i Københavns Amt og 31,2 % paa Møen.

Indersterne udgjorde en meget betydelig Del af Husmandsbefolkningen, men i mange Tilfælde skelner Mandtallerne ikke mellem Husmand og Inderste, i andre Tilfælde omtales alle Husmænd, der ikke er Fæstere af Kronens Huse, som Inderster (eller Indsiddere). Med Sikkerhed kan det heller ikke sluttes, at »Staklerne« alle er Inderster, hvortil de dog er henregnet ved følgende Sogneudsnit, hvor iøvrigt Husmænd og Inderster er adskilt. Til Sammenligning er anført Husantal fra et noget tidligere Tidspunkt.

	Huse	Husmænd	Inderster
23 Sogne i Frederiksborg Amt . .	(1682:) 304	323	199
8 — - Ringsted Amt	(1657:) 136	157	70
12 — - Sorø Amt	(1657:) 141	164	160*
10 — - Korsør Amt	(1662:) 212	236	97
10 — - Kalundborg Amt	(1682) 147	173**	69
12 — - Vordingborg Amt	(1657:) 276	277	143

* Heriblandt mange Beboere af »halve Huse«.

** 3 er dog Lejehusmænd.

³⁵ G. Bang oplyser (Kirkebogsstudier, S. 17), at i 6 sjællandske Sogne var gennemsnitligt 23 % af de voksne Indbyggere født udenfor Sjælland.

³⁶ Albert Olsen: Bybefolkningen i Danmark paa Merkantilismens Tid (1932), S. 41 f.

³⁷ Anf. Skrift, S. 50.

³⁸ G. Bang (Kirkebogsstudier, S. 27) mener endog, at 10 % af den sjællandske Landbefolkning i det 17. Aarh. har været omvandrende Tiggere, men Kirkebøgerne skelner i Regelen ikke mellem det bosatte og det vagabonderende Pjalteproletariat.

At Antallet af gifte Husmænd i alle Egne overstiger Husantallet fra 1682 eller tidligere, er et tydeligt Vidnesbyrd om en voksende Husmandsstand. Blandt de gifte Husbeboere er der gennemsnitligt 55 Inderster (og Stakler) pr. 100 egentlige Husmænd, men Forholdet varierede stærkt fra Sogn til Sogn.

Hovedmassen af Inderster var i mange Sogne *de Enligtstillede*. Da Antallet af Ugifte ikke altid kan udskilles fra de i Mandtallerne anførte Enkemænd og Enker, maa man betragte denne Husmandsgruppe under eet. De fleste enlige Mænd og Kvinder var Inderster eller Tyende, men en Del havde dog Fæstehus. Af Tabellen over Husmandsbefolkningens Sammensætning (Bilag IV) vil det ses, at der pr. 1000 Ægtepar af Husmandsstand var 118 enlige Mænd og 440 enlige Kvinder. Men Fordelingen viste iøvrigt karakteristiske Forskelle. Pr. 1000 gifte Husmand fandtes der

	Enlige Md.	Enlige Kv.
i 52 nordsjællandske Sogne	124	356
i 51 midtsjællandske Sogne	95	452
i 28 vestsjællandske Sogne	80	434
i 37 nordvestsjællandske Sogne	117	508
i 41 sydsjællandske Sogne	152	507

Da Indersterne i særlig Grad repræsenterer baade Gaardmands- og Husmandsbefolkningens »Tabskonto« (navnlig ved at optage Aftægtsfolk, Enker efter tidligere Gaard- og Husfæstere, ugifte, ulykkeligt stillede Kvinder m. fl.), bliver Antallet af enlige Kvinder gennemgaaende størst i Forhold til den samlede Husmandsbefolkning i de Egne, hvor Gaardmandsstanden er mest dominerende. I Nordsjælland, hvor Husbeboerne er talrigst, er de enligtstillede Kvinder relativt faa. Paafaldende højt er Forholdstallet for enlige Mænd i Sydsjælland; i Vordingborg og Møens Amter sidder ligeledes mange Ungkarle og Enkemænd ved Gaardene³⁹.

At en stor Del af Husmandsbefolkningen var tidligere Gaardbeboere medfører ogsaa, at forholdsvis mange Husfolk, navnlig Inderster, maa antages at have tilhørt de ældre Aldersklasser. Dette i Forbindelse med det store Antal enlige Kvinder vækker Formodning om et ret ringe *Børneantal* i Husmandshjemmene. Hvad de hjemmевærende Børn angaar, har man her et Materiale at bygge paa, selv om Angivelserne fra 38 husmandsrige Sogne i Nordsjælland og Roskilde Amt (Ekstraskattemandtallerne 1704—1705) næppe kan illustrere helt typiske sjællandske Tilstande. At Tallene i flere Sogne synes for lavt angivet, forrykker derimod næppe Forholdet mellem Antallene af Gaardmands- og Husmandsbørn. I følgende Oversigt omfatter »Gaardmænd« Gaardbrugere og deres Hustruer, »Husmænd« alle Husbeboere og Inderster af begge Køn, mens de hjemmевærende Børn er optalt under »Børn«:

	Gaardmænd	Børn	Husmænd	Børn
6 Sogne i Københavns Amt	339	391	586	316
9 Sogne i Frederiksborg Amt	549	605	529	268
2 Sogne paa Jægerspris Gods	172	201	253	155
21 Sogne i Roskilde Amt	1261	1206	1394	859
	2321	2403	2762	1598

³⁹ Jfr. Oversigten S. 33.

Hjemmевærende Børn i den voksne Alder fandtes praktisk talt kun i Gaardmands- og Haandværkerhjem. Af Husbeboerne i Københavns og Frederiksborg Amter var efter dette kun ca. 35 % Børn, i Roskilde Amt og paa Jægerspris Gods ca. 38 %, hvad der sandsynligvis er nærmere det sjællandske Gennemsnit. Af Inderstbefolkningen alene var kun godt en Fjerdedel hjemmевærende Børn. I Egne, hvor Gaardmandsbefolkningen var i betydeligt Overtal, har der vel endda været forholdsvis flere børnefattige Indersthjem.

Heller ikke Antallet af *Tjenestefolk* kan bestemmes med tilnærmelsesvis saa stor Sikkerhed som Familieantal. I de ovennævnte 38 nord- og midtsjællandske Sogne udgjorde Tyendet ca. 17 % af Indbyggerantallet, noget mindre end ved de senere Folketællinger. Der var betydeligt flere Tjenestekarle end Tjenestepiger, og det maa antages, at Størsteparten af Tyendet var udgaaet fra Husmandshjem.

Paa Grundlag af det foregaaende tør man vistnok slutte, at den sjællandske Landbefolkning o. 1700 har grupperet sig omtrent saaledes: Beboere udenfor Bondestand 5—6.000, Gaardmandsstanden godt 60.000 (over Halvdelen hjemmевærende Børn), Husmandsstanden henved 45.000 (heraf 16—18.000 hjemmевærende Børn), Tyendet 22—24.000, samt endelig nogle Tusinde omvandrede Tiggere.

Var Folkemængden svundet stærkt ind i 1650'erne, mere paa Grund af Pestsygdomme end ved Krigens Indflydelse, saa voksede den atter stærkt i Tidsrummet 1660—1720. Blandt de 30 Sogne, der var Genstand for Gustav Bangs Kirkebogsundersøgelser, er der 14, der formentlig har fuldstændige Tal for Fødte og Døde i de 5 Tiaar 1670—1720⁴⁰. I disse var der i nævnte Periode et Fødselsoverskud, der vilde svare til en Befolkningstilvækst paa ca. 30.000 i Sjælland som Helhed, forudsat at Indvandring opvejede Udvandring. Man tør næppe bygge for meget paa Kirkebøgernes Vidnesbyrd, selv om disse Sogne med en enkelt Undtagelse (Lyngby i Københavns Amt) melder Fremgang i Perioden 1670—1700. Derimod kan der ad andre Veje hentes Oplysninger om Bondebefolkningens Sammensætning, der samtidig viser betydelig Tilvækst for Husmandsgrupperne.

4. Forskydninger inden for den sjællandske Bondebefolkning.

a. Gaardbrugernes Tilbagegang.

Ved Sammenligning mellem Ekstraskattemandtallernes Gaardmandsangivelser og Ejendomsantallene fra 1682 kan der drages nye Slutninger om Mængden af nedlagte eller ubesatte Gaarde, selv om Materialet sjældent tillader en Skelnen mellem de to Kategorier. De egentlige Bønderbrug kender vi ikke det helt nøjagtige Tal paa. Af Sjælland-Møens ca. 15.850 Landbrug paa over 1 Td. Hrtk. var 380 Herregaarde og Præstegaarde. Det er sandsynligt, at et noget lignende Antal Gaarde blev drevet af Brugere med andet Hovederhverv end Jorddyrking. Præster drev undertiden øde Bøndergaarde med deres Avlskarle, mange Degne havde betydeligt Landbrug, Herredsfogder og -skrivere besad ofte Gaarde, Skovridere og Kromænd ligeledes, og af Sjællands omkring 200 Møllere havde de fleste utvivlsomt Gaardbrug. Betydeligt over 15.000 Gaarde skulde

⁴⁰ Se H. T., 7. Rk., II (S. 426—28) vedrørende Sogn Nr. 1, 2, 3, 4, 9, 10, 11, 13, 19, 21, 22, 23, 24 og 30.

dog være paa Fæstebønderes Hænder. I sin Afhandling om Ødegaarde oplyser Henrik Pedersen, at mindst 879 af Bønderbrugene var »øde«. Da »øde« ikke blot betyder »ubesat«, men ogsaa »ude af Drift, om end bortfæstet«, kunde Antallet af de til Bønder bortfæstede Gaarde meget vel ligge over 14.500. At en Bonde havde mere end een Gaard i Fæste forekommer næppe helt sjældent, men oftere sad der to Fæstere paa een Gaard, selv om dette Forhold ikke var saa almindeligt som i visse Egne af Jylland⁴¹.

Naar Antallet af Bønderbrug 1682 i det følgende sammenstilles med Antallet af Gaardmænd i Skattemandtallerne fra 1699—1700, maa man, navnlig i Amter med høj Ødegaardsprocent, anse det for sandsynligt, at et Par Procent af Bønderbrugene i Virkeligheden drives af Folk udenfor Bondestand. Paa den anden Side maa der regnes med et betydeligt Antal dobbeltbesatte Gaarde, men utvivlsomt flest i de Amter, hvor Ødegaardene er faa. I Københavns og Kronborg Amter er der flere Fæstere end Brug. Differencen mellem Gaarde og Gaardmænd er saaledes intet nøjagtigt Maal for »ubesatte Gaarde«, — selv i de gunstigst stillede Amter er der enkelte øde Gaarde, mens det er tvivlsomt, om de ikke-bortfæstede Brug i de værste Ødegaardsegne virkelig er saa talrige, som Procenttallet kan lade formode. Af de 21 manglende Sogne ligger 7 i Kalundborg, 1 i Dragsholm, 5 i Sæbygaard, 6 i Holbæk og 2 i Vordingborg Amt, altsaa gennemgaaende i Egne med mange øde Brug. — I de Amter, hvor kun en Del af Sognenes Gaardmandsantal kendes, har Tallene fra Henrik Pedersens 1682-Opgørelse⁴² maattet udelades, mens Amternes Procenttal dog vedføjtes i Parentes.

Amt	Sogne	Deraf			Brugere 1700		Overtal af Brug		
		Bønderbrug 1682	Ødegaarde Antal	%	gifte	enlige	Antal	%	
København	34	1218	19	1,6	1279	52	÷ 113	÷ 8,5	
Frederiksborg	26	850	22	2,6	759	27	64	7,5	
Kronborg	13	688	11	1,6	695	17	÷ 24	÷ 3,4	
Jægerspris	10	422	16	3,8	343	19	60	14,2	
Roskilde	51	1480	60	4,0	1318	29	133	9,0	
Ringsted	23	761	56	7,4	662	10(?)	89	11,7	
Sorø	12	431	5	1,2	407	14	10	2,3	
Antvorskov	29	915	40	4,4	859	14	42	4,6	
Korsør	21	1040	57	5,5	948	35	57	5,5	
Kalundborg	11	(450)	?	(8,1)	401	7	42	9,3	
Dragsholm*	12	(836)	?	(14,7)	655	11(?)	170	20,3	
Sæbygaard	9	(356)	?	(13,5)	266	12	78	21,9	
Holbæk	26	(1050)	?	(6,9)	872	48	130	12,4	
Tryggevælde	36	1564	96	6,1	1305	82	177	11,3	
Vordingborg	} 44	2514	{ 56	} 4,2	{ 1633	} 62	} 261	12,2	
Møen			{ 51		{ 511				{ 47
		357	14.575	—	(5,7)	12.913	486(?)	1176	8,0

* Tallene fra de fleste Sogne er her suppleret med Krigsforbørgernes Opgivelser fra 1717.

⁴¹ Det hører til Undtagelserne, naar der i Braaby Sogn (Alsted Hrd., Sorø A.) iflg. Emdt. 1699 sad 28 gifte Fæstere paa 21 Gaarde. Hvor der var to Fæstere paa Stedet, var den ene i Regelen Ungkarl eller Enkemand. Forholdsvis sjældent drev en Enke Gaard sammen med sin Søn.

⁴² H. T., 8, IV, Tillæg, S. 196.

I de resterende 21 Sogne er Bønderbrugenes Antal i 1682 ca. 925 og de ubesatte Gaarde antagelig over 100. Til de 15.500 sjællandske Brug svarer da kun ca. 14.200 Gaardmænd, med betydeligt færre Gaarde i Fæste, næppe over 14.000⁴³. Selv om hertil føjes de højt regnet 500 Gaarde, der drives af Fæstere, som i Mandtallerne er henregnet til Husmændene, eller af Brugere udenfor Bondestanden, skulde der endda være ca. 1000 ubesatte (eller nedlagte) Gaarde, altsaa et betydeligt større Tal end det, Henrik Pedersen angiver for alle Arter af Ødegaarde.

Mens Henrik Pedersens Undersøgelser giver Indtryk af, at de nord- og midt-sjællandske Egne i 1682 gennemgaaende havde færre ubesatte Gaarde end de vest- og sydsjællandske, ændrer Skattemandtallerne Billedet en Del. For København og Kronborg Amter tegner det sig snarest lysere, for Antvorskov og Korsør Amter uforandret, mens Ødegaardsprocenten i de øvrige Amter synes væsentlig større. Begge Undersøgelser viser, at Dragsholm og Sæbygaard Amter samt Stevns og Møen er hardest ramt. — Naar Henrik Pedersen mener at kunne paavise, at Regenerationsevnen efter Svenskekrigenes Ødelæggelser var svagest i Egne med høj Ødegaardsprocent⁴⁴, bekræfter dette sig ogsaa for Tiden efter 1682. Men der maa for Sjællands Vedkommende tilføjes, at selv de Egne, der syntes at komme hurtigere til Kræfter, ved Aarhundredets Slutning har betydeligt mere Ødegods, end Matrikelsarbejderne lader formode. Drejer det sig da om et Tilbagefald, en fornyet Stigning i de ubesatte Gaardes Antal i Tidsrummet 1682—99, eller er de af Henrik Pedersen fremdragne Ødegaards-tal for 1682 for lave?

En Række brugelige Mandtaller fra 1682—83, sammenholdt med Tallene fra 1699—1700, vil give et Indtryk af Stillingen i nogle sjællandske Amter paa de to Tidspunkter, om end ikke noget fuldstændigt Billede:

Amter	Sogne	Gaardfæstere		Forskydning
		1682	1700	
København	14	343	347	+ 4
Roskilde	41	1127	1079	÷ 48
Ringsted	8	171	173	+ 2
Sorø	10	391	367	÷ 24
Korsør	17	852	856	+ 4
Holbæk	22	918	913	÷ 5
Vordingborg	9	457	443	÷ 14
	121	4259	4178	÷ 81

I de fleste Egne er Stillingen uændret, dog viser Roskilde Amt, hvor de fleste Sogne indgaar i Beregningen, en afgjort Nedgang i Fæsternes Antal⁴⁵. — Saa meget synes sikkert: Genrejsningen, der i Perioden 1662—82 nedbragte Ødegaardsmængden paa Sjælland med mere end en Trediedel⁴⁶, afløstes mod Aar-

⁴³ Alene paa Møen, hvor mange Enkemænd har Gaardfæste sammen med deres gifte Sønner, synes Fæsternes Tal at overstige de bortfæstede Gaardes med 20—30.

⁴⁴ Anf. Sted, S. 203 f.

⁴⁵ For Sorø Amts Vedkommende er den virkelige Forskydning sikkert mindre end den tilsyneladende. I Lyng og Pedersborg Sogne er Gaardfæsterne efter 1682-Mandtallet 11 flere end Brugene, i 1700 8 færre end disse. Det drejer sig aabenbart om Gaardsæder og med-besiddende Inderster, hvis Antal netop er særlig stort i disse Sogne.

⁴⁶ Henrik Pedersen, anf. Sted, S. 203.

hundredets Slutning af Stilstand og stedvis Tilbagegang, det sidste ikke mindst i Omraader, der slap taaleligt gennem Krigsødelæggelserne. I samme Retning peger Ødegaardsangivelserne i en Del af Ekstraskattemandtallerne fra 1699—1700; de er dog kun nogenlunde fuldstændige i følgende tre Amter: Sorø med 5 øde Gaarde i 1682 og 13 ved Aar 1700, Antvorskov med henholdsvis 40 og 32, samt Korsør med 57 og 77 paa de to Tidspunkter.

Da »øde« i Skattemandtallerne har en snævrere Betydning end i Matriklen og kun kan betyde »uden Fæster«, skulde Stigningen i de ikke-besatte Gaardes Antal i Virkeligheden være adskilligt mere end 20 pCt. indenfor de tre Amters samlede Omraade — *hvis* Ødegaardsangivelserne fra 1682 var fuldstændige. Det er de ganske sikkert ikke. Den betydelige (tilsyneladende) Forøgelse af Korsør Amts Ødegaardsmængde svarer daarligt til Skattemandtallernes Vidnesbyrd om Gaardfæsternes konstante Antal, og ligesaa lidt kan de lave Ødegaards-tal fra Frederiksborg, Jægerspris, Roskilde og Vordingborg Amter 1682 staa ved Magt — en Fordobling eller endog Tredobling af de ubesatte Gaardes Antal i Tidsrummet 1682—99 har ingen Sandsynlighed for sig, en saadan Udvikling modsiges da ogsaa af de sammenlignede Skattemandtaller.

Selv om det tør anses for fastslaaet, at langt den største Tilbagegang i Antallet af besatte Gaarde falder omkring 1660, udstrækker Ødegaardsproblemet sig over hele Tidsrummet 1660—1720. Efter en kortvarig Standsning fortsattes Gaardfæsternes talmæssige Tilbagegang i det 17. Aarhundredes sidste Tiaar, dog ikke i alle Egne af Sjælland. Men næsten overalt var der Ødegaarde af ældre eller nyere Dato. Mange stod helt uden Bygninger, i andre havde Husmænd og Inderster fæstet Bo.

b. Ødegaarde bliver Huse.

Selv i Tiden før 1650'erne kunde de sjællandske Ødegaarde tælles i Hundreder. Men Størsteparten har utvivlsomt kun været midlertidigt »øde«: nedbrændte, stærkt forfaldne paa Bygninger, uden Besætning, ude af Drift eller blot for kortere eller længere Tid fæsteledige. De stærkt svingende Ødegaardsangivelser tyder paa, at de fleste Gaarde kun har været øde en kort Tid. Men efter 1660 var Ødelæggelsernes Omfang langt større. Der var Egne, hvor Tredie- eller Fjerdedelen af Bøndergaardene angaves som øde og en endnu større Part som forarmede⁴⁷. De mange Rømninger baade af Tjenestefolk og bosiddende Fæstere gjorde Opgaven endnu sværere. Naar et Gods paa ca. 80 Gaarde paa en Snes Aar eller mindre kunde miste over 100 Mand eller vel ca. $\frac{1}{3}$ af hele den mandlige Befolkning, tilmed jo mest yngre, maatte det staa ilde til⁴⁸. Selv om adskillige Godsejere kom til at nyde godt af de talrige tilvandrede Rømningsmænd, var dette dog ingen stabil Gaardfæsterreserve. Ødegaardsproblemet kunde næppe løses ad den Vej. Som oftest stod Valget mellem 1) Nedlæggelse af Ødegaardene, saaledes at Jorden blev inddraget under Hovedgaarden (efter 1682 ved særlig Bevilling) eller henlagt under andre Bønder-

⁴⁷ En Ødegaardsekstrakt fra Dragsholm Amt 1661 omtaler 293 Gaarde og Bol »ved Magt«, 373 »forarmede« og 224 »øde«. — En Række Eksempler paa sjællandske Ødegaardsforhold findes i Holm 2, S. 299—309.

⁴⁸ Dom over Tølløse Vornede 23. Maj 1690. Tølløse Birks Tingbog samt Udskrift i Tølløsegaards Arkiv. LA. — Samme Aar efterlystes fra Knabstrup 15 Rømningsmænd; General Fr. Ahrensdorff paa Svanholm mistede paa een Gang 40 Mand (Holm 2, S. 338).

gaarde, Bygningerne i Regelen nedrevne, og 2) Bevarelse af Ødegaardene, med bedst mulig Udnyttelse af Bygninger og Tilliggende, indtil en virkelig Genrejsning eller en Nedlæggelse paa gunstige Betingelser kunde finde Sted.

Den sidste Løsning blev langt den almindeligste. Den holdt jo ogsaa flere Muligheder aabne og blev begunstiget af Lovgivningen. Talrige Eksempler i Jordebøger, Ekstraskattemandtaller og enkelte bevarede Fæsteprotokoller belyser Ødegaardenes Historie i Tidsrummet 1660—1720, ikke mindst dens Forbindelse med Husmandsstanden.

Saa længe Godsledelsen kunde nære Haab om at faa en midlertidigt øde Gaard besat igen, gjaldt det om at bevare Bygningerne og faa Jorden drevet af omkringboende Bønder eller Dele af den bortfæstet. Men var Ødegaardsjorden først delt mellem en eller flere Fæstere, eventuelt lagt under Hovedgaardsdriften, blev denne Ordning let af varigere Karakter. Et vist Antal Ødegaarde kunde Hovedgaarden til Nød bære. Forordningen af 28. Jan. 1682 bestemte, at Bønderne paa Krongodset skulde være forpligtede til at opdyrke de øde Gaarde, naar disse ikke udgjorde over en Femtedel af Godset; Befaling i samme Retning udgik til Amtmændene⁴⁹. Proprietærene maatte i egen Interesse anlægge et lignende Synspunkt: kunde de tilbageværende Bønder foruden Hoveriet til Hovedgaardene overkomme at drive Ødegaardsjorden, var Ondet ikke ruinerende. Med Ødegaardens fuldstændige Genrejsning for Øje gjaldt det om at sikre Bygningerne mod Undergang og finde en Form for midlertidig Udnyttelse⁵⁰. Det ses navnlig i den første Periode, 1660—80'erne. Naar man i Nr. Hyllinge, Voldborg Hrd., træffer en Mand, der har antaget Ødegaard og bliver hjulpet af andre efter Husbondens Ordre, synes dette et Overgangstilfælde, der let førte til Gaarddeling; 5 Aar senere er der da ogsaa to Gaardmænd mere i Sognet (Emdt. 1678 og 1682—83).

Men oftere kom der *Indsiddere* paa de øde Gaarde. Det kunde være den tidligere Fæster, der som aldrende fik Lov at sidde paa en Gaard uden Besætning, »alleneste at Husene ej skal vorde nedbrudte« (Emdt. Førsløv, V. Flakkebjerg Hrd. 1683), eller han endnu beholdt nogle faa Kreaturer og sad, »indtil en bedre vil antage Gaarden« (en anden Beboer smstds.). En enkelt Ødegaard kunde rumme flere betalende Indsiddere, hvad der gav nogen Erstatning for Tabet af Landgilde. Ved Vemmetofte var en Ødegaard delt i 3 Vaaninger med en Husmandsfamilie i hver, de betalte hver 1 Dlr. (Jb. efter 1660). Samme Afgift ydes af »Ødegaardsstavne« i Saltø Birk (Jb. 1661). Indsidderne kunde tilsammen holde en Besætning, der svarede til en Gaards normale. I Nr. Saaby, Voldborg Hrd., var der 1677 paa en Ødegaard 3 Indsiddere med ialt 4 Køer, 2 Stude, 8 Heste og Hopper (Emdt. 1677). Til 4 Ødegaardes Brug i Sdr. Jellinge holdt Antvorskov Ladegaard i 1683 4 Tjenestefolk og en betydelig Besætning (Emdt. Hyllested Sogn). Paa Møen sad i Raabylille, Elmelunde S., 4 Familier i Ødegaarde, i Keldbymagle 2 (Emdt. 1678).

Meget ofte var Indsidderne paa Ødegaarde gamle, svagelige eller paa andre Maader vanskeligt stillede. Anbringelsen i en Ødegaard havde sikkert undertiden Karakteren af social Forsorg⁵¹. Ødegaardens Anvendelse som Aftægts- eller Inderstbolig var dog ofte kun Indledning til den Skæbne, der i det lange Løb tiest overgik den: at *Gaarden blev opløst i et eller flere Huse*. I en Del Fæsteprotokoller fra Perioden 1680—1720 kan vi følge denne Udvikling.

Paa Sorø Gods bortfæstes i Aarene efter 1686 ikke faa Ødegaardsjorder og -bygninger.

⁴⁹ Holm 2, S. 303.

⁵⁰ De frarømte Ødegaarde var ingenlunde altid saa elendige. Om en øde G. i Magleby, V. Flakkebjerg Hrd., anmærker Præsten i Emdt. 1683: »Og er Jammer, at saadan en herlig Gaard skal saa slet paa Jorden nedrives, og Manden, som først rømte derfra, sidder udi Flakkebjerg upaaanket med gode Midler.«

⁵¹ Nogle Eksempler fra Ekstraskattemandtallerne 1677—78 og 1682—83: En Kvinde i St. Grandløse, Merløse Herred, sidder 1678 i øde Gaard efter sin Mands Død. — I Ejlestrup, Asminderup S., samme Hrd., sidder samtidig en Kvinde og hendes Datter i ø. G. — I Nr. Jernløse, samme Hrd., en Kvinde med 3 Børn i ø. G. Sammesteds 2 gamle, svagelige Folk i ø. G. — I Sneslev, Ringsted Hrd., er der 1683 paa een Ødegaard en Husmand, en blind Mand og to betlende Kvinder. — 3 Familier i Kvislemark, V. Flakkebjerg Hrd., »sidder til Gaardværende udi Ødegaard« 1678. — I Rødovre øde Præstegaard, Sokkelund Hrd., tager en skaansk Kvinde 1683 Vare paa Gaardens Bygninger.

I et Fæstebrev paa Ødegaardsjord 1687 betinges det udtrykkeligt, at Ødegaardens Bygninger skal staa til Skolens Disposition, og da 2 Husfæstere i Kirke Flinterup 1688 lejer $\frac{1}{2}$ Ødegaardsjord, betones det, at Hus og Gaard ikke skal komme hinanden ved. Da Sognefogeden i Haverup, Pedersborg S., 1687 fæster Hus og $\frac{1}{2}$ Gaards Jord, hedder det, at han skal afgive Jorden, saafremt Fæsteren af den anden Halvdel skulde ønske det hele. Alle tre Tilfælde viser Omsorgen for at sikre Gaarden mod Opløsning. I Længden lykkedes det næppe. 1689 bortfæstes saaledes et Hus med $\frac{1}{2}$ Ødegaardsjord i Topshøj, Lyng S., til en Mand fra Slagelse. Fæsteren skal svare baade Husafgift og Landgilde og yde fuldt Hoveri, dog faar han 2 Aars Skatte- og Landgilddefrihed, da Jorden ligger i Grønsvær. Frygten for Gaardsplittelse har forstaaeligt nok været mindre end Bekymringen for de øde Jorders Dyrkning. En Fæstehusmand tager i 1687 Ødegaardsjord i Pedersborg og det hedder i Fæstebrevet, at Avlingen skal føres til Fæstehuset; 1690 regnes *Huset* imidlertid for Gaard. Her har Ødegaarden altsaa fundet en mere livskraftig Afløser. Paa den Vis er flere Husmænd utvivlsomt blevet Gaardmænd.

Men tiere blev Gaarden en omtrent jordløs Husmandsbolig. 1688 bortfæstes 5 Fag Stuehus paa en Ødegaardsplads, s. A. et Byggested fra en øde Gaard i Bromme, 1692 et Hus og Byggested fra en øde G. i Lyng; s. A. faar en frigiven Vorned fra Jerslev en Ødegaardsplads, hvor han kan opføre Hus, i 1695 er det samme Tilfældet med en Skrædder i Stenmagle. Afgifterne er for Ødegaardshuse som for andre Huse paa Sorø Gods fra 8 Mk. til 4 Rdl.⁵² Lignende Forhold lader sig konstatere paa andre sjællandske Godser. Paa Vallø bortfæstes alene i Aaret 1696 3 eller 4 Huse paa Ødegaardspladser, kun eet af dem synes at have nogen Jord⁵³. Fra Holsteinborg Gods omtaler et Fæstebrev fra 1701 et 5 Fags Hus, der 6 Aar tidligere var opført paa en Ødegaardsplads i Boeslunde, 1714 bortfæstes en tilsvarende i Nyrup og samme Aar en Stuehuslænge til Gaden fra en øde G. i St. Haldager, Krummerup Sogn. Sidstnævnte Sted faar Husfæsteren samtidig Gaardens Stolestade i Kirken. I Magleby Sogn, V. Flakkebjerg Hrd., er mindst 6 Huse opstaaet af Ødegaarde, ogsaa i Hyllinge S. omtales en Gaard, der er blevet Hus (Emdtr. 1699). 1703 bortfæstes 3 Ødegaardshuse i K. Helsing, et paa en øde Jord, et andet er et Stuehus (Fæsteren og hans Hustru faar tillige Ret til at opføre saa mange Væggerum Hus, som de i deres Levetid maatte ønske), ved det tredie, en nyopbygget Længe, bemærkes udtrykkeligt i Fæstebrevet, at Gaardens Jord ikke er fæsteledig⁵⁴. I Tryggevalde Rytterdistrikts KrigsJORdebog 1719 omtales, at en Gaard i Strøby er indrettet til 4 Husmænd, ligesom et Hus fra en af de nedrevne Gaarde er blevet staaende ved Byens Deling⁵⁵.

Disse spredte Eksempler kan give et Indtryk af, hvorledes Forvandlingen fra Gaard til Hus, med Ødegaarden som Overgangsform, i Perioden 1680—1720 var et fremtrædende Træk i Landboudviklingen. Nogen fuldt paalidelig Maalestok for Bevægelsens Styrke giver det dog næppe, at det ved 118 Husfæster fra Sorø Gods (1686—1702) i 7—8 Tilfælde drejer sig om Ødegaardshuse, mens der blandt et lidt større Antal Fæstebreve fra Godserne Vallø, Holsteinborg, Birkholm, Knabstrup og Kalundborg Ladegaard er mindst 10 lydende paa Bygninger fra øde Gaarde. Navnlig Sorø Gods hørte paa dette Tidspunkt langt fra til de værste Ødegaardsegne. Snarere var dette Tilfældet med Magleby Sogn, Flakkebjerg Hrd., hvor mindst 6 af 34 Husmænd boede i Ødegaardshuse (Emdtr. 1699). — For et enkelt Sogns Vedkommende er vi i Stand til at sammenligne Antallet af Ødegaarde med Ødegaardshusenes, om end paa et noget senere Tidspunkt. I Grevinge Sogn, Odsherred, var der oprindeligt 117 Gaarde og Gaardsæder, hvoraf 24 blev øde under Svenskekrigene, yderligere 10 inden 1700, efter 1700 endnu 4, mens ialt kun 4 synes at være blevet genopbygget.

⁵² Alle Eksemplerne fra Sorø Fæste protokol 1686—1702.

⁵³ Vallø og Tryggevalde Fp. 1696—1716. RA.

⁵⁴ Sæbygaard Fp.

⁵⁵ Undtagelsesvis træffer man den modsatte Udvikling i Nabsognet Varpelev: ved Byens Deling er her et Hus blevet indrettet til Gaard.

Af Husene stod omkring 1750 mindst en Fjerdedel paa gammel Ødegaardsgrund. I de tre Byer Grevinge, Herrestrup og Gundestrup var Gaardtabet ialt 18, mens der var 11 Ødegaardshuse⁵⁶.

Der er Grund til at tro, at Halvdelen eller endnu flere af de øde Gaarde fra Tiden efter 1660 blev indrettet til Huse, og at denne Udvikling navnlig blev fremmet i Perioden 1680—1700, da Folkemængden var i betydelig Stigning. I mange Tilfælde blev Ødegaarden først Indsidderbolig, siden Fæstehus; sjældnere kom en Del af Ødegaardsjorden til at danne en ny Gaard eller et Bolssted; til de fleste Ødegaardsbygninger hørte efter Fæstebrevene kun Haver, og Beboernes Afgifter var de sædvanlige Fæstehusydelser i Penge eller Arbejde. Mange af Ødegaardshusene blev dog ikke selvstændige Fæstehuse, men fulgte Ødegaardsjorden. I Forordningen af 31. Januar 1691 (om Jordegodsets Taksation) fastsætter § 6, at den Ødegaardsjord, der var tillagt andre Gaarde, skulde takseres lige med disse, »og skal Bygningen paa Grunden, enten den er gjort til Gadehuse eller ikke, ogsaa efter Proportion følge samme Gaarde«. De her fremhævede Ord viser, at Regeringen var indforstaaet med Udviklingens Gang. Ødegaardens Forvandling til Huse var en Kendsgerning, der stadig tydeligere blev fuldbyrdet i vistnok alle Egne af Riget. Paa Sjælland, hvor Ødegaardenes Tal var størst og hvor Folkemængden synes at være steget særlig stærkt, var denne Udvikling dog sikkert almindeligere end i det øvrige Land⁵⁷.

5. Besiddelsesforholdenes Indflydelse paa Husmandsstandens Udvikling.

a. Bondebefolkningens Fordeling paa Kronens, Kirkens, Skolernes og Proprietærernes Besiddelser.

Efter Reformationen indtog Kronen en førende Stilling som sjællandsk Jordegodsejer, og i Frederik II's Tid gik yderligere en Del af Øens Jordebrug over paa Kongens Hænder. Omkring 1650 var over Halvdelen af Sjælland-Møen endnu Krongods, men de store Domæneudlæg efter 1660 ændrede dette Forhold. 1682 besad Kronen kun ca. 34 % af Hartkornet, mens adelige og borgerlige Besiddere havde næsten 48 %; af Resten var 15—16 % Kirke- og Skolegods, mens Københavns Magistrat havde 2,1 % og de jordegne Bønder smaa 0,8 %⁵⁸. I 5 Amter dominerede Krongodset fremdeles, med følgende Procenttal: København 72, Frederiksborg 92, Kronborg 94, Antvorskov 67 og Møen 90. I 7 Amter, hvor Proprietærgodset var særlig udbredt, mønstrede dette Procenttallene: Ringsted 82, Korsør 71, Kalundborg 81, Sæbygaard 73, Dragsholm 91 (her var Hovedparten først efter 1660 gledet Kronen af Hænde), Holbæk 71 og Tryggevælde 77. Knap saa fremherskende var Proprietærgodset i Jægerspris Amt (53 % mod Kronens 29) og i Roskilde Amt (43 %, mens Kirke- og

⁵⁶ Degnen Lyder Høyers Beskrivelse af Grevinge Sogn. Udgivet og fortsat af Ferd. Pedersen-Blidstrup. (2. Udg., 1921). Se Landsbybeskrivelserne.

⁵⁷ I Norge, hvor Ødegaardsantallet i det 15. og 16. Aarhundrede var overordentlig stort, møder man en tilsvarende Udvikling: Ødegaarde forvandlede til Husmandspladser, og Husmændene blev ofte kaldt »Ødegaardsmænd«. Deres Tal voksede stærkt indtil det 18. Aarh., og mange af dem blev arbejdspligtige under den Gaard, som Ødegaardspladserne tilhørte. (Se S. Hasund: Vårt landbrugs historie, Oslo 1932, S. 62—64, 72 f., 80 f.). I Norge kunde Ødegaarde dog ogsaa betegne Gaardbrug paa mindre end Halvgaards Størrelse og giver da Anledning til Sammenligning med Gaardsæderne i Danmark.

⁵⁸ Ligesom de efterfølgende Procenttal udregnet efter Tabellerne i Henrik Pedersen: De danske Landbrug 1688, S. 354—56.

Skolegodset udgjorde ca. 28 % af Hartkornet, Magistratsgodset omtrent 20 %). Af Sorø Amt ejede Skolen over 80 %. I Vordingborg Amt havde Kronen 48, de adelige og borgerlige Besiddere 39 %; i Tybjerg Herred var Proprietærgodset fremherskende. Denne Ejendomsfordeling var ikke blevet uden Indflydelse paa Befolkningsforholdene. Ekstraskattemandtallerne fra 1699—1700 viser, at Bondebefolkningen indenfor de nævnte Omraader fordelte sig som følger:

	Gaardmænd	Husmænd	% Hmd.
Udprægede Krongodsegne:			
a. Københavns, Frederiksborg og Kronborg Amter (72 Sogne)	2586	2485	49,0
b. Antvorskov og Møens Amter, Baarse og Hammer Herreder i Vordingborg Amt (52 Sogne)	2397	1390	36,7
Øvrige sjællandske Omraader (194 Sogne)	6521	5012	43,5

Udenfor Nordsjælland var Husmandsbefolkningen langt faatalligere paa Kronens end paa andre Besidders Godser (jfr. Bilag V). Skarpere vilde Forskellighederne fremtræde, hvis Krongodsbeboerne i hvert Amt kunde udskilles fra den øvrige Bondebefolkning. En saadan Sondring tillader Ekstraskattemandtallerne kun i ringe Udstrækning, men vi har her et Materiale, der viser Stillingen allerede paa et noget tidligere Tidspunkt.

Jordebøgerne fra Perioden 1660—65⁵⁹, der blev Grundlag for de ældste Matrikelsarbejder, har betydelige Mangler som Materiale for befolkningsstatistiske Undersøgelser. Adskillige Godser mangler helt, flere savner Angivelser af Huse (eller Husmænd), mens nogle anfører saa forsvindende faa, at de maa anses for ufuldstændige; dette gælder ikke mindst Krongodserne. De endnu ret talrige Gaardsæder forhindrer ogsaa, at Grænsen mellem Huse og Gaarde drages helt nøjagtigt⁶⁰. Fra ca. 60 Godsomraader yder Jordebøgerne dog brugeligt Stof. Krongodserne er her repræsenteret ved Jægerspris, Bistrup (dog kun den Del af Roskilde Bispegaards Gods, der i 1661 blev skænket Københavns Magistrat), Ringsted Kloster, Antvorskov, Korsør, Sæbygaard, Holbæk og Tryggevælde Godsomraader. Overfor disse stilles en Række Proprietærgodser, væsentligt fra samme Amter.

	Krongodser		Andre Godser		
	G.	H.	Hg.	G.	H.
Jægerspris	111	47	3	137	52
Roskilde	278	111	6	237	143
Ringsted	273	93	3	173	66 ¹ / ₂
Antvorskov	674	178			
Korsør	171	51	6	258	137
Sæbygaard	418	99	2	126 ¹ / ₂	66
Holbæk	107	86 (26 øde)	9	371	129
Tryggevælde	320	58 (7 øde)	17	748	399 og 34 Gaardsæder
Vordingborg			6	263	101 og 8 Gaardsæder
	2352	723 (33 øde)	52	2313 ¹ / ₂	1093 ¹ / ₂ samt 42 Gaards.

⁵⁹ Jordebøger, indsendt i Henhold til kgl. Missiver, 1660 28. Sept., 1661 10. Jan. og 1662 4. Juli.

⁶⁰ Dette gælder saaledes Kalundborg Len med 489 Gaarde, 69 Gaardsæder og 69 Huse, samt Dragsholm med 854 G. og Gs., 129 H.

Udenfor Nordsjælland var de afgiftsydende Huses Tal paa Krongodserne gennemgaaende knap en Trediedel af Gaardenes, paa Proprietærgodserne var Forholdet derimod ca. 1 : 2. Navnlig i det herregaardsrige Sydsjælland havde Adelen ved denne Tid forholdsvis langt flere Huse end de øvrige Besiddere. En Matrikelsekstrakt for Sorø, Vordingborg-Jungshoved, Tryggevælde og Møens Amter viser følgende Ejendomsfordeling i 1662⁶¹:

	Gaarde	Gaardsæder	Møller	Huse
Krongods	1726	28	28	273
Adelsgods	1663	2	36	675
Kirke- og Skolegods	879	35	21	180
Andet Gods	24			2
	4292	65	85	1130

Selv om det maa antages, at der i Virkeligheden var ca. 1400 Huse i disse Amter (jfr. Tabellen S. 23), kan der ikke være Tvivl om, at Adelens Godser i de fleste Egne af Sjælland havde en forholdsvis større Husmængde end Krongodserne, mens Ekstraskattemandtallerne i grove Træk fastslaar, at Forholdet endnu ca. 40 Aar senere var det samme. Forklaringen er næppe den, at Adelen og de mange ny borgerlige Besiddere i højere Grad end Krongodsernes Styrelse ønskede at udvikle en Haandværker- og Landarbejderstand, der kunde være Hovedgaarden eller Fæstebønderne til Nytte. Endnu mindre kan det antages, at Rømninger eller Frihedsbreve berøvede Krongodserne flere Bønder end Proprietærgodserne, eller at disse sidste trak særlig mange Husbeboere (Haandværkere) til sig fra Købstæderne. Hovedaarsagen maa derimod søges i den øgede Storgodsdrift, der efter 1660 brød sig Vej paa talrige Bøndergaardes, undertiden hele Landsbyers Bekostning.. Saa længe disse Bestræbelser til Baggrund havde Ødegaardsplagen og det store Folketab ved Pestens og Krigens Hærgning, betød de vel kun en svag Forskydning mellem Gaardbrugernes større og Husmændenes betydeligt mindre Gruppe. Men med Folkemængdens Forøgelse i Aarhundredets sidste Trediedel tog denne Udvikling fart.

b. Hovedgaardsudvidelsernes Følger for Husmandsstanden.

I det 17. Aarhundrede forstærkes Hovedgaardenes Initiativ i flere Retninger. Der er ikke blot Tale om store Godsudvidelser (Oprettelse af ny Hovedgaarde og Godsafgrunding), men tillige om betydningsfulde Ændringer i Godsdriften⁶². Denne Udvikling tilføjer Bondestanden Tab i to Henseender. Mange Gaarde nedlægges eller faar deres Tilliggende formindsket, og samtidig vokser Hoveribyrdens for de øvrige Bønder; Landbefolkningens Arbejdskraft ledes i stadig større Omfang fra Bondejord til den forøgede Hovedgaardsjord. Dette sidste illustreres i nogen Grad gennem J. A. Fridericias Tabeller over adelige Hoved- og Ladegaarde paa Sjælland 1651, 85 i Tal⁶³. Antallet af hoverigørende Bønder kan dog ikke udledes af disse, men det er sandsynligt, at de Gaardbrugere, der boede i Hovedgaards sognet (55,5 %) — og flere end dem — var hoverigørende. 1770 var blandt 7292 Bønder paa de i Mellemtiden overordentlig stærkt for-

⁶¹ I Matriklen 1662, Vordingborg og Jungshoved Len.

⁶² Henrik Pedersen: Hovedgaardsdriften i sidste Halvdel af det 17. Aarhundrede. H. T. 8, VI, S. 1—82.

⁶³ H. T. 6, II, S. 596 ff.

øgede Proprietærgodser paa Sjælland 6225 eller 85,4 % Hovbønder⁶⁴. Sandsynligvis bragte det 17. Aarhundredes sidste Halvdel en betydelig Udvidelse af Hoveriet. Naar Christian V gjorde Hovedgaardenes Skattefrihed afhængig af, at de besad 200 Tdr. Hartkorn Bøndergods indenfor en Mils Afstand, befordrede ogsaa dette en Godssamling, der gjorde et voksende Antal Bønder hoveriagtige⁶⁵.

Krigsødelæggelserne 1658—60 gav Hovedgaardene en særlig Chance for at tilegne sig Jord paa Bøndernes Bekostning. Det overordentlig store Antal »øde« eller »afbrudte« Gaarde, hvortil der ofte kun med Vanskelighed kunde skaffes Fæstere, var i sig selv en Opfordring til Anlæg af nye Hovedgaarde eller dog til Godsudvidelse. Mange Fæstere var bortdøde eller rømte, og deres Gaarde kunde derfor lægges ind under Hovedgaarden uden Forurettelse af nogen enkelt Bonde. I andre Tilfælde var de forarmede Gaardfæstere selv tilbøjelige til at give Afkald paa de ødelagte Gaarde med deres næsten uopfyldelige Forpligtelser, og holdt Godsejeren en Smule stejlt paa de vedtægtsmæssige Afgifter, vilde dette som oftest være nok til at tvinge genstridige Fæstere af Gaarde, saa Nedlæggelsen kunde fuldbyrdes. I det 17. Aarhundredes sidste Halvdel skilte mange Godsejere sig ud af Dyrkningsfællesskab med Bønderne, og denne betydningfulde Ændring i Hovedgaardsdriften gennemførtes naturligvis mest radikalt, naar Hovedgaarden opslugte den nærliggende Landsby, som laa i Vejen for en mere intensiv Hovedgaardsdrift. Gradvis var dette vel allerede sket adskillige Steder, men Tidsrummet 1660—80 sætter Slutstenen for mange Landsbyers Livsløb. Som af Henrik Pedersen paavist⁶⁶ var denne Udvikling særlig fremherskende paa den sjællandske Øgruppe, hvor de i Tidsrummet 1660—1730 nedlagte Bøndergaarde udgjorde 2,4 % af det samlede Antal. Paa Sjælland alene drejer det sig om ikke mindre end 33 nyoprettede Hovedgaarde og 34 Godsudvidelser, der tilsammen krævede 381 Bøndergaardes Nedlæggelse, deraf utvivlsomt de fleste før 1682. Selv efter Forbudet mod Gaardnedlæggelse i Frd. af 28. Jan. 1682, der blev gentaget i Danske Lov, fortsatte denne Udvikling, om end noget afdæmpet. Naar den i det væsentlige standsede i det 18. Aarh., skyldes det næppe saa meget Lovens Hemning som den Omstændighed, at den mere omfattende Godsdrift efterhaanden stillede saa store Krav til Hoveriet, at det blev uhensigtsmæssigt at formindske Hoveribøndernes Antal.

Kan der saaledes ikke være Tvivl om Gaardbrugernes Vilkaar under denne Hovedgaardenes Offensiv, der førtes paa et Tidspunkt, hvor Bondestandens økonomiske Modstandskraft var stærkt svækket, er derimod Husmændenes Stilling mindre indlysende. Naar Gaardsæder blev lagt under Hovedgaarde og Landsbyer helt eller delvis nedlagt, maatte dette ogsaa ramme de bosiddende Husmænd. Alligevel syntes disses Tal, som vi har set, snarest at være steget i Tiden kort efter 1660, da saa mange Nedlæggelser af Bondebrug fandt Sted, og fra 1680'erne er Tilvæksten meget betydelig. — En Række Eksempler paa Ejendomsnedlæggelser i Perioden 1660—1700, væsentlig hentet fra Jordebøger og Skattemandtaller, giver dog i nogen Grad Svar paa Spørgsmaalet om de gaardopslugende Hovedgaardes Betydning for Husmandsstandens Udvikling.

⁶⁴ Falbe-Hansen: Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne I, S. 49. En nærmere Prøvelse af Kildematerialet (Hoverireglementerne) vil dog vise, at et lille Mindretal var delvis hoverifrie.

⁶⁵ Holm 2, S. 316 f.

⁶⁶ H. T. 8, VI, S. 56.

Ved Landsbyednlæggelser gik Proprietærerne undertiden saa grundigt til Værks, at de nedlagde baade Huse og Gaarde. Landsbyen Egede i Fakse Hrd. havde i 1660 endnu 2 Gaarde, 12 Bol og 10 Gadehuse, men i 1699 er af denne Herlighed kun levnet et Par Tærskere ved Gaarden, Jomfruens Egede har opslugt alt. Kort efter 1680 lægges Landsbyen Sørup i Magleby Sogn, Stevns Hrd., ind under Søholm; endnu 1678 nævner Skattemandtallerne her 15 Gmd. og 11 Hmd. Ogsaa Gjorslev har efter 1660 opslugt Landsbyens sidste Bøndergaarde. Af helt øde Landsbyer opstod Krabbesholm i Gjershøj Sogn, Voldborg Hrd., og Egemark i Følleslev Sogn, Skippinge Hrd. (Landsbyen afbrændt paa een Gaard nær, 1682 nævnes dog endnu 9 Gaarde).

Den fuldstændige Landsbyednlæggelse hører dog til Undtagelserne. Ofte blev Fæstegaardene i saadanne dødsdømte Landsbyer først forvandlet til Bol eller Gaardsæder, hvis Jordstykker ikke laa i Vejen for Hovedgaardsdriften; efterhaanden som Fæsterne flyttede eller bortdøde, kunde ogsaa disse Boliger nedlægges. — I Harrested, V. Hyllinge S., Flakkebjerg Hrd., var der i 1662 foruden Hovedgaarden 10 Gaarde, 8 Huse og en Vandmølle, men af Skattemandtallet 1699 fremgaar det, at der i 1676 blev nedlagt 10 Huse samt Vandmøllen, og endda var der i Følge Markbogen endnu 1682 4—5 Huse »ved Steden«. En Del af Gaardene maa altsaa være blevet reduceret til Huse, før ogsaa de fleste af disse forsvandt. Skønt det i Markbogen hedder, at alle Husene var opsagt til Nedbrydning, var der 1699 3 Husmænd paa Stedet, og Sognets samlede Husantal steg i Perioden 1662—99. Heller ikke Hæsede By ved Gisselfeldt (1660: 8 G., 4 H.) forsvandt ganske, da Hans Schack i 1671 »afbrød« den for at udvide Hovedgaarden med dens Tilliggende. I 1683 var der 5, endnu i 1699 3 Huse eller Bol tilbage. En tilsvarende gradvis Undergang ramte den nærvedliggende Landsby Sjørup. I Ellinge ved Birkholm var der endnu efter Emdt. 1678 og 1682-Angivelserne nogle Gaard- og Husbeboere; Emdt. 1699 viser, at de alle er borte⁶⁷.

Det almindelige var dog, at Husene overlevede Landsbykatastrofen, eller at de endog blev talrigere efter denne. Der maatte skaffes Bolig til de tidligere Gaardbeboere, og det var mest økonomisk at lade et Par Husbygninger fra de nu helt øde Gaarde blive tilbage. Ogsaa de spredtliggende Huse eller Husgrupper ved Hovedgaardsmarken voksede i Tal i denne Tid.

Bavelse By, der 1662 havde 13 G. (hvoraf 6 øde) og 4 H. (2 øde), blev fuldstændig nedlagt i 1670, endog Præstegaarden blev magelagt med en Gaard i en Naboby⁶⁸. Ogsaa Husene blev flyttet, men der var baade i 1678, 1683 og 1699 7 Husbeboere. — I Vemmetofte er der 1652 13 G., 11 H., i 1678 kun 12 G., men 13 H.; 1699 er der 25 Beboere, »alle Husmænd«, siger Mandtallet. — 6 G. og 1 Mølle i Tureby lægges efter 1660 ind under Turebyholm, men samtidig stiger Husenes Tal tilsvarende, den ny Matrikel nævner vel kun 8 Huse, men der er i 1699 20 Husmænd i Sognet. — Omkring 1667 blev Resterne af Svenstrup By (4 G. og 5 à 6 H.) opslugt af Hovedgaarden Svenstrup. Men endnu 1769 anføres dog Huse, der antagelig stammer fra den nedlagte By⁶⁹. I Ellinge, Højby S., Odsherred, nævner 1664-Matriklen 15 G., 2 H.; her var der efter 1682-Ekstraskattemandtallet 6 Husmænd. — I Birkende By, Vørslev S. i Skippinge Hrd., var der efter 1660 foruden en Selvejergaard 7 Gaardsæder med betydeligt Jordtilliggende, 1684 opstod Hovedgaarden Birkendegaard; Emdt. 1700 anfører kun 2 Gaardmænd, men 10 Fæstehusmænd.

De talrige Landsbyednlæggelser ramte i første Række Gaardene. Forsvandt ogsaa Husene (heriblandt Husbygninger fra nedlagte Gaarde), skete det mere gradvis og betød vel i Regelen kun, at de blev henflyttet til Byggegrunde, hvor de laa mere fordelagtigt for Hovedgaard eller Ladegaard. Mange Huse paa Hovedgaardsmarken maa antages at være Gadehuse fra nedlagte Landsbyer, som det var Tilfældet i Bavelse. Enkelte Landsbyer, hvor Gaardene alle blev lagt øde, fortsatte dog deres Tilværelse som Grupper af Husmandsboliger. Men kun i begrænset Omfang havde Hovedgaardene Brug for Haandværkere eller Landarbejdere. Naar Husene blev forholdsvis talrige i Herregaardenes nærmeste Omegn, er dette mere den naturlige Følge af de mange Gaardnedlæggelser, som Hovedgaardsudvidelserne medførte, end en virkelig Bestræbelse

⁶⁷ Jfr. Jordebøger 1661—1794 i Løvenborg Godsarkiv. LA.

⁶⁸ Henrik Pedersen, H. T. 8, VI, S. 32 f.

⁶⁹ Wedell-Neergaard: Svenstrup, S. 100.

fra Godsstyrelsens Side for at holde en Landarbejderstand oppe. Som vi skal se, ændrede dette Forhold sig ikke væsentlig før ved det 18. Aarhundredes Slutning.

Hvad Herregaardens Fortrængen af Bøndergaardene betød for Befolkningsforholdenes Udvikling, fremgaar klart af Tabel V, hvor Antallet af Gaardmænd og Husmænd i Sogne med Herregaarde sammenholdes med de tilsvarende Tal i Sogne uden Sæde- eller Ladegaarde. Grundlaget er ligesom tidligere Ekstraskattemandtallerne 1699—1700; Undersøgelsen omfatter 316 Sogne, i 103 af disse fandtes der Herregaarde.

Indenfor dette Omraade viser det sig, at Husmænd og Inderster i alle Amter undtagen Sorø (samt Møen, hvor der kun er een Herregaard) udgør en forholdsvis større Procentdel af den bosatte Bondebefolkning i Herregaardssognene end i de øvrige Sogne. Gennemsnitligt er Forholdet 45,8 % mod 42,2. Naar Forskellen ikke er større, skyldes det navnlig Nordsjælland, hvor Hovedgaardene er faa, men Husmandsbefolkningen gennemgaaende talrig; de mange Fiskerlejer og Skovegnene var gunstige for Udviklingen af en Husmandsstand, ligesom Hovedstadens Nærhed allerede dengang har øvet nogen Indflydelse. Tydeligere fremtræder Forskelligheden ved en Sammenligning mellem Husmandsprocenterne i 5 sjællandske Omraader:

	Sogne med Hg.		Sogne uden Hg.	
	Antal	% Hmd.	Antal	% Hmd.
De 4 nordsjællandske Amter	13	53,7	65	47,4
- 3 midtsjællandske Amter	24	50,0	52	45,1
- 2 vestsjællandske Amter	19	41,3	24	34,5
- 4 nordvestsjællandske Amter . . .	17	47,5	31	35,0
- 3 sydsjællandske Amter	30	41,2	41	37,3

I alle Egne har Hovedgaardene ryddet op mellem Bøndergaardene og bidraget til, at Husmænd og Inderster er blevet forholdsvis talrigere. Tydeligst viser det sig i de nordvestsjællandske Amter, hvor Kronen efter 1660 havde afhændet store Godsomraader. I over 40 % af Herregaardssognene udgjorde Husmændene Aar 1700 Flertallet af de bosatte Bondefamilier.

Hovedgaardsudvidelserne i Forbindelse med Befolkningstilvæksten bliver saaledes en Hovedaarsag til det stigende Antal Husmandsbosættelser. Men man tør ikke se bort fra den Mulighed, at Udviklingen var gaaet stærkt i samme Retning, hvis Gaardmændene i større Udstrækning havde været Selvejere. Fra Præsteindberetningerne 1657 og 1662-Matriklen kan fremdrages talrige Eksempler paa, at der hørte forholdsvis mange Huse til de større Bøndergaarde, der for en Del endnu beboedes af jordegne Bønder:

I Tollerød, Terslev S., Ringsted Hrd., hørte 3 Huse til en Trefjerdingsgaard, 1 Hus i Munkebjergby, Alsted Hrd., til Bondefogdens Gaard; i Døjringe, samme Sogn, laa et af Husene til »den store Gaard«, 2 Huse i Bromme, Alsted Hrd., til »den hele Gaard« (Ødemark). En Bonde i Nidløse, Merløse Hrd., besad en Helgrd. samt 1/2 Ødegrd. og havde 3 Huse, der ydede ham Arbejde. I Bøstrup, Drøsselbjerg S., Løve Hrd., var der, før Rente-mester Henrik Müller o. 1660 oprettede Hovedgaarden, 2 Gaarde under Sæbygaard, hver med sit tilliggende Gadehus, der svarede dem Ugedage. Ligeledes havde to store Gaarde i Løve, Gjerlev S., hver 6 af Landsbyens 12 Huse i Fæste. I Lundby, Hammer Hrd., var der ikke mindre end 7 Huse paa 4 Selvejeres Grund (mens Kronen havde 21 G. og kun 9 H.),

og i Kjøng, samme Hrd., laa der 5 Huse til de tre store Kjønggaard og yderligere 2 Huse til en Selvejgaard⁷⁰.

Navnlig Eksemplet fra Løve er af Interesse, da det tydeligst viser, at Husmændenes Forhold til større Bøndergaarde væsentlig var det samme som til Hovedgaarden, Ugedagene den almindelige Afgift endnu omkring 1660⁷¹. Det samme gjaldt sandsynligvis de fleste Husmænd paa Præstegaardes Grund.

c. Gejstlighedens Husmænd.

Mens Husantallet hverken paa Krongodserne eller de spredtliggende Universitets-, Kommunitets- og Skolegodser gennemgaaende kunde maale sig med Proprietærgodsernes, var der forholdsvis mange Kirke- og Præstehuse. Henrik Pedersens Tabeller anfører 374 H. paa Gejstlighedens Gods, men kun i Nordsjælland og en Del af Vestsjælland kan det formodes, at det fulde Husantal er angivet⁷². Forholdet mellem Gaard- og Husantal kan her iagttages og Husprocenten af Kirke- og Præsteejendomme sammenholdes med Husprocenten blandt samtlige opgivne Ejendomme 1682 (1657), dog maa man erindre, at en hel Del Indersthuse unddrager sig Opgivelsen.

	Gejstlighedens Besiddelser			HuspCt. blandt samtl. Ejend.
	G.	H.	HuspCt.	
De 4 nordsjællandske Amter	231	163	41,4	34,9
Antvorskov-Korsør Amter	132	61	31,6	22,2
De 4 nordvestsjællandske Amter* . .	300	118	28,2	23,7

* Undtagelsesvis er Samsø her iberegnet.

For det øvrige Sjælland er Angivelserne ufuldstændige, men det tør sluttes, at der til Kirkegodsets ca. 1250 Gaarde i 1680'erne har svaret mindst 600 Huse. Flertallet af disse har utvivlsomt ligget paa de ca. 390 Præstegaardes eller Aneksgaardes Grund; der har altsaa været et Par Huse pr. Præstegaard. Præsteindberetningerne 1657 viser, at mange Præster havde adskilligt flere. I Landsgrav i Skt. Peders Landsogn ved Slagelse har Præsten haft 4 H. (Emdt. 1699 nævner 4 Hmd.), i Førslev, Ringsted Hrd., 3 H., i Kastrup, Hammer Hrd., ligeledes 3, i Sværdborg, samme Hrd., 5 H., i Glumsø, Tybjerg Hrd., hedder det om 7 Huse, at de »mere end 50 Aar til Præstegaarden haver været« (Emdt. 1682 nævner 10 Hmd. som Præstens). I Følge Markbogen 1682 havde Præsten Henrik Gerner 11 Huse paa sin Grund i Birkerød By. Ogsaa i Ekstraskatte- mandtallerne 1699—1700 er der undertiden speciel Angivelse af Husmænd, der bor i Præstens Huse. Ligesom i Skt. Peders Landsogn var der i Viskinde og St. Fuglede i Skippinge Hrd., samt i Høve og Ginlinge, V. Flakkebjerg Hrd., 5 Præstehuse. I andre Sogne nævnes 3 eller 4, i Regelen dog færre.

Forholdet var næppe væsentlig anderledes paa Sjælland end i de øvrige Landsdele. Ogsaa i Nordjylland havde de fleste Præstegaarde et eller to Huse,

⁷⁰ I andre Landsdele, hvor Selvejernes Tal var større, kommer dette Forhold tydeligt frem. Navnlig paa Fyn fandtes der et betydeligt Antal Husmænd paa Selvejerbønders Grund (H. T., 4, V, S. 229 f.), i Særsløv S., Skovby Hrd., havde en enkelt Selvejer hele 7 H. (Rugaard Amts Matrikel 1664).

⁷¹ Jfr. nedenfor S. 83.

⁷² De da. Landbrug 1688, S. 354—56.

mange 3 og enkelte 4—6⁷³. — Det er sandsynligt, at Husene paa Kirkegodset forøgedes stærkt i denne Periode. Eksempelvis kan nævnes, at Præsteindberetningen fra Valby Sogn, Holbo Hrd., 1657 nævner 3 Kirkehuse og 11 andre Huse, Gadefortegnelsen 1709 nævner 10 Præstehuse, hvoraf eet under Opførelse, samt 16 andre. Aarsagerne til en saadan Hustilvækst var flere. Arbejdskraftige Beboere kunde regne med Fortjeneste ved Præstegaarden, især Tærskel- og Havearbejde. Invalidere, alderssvækkede og andre daarligtstillede Medlemmer af Bondesamfundet havde Grund til at vente sig mere af de Gejstliges Gavnildhed end af andre Besidderes. Som Værn mod de frygtede Soldaterudskrivninger følte paa den anden Side ogsaa yngre og stærkere Personer sig ofte bedst hjulpet ved at søge ind paa Præstegaardens eller andre Kirkeejendommers Grund, hvad der ikke sjælden gav Anledning til Klagemaal fra Proprietærgodsernes Side. Dog kan man ogsaa i Ekstraskattemandtaller møde Vidnesbyrd om, at en Husmand kunde blive »nødt« til Præstens øde Huse⁷⁴. Mange af Beboerne i Gejstlighedens Huse hørte ikke til Bondestanden: Præsteenker, Kapellaner og Substitutter. Degnene havde foruden deres »Degnestavn« med dens større eller mindre Jordtilliggende ofte nogle Tdr. Hartkorn i Fæste; Skoleholderne var derimod i Regelen jordløse Husmænd eller Indsiddere og ikke fortrinsvis bosat paa Gejstlighedens Gods.

6. Husmandsstandens Vækst i Perioden 1660—1720.

Det store Folketab i 1650'erne ramte sikkert Husmændene lige saa haardt som Gaardmændene, muligvis haardere, da der var en vis Rimelighed for, at Godsejerne først vilde fylde Hullerne i Gaardfæsternes Rækker og bl. a. fylde dem med Husmænd. Ældre Agrarhistorikere har tænkt sig, at dette prægede Udviklingen gennem hele Tidsrummet 1660—83, og nærede overdrevne Forestillinger om en Nedgang i Husmængden. Christensen Hørsholm finder det ret troligt, at op imod Halvdelen af Husmændene i Danmark kan være forsvundet mellem Svenskekrigene og 1683: »I denne Periode forsvandt nemlig saa godt som alle paa Hovedgaardsmarkerne liggende Gaardsæder, og deres Arbejde blev lagt paa Bønderne. Befolkningen var i stærk Aftagen, Bondestanden under et voldsommere Tryk end nogensinde, og Alle, der kunde, rømte bort fra Landsbyerne, øde Gaarde fandtes allevegne, og Husmændene pressedes til at fæste dem. At en stor Mængde Huse er blevne afbrudte, kan derfor godt antages«⁷⁵.

Som allerede paavist, er dette mørke Tidsbillede kun delvis rigtigt. Mange af de »forsvundne« Gaardsæder fortsatte Tilværelsen som Hovbønder eller Husmænd. Nedgangen i Folkemængde blev snart efter 1660 afløst af nogen Fremgang, og Ødegaardene virkede ofte befordrende paa Husmandsklassernes Udvikling, der ogsaa gav sig Udslag i en Tilvækst i Husantallet i den følgende Snes Aar.

Ogsaa ad anden Vej lader det sig konstatere, at Husmandsstanden var i Fremgang eller dog talmæssigt hævdede sig bedre end Gaardmændene i Perioden indtil den skaanske Krig. Man kan saaledes indenfor Godsomraader, der er

⁷³ D. H. Wulff: Statistiske Bidrag til Aalborg Stifts Historie i Slutningen af det 17. Aarh. (Aalborg 1887—88). Samme: Statistiske Bidrag til Vendelbo Stifts Historie i det 16.—17. Aarh. (Aalborg 1872—74).

⁷⁴ Høve Emdt. 1699.

⁷⁵ Agrarhistoriske Studier I, Tillæg S. VIII.

uforandrede fra 1661—62 til 1677 sammenholde Jordebogsangivelser og Godsmantaller for Ildsted- og Kvægskatten. Nedenstaaende Oversigt omfatter 31 Landsbyer paa Godserne Rygaard, Svenstrup og Trudsholm i Roskilde Amt, Gunderslevholm, Basnæs, Saltø og Herlufsholm i Korsør Amt, Hagedstedgaard, Knabstrup og Tersløsegaard i Holbæk Amt samt Bavelse og Tybjerg i Vordingborg Amt:

	G. 1662	Gmd. 1677	H. 1662	Hmd. 1677
7 Landsbyer i Roskilde Amt	46	41	35 (4 øde)	45
15 (14) Landsbyer i Korsør Amt	170	156	83 (10 øde)	64
4 Landsbyer i Holbæk Amt	58	60	29	29
5 (4) Landsbyer i Vordingborg Amt	40 (10 øde)	29	18 (2 øde)	31
<hr/>				
Ialt i 31 (29) Landsbyer	314(10øde)	286	165 (16 øde)	169

I to af Landsbyerne, Gunderslevholm og Bavelse, er alle Gaardene forsvundet i denne Periode; o. 1662 er ikke alle Ødegaarde anført. Hus(mands) fremgangen var ikke jævn, i 13 Landsbyer fandtes der i 1677 flere Husmænd end der i 1662 var Huse, i 7 færre. — Om Indersternes Forhold kan i denne Forbindelse intet siges.

Iagttagelser fra enkelte Godsomraader viser tydeligere Udviklingsretningen i den følgende Periode. De hyppige Godshandeler gør det atter her nødvendigt at begrænse Undersøgelsen til de Landsbyer eller Dele af Landsbyer, der gennem længere Tidsrum uforandret var i et Gods' Besiddelse. 9 Landsbyer paa Vallø, Rudholt (Billesborg) og Gunderup Godser viste 1662—1707 uforandret Gaardantal, men i de 5 største (Vallø, Himlingøje, Taarnby, Vidskølle og Herfølge) steg Husantallet særlig stærkt, fra 45 til 74, i 4 mindre Landsbyer (Vraaby, Tessebølle, Egøje og Klemmenstrup) kun fra 20 til 25⁷⁶. Endnu betydeligere var Tilvæksten i Landsbyerne Nedre og Øvre Draaby, Gjerlev, Landerslev og Lyngerup paa Jægerspris Gods, hvor der endnu 1677 kun nævnes 31 Husmænd og 6 Gaardsæder, men 1705 49 Husmænd (Emdtr.). Paa Godsomraader, der vedblivende var Kronens, var der samtidig en stærk Stigning i Husantallet. Ved Landmaalingen nævnes 418 Huse i Kronborg Amt, men en Fortegnelse fra 1709 omfatter ca. 550⁷⁷. Paa Ryttergodserne var det navnlig de mange Rytterhuse, der repræsenterede Tilvæksten, mens Antallet af Fæstehuse kun viser en mindre Opgang i Perioden 1682—1719. I Antvorskov Amt var der saaledes i 8 Sogne *uden* Rytterhuse 1682—1719 en Stigning i Husantal fra 74 til 87, men i 7 Sogne *med* Rytterhuse var der i 1719 67 af disse, mens de øvrige Huse i det nævnte Tidsrum var gaaet ned fra 60 til 53⁷⁸. — Tydeligst tegner Udviklingslinjen sig paa Holmegaard og Broksø Godser i Otto Krabbes og Birgitte Skeels Tid. I 11 Landsbyer, hvor der 1688—1720 fandtes 90 Gaarde, i 1731 dog 91, var der 1688 41 Huse (43 Husmænd), 1703 56 (54), 1713—14 68 (67), 1720 71 (67) og 1731 83 Huse (83 Hmd.)⁷⁹. Med disse Tilvækst-

⁷⁶ Jb. 1662. — Synsforretning 28. April 1707 (Dokumenter vedk. Vallø, Billesborg og Gunderup Godser 1707—1731. RA.).

⁷⁷ Ekstrakt over Kronborg Amts Gadehuse (1709). RA.

⁷⁸ Henrik Pedersen: De danske Landbrug, S. 31—34. — Krigs-jordebog over Antvorskov og Korsør Amters Ryttergods 1719. RA.

⁷⁹ Holmegaard Godsarkiv: Skøder, Retsdokumenter, Jordebøger og Regnskaber 1670—1742. LA. — De 11 Landsbyer er Olstrup, Nyrup, Toksværd, Gjødstrup, Nr. Tvede, Brandlev, Bonderup, Fensmark, Kalkerup, Hjulebæk og Skuderløse.

forhold som Baggrund forstaar man, at Otto Krabbe i Konseillet kunde fremsætte Udtalelser, der viser, at han vurderede den voksende Husmandsstands Betydning for Godserne⁸⁰. Men Godsejernes Tilbøjelighed til at sikre sig afgiftsydende Husmænd i stigende Tal modvirkedes under den store nordiske Krig, da Sessionerne efter kgl. Ordre skulde udtage »det dygtigste Mandskab, der ej har fæstet Gaard, saa og Husmænd, som paa Vort eget og Proprietærernes Gods findes«⁸¹. I samme Retning virkede en skærpet Gaardfæstetvang.

Perioden 1660—1720 rummer tre Faser i den sjællandske Husmandsstands Udvikling. Fra 1660 til omkring 1680 gør Nedgangsaaarenes Eftervirkninger sig endnu stærkt gældende, og de bosatte Familiers Antal stiger kun de færreste Steder betydeligt. Den 30-aarige Fredsperiode mellem de to sidste større Svenskekrige er derimod en stor Opgangstid for Husmandsstanden. Den tredje og kortvarigste Fase er de trykkede Aar under den store nordiske Krig, da Husbosættelse ophører at være et Værn mod Soldaterudskrivning og Tvang til Gaardfæste. Almindelig Stilstand og stedvis Tilbagegang blev derimod Gaardmandsstandens Lod i hvert Fald til omkring Aar 1700. Talmæssigt var Forholdet mellem Husmands- og Gaardmandsstand ved Aar 1700 ret nøjagtigt 3 : 4, mens det endnu omkring 1680 snarere var 3 : 5. Forskydningen fortsatte 1700—1710 med saa stor Styrke, at de to Landbogrupper allerede paa den store nordiske Krigs Tid kan have været paa det nærmeste lige talrige, hvad Antallet af bosatte Familier angaar.

Den stærke Befolkningstilvækst gjorde det naturligt, at mange ny Bosættelser fandt Sted i Tiden efter 1680. Naar der i det store og hele kun blev Tale om Oprettelse af jordløse Huse, var dette en Konsekvens af den Agrarpolitik, der indtil de store Landboreformers Tid sad i Højsædet. Saa længe Nyoprettelse af Hoved- og Ladegaarde og Udvidelse af Hovedgaardstakst gik forud for Vedligeholdelse af Bønderbrugene, end sige Forøgelse af disses Antal, havde en stigende Procentdel af Bondebefolkningen kun Haab om Gadehusmandens Lod, med en maaske endnu mindre attraaet Chance for at rykke ind i Gaardforsidderes Sted ved indtræffende Fæsteledighed.

7. Den sjællandske Landbefolkning omkring 1770. Antallet af bosatte Familier.

Paa Grundlag af Folketællingerne 1769, 1787 og 1801 har man kunnet konstatere en ret betydelig Landbefolkningstilvækst, om der end stadig hersker Tvivl m. H. t. de to første Tællingers Fejlprocent⁸². Den Antagelse, at en større Stigning i Folkemængden først satte ind paa de store Landboreformers Tid, støtter sig væsentligt paa de fra 1735 indsendte Fortegnelser over Fødte og Døde. Efter disse var det aarlige Fødselsoverskud for hele Landet i Perioden 1735—69 kun ca. 1350, 1769—87 svagt stigende til 1390, men 1787—1801 firedoblet til 5630⁸³. Det er højst usikkert, om disse Træk i det demografiske Tidsbillede er blot nogenlunde rigtige. Indberetningernes Ufuldstændighed og den ret usikre Dødfødselsprocent maa tages i Betragtning⁸⁴. Hertil kommer, at Tilvækstfor-

⁸⁰ Jfr. nedenfor S. 99 f.

⁸¹ K. C. Rockstroh: Udviklingen af den nationale Hær III, S. 28 og 61.

⁸² Se Adolph Jensen: »Befolkningsforhold i de nord. Lande i 18. Aarh.« i Nationaløkon. Tidsskrift 1935, Hæfte 1, S. 6 ff. Jfr. ovenfor S. 28.

⁸³ Falbe-Hansen og Scharling: Danmarks Statistik I, S. 417.

⁸⁴ G. Bang: Kirkebogsstudier, S. 94 og H. T. 7, II, S. 435. Rubin i H. T. 5, III, S. 51. Adolph Jensen i Nationaløkon. Tidsskr. 1935, S. 5 f.

holdene utvivlsomt var meget uensartede i de forskellige Egne, selv indenfor samme Landsdel. Det fremgaar ogsaa af G. Bangs tidligere omtalte Kirkebogsundersøgelser, der havde til Formaal at konstatere Befolkningsbevægelser paa Sjælland i Tidsrummet ca. 1650—1780⁸⁵. Deraf følger imidlertid, at selv et saa betydeligt Udsnit som 30 sjællandske Kirkesogne ikke i sig selv afgiver nogen sikker Maalestok for Tilvæksten, navnlig maa Resultaterne prøves paa de første Folketællinger, hvilket ogsaa M. Rubin stærkt tilraadede⁸⁶. Men uanvendelig er ogsaa den af Rubin opstillede Hypotese: at et Tiaars gennemsnitlige Folketal vilde kunne udfindes ved at multiplicere Decenniets aarlige Gennemsnitsantal af Døbte med 30; den begaaede Fejl vilde ikke overstige 10 %⁸⁷. I 12 af de 24 Sogne, hvor det af Bang fremdragne Materiale tillader en saadan Prøve for 1760'ernes (eller bedre 1760—70'ernes) Vedkommende, ligger Fejlprocenten dog afgjort over 10, i mindst 5 endog over 20 %⁸⁸.

Sogneudsnit vil ofte kun vise en Bevægelses Retning og give et vist Indtryk af dens Styrke. Et talende Bevis for de sjællandske Lokalforskelligheder faar man ved at sammenholde de S. 29 omtalte fuldstændige Mandtaller fra Sogne i henholdsvis de nordsjællandske Amter og Roskilde Amt. I 8 Sogne i de første var der fra Begyndelsen af Aarhundredet til 1769 en Befolkningstilvækst paa 40,7 %, i 18 Sogne i Roskilde Amt kun 22,2 % Tilvækst. Kun et statistisk Materiale, der belyser Befolkningsforholdene i alle Egne af Sjælland, kan give os fast Grund under Fødderne ved Bestemmelse af den sjællandske Landbefolknings Mængde og Sammensætning.

Tilsyneladende afgiver *Folketællingen af 1769* et saadant Materiale, ikke blot for Sjællands Vedkommende⁸⁹. En Undersøgelse af Sognetabellerne vil dog vise adskillige Mangler, navnlig som Følge af en uklar Rubricering. Hovedgruppen er 3), der navnlig omfatter a) Jordbrugere af Bondestand, Møllere, Kromænd, Skovfogder, Husmænd og Inderster, med deres Hustruer, b) »deres hos sig havende Børn«. Under 4) anføres »Søfarende og Fiskere«, ogsaa de, der tillige ernærer sig af Jordbrug, mens 5) omfatter »Fabriquerer og Haandværkere« (Voksne og Børn under eet). Da mange Husmænd og Inderster var Haandværkere, gav dette Anledning til, at en Del blev anført baade under 3) og 5), sandsynligvis ogsaa i visse Tilfælde, hvor dette ikke udtrykkeligt blev anmærket. I nogle Sogne anføres ingen Haandværkere! En lignende Uklarhed gør sig gældende m. H. t. 7) Tjenestefolk og Daglejere. Ikke sjældent bemærker

⁸⁵ H. T. 7, II, S. 417—54. Jfr. ovenfor S. 26, Note.

⁸⁶ H. T. 7, III, Noten S. 2 ff. Med Rette paapegede Rubin, at de to undersøgte Sogne i Københavns Amt i ikke ringe Grad kunde forrykke Helhedsbilledet, Tilvandring betød dér utvivlsomt langt mere end Fødselsoverskud.

⁸⁷ H. T. 5, III, S. 507 f.

⁸⁸ Bangs Lister i H. T. 7, II, S. 426—29, sammenholdt med Sognemandtallerne fra Folketællingen 1769.

⁸⁹ 1769—70. Tabeller over Folketællingen af 15. Aug. 1769. I—VI. RA. I Stat. Meddelelser 4. Rk., 37. Bind, 1. Hæfte (1911) er Indbyggerantallene fra Sognene i Sjællands, Fyns, Aarhus og Ribe Stifter aftrykt. Senere er der imidlertid fundet flere originale Sognetabeller, nemlig fra *Aalborg* Stift Morsø Nr. og Sdr. Hrd. (komplet), Hvetbo Hrd. (Aaby Sogn mangler dog), Vester Han Hrd. (Kollerup, Klim, Torup og Vust mangler). Endvidere følgende Sogne: Brøndum, Sim, Torup (Hellum Hrd.), Skibsted, Lyngby, Aalborg Budolfi Landsogn, Nr. og Sdr. Tranders, Øland, Egholm, Torslev, Lendum, Hirtsholmene, Skæve, Vraa, Em, Serridslev, Vrejlev, Hæstrup, Børglum, Vejby, Furreby, Bjergby, Mygdal, Tornby, Vidstrup, Horne og Asdal. Af *Viborg* Stift Skelund og Visborg (afgivet fra Stat. Dep. April 1937). — Jeg takker Professor H. Cl. Nybølle, der har henledt min Opmærksomhed paa de trykte Sogne-Indbyggerantal og de senere fundne Tabeller.

Præsterne, at Daglejerne (snart opfattet som baade gifte og ugifte Personer, snart som ugifte alene) er henregnet til Husmænd og Inderster under 3). Rubrik 6) »Alle ugifte Personer« (bortset fra 1. Aldersklasse, Børn indtil 8 Aar) gav Anledning til, at nogle Ugifte helt blev udeladt ved Erhvervstællingen. Væsentligere er det, at Fordelingen mellem Ægtepar, Enker og Enkemænd ikke kan udlæses af Sognetabellerne.

Da Rækkevidden af de Fejl, som navnlig skyldes den uheldige Rubricering, ikke nærmere kan bestemmes, maa det erkendes, at Folketællingens Oplysninger om Stand, Næringsvej eller ægteskabelig Stilling ikke kan anses for saa paalidelige, at der kan bygges paa dem. End ikke den egentlige Landbogrube — i Sjællands Stift 34.578 Mænd, 36.995 Kvinder og 58.398 hjemmeværende Børn — giver Mulighed for mere end et groft Skøn over Bondefamiliernes Antal. Om Haandværkernes, Daglejernes og Almisselemmernes og deres Familiemedlemmers virkelige Antal kan ingen sikre Slutninger drages paa Grundlag af 1769-Tællingen. Da Rubrikken »Ugifte« ikke i alle Skemaer omfatter samtlige ugifte Personer udenfor første Aldersklasse, brister ogsaa Muligheden for at konstatere det samlede Antal Ægtefæller, Enkemænd og Enker (bortset fra Militærpersoner). Efter Resumé af Folketællingen (Generaltabellerne) skulde der i Sjællands Stift findes ca. 39.000 gifte Mænd mod ca. 40.000 gifte Kvinder, men i Virkeligheden var Enkernes Tal langt større end Enkemændenes⁹⁰.

I næsten alle andre Henseender end m. H. t. selve Folketallet, hvis Fejlprocent turde være lavest for Sjællands Vedkommende, lader Tællingen af 1769 os i Stikken. Saa meget vigtigere er det, at der findes et fortrinligt Materiale til Oplysning om Antallet af *bosatte Familier* paa Sjælland og Møen. Ved Kabinetsordre af 20. Febr. 1771 blev det Finansraad G. C. Oeder paalagt at udarbejde en Plan til Indretning af en almindelig Enkekasse⁹¹. I den Anledning blev der fra Sognepræsterne indhentet Efterretninger om samtlige Ægtepar, Enkemænd og Enker i Sjællands Stift⁹². Saa godt som alle de originale Sognelister er bevarede. De indeholder Angivelse af Mændenes (ogsaa Enkernes afdøde Mænds) Navne, Stand og Erhverv, og Oplysning om baade Mændenes og Kvindernes Alder og eventuelle tidligere Giftermaal, samt om Enkers og Enkemænds uforsørgede Børn. Baade som befolkningsstatistisk Kildemateriale og til Belysning af Erhvervsforhold paa Sjælland omkring 1770 er de Oederske Efterretninger af meget stor Værdi. Ved at sammenholde disse med Oplysninger fra Ekstraskattemandtaller fra o. 1700 har det været muligt at opstille de tidligere omtalte Sognelister (Bilag I).

De Oederske Efterretningers Betydning erkendes bedst ved Sammenligning med Folketællingens Materiale, hvis Mangler og Uregelmæssigheder, som ovenfor paavist, paavirker Helhedsresultatet føleligt. De muliggør den Inddeling

⁹⁰ Se nedenfor S. 51. Naar Adolph Jensen i den omtalte Afhandling i Nationaløkon. Tidsskr. nævner den Omstændighed, at de gifte Kvinders Antal overstiger Mændenes, som et af de Momenter, der tyder paa Tællingens Ufuldstændighed, er dette mindre berettiget. Forholdet er aabenbart det, at Enkemænd og Enker ret almindeligt, men næppe altid, regnes til de Ugifte. Mangelen paa klar Inddeling er paa dette som paa andre Omraader den største Ulempe ved Folketællingen 1769.

⁹¹ J. O. Bro Jørgensen: Forsikringsvæsenets Historie i Danmark indtil det 19. Aarh., S. 375 f.

⁹² 1771. Efterretninger angaaende Ægteparrenes, Enkemændenes og Enkernes Antal i Kjøbenhavn, Sjælland, Møen og Bornholm. RA.

efter Stand (til Dels ogsaa efter Erhverv), som Folketællingen kun forvansker, og man vinder Klarhed over Familiernes Antal. Det er for saa vidt vanskeliggere at fastslaa, hvorvidt Sognelisterne virkelig omfatter alle Landbofamilier, som Folketællingen af de ovenfor omtalte Aarsager ikke egner sig som Korrektiv. I de faa Tilfælde, hvor særligt udførlige Sognetabeller fra 1769 letter Sammenligningen med 1771-Angivelserne, synes de sidste at omfatte flere voksne, bosatte Personer end de første⁹³. I Virkeligheden er kun Tallene fra et Par Sogne paaviseligt ufuldstændige i de Oederske Efterretninger. Forholdet mellem det samlede Antal Ægtepar i 1771 og Folkemængden i 1769 er særdeles regelmæssigt, indenfor de sjællandske Aantsomraader kun svingende mellem 1 : 4,86 (Roskilde Amt) og 1 : 5,17 (Sæbygaard Amt). Dette lave Forholdstal — det tilsvarende var for Sjællands Stifts Vedkommende i 1801 omtrent 1 : 5,3 — lader sig ikke fuldt forklare ved Befolkningstilvæksten i de 2 mellemliggende Aar, men tyder afgjort paa, at 1771-Efterretningerne som Helhed var mere fuldstændige end Folketællingens Tabeller. Man tør sikkert gaa ud fra, at højst et Par Procent af de bosatte Familier ikke er kommet med i de Oederske Efterretninger⁹⁴. — Medvirkende til, at disse kunde blive mere fuldstændige end Folketællingens Angivelser, var det vel ogsaa, naar det i Listerne blev betonet, at Formalet sigtede til det almene Vel; man havde ved Indbydelsens Form søgt at undgaa, at Beboerne skulde holde sig tilbage af Frygt for nye Skattepaalæg.

Ligesom ved Udnyttelsen af Mandtallerne fra o. 1700 har Formalet med Gennemgangen af de Oederske Efterretninger i første Række været at tilrettelægge en sjællandsk Landbefolkningsstatistik med en Inddeling i de tre naturlige Grupper: 1) Familier, der ikke tilhører den egentlige Bondestand, 2) Gaardmænd og 3) Husmænd-Inderster. Til Husmandsgruppen regnes alle, der var beskæftigede ved Landbrug, Haandværk og Fiskeri, samt alle Aftægtsfolk og Almisselemmer. Som Gaardmænd opføres kun Gaardbrugere af Bondestand. Mens Folketællingstabellerne 1769 regner Møllere, Kromænd og Skovfogder til Bondestand (Jordbruger-Gruppen), regnes de ved denne Inddeling udenfor Bondestand, da deres Hovederhverv vel i de færreste Tilfælde er Landbrug. Delingslinjen mellem de to Bondestandsgrupper er — bortset fra et Par øjensynlige Fejlskrivninger — næsten overalt i de Oederske Efterretninger fuldkommen klar⁹⁵. Noget vanskeligere er det undertiden at udskille den u-egentlige Landbefolkning (Haandværkere, Handelsfolk og Daglejere i Købstædernes Landsogne, Funktionærer ved Slotte; Søfarende m. fl.). For at undgaa Vilkaarligheder paa dette Punkt er der ved nedenstaaende Opgørelse udeladt en Del Sogne og bymæssige Bebyggelser, de vigtigste i Københavns Amt, hvor iøvrigt Sognelister fra Farum, Kirke Værløse og Hvidovre mangler, mens Vallensbæk-Listen er helt ufuldstændig. Udeladt er endvidere St. Magleby, Taarnby, Lyngby og Søllerød i Københavns Amt, Bebyggelserne ved Frederiksborg, Frederiksværk i Frederiksborg Amt, Skt. Jørgens og Skt. Ibs Sogne ved Roskilde, Skt. Peder, Skt. Morten og Slotsbjergby Sogne i Antvorskov Amt, samt Kalund-

⁹³ Sammenlign f. Eks. Sognemandtallerne fra Vørslev-Jordløse og Fanefjord indenfor de to Kildegrupper.

⁹⁴ I enkelte Tilfælde kan Familieantallet 1771 dog være angivet for højt, idet nogle Husmænd tjente eet Sted, men boede et andet.

⁹⁵ Dog kan det ligesom ved Aar 1700 formodes, at nogle faa Hundrede Husmænd og Inderster har været Brugere af Gaardsparter.

borg Ladegaardsbebyggelse. Disse udeladte Omraader beboedes i 1769 af ca. 12.000 Indbyggere, deraf over 10.000 i Københavns Amt. I nogle af disse Sogne kan Gaardmandsantallet dog fastslaas med Sikkerhed, mens Usikkerheden vedrører de to andre Befolkningsgrupper.

Indenfor 362 af Sjælland-Møens Sogne var Fordelingen mellem de tre Landbogrupper som Bilag VI viser:

	Ægtepar	Procent
Udenfor Bondestand	1.705	5,2
Gaardmænd	12.812	39,4
Husmænd og Inderster	18.024	55,4
	32.541	100,0

De resterende 18 Sogne og bymæssige Bebyggelser vilde give en lille Procentforskydning til Fordel for 1. og 3. Gruppe. Mere skønmæssigt for de fleste af disse Omraaders Vedkommende kan Ægteparrenes Antal anslaaes til ca. 2400, deraf ca. 600 udenfor Bondestand (de fleste paa Amager og i Lyngby Sogn), ca. 450 Gaardmænd og ca. 1350 Husmænd. — En Inddeling af Enkemændene og Enkerne mellem de 3 Grupper kan ikke foretages med Sikkerhed. Mange Hundrede Gaardmandsenker maa som Indsiddere regnes til Husmandsstanden, selv om deres Stilling ikke udtrykkeligt kan fastslaas. Naar Resuméet, med dette Forbehold, udvides til ogsaa at omfatte disse Enligtstillede, faar man følgende Billede af den bosatte sjællandske Landbefolkning (afrundede Tal):

	Ægtepar	Enkemænd	Enker	Antal Personer
Udenfor Bondestand	2.300	185	575	5.360
Gaardmandsstand	13.250	450	1.525	28.475
Husmandsstand	19.350	1.100	3.500	43.300
	34.900	1.735	5.600	77.135

Efter denne Opgørelse tilhørte 56,2 % af Familierne Husmandsstanden, af den egentlige Bondestand godt 60 %. Efter al Sandsynlighed vilde en Berigtigelse af Unøjagtigheder i dette Talmateriale kun forøge det fastslaaede Husmandsflertal, da Gaardmænd næppe saa let som Husmænd unddrog sig Opmærksomhed ved Sognetællingerne.

De Oederske Efterretninger viser os da et Sjælland, som i overraskende vid Udstrækning var blevet et Husmændenes Land. I Tidsrummet 1700—1771 havde Husmændene langt overfløjet Gaardmændene i Tal. De sociale Forudsætninger for en saadan Udvikling vil blive belyst i Afsnittene om Fæste- og Erhvervsforhold. Det mest iøjnefaldende ved den skete Forskydning i de to Landbogrupperes indbyrdes Forhold er dog, at den kun i ringe Grad skyldtes Gaardmandsstandens Tilbagegang, men derimod en almindelig og betydelig Befolkningstilvækst i alle Egne af Sjælland. I de 306 sjællandske Sogne, hvor Materialet muliggør en Sammenligning mellem Antallene af Ægtepar ved Aar 1700 og 1771 (Bilag II), var Stillingen denne:

	Antal Ægtepar		%	% af det saml. Antal	
	1700	1771		1700	1771
Udenfor Bondestand	666	1.379	+ 108,1	3,4	5,1
Gaardmænd	10.929	10.669	÷ 2,3	55,5	39,3
Husmænd	8.105	15.103	+ 86,3	41,1	55,6
	19.700	27.151	+ 37,8	100,0	100,0

Procenttallene viser, at Fordelingen mellem de tre Landbogrupper var næsten den samme som indenfor de 362 Sogne (se ovenfor). En Oversigt over Udviklingen indenfor de sjællandske Amtsomraader, belyst i Procenttal, aabenbarer dog store Forskelligheder. Af Bilag II ses, at Befolkningstilvæksten er langt den største i de nordsjællandske Amter: de bosatte Familiers Antal er her halvandendoblet. Ser man bort fra Dragsholm Amt, hvor Stillingen kun belyses ud fra et Mindretal af Sognene og Tilvækstprocenten (53,7) derfor ikke uden videre tør gælde, indtager Sydsjælland Nr. 2-Stillingen (Vordingborg Amt 40,2, Møen 37,4 % Tilvækst). Omkring 35 % er Familiernes Antal steget i de midt- og nordvestsjællandske Amter, i Roskilde Amt kun med 30 %. Mindst er Forøgelsen i de to vestsjællandske Amter: Korsør 27,3 og Antvorskov 24,4 %. Tilvæksten i Husmandsstanden kan tegnes med en tilsvarende, dog langt stejlere Kurve. I de nordsjællandske Amter samt i Vordingborg og Møens Amt er Antallet af Husmænd og Inderster gennemgaaende forøget med over 100 %, i de fleste andre Amter med omkring 75 %, i Roskilde og de vestsjællandske Amter er Tilvæksten dog under 70 % (lidt usikkert er Sæbygaards Amt, hvorfra kun 9 af 14 Sogne indgaar i Sammenligningen). Men til den overordentlig stærke Forøgelse af Husmandsfamiliernes Tal svarede ikke en Reduktion af Gaardmandsfamiliernes Antal af et Omfang som i det 17. Aarhundredes sidste Halvdel. I Københavns og Sæbygaard Amter var der endog nogle Procents Fremgang i Antallet af gaardbrugende Ægtepar, mens Forskydningerne i ikke mindre end 8 Amter var saa ringe, at der kun med tvivlsom Ret tør tales om Stigning eller Nedgang i Gaardbrugernes samlede Antal. Var der forholdsvis flere Enker, Enkemænd eller ugifte Brugere ved Gaardene i 1771 end o. 1700, kunde selv 2,3 % tilsyneladende Tilbagegang muligt opvejes. Nogen Nedgang var der dog i Ringsted og Frederiksborg Amter, henholdsvis 4,0 og 4,2 %, og en ret betydelig Tilbagegang i følgende Amter: Korsør 5,7, Antvorskov 6,7, Roskilde 8,0 og Kalundborg 8,5 %. Det er bemærkelsesværdigt, at Husmandsstandens Fremgang indenfor tre af de sidstnævnte fire Amter (ikke Kalundborg) samtidig var forholdsvis ringe, kun 65—70 %.

Den stærkeste Befolkningstilvækst i Perioden 1700—1771 falder i de nord- og sydsjællandske Krongodsegne (iberegnet det i 1769 bortsolgte Møen), hvortil sandsynligvis kommer Dragsholm Amt, der ligeledes overvejende var Krongods, derimod ikke Antvorskov Amt, hvor dog Tilvæksten synes størst i de udprægede Krongodsegne.

Selve Tallene tyder paa, at Husmandsbefolkningen i disse Egne fandt bedre Bosættelsesvilkaar. Hvorvidt Fæsteforholdenes og Erhvervsbetingelsernes Forskellighed kan have indvirket paa Husmandsbefolkningens Fordeling vil andet Kildemateriale kunne belyse. De Oederske Efterretninger giver imidlertid et mere indgaaende befolkningsstatistisk Billede af den sjællandske Bondestand, end vi er i Stand til at danne os fra noget andet Tidspunkt i det 18. Aarhundrede.

8. Ændringer i Bondebefolkningens Sammensætning.

Næsten 95 % af de bosatte Familier i de sjælland-møenske Landdistrikter tilhørte Bondestanden, mens iøvrigt en betydelig Del af de Familier, der ikke tør henregnes til denne, tillige var Jordbrugere: Godsejere, Forpagtere, Møllere, Kromænd, Degne, Skoleholdere og Skovfogder. De to sidste Erhverv voksede

stærkt i Tal i det 18. Aarhundrede, samtidig med at navnlig Skoleholdernes Erhvervsvilkaar efterhaanden blev tydeligere adskilt fra Husmandsbefolkningens end tidligere. Af Bilag VI sammenlignet med Bilag II fremgaar det, at Husmandsfamilierne i samtlige sjællandske Amter var talrigere end Gaardmandsfamilierne (i Antvorskov, Dragsholm og Møens Amter dog kun et Mindretal af den samlede Landbefolkning), mens dette o. 1700 vistnok kun var Tilfældet i Københavns Amt. Følgende Oversigt illustrerer Forskydningen mellem de to Landbogrupper indenfor de sjællandske Amter i Tidsrummet 1700—1771. De to første Rubrikker omfatter de 306 Sogne, hvor direkte Sammenligning er mulig, 3. Rubrik (1771 b) omfatter derimod de 362 Sogne i Bilag VI.

Amt	Husmænd i Procent af Bondestanden		
	1700	1771 a	1771 b
København	46,7*	61,6	(62,7)
Frederiksborg	45,2	62,6	62,6
Kronborg	45,7	64,1	66,9
Jægerspris	48,9	65,2	63,7
Roskilde	47,2	62,1	(62,2)
Ringsted	47,0	61,0	61,9
Sorø	44,3	59,3	59,3
Antvorskov	37,4	51,3	(51,3)
Korsør	39,3	53,1	52,8
Kalundborg	40,2	58,8	(56,8)
Dragsholm	36,6	58,5	50,9
Sæbygaard	43,3	53,6	55,5
Holbæk	42,6	56,2	55,6
Tryggevælde	42,0	55,7	55,7
Vordingborg	38,7	56,7	56,1
Møen	32,1	50,9	50,4**
	42,5	58,6	58,4

* I samtlige Amtets 34 Sogne derimod 51,6 %.

** Nyord her iberegnet.

Kun Frederiksborg, Sorø, Tryggevælde og Møen er indenfor alle tre Rubrikker repræsenteret ved samtlige Sogne. I fire Amter mangler en saa betydelig Del af Sognene, at Sammenligningen kan være misvisende for Amtsomraadet som Helhed (København, Kalundborg, Dragsholm og Sæbygaard). De øvrige 12 Amter viser en Forskydning i Husmændenes Favør fra 13,6% (Holbæk) til 18,8 (Møen). I de tre nordsjællandske Amter, de to sydsjællandske samt Kalundborg Amt er Forskydningen 16,4—18,8 %, i 5 midt- og vestsjællandske Amter samt Tryggevælde Amt ligger Forskydningsprocenten mellem 13,6 og 15,0. Resultatet af den skete Udvikling kan tydeligst aflæses i 3. Rubrik, hvor der vel i 4 Amter (i Parentes) savnes et eller flere Sogne, men kun i Københavns Amt saa mange, at Helhedsangivelsen bliver usikker. Forholdet var da i 1771 det, at Husmands- og Inderstfamilierne i alle sjællandske Amter talte mellem Halvdelen og to Trediedele af de bosatte Ægtepar af Bondestand, i Kronborg Amt var Husmands- og Fiskerbefolkningen endog ved at overskride denne Grænse. Gaardmandsfiertal var der kun i 65 Sogne (godt en Sjettedel af samtlige), deriblandt 21 af Antvorskov og Korsør Amters 47, men kun 9 af Nord- og Midtsjællands

ca. 160 Sogne. Relativt faa var Husmandsfamilierne i Antvorskov, Dragsholm og Møens Amter, hvor de ogsaa omkring 1700 stod talmæssigt svagere end andetsteds i Landsdelen.

Indersterne. Mens man altsaa med betydelig Sikkerhed kan bestemme det samlede Antal Husmands- og Inderstfamilier, giver de Oederske Efterretninger langt fra overalt nogen klar Adskillelse mellem Inderster og Fæstehusmænd (af Selvejere er der endnu kun faa). Fra et meget stort Antal Sogne anfører Listerne overhovedet ikke Inderster, men deraf tør i intet Tilfælde sluttes, at der ingen fandtes. Blandt de møenske Sogne er der kun eet, hvor ingen Inderster angives, men netop fra dette, Fanefjord, indkom der tilfældigvis i 1769 et særlig udførligt Mandtal, hvoraf det fremgaar, at der fandtes 27 mandlige og 55 kvindelige Inderster i Sognet; det samlede Antal Husfolk var næsten ens i begge Indberetninger.

Et nogenlunde paalideligt Skøn over Inderstantallet opnaar man utvivlsomt kun ved at se bort fra alle de Sogne, hvor ingen eller saa godt som ingen Inderster findes anført, og benytte de øvrige som Beregningsgrundlag. Mod denne Fremgangsmaade kan indvendes, at de »inderstløse« Sogne fordeler sig ret ujævnt paa de forskellige Amter, og den Omstændighed, at Inderstprocenten i de 4 Amtsomraader, hvor mindst $\frac{2}{3}$ af Sognene har afgivet brugeligt Materiale, ligger *over* det beregnede Gennemsnit, lader snarest formode, at det Helhedsresultat, der her er uddraget paa Grundlag af 192 Sognelister, viser for faa Inderster. Procenttal anføres kun, hvor ca. Halvdelen af et Amts Sogne indgaar i Oversigten.

Amt	Antal Sogne	Husmænd	Inderster	Inderster i % af Husmandsfam.
København	17	932	285	23,4
Frederiksborg	15	670	199	22,9
Kronborg	1	126	22	
Jægerspris	3	158	99	
Roskilde	20	685	139	16,9
Ringsted	21	651	231	26,2
Sorø	4	142	23	
Antvorskov	17	362	125	25,7
Korsør	14	523	207	28,4
Kalundborg	5	262	45	
Dragsholm	3	199	31	
Sæbygaard	2	76	11	
Holbæk	16	604	86	12,5
Tryggevælde	24	831	364	30,5
Vordingborg	25	991	279	22,0
Møen	5	320	101	24,0
	192	7532	2247	23,0

I disse 192 sjællandske Sogne, med netop Halvdelen af det samlede Antal Ægtepar i Landdistrikterne, var i 1771 ca. 23 % af Husmandsfamilierne Inderster. Men store Egnsforskelligheder gjorde sig gældende, navnlig i Midt- og Vestsjælland. Faatallige var Indersterne i Roskilde, Holbæk og sandsynligvis samtlige nordvestsjællandske Amter, talrige derimod i Ringsted, Antvorskov,

Korsør og navnlig Tryggevælde Amt. I Bjæverskov Herred som Helhed udgjorde Inderstfamilierne en Trediedel af Husmandsbefolkningen, i de 5 Sogne paa Stevns, hvorfra Angivelser kendes, var Kontingentet endnu betydeligere. — En Sammenligning med det S. 30 f. anførte om Fordelingen mellem Husmænd og Inderster før Aar 1700, giver umiddelbart det Indtryk, at Inderstfamilierne relativt var gaaet stærkt tilbage. Jordebøger og Fæsteprotokoller leverer talrige Vidnesbyrd om Inderstboligers Overgang til Fæstehuse⁹⁶. Dog var det store Flertal af Enkemænd, Enker og andre enligtstillede Husfolk naturligvis ogsaa i 1771 at finde blandt Indersterne. Men af de gifte Husfolk var næppe 25 % Inderster mod sandsynligvis ca. 35 % et Par Menneskealdre tidligere. Til de beregnede 23,0 % vilde svare omtrent 4.500 Inderster mod 14.800 andre Husmandsfamilier. At disse Tal nogenlunde dækker de virkelige Forhold, kan ogsaa ad anden Vej sandsynliggøres.

Om *Fæstehusmændenes Antal* omkring 1770 oplyser for Proprietærgodsernes Vedkommende de Generalhoverireglementer, der i Henhold til Forordningen af 6. Maj 1769 blev indsendt til Generallandvæsenskolegiet. Af de sjællandske Hoverireglementer er ganske vist kun et Mindretal bevaret, men en Række vigtige statistiske Oplysninger findes indført i et Manuskript (Addimenta Nr. 230 paa Universitetsbiblioteket), der i det væsentligste er optrykt i Christensen Hørsholms »Agrarhistoriske Studier«⁹⁷. I Hoverireglementer anføres i Regelen baade Gaard- og Husfæsternes Antal, selv om der ofte kun findes nærmere Oplysninger om Gaardmændenes Forhold. De samlede Gaardmands- og Husmandsantal, der meddeles i Falbe-Hansens: »Stavnsbaandsløsningen og Landbo-reformerne« I, S. 49, kan dog ikke benyttes, da de ogsaa omfatter de Tilfælde, hvor kun Gaardfæsternes Tal kendes. Christensen Hørsholm anfører Tallene fra 121 Proprietærgodser med ca. 47 % af Sjælland-Møens samlede Hartkorn (Ager og Eng). Til Bøndergodsets 6.548 Gaardfæstere svarede 6.736 Husfæstere. En forholdsmæssig Bondebefolkning paa de resterende 53 % af Hartkornsarealet vilde for Gaardbeoernes Vedkommende ret nøje svare til det Antal, som de Oederske Efterretninger giver Formodning om, idet der blandt de ca. 13.900 Gaardbrugere ligesom i Aarhundredets Begyndelse kan antages at have været ca. 4 % Enligtstillede (Ugifte, Enker og Enkemænd). En tilsvarende Antagelse vil kun give ca. 13.700 gifte Fæstehusmænd. Hertil kommer dog en Del Selvejere, samt Husbeboere paa Hovedgaardstakst, da det ikke kan afgøres, om disse sidste paa de fleste Godser er opført blandt Fæstehusmændene; de bevarede Hoverireglementer viser, at dette undertiden, men langt fra altid, var Tilfældet. Endvidere maa det tages i Betragtning, at Husmandsflertallet intetsteds var større end i Nordsjælland, der jo overvejende var Kron-gods. Antallet af gifte Husmænd maa da antages at have ligget over 14.000, muligvis nærmere 15.000. Ogsaa Generalhoverireglementernes Oplysninger giver saaledes Grundlag for den Antagelse, at der o. 1770 fandtes omtrent tre Gange saa mange Husmænd som gifte Inderster paa Sjælland.

Fordeling efter Aldersklasser. Den Smule, vi ved om Husmænds Aldersforhold i ældre Tid, tyder paa, at en forholdsvis stor Procentdel, sandsynligvis

⁹⁶ Se nedenfor S. 91 ff. og 133 f.

⁹⁷ Landv. K. 1769—71. General-Hoverireglementer i Overensstemmelse med Forordn. af 6. Maj 1769, indsendt fra Proprietærene I—V (RA). — Agrarhist. Studier II, S. XIX ff. og XXIV—XXXI.

mellem 25 og 35 % af samtlige Husmænd, var over 60 Aar og dermed ude over den Alder, hvor fuld Arbejdsevne kunde ventes bevaret. Saa længe Gaardmændene endnu udgjorde et Flertal af Bondebefolkningen, maatte Godsbesiddernes naturlige Bestræbelser for at holde Gaarden forsynet med arbejdsduelige Fæstere føre til, at en meget betydelig Del af Husmandsstanden var forhenværende og i Regelen aldrende Gaardfæstere. Med den stærke Tilvækst i Husmandsbefolkningen ændredes dette Forhold utvivlsomt noget. Paa Tølløse og Søgaard Godser, hvor Gaardene var i stort Overflod, var i 1735 30 af 85 Husmænd 60 Aar og derover, paa Jægerspris, hvor Gaard- og Husfæstere var omtrent lige mange, derimod i 1740 kun 15 af 82⁹⁸.

Husmændenes Aldersforhold belyses i en Række Tabeller over de gifte Husmænd indtil 50-Aarsalderen samt »det unge Mandskab« i Alderen 12—50 Aar⁹⁹. Generaltabellerne nævner 9.932 sjællandske Husmænd og Fordelingen var: Indtil 30 Aar 1577, 30—40-aarige 4147, 40—50-aarige 4208. Af Præsternes originale Sognetabeller fremgaar det, at Møen ikke er medregnet, mens iøvrigt Generaltabellen viser en nogenlunde korrekt Sammentælling af Sognetabellerne. I de 356 Sogne, hvor der kan drages Sammenligning mellem de Oederske Efterretninger og disse Opgivelser, fandtes der 1771 17.488 Ægtepar af Husmandsstand, i 1773—74 9.258 gifte Husmænd »indtil 50 Aar«, eller ca. 53 % af samtlige Ægtepar¹⁰⁰. Ved Gennemgang af Sognelisterne 1773—74 overtages man imidlertid om, at Aldersangivelserne ofte er afrundede, og at mange Husmænd har unddraget sig Tællingen. Et rigtigere Billede af Aldersfordelingen giver nedenstaaende Udsnit af de Oederske Efterretninger, der viser, at næsten 60 % af de gifte Husmænd ikke havde overskredet de Halvtreds. Udsnittet omfatter 25 Sogne, nemlig I) 13 Sogne, hvor Gaardmænd og Husmænd gennemgaaende var lige mange, II) 12 Sogne med 1½—2 Gange saa mange Hmd. som Gmd. Ud fra Gennemsnittet tør det sluttes, at de 19.300 gifte Husmænd og Inderster i 1771 fordelte sig paa de 5 Aldersgrupper omtrent som nedenfor beregnet.

	I	II	Gennemsnit	Beregnet Antal gifte Hmd. (i Hundreder)
1. Indtil 30 Aar	12,5 %	9,9 %	11,0 %	2100
2. 31—40 -	24,0 %	25,8 %	25,0 %	4800
3. 41—50 -	24,0 %	22,8 %	23,3 %	4500
4. 51—60 -	18,0 %	16,5 %	17,2 %	3300
5. Over 60 Aar	21,5 %	25,0 %	23,5 %	4600
	100,0 %	100,0 %	100,0 %	19.300

Sandsynligvis har Frygten for Udskrivning bevirket, at navnlig Husmænd i Værnepligtsalderen holdt sig tilbage ved Tællingen 1773—74. 1771-Angivelserne synes at vise mindre Tilbøjelighed til tidlige Giftermaal i Sogne, hvor

⁹⁸ Synsforretning fra Tølløse-Søgaard 1735 (Pk. Dokumenter 1559—1797 i Tølløsegrd. GA.). Do. fra Jægerspris Gods 1740. LA.

⁹⁹ 1773—74. Generaltabeller over Husmænd og det unge Mandskab fra 12—50 Aar for hele Landet, med Sognetabeller for Sjællands og Aarhus Stifter. RA. Jfr. Cirkulære til Biskopperne 3. Dec. 1773.

¹⁰⁰ Det samlede Antal Husmandsfamilier maa antages at være vokset en Smule i det mellemliggende Par Aar. Blandt de gifte Husmænd indtil 50 Aar kan ogsaa findes enkelte Enkemænd.

Husmændene var i stort Overtal (II), ligesom det store Procenttal for sidste Aldersklasse tyder paa, at Tilvæksten nogle Aartier tidligere var forholdsvis større i denne Gruppe.

Indersternes Aldersfordeling, beregnet paa Grundlag af Opgivelser fra en Snes Sogne, viser følgende Procenttal indenfor de 5 Aldersklasser: 1. 10,7, 2. 23,1, 3. 13,3, 4. 14,7 og 5. 38,2. Af de 20—40-aarige gifte Husfolk boede 22—23 % til Huse hos andre, af de 40—60-aarige kun ca. 15 %, men af de ældre Husmænd næsten 40 %, hvortil kommer, at Flertallet af de Enligtstillede utvivlsomt var Inderster. Disse Tal, sammenholdt med ovenstaaende Tabel, viser tydeligt, at mange Hundrede Landboer, der begyndte som Inderster (1.—2. Aldersklasse) i Løbet af en Del Aar er blevet Gaard- eller Husfæstere. Med 5. Aldersklasse gaar Strømmen den modsatte Vej, men selv her udgjorde Indersterne næppe meget over en Trediedel af samtlige Ægtemænd, Fæstehusmændene næsten Halvdelen og Gaardmændene ca. en Sjettedel.

Omkring 1770 var der altsaa paa Sjælland 14—15.000 Husmænd i Alderen 20—60 Aar, sandsynligvis dobbelt saa mange som et Par Menneskealdre tidligere, da en talmæssigt overlegen Gaardmandsstand ved at rekruteres fra Husmandsstanden maatte tynde ud i de yngre Aldersklassers Rækker. Selv om der blandt disse var ca. 20 % Haandværkere og Smaabrugere, er dette Tal, der væsentligt maa omfatte arbejdsføre Husmænd, et stærkt Vidnesbyrd om Landarbejderspørgsmalets stigende Betydning. De jordløse Husmænd, der kun ved deres Arbejde for Jordbrugerne kunde skaffe sig den nødvendige Fortjeneste, var i Stavnsbaandstiden blevet omtrent lige saa talrige som Gaardmændene.

Studier i de Oederske Efterretninger fører ikke blot til Paavisning af en betydelig Stigning i Bondefamiliernes Antal i Perioden 1700—1771, men vil ogsaa kunne belyse nogle af Forudsætningerne for en (fortsat) Befolkningsforøgelse.

Paastande om overmaade mange ufrugtbare Ægteskaber blev efter Midten af det 18. Aarh. almindeligt fremsat og bl. a. begrundet med, at ældre Enker meget ofte giftede sig med unge Karle; Aldersforskellen mellem Ægtefæller skulde gennemgaaende være meget betydelig¹⁰¹. Dette sidste Punkt skal her kun illustreres for 12 Sognes Vedkommende; de repræsenterer imidlertid forskellige Egne af Sjælland, Krongods saavel som Proprietærgods¹⁰².

Aldersforskel	Ægtepar af Bondestand	
	Antal	%
0—5 Aar	458	44,51
6—10 —	274	26,63
11—20 —	203	19,73
21—30 —	70	6,80
Over 30 —	24	2,33
	1029	100,00

En Aldersafstand paa over 20 Aar var der saaledes næppe i eet af ti Tilfælde mellem Ægtefællerne, kun ved tre af ti Ægteskaber oversteg Aldersforskellen 10 Aar. Og ligesom i vore Dage var oftest Manden ældre end Hustruen. Paaviseligt forholdt det sig saaledes med 619 (60 %) af de 1029 Ægtepar, i 350 Tilfælde var derimod Hustruen ældst; Resten

¹⁰¹ Pontoppidans Danske Atlas I, S. 172, Økon. Mag. V, S. 51 (Schelde) og VIII (Forslag om Foranstaltninger til Forhindring af ufrugtbare Ægteskaber). Westenholz og N. C. Claussen i deres Prisskrifter om Folkemængden (1772). Gaspari: Materialien zur Statistik der dänischen Staaten (1786) II, S. 170 ff.

¹⁰² De tolv Sogne er Maalev, Sengeløse og Vejby i Nordsjælland, Ry i Midtsjælland, Grevinge, Hjemløse, Nordrup (Søndre) og Haldagerlille i det vestlige, Karlslunde, Smerup, Tyvelse og Ø. Egesborg i det sydøstlige Sjælland. I ganske enkelte Tilfælde savnes Aldersangivelser.

var »lige gamle«. Kun i 106 Tilfælde, eller omtrent hvert tiende, var Hustruen mere end 10 Aar ældre end sin Mand.

Omgifte var dengang langt almindeligere i Bondestanden end i vore Dage. Nogen egentlig Opgørelse kan naturligvis ikke foretages paa Grundlag af det foreliggende Materiale, men ogsaa en Oversigt over, hvor mange af de paa et givet Tidspunkt eksisterende Ægtefæller, der tidligere havde indgaaet Ægteskab, er af nogen Interesse, og hertil leverer de Oederske Efterretninger for Sjællands Vedkommende Materiale¹⁰³. I de 12 Sogne var der en bemærkelsesværdig Forskel paa Stillingen i Gaardmands- og Husmandsfamilier.

	Ægtepar	Omgifte	
		Md.	Kv.
Gaardmænd	449	73	111
Husmænd	580	135	122
	1029	208	233

Mere end 20 % af Ægtefællerne havde været gift før. Omgifte synes hyppigst for Kvindernes Vedkommende, dog kun indenfor Gaardmandsstanden. Forklaringen er ligetil. Mistede den aldrende Gaardfæster sin Hustru, var han som oftest udsat for at komme fra Gaarden; Fæsteprotokollerne nævner ikke sjældent Gaardmandskonens Død som Aarsag til en Fæsteforandring; døde Gaardmanden først, betød det i de fleste Tilfælde, at han efterlod sig en yngre Kone, som kunde have god Udsigt til at føre Gaarden videre, naar hun valgte sig en ny Ægtefælle jævnaldrende med eller yngre end hende selv. En Enke kunde derimod ofte klare sig bedre ved et Hus end en Enkemand. Iøvrigt var jo en stor Mængde Husmænd og Inderster forhenværende Gaardfæstere. Omgifte var dog langt fra lige udbredt i alle Egne af Sjælland. I Vestsjælland havde i mange Sogne hver fjerde af de mandlige, men færre af de kvindelige Ægtefæller tidligere været gift, i Nordsjælland gjaldt dette kun om hver syvende Ægtemand og hver femte Hustru. — Vielsesalderen var baade for Ungkarle og Piger dengang adskilligt højere end nu, og med de mange Omgifter fulgte naturligvis en Del ufrugtbar Ægteskaber. I de ovennævnte 12 Sogne var 443 (godt 43 %) af de gifte Kvinder over 45 Aar. Men de Undersøgelser, som de Oederske Efterretninger afgiver Materiale til, tyder dog som Helhed paa, at Vilkaarene for Befolkningstilvæksten var gunstigere, end Samtiden i sin Bekymring for »Populationen« var tilbøjelig til at fremstille dem.

9. Antallet af Gaardmands- og Husmandsfamilier i samtlige Landsdele omkring 1770.

Var den kraftige Forskydning indenfor Landbefolkningens to Hovedgrupper et specielt sjællandsk Fænomen, eller tilhørte Flertallet af de danske Bondefamilier allerede omkring Aar 1770 Husmandsstanden?

Først naar ældre Perioders Skattemandtaller eller muligt andet brugeligt Materiale ogsaa for de øvrige Landsdeles Vedkommende udnyttes efter Fortjeneste, vil der kunne drages nogenlunde sikre Slutninger om Befolkningstilvæksten i Bondestanden i Kongeriget som Helhed. Men fra Tiden omkring 1770 er der dog Mulighed for at give statistiske Oplysninger om Forholdene i andre Landsdele, selv om der fra disse savnes et Kildemateriale som de Oederske Efterretninger. De to landbostatistiske Kilder, der kan komme i Betragtning, er allerede nævnt: Generalhoversireglementerne fra 1769—71 og Tabellerne over gifte Husmænd under 50 Aar.

Mens *Generalhoversireglementerne* kun giver Oplysning om de Gaard- og Husfæstere, der var knyttet til ca. 47 % af det sjællandske Hartkorn, vedrører de en betydeligt større Part af det øvrige Land, nemlig ca. 80 % af Fyn-Langelands, 78 % af Lolland-Falsters og 64 % af Jyllands Hartkorn. (De Hoversi-

¹⁰³ Det er saaledes en Overdrivelse, naar Adolph Jensen i *Nationaløkon. Tidsskr.* 1935, I. Hæfte, S. 27, bemærker, at der ingen talmæssige Oplysninger haves om Udbredelsen af Omgifte i Danmark i det 18. Aarh.

reglementer, der intet oplyser om Husmændenes Antal, er ladt ude af Betragtning.) Af de originale Generalhoverireglementer er kun de færreste fra Øerne bevaret, hvorimod der paa Rigsarkivet findes Reglementer fra et langt større Antal jyske Godser, end de i Add. 230 indførte¹⁰⁴. Ved en Gennemgang af de ca. 500 bevarede Hoverireglementer kan der konstateres Smaaafvigelser fra de af Reglementernes Forfattere anførte Tal, f. Eks. angiver disse undertiden Gaardenes, ikke Fæstebøndernes Antal, og Fæstere under 1 Td. Hrtk. opføres ikke sjældent blandt Gaardfæstere; heller ikke kan man gaa ud fra, at Afbyggere eller Husmænd paa Hovedgaardstakst altid er indført i Hoverireglementerne. Ialt 628 Hoverireglementer (ca. $\frac{1}{5}$ altsaa kun kendt fra Add. 230) kan udnyttes. De vedrører 30.500 Tdr. Hrtk. Hovedgaardstakst og 189.100 Tdr. Hrtk. Bøndergods, mellem 61 og 62 % af Rigets samlede Hartkorn (i 1688 357.500 Tdr.). De 628 Hoverireglementer omfattede følgende Godser og Fæstere indenfor Hovedlandsdelene.

	Godser	Gaardmænd	Husmænd	Husmænd i % af samtlige Fæstere
Sjælland	121	6.548	6.736	50,7
Fyn-Langeland	118	5.886	4.464	43,1
Lolland-Falster	52	2.888	2.547	46,9
Jylland	337	21.287	11.492	35,0
	628	36.609	25.239	40,8

Spørgsmaalet er nu, om vi kan regne med forholdsmæssigt samme Antal Fæstere og Selvejere af Bondestand indenfor hver Provins som Helhed, samt om Indersterne procentvis udgjorde en lige saa stor Del af Husmandsbefolkningen i de øvrige Landsdele som paa Sjælland.

For Gaardmændenes Vedkommende maa bemærkes, at ca. 2 % af hver Landsdels Hartkorn laa til Præstegaarde. Paa den anden Side var der forholdsvis mindre Hovedgaardstakst blandt de 38—39 % af Hartkornet, hvis Bebyggelsesforhold ikke kendes, og dette Forhold opvejer vistnok fuldt det foregaaende. Men usikkert er det, hvorvidt de forholdsvis mange fynske og jyske Selvejerbønder gennemgaaende havde mere Jord end Fæstebønderne; i 1688 var dette Tilfældet. I Betragtning af, at Størstedelen af de resterende 36 % af det jyske Hartkorn laa i Syd-, Vest- og Nordjylland, hvor Gaardenes Gennemsnitshartkorn kun var 4—4 $\frac{1}{2}$ Tdr. (i det herregaards- og hartkornsrige Østjylland derimod over 5 Tdr.), kan Gaardmandsfamiliernes Antal næppe antages at have været forholdsvis lavere i denne Provins som Helhed end i Hoverireglementernes Omraade. At Forholdet paa Sjælland var et andet, bliver af mindre Interesse, da vi fra de Oederske Efterretninger kender den faktiske Fordeling. Husmandsbefolkningen var maaske næppe saa talrig blandt Selvejerbønder som paa Fæstegods, men der fandtes mange Husmænd paa Præstegaardsjord og udenfor Sjælland ikke saa faa Selvejere. Hertil kom, at en Del Husmandsfamilier paa Hovedgaardstakst ikke blev indført i Hoverireglementerne. Man kan saaledes heller ikke for Husmændenes Vedkommende drage nogen berettiget Slutning om, forholdsvis færre Beboere paa Resten af Hartkornsarealet (udenfor Sjælland). — Blandt de i Hoverireglementerne an-

¹⁰⁴ Navnlig Godser fra de østjyske Amter. Se Agr. St. II, S. LIV—LVII, Fortegnelsen over Herregaarde, der er udeladt i Univ. Mskr. Add. 230.

førte Gaardfæstere var dog ca. 4 % ugifte eller Enkemænd og af Husbeboerne mindst 6 % enligtstillede eller ikke-af-Bondestand.

Til Bestemmelse af Indersternes Antal savnes udenfor Sjælland-Møen et tilstrækkeligt omfattende Beregningsgrundlag, men spredte Oplysninger om Inderster i de øvrige Landsdele paa dette Tidspunkt og senere giver snarest Formodning om en forholdsvis større Inderstprocent end paa Sjælland. Indersterne kan anslaaes til 25 % af de øvrige Provinsers Husmandsbefolkning.

Efter den her angivne Beregningsmaade vilde Antallet af sjællandske Gaardmandsfamilier (Ægtepar) blive næsten 6 % højere, Husmandsantallet 3—4 % lavere end i de Oederske Efterretninger. Dette forklares ved de særlige nord-sjællandske Befolkningsforhold (kun nogle faa Proprietærgodser laa i Nord-sjælland), og der er Grund til at erindre, at Beregningen for Sjællands Vedkommende er udført paa langt snævrere Grundlag, idet Hoverireglementerne her kun omfattede ca. 47 %, men i de tre andre Landsdele over 70 % af Hartkornsarealet. De beregnede Antal sammenlagt med Antallet af sjælland-møenske Bondefamilier efter de Oederske Efterretninger giver følgende Helhedsbillede:

	Gaardmænd	Husmænd- Inderster	Hmd.-Ind. i % af Bondefamilierne
Sjælland-Møen	13.250	19.300	59,3
Fyn-Langeland	7.050	7.000	49,8
Lolland-Falster	3.450	4.050	54,0
Jylland-Samsø	31.900	22.500	41,2
	55.650	52.850	48,7

For Øernes Vedkommende afviger det saaledes beregnede Gaardmandsantal næppe væsentligt fra det virkelige, derimod *kan* Antallet af jyske Gaardmænd være adskillige Hundrede højere eller lavere. Efter det ovenfor anførte vil det samlede Antal Ægtepar af Gaardmandsstand snarest kunne anslaaes til rundt 56.000.

Noget usikrere bliver Beregningerne for Husmandsfamiliernes Vedkommende. Husfæsternes Talrigthed var overordentlig forskellig indenfor Hoveddele af det udstrakte jyske Omraade. I Syd- og Vestjylland (Riberhus, Koldinghus, Lundenæs og Bøvling Amter) udgjorde de kun 24 % af samtlige Fæstere, i Øst- og Midtjylland (Havreballegaard, Stjernholm, Kalø, Skanderborg, Aakjær, Silkeborg, Dronningborg, Mariager, Hald og Skivehus Amter) derimod 34 % og i Nordjylland (Aalborgus, Aastrup, Børglum, Sejlstrup, Vestervig, Dueholm og Ørum Amter) omtrent 42 % af Fæsterne. I de Dele af Jylland, hvor Fæsterantallet er oplyst i Hoverireglementerne, var Husfæsterprocenten 35, men da Syd- og Vestjylland er langt stærkere repræsenteret i de øvrige 36 % af Hartkornsarealet, synker Husmandsprocenten sandsynligvis her til ca. 33. Alt andet lige vilde Antallet af jyske Husmandsfamilier da blive 3—400 lavere end ovenfor beregnet.

Langt større Fejlmuligheder rummer dog Inderstberegningen, der overvejende bygger paa de sjællandske Tilstande. Selv om de gifte Inderster vel i de fleste Egne udgjorde mellem 20 og 30 % af samtlige Husmandsfamilier, var Forskellighederne her meget betydelige. Yderpunkterne var Stevns og Bjæverskov Herred, hvor 17 brugelige Sognelister (af 24) viste en Inderstprocent paa gennemsnitligt 35, og Merløse Herred, hvor den i 11 (af 19) Sogne

kun var 13. Man kan næppe paa Grundlag af Sjællandsmateriale afvise den praktiske Mulighed, at Husmandsfamiliernes Antal i de øvrige Landsdele kan ligge et Par Tusind højere eller lavere end ovenfor beregnet. Men Beregningerne kan sammenholdes med et Materiale, der giver Oplysning om gifte Husmænd indenfor alle Landets Hovedomraader.

Generaltabellerne over Husmænd indtil 50 Aars Alderen (1773—74) omfatter, som ovenfor paavist, ca. 53 % af det Antal gifte Husmænd, der i 1771 fandtes paa Sjælland (Møen mangler). Var Forholdet det samme i de andre Landsdele, vilde der til Generaltabellernes 6271 Husmænd under 50 Aar i Fyns Stift (Fyn-Langeland og Lolland-Falster) svare ca. 11.800 Husmandsfamilier ialt, til 10.591 i de 4 jyske Stifter (herunder Samsø) ialt ca. 20.000 Familier. Efter denne Beregning ligger Antallet af Husmænd paa Fyn og Smaaøerne 7 % højere, men i Jylland godt 11 % lavere end efter den ovenfor anførte Beregning paa Grundlag af Hoverireglementerne og de sjællandske Inderstoplysninger. Iagttagelser vedrørende Husmænds Aldersforhold og Tællingernes Paaidelighed viser dog, at den sidste Beregning ikke holder Stik.

Af Generaltabellerne kan uddrages følgende Oplysninger om Husmændenes Aldersforhold:

	Under 30 Aar		30—40 Aar		40—50 Aar	
	Antal	%	Antal	%	Antal	%
Sjælland	1577	15,9	4147	41,7	4208	42,4
Fyns Stift	1101	17,5	2632	42,0	2538	40,5
Jyske Stifter . . .	1222	11,5	4450	42,0	4919	46,5

Det er næppe sandsynligt, at de anselige Procentforskelligheder udelukkende skyldes Tællingers ulige Nøjagtighed. Giftealderen synes at have ligget noget lavere paa Fyn og de mindre Øer end paa Sjælland, men derimod meget højere i Jylland. Man maa da for Fyns Stift regne med forholdsvis flere Husmænd under 50 Aar end paa Sjælland, mens for Jyllands Vedkommende det modsatte var Tilfældet og i mere udpræget Grad. En Sammenligning mellem Generaltabellerne over de jyske Herreder (de fynske mangler) og de Husmandsantal, Generalhoverireglementerne 1769—71 meddeler, gør det imidlertid indlysende, at Tællingerne i flere Egne er meget ufuldstændige. I Hald og Skivehus Amters 8 Herreder (1688: 13.348 Tdr. Hrtk.) angives kun 580 gifte Husmænd under 50 Aar, men paa 37 Godser i disse Amter (1770: 9.810 Tdr. Hrtk.) fandtes der efter Hoverireglementerne 1010 Husfæstere; selv bortset fra Inderster maa der have været 12—1300 Husmænd ialt. Grellere er Forholdet dog i Aalborghus Amt (1688: 12.964 Tdr. Hrtk.), hvor Herredslisterne 1773—74 kun angiver 498 Husmænd, Hoverireglementerne vedrørende 8.614 Tdr. Hrtk. derimod 1605. Selv om Indersterne her skulde være ret faatallige, sandsynliggør alene ovennævnte Tal en Fejlregning paa over 1500 Husmænd. Forklaringen maa antagelig søges i, at Husmænd med Jord er blevet regnet for Bolsmænd, som man mente at burde forbigaa ved Tællingen. Samtidig maa det bemærkes, at Sammenligningen for flere Amters Vedkommende fører til Antagelsen af en talrig Inderstemand, f. Eks. i Kalø Amt (1688: 14.331 Tdr. Hrtk.), hvor der 1774 anføres 926 Husmænd under 50 Aar og 1769—71 paa 32 Godser med 11.491 Tdr. Hrtk. 1113 Fæstehusmænd; af Amtets mindst 17—1800 Husmandsfamilier maa 4—500 være Inderster.

Resultatet af det anførte bliver, at Antallet af Husmandsfamilier (Ægtepar af Husmandsstand) i Begyndelsen af 1770'erne med overvejende Sandsynlighed kan fastlægges indenfor ret snævre Grænser:

Sjælland-Møen	19.000—19.750
Fyn-Langeland	7.000— 7.500
Lolland-Falster	4.000— 4.250
Jylland-Samsø	22.500—24.500
	<hr/>
	52.500—56.000

Da der, som ovenfor paavist, i de samme Provinser næppe fandtes mere end 55—56.000 Ægtepar af Gaardmandsstand, lader den Mulighed sig ikke afvise, at Husmandsfamilierne allerede paa dette Tidspunkt var lige saa talrige. Da Landbefolkningen i Tiden mellem Folketællingerne 1769 og 1787 antagelig forøgedes med et Par Tusind Familier, og denne Tilvækst næppe faldt paa Gaardmandsstanden, kan det anses for ret sikkert, at Husmandsfamilierne i Tal overgik Gaardmandsfamilierne allerede før Stavnsbaandsløsningen.

Iøjnefaldende er de *store Provinsforskelligheder*. Svarende til 100 Ægtepar af Gaardmandsstand i hver af de fire store Provinser var der paa Sjælland 145—150 af Husmandsstand, paa Lolland-Falster ca. 120, paa Fyn-Langeland ca. 100 (snarest over) og i Jylland 70—75. Sjælland var lige saa afgjort Husmændenes Hovedland, som Jylland endnu var Gaardmændenes; paa de sydlige Øer var Udviklingen gaaet i samme Retning som paa Sjælland, med Nedlæggelse af 15—20 % af de Gaarde, der endnu 1688 opførtes som selvstændige Brug, skønt mange var øde; Gaardtallet havde hævdet sig bedre paa Fyn, men kun i Jylland var Gaardbrugernes Antal utvivlsomt stigende. Den jyske Husmandsstand var ikke blot faatallig i Sammenligning med den sjællandske, den var ogsaa i langt større Omfang en *jordbrugende* Stand. I Aaret 1771 indhentedes Danske Kammer Efterretninger om Fæstere under 1 Td. Hartkorn¹⁰⁵. Materialet er ikke fuldstændigt — fra Sjælland savnes navnlig Efterretninger fra Antvorskov og Korsør Amter, fra Jylland de fleste nordjyske —, men omfatter dog den overvejende Part af samtlige Landsdele. Der indsendtes Efterretning om 782 Husfæstere paa Sjælland, 799 paa Lolland-Falster, 872 paa Fyn-Langeland og 3133 i Jylland. Maaske er der i alle Landsdele nogen Nedgang siden Landmaalingen 1688 (eller skyldes det kun manglende Opgivelser?), og kun i grove Træk tør Stillingen gøres op. Men den synes at vise, at de sjællandske Husfæstere med Hartkorn kun udgjorde ca. 5 % af Landsdelens Husmandsfamilier, de fynske derimod 12—15 %, de lolland-falsterske ca. 20 %, de øst- og midtjyske ligeledes ca. 20 %, mens der i Vestjylland, i Himmerland og Nord for Limfjorden var forholdsvis langt flere Husfæstere med Jord. — Paa Sjælland var i Følge de Oederske Efterretninger ca. 18 % af Husmændene *Haandværkere*; i hvert Fald for Jyllands Vedkommende maa man regne med en betydelig større Haandværkerprocent. Sandsynligvis var ogsaa Gaardenes Aftægtsnydere forholdsvis talrigere i de andre Landsdele. Det overvejende Flertal af sjællandske Husmænd var henvist til at leve som *Landarbejdere*. Paa Sjælland maatte der i det 18. Aarhundrede opstaa et Husmands- og Landarbejderproblem af alvorligere Natur, end man kendte det i de fleste andre Egne af Landet.

¹⁰⁵ 1771—72. Indberetninger ang. Skyld af matrikuleret Hartkorn under 1 Td. Hartkorn, i Henh. t. Cirkulære af 3. Sept. 1771.

10. *Folkemængden paa Landet ca. 1770—1800; Husmandsbefolkningens Tilvækst. Ejendomsantal. Skandinavisk Sammenligning.*

De første Folketællinger. Landbefolkningen i Danmark voksede i Følge de tre første Folketællingsresultater fra 639.873 i Sommeren 1769 til 667.165 i Sommeren 1787 og 734.788 i Februar 1801. Der har mellem Statistikere været almindelig Enighed om, at Tallene fra de to første Tællinger langt fra dækkede det virkelige Forhold¹⁰⁶. 1769 blev ca. 13.000 Soldater ikke talt med, og saa længe Tællingen fandt Sted hos Præsterne flere Søndage i Rad, efter Tilsigelse fra Prædikestolen, afgang dens Rigtighed i alt for høj Grad af Præsternes Energi og Befolkningens gode Vilje til at give Møde. Frygten for, at Tællingen havde Forbindelse med Skattepaalæg — det var i Ekstraskattens Tid —, kan have indvirket paa alle tre Resultater. Til Støtte for Formodningen om, at 1801-Tællingen til Forskel fra de tidligere kan anses for paalidelig, anføres: 1) at Tidspunktet 1. Februar var heldigt, i Modsætning til Sommertællinger, hvor Vandringer (navnlig fra Jylland til Slesvig og Holsten og fra Skaane til Sjælland) spillede stærkt ind, 2) at Erfaringerne fra de tidligere Tællinger kom den sidste til Gode, ikke mindst fordi Befolkningen havde set, at der ingen uheldige Virkninger fulgte efter; endelig 3) den Omstændighed, at der ikke i Litteraturen er omtalt Ufuldstændigheder ved denne Tælling¹⁰⁷. Det maa dog bemærkes, at man ved Opgørelsen af den næste Folketælling (1834) havde Formodning om Mangler ogsaa i 1801¹⁰⁸.

Ved Sammenligningen mellem Folketællingerne 1801 og 1834 blev nogle Sammentællinger fra det første Tidspunkt berigtiget, men dette ændrede dog kun Hovedresultatet ubetydeligt¹⁰⁹. Mere vilkaarligt antager baade Scharling og Adolph Jensen, at de virkelige Folketal 1769 og 1787 var henholdsvis $6\frac{1}{2}$ og godt 3 % større end Tællingernes, men de er uenige om Ud- og Indvandrings Indflydelse¹¹⁰. Regnes der med denne Fejlprocent baade for Land- og Bydistrikter, skulde Landbefolkningen i den 18-aarige Periode mellem de to første Tællinger være forøget fra ca. 683.000 til ca. 689.000, omtrent $\frac{1}{2}$ Promille pr. Aar, men i den næste $13\frac{1}{2}$ -aarige til mindst 735.000, eller næsten $\frac{1}{2}$ Procent om Aaret. I Købstæderne var Tilvæksten langt mere konstant, men København voksede noget stærkere end Provinshyerne. Selv i Reformtiden havde Byerne som Helhed forholdsvis større Befolkningstilvækst end Landet. Folketællingsmaterialet fra 1769 er som ovenfor paaapeget meget lidt anvendeligt. Derimod er Stoffet fra 1787 og 1801 særdeles værdifuldt, idet de originale Mandtaller tydeligt viser de Fejlkilder, der har besværliggjort en Sammenligning. Dette er af særlig Vigtighed, naar det gælder at belyse Landbefolkningens Erhvervsforhold statistisk.

Erhvervstælling. Myten om det fordoblede Husmandsantal. Ved Landbefolkningens Inddeling efter Næringsveje var Rubrikkerne tilsyneladende nogen-

¹⁰⁶ Se navnlig Statistisk Tabelværk, ældste Række 1. Hæfte (1835), S. V—VII, smstds. 5. Rk. Litr. A., Nr. 5 (1905), S. 158 ff. Scharling og Falbe-Hansen: Danmarks Statistik I, S. 381—85 og Supplementsbindet S. 80 ff., A. Holck: Dansk Statistiks Historie 1800—1850 (1901), S. 137—59, samt Nationaløkonomisk Tidsskrift 1935, S. 6—13 (Adolph Jensen). — Jfr. ovenfor S. 47 f.

¹⁰⁷ Nationaløkon. Tidsskrift 1935, S. 10 f.

¹⁰⁸ Stat. Tabelværk, ældste Række, 1. Hæfte, S. VI.

¹⁰⁹ Rtk. 1801—02. Tabeller, Optegnelser og Breve ang. Folketællingen 1801.

¹¹⁰ Danmarks Statistik, Supplementsbindet, S. 80 f. — Nat. Tidsskr. 1935, S. 6.

lunde de samme 1787 og 1801¹¹¹. Men Resultatet viser, at de blev ret forskelligt udnyttet, saaledes at en Sammenligning for flere Erhvervsgruppers Vedkommende er udelukket¹¹².

	1787	1801
I. Immateriel Virksomhed	15.174	15.294
II. Landbrug	362.845	508.022
III. Fiskeri og Søfart	16.147	9.008
IV. Haandværk og Industri	66.778	17.783
V. Handel og Omsætning	4.576	5.382
VI. Daglejere, Arbejds mænd, Tjenestefolk	175.734	156.589
VII. De, der lever af deres Midler	2.143	2.669
VIII. Fattige og Understøttede	21.000	19.499
IX. Ungivet	2.768	542
	667.165	734.788

Blandt disse Erhvervsgrupper giver kun I, V og VII en rimelig Sammenligning. En mindre Fremgang for de immaterielle Erhverv, en noget større for Handelens Udøvere, samt i Rentier'ernes og Pensionisternes Antal kan utvivlsomt noteres. Mindre rigtigt er det at sammenligne Antallet af »Fattige«, der 1787 i mange Sogne overstiger Antallet af offentligt Understøttede¹¹³, med »Almisselemmerne« i 1801. III og IV viser, hvor forskelligt Erhvervsangivelserne har været udnyttet. I 1787 har man lagt Vægt paa at anføre Fiskeri og Haandværk, selv hvor det kun drejede sig om Bierhverv, mens man i 1801 især skelnede mellem »Husmænd med Jord« og »Husmænd uden Jord«; et betydeligt Antal Fiskere og Haandværkere skjuler sig i begge Grupper. Tydeligere kan det paavises, at Daglejer- og Tyendegruppen i 1787 omfatter langt flere gifte Daglejere end i 1801. Landbrugs- og Tyenderubrikkerne kan opløses i følgende Bestanddele¹¹⁴:

	1787	1801
1. Godsejere, Bestyrere m. fl.	3.590	4.449
2. Gaardmænd	267.167	261.307
3. Husmænd med Jord	75.124	142.884
4. Husmænd uden Jord		
5. Inderster	16.964	22.806
6. Daglejere	52.761	34.031*
7. Tyende	122.973	123.147*

* Disse to Tal, der afviger uvæsentligt fra Tabelværkets samlede Angivelse, her efter Gr. Begrup: Agerdyrkningsens Tilstand i Nørrejylland III, Tabel S. XI.

Det er disse Tal, der har givet Falbe-Hansen Anledning til at formode, at Godsejere og Gaardmænd med deres Husstande gik tilbage fra ca. 393.000 til 388.000 — iøvrigt ikke helt rigtigt, idet en lille Del af Tyendegruppen ikke tjente hos Jordbrugere —, mens Husmandsstanden skulde være vokset fra 144.000 til 276.000¹¹⁵. Han tager ganske vist svage Forbehold m. H. t. Mate-

¹¹¹ Jfr. Holck: Dansk Statistiks Historie 1800—1850, S. 155 f.

¹¹² Efterfølgende Tal er hentet fra Stat. Tabelværk 5. Rk., Litra A, Nr. 5, Tabellerne S. 159—160.

¹¹³ Se Eksemplerne fra Glostrup m. fl. Sogne nedenfor S. 258.

¹¹⁴ Stat. Tabelværk (1905), S. 159 f.

¹¹⁵ Falbe-Hansen: Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne I, S. 131.

rialets Anvendelighed, men fremhæver dog den anførte Tilvækst paa en saadan Maade, at Ansvarer i det væsentlige er hans, naar dette »Resultat« er marcheret lige ind i historiske Lærebøger og er blevet staaende der siden — uden smaaligt Hensyn til den sunde Fornuft. Falbe-Hansen, der dog nærmest afviser Tanken om, at Landbruget i Reformtiden skulde have faaet nogen større Tilgang fra andre Erhverv, synes at have overset det urimelige i, at Husmandsstandens Tilvækst skulde være dobbelt saa stor som Landbefolkningens samlede Fremgang, og overdrevne Forestillinger om Husantallets Stigning¹¹⁶ har hildet ham i denne befolkningsmæssige Uhyrlighed.

Hvad der med Sikkerhed kan siges om Folkemængden paa Landet, som nu Materialet fra 1787 og 1801 foreligger, er følgende:

Godsejer-, Bestyrer- og Forpagterfamilierne voksede i Reformperioden, sandsynligvis med omkring 25 %. Gaardmandsfamilierne blev lidt færre, i det mindste paa Øerne, men det er muligt, at Tilbagegangen væsentlig skyldes Aftægtsfolk og andre Inderster, der i 1787 oftere synes at være regnet til Gaardmandens Husstand, end det er Tilfældet i 1801. Tyendeantallet var kun tilsyneladende uforandret. Ved Sommertællingen 1787 tjente adskillige Tusinde Dreng og Piger i Alderen 8—15 Aar hos Fremmede, mens dette i Vinteren 1801 gjaldt langt færre i den nævnte Alder. Antallet af Tjenestefolk vilde have været nogle Procent større i 1801 end i 1787, hvis Tællingerne havde fundet Sted paa samme Tid af Aaret. Meget mere betød det dog, at Husmænd med Haandværk som Hoved- eller Bierhverv i 1787 henregnedes til »Haandværksmænd«, mens 1801 kun ca. en Fjerdedel af de tilsvarende Erhvervsdrivende optales blandt »Kunstnere og Haandværksmænd«. Samtidig opførtes utvivlsomt de fleste Fiskere med lidt Jord blandt »Husmænd med Jord«. En tilfredsstillende Inddeling efter Hovederhverv kan ikke foretages paa Grundlag af Folketællingsmaterialet. Man maa tage Fisker-, Haandværker-, Husmands- og Landarbejderbefolkningen under eet, ligesom ogsaa de Fattige og Almissemønnen maa regnes til denne udvidede Husmandsgruppe. Den talte i 1787 248.774, i 1801 322.587 Personer, en Tilvækst paa 29 %. Lidt mindre vilde den være, om det var gørligt at udskille nogle faa Tusind Skippere og »Fabrikanter«, der med Urette henregnedes til Husmandsstanden. Hertil kommer, at Tallene fra Folketællingen 1787 maa anses for et Par Procent for lave, mens som nævnt de mange Husmandsbørns Sommertjeneste reducerede det samlede Antal Personer indenfor Husmandsstanden betydeligt. Den virkelige Fremgang for Husmandsgrupperne kan derfor højst have været ca. 25 %.

20—25 % Fremgang eller $1\frac{1}{2}$ —2 % pr. Aar i Perioden 1787—1801 var ikke fabelagtigt, men dog mere end Husmandsbefolkningen tidligere havde præsteret, selv paa Sjælland. Her var Tilvæksten i Landdistrikterne ogsaa nu forholdsvist større end i de øvrige Landsdele. Falbe-Hansens Ord om, at den stærke Forøgelse af Landbostanden i denne Periode udelukkende faldt paa dennes underste Lag, Husmændene og Indsidderne, kan staa ved Magt, naar Delingslinjen drages mellem Gaardbrugere og deres Husstande paa den ene Side, Husbeboerne paa den anden¹¹⁷. Sandsynligheden taler ganske vist for en lille Tilvækst ogsaa for de førstes Vedkommende, dog kun i Kraft af den voksende Tyendeklasse, der væsentlig udgik fra Husene. Men lige saa afgjort modbeviser

¹¹⁶ Anf. Værk, S. 127 ff. Jfr. nedenfor S. 67 f.

¹¹⁷ Jfr. Stavnsbaandsløsningen etc. I, S. 131.

baade Folketællingerne og andet Kildemateriale Falbe-Hansens Opfattelse af den moderne Husmandsklasses overraskende hurtige Fremvækst, (»en uhyre Mængde smaa Husmands-Familier dannede sig«)¹¹⁸. Var denne Antagelse rigtig, maatte man vente, at langt flere Mænd satte Bo i en ung Alder og at Børneantallet vilde stige meget betydeligt. Antallet af gifte Mænd mellem 20 og 30 voksede fra 10.257 i 1787 til 11.082 i 1801 og udgjorde henholdsvis 20,2 og 20,9 % af samtlige Mandspersoner i denne Aldersklasse¹¹⁹. Altsaa et ret svagt Udslag af Reformtidens nye sociale Lagdannelse. 1. Aldersklasse, Børn i 0—10 Aars Alderen, voksede i de 13½ Aar fra 159.476 til 175.214, men udgjorde næsten nøjagtigt samme Befolkningsprocent: 1787 23,9 % af Landbefolkningens 667.165, i 1801 23,85 % af 734.788¹²⁰. Unøjagtighederne ved Tællingen 1787 kan næppe forrykke disse Forhold, der maa anses for et væsentligt Argument mod Teorien om Massebosættelse. Iøvrigt var det næppe fortrinsvis unge Mænd, der bosatte sig. Disse søgte derimod i stort Tal bort fra Landbruget, skønt mange af dem endnu ikke var stavnsbaandsfrie. Landbefolkningens Fordeling efter Aldersklasser viser følgende Procenttal¹²¹:

	Mænd		Kvinder	
	1787	1801	1787	1801
0—20 Aar	42,2	42,1	41,4	41,5
21—30 -	15,4	14,6	16,4	15,6
31—40 -	13,5	12,8	13,0	12,7
Ældre Aldersklasser	28,9	30,5	29,2	30,2
	100,0	100,0	100,0	100,0

Naar Modstanderne af Stavnsbaandsløsningen frygtede, at Landbougdommen vilde søge bort fra det fædrene Erhverv, drage til Byerne eller ud af Landet, mens Reformens Tilhængere vilde hævde, at det væsentligt kom til at dreje sig om Vandringer fra den ene Landsdel til den anden, kunde det se ud, som om de første i nogen Grad fik Ret. Mens den procentvise Tilvækst 1787—1801 fordelte sig nogenlunde ligeligt paa alle Hovedlandsdele, skete der en ikke ubetydelig Forskydning mellem Aldersklasserne, idet Antallet af Mænd i Alderen 20—40 i Landdistrikterne kun voksede med ca. 4 %, Antallet af Kvinder i samme Alder med ca. 5 %. Det forholdsvis ringe Fødselsoverskud i 1770'erne kan næppe være den væsentligste Aarsag hertil, idet Børneantallet som nævnt var betydeligt i 1787; Kriseaarene 1771—73 hærgede ogsaa de ældre Aldersklasser med mange Dødsfald. Det er Bondeungdommen, baade Karle og Piger, der under de noget friere Forhold efter Stavnsbaandsløsningen søger gunstigere Erhvervsvilkaar, hvor de er at finde. Det betyder navnlig for Jydernes Vedkommende en forstærket Udvandring, ikke saa meget ud af Riget som til Byerne og til andre Landsdeles Landdistrikter. Paa Sjælland var i 1801 15,2 % af den mandlige Befolkning i Alderen 21—30, i Jylland kun 13,6 %. Paa Sjælland var der omtrent 20 % flere 21—30-aarige end 31—40-aarige, i Jylland kun godt 5 % — et talende Vidnesbyrd om den jyske Udvandringsbevægelse.

¹¹⁸ Anf. Værk, S. 134.

¹¹⁹ Stat. Tabelværk 5. Rk., A, Nr. 5 (Bilag vedr. Folketællingen paa Landet 1787). Ældste Række 1. Hæfte, S. 62, Tabel Nr. 12 (Tællingen 1801).

¹²⁰ Tabellerne i Stat. Tabelværk, anf. Hæfte.

¹²¹ Efter Materialet i Stat. Tabelværk, 1. Hæfte, S. XII.

Men naar ogsaa Landboudommen paa Sjælland gik relativt tilbage i Tal, trods jysk og skaansk Indvandring, skyldtes det især Hovedstadens Tiltrækningskraft. Allerede 1786—97 var Antallet af Indvandrere fra sjællandske Landdistrikter, der tog Borgerskab i København, betydeligt større end i nogen tilsvarende Periode i Stavnsbaandstiden¹²². Der spores vel ogsaa en Bevægelse i modsat Retning, fra By til Land, der navnlig gav sig Udslag i, at velhavende Købstadbeboere købte Landejendomme; talmæssigt betød den ikke meget, men den er et af de Træk, der afkræfter Paastanden om, at Landboreformerne sikrede Bondejord paa Bondehaand.

Paa Baggrund af de vanskelige Erhvervsforhold paa Landet i Stavnsbaandstiden kan det ikke overraske, at Landboudommen var tilbøjelig til at søge Forandring. Lønvilkaarene maatte friste en betydelig Del navnlig af de jyske Karle til at tage Arbejde og varigt Ophold i de sjællandske Landdistrikter. Dette i Forbindelse med Kvinders Indvandring til Hovedstaden forklarer, at Sjælland i Modsætning til andre Landsdele havde omtrent lige saa mange mandlige som kvindelige Indbyggere. Mere usikkert er det, om dette i højere Grad end tidligere bidrog til en Forøgelse af den sjællandske Husmandsstand, idet der efter Stavnsbaandsløsningen var gunstigere Betingelser for en senere Tilbagevenden til den jyske Hjemstav.

Ligesom tidligere giftede de sjællandske Karle sig gennemgaaende i en yngre Alder end de jyske¹²³. Ved Folketællingen 1801 var paa Sjælland og de mindre Øer en Fjerdedel af Mændene i Alderen 21—30 gift, i Jylland og paa Fyn kun lidt over en Sjettedel. Med de unge Ægteskaber fulgte større Børnerigdom. Paa Sjælland var 24,6 % af Landbefolkningen Børn under 10 Aar, i Jylland kun 23,5 %¹²⁴. Da de sjællandske Gaardbrug i Reformtiden gik betydeligt tilbage i Tal, kunde denne Tilvækst kun betyde øget Tilgang til Husmands- og Tyendeklasserne.

Ved Folketællingen 1801 findes ogsaa Antallet af »Husfædre« angivet¹²⁵. Indenfor adskillige Erhvervsgrupper er disse Angivelser af ret ringe Værdi, idet de kvindelige Forsørgere ikke er optalt. Man kan saaledes ikke drage helt sikre Slutninger om Antallet af Personer pr. Husstand. Af Gaardmandsstand angives 51.844 Husfædre og 261.408 Individuer, men et Par Tusind Gaardbrug har haft Ungkarle eller Kvinder som Ledere. Mindst lige saa stor har Afvigelsen været for Husmænd med Jord (37.154 Husf., 142.919 Ind.) og større for Husmænd uden Jord (20.498 og 76.784). Med nogenlunde Sikkerhed kan det dog formodes, at Gennemsnitsantallet af Personer pr. Husstand i Gaardmandsfamilierne har været ca. 4,9 (med Tyende ca. 7), i de to Husmandsgrupper henholdsvis 3,8 og 3,5, idet Antallet af »Huskoner« i jordløse Huse var betydeligt. Blandt Indersterne fandtes der langt flere Kvinder end Mænd, og af Almissemønstrene var 13.242 Kvinder, kun 6.257 Mænd.

Ejendomsantal. Falbe-Hansen søgte at belyse Spørgsmaalet om Befolkningsforøgelsen ud fra Oplysninger om Antallet af Bosteder¹²⁶. Det benyttede Ma-

¹²² Alb. Olsen: Bybefolkningen i Danmark, S. 95.

¹²³ Jfr. ovenfor S. 61.

¹²⁴ Stat. Tabelværk 1. Hæfte, S. 62—63.

¹²⁵ Begtrup: Agerdyrkingens Tilstand i Nørrejylland III, Tabel S. XI.

¹²⁶ Stavnsbaandsløsning etc. I, S. 127—130.

teriale, Matriklen af 1690 og en Ejendomstælling fra 1805, kunde dog ikke i sig selv give nogensomhelst Oplysning om, *hvornaar* Tilbagegangen i Gaardantal og den vældige Forøgelse af Husenes Antal havde fundet Sted. Falbe-Hansen sluttede i Virkeligheden ud fra Folketællingerne, naar han formodede, at Tilvæksten — 33.000 Bosteder — overvejende faldt i Tiden efter 1760. Af Værdi var det dog, at han fremdrog de Oplysninger om Landejendomme, der indhentes i Henhold til Rentekammerskrivelse af 24. Sept. 1805¹²⁷, selv om han ikke nærmere undersøgte Paalideligheden af de Tabeller, han anfører. Han er klar over, at Hovedgaardenes Tal i Tabellerne er angivet for lavt, og formoder, at en Del smaa Bøndergaarde kan være betragtede som Huse. Herimod taler dog, at Gaardantallet, 54.733, er ca. 3.000 højere end Antallet af »Husfædre« af Gaardmandsstand i 1801. Det er i Regelen ikke muligt at se, hvilke Grænsebestemmelser der er benyttet i de enkelte Tilfælde. Kun fra 5 Herreder i Randers Amt (Nørhald, Onsild, Gjerlev, Støvring og Galten) findes udtrykkeligt angivet, at Ejendomme med mindst 1 Td. Hrtk. regnes for Gaarde. Som Falbe-Hansen bemærker, blev dog Bolene i nogle Amter slaaet sammen med Husene. Herved blev der sikkert anført for lavt Gaardantal for Fyn. Ved en Gennemgang af de enkelte Sognetabeller kan der paavises adskillige Mangler. Der mangler saaledes 14 Sogne paa Sjælland, deraf 12 i Skippinge og Tudse Herreder. Der kan som Helhed kun konstateres smaa Fejltællinger for Gaardenes Vedkommende, hvorimod Tabellerne angiver de sjællandske Husantal ca. 1500 for lavt, og hertil kommer Husene i de 14 Sogne. Ogsaa i en Række jyske Sogne, hvor der i ældre Perioder vides at have været langt flere Fæstehusmænd end der 1805 anføres Huse, maa Opgivelserne antages at være mangelfulde, selv om der ret ofte har boet to eller flere Husmænd i eet Hus.

I Modsætning til, hvad Falbe-Hansen ud fra Generalekstrakterne har villet formode, kan det derfor fastslaas, at Husantallet var noget større, end Tabellerne angiver. For de 14 sjællandske Sognes Vedkommende har jeg regnet med samme Forhold mellem Antal af Ægtepar 1771 og Bosteder 1805, som forekommer i de Sogne indenfor samme Herreder, hvor Angivelser findes. Hvad de øvrige Landsdele angaar, har jeg kun foretaget mere skønsmæssige Smaaændringer, som Sammenligninger mellem Sognetabellerne og andre Kilder begrundes. I nedenstaaende Oversigt er de fynske og jyske Landejendomsantal da næppe saa paalidelige som de sjællandske.

	Gaarde	Huse
Sjælland-Møen	12.625	21.250
Fyn-Langeland	7.500	9.500
Lolland-Falster	3.675	3.850
Jylland	31.550	25.000
	<hr/>	<hr/>
	55.350	59.600

Lægges hertil Antallet af Landejendomme paa Bornholm, samt Hovedgaardene i hele Landet, bliver det samlede Antal henved 120.000. Husantallet var o. 1805 afgjort større end Gaardantallet i Landdistrikterne, men der kan ikke være Tvivl om, at Stillingen var en anden, før Udskiftning, Udparcellering og andre Landboreformer fra 1780'erne begyndte at øve kraftig Indvirkning

¹²⁷ Rtk. Diverse til Kontorefterretning og Oplysning (1660—1848), IV Stat.-top. Tabeller. Optegnelser og Manuskripter.

paa Ejendoms- og Brugsforholdene¹²⁸. Begtrups Skildringer af Landboforholdene giver talrige Eksempler paa den skete Forøgelse. I Sæbygaard Amt var der saaledes i 1788 617 Huse, 1799 757 og 1805 824¹²⁹, en Stigning paa 33,5 % i 17 Aar, omtrent den samme pr. Aar indenfor begge Tidsrum. Det samlede Ejendomsantal steg fra 1109 i 1788 til ca. 1300 i 1805, Amtets (Løve Herreds) Folketal fra 6131 i 1787 til 6828 i 1801. I Landdistrikterne paa Møen steg Ejendomsantallet fra ca. 900 i 1769 til ca. 1200 i 1805, mens Indbyggerantallet 1769—1801 voksede fra 6.102 til 7.568 (Bogø medregnet). Da Indbyggerantallet er adskilligt for lavt ansat ved de første Folketællinger, kan der næppe være Tvivl om, at Ejendomsantallet gennemgaaende forøgedes betydeligt stærkere end Folkemængden. Praktiske Forhold bidrog til dette Resultat. Ved Gaardudflytningerne blev det gamle Stuehus ofte indrettet til Bolig for Husmandsfamilier, og hvor Husmændene flyttede ud til deres Jordstykker paa Udmark eller Overdrev, blev ligeledes ofte de gamle Huse bevaret som Bosteder.

Sandsynligheden taler for, at Indersterne (hvoraf Flertallet ved Folketællingerne skjuler sig blandt Daglejere og Fattige) gennem Reformtiden var i relativ Tilbagegang. Det maa antages, at Landbefolkningen i Tidsrummet 1787—1805 voksede med ca. 75.000 — Fødselsoverskudet var i Femaaret 1801—05 for Landet som Helhed 38.720¹³⁰, hvoraf vel 28.000 for Landbefolkningen alene —, og at der hertil svarede 15—20.000 nye Ejendomme. Sandsynligvis var Gaardantallet nogenlunde uændret, idet Gaarddelinger talmæssigt raadede Bod paa den Afgang, der skyldtes Gaardnedlæggelser. Gaardantallet var siden Matrikuleringen i 1682—83 dalet et Par Tusind, hvad der væsentlig skyldtes Tilbagegang paa den sjællandske Øgruppe, og der var sket den Forskydning, at Jylland, der paa Landmaalingens Tid havde lidt færre Gaarde end Øerne (Bornholms ca. 900 Gaarde iberegnet), nu havde et Flertal paa ca. 5000. Antallet af Gaardbrug var dog sikkert allerede i 1680'erne størst i Jylland¹³¹. Husantallet maa i samme Tidsrum være vokset fra 25—30.000 til noget over 60.000. Paa Sjælland og Fyn fandtes i 1805 ca. 3 Gange saa mange Huse som i 1682, i de øvrige Landsdele derimod næppe dobbelt saa mange. Mindst var Tilvæksten i de Landsdele, hvor Udskiftningen kun faa Steder var gennemført (Lolland, Egnene Nord for Limfjorden). For Sjællands Vedkommende skal Forbindelsen mellem Folkemængde, Ejendomsantal og Landboreformer belyses nøjere.

Sjællandske Befolkningsforhold. Folketællingerne 1787 og 1801 viste følgende Fordeling mellem Gaardmands-, Husmands- og Tyendeklasserne paa Sjælland-Møen:

	1787	1801	Tilvækst i %
Gaardmænd med Familie	63.937	61.464	÷ 3,9
Husmænd (Fiskere, Haandværkere, »Fabrikanter« og Fattige iberegnet)	87.462	109.601	+ 25,3
Tjenestefolk	35.880	37.857	+ 5,5

¹²⁸ Fra Januar Kvartal 1802 haves Oplysninger om 268 »Gaarde og Steder«, der blev udparcelleret i 1286, deraf 377 alene i Ribe Amt (Rtk. Diverse til Kontorefterretning og Oplysning (1660—1848), IV Stat.-top. Tabeller, Manuskripter og Optegnelser).

¹²⁹ Gr. Begtrup: Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Sjælland og Møen (1803) I, S. 306, samt Sognetabellerne fra 1805.

¹³⁰ Falbe-Hansen, anf. Værk S. 124. Jfr. ovenfor om Tilvæksten 1787—1801.

¹³¹ Jfr. ovenfor S. 21.

Folkemængden var i 1787 196.347, i 1801 218.616. Hele Tilvæksten var altsaa ikke større end Husmandsgruppernes. Disse udgjorde i 1787 44,5 %, i 1801 50,1 % af den sjællandske Landbefolkning, mens Gaardmandsstanden gik ned fra 32,6 til 28,1 %, Tyendeklassen fra 18,2 til 17,3 %. 4—5 % tilhørte ved begge Tællinger andre Befolkningsgrupper eller var uangivne. Indbyggerantallet for 1787 var maaske et Par Procent for lavt angivet, og af de saaledes udeladte 3—4.000 har de allerfleste utvivlsomt tilhørt Husmands- og Tyendeklasserne. Trods Gaardmandsstandens Tilbagegang, der ikke mindst skyldtes Udstykning til Huslodder, var Tyendegruppen dog vokset numerisk, og en Sommertælling som i 1787 vilde sikkert ogsaa have vist relativ Fremgang, Vidnesbyrd om øgede Beskæftigelsesmuligheder i Reformtiden. Af Husmandsgruppernes 109.601 Personer var i 1801 3.384 Fiskere og Sømænd, 8.214 Købmænd, Fabrikanter, »Kunstnere« og Haandværksmænd med deres Svende og Dreng. Almissemænd var 5.444. Resten, næsten 85 %, tilhørte de *egentlige* Husmandsgrupper: 42.552 Husmænd med Jord, 26.804 jordløse Husmænd, 7.390 Inderster og 15.822 Daglejere. Inddeling efter Besiddelses- og efter Erhvervsforhold krydser hinanden paa ret forvirrende Maade. Sognemandtallerne viser, at mange Haandværkere maa være opført som Husmænd, og blandt Daglejerne var baade Husmænd med og uden Jord, men dog flest Inderster; omvendt var naturligvis en Mængde Husmænd af alle Grupper i stor Udstrækning Daglejere. Der var ca. 20.000 Tjenestekarle (hvoraf 5 % gifte), men det tør antages, at et betydeligt Antal Husmænd og Inderster ligeledes har haft fast Tjeneste.

Antallet af Landbofamilier (Ægtepar) paa Sjælland-Møen var i 1801 43.700, af Enkemænd 2450 og af Enker 7.100, i Tidsrummet 1771—1801 en samlet Tilvækst paa et Par og tyve Procent, men for Enkemændene henvend 40 %¹³². I Reformtiden synes Enkemændenes (ofte af Fæstehensyn dikterede) Tilbøjelighed til nyt Giftermaal aftagende! Af Enkerne og Enkemændene var det overvejende Flertal Indsiddere. Det ser ud til, at Indsidderklassen i det hele har faaet større Tilgang af ældre og enligtstillede Personer, mens Reformtiden har gjort det lettere for de yngre Familier af Husmandsstand at faa selvstændige Brug; der var mange Indsiddere blandt Ansøgerne ved Huslod-Udstykninger. Selv om Flertallet af Daglejerne og saa godt som alle Almissemænd maa regnes til Inderstklassen, omfattede denne dog kun omkring 20 % af Husmandsbefolkningen. Med Gaardmandsklassens relative Tilbagegang fulgte iøvrigt, at Antallet af forhenværende Gaardmænd, der blev Indsiddere, udgjorde en stadig dalende Procentdel af Inderstgruppens ældre Aldersklasser.

Som Illustration paa Landboreformernes, især Hoveriafløsningens Indflydelse paa Befolkningsforholdene tjener Oplysningerne fra 40 sjællandske Godser o. 1770 og o. 1800 (Bilag VIII). Her fandtes der pr. 1000 Tdr. Hrtk. Bøndergods følgende Antal Gaard- og Husfæstere:

	Gaardmænd		Husmænd		Ialt		%
	1770	1800	1770	1800	1770	1800	
A. Hoverigodser . . .	140	132	157	179	297	311	4,7
B. Hoverifri Godser	134	115	135	192	269	307	14,1

¹³² Stat. Tabelværk, 1. Hefte, S. 62 f., smlgn. ovenfor S. 51, hvor dog Tallene fra 1771 maa antages at være et Par pCt. for lave, ligesom Tabelværkets Angivelser omfatter flere bylignende Bebyggelser.

Saa vel Gaardbrugernes talmæssige Tilbagegang som Husfæsternes Tilvækst var saaledes langt mere udpræget paa de Godser, hvor Hoveriafløsning havde fundet Sted. Men de forholdsvis lave Tal viser dog, at hele Fremgangen ikke kan søges paa Fæstegodset. Ved adskillige Godser firdobledes Bosættelserne paa Hovedgaardstakst i denne Periode; de udgjorde paa de i Tabellerne anførte 40 Godser mindst 4—5 % af samtlige Bosteder (Tallene er dog næppe fuldstændige).

Ogsaa Folketællingerne indeholder et klart Vidnesbyrd om Landboreformerens Indflydelse. Efter Tallene fra 1769, 1787 og 1801 havde Sjælland en betydelig Befolkningstilvækst allerede 1769—87, 8,1 % mod 11,4 1787—1801. Den virkelige Fremgang maa dog i begge Perioder antages at have været ca. 3 % mindre¹³³. Det var ikke tilfældigt, naar Møen ved Siden af Herrederne i Københavns Amt viste en stærk Opgang, ca. 15 %, allerede i første Periode. Begge Steder var Reformarbejder i Udvikling. I Tidsrummet 1787—1801 er det andre Egne, der dominerer. Størst (19,5 %) var Tilvæksten i Alsted Herred, helt overvejende Sorø Akademis Gods og ligesom Herrederne i Frederiksborg og Kronborg Amt (17,2 % Tilvækst) den lille Landbokommissions Virksomhedsomraade. Næsten lige saa stor (16,9 %) var Fremgangen i Slagelse Herred, det Proprietærgodsomraade, hvor Hoveriafløsningen var længst fremskredet. I Københavns Amts (Sokkelund, Smørum og Ølstykke Herreder) var Befolkningstilvæksten 15,5 %. Af de øvrige sjællandske Herreder naede ingen Landsdels gennemsnittet.

Tydeligere end nogen anden Landsdel markerede Sjælland allerede ved Aarhundredskiftet, at Landboreformerne betød en stor samlet Befolkningstilvækst, men næsten udelukkende vundet ved Forøgelse af Husmandsstanden, delvis paa Gaardbrugernes Bekostning. Denne Udvikling skyldtes vel for en Del Forventninger om voksende Fordele ved at være Husmand, men maa dog navnlig sættes i Forbindelse med Regeringens, Godsejernes, i mindre Grad ogsaa Gaardmændenes Bestræbelser for at sikre Landbruget fast Arbejdskraft, efterhaanden som Tjenestekarlene blev fri for Stavnsbaand.

Sammenligning med vore nordiske Nabolande. Folketællingen i Danmark og Norge 1801 kan sammenlignes med det Billede, de svenske Erhvervstællinger 1800 giver af Bondebefolkningen i Sverige¹³⁴. Foruden Husmænd med Jord (torpare) og Husmænd uden Jord samt Inderster (backstugu- og inhysesklasserne) kunde dog for Sveriges Vedkommende medregnes Beboere af soldat-, ryttere- og båtsmanstorp, Aar 1800 ca. 27.000 Hovedpersoner¹³⁵. Da Personer med to eller flere Erhverv imidlertid ofte var Genstand for Dobbelttælling ved *yrkesrækninger* i Perioden indtil 1800 er kun de tydeligere adskilte (egentlige) Landbogrupper medtaget ved efterfølgende Oversigt:

¹³³ Jfr. ovenfor S. 63. Det samme gælder de efterfølgende Procenttal. Der henvises iøvrigt til Oversigten over Landdistrikternes Folketal 1769—1834 i Falbe-Hansen: Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne I, S. 153 f., samt til Stat. Meddelelser 4 Rk., 37. Bd., I. Hft. (1911).

¹³⁴ Stat. Tabelværk, jfr. ovenfor S. 63 f. S. Skappel: Om Husmandsvæsenet i Norge, dets Oprindelse og Udvikling, (Kria. 1922), S. 91. N. Wohlin: Den jordbruksidkande befolkningen i Sverige 1751—1900. Emigrationsutredningen. Bilage IX. (Stockh. 1909), S. 49.

¹³⁵ N. Wohlin: Torpare-, backstugu- och inhysesklasserna. Emigrationsutredningen Bilage XI, (Stockh. 1913), S. 27 og Tabel K.

	Danmark		Norge		Sverige	
	Antal	%	Antal	%	Antal	%
Gaardmænd	261.307	39,6	179.810	50,6	1.102.120	60,0
Husmænd med Jord	142.884	21,6	79.411	22,3	261.727	14,2
Jordløse Husmænd, Indsiddere	133.413	20,2	50.779	14,3	197.116	10,7
Tjenestefolk	123.147	18,6	45.572	12,8	277.184	15,1
	660.751	100,0	355.572	100,0	1.838.147	100,0

Kun i Danmark var Husmandsbefolkningen allerede ved Aar 1800 talrigere end Gaardmandsstanden, der i de to andre Lande endog udgjorde Flertallet af Bondebefolkningen. Indenfor Husmandsgrupperne havde derimod Smaabrukerne langt større Overvægt i Norge og Sverige end i Danmark; regnet efter Hovedpersoner var der i Sverige dobbelt saa mange Husmænd med Jord og Soldaterhusmænd, som der fandtes jordløse Husmænd og Indsiddere¹³⁶. Antallet af Torpare var i 1751, ligeledes regnet efter Hovedpersoner, 27.900, 1780 41.400, 1802 64.600 og 1825 81.400¹³⁷. I Norge fandtes i 1723 ca. 12.000 Husmænd med Jord¹³⁸, mens der til de 79.411 Personer i 1801 maa svare ca. 20.000 Familier; i 1825 var der 48.700¹³⁹. I alle Nordens Lande var der saaledes en livlig Tilvækst af Husmandsbrug, hvoraf de fleste dog var helt smaa. Først i Forbindelse med Landboreformerne blev ogsaa Størstedelen af den danske Husmandsstand jordbrugende. Men denne Udviklingslinje blev til Gengæld fastholdt, saaledes at Danmark allerede i 1835 havde betydeligt flere Huse med Jord end Gaardbrug: 83.000 mod 67.000. I Norge og Sverige mindskedes derimod de jordbrugende Husmænds talmæssige Forspring.

Da naturligvis langt den overvejende Del af Tyendet tjente hos Gaardmænd, vil det fremgaa af Oversigten, at danske Gaardbrugere i meget større Udstrækning end norske og svenske havde ugifte Landarbejdere som Medhjælpere. I begge Nabolande, men dog især i Norge, var imidlertid en stor Del af Husmændene i fast Tjeneste hos Gaardbrugerne. Forskellen i Brugs- og Besiddelsesforhold medførte, at Danmark fik en talstærk Stand af relativt selvstændige Fæstehusmænd, der ligesom de fleste Gaardbrugere var afgiftspligtige til Jordrotterne, mens de i Regelen kun stod i friere Arbejdsforhold til Godsejere eller Gaardmænd. I Norge og Sverige, hvor de jordbrugende Husmænd fra gammel Tid var forholdsvis talrigere, tog derimod Gaardbrugerne Husmænd i deres Tjeneste som Tyende eller Daglejere for bestemt Løn. I Danmark, hvor der netop paa Grund af den store Mængde Husmænd var forholdsvis mange Tjenestefolk, kunde det større Landbrug udenfor de travle Arbejdssæsoner væsentlig klare sig med disse. Hoveriafløsningen, der med kort Varsel berøvede adskillige Hovedgaarde deres hidtidige Arbejdskraft, skulde dog her i Landet fremkalde et Arbejdssystem, der havde adskilligt til Fælles med det norske Husmandsvæsen.

¹³⁶ N. Wohlin: Torpare-, backstugu- och inhysesklasserna, Tabellerne B, E og K.

¹³⁷ Smstds., Tabel A, B og E.

¹³⁸ T. H. Aschehoug: Statistiske Studier over Folkemængde og Jordbrug i Norges Landdistrikter i det 17. og 18. Aarh. (Kria. 1890), S. 37 ff. For enkelte Fogderiers Vedkommende mangler dog Opgivelser, og Antallene er da anslaaet forholdsmaessigt som Nabolanddistrikterne.

¹³⁹ S. Skappel, anf. St., S. 33.

II. FÆSTE- OG AFGIFTSFORHOLD

1. *Fæsteforhold og Inderstvæsen omkring 1700.*

Fæstebrevenes Oplysninger. Kun faa sjællandske Godser har bevaret Fæstebreve fra Slutningen af det 17. og Begyndelsen af det 18. Aarh. Da det gennemgaaende drejer sig om Godser med velordnede og for Bønderne taaleligt gode Forhold, tør man ikke opfatte Fæstebrevenes Vidnesbyrd om Tilstandene indenfor disse Godsomraader som typiske for Sjælland som Helhed. Mange Gaardmænd maatte savne Fæstebreve, og dette synes endnu oftere at have været Tilfældet med Husmænd. Forholdene laa dog meget forskelligt. Fæsteprotokollerne for Sorø Gods, hvor Husenes Tal o. 1700 oversteg 150, indeholder 1686—1702 ca. 125 Hus-Fæstebreve. Paa Vallø (1707: 87 Gaarde, 68 Huse) er der i Fæsteprotokollen 1696—1716 indført 47 Gaardfæster og 26 Husfæster i Perioden 1701—08 mod henholdsvis 48 og 10 i de følgende 8 Aar. Her synes i hvert Fald at være udstedt for faa Hus-Fæstebreve i den sidste Periode. I modsat Retning gik Udviklingen paa Holsteinborg, hvor der 1700—09 er udfærdiget 38 Fæstebreve til Gaardmænd, kun 13 til Husmænd, mens de tilsvarende Tal i det følgende Tiaar var 36 og 29. Da Gaardantallet paa sidstnævnte Gods langt oversteg Husmængden, faar vi her en Illustration paa det utvivlsomt almindelige Forhold, at Husene skiftede Beboere oftere end Gaardene; Fæstebrevene fra de enkelte Landsbyer paa Sorø Gods peger i samme Retning.

Forsømmelighed med Udstedelse af Hus-Fæstebreve berettiger dog ikke til at slutte, at Husmændene blev mere vilkaarligt behandlet end Gaardfæsterne. Forholdene ved et Hus var jo mere enkle, krævede i Regelen ingen Hartkornseller Landgildeangivelser, ingen vidtløftig Specifikation over Ejendommens Effekter. Husenes Afgiftsforhold var ofte helt ensartede indenfor samme By, saa Fæstebrevene kan nøjes med at paalægge Fæsteren at yde »som andre Husmænd« eller »som sine Naboer«. Haandværkere eller Husmænd paa Hovedgaardstaksten indgik dog ofte særlige Fæstevilkkaar.

De ældste Fæstebreve er gennemgaaende mest kortfattede og primitive, men selv indenfor det enkelte Gods kan dog Fæstebrevene variere stærkt i Længde og Indholdsfyldte. Fæstebrevenes Værdi som Kilde til Husmandsstandens Historie vil i nogen Grad fremgaa af nedenstaaende Oversigt over de Oplysninger vedrørende Husfæstere, de hyppigst giver, anført i den Rækkefølge, hvori de sædvanligvis forekommer. Fremhævelserne gælder de Hovedpunkter, som selv det enkleste Fæstebrev indeholder:

1. *Fæsterens Navn*, undertiden hvorvidt han er ugift, samt Oplysninger om Erhverv eller særlige Forhold, der foranlediger Fæsteoverdragelsen (Haandværk, Gaardforsiddelse). Meget ofte Angivelse af Fæsterens tidligere Bopæl, sjældnere af hans Fødested.

2. *Fæstehusets Beliggenhed*, i Regelen anføres ogsaa den tidligere Beboers

Navn (sjældnere Stilling) og undertiden Aarsagen til Fæsteforandringen (Død, Alder og Svaghed, Fattigdom, Udygtighed eller »Skarnagtighed«, Gaardovertagelse, Rønning).

3. *Brugsrettens Overdragelse mod en Fæsteafgift*, der som oftest er bestemte angivet: Landgilde (Jordskyld) i Korn, Smør eller Penge, Ugedag eller Arbejdspenge, eventuelt Rejser, Hjælpeskat eller andre Ydelser. Betalingsterminerne er ofte udtrykkeligt nævnt, de er i Regelen Paaske og Mikkelsdag.

4. *Forpligtelse til at holde Huset vedlige* (»ved Hævd og Bygning«), saa det kan »staa for et fuldt Syn«.

5. Navnlig i yngre Fæstebreve indskærpes Husmandens Forpligtelse til at svare Skatter og anden Tynge, eller i Almindelighed til at rette sig efter alle kgl. Love og Forordninger.

6. Ligeledes indprentes Fæsterens Hørlighed og Lydighed mod Herskabet og dets Repræsentanter ofte i Fæstebreve fra det 18. Aarh.

7. *Indfæstning*, idet der i Regelen i Fæstebrevet indføres, hvor meget der er givet eller til fastsat Tid skal gives »i Fæste«, eller hvorvidt Fæsteren er fri for denne Afgift; i sidste Fald angives ofte hvorfor.

8. Særlige Forhold: midlertidig Fritagelse for Afgift (som oftest er Grunden hertil anført), Tilsagn om at ægte Forgængerens Enke eller Datter, Forpligtelse til at give Aftægtsfolk Husværelse eller til under givne Omstændigheder at afstaa Huset til andet Brug, Paabud om at istandsætte Bygningen eller Tilladelse til at »forbedre« den med nogle Fag o. s. v. Undertiden følger med Husfæstet Forpligtelse til at udføre visse Arbejder paa nærmere fastsatte Betingelser (Haandværk, Tilsyn med Veje, Led, Vange eller Skove, Fiskeri, Færge- eller Budtjeneste). — Fæstebreve synes ikke i denne Periode at forpligte Husmænd til at tage Fæstegaarde, naar Herskabet finder det ønskeligt.

Gaardfæstere bliver Husmænd. Livsfæstet syntes hjemlet allerede i Recesser fra 1551 og 1558, og paa de store Landboreformers Tid kunde Regeringen erklære det for Danske Lovs Mening (3—13—1 og 4), at alle Fæstebreve skulde gælde for Bondens og hans Hustrus Livstid¹. Men dette var næppe den almindelige Opfattelse i det 17. og 18. Aarh. Endnu 1760 ansaa Henrik Stampe Godsejerne for berettigede til at bortleje Gaarde paa Opsigelse². Bortforpagtning af Bøndergaarde forekom sikkert yderst sjældent³, og Fæstets livsvarige Karakter fastslaaes ofte, om end langt fra altid, i Fæstebrevene. Det afgørende var imidlertid, at Forudsætningerne for Fæstets Opretholdelse: Overholdelsen af Fæstebrevets Forpligtelser, utvivlsomt brast for de allerfleste Gaardfæstere. Restancer og Forsømmelighed vilde i Regelen give Godsejerne lovmedholdeligt Paaskud til at sætte en Fæster fra Gaarden til Fordel for en anden. Man kunde antage, at Godsledelsens Interesse i at holde Gaardene besat maatte medføre, at Livsfæstet som oftest skete Fyldest. Det var ikke Tilfældet. Paa Bistrup Gods var i Perioden 1687—93 36 % af Fæsteforandringerne foranlediget ved Forgængerens Død, 1694—1705: 27 %, 1706—25: 29 %⁴. Da Aarsagen til Fæsteforandringen i Regelen er angivet i Gaard-Fæstebreve, kan der for Gaard-

¹ Holm VI, 1, S. 339 f.

² Christensen Hørsholm: Agrarhist. Studier I, S. 106, Note.

³ Wegener: Abrahamstrup II, S. 50, giver Eksempler paa Bortforpagtning mod bestemt aarlig Pengeafgift.

⁴ Axel Linvald: Bistrup, S. 104. Her synes dog at være Tale om baade Gaard- og Husfæstere.

fæsterne Vedkommende uddrages værdifulde statistiske Oplysninger om disse Forhold, fra Tiden før 1720 dog kun af enkelte Godsers Fæsteprotokoller. I 332 Fæstebreve paa nedennævnte Godser fordeler *Fæsteforandringsaarsagerne* sig omtrent saaledes⁵:

		1. Død	2. Alder- dom og Svaghed	3. Fattigdom og Gaard- forsiddelse	4. Andre Aarsager	5. Uop- lyste	Ialt
Holsteinborg	1701—19	19	22	9	4	24	78
Sæbygaard	1701—19	23	10	23	14	8	78
Vallø	1701—16	30	28	13	1	8	80
Tryggevælde	1703—06	2	2	12	2	—	18
Tersløsegaard	1701—19	10	4	6	2	1	23
Kalundborg Ladegaard	1712—17	14	9	27	2	3	55
		98	75	90	25	44	332

I knap 30 % af Tilfældene (dog 34 % af de oplyste) har Fæsteren siddet paa Gaarden til sin Død, og Fæsteprotokollerne dokumenterer, at det sjældnere er Alderdom og Svaghed end Fattigdom, Restancer og Uordentlighed, der har drevet Fæsterne fra deres Gaarde. Endda hører af disse seks Godser kun Tryggevælde og Kalundborg Ladegaard til de sletteste. Fæstebreve fra et større Antal Godser i 1720'erne viser betydeligt grellere Forhold. Der kan ikke være Tvivl om, at mere end Halvdelen af Gaardfæsterne, nemlig næsten alle dem, der her er repræsenterede ved Gruppe 2 og 3, delvis ogsaa 4 og 5, gled over i Husmandsstanden som Fæstehusmænd og Inderster.

Ret heldigt stillede var de gamle og svagelige Gaardfæstere, der havde »opladt« deres Gaarde mod at nyde »Undertægt«, hvad enten de fik Ophold paa Gaarden, i et Indersthus eller (sjældnere) modtog et Fæstehus. Gaardforsidderne, der jo ofte var yngre Mænd, blev gerne Fæstehusmænd, for saa vidt de var i Stand til at svare Afgifterne, i modsat Fald fik de vel i Regelen en Inderstestue. I en Reces af 11. Dec. 1688 anbefales det Godsejeren at unde den Bonde, hvis slette Tilstand ikke skyldtes Dovenskab og Fylder, et Gadehus, »dér at arbejde sig Føden til, indtil han fatter Bondehandelen bedre«.

De, der var for gamle, for fattige eller af andre Grunde uegnede til at være Gaardfæstere, maatte til Godsets Fordel anbringes paa anden Vis, og Fæstehusene var ikke noget uvæsentligt Led i Godshusholdningen. Afgiften (i Arbejde eller Penge) var beskeden i Forhold til Gaardfæsterne, men det var afgjort en Fordel, at Gaardene aflastedes for de mindre produktive Befolkningselementer. Derimod syntes Godsledelsen ofte mærkeligt blind for, i hvilken Grad mangfoldige Husmænds og Indersters Fattigdom og deraf følgende Betleri blev en Byrde for Bondesamfundet.

Flere Landarbejdere. Fra et Godssynspunkt set var Husmandsstanden dog mere end en Losseplads for uanvendelige Gaardfæstere. Mange Fæstebreve er udstedt til Haandværkere og Husmænd med særlige Forpligtelser, navnlig Tilsyn med Hovedgaardens Enemærker i Mark og Skov. I de yngre Husfæstere havde Godset desuden en ikke helt ubetydelig *Gaardfæsterreserve*, selv om dette

⁵ De faa Tilfælde, hvor baade Alderdom (eller Svaghed) og Fattigdom er angivet som Grund til Fæstets Ophør, er henregnet til Gruppe 2.

ikke faar Udtryk i Fæstebrevene. Oplysningerne om, i hvilken Udstrækning den blev udnyttet, er dog i dette Tidsrum faa og ufuldstændige. Paa Sæbygaard var der 1701—19 blandt 78 tiltrædende Gaardfæstere mindst 9 Husmænd, i 1720'erne 6 blandt 48. Paa Bistrup forordnede Københavns Magistrat i 1715, at »de bedste Husmænd« tilligemed »de bedste Bønders Sønner« skulde bringes til at antage Gaarde, om fornødent ved Rettens Hjælp⁶. Lignende Bestræbelser blev sikkert udfoldet paa mange sjællandske Godser under den store nordiske Krig, da Udskrivninger tyndede stærkt ud i Karlens Rækker og det holdt haardt at faa Gaardene besat. Under normale Forhold blev dog næppe mange Fæstehusmænd tvunget til Fæstegaarde, da der utvivlsomt var forholdsvis flere Gaardmandssønner og Tjenestekarle med en Smule Arv; Driftskapital var efter Godsledelsens Opfattelse et ønskeligt Plus til en iøvrigt akceptabel Gaardfæster.

I Fredsperioden 1680—1709 medførte den stærke Befolkningstilvækst, som paapeget, en meget betydelig Forøgelse af Fæstehusenes Antal. Det er muligt, at Gaardforsiddernes Tal var særlig stort i denne Periode, hvor Skatte- og Hoveribyrden øvede et voksende Tryk paa Bondestanden, og at forholdsvis mange Karle og unge Husmænd kom til Gaardene i Stedet. Alligevel maa de yngre Aldersklasser være blevet stærkere repræsenteret indenfor Husmandstanden end tidligere. En mere talrig og arbejdsduelig Landarbejderstand var ved at fremstaa. Som Forholdene laa, blev det ikke saa meget Hovedgaarden, der direkte tog den i sin Tjeneste, selv om Antallet af de paa Hovedgaardstakst bosatte Husmænd sikkert steg noget. Godsejerne, der kort efter Enevældens Indførelse blev ansvarlige for Bøndernes Skatter, kunde kun ad een Vej skaffe sig Erstatning for Gaardfæsternes store Skatte- og Landgilderestancer: gennem den Forøgelse af Hoveriet, som ogsaa Godssamlingen og de betydelige Udvidelser af Hovedgaardsjorderne nødvendiggjorde, saafremt Godset ikke vilde paadrage sig store Udgifter til Folkehold, Heste og Redskaber. Da Hoveriet var den eneste helt sikre Indtægt af Bøndergodset, gav Godsejerne ikke Køb paa dette Punkt. Gaardfæsterne maatte derfor i større Omfang ty til lejet Arbejdskraft, naar Hovedgaardsavlingens og det hjemlige Brugs forenede Krav oversteg det faste Folkeholds Kræfter.

En Del af disse ny Landarbejdere har med Godsejerens Tilladelse boet til Huse hos Bønderne. Men flere blev Fæstehusmænd og skaffede som saadanne Godset en ikke ubetydelig Indtægtsforøgelse. Flere Indfæstninger, undertiden Jordskyld af Byggegrunden, en væsentlig Forhøjelse af Hus- og Arbejdspen- gene — derimod næppe af Ugedagenes Mængde — blev Godsejerens direkte Udbytte af Tilvæksten i Husmandstanden. Der knyttede sig dog en Risiko dertil. I daarlige Aar eller i Egne, hvor Bonden var yderligt fattig og maatte spare paa Udgifter til Arbejdshjælp, blev Landarbejderne i stort Tal forvandlet til Betlere, og da voksede ogsaa Huspengerestancerne, for saa vidt Godset ikke gjorde sig betalt i Ugedagsarbejde.

Lejehusmænd og Inderster. Livsfæste var sikkert det almindelige — med de Forbehold, som Fæstebreve undertiden indeholder —, om end Husmændene lige saa vel som Gaardmændene var udsat for at blive forflyttet, naar Alder og Svaghed eller ophobede Restancer gjorde Godsadministrationen interesseret i

⁶ Linvald: Bistrup, S. 99.

en Fæsteforandring. Der fandtes dog ogsaa paa enkelte Godser Lejehusmænd, vist i Regelen bosat paa Hovedgaardstakst. Dette kan saaledes gælde om tre Husmænd ved Birkendegaard og om Beboeren af »Kirkehuset« ved Sæbygaard⁷. Paa Bistrup blev der under den store nordiske Krig gjort Forsøg paa at ændre Livsfæstet til Opsigelse, et Forsøg, der vel staar i Forbindelse med Vanskeligheden ved at skaffe Gaardfæstere og Soldater. Ridefogden fik Paalæg om ikke at nævne Livstid »i Husmænds og smaa Boelingers Breve«, men man synes ikke at have fortsat ad denne Bane⁸.

De allerfleste Inderster boede til Huse hos Bønderne, mod Afgift i Penge eller Arbejde, men Herskabets Kontrol sporedes i Fæstebrevene, der undertiden tillod Gaardmænd at opføre Huse eller forbød dem at gøre det uden særlig Tilladelse. Godsledelsens Bestræbelser kom til at gaa ud paa dels at begrænse Indersternes Antal, dels at skaffe Godset visse Fordele af de mange, der boede til Huse hos Bønderne. Mens Godsets Krav om Grundskyld af Indersthuse, der helt eller delvis stod paa Gadejord, i første Instans ramte Bonden, blev den halve Ugedag, som det omkring 1720 mange Steder blev almindeligt at afkræve Indersterne, en ret betydelig Byrde for disse.

Boligen. En Del af Præsteindberetningerne 1657 og Skattemandtallerne fra sidste Fjerdedel af Aarhundredet giver Oplysning om Husenes Beskaffenhed, dog især om Jordhytter og meget brøstfældige Rønner. Vigtigst er her de Meddelelser, der fremkaldes ved Ildstedskatten 1677. Fæstebreve, Skifte- og Synsforretninger fra Aarhundredets Slutning og senere oplyser undertiden om Husenes Tilstand og Værdi. Om Husene paa Krongodserne faas Oplysninger gennem Krigsjordebøgerne 1717—19 og et Par Gadehusfortegnelser fra 1706—09. — Materialet kaster navnlig Lys over Krongodstilstande, i nogen Grad ogsaa over Proprietærgodsernes Forhold, om de mange Indersthuse erfarer vi derimod mindre.

I sidste Halvdel af det 17. Aarhundrede synes Jordhytter at have været ret almindelige, og endnu Ekstraskattemandtallerne fra o. 1700 omtaler adskillige. De almindelige stolpesatte Husmandsboliger af Tømmer, Ler og Straa var i Regelen kun paa 4—6 Fag eller Vægge rum. Der fandtes ofte 3 Rum — Stue, Køkken og Kammer, sjældnere Kælder. Undertiden var der et Skur i Gaarden eller en skraa Tilbygning til Kreaturer eller Brændsel. Skorstene havde de færreste Husmandsboliger før det 18. Aarh., saaledes i 1677 kun 5 blandt 230 i Sogne i Kronborg Amt og 15 af 47 paa Næsbyholm og Bavelse Godser. En Del Husmænd og Inderster havde blot Gruer eller andre simple Ildsteder. Kun bedrestillede Hus- eller Bols-mænd med et ikke ubetydeligt Husdyrhold kunde have to eller flere Ildsteder. Paa Kronborg Amt kan der konstateres en bemærkelsesværdig Kvalitetsforskel paa Kronens Fæstehuse og Indersthuse paa Bøndergaardens Grund⁹. Af 530 Huse tilhørte 368½ Kronen, 28 Kirken, 133½ Bønderne. Af de sidste var Halvdelen paa 4 Fag eller mindre, af Kronens og Kirkens Huse kun 22 %, mens godt 50 % havde mere end 6 Fag, hvilket kun gjaldt 27 % af Indersthuse. Krigsjordebøgernes Husangivelser viser lignende Forhold. Paa Proprietærgodset var langt de fleste Huse 4- til 6-Fags.

Ved Skifteforretninger i Husmandsboer takseredes Bygningens Brøstfældighed, undertiden med specificeret Prisangivelse for det til Reparationen nødvendige Materiale. I adskillige Tilfælde skulde hele Huset eller dog flere Fag rejses fra Grunden af; 2 Rdl. til 2 Rdl. 4 Mk. pr. Fag er da den gængse Vurdering, mens Arbejdslønnen var adskilligt billigere. Et 6-Fags Hus med Skorsten har o. 1700 kunnet opføres for ca. 25 Rdl. Kaalhave hørte der til de fleste Huse. Paa Ryttergodset i Ringsted, Tryggevælde og Vordingborg Amter var Gennemsnitsarealet for saadanne Haver omkring 1000 Kvadratalen¹⁰. Istandsættelsen af de tilsva-

⁷ Værsløv Emdt. 1700. — Sæbygaard Fp. 10. Feb. 1703.

⁸ Linvald: Bistrup, S. 104.

⁹ 1709. Ekstrakt over Kronborg Amts Gadehuse og hvad deraf svares i Høveri og Penge. (Pk. Diverse Sager, navnlig vedr. Københavns og Frederiksborg Amter. 1673—1835). RA.

¹⁰ Specifikation og Taxt paa de til det 2. sjællandske Rytterregiments Kasse liggende Gadehuse etc. 1706. (Diverse Korrespondancer, Dokumenter og Akter Ryttergodset vedkommende. 1680—1774). RA.

rende Gærder kunde andrage et Par Rdl. Til de færreste Huse hørte særskilt Brønd; Udgifterne til en saadan kunde beløbe sig til 10 Rdl. (Lindersvold Skp. 1708).

Fæsterne overtog ofte Husene i brøstfældig Stand. Paa Vallø, Gunderup og Billesborg Godser var i 1707 kun 10 af 147 Huse uden Fæld, men da de fleste Huse var paa 3—5 Fag, taksredes Brøstfældigheden for de 137 Huse ikke til mere end 365 Rdl.¹¹ Nogle af de største og solideste Boliger laa paa Hovedgaardstakst; der er Eksempel paa, at Godset »efter indstændig Begæring« har opført særlig velindrettede Huse til Haandværkere¹². Ret almindeligt var det, at Fæstehusmænd paatog sig at bygge nyt Hus. Paa Sorø Skoles Gods byggede Husmænd saaledes 8 Huse alene i Tidsrummet 1686—1702¹³, men der opførtes dog ogsaa en Del Huse paa Skolens Bekostning. For Husmænd, der selv kunde udføre saa godt som alt Arbejde, syntes det en Fordel, om de fik Lov til at opføre nye Huse fremfor at skulle modtage de tilfældigt fæsteledige. De fleste Indersthuse paa Fæstegaardes Grund var utvivlsomt opført af Beboerne eller af Gaardmændene selv, med Herskabets Tilladelse; mange af dem var Aftægtshuse og hjemlede som saadanne i Fæstebrevene. Huse, som eer eller flere Landsbyer havde til fælles Nytte: Smede- og Hyrdehuse, Sogne- eller Gildeshuse var naturligvis ofte bekostet af Bymændene.

2. Fæstehusafgifter i Tidsrummet 1660—1720.

Jordebøgerne fra 1660'erne giver som nævnt ikke Oplysning om alle Huse paa de sjællandske Godser, og selv hvor Antallet af Huse er nævnt, anføres langt fra altid deres paahvilende Afgifter. Denne Vilkaarlighed skyldes navnlig to Forhold: dels har de fleste Gadehuse ikke været indført i Jordebøgerne i ældre Tid, dels har Husenes Hovedafgift sikkert været Ugedagsarbejdet, der i de fleste Jordebøger lige saa lidt finder Omtale som Gaardfæsternes Hoveri. De i de ældste Jordebøger opførte Husmandsydelser er da væsentlig Landgilde- og Holdsafgifter, der i Regelen holdes ude fra selve Husafgiften, hvad enten denne ydedes i Penge eller i Ugedagsarbejde.

Naar man i det 18. Aarh. almindeligt opfattede Gadehusmændenes Ydelser som Boligafgifter (gennemgaaende 4 Mk. pr. Fag), dækker dette ikke det oprindelige Forhold. Baade i det 18. Aarhundredes Begyndelse og senere varierede Husene fra 5—6 Fag til mere end den dobbelte Størrelse, uden at dette gav sig Udslag i nogen tilsvarende Forskel m. H. t. Afgiftsydelse, ligesom Fæsteren af et gammelt, brøstfældigt Hus sædvanligvis kun afkortedes saa meget i Indfæstning, som Bygningsfælden beløb sig til. En aarlig Afgift paa 3—4 Rdl. af et Hus, hvis Værdi næppe var 10 Rdl., vilde naturligvis betyde en ganske urimelig Forrentning. En nærmere Undersøgelse fører da ogsaa til en Paavisning af, at Husmændenes Ydelse ikke oprindeligt blev opfattet som en ren Boligafgift (hvortil kom eventuel Landgilde), men overvejende som en Hoveriafgift, ydet af Husfæsterne in natura eller i Penge.

Foruden de nævnte aarlige Afgifter svarede der ofte af Husmændene en »Hjælpeskat« til Lettelse for Gaardfæsterne, ligesom Husfæstere kunde paatage sig særlige Forpligtelser.

Indfæstning. Ved Overtagelsen af Huse, der var nogenlunde »ved Magt«, blev der vistnok i Almindelighed betalt Indfæstning. Selv hvor denne Ydelse ikke omtales i Fæstebrevene, maa man regne med den Mulighed, at Ridefogden har modtaget 1 Rdl. eller mere, naar et Husfæste gik i Orden, eller dog indenfor

¹¹ Besigtigelsesforretning paa Vallø 1707. (Dokumenter vedk. Vallø, Billesborg og Gunderup Godser. 1707—1731). RA.

¹² Sæbygaard Fp. 29. Jan. 1704.

¹³ Sorø Fp. Smlgn. »Sorø. Klostret, Skolen, Akademiet« I, S. 185 f., hvor Husopførelse paa Husmandens egen Bekostning omtales som helt almindelig i ældre Tid.

en kortere Tidsfrist. Der er Eksempler paa, at der blev betalt Indfæstninger af Huse, mens Gaarde paa samme Egn gik fri¹⁴, men dette er afgjort Undtagelsen, viser de bevarede Fæsteprotokoller.

At dømmen efter Forholdene paa Sorø, hvor de fleste Husfæstere betalte Indfæstning, var der fra 1690'erne en betydelig Nedgang i denne Ydelse. Her præsterede 1686—90 42 Indfæstninger, ialt 72 Rdl., 1691—95 31 Indf., 46 Rdl. 2 Mk., men 1696—1702 45 Indf., 51 Rdl. 1 Mk., altsaa henholdsvis 149, 143 og 109 Sk. i Gennemsnit i de tre Perioder. I samme Tidsrum gik den almindelige Indfæstning for Gaarde ned fra 5 Rdl. 2 Mk. til 4 Rdl., eller i samme Forhold. Gaard- og Husindfæstningerne var dog ikke altid underkastede samme Svingninger. Paa Holsteinborg, hvor ligeledes de fleste Husmænd betalte Indfæstning, beløb denne sig gennemsnitligt til godt 2 Rdl. i hele Tidsrummet 1701—20, mens Gaardindfæstningen steg fra 5 Rdl. i første Tiaar til over 7 i det andet. Paa Sæbygaard og Kalundborg Ladegaard forekommer Husindfæstninger ikke ofte i Aarhundredets Begyndelse, paa Løvenborg og Knabstrup ydes der hverken Indfæstning af Huse eller Gaarde. 2 Rdl. er ved Aar 1700 den almindeligste Afgift paa Bistrup Gods, men senere stiger Afgiften en Del¹⁵. Paa Vallø er der sjældent Tale om Indfæstning af jordløse Huse, men for Hartkornshuse er Indfæstningen ofte 6—10 Sldl.¹⁶

Nogen væsentlig Rolle har Husindfæstningerne næppe spillet i Godshusholdningen. De var almindeligvis langt lavere end Gaardindfæstningerne. En Tiltrædelsessum, der gennemgaaende ikke beløb sig til mere end halvt saa meget som den aarlige Huspengeafgift, kunde ikke kaldes særlig tyngende.

*Landgilde*¹⁷. Ligesom Gaardfæsterne har Husmænd med Jord i det 17. Aarh. ofte svaret Landgildeafgiften i Naturalier. Enkelte har ydet $\frac{1}{2}$ —2 Ottinger Smør, hvad der ikke kan overraske, da mange Husmænd havde et Par Køer. Husmændenes Landgilde har undertiden svaret til Gaardmændenes Smaaredsel. Paa Basnæs yder saaledes 8 Husmænd hver 1 Lam, 1 Gaas, 2 Høns og 20 Æg. 2 Husmænd paa Svanholm Gods svarer hver 1 Lam. Ogsaa paa Sorø Gods yder nogle Husmænd Lam og Gæs af Jorden (Fæsteprot. 1686—1702). — Under Sæbygaard svarer 3 Huse i Næsby ved Stranden hver en Fjerding Torsk. Fiskere i Kronborg Len havde tidligere svaret lignende Afgifter; efter 1660 faar 6 Fiskerboliger ved Snekkersten, der hidtil har svaret $\frac{1}{2}$ Td. Torsk hver, Afgiften ændret til 1 Rdl. — Den almindeligst forekommende Naturalieafgift er dog Havre; men det kan i adskillige Tilfælde ikke afgøres, hvorvidt det drejer sig om Landgildehavre eller Holdshavre (se nedenfor), de to Begreber sammenblandes hyppigt, hvor der kun er Tale om et ringe Jordtilliggende. Af større Jordstykker, som flere Husmænd dyrkede i Fællesskab, blev der ogsaa svaret Havreafgift. 1662 svarer 4 Husmænd hver 5 Skp. Havre af Gimlinge Overdrev. I det 18. Aarh. bliver Kornafgifterne sjældne for Husenes Vedkommende.

Allerede i det 17. Aarhundredes sidste Halvdel ydes Husenes Landgilde som oftest i Penge. Afgiften staar vel i Regelen i Forhold til Jordtilliggendets Værdi og kan variere betydeligt. I Nordsjælland synes den almindeligste Landgilde-

¹⁴ Holm 2, S. 341.

¹⁵ Linvald: Bistrup, S. 110.

¹⁶ Protokol over udgivne Fæstebreve paa Vallø og Tryggevælde Godser. 1696—1716. R.A.

¹⁷ Hvor ikke andet anføres, er Eksemplerne i dette og følgende Afsnit hentet fra Jordebøger 1660—65. R.A.

afgift af Huse i 1660 at være 1—2 Mark, noget lignende i Antvorskov Amt, men i Kalundborg Amt betaler de fleste kun 9 eller 10 Skilling. Paa Proprietærgodserne er Penge-Landgilden ligeledes almindelig allerede ved 1660. Af 29 Husmænd paa Tølløse svarer i 1660 de 25 ialt 7 Rdlr. og 1 Td. Havre i Landgilde, i 1697 svarer af 39 de 27 ialt 7 Rdlr. 1 Mk.¹⁸

Det er bemærkelsesværdigt, at kun eet af 16 Huse i Tølløse By i 1688-Matriklen er opført med Hartkorn, aabenbart det Hus, der 1697 svarer 6 Mk. Landgilde; de øvrige yder fra 12 Sk. til 2 Mk. »Landgilde« er her som ofte i Jordebøgerne Betegnelsen for den Grundskyld, der ogsaa svaredes af Byggegrunde, Ødegaardspladser og større Kaalhaver. Paa Krongodserne bliver »Landgildehuse« undertiden Benævnelse for alle Fæstehuse. Naar Præsten i Sjøborg i Ekstraskattemandtallet 1705 beklager 8 Husmænd dersteds, som »giver stort Landgilde, alligevel de intet har at pløje og saa paa«, drejer det sig aabenbart om samtlige Byens 8 Fæstehusmænd, der tilsammen kun har haft 1/4 Td. Hartkorn¹⁹.

I Begyndelsen af det 18. Aarh. svarede Kronborg Amts Fæstehusmænd i stort Tal Landgilde, mange 3—6 Mk., andre kun 1—2²⁰. Men paa mange Godser blev en tidligere Landgildeafgift slaaet sammen med Arbejds- eller Hoveripenge.

Holdsafgifter. Af vistnok de fleste Huse paa Krongodserne skulde der endnu midt i det 17. Aarh. ydes »Hold« eller »Husbondhold«, et Begreb, der imidlertid omfatter forskellige Afgifter²¹.

Arent Berntsen omtaler Husbondhold som en Afgift, der »nogle Steder i Skaane« ved Ejendomsvertagelse svares af jordegne Bønder til Kronen »ikke til Fæste eller Stedsmaal, men alene (som det kaldes) til Husbondhold«²². Ved et Husbondholds-brev anerkendte den, der havde Herligheden, at en Bonde var Selvejer og ikke Fæster; Brevet blev en Art Kvittering for en saadan Kendelse²³. Husbondholds-breve nævnes saa sent som i Frd. af 7. Maj 1723. En aarlig Husbondholdsafgift skulde svares af Vornede, der tjente udenfor det Gods, hvor de var hjemmehørende (Da. Lov 3—14—6), men at dømme efter en Bemærkning af en af Danske Lovs Fædre, Peder Lassen, var denne Ydelse sjælden i 1680'erne²⁴. Steenstrup har sikkert Ret i, at Husbondhold almindeligvis betegnede et bestemt og anerkendt Herskabsforhold; der er næppe Tvivl om, at den aarlige Afgift, der endnu efter 1660 betaltes af jordløse Husmænd paa Krongodserne, indeholdt en Bekræftelse paa et saadant Afhængighedsforhold.

Oprindelsen til Holdsafgifterne (i Penge eller Havre) er mindre sikker. Arent Berntsen oplyser, at de »eragtes at være det samme som Gæsteri, efter at de i Stedet for Hold eller Underholdning udgives og nævnes«²⁵. Gæsteri blev utvivl-

¹⁸ Jordebog for Tølløse og Søgaard i Pk.: Diverse Breve, Dokumenter og Akter vedk. Grevskabers, Baroniers og Stamhusenes Gods 1680—1848, III. RA.

¹⁹ De danske Landbrug 1688, S. 11. Sammenholdt med Fortegnelsen over Kronborg Amts Gadehuse 1709.

²⁰ Synsforretning ang. Bøndernes og Husmændenes Tilstand i Kronborg Amt 1717. Kronborg Amtsstuearkiv. LA.

²¹ Se Henvisninger i Kalkars Ordbog II, S. 300, samt Johs. Steenstrups Omtale i H. T. 5, VI, S. 348 ff.

²² »Danmarks og Norges frugtbare Herlighed« II, 2. Part, S. 128.

²³ J. Mandix: Haandbog i Den danske Landvæsenret I (1813), S. 630 f.

²⁴ H. T. 5, VI, S. 351.

²⁵ Anf. Værk II, 2. Part, S. 101.

somt ydet baade af Bol og Gadehuse. I ældre Jordebøger forekommer flere Eksempler herpaa. I Sjøholms Jordebog 1664 anmærkes det om nogle Huse i Strøby, Stevns Hrd., at de ikke anslaaes for Hartkorn, eftersom Afgiften er Gæsteri. Birkholm Jordebog 1661 skelner ved et enkelt Hus mellem dets Landgilde og dets Gæsteriafgift²⁶. Naar Holdsafgiften endnu 1660 mange Steder ydes i Havre, er dette utvivlsomt den oprindelige Afgiftsform og leder ogsaa Tanken hen paa de gamle Gæsteriafgifter.

Forholdet kan meget vel være det, at Husmændenes Andel i Bøndernes Gæsteriafgifter efterhaanden har udviklet sig til kun at være et Udtryk for et Tilhørsforhold. Hold svares af Husets Besidder til Kronen og dens Repræsentant, derimod ikke af den midlertidige Beboer. Baade af Jordebøgerne fra 1660'erne og Krigsjordebøgerne 1717—19 fremgaar det, at Holdsafgiften ikke sjældent svares af den Gaardmand, Præst eller Degn, der ejer selve Huset, mens Husmanden, der bebor det, kun svarer Husleje eller gør Ugedag til Besidderen. Afgiften gælder saaledes Huset fremfor Beboeren og maa derfor ikke forveksles med det Husbondhold, Vornede yder »for Fødestedet«, naar de tager Op- hold paa et andet Gods.

Holdsafgiften var næppe saa fast og næsten uforanderlig som Landgilden. Da en Revisionsbemærkning i Kronborg Amtsregnskaber for 1662—63 forlangte Oplysning om, hvad Husholdspenge var, gik Svaret ud paa, at det var Penge, som een Gang om Aaret, til Valborgs Dag, blev indkrævet hos »nogle fattige stakkels Husfolk«, som ikke var opført i Jordebogen, »af dem, som haver selv et lidet Hus, 3 Mk., og af dem, som sidde i Huse hos en anden, 1½ Mk., som er somme Aar mere og somme Aar mindre«. Afgiften vilde i et følgende Regnskabsaar næppe blive saa stor, da Husmændene yderligere maatte yde en stor Hjælpeskat for at lette de forarmede Bønder²⁷. I Præsteindberetninger fra Holbo Herred 1657 nævnes samme Holdsafgifter: 3 Mk. er »hel Hold«, 24 Sk. »halvt Hold«.

Indtil det 17. Aarh. har Holdsydelsen utvivlsomt helt overvejende været en Havreafgift (i Regelen 1 Td.), men Afløsningen synes at skride hurtigt frem allerede før 1660. Efter Roskildegaaards Regnskab 1614 ydedes der af Husmænd og Holdskarle 2 Dlr. og 64½ Td. Havre og de nærmest følgende Aar noget lignende²⁸. 1661 er der af 149 Husmænd 19, der yder Holdshavre²⁹. Paa dette Tidspunkt var Holdshavren næsten forsvundet fra Jægerspris, Antvorskov, Kalundborg og Jungshoved Krongodser, paa Sæbygaard Gods var der blandt 97 Husmænd 13, der svarede den, ved Tryggevælde 12 af 57, ved Ringsted Kloster 32 af 72 og i Korsør Amt 20 af 49. Kun ved Holbæk Slot var Havreafgiften endnu den fremherskende, idet 60 af 79 ydede den. Paa de Krongodsomraader, der omkring 1660 fik andre Besiddere, træffes Holdshavren endnu en Tid, men afløses efterhaanden.

Ogsaa paa Proprietærgodserne var 1 Td. Havre i ældre Tid en almindelig

²⁶ Jordebog for Birkholm 1661. Løvenborg Godsarkiv. LA.

²⁷ Kronborg Amts Jordebogsregnskab 1662—63, Antegnelse 33. RA.

²⁸ H. T. 5, VI, S. 350.

²⁹ Naar Linvald i »Bistrup, Byens Gods, 1661—1931«, S. 48 skriver: »Husmændene gav i Regelen 1 Td. Havre, undertiden »Holdtzhavre« (3: Havre, dyrket i Skovmarken), i aarlig Afgift,« maa denne Oplysning staa som et typisk Eksempel paa, i hvilken Grad Historikere har forsømt at udlede nøjagtige Oplysninger om Husmændenes Forhold. Af Sognehistorikere har iøvrigt adskillige ganske misforstaaet Begrebet Holdshuse.

Afgift, hvad enten den opfattes som Landgilde, Hold eller »Gæsteri«, men stærkt paa Retur efter 1660. Optællinger fra 28 Godsers Jordebøger viser, at man endnu kender Havreafgiften paa de 17, men kun et Mindretal af Husmændene svarer den:

	Husafgifter	Havreafgifter
5 (4) Godser i Roskilde Amt	117	53
4 (3) — - Korsør Amt	97	25 + ?
2 (2) — - Sæbygaard Amt	63	17
4 (4) — - Holbæk Amt	67	15
10 (4) — - Tryggevælde Amt	220	23
3 (0) — - Vordingborg Amt	58	—
28 (17)	622	ca. 135

Blandt 1466 Husydelse, uddraget af Jordebøgerne 1660—62, er 301 Havreafgifter (20,5 %). Henimod Aarhundredets Slutning finder der imidlertid en Pengeafløsning Sted, og i det 18. Aarh. kendes Havreafgiften praktisk talt ikke mere, end ikke paa Godser, hvor den tidligere var dominerende. I 1689 svarede ikke mindre end 46 af 51 Husmænd paa Holmegaard og Broksø hver 1 Td. Havre, i 1703 yder kun een Havreafgift (1½ Td.); paa Birkholm, hvor næsten Halvdelen af Husmændene i 1670'erne svarede Havre, gælder dette efter 1710 ikke en eneste³⁰. Blandt et Par Hundrede Fæstebreve fra en halv Snes sjællandske Godser i Perioden ca. 1700—1720 forekommer Havreafgiften kun i nogle faa Tilfælde og da som Landgilde eller Indfæstning.

Omkring 1700 er Husmændenes Afgifter overalt forenklet til Penge- eller Arbejdsydelse. Kornafgiftens Ophør staar sandsynligvis i Forbindelse med Godsejernes Bestræbelser for at holde Bøndergodsets Jord paa Gaardfæsternes Hænder, ligesom mange Gaardsædebrug ved Hovedgaardene i denne Periode blev nedlagt »til Markernes Forbedring«³¹. Man kunde ikke paa samme Tid forbyde, at Karle og Husmænd hos Gaardfæsterne modtog Løn i Sæd³², og afkræve de jordfattede Husmænd en Kornydelse.

Ugedage, Arbejdspenge og Huspenge. Men ligesom Hoveriet efterhaanden var blevet en mere trykkende Byrde for Gaardfæsterne end Landgilden, var *Ugedagene* (eller de Arbejdspenge, der i Stedet svarede) i det 17. Aarh. blevet Husmændenes Hovedafgift. Samtidig med at de hoverigørende Fæstebønders Antal og Arbejdsydelse voksede ved Godsafrundinger, blev ogsaa de nærmestboende Husmænds Arbejdskraft anvendt til Godsernes Nytte. Paa de mindre Godser var Ugedage (Dagværk, Hoveri) endnu omkring 1660 langt den sædvanligste Ydelse, paa de større og vel navnlige Krongodserne svarede der i ikke ringe Udstrækning Arbejdspenge.

De fleste af Jordebøgerne fra 1660 oplyser ikke direkte om Antallet af Ugedage, men derimod ofte om Arbejdspenge, hvor disse havde afløst Husmandshoveriet. De Jordebøger, hvor Ugedagene udtrykkeligt nævnes, giver et ret ensartet Billede af Stillingen paa Proprietærgodserne. Til Sammenligning anføres Antallet af Gaardbrug 1651³³.

³⁰ Jordebøger i de nævnte Godsers Arkiver. L.A.

³¹ Se f. Eks. Vordingborg Rytterdistrikts Krigsjordbog 1719.

³² Se om Lønnesæd S. 173 ff.

³³ J. A. Fridericias Oversigt i H. T. 6, II, S. 596 ff.

Gods	1651 Brug	1660—62 Hmd. i Jordebogen	Ugedage
Sønnerup	34	21	16
Vibygaard	38	10	10
Kragerup	35	26*	12
Eriksholm (—Torup)	30	17	17
Vognserup	95	12	9
Knabstrup	39	10	4
Herlufstrup (—Jonstrup)	22	20	20
Lystrup	105	25	12
Søholm	65	14	7
Taagerød	23	18	14
Sparresholm	68	18	8
Tybjerggaard	52	30	11**
	606	221	140

* 4 »Boliger« i Kragebjerg dog forlængst nedrevne.

** Af de øvrige Husmænd svarer nogle Høstdage.

Endnu omkring 1660 maa det formodes, at en større Procentdel af Husmændene end af Gaardfæsterne har været hoverigørende, et Forhold, der ikke kan overraske, da der gennemgaaende var færre Huse end Gaarde paa Strøgodsene og særlig mange Husmænd i Herregaardssognene³⁴. Selv paa Roskildegaard, der havde Gods i 7 Herreder, var over Halvdelen af Husmændene, 78 af 149, efter Jordebogen af 1661 hovgørende. Paa de større Krongodser, hvor der var langt mellem Hoved- og Ladegaardene, har dog kun et Mindretal af Fæstehusmændene gjort Hoveri: allerede i Begyndelsen af det 17. Aarh. betalte mange Arbejdspenge i Stedet.

Hensynet til, hvad enhver kunde taale, forbundet med et lige saa tungtvejende Hensyn til Godsets Økonomi, synes at være bestemmende for Godsejernes Krav til Husmændene, hvorimod de bortfæstede Huses Værdi, der kun i de færreste Tilfælde var betydelig, og visse andre Fordele, Husfæsterne kunde nyde, næppe i dette Tidsrum har spillet nogen større Rolle ved Fastsættelsen af Arbejds- eller Pengeafgiften. Saaledes maa man forklare sig Arbejdspengenes stærkt varierende Størrelse, som kan belyses ved enkelte Eksempler.

Af 5 Gadehuse i Græse, Lyng-Frederiksborg Hrd., ydedes der efter Præsteindberetningen 1657 kun 1 Sletdlr. »til Hovkarls Penge«, mens en Snes Huse i Viksø og Stenløse Sogne, Ølstykke Hrd., hvert svarede 2 Rdl. Jordebøgerne fra 1660'erne viser, at det ogsaa paa Proprietærgodserne var meget forskelligt, hvad der svarede »for Hoveri«. Paa Jomfruens Egede betalte een Husmand 3 Dlr., 4 andre kun 1 Dlr. hver, mens 3 hver betalte 1 Dlr. foruden Dagsværk. To Husmænd paa Førsløv Gods svarede hver 3 Dlr. for Hoveri, ved Sparresholm ydede 4 henholdsvis 1, 2, 3 og 5 Dlr. Paa Birkholm nævnes 1661 kun to Husmænd, der svarer Arbejdspenge, hver 1½ Rdl., foruden 2 Mk. »Huspenge«, i 1667 er der en halv Snes Hmd., der giver fra 1 til over 3 Rdl.; da 16 Huse paa Holbæk Slotsplads kort efter Slottets Ødelæggelse kom under Birkholm, betalte de fleste af disse Arbejdspenge, i Regelen 2 Rdl.³⁵.

Om en nylig stedfunden Overgang fra Arbejds- til Pengeydelse vidner Lystrup Jordebog, der anfører 25 Ugedage, men oplyser, at af 5 Gadehuse svares der i Stedet 1 Rdl., mens 7 yder 3 Mk., et enkelt kun 2 Mk. Paa enkelte Godser bliver Ugedagsydelsen i første Omgang afløst med en Havreafgift. Det gælder saaledes 3 Husmænd under Vognserup og 1 under

³⁴ Jfr. ovenfor, S. 43.

³⁵ Jordebøger i Løvenborg Godsarkiv. LA.

Knabstrup, der hver giver 1 Td. Omvendt er der i Gl. Kjøgegaards Jordebog 1661 Eksempler paa, at Landgildeydelsen, om Husmanden ønsker det, kan afbetales med 2 Ugedage i Hø- og Kornhøsten. Flere af Godssets Husfæstere yder dagligt Hoveri i Høhøsten. Ved Tybjerggaard svarer 4 Husmænd foruden Penge henholdsvis 4, 6, 10 og 10 Høstdage.

De betydningsfulde Ændringer i den sjællandske Godsdrift i den følgende Periode berørte vel i første Række Gaardfæsternes Forhold. Landgildeforandringer og Jordomdelinger fandt i stor Udstrækning Sted, men mest betød den stadige Forøgelse af Hoveriet, som Godsafgrønder og udvidet Hovedgaardssdrift medførte. Ledende sjællandske Godsejere var klar over, at Hoveriet for Bønderne var den mest afskrækkende Byrde, gennemgaaende tungere end i andre Landsdele, men paa dette Punkt kunde der, af Hensyn til Hovedgaardens Drift, intet Afslag gives³⁰. Under disse Forhold var det forstaaeligt, om Godsejerne drog sig den stærkt voksende Husmandsstands Arbejdskraft til Nytte. Man kunde derfor vente en betydelig Stigning i Antallet af Ugedage jævnsides Forøgelsen af Gaardfæsternes Hoveri.

Det noget spredte Materiale fra Tiden før 1700 og det langt rigeligere fra en lidt senere Periode fastslaar overensstemmende, at en saadan Udvidelse af Husmandshoveriet kun skete i meget ringe Udstrækning, tværtimod gik Udviklingen mange Steder stærkt i Retning af en Pengeafløsning.

Paa Krongodserne, der i denne Periode omdannes til Ryttergodsdistrikter, var denne Afløsning særlig udpræget. Her var kun Brug for et ret begrænset Hoveri, men selv dette afløses for en stor Del. Det fremgaar af Gadehusfortegnelsen for Kronborg Amt 1709, at de talrige Husmænd, der plejede at gøre Ugedage i Kronborg »Lyst- og Kjøkkenhave« samt til Østrup, kommer til at svare Penge i Stedet. Dog beholder Esrom Kloster og Ebbekøbgaarden, vistnok i Kraft af Forpagterens Kontrakter, tilsammen 30 Ugedage; ogsaa til Kronborg og »Kobberhuset« kræves der endnu et mindre Antal Ugedage og nogle Husmænd har særlige Hverv. En Del er fri for Afgift, men af ca. 300 Huse skulde der ialt svares 862 Rdl., en vældig Forøgelse af Hus- og Arbejdspengeindtægten. Adskillige Gadehuse, som hidtil intet har betalt, kommer op paa 3—4 Rdl., og der er Eksempler paa, at Husmænd, der tidligere kun forrettede 12 Dages Arbejde, ligeledes skal svare indtil 4 Rdl. om Aaret. Ogsaa i andre sjællandske Krongodsegne forøges Indtægterne af Husmændene ved denne Tid betydeligt. Den tidligere nævnte Fortegnelse over Gadehusafgifter m. v. til 2. sjællandske Regiments Kasse viser de 1706—07 stedfundne Forhøjelser. De andrager:

		Tidligere	Forhøjet til
Af 31 Huse i Roskilde Amt		80 Rdl. 1 Mk.	83 Rdl. 5 Mk.
- 13 — - Ringsted Amt		30 -	32 -
- 27 — - Antvorskov Amt		76 - 1 - 2 Sk.	81 - 5 -
- 40 — - Tryggevælde Amt		98 - 2 -	105 - 4 -
- 60 — - Vordingborg Amt		139 - 5 -	179 -
Af 171 Huse ialt		424 Rdl. 3 Mk. 2 Sk.	482 Rdl. 2 Mk.

³⁰ Otto Krabbe, der foruden Holmegaard og Broksø af sjællandske Herregaarde ejede Egholm og Krabbesholm, udtalte under Drøftelsen vedr. Vornedskabets Ophævelse som sin Erfaring, at Vanskeligheden ved at faa Jydekarle til at fæste Gaarde paa Sjælland mindre skyldtes Vornedskabet end det store Hoveri, som Godsejerne maatte betinge sig. (Se H. T. 5, VI, S. 428 Noten).

Denne Afgiftsforøgelse paa gennemsnitligt 13,5 pCt. var dog langt fra Kulminationen. Under den store nordiske Krig, da Kronen havde haardt Brug for nye Indtægter, blev Jordebøgernes Huspengeposter yderligere »forbedret« med betydelige Summer. Af Krigsjordebøgerne 1717—19 kan uddrages følgende Oversigt over Huse og Husafgifter indenfor Antvorskov, Dragsholm, Tryggvælde og Vordingborg Amters Rytterdistrikter. (Udeladt er Rytterhusene, hvoraf mange ved Omordningen 1715—20 blev bortfæstet til Bønderne, mens en endnu større Del paa dette Tidspunkt stod ledige). Til Sammenligning anføres de tilsvarende Antal af Bøndergaarde i Kronens Eje.

Amt	Gaarde	Huse	Husafgifter i Penge	
			Antal	Sum
Roskilde	24	15	15	60 Rdl.
Ringsted	139	68	58	233 - 2 Mk.
Sorø	14	20	18	69 - 3 -
Antvorskov	696	226	204	749 - 5 - 6 Sk.
Dragsholm	431	130	128	270 -
Tryggvælde	578	277	227	792 -
Vordingborg	980*	428	340	1277 - 2 - 9 $\frac{2}{3}$ -
	2862	1164	990	3452 Rdl. 0Mk. 15 $\frac{2}{3}$ Sk.

* Desuden er der 6 Gaardsæder.

85 % af Husene yder Pengeafgift, en Del er af særlige Grunde afgiftsfri, mens Resten præsterer andre Ydelser. Dette gælder navnlig Beboere af Huse med Jord. Af disse var der 186, hvoraf 107 svarede tilsammen 453 Rdl. 6 Sk., et Gennemsnit paa omtrent 4 Rdl. 24 Sk., mens de jordløse Huses Gennemsnitsafgift var 3 Rdl. 38 Sk. Men store Egnsforskelligheder gør sig gældende. I Midtsjælland svarer selv jordløse Huse almindeligt 4 Rdl., i Vest- og Sydsjælland er Afgiften lige saa ofte kun 2 Rdl. 4 Mk. og i Dragsholm Amt svares der af en stor Mængde kun det halve. Husenes Værdi begrunder ikke denne Forskel; Stedernes hidtidige Afgiftsniveau er ogsaa taget i Betragtning. Paa nyligt erhvervede Godsomraader som Vibygaard, Bregentved, Turebyholm og det af Næsbyholm og Bavelse oprettede Grevskab Frederiksholm er Afgiften selv for jordløse Huse i Regelen 4 Rdl., i Stevns Herred dog lavere. Disse Godsers Overgang til Kronen havde som oftest medført, at Ugedage afløstes af Huspenge. Paa Vibygaard, hvor tidligere vistnok alle Husmænd gjorde Ugedage, svarede Præsten i Kirke Syv efter Krigsjordebogen Pengeafgiften for 4 Husmænd, som til Gengæld gjorde Ugedage til Præstegaarden. Af en Paategning i Frederiksholms Krigsjordebog 1717 fremgaar det, at Pengeafløsningsen endnu ikke var fuldt gennemført her, men at Godsforvalteren havde stillet Forslag i saa Henseende. Ligesom i Kronborgdistriktet i 1709 foretrak Godsledelsen en fast Daglejerstab fremfor et større Antal skiftende Ugedagsmænd.

Mens det saaledes lader sig fastslaa, at den overvejende Del af Fæstehusmændene paa det sjællandske Krongods henimod 1720 svarede alle deres Afgifter i Penge, er Stillingen paa de øvrige Godser mindre klar. Om en betydelig Del af Proprietærgodserne kan der ganske vist fra Jordebøgerne og de ældste Fæsteprotokoller fremdrages en Række Oplysninger, men i mange Tilfælde viser det sig, at Ydelsen naarsomhelst kunde forandres fra Pengeafgift til Ugedag, og vi er da ude af Stand til at konstatere Forholdet mellem det faktisk

forrettede Antal Ugedage og Pengeydelseernes Mængde. I mange Fæstebreve er der kun Tale om »sædvanlig Afgift«.

For en Snes Godsers Vedkommende er Forholdet mere anskueligt, idet vi har Jordebøgers Vidnesbyrd fra enkelte Aar eller Fæstebreve fra Perioden 1700—1720; hvor Antallet af Fæstebreve fra før 1719 er meget beskedent, har det dog været nødvendigt at slutte ud fra de i Regelen talrigere Fæstebreve fra 1720'erne. En grov Rubricering af disse Godser kan foretages:

Kun Ugedage anført: Sandbygaard (Jb. 1718: 21½ Ugedag), Rosengaarden (Jb. 1728: 12 Ugedage).

Overvejende Ugedage: Sørup (Jb. 1718: 27½ Ugedag, 19 Hoveripenge), Mørup (i 1720'erne dog kun ca. Halvdelen), Kalundborg Ladegaard, Søgaard, Hørbygaard, Knabstrup (af 30 i 1719 bekræftede Fæstebreve ca. 25 med Ugedage), Birkholm (Jb. efter 1710: 29 Ugedage af 50 Hmd., i 1720'erne 10 af 15 Fæstebreve).

Overvejende Pengeafgift: Sorø (kun faa Ugedage nævnes udtrykkeligt i Fæstebrevene efter 1686), Sæbygaard (36 af 54 Fæstebreve fra Perioden 1701—19 lyder paa Afgift), Tølløse (i 1720'erne Afgift i 15 af 20 Fæstebreve), Holmegaard og Broksø (Jb. 1713—14: 47½ Afgift af 81 H.).

Kun Husafgift anført: Ringsted Kloster (Jb. 1728: 23 Afgift), Kjærupgaard (Jb. 1728: 21 Afgift).

Ubestemte: Holsteinborg (1701—20 ofte Pengeafgift eller Ugedage), Tersløsegaard (1700—30 begge Afgiftsformer, men kun faa Fæstebreve), Vallø (ligeledes 1696—1715).

Ringsted Kloster og Kjærupgaard tilhørte Kronen gennem det meste af Tidsrummet 1660—1720, men Pengeaflysningen holdt sig ud over denne Tid³⁷. Iøvrigt er det navnlig de mindre Hovedgaarde, der gør Brug af Ugedagsarbejdet, mens de større Godser i Regelen modtager Arbejdspenge fra et Flertal af Husfæsterne, et Forhold, der navnlig efter den store Hustilvækst omkring Aarhundredskiftet fremtræder tydeligere. 1661 ydes af 32 Huse paa Birkholm ialt 7 Rdl. og 30 Ugedage, foruden Havreafgift, efter 1710 er 50 Husmænds Ydelser 88½ Rdl. og 29 Ugedage, samt en Del Rejser til Købstæder m. m. Paa Holmegaard og Broksø stiger Ugedagenes Antal fra 27 i 1689 til 29½ i 1703 og 32½ i 1713—14, mens Husmængden i samme Periode er næsten fordoblet. Ogsaa paa det store Bistrup Gods maa Aflysningen være skredet frem i dette Tidsrum. 1661 gjorde Flertallet af Husmændene Ugedag, i 1741 kun 18 pCt.³⁸.

Grundene til, at Stigningen i Ugedagenes Antal ikke holdt Skridt med Hustilvæksten paa Proprietærgodserne, maa søges i Husmandshoveriets Formaal: Ugedagene var ikke som Gaardfæsternes Arbejdsydelser et Avlingshoveri, men et Smaahoveri indenfor ret bestemte Grænser. Havearbejde var en af de vigtigste Husmandsbeskæftigelser til Hove, de fleste Slots- og Herregaardsgartnere har haft et vist Antal Husmænd til Hjælp. Husmændene gik ogsaa Tærskerne og Røgterne til Haande med Korn- og Halmudbæring, Kornkastning paa Lofterne o. l.³⁹. Skovning og Tørvegravning var ved adskillige Godser overvejende Ugedagsmændenes Arbejde, og vistnok overalt var det Sædvane, at Husmænd og Inderster blev tilsagt om at tage mod Korn i Laden i Høsttiden, til Lettelse for Hovbønderne. Naar Ugedagene sine Steder forøgedes med et Par ekstra Høstdage, afløste disse dog maaske en tidligere Landgilde- eller Gæsteriafgift.

³⁷ Jb. 1728 i den i Note 18 anf. Pk. RA.

³⁸ Linvald: Bistrup, S. 111.

³⁹ Til Kornkastningen skulde udvælges nogle paalidelige Husmænd, foreskriver en Ridefoged-Instruks fra Holmegaard 1724. (Pk. Skøder, Retsdokumenter etc. 1670—1742 i Holmegaard og Broksø GA.).

Hertil kom for mange Husmænds Vedkommende yderligere et Par »gaaende Rejser« om Aaret; fra Godser som Holsteinborg, Sæbygaard og Kalundborg Ladegaard gjorde adskillige i Begyndelsen af det 18. Aarh. efter Omgang en aarlig Københavnsrejse, foruden et Par kortere Rejser.

Disse Arbejder var de væsentligste, om end ikke de eneste, der i Almindelighed paahvilede de hovgørende Husmænd. Lejlighedsvis blev Husmændenes Ugedage ogsaa mere direkte anvendt til Fordel for Gaardmændene, saaledes til Arbejde paa Ødegaardene⁴⁰, tiere har dog Husmænd ydet en Hjælpeskat paa nogle faa Mark.

Naar et Gods kunde faa alt Avlingshoveriet og en stor Del af Smaahoveriet udført ved Fæstebønders Arbejde, var det naturligvis kun en Fordel, at Husmandshoveriet i stor Udstrækning afløstes med Pengeydelse. Allerede omkring 1700 kunde der gennemsnitligt opnaas over 3 Rdl. i Hoveripenge pr. Hus, et Beløb, som Godsejere og Forpagtere maatte finde det værd at regne med. Paa Antvorskov, Tryggevælde og Vordingborg Krongodser, hvor Husene var relativt færre end paa Proprietærgodserne, indbragte de efter Krigsjordebøgerne 1717 3182 Rdl., godt 4 % af hele Jordebogsindtægten. Vel var Godsindtægten af en Gaard her gennemgaaende 8 Gange større end af et Hus, men Restancer og særlige Udgifter var sikkert mere at befrygte m. H. t. Gaardfæsterne. Paa de fleste Proprietærgodser var Husmændenes Afgifter efter 1700 forholdsvis betydeligere. Paa Godser som Sørup og Sandbygaard havde Ugedage eller Hoveripenge en Værdi af ca. 20 % af Forpagtningsafgiften. Foruden det sædvanlige Antal Ugedage gav Fæstehusene en Pengeindtægt, der omkring 1700 blev kendeligt forøget paa adskillige Proprietærgodser. Paa Tølløse Gods gav Forpagterens vilkaarlige Forøgelse af Arbejdspengene tillige med en Række andre Overgreb Anledning til retslig Klage⁴¹.

Den Hoveriforøgelse, der i det 18. Aarhundrede mere end noget andet forarmede og forkuede den sjællandske Bondestand, blev ikke udstrakt til Husmændenes Ugedage. Flertallet af Fæstehusmændene, deriblandt 80—90 pCt. af Husbeboerne paa Krongodserne, betalte Pengeafgift i Stedet. For Husmanden var det utvivlsomt en Fordel, at han kunde frigøre sin Arbejdskraft til lønnet Arbejde som Daglejer for Bonden eller som Haandværker, navnlig i Høsttiden, naar Landarbejderens Arbejdsmuligheder var flest og Lønnen rigeligst. De 4 Rdl., der hyppigst krævedes i aarlig Hus- og Hoveripenge, kunde en arbejdsfør Mand let indtjene om Høsten.

Særlige Ydelser. Paa de fleste Godser udførte enkelte Husmænd særlige Hverv, der helt eller delvis gik i Stedet for Ugedage eller Pengeydelse. I andre Tilfælde anvendtes en Del af Husafgiften til Formaal, som nærmere præciseres i Jordebøger eller Fæstebreve.

Husmænd, der boede paa Hovedgaardstaksten eller i Hovedgaardens Nærhed, maatte ofte forpligte sig til forskellige Arbejder, der mindre fordelagtigt lod

⁴⁰ Da en Fæster under Vallø i Sept. 1704 overtog en Gaard i Vidskølle, som den forrige Fæster af Armod havde maattet forlade, blev der bl. a. lovet ham Frihed for Smaahoveri til Mortensdag, »og skal ellers Husmændene der i Vidskølle være ham behjælpelig med sit Korn til Gaarden at faa indhøstet«. (Vallø Fp. 1696—1716. RA.). — Ogsaa paa Ryttergodserne fik Husmænd undertiden Paalæg om at hjælpe til ved Ødegaardes Genrejsning. (K. C. Rockstroh: Udviklingen af den nationale Hær II, S. 31). Paa Bistrup forekom lignende Paabud i 1714 (Linvald: Bistrup, S. 113).

⁴¹ Tølløse Birks Justitsprot., 1692, 2. Sept. og 23. Sept. LA.

sig udføre som Omgangshoveri. Der var i Regelen Brug for een eller flere Husmænd til at »tage Vare paa Enemærket«, føre Tilsyn med Vange og Skove, Led og Gærder. Paa Gl. Kjøgegaard omtaler Jordebogen 1661 baade et »Porthus«, hvis Beboer »svarer til Ledet og Laagen«, en Markmand og en Engevogter. I Tjæreby S., Strø Hrd., melder Præsteindberetn. 1657 om 4 Huse, der er i Kongens Vænge »at se til dem«. Navnlig i Skovegne var mange Husmænd forpligtet til at føre Tilsyn med Vænger og Gærder; her bør dog skelnes mellem de fastlønnede Skovfogder og Skovridere (de sidste har ofte haft Gaardbrug) og de Husmænd, hvis Tilsynshverv kun svarede til en passende Ugedagsafsløsning. Paa Næsbyholm og Bavelse er der 1717 5 Husmænd, der fører Skovtilsyn⁴². Ikke faa Husmænd havde Fribolig, fordi de tog Vare paa Veje og Bomme, især ved Kongevejene, et Hverv, der sikkert var stærkt attraaet, da det ofte ledsagedes af Retten til Udskænkning for de Vejfarende; de egentlige Kromænd svarede i Regelen langt betydeligere Afgifter end Husbeboere i Almindelighed, navnlig en høj Indfæstning.

Som Brevbærere og Tingløbere har adskillige Husmænd aftjent deres Ugedage; paa Roskildegård (Bistrup) Gods var der omkring 1660 8 Husmænd, der »gav Varsel i Herredet«. Selve Tinghuset kunde være beboet af en Husmand, hvem det i Fæstebrevet var paabudt at holde Bord og Stue ren og ryddelig paa Tingdage, samt at sørge for Bænke og Stole, »saa vel for Rettens Betjenter som dem, der ved Retten kunde have at bestille«⁴³. Paa lignende Vis havde Brugeren af et ved Kirken beliggende Hus undertiden Hvervet som Klokker. I Haverup ved Sorø var en Husfæster Bælgetræder og pligtig til at feje Kirkegulvet. En sjælden Gang meldes om en Husfæster, der er fri for Afgift, fordi Huset bruges til Skole⁴⁴.

Haandværkere svarede undertiden en Del af deres Arbejde i Arbejdsydelse, ogsaa Indfæstningen, der kunde være ret betydelig, da Haandværkernes Huse gerne hørte til de bedste og rummeligste. Paa Sæbygaard Hovedgaardstakst, hvor adskillige Haandværkere var bosat, svarede en Husfæster i 1703 sin Indfæstning i Smedearbejde, en anden betalte 1704 2 Rdl. og forfærdigede en Del Seletøj⁴⁵. Paa Knabstrup forpligtede en Husmand sig til i Stedet for Ugedage og Rejser at forrette forefaldende Haandværkerarbejde ved Gaardene⁴⁶. En mere usædvanlig Husafgift forekommer paa Tølløse Gods, hvor en svenskfødt Fisker ved Fæstebrevet forpligtes til hver Uge at levere 2 à 3 gode Retter Gedde eller Aborre til Godsejerens eget Bord og en Ret Skalle til Folkenes Bord, ligesom han iøvrigt skal fiske efter Tilsigelse, undertiden med nogle Hovbønder til Hjælp ved Vaadragning o. l.⁴⁷

Visse Husafgifter blev anvendt til ganske bestemte Formaal. Afgiften af en Del Huse paa Roskildegård Gods var fra Lensmand Niels Trolles Tid (1641—1656) henlagt til Slotsportnerens Kost og Løn⁴⁸, i 1661 svarede ialt 15 Husmænd paa Godset hver 17 Mark. Ridefogden har vistnok adskillige Steder haft

⁴² Frederiksholm Grevskabs Rytterholds Jb. 1717. RA.

⁴³ Holsteinborg Fp. 24. Nov. 1721.

⁴⁴ Sorø Fp. 3. Okt. 1699. — Kronborg Amts Gadehusfortegnelse 1709 (Helsinge).

⁴⁵ Sæbygaard Fp. 9. Okt. 1703 og 29. Jan. 1704.

⁴⁶ Knabstrup Fp. 1. Maj 1719 (Husmandsfæstebrev Nr. 1).

⁴⁷ Tølløse Fp. 5. Okt. 1722.

⁴⁸ Se i Jb. 1661 Vedtegningen til tre Husmænd i Greve S.

særlig Andel i Husmændenes Afgifter, især Husindfæstningerne, men Forholdet unddrager sig nærmere Undersøgelse⁴⁹.

En særlig Afgift, der synes at have haft stor Udbredelse og var hjemlet i en Rentekammerordre fra 1662, er den saakaldte *Hjælpeskat*, der skulde komme Gaardfæsterne til Gode, navnlig ved Ophjælpingen af øde Gaarde, men forøvrigt tjente flere Formaal. Paa Tølløsegaard ydede de fleste Husmænd 1½—2 Mark⁵⁰. Sidstnævnte Sted anvendtes Husmandsskatten til Betaling af de Skatter, der skulde svares af Skovhartkornet. I det 18. Aarh. blev Hjælpe-skatten vistnok mange Steder forøget, men den ydedes ikke af alle Husmænd. I Kronborg Amt svarede de fleste Husfæstere 1717 2—4 Mark om Aaret⁵¹. Fæsteprotokoller viser, at der paa Sæbygaard Gods ofte svarede 1½ Mk., paa Holsteinborg 3 Mk. aarligt, men paa Holmegaard og Broksø 1½ Mk. Kvartalet (ydet af omtrent Halvdelen af Godsets Husmænd), her beløb Hjælpeskatten sig i 1730 til ca. 40 Rdl., kun 3—4 % af hvad Bøndergodsets Kornskatter s. A. indbragte⁵². Husmændenes Hjælpeskat maa i Forbindelse med Hus- og Hoveripengeafgiftens Forøgelse ses som et Led i Godsejernes Bestræbelser for at fordele Trykket paa Bondestanden; nogen virkelig Erstatning for Gaardfæsternes ofte kolossale Restancer kunde den dog ikke give.

Afgiftsfrihed. Under visse Omstændigheder blev Husfæstere helt fritaget for at svare Afgifter eller udføre noget særligt Hverv som Vederlag for Nyttens eller Brugen af et Hus. Det gjaldt ganske naturligt i talrige Tilfælde, hvor Beboeren selv havde opført Huset eller givet det en grundig Istandsættelse. Afgiftsfriheden strakte sig i Regelen kun over 3 Aar, undertiden dog over Beboerens Levetid og hans Hustrus med, om hun overlevede ham. Ligeledes nød en Fæster ofte Fribolig mod at tage Aftægtsfolk til Huse. Da det i mange Tilfælde drejede sig om den forrige Fæster eller dennes Enke, blev Afgiftsfriheden altsaa en Art Alderdomsunderstøttelse. Langt fra altid blev der tilstaaet fuld Afgiftsfrihed. I adskillige Tilfælde maatte den ny Husfæster bære en Byrde, der svarede til Gaardfæsterens, naar denne ydede en tidligere Fæster Fribolig og delvis Underhold af Gaarden.

Som Regel blev Gamle, Syge og Invalider helt eller delvis fri for Husafgifter. Gadehusfortegnelsen fra Kronborg Amt 1709, Krigsjordebøgerne og Sorø Fæsteprotokoller giver talrige Eksempler herpaa, og naar Proprietærgodsernes Fæsteprotokoller ikke saa ofte viser tilsvarende Forhold, kan det skyldes, at der i denne ældre Periode sjælden blev udstedt Fæstebreve, hvor det kun drejede sig om en ringe Afgift eller slet ingen. Krøblinger var saa godt som altid fri og Afgiftsfriheden kunde udstrækkes til dem, der skulde sørge for andre i deres Nød.

Frihed for at svare Hoveripenge blev ofte indrømmet Landsoldater eller andre af Godsernes veltjente Beboere, ligesom den fulgte med Bondefogedbestillingen. Afgiftsfriheden var dog afhængig af, at Husfæsteren ikke selv skaffede sig Indtægt af Huset. Vordingborg Rytterdistrikts Krigsjordebog anfører ved Deg-

⁴⁹ Naar det i Emdt. fra Jægerspris 1705 hedder, at Ridefogdens Karl lønnedes af Husmændene, betyder dette vel kun, at en Del af Hus- og Hoveripengene gik til denne Karleløn.

⁵⁰ Jb. over Tølløse og Søgaard Gods 1697. RA.

⁵¹ Synsforretningen over Bønder og Husmænds Tilstand 1717. Kronborg Amtsstuearkiv. LA.

⁵² Skatteligning fra 1730 i Pk. Skøder, Jordebøger, Retsdokumenter, Regnskaber 1670—1742. Holmegaard Godsark. LA.

nen Peder Krones Fæstehus i Ø. Egesborg, som beboedes af en Smed: »Degnen haver hidtil intet svaret af Huset, men som Huset er Kongens, og Degnen tager Afgift af Husmanden, saa er det nu i Jordebogen antegnet«.

Spørgsmaalet om Afgiftsfrihed berører ogsaa Indersthusenes Stilling, der i mange Tilfælde er kendetegnet ved en Tovtrækning mellem Fæstebønderne og deres Herskab om Afgiftsretten.

3. Indersthusenes Afgiftsforhold.

Omkring 1700 udgjorde Indersterne, som vi har set, sandsynligvis omtrent 40 % af den voksne Husmandsbefolkning. En betydelig Del af dem har som Aftægtsfolk nydt Underhold og frit Husværelse hos Fæstebønder eller Husfæstere. En utvivlsomt større Del af Indersterne har som gamle, svagelige og erhvervsløse »Stakler« ligeledes boet afgiftsfrit. De afgiftsydende Indersters Tal bliver da forholdsvis lavt, men kan iøvrigt ikke bestemmes nøjere, ligesom vi savner tilstrækkelige Oplysninger om, hvad Indersterne har svaret i Leje af Værelser eller Huse. Da de fleste arbejdsføre Inderster tjente Bonden som Tyende eller Daglejere, maa det antages, at de især har ydet Arbejde for Huslejen. Mange Daglejere boede paa selve Gaardene, men Indersthusenes Tal var dog i flere Egne meget stort⁵³. Om disse Smaahuse, der enten laa paa Fæstegaardenes Grund eller paa Landsbyens Gadejord, kan vi ad flere Veje erfare noget nærmere, idet deres Tilhørs- og Afgiftsforhold i denne Periode, hvor saa mange nye Huse blev opført, gav Anledning til adskillige Tvistemaal.

Husene paa Fæstegaardenes Grund fulgte i Almindelighed Gaardene, ofte saaledes, at der i Husbondhold blev svaret en Td. Havre eller en ringe Pengeafgift. Det oprindelige Forhold var vistnok, at Gaardmændene enten selv opførte Huse paa deres Fæstejord eller tillod, at Husmændene byggede sig Boliger ved Landsbygaden, uden at Jordegodsejeren greb ind. Fra Hammer Sogn nævner Præsteindberetningen 1657 17 Huse, som »fattige Folk efter Bomændenes Samtykke selv haver opbyggt, som ingen Jord er til«. Gaardene nød ofte selv Herligheden af saadanne Huse. Adskillige af dem laa paa flere Fæstebønders Grund; Beboerne har muligvis gjort enkelte Ugedage for hver Besiddelse. Efter Danske Lov 3—19—7 kunde Gaard- eller Husmænd kun med Gods ejerens eller hans Fuldmægtiges Billigelse tage Inderster »til Værelse«, og Fæstebrevene indskærper ofte dette Forbud. I mange Tilfælde var Indersthuset opført som Aftægtslejlighed eller Bolig for den Fæster, der — frivilligt eller nødtvungent — »oplod« sin Gaard til Fordel for en anden, og til Fæstebrevet kunde da være knyttet en særlig Kontrakt, efter hvilken den afgaaende Fæster foruden Inderstlejligheden fik tilstaaet »nødtørftig Underholdning« paa Gaarden mod at udføre forefaldende Arbejde; undertiden fik Indersten Ret til at bygge flere Fag⁵⁴. Her mærkes altsaa Godsejerens regulerende Indflydelse.

Besiddelsesforholdet kunde i Tidens Løb blive uklart, men adskillige Eksempler viser, at Godsstyrelserne vaagede nidkært over Ejendomsretten. Sorø Skole tilstod i 1692 en Bondefoged og Gaardfæster i Døjringe, Munkebjergby S., Ret til at bygge et Hus paa en Gadehusgrund, som han hidtil havde haft i Fæste og Brug under eet med sin Gaard, uden nogen Forøgelse af Jordebogsafgiften, kun at han skulde opføre det »uden Naboers Fortrængsel og Gadejordens Ind-

⁵³ Jfr. ovenfor S. 20.

⁵⁴ Sæbygaard Fp. 26. Sept. 1702.

tagelse dertil«, ligesom han altid skulde sørge for, at ordentlige Husfolk kom til at bebo det. Derefter hedder det: »Til en Fæstes Kændelse, at samme Grund og Ejendom, som baade dette bevilgede nye Hus skal oprettes paa og de andre tilforn haver standet og endnu staa paa, er Skolens og ikke hans Fæstegaards tilliggende Ejendom, som han ellers hidtil Dags har været i Tanke om og derpaa tilegnet sig den, giver han Skolen 1 Sldr . . .«⁵⁵. — Godsstyrelsens Indgriben spores ogsaa, naar et Hus, der oprindelig havde ligget til en bestemt Gaard, senere blev selvstændigt bortfæstet, idet Husafgiften dog afkortedes i Gaardens Landgilde⁵⁶.

Paa Kronborggodset tilføjedes der i Begyndelsen af det 18. Aarh. adskillige Fæstebønder et Skaar i deres sædvanemæssige Afgiftsfrihed for Huse, der hørte til deres Gaarde. I Forbindelse med den tidligere omtalte betydelige Forhøjelse af Hus- og Hoveripengeafgiften i Kronborg Amt 1709 blev der foretaget en kritisk Revision m. H. t. Indersthuse. Af de ca. 135 Huse, som efter Bøndernes Formening stod paa deres Fæstegaardes Grund, rejste Godsledelsen Tvivl om 17 (3 af disse stod dog halvt paa Fæstejord, halvt paa Gadejord, efter Kronens Opfattelse), og yderligere var der 6, hvis Kaalhave eller Gaardsrum formentlig var Gadejord. Bønderne stod aabenbart ikke stærkt i Forsvaret for deres Fæstejordsrettigheder. Om enkelte hedder det, at de ikke »med Bymænd ene« kunde bevise deres Ret, men Afgørelsen maatte bero paa Landmaalingen: indtil denne havde leveret det endelige Bevis, skulde der imidlertid svares 2 Rdl. i Hoveripenge. Af Kaalhaverne alene maatte der tilsvarende ydes 3—4 Mk. Et 7-Fags Hus i Tibirke slap dog undtagelsesvis for Afgift, indtil der var præsteret Tingsvidner, mens et 13-Fags Hus i Vejby, der i nogle Aar havde givet Tærskerpeng, trods Vidners Udsagn for Fremtiden kom til at svare 2 Rdl. i Stedet⁵⁷. Hvad Godsindtægten af Indersthuse angaar, kan eksempelvis nævnes, at et af Beboeren selv opført større Indersthus (10 Fag) i Nyerup. Tikjøb Sogn, paa denne Tid svarede Bonden 2 Dages Arbejde i Kongens Hoveri og 2 Dage »hjemme hos hans egen Høstning«, desuden 1½ Mark Landgilde, 1 Mk. Hjælpskat og 4 Mark »Tyngpenge«.

Godsledelsens Bestræbelser for at skabe ny Indtægtskilder ved at udnytte Kronens Gadejordsrettighed til det yderste gik i Spand med en vis Tilhøjelighed til at moralisere over Bondens slette Økonomi og holde ham strengere til Jorddyrkningen. Denne Dobbelt hensigt spores 1709 i en Anmærkning ved 3 Huse, der var bygget paa et Stykke Fæstejord tilhørende alle Bymændene i Holløse. Vejby S.; disse havde dog intet med Jorden at skaffe, udover at de aarligt modtog en Tønde Øl af Husbeboerne. »Men som Bonden ingen Magt haver at disponere saaledes over Fæstejorder, uden Øvrigheds Samtykke, synes da, at Grunden endnu tilhører Kongen, da især efterdi at Bymændene ikke haver kunnet ført sig denne til bedre Nytte eller agtet Jorden mere«. Amtmanden henstiller derfor, at hvert af disse Huse kommer til at svare 2 Rd. i Hoveripenge⁵⁸.

Ogsaa i Krigsjordebøgerne dikterer Godsnyttens adskillige Bestemmelser ved-

⁵⁵ Sorø Fp. 9. Okt. 1692. Ældre Lensregnskaber viser iøvrigt, at Stedsmaal (Indfæstning) af Huse paa en Bondes egen Grund ofte forekom.

⁵⁶ Sorø Fp. 16. Marts 1687.

⁵⁷ Den anførte Gadehusfortegnelse fra 1709. Synsforretningen 1717 viser, at Indersthusesens Tal er dalet i de mellemliggende otte Aar.

⁵⁸ Gadehusfort. 1709.

rørende Huse. Fra Renge, Hammer S., hedder det om et øde Hus, at det »haver tilforn været Byens Gildehus, og som Bymændene ej om dets Opbyggelse kan forenes, saa er dets Tømmer employeret paa Lars Pedersens brøstfældige Gaard til dens Reparation«⁵⁹. I andre Tilfælde skrives der ind mod Bøndernes selvtagne eller sædvanemæssige Rettigheder m. H. t. Huse. Ved et Hus i Faardrup er noteret, at en Bonde har tilegnet sig Afgiften, men da der tidligere har været et Rytterhus paa Stedet og der nu er opført et nyt Hus paa Kongens Bekostning, vedkommer dette ikke Bonden⁶⁰. I Snesere S., Baarse Hrd., kom nogle Huse til at svare hver 1 Rdl. til Kongen, men Resten af deres Afgifter til den Bonde, paa hvis Fæstjord Husene var opført; i Lundby, Hammer Hrd., betalte en Bonde »efter eget Tilbud« 2 Rdl. 4 Mk. Huspenge til Rytterdistriktets Kasse mod selv at faa Tilladelse til at bortleje Huset⁶¹. Hvor et Hus efter Bymændenes overensstemmende Erklæring var bygget af Gaardmanden eller Beboeren selv og stod paa Fæstjord, blev det dog kun sat til en Grundskyld paa 1—4 Mk., men var det opført paa Kronens Bekostning, blev det for Fæstehuse at regne. I Kronborg Amt var 6—8 Mk. »af Grunden« ingen usædvanlig Afgift⁶².

Ved Rytterdistrikternes Omordning i Aarene 1715—20⁶³ blev en stor Mængde Rytterhuse ledige. Endnu 1757 var der alene i Dragsholm Amt 180 gamle Rytterhuse, hvoraf 116 »paa Gaden«, 64 »i Gaarden«, og med Strøgødset i Roskilde, Korsør, Kalundborg og Holbæk Amter bortsolgtes i Aarene 1718—22 120 Rytterboliger⁶⁴. Regelen var ganske vist den, at Rytterhusene, selv om de stod paa Gadejord, skulde følge de Gaarde, ved hvilke de var anført. Heraf maa imidlertid ikke sluttet, at Gaardfæsterne almindeligvis har haft Husene paa Gaden som Indersthuse. De allerfleste Rytterhuse gik utvivlsomt efterhaanden over til Fæstehusmænd, hvad der i visse Egne delvis forklarer den stærke Stigning i disses Antal. I Dragsholm Amt var i 1719 kun 18 Huse bortfæstet, men i 1727 81⁶⁵. De bortfæstede Rytterhusenes Afgifter kom til at ligge omtrent paa Højde med de øvrige Fæstehuses, og da de fleste af dem var paa 6 Fag eller mere, har de snarest repræsenteret en større Værdi. En Del af de bedste Rytterhuse blev som bekendt i 1721 indrettet til Skoler, hvad der betød en ikke helt uvæsentlig Afkortning i Krigsfordebsøgerne Huspengeindtægter.

Udviklingen paa Krongodserne gik tydeligt i Retning af, at Fæstehusenes Antal forøgedes paa Indersthusenes Bekostning. Materialet gør det ikke muligt med Sikkerhed at fastslaa, at det samme var Tilfældet paa Proprietærgodserne, men her var Indersthusene i Forvejen ret faatallige. Godsejerne havde i deres Magt at regulere Indersttilgangen, og det var kun naturligt, om de ønskede at gøre Husene paa Gadejorden til Fæstehuse, fremfor at lade dem bortfæste med Gaardene. Huse, der laa paa Fæstjord, vedblev i Regelen at være Indersthuse, som Gaardmændene kunde udnytte, om end ofte efter Godsejerens Anvisning (Aftægtsforhold). Lejehusmandens Afgiftsvilkaar var næppe mere fordelagtige end Husfæsterens. I mange Tilfælde var han forpligtet til at fæste sig bort paa

⁵⁹ Vordingborg Rytterdistr. Krigsjb. 1719.

⁶⁰ Antvorskov Rytterdistr. Krigsjb. 1719, S. 82.

⁶¹ Vordingborg Rytterdistr. Krigsjb., S. 80.

⁶² Synsforretningen 1717.

⁶³ Se om denne K. C. Rockstrohs Afhandling i H. T. 9, III, S. 1—92.

⁶⁴ Specifikationer fra Krongodsauktioner. K.B. og RA.

⁶⁵ Krigsjb. over kgl. Gods i Odsherred 1719. Pk. Specifikationer ang. Auktioner over Jordegods i Dragsholm, Antvorskov og Korsør Amter. 1727—57. RA.

helt eller halvt Aar. Der var en stigende Tilbøjelighed til at paalægge ham særlige Afgifter, selv om der først efter 1720 er tydelige Udsagn om et voksende Indersthoveri⁶⁶. Helt utroværdigt lyder det vel ikke, naar et Fæstebrev, udstedt til en Husmand paa Sæbygaard Gods, indledes med Ordene: »Eftersom Jakob Nielsen Soldat haver berettet, hvor besværligt det falder hannem at sidde til Husværn hos andre, og derfor begærer det Hus i Aaserup . . .«⁶⁷. Men navnlig godsøkonomisk var det en indlysende Fordel, naar samme Herskab fik anbragt en Inderste i et brøstfældigt Gadehus, uden andet Vederlag for Bygningsfælden, end hvad han selv kunde opnaa hos den tidligere Fæster, en til København bortrømt Skrædder!

Godsejerne opgav ikke al fremtidig Dispositionsret over Huse, der tilhørte Fæstegaarde eller Bymændene i Fællesskab, selv om Bygningerne udelukkende stod paa Fæstejord. Christian Lindam, der i mange Aar var Ridefoged paa Holsteinborg, gav i 1718 paa Spjellerup Bymænds indestændige Begæring sit Samtykke til, at de paa egen Bekostning opførte et Smedehus paa fem Mænds Toftejord, »fri og uden ringeste Afgift, Hoveri eller deslige, saa længe forommeldte fem Mænd . . . lever«. Efter disses Død skulde samtlige Bymænd kunne fæste Huset igen paa Herskabets nærmere Anordning⁶⁸. Der forlød intet om, at en eventuel Indfæstning eller aarlig Husafgift vilde blive afkortet i de fem Gaardes Ydelser, hvad der sikkert var den oprindelige Fremgangsmaade.

Kontrollen med Nyopførelser af Indersthuse udøvedes for en Del af Bymændene selv, men sandsynligvis ofte under Tilskyndelse fra Godsledelsen. I Byviden fra Græsted, Holbo Hrd., 1696 forbydes det at bygge Holdshuse, der staar Gaardene for nær og foranlediger Ulykker, og Tømmeret af de allerede bestaaende skal nedrives og komme Gaarden til Nytte, som de tilhører⁶⁹.

I Holbæk Skraa (1705) findes et Eksempel paa, at Bymændene fra flere Byer i Fællig lader bygge Huse, hvis Beboere skal værne Gærderne mod Ødelæggelse og »holde dem i god Hævd«; Husene faar endda en Smule Jordtilliggende⁷⁰. For den enkelte Gaardmand har det derimod næppe været nogen taknemmelig Sag at bygge Indersthus, allermindst paa Landsbygaden. Her har vi sikkert Roden til det gamle Ord: at den, der bygger Gadehus, er ingen til Maade.

Naar Indersthusene i hvert Fald relativt gaar tilbage i Tal og Betydning i Sammenligning med Fæstehusene, er dette et Træk, der følger sig naturligt til de tydeligere fastslaaede Udviklingslinjer indenfor Godshusholdningen gennem Tidsrummet 1660—1720: Udvidelser og mere intensiv Dyrkning af Hovedgaardsjorderne ved Hjælp af Gaardfæsternes forøgede Hoveri og ved Tilskud fra Husfæsternes stigende Pengæafgifter. Idet alle Huse paa Gadejord efterhaanden blev Fæstehuse, med Pligt til at svare Arbejdspenge, og Kontrollen med Nyopførelser af Indersthus samtidig blev skærpet, var Godssystemet paa Veje til at udrydde de sidste Rester af Bondens ubeskattede Initiativ.

⁶⁶ Paa Hørsholm Gods gjorde Inderster dog vistnok en Del Smaahoveri, længe før deres Forpligtelser i 1723 blev nærmere fastsat (C. Christensen (Hørsholm): Hørsholm, 130 f.). Paa Holmegaard skulde Indersterne 1724 gøre 1 Dags Arbejde hveranden Uge, men deres Ugedage blev sparet sammen til Høsttiden (Ridefogedinstruksen 1724).

⁶⁷ Sæbygaard Fp. 2. Aug. 1703.

⁶⁸ Holsteinborg Fp. 14. Apr. 1718.

⁶⁹ Vider og Vedtægter I, S. 57 f. (§ 77).

⁷⁰ Vider og Vedtægter III, S. 114 f. (§ 24).

4. *Det offentliges Krav til Husmændene.*

Hus- og Arbejds(penge)afgifterne var i Regelen Husmænds og Indersters væsentligste Ydelser. Hertil kom dog for de fleste Husfolks Vedkommende andre Forpligtelser: en mindre Penge- eller Arbejdsafgift til Præsten (om ikke Tiende svarede), ofte Ekstraskatter af forskellig Tyngde, navnlig den betydelige Indersteskat, der paalagdes fra 1700, og endelig maa sikkert allerede i denne Periode en væsentlig Del af det Menneskemateriale, der blev udskrevet til Rigets Forsvar, tilhøre Husmandsstanden.

Statsskatter. Enevælden indførte paa Basis af en gennemført Matrikulering en Række faste Hartkornsskatter. Til Matrikelsskatten af 1662 kom i 1666 Okse- og Flæskeskatten, under Christian V navnlig Rytterholdspenge; de tre Skatter opkrævedes fra 1692 under eet og udgjorde sammen med den af Frederik III indførte Kornskat 3 Rdl. pr. Td. Hrtk.⁷¹ Skattetrykket hvilede tungt paa Gaardmændene, men ramte ogsaa Godsejerne, der blev gjort ansvarlige for Bøndergodsets Skatter; Godser med over 200 Tdr. Hrtk. Bøndergods opnaede dog Skattefrihed for Hovedgaardstaksten. Husmændene gik saa godt som fri, navnlig paa Sjælland, hvor der kun fandtes nogle faa Hundrede Smaabrugere. Denne Frihed syntes ubillig paa Baggrund af de store Skatteforøgelse for det øvrige Bondesamfund, og for at bøde paa Uretfærdigheden blev det paabudt, at alle, som beboede Gadehuse, skulde bidrage til Skattens Betaling, en Bestemmelse, der for de private Godsers Vedkommende blev indført i Skattebrevet⁷². Paa Krongodserne blev den almindelige aarlige »Hjælpeskat« 2—4 Mk., som forøvrigt ogsaa ydedes af Landgildehuse. Paa Proprietærgodserne var Hjælpeskatten af ret forskellig Størrelse, og Jordebøgerne viser, at den tjente flere forskellige Formaal, om end Hovedhensigten, Skattelettelse for Gaardbrugerne, ikke ganske var tabt af Syne⁷³.

Denne omtrentlige Skattefrihed varede til 1677. Nu og da berørte en Forordning Dele af Husmandsstanden, navnlig Haandværkerne og Indersterne (samt Tjenestekarle). Ved Konsumtionsskatten af 1671 afkrævedes der dem paa Landet, der var dygtige til at antage Hus og Gaard, 1 Rdl. i Afgift, og en Forordning af 1. Febr. 1672 paalagde alle, der holdt Heste, faa eller mange, 1 Rdl. i Skat⁷⁴.

Flertallet af Husmændene gik af gode Grunde fri, naar Jorden beskattedes, men rantes til Gengæld, da Regeringen lagde en overordentlig Skat paa et andet Element, Ilden. Under den skaanske Krig indledes den lange Række Ekstraskatter, der i Perioden 1677—92 (dog med en Pavse 1679—81) kom til at hvile tungt ikke mindst paa de nederste Befolkningslag. Ildstedskatten af 14. Aug. 1677 maatte af Bondestanden svares med 2 Mk. af hver Skorsten, Kakkelovn, Bagerovn, Esse eller Bryggerkedel, af »alle Slags Ildsteder og Pladser, hvor Ild til Nytte gøres kan«. Den samtidige Kreaturskat betød en Marks Afgift af hver Hest eller Hoppe over 2 Aar, 1/2 Mk. af en Ko, af en Okse 1 1/2. Ildstedskatten ramte enhver Husmandsfamilie, de færreste dog med mere end 2 à 4 Mk., kun Smedene havde almindeligvis 3—5 Ildsteder. Derimod

⁷¹ Holm 2, S. 207 f.

⁷² Carl Christiansen: Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie I, S. 294.

⁷³ Se ovenfor, S. 89.

⁷⁴ Christiansen, anf. Værk I, S. 362 og 363.

betalte næppe Halvdelen Kvægskat. Mandtallerne var dog sine Steder temmelig ufuldstændige, ligesom Præsterne paastod mange fritaget for Skat paa Grund af Fattigdom.

Mere tyngende blev Kop- og Kvægskatten af 9. Sept. 1678. Befolkningen var efter denne Forordning inddelt i 5 Skatteklasser, til den nederste hørte Bønder, Gadehusmænd og Inderster. Enhver Familiefader af Bondestand maatte betale 3 Mk. for sig selv, 3 Mk. for sin Hustru og $1\frac{1}{2}$ Mk. for hvert Barn over 10 Aar; Tjenestekarle og -piger svarede ligeledes $1\frac{1}{2}$ Mk. hver. Skatten paa Heste var uforandret 1 Mk. (Foler under 3 Aar kun 8 Sk.), men Kvægskatten for en Ko var forhøjet til 1 Mk., for en Okse til 4 Mk., der skulde svares 6 Sk. pr. Ungnød eller Kalv, 2 Sk. pr. Stk. af Faar, Væddere, Lam, Geder og Svin; en Bistok beskattedes med 4 Sk. Mange Familier, der 1677 slap med at betale 3—4 Mk. i Ekstraskat, maatte nu alene i Kvægskat svare mere og desuden i Kopskat mindst 1 Rdl. Om Husmændenes Kvægskat kan eksempelvis oplyses, at 63 Husmænd og Inderster fra 9 Sogne i Frederiksborg Amt svarede af ialt 38 Heste, 79 Køer, 259 Faar, 32 Svin og 5 Bistokke; i 6 Sogne i Roskilde og Ringsted Amter betalte 49 Husmænd af 35 Heste, 52 Køer, 111 Faar, 20 Svin og 4 Bistokke. Omtrent Halvdelen af de gifte Husmænd har svaret Kvægskat, gennemsnitligt dog kun godt 2 Mk. hver. Kopskatten betaltes derimod af de allerfleste Familier med 1 Rdl., idet kun skrøbelige og affældige Stakler og de mest fattige, navnlig de fleste Enker, blev fritaget. Paafaldende faa Husmænd svarede Skat for Børn.

I Perioden 1677—92 udstedtes ialt 2 halve og 3 hele Kop- og Kvægskatter, samt 5 hele Kop-, Kvæg- og Ildstedskatter; i 1688 afløstes Kvægskatten paa Landet af en Ildstedskat, der maatte ramme en større Del af Husmandsbefolkningen. Fra 1688 fritog Skatteforordningerne dog Gadehusmænd, der ikke drev Haandværk eller ejede stort Kvæg (Heste og Køer).

Først paa Aaret 1692 blev den kommende Kop- og Kvægskatteordning drøftet i en af de Raadstue-Kommissioner, der paa forskellige finansielt vigtige Omraader supplerede Kollegiestyrelsen i Perioden 1690—1705⁷⁵. Enighed opnaaedes ikke, men Kommissionen rettede paa flere Punkter Kritik mod den hidtidige Skattepaaligning: Hustruer burde ikke beskattes lige med deres Mænd, og de børnerige Familier kunde tilkomme nogen Lettelse; en Forøgelse af de Beskattedes Klasser vilde muliggøre en taaleligere Fordeling af Skattebyrden⁷⁶. De Kommitterede tilstillede Regeringen 2 Forslag, der afveg fra hinanden i Opfattelsen af Landalmuens Skatteforpligtelser. Efter det første blev Husmandsbefolkningen delt mellem 3 Skatteklasser: 1) Husmænd og Inderster, som drev Haandværk eller ejede mere end 1 Ko, skulde svare 1 Rdl. for sig selv, 3 Mk. for Hustruen og for hvert Barn $1\frac{1}{2}$ Mk., det samme for en Tjenestepige, men 2 Mk. for en Karl (Tjenestefolks Skatter skulde dog afkortes i deres Løn). 2) Gadehusmænd med kun 1 Ko. samt Inderster, der ikke hørte til første Skatteklasse, skulde ligesom Bønder, Substitutter og Klokkere svare 3 Mk. for deres egen Person, men for Hustru og Børn ligesom Haandværkere. 3) Gadehusmænd uden Haandværk eller stort Kvæg skulde betale 1 Mk., det samme for Hustruen, men Børnene gik fri. Ingen Familiefader skulde svare for mere end

⁷⁵ Christiansen, anf. St. II, S. 639.

⁷⁶ D. Kanc. Protokol over Kommissioner i Raadstuen (1690—1705). Nr. 2, S. 75 f.

3 Børn⁷⁷. »De, som sidder til Huse hos andre og for dennem har maat oplade deres Gaardspart formedelst Armod og Alderdom, skal forskaanes«, udtales der med Adresse til et af de mest iøjnefaldende sociale Onder, den svigtende Alderdomsforsørgelse. M. H. t. Ildstedskatten foresloges det hidtidige Paalæg af 2 Mk. bibeholdt. Kun Husfolk, der ejede »stort Kvæg« eller var Haandværkere, skulde svare af mere end 1 Ildsted⁷⁸. Efter det andet Forslag skulde hele »den gemene Almue« være forskaanet for Kop- og Hesteskat, med Undtagelse af Haandværkerne og deres Hustruer. Ildstedskatten skulde ikke ændres synderligt⁷⁹. — Skatteforordningen af 16. Febr. 1692 fulgte i det væsentligste det første Forslag.

Aarene 1692—98 betød en Standsning i Ekstraskatternes Strøm, men 1699 bragte foruden Hartkorns- og Tjenestekarleskatten (1 Rdl. pr. Td. Hrtk., 2 Rdl. af hver Tjenestekarl hos Bønder) en Kop-, Heste- og Studeskat med Takster, der for Husmændenes Vedkommende ret nøje svarede til det første Forslag i Raadstue-Kommissionen af 1692, dog med højere Takster for Hustruer, Børn og Tjenestekarle (henholdsvis 6, 2 og 3 Mk.) i Haandværkergruppen. Ogsaa Husarme og andre Forarmede, som ved Fattigdom, høj Alderdom og Svaghed var forhindrede i at tjene deres Brød, skulde opføres i Mandtallerne, saaledes at Amtmanden kunde være i Stand til at faa deres Vilkaar undersøgt og attesteret⁸⁰. Den store Forskel i Afgiften for Husmænd med og uden stort Kvæg bevirkede, at langt de fleste Husmænd og Inderster blev opført uden Køer; Haandværkernes Tal var derimod omtrent som i de tidligere Ekstraskattemandtaller. Størsteparten af Husmandshjemmene slap saaledes med en Afgift paa 2 Mk.

Med Familie- og Folkeskatten af 31. Dec. 1700 fastlagdes Skatteydelseerne langt ind i det 18. Aarhundrede for Husmandsbefolkningens Vedkommende (bortset fra den ubestemte, men ikke meget betydelige Hjælpeskat). Mens Familieskatten næsten ikke ramte Bondebefolkningen, paalagdes der i Forordningens Kap. III en Folkeskat, der ganske særlig gik ud over Indersterne. »Inderster og alle, som sig paa Landet opholde og ere dygtige til at antage Gaard eller Hus, og hverken have fæst Gaarde eller Huse eller er i nogen virkelig Tjeneste . . . enhver hvert 1/2 Aar 3 Mk., Indersters Kvinder og alle ledige Kvindfolk hvert 1/2 Aar 24 Sk.«. Gamle, svage og vanføre Folk kunde dog fritages i Henhold til Præsternes Mandtaller. Bissekræmmere og Haandværksfolk skulde svare 1 Rdl. »for hver Person, som i deres Husholdning findes«, men de egentlige Bondehaandværkere gik fri; Tjenestefolk hos Bønderne slap taaleligt, Karle og Drengene med 1 Mk., Piger med 8 Sk. halvaarligt.

Denne Forordning drager, klarere end noget tidligere Skattepaabud, et Skel mellem Inderste og Fæstehusmand. Forordningen har ikke blot fiskal Betydning, de 1 1/2 Rdl. i aarlig Skat (»Indersteskat«) ophæver i Virkeligheden den Fordel, det kunde være for yngre Karle eller Ægtefolk at nedsætte sig som Inderster fremfor at fæste Gaard eller Hus. I Ly af denne Forordning kunde Godsejerne kræve 4 Rdl. eller mindst 52 Ugedage af deres Fæstehusmænd, uden at denne Afgift kunde anses for synderligt mere, end hvad Inderster

⁷⁷ Raadstueprotokol Nr. 2, S. 79 f.

⁷⁸ Anf. Protokol, 81 f.

⁷⁹ Anf. Protokol, 113—14.

⁸⁰ Forordning af 1. Dec. 1699.

maatte svare i Lejeafgift og Folkeskat. Man kan vanskeligt se bort fra, at netop dette var et Hovedformaal med Indersteskatte. I de følgende Aar forhøjedes som ovenfor omtalt Fæstehusaftifterne meget betydeligt, ikke mindst paa Krongodserne. Da mange Inderster ikke kunde svare Folkeskatten, som Proprietærene da maatte udrede for dem, krævede disse undertiden halv Ugedag i Stedet, en Udvikling, der førte til aabenbare Misbrug, idet Godsledelsen sine Steder krævede Hoveri eller Pengeafgift efter Behag, ganske som af Fæstehusmændene, ogsaa i Tilfælde, hvor Præsternes Mandtaller utvivlsomt vilde have fritaget Indersterne for Skat. Større Skaansomhed viste Skatteforordningerne Fæstehusmændene, der jo allerede ved selve Husantagelsen var Godserne til Nytte, og de med Soldaterhverv bebyrdede Husmænd kom i Regelen til at nyde Skattefrihed. Det samme gjaldt om den iøvrigt lempelige Munderingsskat 1704—05, ligesom Ekstraskatterne under den store nordiske Krig ikke i nævneværdig Grad ramte Husmandsbefolkningen.

Afgifter til Gejstligheden. Husmænd med Hartkorn maatte svare Tiende af deres Jord og vistnok ogsaa af deres Kvæg. Om de jordløse Gadehusmænd siger Chr. Ostensen Veile, at »de skulle høste og arbejde med deris Sognepræster en Dag om Aaret, i den Sted som de skulle tiende«⁸¹, men han omtaler ikke deres Kvægtiende, der skulde svares af Lam, Kalve, Føl, Kid, Grise, Fjerkræ og Bier⁸². I Stedet for Korntiende fastsatte Danske Lov 2—23—13 en aarlig Afgift paa 8 Sk., de saakaldte Stolestadepenge, der skulde betales af Husmænd, Inderster og Pebersvende med 2 Sk. pr. Kvartal. Desuden skulde Husmænd eller Huskvinder, som ikke selv havde Kornsæd til deres Huse, forrette en aarlig Høstdag for Præsten (D. L. 2—12—5). Efter Kirkeregnskaber at dømme blev Stolestadepengene dog langt fra betalt af alle Husmandsfamilier. Antallet af Ydere er nærmest dalende i Perioden 1685—1720. I Asminderød Sogn, Hørsholm Birk, (1682: 15 Huse med Hrtk., 37 uden; 1705 67 Ægtepar af Husmandsstand) var saaledes Antallet af Husmænd og Inderster, der betalte Stolestadepenge, i 1686 45, 1687 38, 1688 kun 33; i 1695 var Tallet endog nede paa 23, men holdt sig dog mest mellem 30 og 40, indtil denne Ydelse blev ophævet ved kgl. Resolution af 9. Juni 1721⁸³.

Mere end denne ringe Udgift betød Offeret paa de tre store Højtider, samt til Brudevielse, Barsedaa og ved Barselkvinders Kirkegang (D. L. 2—12—5), men dog navnlig ved Begravelseshøjtideligheder. Skifteprotokoller viser, at selv fattige Husmandshjem har kostet flere Rdl. paa Ligprædiken og Klokkeringning; her var Tale om traditionelle folkelige Sømmelighedskrav, som nødtigt blev opgivet.

Soldatertjeneste. De første Enevoldskonger ansaa det for en uafviselig Op-gave at udvikle et Forsvarsvæsen, der kunde afværge ny ødelæggende Angreb paa Riget. Forsøget paa at skabe en større Hærmagt af Dobbelttrigets eget Mandskab skulde gennemløbe forskellige Faser⁸⁴. Frederik III forøgede den hvervede Hær og organiserede 1664 en Landmilitz for hele Danmark, der blev inddelt

⁸¹ Glossarium juridicum Danico-Norvegicum (1665), S. 313. Jfr. Kirkeordinans 1539, Bl. LXIX.

⁸² Reces af 13. Dec. 1558. D. L. 2—23—2.

⁸³ Asminderød Kirkeregnskabsbog 1661—1728. LA.

⁸⁴ K. C. Rockstroh: Udviklingen af den nationale Hær i Danmark I—III. Kbh. 1908—26.

i Lægder paa 60 Tdr. Hrtk.; hvert af dem skulde stille en Soldat. Lægdsinddelingen undergik enkelte Ændringer i Christian V's Tid; under den skaanske Krig foretoges flere Ekstraudskrivninger. Tillige blev der 1671 for Kongeriget oprettet et stærkt nationalt Rytteri, som skulde nyde Underhold af 27.000 Tdr. Hrtk. Krongods. Men efter Krigen ophørte begge Dele, da Landbruget formentlig savnede Arbejdskraft og ikke kunde bære saa store militære Byrder; en Soldaterholdsskat paa Hartkornet traadte i Stedet. Først under Frederik IV genindførtes det nationale Værn ved Forordningen af 22. Febr. 1701 om Landmilitzen. Med enkelte Undtagelser skulde nu alt Bøndergods stille en Soldat pr. 20 Tdr. Hrtk., ialt 15.000 Mand i Kongeriget, foruden 17—1800 Dragoner; det samlede Antal forøgedes endog under den store nordiske Krig til 22.000. Og de hvervede Regimenter fik gennem hele Perioden betydelig Tilgang fra alle Egne af Riget.

En Soldat pr. 60 Tdr. Hrtk. kunde de fleste Godser uden større Vanskelighed stille af deres unge Mandskab. I Christian V's Militanordning af 9. April 1670 er der da kun Tale om unge Karle; kunde et Lægdk ikke stille en Mand, skulde han tages af et andet (§ 2). Bønderne lejede næsten overalt for sig. De mange jyske Karle, der var Tærskere paa Øerne, lettede her Udskrivningen⁸⁵. I Følge en Krigskommissærs Indberetning om den første Landmilitz' Virkninger, forøgede den dog de øde Gaardes Tal; manges Bonde forlod sin Gaard for at nedsætte sig i et Gadehus, hvor han kunde sidde afgiftsfrit⁸⁶. Paa Ryttergodserne maatte Husmænd undertiden yde deres Bidrag til øde Gaardes Genopbygning eller give Rytterholdspenge⁸⁷. Men baade til Landmilitzen, til det nationale Rytteri og som Sogneryttere lod Husmænd sig i stort Tal leje af Bønderne. Da der under den skaanske Krig var Generalophbud af Landeværnet, stod mange Husmænd fra Nord- og Midtsjælland i Reserve, fra Vestsjælland derimod ingen. Betegnende nok var Halvdelen af Befalingsmændene i Ringsted Amts nordlige Del Husmænd; de var mest øvede, eftersom Soldaterne gerne blev lejet blandt den fattige Befolkning⁸⁸.

I Krigsaarene blev Udskrivningen mere haard og uvelkommen for Husmændene, hvad ogsaa Ekstraskattemandtallerne røber. Et Hus ved Nr. Jernløse Kirke vil ingen fæste, »formedelst de i disse Tider bortsnappes til Soldater«⁸⁹. 1678 var der i Sognene Holtug, Magleby, Strøby, Varpelev, Højerup og Hellested paa Stevns 23 Soldaterhustruer, deriblandt 5 Enker⁹⁰. Der høres ogsaa om Soldaterhustruer, der fulgte deres Mænd i Felten; andre maatte Bønder i deres Hjemsgogne underholde⁹¹. Mange Husmænd var vel kun »i Skaane for at grave«, som det ofte hedder i Mandtallerne; men selv om Arbejdet ved Fæstningsværkerne maaske var mindre farligt end Deltagelsen i Felttogene, maa Hundreder af sjællandske Husmænd dog have mistet Livet under Krigen.

Efter den skaanske Krig lød der stærke Klager over, at Landet var blottet for ungt arbejdsdygtigt Mandskab. Regeringen tog dem til Følge. Udskrivningen af Fodfolk standsede, og Rytteriet skulde for Fremtiden helst bestaa

⁸⁵ Rockstroh, anf. Værk I, S. 423.

⁸⁶ Sammesteds I, S. 449.

⁸⁷ Anf. Værk II, S. 31.

⁸⁸ Sammesteds II, S. 220 f.

⁸⁹ Nr. Jernløse Emdt. 1678.

⁹⁰ Emdtr. fra de nævnte Sogne 1678.

⁹¹ Rockstroh, II, S. 264.

af »fremmede Ryttere«, som havde tjent i flere Aar⁹². I mange Tilfælde blev Sognerens egne Husmænd dog sikkert Ryttere. Vilkaarene var ret tillukkende. De saakaldte Sogneryttere skulde efter Frd. af 5. Juni 1680 aarligt nyde et Underhold, der pr. Mand androg 3 Tdr. Rug, 3 Tdr. Byg og Malt, 1 Skp. Bygryn og 1 Skp. Havregryn, desuden Foder til Hesten og fri Græsning til en Ko. Til Løn, Mundering, Beslag m. m. fik Rytteren 20 Rdl.; han nød en 6-Fags Bolig og fik 12 Læs Ved eller Tørv, 6 Pd. Talg eller Lys; en Seng med 2 Dyner, Hovedpude og 2 Par Lagener stod til hans Raadighed. En lignende Forplejning bød Frd. af 25. Juli s. A. den Rytter, der ikke vilde nøjes med »Bondens Kost«.

Under de Forhandlinger, der i Efteraaret 1700 blev ført om Indretningen af en Landmilit, var vel de fleste Medlemmer i den nedsatte Kommission af den Opfattelse, at kun det unge og ugifte Mandskab skulde udskrives⁹³. Der fremkom dog ogsaa Forslag om, at Gadehusmændene skulde lægges til Hjælp for de store Gaardes Drift og Soldaterhold; hvor disse manglede ungt Mandskab, skulde de unge gifte Husmænd kunne udskrives⁹⁴. Efter Forordningen af 22. Febr. 1701 inddeltes alt Jordegods, med Undtagelse af Ryttergodset, Købstad- og Præstegaardsjorder, samt Hoved- og Sædegaardstakster, i Lægder paa kun 20 Tdr. Hrtk. Af hvert Lægd skulde der stilles »en Karl, Husmand eller Inderste, som dygtig befindes« (§ 1). Den til Soldat udskrevne Karl maatte gifte sig og fæste Hus, men skulde dog staa 6 Aar i Rullen (§ 8). Hvor en Enke kun havde sin eneste Søn til Hjælp, eller en større Gaard kun een Karl, skulde der tages en Husmand eller Inderste under 35 Aar. Ordningen bevirkede, at mange unge Karle søgte Tjeneste paa Ryttergodset, ved Præstegaarde eller i Købstæderne for at slippe for den forhadte Tjeneste; mange slog sig ned som Inderster hos Rytterbønderne⁹⁵. Saa hurtigt gik Omflytningen for sig, at Regeringen allerede 2 Maaneder senere maatte gribe ind med et Forbud mod denne Trafik: vel maatte de, der havde overtaget Gaarde paa mindst 2 Tdr. Hrtk., »blive ved Fæstet«, men dette gjaldt ikke dem, der var flyttet ind paa Ryttergodset som Fæstehusmænd eller Indsiddere⁹⁶. Paa Aarets sidste Dag udstedtes endelig en Anordning, der for at ophæve »Disputer« mellem Proprietærer og Regimentsskrivere angaaende Bønderkarles Undvigelse bestemte, at ogsaa Ryttergodset skulde stille en dygtig Karl, Husmand eller Inderste pr. 20 Tdr. Hrtk.

Soldaten skulde selv bekoste den fornødne Mundering, men det viste sig snart, at mange Husmænd og Inderster ikke havde Raad dertil. En Forordning af 30. Dec. 1702 (§ 19) ændrede derfor denne Bestemmelse og fastslog endvidere, at saa længe nogen Husmand eller Inderste virkelig stod i Rullen og ikke var udløst med dygtige unge Karle, skulde de være forskaandede for Hoveri og Arbejdspenge. Det var denne Bestemmelse, Otto Krabbe hentydede til, naar han nogle Aar senere i Konseillet fremhævede, at man ikke betjente sig af de unge friske Husmænd i den Udstrækning, som Tanken var efter den oprindelige Forordnings Art. 1 og 4. »Som den Post blev forandret ungefær et Aar efter udi den 19. Art. 1702, saa søger nu siden mest de unge Karle, som ej er bekvemme at antage Gaarde, at de kan faa Huse til at bebo; thi de er vel vidende,

⁹² Forordning af 27. Okt. 1680, § 13.

⁹³ Se Raadstueprotokol Nr. 4, S. 226—49. RA.

⁹⁴ Rockstroh, II, S. 370.

⁹⁵ Rockstroh, II, S. 418 f.

⁹⁶ Forordning af 23. Apr. 1701.

at Proprietæren ej kan lade dem indskrive for Soldater, eftersom dem [5: Proprietærene] derved meget afaar, baade af deres Jordebøger og Arbejde⁹⁷. Efter Forordningen af 31. Dec. 1701 fik Inderster tillige Lettelser i Folkeskat (§ 11).

Husmænd og Inderster opnaede ved disse sidste Paabud en ret betrygget Stilling m. H. t. Soldatertjeneste. Godsejerne kunde vanskeligt staa sig ved at udskrive dem i Stedet for unge Karle, og hvor Bønder kunde ønske at faa deres Sønner fri, maatte de yde passende Vederlag til dem, der paatog sig Soldatertjenesten, mangen Husmand og Inderste sluttede en fordelagtig Handel med Gaardmændene om deres egne Børn. Bevarede Mandtaller for Munderingsskatten giver dog ikke Indtryk af, at særlig mange gifte Husmænd tilhørte Landmilitzen; derimod var i adskillige Sogne Flertallet af Tjenestekarlene Landsoldater. — Tjenesten kunde ikke siges at gribe særlig forstyrrende ind i Bondearbejdet: kun Øvelser 2 Timer hver Sommersøndag, 1 Time hveranden Søndag om Vinteren, samt nogle faa Dages Kompagni-, Bataillons- og Regimentsøvelser. Eftergivelsen af 3—4 Rdl. Arbejdspenge eller et tilsvarende Antal Ugedage var saaledes et rigeligt Vederlag for Strabadserne.

Var Soldaterhvervet taaleligt eller ligefrem fordelagtigt for yngre Husmænd i Fredstid, maatte det naturligvis stille sig anderledes, da Krigen 1709 udbrød. Man kunde ikke indskrænke Militzen til Landeforsvar. En Del af Militzstyrken maatte straks sendes i Felten uden for Rigets Grænser, og dens bedste Mandskab blev senere stukket ind i hvervede Afdelinger. Nye Udskrivninger blev desuden nødvendige⁹⁸. Man var navnlig ude efter Inderster og fhv. Landsoldater, der havde nogen militær Øvelse. Der blev under disse Forhold gjort langt dybere Indhug i Husmændenes Rækker end i Fredstider. Ikke mindst derfor synes Antallet af Husmænd stillestaaende eller endog dalende i Tiaaret derefter.

5. Fæstevæsen i Perioden ca. 1720—70.

Forskydninger mellem Gaardmands- og Husmandsgrupperne.

Fæstevilkaar og Boligforhold.

Den stærke Forøgelse af de sjællandske Husmandsfamiliers Antal i Perioden 1700—71 var navnlig kendelig indenfor Husmandsstandens Hovedgruppe, Fæstehusmændene. Af Selvejerhusmænd var der endnu kun yderst faa, og Godsernes Fæsteprotokoller oplyser, at Indersthuse i mange Tilfælde blev forandret til Fæstehuse⁹⁹. Om der i lige saa stor eller større Udstrækning blev bygget nye Inderstboliger ved (i) Gaardene, kan næppe afgøres, men det fremgaar af de Oederske Efterretninger, sammenlignet med Generalthoverireglementerne, at Inderstfamilierne maa have været ret faatallige i flere af de mest herregaardsrige Egne. Naar der paa 21 Godser i Holbæk Amt o. 1770 fandtes 953 Gaardmænd og 1052 Husmænd, mens Antallene af Ægtepar i 1771 var 1123 Gmd. og 1405 Hmd., leder dette for Amtet som Helhed til Antagelse af samme lave Inderstprocent, som de Oederske Efterretninger oplyser om fra Halvdelen af Sog-

⁹⁷ Rockstroh, III, S. 6.

⁹⁸ Jfr. ovenfor, S. 47.

⁹⁹ Se nedenfor S. 133 f.

nene¹⁰⁰. Skønt Befolkningstilvæksten var størst i flere af de udprægede Kron-
godsegne, havde Proprietærgodserne, hvad Fæstehusbesiddelse angik, til Dels
bevaret deres gamle Forspring for andre Besiddergrupper. Forholdet mellem
Gaardmands- og Husmandsantal paa Proprietærgodser og andre Besiddelser
kan bedst illustreres Egn for Egn som i nedenstaaende Oversigt. Hvor ikke
andet bemærkes, skriver Tallene sig fra Generalhoverireglementerne o. 1770.

	Proprietærgodser		Andre Godser	
	Gmd.	Hmd.	Gmd.	Hmd.
1. 3 nordsjællandske Proprietærgodser	100	151		
Krongods i Frederiksborg-Kronborg				
Amter 1785			1327	2036
2. Proprietærgods i Jægerspris Amt	147	232		
Jægerspris (Krongods) Jb. 1773			100	97
3. Proprietærgods i Roskilde Amt*	720	950		
Bistrup 1761**			ca. 300	318
4. Godser i Sorø-Ringsted Amt***	581	655		
Sorø Akademis Ladegaarde			365	276
5. Proprietærgods i Dragsholm Amt	210	232		
Krongods i Dragsholm Amt 1757			429	312
6. Tryggevalde Amt, gl. Proprietærgods . .	309	289		
Tryggevalde Amt, nyt Proprietærgods				
(Krongods til o. 1740)	513	352		
Vallø Stifts Gods			260	201
Vemmetofte Klosters Gods			151	135

* Fra Egholm og Krabbesholm oplyser Auktionskonditioner 1772 om Gaard- og Hus-
antal. K.B.

** Linvald: Bistrup, S. 111 og 162.

*** 2 af disse kom dog omkring Midten af Aarhundredet under Sorø Akademi.

Blandt Sjællands ca. 160 Hoved- og Ladegaarde var ved 1770 ca. 125 paa
adelige eller borgerlige Hænder. Paa ca. 65 Godser var der flere Husmænd end
Gaardmænd, paa ca. 45 var det modsatte Tilfældet, mens Resten er usikre.
Nordøst for en Linje Køge-Holbæk var Husmændene saa godt som overalt
i Flertal, ligeledes paa de fleste nordvestsjællandske Godser, i Midt- og Syd-
sjælland derimod paa mindre end Halvdelen og i Antvorskov-Korsør Amter
kun paa nogle faa. — Forholdsvist flest Husfæstere var der paa de mindre God-
ser; blandt 52 med indtil 50 Gaardfæstere var Husmændene i Overtal paa 33,
skønt denne Gruppe var særlig stærkt repræsenteret i det vestlige Sjælland.

Om Husfæsternes Tilvækstforhold er der forholdsvist faa direkte Oplys-
ninger, men den stærke Stigning i Husfæstebrevenes Antal i Perioden 1720—70
tegner i store Træk Udviklingslinjen. Paa 15 Godser, 14 Proprietærgodser og
det vordingborgske Krongods var Antallet af bevarede Reversal-Fæstebreve paa
henholdsvis Gaarde og Huse i de 50 Aar følgende¹⁰¹:

¹⁰⁰ Se S. 54 f.

¹⁰¹ Udeladt er nogle Hundrede Fæstebreve paa Gaarde og Huse, som Fæsterne allerede
længe havde beboet.

	Proprietærgods		Krongods	
	G.	H.	G.	H.
1720—29	354	159	272	179
1730—39	433	344	506	345
1740—49	549	382	285	252
1750—59	431	362	305	349
1760—69	494	547	277	318
	2261	1794	1645	1443

Der var endnu ved Periodens Slutning betydeligt flere Gaardfæstere end Husfæstere paa de nævnte Godser (ialt vel ca. 1900 mod 16—1700); Tallene fra 1750—60'erne viser da, at der forholdsvis hyppigere udstedtes Fæstebreve paa Huse end paa Gaarde. De anførte Fæstebreve kan dog kun antages at dække ca. $\frac{2}{3}$ af de stedfundne Fæsteforandringer. Næsten alle Fæsteprotokoller har Lakuner, der kun delvis udfyldes af Reversal-Fæstebreve paa Beboeres »iboen- de« Gaarde og Huse. Mange Gaard- og Husbeboere har uden Tvivl aldrig modtaget Fæstebrev, andre først efter lang Tids Forløb. Navnlig i første Halvdel af det 18. Aarh. synes adskillige Godser at vise megen Forsømmelighed i saa Henseende. Paa Jægerspris havde ved Synsforretningen 1740 kun 60 % af Beboerne Fæstebreve¹⁰².

Gaardmænd bliver Husfolk. Paa Grundlag af det undersøgte Fæstebrevs- materiale tør man slutte, at den gennemsnitlige Besiddelsestid for Gaarde var 16—18 Aar, for Huse næppe 15. Tal, der i sig selv antyder megen Bevægelighed indenfor Bondestanden. Da næsten 90 % af Gaard-Fæstebrevene tillige omtaler Grunden til Fæsteforandringen (Anledningen til, at forrige Fæster aftræder Gaarden), kan vi yderligere forklare os denne Bevægelyses Natur.

Efter de i Fæstebrevene indflettede Oplysninger om Aarsager til Fæsteforandringerne kan Gaardfæsterne deles i 3 Grupper:

1. Fæstere, der sad ved Gaard til deres Død.
2. Fæstere, der paa Grund af Alderdom, Sygdom eller anden »godartet« Aarsag »oplod« deres Gaarde, ofte mod Aftægt (Undertægt, Ophold) af Gaarden eller dog Fribolig paa den. De fleste blev utvivlsomt Inderster, under mer eller mindre økonomisk betryggede Forhold.
3. Fæstere, som Fattigdom eller Uordentlighed drev fra Gaard, med eller (oftest) uden Lov og Dom. Flertallet af disse »Gaardforsiddere« blev Gadehusmænd, i mange Tilfælde med Forpligtelse til at yde et aarligt Afdrag paa deres Restancer, i Regelen saaledes at deres Husafgift forbledes. Et Faatal var Rømningsmænd.

Mellem 2. og 3. Gruppe er Grænsen ikke helt skarp. Fattigdom tyder i Almindelighed paa Gaardforsiddelse (Restancer!), men sammen med Alderdom og Sygdom kan Armod være »formildende Omstændighed«; Tilfælde, hvor alle tre Aarsager forekommer, regnes derfor til Gruppe 2. — Nogle faa Procent Fæstebreve, der angiver Mageskifte, Nyopførelse o. l. som Fæsteforanledning, falder ligesom de lidt talrigere, hvor Gaardens tidligere Beboer ikke nævnes, udenfor denne Rubricering.

Paa de i Bilag VII anførte Godser fordelte de afgaaende Gaardfæstere sig

¹⁰² Beskrivelsesforretning over Jægerspris Gaard og Gods 1740. LA.

i Perioden 1720—69 mellem de 3 Hovedgrupper (Fæsteforandringsaarsagerne: Død — Alderdom og Svagthed — Forsiddelse) i følgende Procentforhold:

	Proprietærgodser			Vordingborg Ryttergods		
	D.	A.S.	F.	D.	A.S.	F.
1720—29	33,4	28,4	38,2	38,5	43,2	18,3
1730—39	31,1	34,1	34,8	48,7	29,3	22,0
1740—49	37,7	23,8	38,5	35,7	34,9	29,4
1750—59	38,0	35,6	26,4	42,8	37,1	20,1
1760—69	43,8	33,0	23,2	38,2	33,5	28,3
1720—69	37,3	30,7	32,0	42,0	34,7	23,3
— I Tal: 761	633	658	628	520	349	

35—40 % af Fæsterne, efter 1750 sandsynligvis lidt flere, sad ved Gaardbrug til deres Død, 30—35 % afstod Gaard under i Regelen taalelige Forhold, mens Forsidderne udgjorde 25—30 %. Iøvrigt viser Procenttallene betydelig Forskel paa de to Grupper. Som Helhed synes Tilstandene paa Krongodset mest stabile for Gaardfæsterne: forholdsvis flere nyder faktisk Livsfæste, og Gaardforsiddernes Tal er betydeligt mindre end paa Proprietærgodserne. 1750'erne viser visse Steder en betydelig Nedgang i Antallet af Forsiddelser (de stigende Landbrugskonjunkturer!), der imidlertid ikke vedvarer paa Rytterdistriktet i 1760'erne.

Fra Tiaar til Tiaar kan Forholdet mellem 1. og 2. Gruppe variere meget, saavel paa Krongodset som paa Proprietærgodserne. Derimod var Forsiddelsesprocenten paa sidstnævnte Godser snarest mere konstant, end Tallene giver Indtryk af. I de 5 Tiaar var der blandt de 14 Proprietærgodser (i 1730'erne tæller dog kun 12 med) paa henholdsvis 10, 8, 11, 9 og 9 en Forsiddelsesprocent paa 25 og derover. Bedringen efter 1750 var mest kendelig paa Kalundborg Ladegaard Gods (1742 opførtes Lerchenborg). Her var der 1730—49 over 40 % Forsiddelser, men 1750—69 under 10 %, Resultatet af konsekvente Bestræbelser for at ophjælpe Bøndergodset. Gennemgaaende var Tilstandene paa de sjællandske Proprietærgodser sikkert snarest værre, end dette Udsnit illustrerer. Derimod kan det formodes, at Bønderne paa nordsjællandske Krongodser i hvert Fald efter 1750 var bedre ved Magt end paa de sydsjællandske. Blandt andre større Godsomraader møder Magistratsgodset Bistrup med forholdsvis gode Tilstande¹⁰³, mens Sorø Akademis gamle Godser gennem det meste af Perioden var bekendt for særdeles slette Forhold. I Perioden 1761—69 skyldtes ca. 35 % af Fæsteforandringerne Forsiddelsesaarsager.

Om Overgangen fra Gaardmands- til Husmandsbefolkning kan der drages følgende Slutninger:

Hvert Tiaar fandt der mindst 6—7000 Fæsteforandringer Sted ved Gaarde paa Sjælland. De betød, at hened 4000 Gaardmænd (og en Del Gaardmandsenker) varigt gled over i Husmands- eller Inderstklassen. En betydelig Del af de Fratrædende var gamle og svagelige Gaardmandsfolk, der fandt deres naturlige Plads som aftægtsnydende Inderster, sjældnere som Gadelusmænd. Men Flertallet af de tidligere Gaardfæstere traadte dog sikkert ind i Landarbejdernes Rækker, hvad enten de modtog Fæstehus eller Inderstbolig. Gaardforsidderne,

¹⁰³ Linvalds Oplysninger, Bistrup, S. 104 og 106, synes dog at angaa baade Gaard- og Husfæstere (under 20 % Forsiddelser i Perioden 1728—61).

hvis Tal i visse Tiaar maa have oversteget 2000, udgjorde næppe mindre end en Femtedel af Godsernes Husfæstere, om end højst ulige fordelt. Synsforretningen fra Næsbyholm—Bavelse 1751 betegner 15 af 78 Husmænd som Gaardforsiddere. Paa 9 af de 14 anførte Proprietærgodser, hvor Fæsteprotokollerne er ret fuldstændige, kan Gaardforsidderantallet i Perioden 1750—69 sammenlignes med Husmandsantallet 1770 (Hoverireglementerne) og viser da følgende uensartede Billede: Aastrup 14 — 77, Basnæs 22 — 36, Hellestrup—Nidløse 7 — 71, Holsteinborg 30 — 111, Løvenborg 10 — 80, Mørup 10 — 56, Søggaard 17 — 40, Tersløse 24 — 44, Tølløse 13 — 78. Ialt 147 mod 590. I Vordingborgdistriktet var Forholdet omtrent som dette Gennemsnit, 127 Gaardforsiddere mod 5—600 Husmænd. Det maa dog erindres, at nogle faa Procent af Forsidderne var Rømningsmænd, der ikke umiddelbart hjemfaldt til Husmandsstanden.

At over Halvdelen af Fæstegaardmændene endte som Husmænd eller Inderster, var en Udvikling, der indebar betydningsfulde sociale Konsekvenser, men heraf maa dog ikke sluttes, at der frem i det 18. Aarh. gik forholdsvis færre Gaarde i Arv til Slægtninge. Paa Bistrup vil de af Linvald meddelte Tal vise følgende Stigning: 1694—1705 overtog Sønner 16 % af de fæsteledige Gaarde, 1705—25 overtog Sønner og Svigersønner godt 20 %, 1728—61 næsten 26 %¹⁰⁴. Paa Proprietærgodserne laa Tallet, for saa vidt Materialet er fuldstændigt paa dette Punkt, sjældent over ca. 10 %, mens Vordingborggodset viste hyppigere Overgang til Søn og Svigersøn: 1723—49 15,2 % (162 af 1063 Fæsteforandringer), 1750—69 17,4 % (101 af 582). Paa Krongodset i Kronborg Amt var Arveprocenten efter 1753 mellem 20 og 25.

Langt mere betød det dog, at *Enkens Giftermaal* i et stigende Antal Tilfælde sikrede en Efterfølger. Navnlige efter Stavnsbaandets Indførelse fik denne Institution betydelig Fasthed. Paa Vordingborgdistriktet kan en stærk Stigning iagttages. 1723—34: 93 (208 Dødsfald), 1735—49: 142 (205), 1750—69: 158 (215). I Perioden 1723—49 blev 22,1 % af de udbudte Gaarde fæstet af Enkernes nye Mænd, 1750—69 endog 27,1 %. Sammenholdt med det ovenstaaende vil det ses, at mindst 40—45 % af Fæstegaardene paa dette Rytterdistrikt »blev i Familien«, idet Efterfølgeren enten var Søn, Svigersøn eller anden Slægtning, eller han ægtede Forgængerens Enke. Paa Bistrup gjaldt dette endog ved 50—55 % af Fæsteforandringerne 1728—61. Ogsaa paa mange Proprietærgodser var »Arvefæsteprocenten« meget betydelig. Fra Perioden 1750—69 kan anføres følgende (omtrentlige) Tal: Aastrup 36 %, Hellestrup—Nidløse 50, Holsteinborg 57, Kalundborg—Lerchenborg 47, Løvenborg 22, Mørup 25, Sæbygaard 15, Søggaard 25, Tersløse 32, Tølløse 45. — Kun undtagelsesvis var det daarlige, »forsadte« Gaarde, der blev paa samme Families Hænder. Derfor var det fortrinsvis saadanne, der kom i »det frie Marked« og blev udbudt til Karle og yngre Husmænd paa Godset, for saa vidt disse ikke blev tilsagt Fæste i Henhold til en Gaardfæstepligt, der i dette Tidsrum undertiden var indført i Husmænds Fæstebreve.

Gaardnedlæggelser. Der fandt i Perioden 1700—70 langt færre Gaardnedlæggelser Sted end i det foregaaende Tidsrum. Noget betød vel siden 1682 Lovenes Forbud mod Gaardnedlæggelse, selv om en Forordning af 1731 indskrænkede

¹⁰⁴ Bistrup, S. 106.

denne Beskyttelsespolitik ved at stille kgl. Dispensation i Udsigt for dem, der »ved en eller anden fordelagtig Forandring kunde vide deres Hovedgaarde bedre at indrette og istandsætte«¹⁰⁵. Nye Hovedgaarde opstod dog, saaledes Benzonseje 1718, Benzonsdal, Benzonslund (Dønnerup) og Gislinge 1730, alle oprettet af Peder Benzon; alene i Dønnerup blev 12 Smaagaarde nedlagt. Efter adskilliges Anskuelse var mange Bøndergaarde for smaa, idet deres Beboere var ude af Stand til at klare sig og yde fornødent Hoveri. Det var et Udslag af denne Betragtning, naar Amtmand von Bülow i 1734 og atter 1735 foreslog, at en Trediedel af Gaardene paa Stevns skulde nedlægges og Jorden deles mellem de øvrige; 6 Fag Hus af hver nedlagt Gaard kunde indrettes til de tidligere Beboere og disse vedblivende forrette en Del af Hoveriet¹⁰⁶. En Menneskealder senere fremsatte en Degn fra samme Egn et lignende Forslag: man skulde gøre Fæstehusmænd af »de daarlige Stakler, som begynder før Paasken at løbe vild om Føden og koster Herskaberne saa meget«; 2 Huse kunde oprettes i hver Gaards Sted og Jorden lægges til større Gaarde¹⁰⁷.

Selv om disse mere storstilede Planer om Gaardnedlæggelse og Husoprettelse ikke realiseredes, blev der dog nedlagt et betydeligt Antal Gaardbrug, navnlig Gaardsæder. Paa Krongodset er der adskillige Eksempler paa, at en Gaard er blevet delt i fire Dele, der som Regel tilfaldt andre Gaardbrug, mens Husmænd eller Inderster fik indrettet Boliger i Bygningerne. Ogsaa paa Proprietærgodserne gik det ud over Gaardsæderne. I Auktionsindbydelserne fra Aggersvold omkring 1736 reklameredes der med, at der af en Ejendom paa 1 Td. 2 Skp. 3 Fdk. Hrtk. kunde blive 3 à 4 Huse med 12 Rdl. Husafgift¹⁰⁸. I Draaby paa Jægerspris Gods blev en Gaard paa knap 4½ Td. Hrtk. nedlagt og dens Jord drevet af Jægerspris Møller, mens Præsten i Draaby satte Husmænd i de i Gaardens Sted indrettede Huse¹⁰⁹. Generallandvæsenkollegiets i 1768 indhentedede Efterretninger om nedlagte Bøndergaarde har ofte en noget usikker Karakter (en Del af Gaardene synes nedlagte allerede før Landmaalingen i 1680'erne), men for de sjællandske Amter kan dog udledes følgende omtrentlige Opgørelse¹¹⁰:

<i>Amter:</i>	Gaardnedlæggelser		Nyoprettede Gaarde
	Før 1750	Efter 1750	
København—Hørsholm	8	1	
Roskilde—Jægerspris	ca. 40	3	17
Sorø—Ringsted	- 40	7	
Antvorskov—Korsør	3		
Kalundborg, Dragsholm, Sæby- gaard og Holbæk	- 100	?	4½
Vordingborg—Tryggevælde— Møen	- 70	9	
	ca. 260	(20)	21½

¹⁰⁵ Forordning af 10. Feb. 1731. Se om Forbudene mod Gaardnedlæggelse i Perioden 1682—1769 Hans Jensen: Dansk Jordpolitik I, S. 17 f. og 81 f.

¹⁰⁶ Relationer i Henhold til Reskript af 25. Juni 1735 (ang. Stifternes Tilstand), Tryggevælde Amt. Økonomi- og Kommercekollegiets Deliberationsprot. 1736.

¹⁰⁷ Ldv. K. Journaliserede Forslag, Afhandlinger og Besvarelser af Prisspørgsmaal, Landvæsenet og Bondestændens Vilkaar vedkommende. 1770—71, Nr. 554.

¹⁰⁸ Jordebog over Aggersvold (ca. 1736). K.B.

¹⁰⁹ Ldv. K. Indberetninger om nedlagte Bøndergaarde, i Henh. t. Cirkulære af 1. Nov. 1768.

¹¹⁰ Nævnte Indberetninger, Generalekstrakten.

Antallet af Gaardnedlæggelser svarer nogenlunde til den Nedgang i Gaardbrugerantallet, vi ad andre Veje har konstateret¹¹¹, men det er bemærkelsesværdigt, at Nedgangen efter 1750 — og vistnok allerede før — næsten helt er standset. Naar Forordningen af 6. Juni 1769 fastsatte nøjere Straffebestemmelser for Gaardødelæggere, kan man derfor næppe med Rette i denne Forbindelse tale om »den Udvikling i Retning af Bøndergaardens Nedlæggelse, der stadig foregik« (Hans Jensen¹¹²). Men — som M. H. Høyer i en Betænkning anførte — af Gaardnedlæggelserne kunde intet sluttes om færre Familier. »siden somme foregiver at have bygget Huse i Steden for Gaarde, og andre, skønt meget faa, at de have opbygget Gaarde paa andre Steder«¹¹³. Ekstrakten nævner for Sjællands Vedkommende ca. 120 nyoprettede Huse, fordelt paa 21 Godsomraader: Ryttergodset 28, Jungshoved og Nysø 16, Vemmetofte—Højstrup 10, Nøragergaard 10, paa Baroniet Holberg 9, Benzonsdal 6, Edelgave og Gl. Køgegaard 5, de øvrige spredte. At Angivelserne af Huse, indrettede af nedlagte Gaardes Bygninger, er meget ufuldstændige, ses for Vordingborg Rytterdistrikts Vedkommende ved Sammenligning mellem Fæsteprotokollernes Opgivelser og Indberetninger¹¹⁴.

Under Presset af den betydelige Befolkningstilvækst og Godsbesiddernes Frygt for at savne ungt Mandskab blev der indrettet en Mængde Husmandsboliger. Men en stor Del af dem var i Virkeligheden Rester af nedlagte Gaarde.

Husmænd fæster Gaarde. Sammenlignet med den stærke Strøm fra Gaardmandsstanden til Husmandsklasserne var Bevægelsen i modsat Retning kun svag. Fæsteprotokollerne giver dog ikke altid Oplysning om de Fæstesøgendes Stilling. Kun fra enkelte Godser kan det med nogenlunde Sikkerhed angives, i hvor stor Udstrækning Husmænd overtog Fæstegaarde i Perioden 1720—69, saaledes Aastrup: 12 af 129 G., Basnæs: 15 (deriblandt 4 Gaardforsiddere) af 170, Hørbygaard: 8 af 117, Søggaard: 10 af 90, Vordingborg Ryttergods: 143 (heraf dog 11 Frikarle) af 1645. — Saavel paa Proprietær- som Krongodser synes omtrent en halv Snes Procent af Gaardene at være tilfaldet yngre Husmænd.

Meget tillokkende var Gaardmandsværdigheden næppe, da det især var de daarligste Ejendomme, Husmænd fik tilbuddet eller blev paatvunget. Paa Vordingborggodset synes i 1740'erne 19 af 27 gaardfæstende Husmænd og Inderster at have overtaget Forsiddergaarde. *Hvor* elendige Tilstande en saadan Gaard kunde frembyde, ses af et Fæstebrev fra Søggaard 1746. En Husmand modtog her en Gaard, hvis Besætning og Indbo var vurderet til 19 Rdl. 85 Sk. Af Heste var der 2 Øg og 1 Plag, ansat til ialt 10 Rdl. 4 Mk., desuden af Kreaturer 2 Faar og 1 Lam, 1 Sogris og en liden Orne, 2 gl. Grise, et Par Gæs og 6 Unger. Der blev dog lovet ham »et godt Bæst« til Avlingens Drift¹¹⁵. Undertiden hed det udtrykkeligt i en Husmands Fæstebrev, at han skulde medbringe noget at forbedre Stedet med, i et enkelt Tilfælde en saa betydelig Post

¹¹¹ Se Bilag I og II.

¹¹² Dansk Jordpolitik I, S. 81.

¹¹³ Ldv. K. Ujournaliserede Sager og Diverse fra Perioden 1767—73. Pk. Diverse Dokument-Fortegnelser etc., Læg 12 (Stemanniana, der indeholder Kopier og enkelte originale Dokumenter vedr. Landvæsen).

¹¹⁴ Se nedenfor S. 115.

¹¹⁵ Søggaard Fp. 30. Aug. 1746.

som 4 Heste, 1 Ko og 6 Faar, i et andet 2 Heste, Vogn og Indbo¹¹⁶. Den Omstændighed, at en Husmand eller Tjenestekarl faktisk var nødt til at sætte sin Smule Besiddelse paa Spil ved Overtagelse af en næsten øde Gaard, maatte naturligvis gøre et saadant Foretagende forhadet. Det er vel især denne Realitet, der ligger bag de baade dengang og senere saa ofte fremførte Paastande om, at Husmænd eller Karle hellere fæstede Hus end Gaard. Med de gode Fæstegaarde forholdt det sig utvivlsomt anderledes, men her var de betydelige Indfæstningskrav i Regelen i Stand til at holde Husmænd tilbage.

Naar kun et Faatal af Husmænd blev Gaardfæstere, var dette næppe saa meget et Vidnesbyrd om, at Husmændene ikke attraaede denne Værdighed, som en simpel Følge af, at kun en mindre Procentdel af dem opfyldte de Krav, Godsstyrelsen stillede til sine Gaardfæsteremner. Et udmærket Indblik i de Overvejelser, en omsigtsfuld Godsstyrelse knyttede til sine Husmænd, faar man gennem en udførlig Godsbeskrivelse fra Næsbyholm—Bavelse 1751¹¹⁷. Hver enkelt Gaardmands og Husmands Forhold karakteriseres, dels gennem statistiske Oplysninger om Udsæd, Høavl, Besætning, Laanesæd, Restancer, Ugedagsydelse og Husindfæstning, dels ved en Omtale af Bygningens, Indboets og Beboerens almindelige Tilstand, samt af Brugerens Duelighed og Stræbsomhed. De allerfleste Husmænd faar deres Gaardmandskvalifikationer bedømt, saa væsentligt var altsaa dette Punkt. Om ca. 40 (af 78) hedder det, at de ikke er tjenlige til at besidde andet end Hus (enkelte næppe nok det), kun 12 erklæres ubetinget for egnede til at overtage Fæstegaard. Der var 15 Gaardforsiddere. En enkelt Husmand tjente paa Hovedgaarden, vilde ellers muligst være egnat. Et Haandværk var derimod ikke nogen absolut Hindring. Om Smeden i Vrangstrup hedder det: »Omendskønt denne Mand er Smed, er han dog fuldkommen vant til Bondearbejde og nok kunde være tjenlig til Gaard«. Arbejdsduelighed er den første Betingelse, men ogsaa Kapital er ønskelig, fremgaar det af adskillige Anmærkninger: »Med Tiden og naar denne Mand haver fortjent sig noget, faas i ham en dygtig Gaardmand«. »Kan med Tiden, naar han har lagt sig noget mere til Bedste, blive tjenlig til Gaard«. Vigtigt er det, at Konen er Manden en god Medhjælp; meget ofte er Husmandskonen indbefattet i Karakteristikken: »Unge stræbsomme Folk« — »unge friske Folk« (det sidste ang. en Landsoldat, der er velskikket til at bebo Gaard). »Manden er for sin Person tjenlig til at antage Gaard, men Konen er gammel og skrøbelig«. »Gaardforsidder, dog en dygtig Mand, men Konen den sletteste [der] findes kan«.

Meget faa Husmænd kom det Ideal nær, som Næsbyholm-Beskrivelsen sammenfattede i Ordene: »Denne Mand er velhavende og i alle Maader virkelig en god Bonde«. Men den unge, dygtige Husmand, der efter Godsledelsens Ønske tog Fæstegaard, kunde dog haabe paa sit Herskabs Bevaagenhed. Om Beboeren af Gaard Nr. 19 i Næsby forlyder det, at han »er kommen fra Hus til Gaard, er endnu fattig, og følgelig kuns at anse for en slet Bonde. Manden er ellers ung og tilligemed Konen anses for at være stræbsomme Folk, saa de nok bliver værd at hjælpe«. — Der kendes andetsteds Eksempel paa, at en Husmand har fæstet Gaard og hans Søn samtidig faaet Løfte paa den, naar

¹¹⁶ Sæbygaard Fp. 28. Marts 1739. — Jægerspris Fp. 30. Apr. 1767 (Nr. 9).

¹¹⁷ Synsforretningen, der findes paa Sjæll. Landsarkiv, er dog noget defekt, Titelbladet og flere andre Blade mangler.

Faderen afgik ved Døden eller ønskede at afstaa den¹¹⁸. Ofte stillede man sig dog fra Godsledelsens Side afventende overfor den Husmand, der fæstede Gaard. Der er Eksempler paa, at Husmænd havde en vis Prøvetid, før Fæstebrev udstedtes (uden Tvivl gjaldt dette ogsaa mange Karle¹¹⁹). Ogsaa rent midlertidigt Fæste forekommer. I Brøderup fik en Indsidder foruden Fæstegaarden en halv Gaard (5 Tdr. Hrtk.), men kun indtil den anden Halvdel af Gaarden blev fæsteledig, »paa det Gaarden igen som tilforn kan blive samlet«¹²⁰. Overfor en Husmand, der tillige var Frimand, kunde det derimod blive nødvendigt at kræve Forbliven i en Aarrække. Paa Basnæs, hvor det stod ilde til med Gaardforsiddelser, forpligtes en Husmand fra »det røde Hus« paa Gaardens Mark til at fæste en Gaard paa mindst 6 Aar; efter lovlig Opsigelse kunde han derefter frit tage med sig, hvad han havde indført i Gaarden, ligesom han ikke var pligtig at svare til Fæld¹²¹. — I Almindelighed nød dog sikkert Husmænd, der overtog øde eller »forsadte« Gaarde, de sædvanlige Lempelser: Frihed for at svare til Forgængerens Restancer, Indfæstningsfrihed og iøvrigt Hjælp til Gaardens Forsyning med Besætning og Sædekorn.

Naar *Gaardfæstepligt* — Pligten til efter Herskabets Anvisning at antage en af Godsets fæsteledige Gaarde — kun forekommer forholdsvis sjældent i Husmændenes Fæstebreve, tør man ikke heraf slutte, at Gaardoverdragelser til Husmænd i Regelen beroede paa deres frivillige Tilslutning. Næsbyholm-Beskrivelsen viser, at Husmænds Gaardfæste var et Spørgsmaal om faglig Dygtighed og økonomisk Evne. Men i Perioder, hvor Gaardforsiddelsernes Tal var stort, har man paa visse Godser ønsket at *sikre* sig en Gaardfæsterreserve, som man uden videre Vrøvl kunde gøre Brug af. Paa Aastrup indgaas i Aarene 1745—49 4 Gaardfæsteforpligtelser, paa Basnæs i 1765—66 8 (men da der ialt udstedtes 24 Husfæstebreve, er der altsaa dog kun Tale om et Udvalg) og paa Mørup 1771—72 4. I 1770—80'erne blev denne Forpligtelse mere almindelig. Undertiden var det Beboeren af et særlig fordelagtigt Brug, om hvem det i Fæstebrevet forpligtende hed, at han »ved forefaldende Lejlighed uvægerlig skal tage Gaard paa Godset«¹²².

Godsstyrelsens Ønske om at sætte dygtige Husmænd til Fæstegaarde førte til adskillige Misbrug. Mange købte sig fri, ja, undertiden maatte Husmænd yde Sammenskul for at tilvejebringe den Sum, der var nødvendig for at faa en øde Gaard besat¹²³. Men saadanne mer eller mindre reglementerede Fri-købelse gik ikke blot ud over Husmænd; den velhavende Gaardmandssøn eller Tjenestekarl maatte, som ogsaa Fæstebrevene undertiden viser, bløde med langt større Beløb. Mindre sædvanligt og derfor sandsynligvis mere angribeligt var det, naar Gaardfæstepligten udstraktes til at gælde et andet Gods. Storgodsbesidderen Peter Johansen Neergaard flyttede saaledes 2 Husmænd fra Merløse Gods til det husmandsfattige Basnæs¹²⁴.

¹¹⁸ Kalundborg-Lerchenborg Fp. 8. Jan. 1771. (Vollerup).

¹¹⁹ Jægerspris Fp. 30. Apr. 1767. — Vordingborg Fp. 14. Sept. 1757 (Nr. 122).

¹²⁰ Vordingborg Fp. 23. Sept. 1745.

¹²¹ Basnæs Fp. 21. Feb. 1756.

¹²² Kalundborg Fp. 6. Okt. 1745 (Hestehaugehuset).

¹²³ Skrivelse fra Daniel Heitmann 28. Jan. 1768. (Ldv. K. Journaliserede Forslag, Afhandling og Besvarelser af Prisspørgsmaal, Landvæsenet og Bondestandens Vilkaar vedkommende. 1768, Nr. 34).

¹²⁴ Basnæs Fp. 3. Dec. 1765 og 20. Sept. 1766.

Selv om en Tilsigelse til Gaardfæste var uvelkommen, gav den dog den dygtige Husmand en Chance fremfor den almindelige Landarbejder. P. Jensen fortæller i sin Bog om Snesere Sogn om en Husmand i Brøderup, der 1762 i Henhold til sit Fæstebrev fik Paabud om at overtage en forfalden, kvægsyge-hærget Gaard under Bredeshave. Forgæves søgte Husmanden at købe sig fri, og hans Kone og Datter var uimodtagelige for Nabokonens Opmuntring: at de jo dog blev Gaardmandsfolk! Grev Thott forsøgte imidlertid ikke at forsynne Gaarden med ny Besætning og Fødekor, og Manden blev en anset Bonde i Byen¹²⁵. Endnu heldigere formede Fremtiden sig for en fattig Husmandssøn paa Bernstorff Gods, der umiddelbart før Reformernes Iværksættelse var blevet tvunget til at tage Gaard og 1767 fik Ejendomsbrev paa sin Gaardspart, 9 Tdr. Hrtk. 20 Aar senere kunde han efterlade sin Kone og sin Søn en gældfri Gaard og sine 8 Døtre 1000 Rigsdaler hver¹²⁶. Hvor enestaaende end dette Eksempel er, bør det dog erindres, at de forholdsvis mange yngre Husmænd, der kort før Reformtiden blev Gaardfæstere, ved Siden af mere Ansvar og Besvær ogsaa fik Lod og Del i en Opgangstids rige Muligheder, en Skæbne, som selve den store Reformtid kun i karrigt Maal tildelte den sjællandske Husmandsstand.

Da Landets Godsejere i Foraaret 1768 blev præsenteret for en Buket af den fremskridtsvenlige Regerings Reformtanker, stillede de fleste sig uvilligt til Indførelse af Arvefæste. Uduelige Bondesønner burde kunne holdes ude, og — som det hed i en af Betænkningerne — »det maatte synes ubilligt, at en dygtig, ædruelig og skikkelig Husmandssøn, der i saa Fald næppe nogentid kunde vente at komme til Gaard, altid skulde staa tilbage for en Gaardmandssøn, hvor udygtig, liderlig og uskikkelig samme endogsaa var«¹²⁷. Denne Betragtning var ikke ualmindelig, men den kan ikke udviske det Indtryk, at Godsejerne foretrak at lade unge Karle med lidt opsparet Kapital gifte sig Gaard til. Kapellanen i Rørby ved Kalundborg ankede over, at Proprietærerne var tilbøjelige til at hindre Karle i at gifte sig. De burde snarere opmuntre dertil, »thi en skikkelig Husmand kan lige saa vel forestaa en Gaard som en ung Karl, og saa meget bedre, da en Husmand har noget at sidde og ligge paa«. Desuden vilde Husmandens Børn i mange Tilfælde kunne erstatte Folkehold¹²⁸. Men ogsaa gennem denne gejstlige Røst taler en af Tidens godsøkonomiske Grundbetragtninger: at baade den gifte og den ugifte Landarbejders Arbejdskraft og eventuelle Kapital i saa vid Udstrækning som muligt burde komme Godset til Gavn.

Overgang mellem Husmands- og Inderstklasse. Kun de færreste yngre Husmænd havde Mulighed for at blive Gaardmænd; derimod kunde de fleste ældre vente at ende deres Dage i en Inderstestue. Overgangen fra Fæstehusmand til Inderste var ofte til den aldrende Husmands Bedste. Naar han »godvilligt oplod« sit Fæstehus, slap han helt eller delvis for at svare Husafgift, uden at hans Erhvervsmuligheder nødvendigvis behøvede at formindskes. Men var han allerede uarbejdsdygtig, kunde en Aftægtsordning i Forbindelse med Husafstaaelsen sikre ham det allernødvendigste til Livets Ophold. I Godshusholdningen betød en saadan Ordning i Regelen, at en arbejds- og betalingsdygtig Husfæster afløste en mindre betalingsdygtig, hvis Alderdoms Tarv efter Omstændighederne maatte varetages af hans (hendes) Slægtninge, af den nye Fæster eller af Sognet, for saa vidt den Fratrædende ikke mere var i Stand til at sørge for sig selv¹²⁹.

¹²⁵ P. Jensen: Snesere Sogn, S. 199 f., Noten.

¹²⁶ Minerva 12. Bd. (1788), S. 1—13.

¹²⁷ Ldv. K. 1768—70. Indkomne Betænkninger over Spørgsmaal til Landvæsenets Forbedring i Henh. t. Cirkulære af 30. Apr. 1768. Eskildstrup Gods (Sorø—Ringsted Amt, 6).

¹²⁸ Journaliserede Forslag etc., 1770—71, Nr. 701.

¹²⁹ Se videre under Inderstvæsen, samt Aftægtsforhold og Fattigvæsen.

Naar Fæsteprotokollerne ofte tier om Aarsagerne til Fæsteforandringer ved Huse eller giver ret ubestemte Oplysninger (forholdsvis mange er kun »opladt«, »afstaaet«, »godvillig afstaaet«), skyldes dette vel for en Del Sagens ringe Betydning. »Forsiddelser« spiller en langt mindre Rolle end for Gaardenes Vedkommende, næppe fordi Husene blev holdt i bedre Stand — herimod taler Synsforretningerne —, heller ikke var Restancer sjældne, men det betalte sig i Regelen ikke at udsætte Fæstehusmænd, Sagen kunde bedre ordnes i Mindelighed. Naar der i Tidsrummet 1723—69 paa Vordingborg Ryttergods ved Dom blev udsat 213 Gaardmænd, men kun 28 Husmænd, mens henholdsvis 125 og 74 maatte vige paa Grund af Fattigdom, kan dette ikke gælde som Bevis for bedre Tilstande blandt Husmands- end blandt Gaardmandsbefolkningen. Bag de godvillige Afstaaelser skjuler sig megen tvingende Fattigdom, hvad Skifteprotokollerne tilfulde beviser. Men ligesom der af Gaard-Fæsteforandringerne kan udtrages statistiske Oplysninger om Overgangen fra Gaardmands- til Husmandsklasserne, vil en nogenlunde omfattende Oversigt over Hus-Fæsteforandringer kunne give en vis Maalestok for Bevægelsen fra Fæstehusmands- til Inderstklassen og omvendt.

Bedst er Materialet fra Vordingborg-Godset. Udskilles de Tilfælde, hvor Fæsteren modtager et nyopført Hus, eller hvor den tidligere Fæster flytter til et andet Hus, bliver der følgende Hovedaarsager til de Fæsteforandringer, hvorom Oplysning haves: 1) Dødt, 2) Alderdom og Svaghed, samt godvillige Afstaaelser, 3) Forsiddelse, 4) Gaardovertagelse. Fordelingen paa de 4 Grupper var i Perioden 1720—69:

	1	2	3	4	Ialt
1723—29	58	80	4	12	154
1730—39	106	117	22	37	282
1740—49	50	86	27	23	186
1750—59	91	150	23	16	280
1760—69	84	136	35	14	269
	389	569	111	102*	1171
I %	33,2	48,6	9,5	8,7	100,0

* Desuden overtog 41 Indsiddere Gaard.

Da en betydelig Del af de Husfæstere, der gaar over i Gaardmandsstanden, senere atter bliver Husmænd, maa det antages, at 35—40 % dør som Fæstehusmænd, mindst 60 % — nemlig saa godt som hele 2. og 3. Gruppe — derimod som Inderster. Dog var Forholdet rimeligvis noget anderledes paa en Del af Proprietærgodserne. Fra disse er Oplysningerne mere mangelfulde, men i visse Perioder er Forgængerens Død den hyppigst angivne Fæsteforandringsaarsag.

At en afdød Fæsters Efterfølger ægtede Enken paa Stedet, forekom meget almindeligt i Forbindelse med Husfæste: 1723—49 i 79 af 214 Tilfælde (36,9 %), 1750—69 stigende til 99 af 175 (56,6 %). Derimod spillede Arv i lige Linje en forsvindende Rolle. Der oplyses for hele Perioden om 58 Sønners og 17 Svigersønners Husovertagelse, kun ca. 6 % af Husfæsterne. Husmandsbørn havde ringe Interesse i at vende tilbage til den fædrene Rønne.

Gik Flertallet af de ældre Husmænd til Inderstklassen, saa rekruteredes Fæstehusmændenes Gruppe til Gengæld i stor Udstrækning fra de yngre Inder-

sters Rækker. Blandt 1443 Husfæstere paa Vordingborggodset havde ca. 250 hidtil været Inderster. Tallet er ikke fuldstændigt, i Virkeligheden maa i Tidsrummet 1720—70 3—400 Inderster have foretaget denne Oprykning. Efter dette Forholdstal skulde i hvert Tiaar henimod 1000 sjællandske Inderster have taget Fæste. Omkring 1770 var der næppe mere end ca. 1500 gifte Inderster paa Sjælland i de Aldersklasser, der her kan komme i Betragtning (de 20—40-aarige); om ugifte Inderster kan der sikkert kun for en mindre Del være Tale. Man maa derfor antage, at Størsteparten af de yngre Inderster efterhaanden har taget Hus-, sjældnere Gaardfæste, hvilket vilde stemme godt med den tidligere Iagttagelse, at der er forholdsvis langt færre Inderster blandt de 40—50-aarige end blandt de yngre Aldersklasser¹³⁰. Først med de omtrent 60-aarige sker der en overordentlig stærk Tilgang til Inderstbefolkningen.

Forskydningerne mellem de tre Bondestandsgrupper er et betydningsfuldt Træk, fordi det for en stor Del drejer sig om Overgange mellem forskellige Erhvervsgrupper. Omkring Midten af det 18. Aarhundrede kom henved 10 % af de sjællandske Gaardfæstere fra de yngre, gifte Landarbejderes Kredts (langt flere var sandsynligvis Husmandssønner), 25—30 % af Gaardmændene blev paa et tidligere eller senere Tidspunkt Fæstehusmænd og Landarbejdere, mens næsten lige saa mange som aldrende gled over i Indersternes Rækker. Af Fæstehusmændene var antagelig 15—20 % oprindelig Inderster, ca. 20 % Gaardmænd. Om Inderstbefolkningen gælder det, at dens yngre, arbejdsføre Aldersklasser for en stor Del opsugedes af Gaardmands- og navnlig Fæstehusmandsgruppen, mens dens ældre og væsentligt tærende Aldersklasser til Gengæld fik Tilgang af gifte og enligstillede Personer fra begge de større Bondestandsgrupper, efter Midten af Aarhundredet dog især fra den stærkt voksende Fæstehusmands-klasse.

Fæstevilkaar. Bestemte og ubestemte Forpligtelser. Fra Tiden efter 1719 er der ved en Række sjællandske Godser bevaret autoriserede Fæsteprotokoller, indeholdende Reversal-Fæstebreve i saa stort Tal, at vi gennem dem er i Stand til at faa et ret fyldestgørende Billede af Fæstevilkaarene i det 18. Aarhundrede. Navnlig Hus-Fæstebrevene bliver efterhaanden baade talrigere og udførligere, saaledes at de Forpligtelser, der paahvilede Fæstehusmændene, gennemgaaende ligger klarere belyst end i Tiden før 1720.

I Modsætning til Gaard-Fæstebrevene, der bandt Fæsteren med meget omfattende og til Dels ubestemte Forpligtelser (Hoveriet), foreskrev de fleste Hus-Fæstebreve bestemte aarlige Ydelser i Arbejde eller Penge, undertiden begge Dele. Selv hvor Fæstebrevene ikke udtrykkeligt nævner Afgiftens Størrelse (hvilket vistnok altid antyder Ugedagsydelse), tør man gaa ud fra, at den kun har varieret indenfor snævre Grænser. Paa et Par Punkter kunde Afgiftsforpligtelserne dog give Anledning til Vilkaarlighed. Svarede Husmanden sin Husafgift i Ugedage, var det ofte i Godsets Interesse, at disse Arbejdsdage blev henlagt til Aarets travle Tider, hvad der kunde gøre et betydeligt Skaar i en Landarbejders Erhvervsindtægter. En alvorlig Ulempe for Husmanden var det ogsaa, naar Tilsigelse til Ugedagsarbejde skete med meget kort Varsel. Om disse Forhold bestemte Fæstebrevene intet. Heller ikke var det klart, hvor langt den Forpligtelse til at føre Tilsyn med Skove, Vænger eller

¹³⁰ Se ovenfor S. 57.

andre af Hovedgaardens Enemærker, som en Del Husfæstere paatog sig, egentlig strakte sig. Endelig var det naturligvis ret vilkaarligt, hvornaar Restancer eller anden Forsømmelighed bevirkede, at Husfæsteren blev sat fra Huset. Pengerestancer kunde i mange Tilfælde inddrives gennem Ugedagsarbejde. Adskillige Fæstebreve hjemlede Herskabet Ret til efter Forgodtbefindende at afkræve Husfæsteren Ugedag *eller* fastsat Pengeafgift. For Godsstyrelsen var det en Fordel at kunne afpasse Ugedagsmængden efter hvert Aars Arbejdsbehov, hvilket dog ogsaa lod sig gøre ved at overføre Ugedage fra et Aar til et andet.

Var de egentlige Afgiftsydelser saa nøje bestemt, at der ikke blev Spillerum for større Vilkaarlighed fra Godsledelsens Side, maatte Husfæsterne i mange Tilfælde svare til andre, mere ubestemte og ofte lige saa tyngende Forpligtelser. Tilsyn med Led og Veje, med Skove eller Vænger kan maaske henregnes hertil, men disse Afgiftsydelser var dog i Regelen knyttet til visse Huse i Henhold til deres Beliggenhed. Mere betød det, at mange yngre Husmænd for overhovedet at opnaa Husfæste maatte paatage sig Forsørgerpligt overfor Forgængerens eller dennes Enke, eventuelt indgaa Ægteskab med Enken eller Datteren paa Stedet. En saadan Forpligtelse medførte ofte, skønt langt fra altid, Nedsættelse af Husafgiften eller fuldstændig Fritagelse for denne, men navnlig Forsørgelsesforpligtelserne blev dog i mange Tilfælde en anelig Byrde, der paa ubestemt Tid hvilede paa Husfæsterens Skuldre. Mangen Godsledelses Bestræbelser for at skaffe alle Godsets Beboere Underhold, saa vidt muligt uden større Skaar i Godsindtægterne, bidrog til at formindske arbejdsføre Husmænds Fortjenstmuligheder og i flere Henseender begrænse deres personlige Frihed.

Paa de fleste Godser havde de Ungkarle eller Inderster, der ønskede at fæste Bo, endog i Løbet af en Aarrække kun Valget mellem et meget begrænset Antal Huse og Gaarde. I mange Tilfælde var der overhovedet næppe noget Valg. Dette medførte *ikke* nogen større Vilkaarlighed m. H. t. de almindelige Afgiftsydelser. Men mange Husmænd maatte paatage sig Forpligtelser, der skabte utrygge Livsvilkaar. Husfæstere, der efter Overdragelsen skulde genopbygge et faldefærdigt Hus, eller muligt forsørge to Familier, yngre Husmænd, der i Tilfælde af Fæsteledighed maatte forpligte sig til at fæste Gaard eller risikerede Soldaterudskrivning, var undergivet Betingelser, der næppe var mindre trykkende end de insolvente Gaardfæsteres. Mest byrdefulde var dog Gaardforsidernes Vilkaar, naar de som Fæstehusmænd foruden Husafgiften maatte svare en Ugedag eller en tilsvarende Pengeafgift som Afdrag paa et større Restancebeløb. Selv om det her drejede sig om en fastsat Ekstraydelse, blev den afkrævet Husmanden med samme Vilkaarlighed som den almindelige Ugedag.

Pligter og Rettigheder kunde være forbundne paa den Maade, at Fæsteren personlig høstede Fordelene, men maatte indestaa for en andens Forpligtelser. Ved Gaardfæster var det i Tiden før Stavnsbaandets Indførelse næppe ualmindeligt, at en Gaardmand med sit Fæste kautionerede for en Søns eller anden ung Slægtnings Forbliven paa Godset. Noget tilsvarende, endda en Art Kvindestavnsbaand, indførtes for en Husmandsdatter paa Knabstrup Gods, idet Faderen modtog et Hus i Dramstrup afgiftsfrit, mod at Datteren forpligtede sig til at tjene Herskabet, Generalmajorinde von Dombroch, saa længe denne maatte ønske det¹³¹.

¹³¹ Knabstrup Fp. 16. Jan. 1736.

Husfæsterens Rettigheder. Endnu i denne Periode var Retten til at »nyde og bruge« et Hus ubetinget Fæstehusmandens Hovedrettighed. Den synlige Fordel begrænsede sig væsentlig til selve Bygningen. Faatallige var stadig de Hartkornshuse, navnlig Skovhuse, der gav Mulighed for et betydeligt Kreaturhold eller Kornavl. Muligvis var dog Husmandens Ret til at nedsætte sig blandt Bønderne som Haandværker eller fri Landarbejder undertiden en saa betydningsfuld Erhvervsrettighed, at denne Fordel kunde sidestilles med Nytten og Brugen af Fæstehuset. Fæstebrevene omtaler i Regelen kun Husmandens Erhvervsforhold i Forbindelse med særlige Forpligtelser. En Undtagelse danner undertiden Haandværkerne. Mange af disse havde købt sig fri for Vornedskab eller Stavnsbaand og kunde som Frimænd (Frikarle) betinge sig Opsigelsesret med $\frac{1}{2}$ Aars Frist. Undertiden blev der tilstaaet dem Ret til at lade deres Børn lære Haandværk¹³².

Rettigheder, der tillige rummede visse Forpligtelser, kunde være knyttet til bestemte Huse. Landsbyernes Smedeboliger blev saa vidt gørligt forbeholdt Smede. Paa Holsteinborg Gods blev i 1761 en Smed afsat ved Dom; hans Efterfølger i Huset drev ikke dette Haandværk og skulde derfor forflyttes, saa snart en Smed kunde opspørges¹³³. En Smed i Østrup paa Løvenborg Gods maatte kun flytte, hvis han kunde skaffe en anden Smed i sit Sted¹³⁴. Adskillige Huse paa Hovedgaardstakst var bestemt for Fæstere (sjældnere Lejere), der drev Haandværk eller egnede sig til Medhjælperstillinger ved Hoved- eller Ladegaard. Et Hus nær Kirken var undertiden forbeholdt Klokker eller Graver. Med et Hus nær Sø eller Strand kunde følge særlige Fiskerrettigheder.

Om Husmandens vigtigste Næringsveje, Kreaturhold og Landbrugsarbejde, siger Fæstebrevene intet. Det er selvfølgelig Rettigheder, der dog ofte i Overensstemmelse med Lands Lov søges reguleret ved Gaard-Fæstebrevens Forbud mod at bortleje Agerjord eller Eng, eller mod Lønnesæd. Sjældnere indeholder ogsaa et Hus-Fæstebrev udtrykkeligt Forbud mod Brugen af Eng, Tørveskær eller Rishugst¹³⁵. Ogsaa Husmænd fik ofte Andel i den aarlige Udvisning i Skove og Tørvemoser. Efter Skovforordningen af 1733 maatte Husmændene, hvor der fandtes Tørvemoser, »nyde af Revlerne noget lidet til Nødtørfugtighed at grave«¹³⁶. Hvor meget Husmændene fik, kom vel i Praksis i højere Grad til at bero paa deres Underhaandsaftaler med Gaardmændene end paa Godsejerens Anordning.

Husfæsterens Udbytte af Husoverdragelsen var naturligvis væsentlig betinget af, om han (og hans Hustru) var sikret Bolig paa Livstid. De ovenfor belyste Overgange fra Husmands- til Gaardmandsstand og (navnlig for de aldrende Fæstehusmænds Vedkommende) til Inderstemand fastslaar, at *Livs-fæstet* ikke blev overholdt efter Fæstebrevens Lydende. Vel kunde Godsstyrelsen ikke lovligt udsætte den Husmand, der svarede sine Forpligtelser, men den havde i Regelen i sin Magt at faa den unge Husfæster til at tage Gaardfæste og den gamle til »godvilligt« at afstaa det Hus, der var ham overdraget paa Livstid. Bygningens Brøstfældighed og Beboerens Restancer gav i de fleste

¹³² Basnæs Fp. 19. Okt. 1752.

¹³³ Holsteinborg Fp. 30. Okt. 1761.

¹³⁴ Løvenborg Fp. 2. Jan. 1771.

¹³⁵ Tølløse Fp. 11. Apr. 1747.

¹³⁶ Frd. af 26. Jan. 1733, § 42.

Tilfælde Husejeren Medhold efter Loven. Men ved Siden af de godsøkonomiske Hensyn virkede i maaske lige saa høj Grad individuelle Forhold til at gøre Livsfæstet illusorisk. Gamle og svagelige Fæstere vilde i de fleste Tilfælde være ude af Stand til at forestaa Gaard eller Hus til deres Dages Ende, en blot nogenlunde betryggende Aftægtsordning var at foretrække for et Livsfæste, der endte i Fattigdom og Besvær. Livsfæstets Forfald, der forøvrigt næppe var mere fremskredet i det 18. end i det 17. Aarhundrede, er ikke i sig selv et Vidnesbyrd om Overgreb mod Bonden. Det afgørende er, om de fratrædende Gaard- eller Husfæstere i nogen Maade blev sikret Underhold paa deres gamle Dage, hvad enten dette for en Del skete for Godsets Regning eller udelukkende til Byrde for den øvrige Bondebefolkning¹³⁷.

Livsfæstet var et Tilbud, som det under visse Forhold var i Besidderens eller Fæsterens, ofte i begges, Interesse at forandre. Ændrede økonomiske Vilkaar kunde skabe bedre Betingelser for dets Overholdelse, men som Tilstanden var paa Sjælland i Stavnsbaandstiden, vilde det nærmest have været en Ulykke for Bondestanden selv, om Livsfæstet var blevet mere konsekvent hævdet.

At Livsfæstet ikke var noget tomt Begreb, fremgaar af Enkernes Stilling. Havde man ladet haant om Enkens Ret til efter Loven at beholde Gaard eller Hus, vilde der ikke have været tilstrækkelig Grund til de mange Enkegiftermaal, som Godsledelsen befordrede, — i det mindste ikke for at faa *Husene* besat. Men mange Husmandsenker beholdt Fæstehus til deres Dødsdag; man kan i den første Reformperiode træffe Forslag om, at Husmandsenker ikke burde sidde i et Hus, som var stort nok til en hel Familie¹³⁸. Kun undtagelsesvis betinges det i et Fæstebrev, at Efterleversken ikke maa beholde Huset¹³⁹. Paa Mørup Gods nævnes i 1771 blandt 47 Husfæstere 5 Enker, men der bemærkes, at 2 af dem allerede er erstattet med andre Fæstere¹⁴⁰. Et særligt Forhold var det, naar en Kvinde selv havde bidraget til Husets Opførelse. I et saadant Tilfælde kunde paa Holsteinborg Gods to ugifte Søstre fæste Hus paa det Vilkaar, at den Sidstlevende (hvis hun forblev ugift) maatte beholde Boligen¹⁴¹.

Fæstehusenes Bygninger. Fra hele Tidsrummet foreligger der i Fæste- og Skifteprotokoller talrige Oplysninger om Fæstehusenes Størrelse (i Fag) og Tilstand (maalt ved Husfældens Størrelse). Gennem Synsforretninger kan der faas et vist Overblik over Husenes Størrelsesforhold, selv om det i adskillige Tilfælde kan være uklart, hvorvidt det drejer sig om Lejligheder i Huse med to eller flere Familier, eller om hele Bygninger. Af de nedenfor anførte 8 sjællandske Godser ejedes de 4 første gennem den foregaaende Tid af Kronen eller af Medlemmer af Kongefamilien, mens de 4 sidste var Proprietærgodser¹⁴². Husfordeelingen efter Størrelse var:

	4 Fag og derunder*	5—6 Fag	7—9 Fag	10 Fag og herover	Huse ialt
Dronninggaard og Sorgenfri 1735	32	22	25	20	99
Frederiksdal 1735	17	21	9	8	55
Jægerspris 1740	15	21	25	21	82
Svanholm og Overbjerg 1745	56	31	12	6	105
Tølløse og Søggaard 1735	22	36	23	1	82
	142	131	94	56	423

* Paa Jægerspris er et Par Huse paa 4½ Fag.

¹³⁷ Se om Aftægtsordning S. 251—54.

¹³⁸ Journaliserede Forslag etc. 1770—71, Nr. 701.

¹³⁹ Knabstrup Fp. 6. Maj 1745.

Allerede dette lille Udsnit viser store Forskelligheder, navnlig er Fordelingen iøjnefaldende uensartet paa Krongodserne og Proprietærgodserne. Paa de to Grupperes samlede Husantal (med angivne Fag) fordelte Husene paa 4 Fag og derunder sig med henholdsvis 27 og 42 %, Huse paa 5—6 Fag med 27 og 36 %, men Huse paa 7 Fag og derover med 46 og 22 %. Ligesom i Kronborg Amt i Begyndelsen af Aarhundredet var omkring Halvdelen af Kronens Huse mere end 6 Fag store, mens Proprietærgodsets Husmandsboliger ikke synes meget aneligere end Indersthusene paa det nævnte Amt¹⁴³. At Inderstallet gennemgaaende var størst i Krongodsegne, bliver mere indlysende ved Iagttagelse af disse Boligforhold. Det er sikkert karakteristisk for Proprietærernes Indstilling, hvad der i den tidligere anførte Beskrivelse fra Næsbyholm og Bavelse oplyses om nogle Husmænd i Tyvelse: de havde først »fundet godt at tage Inderster til sig«, senere at dele Husene imellem sig, men Godset vilde drage Omsorg for, at de virkelig kom til at betale hver for sig. Paa Krongodserne bidrog Inderstvæsenet, navnlig en mere gennemført Aftægtsordning, derimod til en relativ Formindkelse af Huspengeindtægterne i det 18. Aarhundrede.

Efter Midten af Aarhundredet bliver der paa enkelte Godser opført en Del noget større Huse, eller de gamle Huse faar flere Fag bygget til. Særlig betydelig er Forøgelsen af Husenes Gennemsnitsstørrelse paa Jægerspris, hvor Godsbeskrivelsen fra 1773 viser, at Husene paa indtil 6 Fag siden 1740 er gaaet ned fra 36 til 17, de øvrige forøget fra 46 til 79; Antallet af Huse med 10 Fag og derover var fordoblet. Dette lærer, at Husantallets Stigning ikke er nogen tilstrækkelig Maalestok for Bosættelsesmulighedernes Vækst. Navnlig paa Krongodserne voksede Husmandsbefolkningen stærkere, end Husantallene lader formode. Mange Huse var delt i to halve Fæstehuse, andre i Fæstehus og Inderstbolig.

Boligforholdene bedredes en Del fra Slutningen af det 17. til omkring Midten af det 18. Aarhundrede. Skorstenene blev mere almindelige. Paa Svanholm og Overbjerg var der dog endnu 1745 kun Skorstenene ved ca. Halvdelen af Husene¹⁴⁴, men paa Næsbyholm og Bavelse Godser i 1751 ved næsten alle Fæstehuse¹⁴⁵. Baade paa Krongodset og flere Proprietærgodser ydedes der Bygningshjælp. I 1720'erne og senere indskærper Fæstebreve i Vordingborg-Distrikterne, at nye Huse skal bygges med forsvarlig Skorsten, undertiden ogsaa med Bagerovn. Mange Haandværkeres Huse adskilte sig betydeligt fra Flertallet af Husmandsboliger. Deres Beskæftigelse krævede det, eller de havde Raad til det. En Smed paa Løvenborg Gods havde 10 Fag Hus, deraf 3 Fag Smedje med Tegltag¹⁴⁶. Paa Holsteinborg fik en Snedker sammen med en anden Fæster Huspladser og Ret til at bygge saa mange Fag Hus, han paa egen Bekostning formaaede¹⁴⁷. Da Husopførelsen meget ofte skyldtes en fæstesøgende Husmands Initiativ, blev Boligstandarden i temmelig høj Grad afhængig af yngre Husmænds økonomiske Evne og eventuelle Haandværkerduelighed, selv om Bygningshjælpen i Penge eller Materialer (oftest et Træ fra Skoven og Sten til en Skorsten) og 2—3 Aars Afgiftsfrihed var en god Haandsrækning. De fleste foretrak at istandsætte et brøstfældigt Hus, fremfor at bekoste et nyt. Synsforretningerne vidner om, hvorledes der blev lappet paa Brøstfældighederne, og Fæsteprotokollerne viser, hvor ofte ny Fæstere i Stedet for at yde Indfæstning paatog sig Istandsættelser og Nyopførelse af et Par Fag. Mange nytillkomne Huse var ogsaa i denne Periode let ombyggede Gaardlænger, navnlig fra nedlagte Gaardsæder. Blandt de ca. 90 »nye« Huse, der i Perioden 1723—70 dukker op i Vordingborg Rytterdistrikts Fæsteprotokoller, hidrører over en Trediedel fra saaledes udstykkede Gaardsbygninger. Ogsaa paa Proprietærgodserne maa Begrebet »nye Huse« i mange Tilfælde fortolkes som »nyindrettede«.

¹⁴⁰ Mørup Jb. 1771. LA. — Ogsaa Manden var dog ofte nødt til at opgive Fæstet, naar Hustruen faldt fra. Paa Jægerspris maatte i 1767 en Husmand frasige sig Fæste, da hans Hustru var fordøft til København »at tjene for Amme« (Fp. 30. Apr. 1767, Nr. 7).

¹⁴¹ Holsteinborg Fp. 28. Nov. 1750.

¹⁴² Kilderne er: Beskrivelse og Dokumenter vedrørende Frederiksdal, Dronninggaard og Sorgenfri 1735—61. RA. — Beskrivelsesforretning vedkommende Jægerspris Slot og Gods 1740. LA. — Kommissionsforretning over Svanholm og Overbjerg Gaarde og Godser 1745. RA. — Synsforretning over Tølløse og Søgaard Godser 1735. LA.

¹⁴³ Se ovenfor S. 77.

¹⁴⁴ Anf. Beskrivelse i RA. Kakkelovn havde her kun 21 af 80 Gaardbeoere.

¹⁴⁵ Den omtalte Beskrivelse i LA. (Synsforretning ca. 1751).

¹⁴⁶ Løvenborg Fp. 2. Jan. 1771.

¹⁴⁷ Holsteinborg Fp. 26. Feb. 1752.

Selv om Godsstyrelsen havde i sin Magt at forholde Husbeboeren Fæstebrev, til Istand-sættelsen var tilendebragt, blev Resultatet ikke altid videre heldigt. Paa Jægerspris overvejede Godsinspektør Fleischer i Begyndelsen af 1770'erne, om det ikke var raadeligst »i Henseende til Bygningens Varighed« at lade Husene sætte i Stand for Ejerens Regning, og til Gengæld kræve fuld Indfæstning af Beboerne¹⁴⁸. Flere Synsforretninger viser dog, at Husene snarere var i bedre Stand end Gaardene. Med nogenlunde Sikkerhed kan de fleste Huse ved de tidligere anførte Beskrivelsesforretninger i Perioden 1735—51 inddeles i Huse i 1) god, »lovlig« eller »passabel« Stand, 2) maadelig Stand og 3) slet Stand. Enkelte falder dog udenfor Rubriceringen.

	1	2	3	Huse ialt
Dronningborg og Sorgenfri 1735	89	7	7	103
Frederiksdal 1735	32	5	10	47
Jægerspris 1740	43	11	27	81
Svanholm og Overbjerg 1745	25	15	36	76
Tølløse og Søgaard 1735	38	32*	3	73
Næsbyholm og Bavelse 1751	49	18	11	78
	276	88	94	458

* Heraf dog mange med Mangler.

Ildstedernes Beskaffenhed var iøvrigt Hovedsagen. At de fleste Husmandsboliger efter Datidens Opfattelse var ret gode, siger ikke noget afgørende om Beboernes økonomiske Forhold. Af de 49 Næsbyholm-Bavelse Husmænd, hvis Huse var i god Stand, faar kun 25 deres øvrige Omstændigheder, med særligt Henblik paa Indbo og Besætning, takseret lige saa fordelagtigt.

Skifteforretninger efter 1720 vidner om en betydelig Prisstigning paa Bygningsmaterialer, hvilket ogsaa bekræftes i Litteraturen efter Midten af Aarhundredet. Et økonomisk Tidsskrift bringer i 1750'erne udførligere Overslag over Omkostningerne ved Gaardopførelse. En mindre Gaard paa 22 Fag (10 Fag Stuehus, 12 »Fæ- og Lohus«) beregnes at ville koste ca. 150 Rdl., heraf Stuehuset alene godt 85 Rdl.¹⁴⁹. De forholdsvis faa Angivelser af Huses Værdi peger ligeledes i Retning af en halv Snes Rdl. pr. Fag, i enkelte Tilfælde endog mere. I Skotterup, Kronborg Amt, vurderes et 6 Fags Hus til 68 Rdl.¹⁵⁰. I Snekkersten betales samtidig et Hus med 50 Rdl. For en Pris af 36 Rdl. i Mk. købte Jægerspris Gods et 7 Fags Hus i Over Draaby, men Huset var næppe nyopført¹⁵¹. Paa Løvenborg Gods opførtes i 1753 et Hus i Sdr. Jernløse for 36 Rdl. 66 Sk. (deraf 17 Rdl. 5 Mk. Arbejds løn), 7—8 Rdl. pr. Fag var ved Stuehusopførelser det almindelige¹⁵².

Fra Lolland hedder det, at Huse opført ved Hoveribønders Hjælp paa Hovedgaardstakst eller i Landsbyen, kom til at koste 8—10 Rdl. pr. Fag, de karakteriseres som dyrt og daarligt Arbejde¹⁵³. Omkring 1760 medgik der dog, efter Nationaløkonomen O. D. Lütkens Beregning, 80 Rdl. til Opførelsen af et solidt Gadehus¹⁵⁴.

6. Fæstehusmænds Afgifter (indtil o. 1770).

Omkring Midten af Aarhundredet skete der en væsentlig Forbedring af Landbrugskonjunkturerne. Den korndyrkende Del af Bondestanden fik lettere ved at udrede Skatter og Landgilde, men de stærkt voksende Hoverikrav som Følge af, at Hovedgaardene havde faaet øget Interesse af et mere intensivt

¹⁴⁸ Jægerspris Fp. 27. Juli 1774 (S. 186).

¹⁴⁹ Økonomisk Journal 1757, S. 235—48.

¹⁵⁰ Kronborg Skp. 10. Nov. 1761.

¹⁵¹ Jægerspris Fp. 27. Apr. 1770.

¹⁵² Løvenborg Godsregnskaber 1753 og flg. Aar (LA). For 6 Rd. 52 Sk. blev der af en Gaards Udlænge indrettet 2 Huse i Rejstrup (Regnskab 1. Maj 1757—1. Jan. 1759).

¹⁵³ Journaliserede Forslag, etc. 1768, Nr. 99 (Forpagterten paa Christiansdal v. Nakskov 13. Maj 1768).

¹⁵⁴ O. D. Lütken: Undersøgninger ang. Statens alm. Økonomi (Sorø 1760—61) II, S. 191.

Landbrug, betog Gaardbrugerne en god Del af Fremgangens Frugter. Ogsaa gennem stigende Indfæstninger forøgedes Gaardfæsternes Gennemsnitsafgifter. Gjaldt noget tilsvarende Fæstehusmændene?

Allerede før 1720 svarede de fleste Husfæstere deres Hovedafgift i Penge, Hus- eller Arbejdspenge (i Jordebøgerne ofte slaaet sammen med en mindre Landgildeydelse), mens dog et betydeligt Mindretal gjorde Ugedage. Hvad enten man nu opfattede Huspengene som det, de oprindelig var: en Hoveriafløsningssum, eller som en Bygningsafgift, en »Fagskat«, saaledes som man i det 18. Aarh. ofte forklarede den, kunde det formodes, at denne Afgiftsydelse vilde blive i høj Grad foranderlig. Hoveriet udvidedes, Arbejdslønningerne steg noget og endnu mere steg Bygningsværdien. Men Husafgiften holdt sig gennem hele Perioden 1720—70, ja, frem til de store Landboreformers Tid, ret uforandret paa den Gennemsnitshøjde af 3—4 Rdl., som den allerede før 1720 syntes at have naaet paa de fleste Godser. Paa Krongodserne var den endog dalende. Kun de forøgede Ekstraydelser giver Grund til at tale om voksende Afgifter for Husmændenes Vedkommende.

Det kunde ligge nær at antage, at Husafgifternes ringe Stigning i første Række skyldtes Husmandsstandens lidet forbedrede økonomiske Vilkaar. I en Periode, hvor Gaardbrugernes Indtægter næppe satte dem i Stand til at ofre mere end højst fornødent paa Daglejrhjælp, var der trods Levnedsmidlernes Prisbillighed næppe store Fremgangsmuligheder for en talstærk Landarbejderstand. Senere, da Kornprisernes Stigning og det voksende Hoveri havde stimuleret Efterspørgslen efter Arbejdskraft, blev Ekstraskatten en ny Byrde for Husmandsbefolkningen. Det var ikke Godsejerne forbudt at forøge Husafgiften, men forbød Forholdene i sig selv det ikke?

Hovedaarsagen til de næsten uforandrede Husafgifter var dog sikkert en anden. Ejendommeligt for dansk Godshusholdning i det 18. Aarh. var ikke blot Landgildens Uforanderlighed, men overhovedet Jordebogsindtægternes Fasthed. Antallet af hoverifri Bønder kunde stige eller dale, men Hoveripengene var som oftest de samme, ca. 1 Rdl. pr. Td. Hrtk. Fæstehusenes Tal forøgedes stærkt, men Afgiften af det enkelte Fæstehus ændredes kun, naar ganske særlige Grunde talte for det. Konjunkturer spillede ikke ind. Følgen var for Gaardfæsternes Vedkommende, at mangan saakaldt hoverifri Bonde slap med en Pengeafgift paa 6—8 Rdl., samt nogle Ægter eller anden begrænset Hoveriydelse, en Byrde paa ialt næppe 12—14 Rigsdaler, paa et Tidspunkt, hvor Hoveribondens Arbejdsydelser maatte takseres til mindst 25—30 Rdl. Tilsvarende, skønt næppe saa grelt, var Forholdet mellem Huspengebetalere og Ugedagsydere blandt Husmændene. Men Godserne behøvede kun et begrænset Antal Ugedage og foretrak Pengeydelser af de fleste Husfæstere. At Afgiftsvilkaarene blev saa lempelige, skyldes næppe udelukkende de faste Jordebogsafigifter. Naar 3—4 Rdl. regnedes lig med 52 Ugedage paa egen Kost, altsaa 6—8 Skilling pr. Arbejdsdag, bidrog dette i nogen Grad til at vedligeholde en Forestilling om »passende Arbejdsløn«, som var hensigtsmæssig, hvad enten det gjaldt at tilfredsstille bebyrdede Hoveribønder eller at modarbejde Landarbejderes høje Lønkrav.

Vi møder noget lignende i Norge: de lave Lønsetser i Pladshusmændenes Kontrakter betød vel ikke synderligt, for saa vidt Husmanden fik billige Naturalydelser til Gengæld, men de modvirkede dog en Stigning af Daglønnen

ved frit Arbejde. I Egne med udbredt Husmandsvæsen var Landarbejderløningerne forholdsvis lave¹⁵⁵. De danske Godsejere havde ligesom de norske Gaardmænd Interesse af, at Jordbrugerne undgik større kontante Udgifter til Daglejere og søgte at holde Pengebetalingslønnen nede, hvorimod de var mere vaklende i deres Sympati for Naturallønning¹⁵⁶.

Husafgifterne maa ses som Led i et Godssystem, der ikke først og fremmest var baseret paa Jordebogsindtægterne, men paa billig Arbejdskraft til Hovedgaardsmarkerne. Husmændene var Hoveriets Reserve, som ikke burde tynges af for store Afgiftsbyrder.

Indfæstninger. Var Indfæstningerne et paalideligt Barometer for Bondestandens økonomiske Kaar, kan der for Gaardmændenes Vedkommende udlæses en betydelig Bedring efter 1750, idet Indfæstningerne stiger baade i Antal og i Størrelse. Dog er der gennem hele Tidsrummet 1720—70 Godser, hvor Indfæstninger kun undtagelsesvis forekom; ofte maatte den tiltrædende Fæster i Stedet betale Forgængerens Gæld, paatage sig at sørge for Besætning eller at istandsætte Gaardens Bygninger. Paa de 15 i Bilag VII opførte Proprietærgodser steg Indfæstningerne som følger:

	Antal Gaardfæster		Samlet Beløb		Gennemsnit	
	(i Parentes Godsantal)	Indfæstninger	Rdl.	Sk.	Rdl.	Sk.
1720—29.....	358 (11)	75	910	64	12	14
1730—39.....	482 (10)	106	1604	72	15	14
1740—49.....	545 (11)	111	1688	64	15	20
1750—59.....	433 (14)	137	2631	64	19	20
1760—69.....	493 (13)	167	4367	—	26	11

Før 1750 betalte kun ca. $\frac{1}{3}$ af Gaardfæsterne Indfæstning, efter 1750 ca. $\frac{1}{3}$, og Gennemsnitsbeløbet mere end $1\frac{1}{2}$ -dobledes. Paa Krongodserne synes Indfæstninger langt almindeligere, men Beløbene var smaa, i Vordingborgdistriktet sjældent over 10—15 Rdl., en Del endog under 5 Rdl. Lignende lave Indfæstninger, men færre i Tal, forekommer paa Jægerspris. Derimod var paa Københavns Magistrats Gods i Perioden 1728—61 kun et Mindretal af Gaardene fæstefri; næsten $\frac{1}{3}$ af Gaardfæsterne betalte over 20 Rdl.¹⁵⁷.

Husmændenes Indfæstninger var ikke en Godsindtægt af større Betydning. Det var vigtigere, at Husbeboerne i Regelen paatog sig at istandsætte de brøstfældige Boliger. Paa mange, maaske de fleste Godser var Husindfæstninger sjældne, betaltes i Regelen kun af Hartkornshuse eller fordelagtige Haandværkerboliger; disse kom ret almindeligt op paa 5—10 Rdl., mens de øvrige Husindfæstninger som oftest var paa 1—4 Rdl. En Gennemsnitsberegning kan derfor blive lige saa misvisende, som hvis man for Gaardenes Vedkommende iberegnete Møllergaarde og Kroer med deres ofte trecifrede Indfæstningsbeløb. Tallene fra 3 Godser, hvor Materialet er nogenlunde betydeligt, Aastrup, Hellestrup og Holsteinborg, vil give et Indtryk af, at den økonomiske Kurve tegnede sig lidt anderledes for Husmænd end for Gaardmænd:

¹⁵⁵ S. Skappel: Om Husmandsvæsenet i Norge, S. 125 ff.

¹⁵⁶ Se nedenfor S. 234 ff.

¹⁵⁷ Linvald: Bistrup, S. 110.

	Husfæster		Sum		Gennemsnit	
	ialt	Indfæstninger	Rdl.	Sk.	Rdl.	Sk.
1720—29.....	67	38	57		1	48
1730—39.....	59	13	33		2	52
1740—49.....	49	24	101	32	4	39
1750—59.....	102	35	163	3	4	63
1760—69.....	139	28	141	64	5	6

Der er ligesom for Gaardfæsternes Vedkommende en Stigning i Indfæstningernes Gennemsnitsstørrelse, men ikke i Antallet af indfæstningsyndende Husmænd, efter 1750 endog en betydelig relativ Tilbagegang, navnlig i 1760'erne (Ekstraskattens Indførelse!). Paa Krongodserne betalte forholdsvis langt flere Indfæstning, men Summerne var mindre, i Vordingborgdistriktet o. 1760 almindeligt 2—4 Rdl. Samme Takst gjaldt paa Jægerspris, idet dog Beboerne i Skoven svarede 6 Rdl. Yderst almindeligt var det, at den tiltrædende Fæster blev fri for Indfæstning mod at istandsætte Huset. Endvidere kunde der tilstaa Husfæstere, der var Frimænd, Frihed i Henhold til deres Pas og Fribrev. — Indfæstningen af visse Huse tilfaldt undertiden Ridefoged eller Forvalter, andre Steder havde han bestemt Andel i denne Godsindtægt, paa Løvenborg saaledes 10 %¹⁵⁸.

Landgilde. Hartkornshusene var faa, og betydelige Landgildeafgifter af Huse forekom ogsaa i denne Periode sjældent. Paa Jægerspris svarede en enkelt Husmand af 1 Skp. 1 Fdk. Hrtk. den usædvanlige Landgilde af $4\frac{1}{8}$ Skp. Rug og et Par Høns; iøvrigt nævner Jordebogen 1733 et Par Mark i Landgilde af de fleste Husmænd, 87 svarede ialt 41 Rdl. 8 Sk.. Paa samme Gods fik en Husmand 1769 Halvdelen af sin Landgilde eftergivet, da et nyt Hus blev opført paa hans Grund¹⁵⁹. Hoverireglementerne o. 1770 viser, at enkelte Husmænd endnu svarer Landgildehavre, i Regelen en Tønde¹⁶⁰. Men de fleste Landgildeafgifter er omregnet i Penge og slaæet sammen med Husafgiften. Paa Kongsdal svarede en Husfæster 16 Rdl. af et Hus med over 7 Skp. Hartkorn, en anden 10 Rdl. af Hus og ca. 2 Skp., mens en Husmand paa Mørkegaard Gods slap med 4 Rdl. 4 Mk. af et Hus med næsten 3 Skp. Hrtk. 7 Husmænd paa Benzonslund svarede hver 4 Mk. i Landgilde, det samme havde Sonnerupgaard i Indtægt af »Skidenhuset«, hvis Bygning ellers hørte til Eriksholm¹⁶¹. Fæsteprotokoller fra Krongodset i Kronborg Amt oplyser, at der af Husene paa Gaardes Grund ofte svarede 2 Mk. til Gaardbeboeren. Paa Sorø Akademis Gods, hvor en meget betydelig Del af Husene var opført paa Gaardes Grund, betalte de en mindre Afgift til disse; Smeden i Fulby skulde saaledes hvert Aars Mortensdag til en Gaardmand sammesteds yde 1 Td. 4 Skp. Havre, Strøgmaal¹⁶².

Ugedage og Huspenge. Paa den store nordiske Krigs Tid ydede kun 10—15 % af Husmændene paa Krongodserne Ugedage, mens Forholdet var væsentligt anderledes paa Proprietærgodserne¹⁶³. Fæsteprotokoller fra den følgende

¹⁵⁸ Aastrup Fp. i 1740'erne. — Løvenborg Regnskaber 1753—54. LA.

¹⁵⁹ Jægerspris Jordebogsregnskab 1769, se Nr. 80. RA.

¹⁶⁰ Benzonsdal Hoverireglement (Smeden i Valby Tostrup), Merløse do. (3 Hmd. i Merløse By, hver med 1—2 Skp. Hrtk.).

¹⁶¹ Hoverireglementerne fra de nævnte Godser o. 1770.

¹⁶² Sorø Fp. 23. Juni 1728. Smlg. Smedehus i Gyrstinge, Fp. 10. Juni 1757.

¹⁶³ Se ovenfor S. 84 ff.

Periode giver Formodning om, at Pengeafløsningen skrider frem indtil omkring 1750, hvorefter Antallet af Ugedage sine Steder vokser noget. Sikre Slutninger kan dog ikke drages, da Husmænd med Ugedage ofte i lang Tid synes at have siddet uden Fæstebreve. Paa Hørbygaard udstedtes i 1744 16 Hus-Fæstebreve, 10 lød paa Ugedagsydelse; i 1757 modtog 38 Husfæstere paa Aastrup Fæstebreve, 22 skulde forrette Ugedage. Opgørelser vanskeliggøres ogsaa derved, at mange Husmænd var forpligtede til paa Herskabets Forlangende at gøre Ugedag i Stedet for den i Fæstebrevet fastsatte Pengeafgift; dette var Tilfældet med de fleste Husfæstere paa Grevskabet Holsteinborg. Jordebogsangivelserne bliver da næppe noget sikkert Maal for det faktisk forrettede Ugedagsarbejde, og man kan heller ikke af Ugedagenes Tal med Bestemthed slutte sig til Ugedagsmændenes, da Gaardforsiddere undertiden svarede en ekstra »Trældag«. Endelig havde jo en Del Husbeboere i Stedet for Ugedage eller Huspenge Tilsynsforpligtelser eller andre Arbejdsydelser at svare til.

Nedenstaaende Uddrag af Jordebogsmateriale fra 1730'erne til ca. 1775 vil dog give et Indtryk af Ugedagenes Udbredelse og Anvendelse i denne Periode¹⁶⁴.

	Aar	Huse (Beboere)	Hmd. m. Ugedage	Anførte Arbejder
Aagaard	1736	62	8	4 andre holder Gærder vedlige, 1 gør Restancedag
Gjeddesdal og Benzonsdal*	1737	125	27	Flere Husmænd graver Grøfter
Aggersvold	1737	86	7	Desuden har 4 Grøftegravning, 1 udfører Murreparationer, flere har Restancedage
Benzonseje	1737	58	5	Grøftegravning
Espegaard	?	29	8	
Løvenborg	1751	89	23	Desuden 9 med forskellige Ar- bejdsydelser
Næsbyholm-Bavelse	1751	78	17	
		(ufuldst.)		
Frydendal	1763	92	ca. 30	Mest Havearbejde og Brænde- hugning
Løvegaard	1765	25	4	
Bøstrup	1769	38	8	2 holder Gærder i Stand
Ledreborg	o. 1770	162	43	7 har Gærdelukning
Skullerup	o. 1770	40	36	
Vibygaard	o. 1770	46	11	Hegnсарbejde
Sonnerup	o. 1770	80	—	Ugedage afskaffet
Søgaard	o. 1770	46	7	6 Tilsyn, 1 Hegnsarbejde
Eriksholm og Holbæk Ladegaard	o. 1770	96	45	12 vedligeholder Grøfter og Gærder
Bonderup**	o. 1770	54	?	Hjælp ved Gærder, samt ved Tærskning
Gislinge	o. 1770	30	23	1 Hegnsarbejde
Mølleborup	o. 1770	34	34	
Benzonslund	o. 1770	31	9	Hjælper bl. a. ved Høghøsten
Bjergby	o. 1770	46	4	1 Gærdelukning
Kongsdal	o. 1770	53	14	
Nørager	o. 1770	43	20	
Juellund	o. 1770	47	21***	
Mørup	1771-72	56	10	
Tølløse	1774	75	15	5 Grøftegravning og Opsyn

* Paa Gjedesdal er der o. 1770 efter Hoverireglementet 72 Husmænd, 21 har Ugedage.

** Nogle Husmænd Pengeafgift, andre en Arbejdsdag om Ugen. Antal nævnes ikke.

*** Enkelte af disse dog muligvis af andre Grunde fri for Pengeafgift.

Kun enkelte navnlig af de mindre Hoved- eller Ladegaarde synes at have haft betydelig Hjælp af Husmændene ved selve Landbrugsarbejdet; her indskrænkede man sig i Regelen til 1 eller 2 aarlige Høst- eller Ladedage. Vedligeholdelsen af Grøfter og Hegn var ofte en fast Forpligtelse for Husmænd paa Hovedgaardstakst. Et Kort over Benzonsdal Hovedgaardsmarker o. 1770 viser dog, hvorledes ogsaa dette Arbejde deltes mellem Husmænd og Hovbønder. Markhusmændene varetog navnlig de indre Hegn; en ved Hedehusene beliggende Hovmark blev indhegnet af de derboende 4 Husmænd¹⁶⁵. Paa Gjeddesdal vedligeholdte efter Hoverireglementet o. 1770 8 Markhusmænd 2880 Favne Hovmarksdiger. 3 Husmænd paa Hørbygaard Gods holdt hver Tredieparten af Grøfterne omkring Tudselum i Stand¹⁶⁶. Ogsaa Havearbejde hørte til Husmændenes Ugedagsbeskæftigelser, selv om det sjældnere udtrykkeligt nævnes.

Det var naturligvis i Hovbøndernes Interesse, at saa mange Arbejder som muligt blev forrettet af Husmændene. Der opstod let Tvistigheder som Følge af Ugedagenes Afløsning med Pengeydelse. Paa Gl. Kjøgegaard, hvor Hoverivillaene synes at have været overmaade haarde for Gaardmændene, klagede disse i 1760'erne over, at de maatte forrette det Arbejde, som ellers var Husmændenes: vaske Tøj, klippe Faar, arbejde i Haven, male Malt og spinde (eller give Penge for Hovspind). Forpagter Brasch forsvarede sig med, at disse ikke særligt betydelige Arbejder kun var, hvad de fleste Forpagtere krævede af deres Hovbønder¹⁶⁷. I et Tidsskrift fra Struenseetiden støder man paa et Landmandsbrev i sjællandsk Dialekt. Bønderne (eller dog snarere en bondevenlig Skribent paa Hovbøndernes Vegne) gør Paastand om, at Herskab og »Pagtere« selv skulde drive Hovedgaardsjorderne: »di har jo huusfolk Nog, horfor ka di ecke brues te Mejed a ded hoveri vi maa gøre? — Mæn det er sant, saa Møster di dørre huuspænge, aa ded vil di væl ecke Ræt gærne . . .«¹⁶⁸.

Bortset fra Markhusmænd paa Hovedgaardstakst var det navnlig jordløse Husmænd, der gjorde Ugedagsarbejde. Om Fæstere af Hartkornshuse foreligger der en stor Mængde Oplysninger, indhentet i Henhold til Danske Kammeres Cirkulære til Amtmændene 3. Sept. 1771. Hoveriforordningen af 20. Febr. 1771 havde givet Anledning til en Del Misforstaaelser, idet Fæstere af mindre end 1 Td. Hartkorn adskillige Steder skød sig ind under Forordningens Bestemmelser og vægrede sig ved at forrette mere end et Par Ugedage pr. Skp. Hrtk. Regeringen udbad sig da hos Godsejerne Efterretninger om, hvad hver enkelt Hartkornshusmand svarede i Penge, Korn eller Arbejdsydelser med Opfordring til at anføre, hvad der efter Ejerens Mening for Fremtiden burde kræves. »naar paa et eller andet Sted kunde være Fordele eller Bekvemmeligheder forbunden med ringe Hartkorn, saaledes at Nytten og Brugen deraf ved slige Omstændigheder blev mere værd«¹⁶⁹. De amtsvis ordnede Fortegnelser viser, at der indsendtes Oplysninger om henimod 6000 Fæstere, forholdsvis flest

¹⁶⁴ Løvenborg og Mørup Jordebøger og Næsbyholm-Bavelse Beskrivelse i Godsarkiverne (LA.), Godserne fra o. 1770 efter Hoverireglementerne i Henh. t. Fr. af 6. Maj 1769 (RA.), de øvrige efter trykte Jordebøger og Auktionskonditioner (K.B.).

¹⁶⁵ I Hoverireglementet i Henh. t. Frd. af 12. Aug. 1773.

¹⁶⁶ Hørbygaard Fp. 14. Nov. 1747.

¹⁶⁷ Ldv. K. 1767—73. Dokumentfortegnelser m. v., 7. Læg, VIII.

¹⁶⁸ Magasin for patriotiske Skribenter 1771, Nr. 66, VI.

¹⁶⁹ Danske Kammer. Anf. Cirkulære. Pk. Indberetninger ang. Skyld af matrikuleret Hartkorn under 1 Tønde. 1771—72. A.

fra den sjællandske Øgruppe. Afgiftsforholdene indenfor de forskellige Landsdele kan her sammenlignes, hvad Hartkornshusene angaar. Ved efterfølgende Sammentælling er dog en Del Smaaredsel udeladt.

	Huse	Tdr. Hrtk.	Rdl.	Tdr. Korn	Ugedage	Aarlige Dage	
						Gangdage	Spanddage
Sjælland	782	191	2468	50	21	995	158
Lolland-Falster	799	174	3156	89	172	14.073	
Fyn-Langeland	872	239	2897	143	419	22.550	28 ¹ / ₂
Jylland	3133	979	7186	242	715	46.605 ¹ / ₂	346

Paa Sjælland ydede kun 2,7 % af Hartkornshusene Ugedage, paa de sydlige Øer derimod 21,5 %, i Jylland 22,8 % og paa Fyn endog 48 %. Beregnes en Ugedag til 52 Gangdage, en Spanddag til 2 Gangdage, forrettedes der gennemsnitligt kun 3 Arbejdsdage (Gangdage) pr. sjællandsk Hus med Jord, 29 af hvert lolland-falstersk. af et fynsk 51 og af et jysk Hartkornshus 26¹/₂ Dag. Samtidig var Pengeafgiften langt højere paa Fyn og Lolland-Falster end i Jylland og paa Sjælland, hvortil dog maa bemærkes, at de fleste sjællandske Hartkornshuse laa i udprægede Krongodsamter, og at Husafgifterne var lavest paa Krongodserne. Mest iøjnefaldende bliver dog de i Sammenligning med sjællandske Forhold meget betydelige Arbejdsydelse, der afkrævedes Smaa-brugerne paa de øvrige Øer. Paa Sjælland var det en udbredt Opfattelse, at Jordbesiddelse gjorde en Husmand uegnet som Landarbejder, og at de smaa Jordbrugere vilde have vanskeligt ved at klare sig økonomisk. Fæsteprotokollerne viser imidlertid, at en stor Del af Hartkornshusene bortfæstedes til Haandværkere, der utvivlsomt hellere ydede Pengeafgift end Ugedag, ligesom deres Erhverv som oftest stillede dem udenfor de egentlige Landarbejderes Kreds.

I et Tidsskrift fra 1760'erne hedder det, at der af et Gadehus med »skikkelig Kaalhave« bør svares 4 Mk. pr. Fag i aarlig Husafgift, af et 6 Fags Hus 4 Rdl., det halve til Paaske og det andet halve til Mikkelsdag, eller i Stedet en Ugedags Arbejde af Beboeren. »til hvad Arbejde, han med sin Person kan overkomme at forrette«¹⁷⁰. 4 Mk. pr. Fag var utvivlsomt den omtrentlige Gennemsnitsydelse, men Fæsteprotokollerne oplyser dog, at der indenfor et Godsomraade kunde svares 4 Rdl. saavel af Huse paa 4—5 Fag som af andre paa 6—7. Husets Brugsværdi har naturligvis ikke staaet i ligefremt Forhold til Fagantallet. Naar Huse paa fjerntliggende Strøgods ofte var ansat til forholdsvis lav Pengeafgift, kan dette vel skyldes, at Beboeren paa Grund af den lange Vej til Hovmark eller Hovedgaard ogsaa vilde være mindre værd som Ugedagsarbejder. I Praxis tog man der vistnok større Hensyn til Beboerens Betalingssevne og Arbejdsdygtighed, end det kan udlæses af Jordebøger eller Fæsteprotokoller.

Generalhoverireglementerne fra o. 1770 og Jordebøger fra omtrent samme Tid giver kun for de færreste Godsers Vedkommende fuldstændige Oplysninger om Husmændenes Afgiftsforhold. Nedenstaaende Oversigt over Husafgifter paa en Snes sjællandske Godser omfatter kun Husbeboere, hvis Afgifter (bortset fra Høst- og Ladedage, samt ofte en gaaende Rejse, se nedenfor!) er angivet i Penge. Ikke faa Husmænd anføres kun for Grundskyld, men mange af disse har antagelig desuden svaret en Ugedag, andre staa for Ugedag

¹⁷⁰ Juridiske, medicinske og økonomiske Tidender 1767, Nr. 51 (»Om Fæstebønder og Husmænd«).

alene og atter andre for Ugedag samt en Pengeafgift paa i Regelen nogle faa Mark. Kun ganske enkelte Godser ansætter saa godt som alle Huses Afgiftsydelser i Penge.

Godser	Afgiftsydere (i Parentes det samlede Antal Hmd.)	Over					Under	
		4 Rdl.	4 Rdl.	3-4 Rdl.	2-3 Rdl.	2 Rdl.		
Aastrup	45 (77)	11	15	8	11			
Benzonsdal	64 (72)	7	13	21	21	2		
Gjeddesdal	46 (72)	3	28	8	6	1		
Spanager	14 (28)	7	2	1	4			
Holsteinborg-Snedinge . . .	100 (111)	3	65	10	16	6		
Fuirendal	46 (55)	34	5	3	1	3		
Bøstrup	38 (38)	3	6	12	17			
Bjergby	35 (46)	7	10	9	8	1		
Benzonslund	22 (31)	5	13	3	1			
Gislinge	28 (30)	2	2	14	8	2		
Eriksholm og Holbæk								
Ladegaard	40 (96)	18	9	6	6	1		
Kongsdal	36 (53)	12	15	2	5	2		
Søgaard	43 (46)	17	13	6	5	2		
Juellund	21 (47)	16	4		1			
Sparresholm	60 (63)	45	15					
Basnæs Jb. 1764	39 (42)	30	7	1	1			
Jægerspris Jb. 1773	90 (96)	1	68		21			
Kalundborg og Lerchenborg								
Jb. 1779	221 (247)	12	77	28	74	30		
Tølløse Jb. 1774	68 (75)	8	37	9	13	1		
	1056 (1325)	241	404	141	219	51		

Indenfor 14 af de 19 Godsomraader betalte mere end Halvdelen af de til Pengeafgifter ansatte Husfæstere 4 Rdl. eller derover. Som egentlig Husafgift var Summen 4 Rdl. endnu almindeligere, end Oversigten viser, idet en betydelig Del (Antallet kan ikke bestemmes med Sikkerhed) af de 241 svarede 4 Rdl. for Huset, men nogle Mark af Grunden. Kun paa 7 Godser med tilsammen 307 Afgiftsydere oversteg Gennemsnitsafgiften 4 Rdl. Husmænd med Jord betalte saa godt som altid 4 Rdl. eller mere. Haandværkere og Beboere paa Hovedgaardstakst hørte til de højstbetalende, for saa vidt de ikke præsterede Arbejdsydelser. De laveste Afgifter svarede ofte af Enker eller Enkemænd.

Den aarlige Gennemsnitsafgift for sjællandske Fæstehuse var da paa Proprietærgodserne henimod 4 Rdl., og til dette Beløb anslaaes i Regelen en Ugedag. Paa Jægerspris forrettede 1768—69 ikke mindre end 46 Husmænd Høveri, hvorefter der blev 184 Rdl. »til Afgang af Jordebogens Beregning«¹⁷¹. Gaardforsidders Restancedag (en Dag ugentlig) blev ligeledes almindeligvis godskrevet med 4 Rd. Af Fæsteprotokollerne fremgaar det, at der ofte kunde kræves Ugedag ogsaa af Huse, der kun stod for 4 eller 5 Sldr., sjældent derimod af Huse med højere Afgift end 6 Sldr. Om der i Praksis forelaa nogen større Ulighed, kan være tvivlsomt. De faktisk forrettede Arbejdsdage var

¹⁷¹ Jægerspris Jb.-Regnskaber 1768, Bilag Nr. 47. RA.

næppe altid 52 om Aaret, og der var en afgørende Forskel paa, om de blev fordelt nogenlunde jævnt over alle Aarstider, eller de fortrinsvis blev afkrævet i de travle Sæsoner. Et andet Udligningsgrundlag frembød Høstdagene og Københavnsrejserne, der fortrinsvis paahvilede Husmænd med 4 Rdl. Afgift.

Man kunde formode, at Godsledelsen følte sig fristet til at afkræve yngre, arbejdsduelige Husmænd Ugedage i Stedet for Pengeafgift. Men netop de yngre Daglejere var bedst i Stand til at skaffe sig Arbejdsfortjeneste og blev derfor i Regelen de paalideligste Betalere, mens de ældre, mindre efterspurgte Arbejderen's Afgifter ofte var sikrest for Godset, naar de erlagdes in natura; hertil kom, at en stor Del af Husmændenes Ugedage blev anvendt til Havearbejde eller andre lettere Beskæftigelser, hvor det snarere var Erfaring og Haandelag end Kræfterne, det kom an paa. Naar den sædvanlige Husafgift næppe svarer til 8 Sk. pr. Arbejdsdag, eller mindre end selv Daglejerarbejde om Vinteren kunde indbringe, Kosten iberegnet, vilde utvivlsomt de allerfleste Husmænd have foretrukket Pengeafgift, hvis der havde været Arbejde at faa Aaret rundt, hvilket atter maatte have fristet Proprietærerne til efterhaanden at forhøje Pengeafgiften. At dette ikke skete i nævneværdig Udstrækning, er et Vidnesbyrd om de sjællandske Husmænds beskedne eller ligefrem slette Erhvervsmuligheder. De Opgangstegn, der omkring 1700 bl. a. gav sig Udslag i Husafgifternes Stigen, blev i Stavnbaandstiden gjort til Skamme. Husmandsbefolkningen skaffede vel i Kraft af sit stærkt voksende Antal Godserne øgede Indtægter, men dens økonomiske Forhold var saaledes, at der kun sjældent blev Tale om Afgiftsforhøjelse. For saa vidt Hoveribønderne vanskeligt kunde overkomme Indhegnings- og Grøftningsarbejder o. l., blev det da i en Tid, hvor Hovedgaardsdriften paa de fleste Godser forbedredes, ofte fordelagtigt at forøge Husmandshoveriet. I nogen Grad maatte vel ogsaa de lave Husafgifter i Krongodsdistrikterne paavirke Proprietærgodsernes Afgiftsforhold.

Paa den store nordiske Krigs Tid synes Gennemsnits-Husafgifterne paa de sjællandske Krongodser omtrent paa Højde med Proprietærgodsernes¹⁷². I de følgende Aartier ændredes dette Forhold meget betydeligt. Paa Proprietærgodserne maatte de Huse, hvormed Jordebogen »forbedredes«, i Regelen betale lige saa stor Husafgift som Godsets tidligere Husbeboere. Eksempelvis kan nævnes, at i Landsbyen Bjerre (tidligere Ryttergods) paa Aagaard Gods svarede der i 1718 af 13 Beboere 33 Rdl. 4 Mk., i 1736 af 23 Beboere 65 Rdl. 4 Mk. og i 1761 af 33 Beboere 95 Rdl.¹⁷³. Den ovenfor anførte Oversigt i Forbindelse med, hvad vi iøvrigt ved om Fæstehustilvæksten, giver begrundet Formodning om noget nær en Fordobling af Godsernes Huspengeindkomster i Tidsrummet fra Aarhundredets Begyndelse til 1770'erne. En Sammenligning mellem Huspengeangivelser fra Krigsjordebøgernes Tid og senere Jordebogsoplysninger giver et ganske andet Billede af Udviklingen paa Krongodserne. Nogle Eksempler maa anføres.

I Kronborg Amt svarede i 1717 576 Husbeboere 1781 Rdl. 24 Sk. i Husafgift. 1776 var Afgiftsydernes Antal ca. 1000 (1785: 1081), men de samlede Husafgifter var kun vokset til 2069 Rdl. 47 Sk.¹⁷⁴. I Dragsholm-Distriktet betalte i 1719 128 Husmænd 270 Rdl., i 1757 198 ca. 308 Rdl.¹⁷⁵. 340 Afgifts-

¹⁷² Se ovenfor S. 85 og 87.

¹⁷³ Auktionskonditioner og Jordebøger fra de nævnte Aar. K.B.

ydere i Vordingborgdistriktet præsterede efter Krigsjordebogen ca. 1277 Rdl., men i 1774 ydede 500 Husmænd i samme Distrikt kun 1241 Rdl.¹⁷⁶. Ogsaa i Antvorskovdistriktet synes Gennemsnitsafgiften at være dalet 30—40 %.

Forklaringen paa denne Afgiftsnedgang maa dog for en Del søges i, at der af mange nye Huse kun betaltes Jordafgift (sjældent mere end 4—6 Mk.). I de fleste Tilfælde blev Afgiften for disse nyopførte Huse sat saa lavt, at Jordebogens »Forbedring« blev uforholdsmæssig ringe. Af en Specifikation for Aaret 1748 fremgaar det, at 140 i Tidsrummet 1717—48 opførte Huse i Frederiksborg og Kronborg Amter ydede ialt 194 Rdl. 1 Mk.; mange svarede kun Grundskyld, sjældent oversteg Husafgiften 2 Rdl.¹⁷⁷

Husfæsteres Overgang fra Krongods til Proprietærgods kunde medføre betydelige Afgiftsforhøjelser, navnlig i Retning af mere Ugedagsarbejde. Af 180 Husbeboere, der i 1768 afgaves til Generalmajor Classens Gods ved Frederiksværk, blev der ved Overdragelsen svaret 229 Rdl. 1 Mk.¹⁷⁸. Frederiksværk Jordebøger viser i de følgende Aar en stor Mængde Afgiftsændringer og -forøgelser. Adskillige, der tidligere havde ydet fra 7 til 12 Mk., kom til at forrette fuld Ugedag, mens andre foruden et Par Mark mere i Pengeafgift skulde yde 12 aarlige Arbejdsdage; atter andre fik en Forhøjelse paa 1 Rdl. eller 24 Ugedage. Ialt svarede 185 Husmænd (hvoraf 9 i Huse paa Gaardenes Grund) i 1777—78 347 Rdl. 88 Sk. samt 1404 aarlige Dage¹⁷⁹. Krongodssalgene i Perioden 1769—74 sved ikke blot til de Gaardfæstere, der fik Hoveri til nye Hovedgaarde, men ogsaa til de afgiftsydende Husbeboere¹⁸⁰.

De lempelige Afgiftsvilkaar paa Krongodset fremhæves ogsaa af Samtiden. Saaledes skriver Pastor Jeger, Vallensbæk, i 1768, at Husmænd og Inderster kun betaler Husleje eller Grundskat af deres Fæste- eller Lejehuse, »og den Husleje er ganske ringe og taalelig, nemlig fra 4 til 16 Mk. aarlig, dog de fleste betaler kun 6 à 8 Mark aarlig. De ved ikke heller, i det ringeste paa Kongens beholdne Ryttergods, enten af Hoveri eller Ugedagsarbejde at sige«¹⁸¹. Netop dette sidste Forhold begunstigede utvivlsomt en Nedgang i Husafgifterne, da ingen Sammenligning mellem Ugedagsarbejde og Pengeydelse frembød sig. Dog naaede i Regelen kun Indersterne ned paa 4 à 6 Marks Afgift. Medvirkende til den lave Huspengeansættelse var utvivlsomt ogsaa den Omstændighed, at Gaardbrugernes økonomiske Vilkaar gennemgaaende var adskilligt bedre end paa Proprietærgodserne, mens dette ikke var Tilfældet med Husmandsfamilierne, navnlig ikke hvor deres Tal var betydeligt større end Gaardmændenes¹⁸².

¹⁷⁴ Generalekstrakt over København, Frederiksborg og Kronborg Distrikts Ryttergodsets Indtægter og Udgifter. 1717—20. (Diverse Sager vedk. Ryttergodset i Sjælland). — Forklaringer og Tabeller vedk. Bøndergodset paa Frederiksborg og Kronborg Amter. (Diverse Dokumenter 1785—88 i Landbokommissionen af 3. Nov. 1784, dens Arkiv).

¹⁷⁵ Krigsjordebogen 1719 sammenlignet med Jb. 1757. (Diverse Sager vedr. Auktioner over kgl. Gods i Dragsholm Amt 1727 og 1757).

¹⁷⁶ Ovenfor S. 85 sammenlignet med Plakat, Konditioner og Specifikationer vedk. Salget af det Vordingborgske Rytterdistrikts Jordegods. RA.

¹⁷⁷ Specifikation over de siden Krigsjordebogens Indretning Tid efter anden nyopbygte Huse etc., Aar 1748. (Diverse Sager vedk. Ryttergodset i Sjælland 1717—69. RA.).

¹⁷⁸ Anførte Specifikation.

¹⁷⁹ Frederiksværk Gods: Jordebøger 1769—1843. Frederiksborg Amtsstuearkiv. LA.

¹⁸⁰ Jfr. Ldv. K. Relationsprot. 1769, Nr. 82, 96, 266 og 396 a (Husmænd i Skanderborg Amt, der sættes op i Afgift, trods Amtmandens og Landvæsenkollegiets Indsigelser).

¹⁸¹ Journaliserede Forslag, 1767—68, Nr. 394 a (Punkt VII).

¹⁸² Jfr. S. 264 (Skifte-Oplysninger).

Med Indførelsen af nye Driftssystemer paa Hovedgaardene og den begyndende Udskiftning fulgte i Slutningen af Stavnbaandstiden en betydelig Forøgelse af Husmænds Arbejdsforpligtelser, mindre dog af de egentlige Ugedage end i Form af Tilsyn med Led og Hegn, Vedligeholdelse af Grøfter og Gærder m. v. Paa Løvenborg Gods steg Antallet af Ugedage saaledes kun fra 25 i 1755 til 26 i 1785, men Antallet af Husmænd, der udførte Arbejder af den nævnte Art, voksede i samme Tidsrum fra 10 til 30¹⁸³. Med Arbejdets voksende Pengeværdi blev det Godsejerne mere magtpaaliggende at sikre sig Husmændenes Arbejdsydelser til en fastsat lav Pris. I 1770'erne synes forholdsvis flere Hus-Fæstebreve at lyde paa Pengeafgift *eller* Ugedage, efter Herskabets Forgodtbeholdende. Paa Svenstrup, hvor tidligere de fleste Husmænd havde ydet 4 Rdl. Huspenge, forpligtede efter 1779 alle Fæstekontrakter til Ugedagsydelse mod Godtgørelse af de 4 Rdl.¹⁸⁴. Det er dog tvivlsomt, om man allerede paa dette Tidspunkt forberedte en Afløsning af Gaardmandshoveriet. Snarere gjaldt det at sikre sig den midlertidigt nødvendige Ekstra-Arbejdskraft (i Udskiftningstiden) og holde Godset skadesløst for Huspengeydelsernes relative Værdiforringelse.

Høstdage og Rejser. Paa de fleste Godser var en betydelig Del af Husfæsterne forpligtede til at forrette Høst- eller Ladedage. Derved tilfredsstilledes et naturligt Arbejdsbehov, da det under den travle Indhøstning kunde falde Gaardmændene vanskeligt at stille det ønskede Antal Hovarbejdere. »Til Lettelse for Bønderne«, som det ofte hedder i Fæstebreve og Hoverireglements, afkrævede man da en passende Mængde Husfæstere 1 à 2 Høstdage aarligt. I nogle Tilfælde kan dog Høstdagene have afløst en gammel Landgildeydelse¹⁸⁵. Iøvrigt blev Høstdagene ikke sjælden afløst med Penge, næppe til Fordel for andre end Godset, der i Kraft af det ubestemte Hoveri kunde vælte Arbejdsbyrden over paa Gaardmændene. Gjæddesdal Hoverireglement o. 1770 viser, at 42 Husmænd (af Godsets 81) svarede 2 Mk. i Stedet for Høstdage in natura.

Mere tyngende var i Regelen den Forpligtelse, som efter en samtidig Beretning ligeledes de fleste Steder paahvilede sjællandske Fæstehusmænd, nemlig »en gaaende Rejse til Kjøbenhavn eller andensteds af lige Længde«¹⁸⁶. Fæstebrevene bekræfter denne Oplysning, dog rettede *Antallet* af Københavnsrejser sig naturligt efter Godsets normale Behov, og Forpligtelsen blev sandsynligvis især heftet paa Husfæstere, der var egnede som Sendebud, Kreaturtrækkere o. l. Paa Løvenborg var det oprindelig fortrinsvis Ugedagsmændene, der gjorde Københavnsrejser. Disse udførtes i 1755 kun af 35 Husfæstere (der var 92), deriblandt samtlige Godsets 25 Ugedagsmænd; 1775 nævner Jordebogen 52 gaaende Københavnsrejser, men efter 1785 stiger Tallet yderligere, og 1794 havde 71 af ca. 125 Husmænd dette Hverv¹⁸⁷. Ogsaa Knabstrup Husmænd forrettede efter Fæstebrevene at dømmes i stigende Tal baade lange og korte gaaende Rejser, »efter Tilsigelse og rigtig Omgang«. Paa Svenstrup blev disse

¹⁸³ Jordebøger i Løvenborg Godsarkiv, anførte Aar.

¹⁸⁴ Wedell-Neergaard: Svenstrup, S. 160, jfr. S. 156.

¹⁸⁵ Jfr. ovenfor, S. 84.

¹⁸⁶ Juridiske, medicinske og økonomiske Tidender 1767, Nr. 51 (»Om Fæstebønder og Husmænd«).

¹⁸⁷ Birkholm (Løvenborg) Jordebøger 1755—85 og 1794. LA.

almindelige fra 1760¹⁸⁸. Forpagteren paa Løvegaard havde 1765 Ret til Københavnsrejser af 10 af Godsets 24 Husmænd, men maatte ikke tage Penge i Stedet¹⁸⁹. Mange Husfæstere ydede saavel Høstdage som Rejser, saaledes paa Grevskaberne Holsteinborg og Ledreborg. Paa Skullerupholm ydede i 1769 40 Husmænd hver 2 Høstdage til Forpagteren (Hoverireglement). Derimod krævedes der 1772 paa Hørbygaard 1 Københavnsrejse eller 3 Høstdage¹⁹⁰; en Hovedstadstur kunde derfra næppe foretages paa mindre end 4 Dage. Og paa Aagaard, Syd for Kalundborg, kunde en Københavnsrejse afløses med 1 Rdl. eller 6 Ugedage¹⁹¹. Paa Søgaard, der laa København 4—5 Mil nærmere, kunde Københavnsrejsen erstattes med 4 Dages Arbejde (Hoverireglement 1770); almindelige Arbejdsdage takseredes naturligvis lavere end Høstdage. Frimænd, der bosatte sig paa Bøndergodset, samt Husmænd paa Hovedgaardsmarkerne købte sig ofte fri for disse Omgangsforpligtelser. Fæstebreve fra Knabstrup i 1760'erne viser, at Rejserne alene afløstes med 4 Mk. aarligt. Paa Næsbyholm-Bavelse og paa Basnæs nævnes 1 Rd. som Afløsning for en Københavnsrejse¹⁹². Et Særsyn er det, naar en Fæstehusmand (Frimand) paa Hellestrup Gods i sit Fæstebrev betinger sig 1 Mk. i Rejsepenge pr. Københavnsrejse¹⁹³.

Hverken Høstdagene eller Rejserne var en Byrde af ny Dato, men den voksede sine Steder uforholdsmæssigt. Samtidens Bondevenner ansaa begge Afgiftskrav for en stor Haardhed. Reverdil paataaler i sin Betænkning af 1. Sept. 1767 den Uskik, at det blev paalagt Husmænd gratis at bringe et Brev 10 Mil¹⁹⁴. I et til Generallandvæsenskollegiet indsendt Forslag af sjællandsk Oprindelse ankes der stærkt over, at Husmænd kan tvinges til flere Dages Københavnsrejser, »tvinges til nu at gøre Arbejdsdage i Laden og ved Bygninger, nu at gaa 8 à 10 Mil bort med Brev, nu at drive Svin og Stude til København og, om de vægrer sig, prygles dertil«¹⁹⁵. Der tilføjes: »Mon det ikke burde være Herskabet nok at faa mere i Husleje et Aar, end hele Huset er værdt?«

7. Gaardforsiddelse og Gæld. Frimænd.

Gaardforsiddernes Vilkaar. Strafdage. Gaardforsidderens Skæbne overgik hvert Aar Hundreder af Gaardbrugere — et af de mørkeste Blade i det 18. Aarhundredes Landbohistorie. Om Aarsag og Resultat vil meget kunne siges. Fra Godsejernes Side paapegede man ofte Gaardforsidderens Udygtighed. Uordentlighed eller ligefrem forbryderiske Omgang med betroet Fæstegods, men en Gennemgang af Godsernes Fæsteprotokoller vil vise, at det var Fattigdommen, der drev de fleste fra Gaarden, »Skarnagtigheden« kom i anden Række.

I Praksis blev der ikke altid gjort Forskel paa de Tilfælde, hvor Brudet paa Fæsteforpligtelserne skyldtes aabenbar Forsømmelse eller Bedrageri, og andre.

¹⁸⁸ Wedell-Neergaard: Svenstrup, S. 160.

¹⁸⁹ Auktionskonditioner 1765. K.B.

¹⁹⁰ Hørbygaard Fp. 3. Jan. 1772.

¹⁹¹ Auktionskonditioner for nævnte Gods 1761. K.B.

¹⁹² Synsforretningen 1751, Johan Nielsen, Glumsø. — Basnæs Jb. 1764.

¹⁹³ Hellestrup Fp. 4. Maj 1750.

¹⁹⁴ Memoire sur la condition du paisan Danois, S. 13 (Ldv. K., Ujournal. Sager og Diverse. 1767—73: Dokument-Fortællinger etc., 12. Læg.).

¹⁹⁵ Ldv. K. Journaliserede Forslag e.c. 1767—68, Nr. 603.

hvor Viljen til at svare sin Skyldighed næppe har manglet hos Bonden, ja, hvor der endog kunde være Tvivl om Udsættelsens Berettigelse. Gennemgaar man den lange Række Domme — gennemsnitligt 4 om Aaret — over Gaardforsiddere paa Sorø Gods i Perioden 1761—91, vil man tiest finde, at Restancerne blev Hovedaarsag til Fjernelsen og Dommen. I 1760'erne oversteg Gaardforsidderens Gæld gennemgaaende hans Formue med 2—300 Rdl., i 1770'erne med 3—400 Rdl., i 1780'erne med 4—500, mens de 6 Gaardforsiddere fra 1790—91 alle havde Restancer paa over 500, en enkelt endog paa over 1000 Rdl. Imidlertid kunde jo, som Skifteforretningerne viser, kun et lille Mindretal af Gaardmandsboerne svare til Fæld, Besætning, Restancer og anden Gæld.

Processen mod afsatte Gaardmænd vidner ikke sjælden om Godsmyndighedernes Haardhed og Smaalighed. En Fæster, hvis Restance efter 20 Aars Forløb kun med tvivlsom Ret kunde ansættes til et Par Hundrede Rdl., krævedes idømt Fæstningsarbejde og — da dette kun kunde ske paa Rytterdistrikter — derefter Strafdage som Afdrag paa Restance, foruden at han skulde have Fæste forbrudt og afbetale saa meget af Gælden, som hans Formue kunde strække til. I Domspræmisserne hed det dog meget betimeligt: »At han (Fæsteren) Tid efter anden har paadraget sig saa anselig Restance, er da til Dels de Vedkommendes egen Skyld, at de saa længe har villet lade ham sidde ved Gaarden, helst naar betragtes, at hans Hustru ... har for Retten gjort Declaration, at de forhen har begæret at maatte komme fra Gaarden«¹⁹⁶.

Et bemærkelsesværdigt, næppe helt usædvanligt Træk fra Fæste- og Hoveritidens Historie: Fæsteren, der ønsker at oplade sin Gaard i Tide, uden store Tab, men Godsledelsen foretrækker at *lave* Gaardforsiddere! Hvor let dette lod sig gøre, selv hvor Restancekravene var tvivlsomme, maatte Indsidderen Christen Knudsen bekende, efter at han, der var for lille af Vækst til at blive Soldat, i 1783 havde faaet Fæstebrev paa en Forsiddergaard i Gyrstinge. Aaret efter blev han anklaget for at have ladet Stuehuset forfalde, samt for at have bragt en Del af Bohavet hen til en Husmand paa Ringsted Klosters Gods og selv senere at være undveget fra Gaarden. Intet af dette kunde fuldtud bevises, og Gaardfæsteren maatte kendes fri for at svare til Gaardfæld og Besætning, idet der fandtes flere Kreaturer paa Gaarden end ved Overtagelsen. Men til Skatter, Landgilde og Sædekorn maatte han svare — og blev dømt som Gaardforsidder¹⁹⁷. I et andet Tilfælde, hvor Restancen kun var paa 6—7 Rdl., lød Dommen endog paa, at Godsforvalteren ikke havde haft nogen »særdeles Aarsag« til at sætte den stræbsomme og ret velstillede Bonde fra Gaarden, men eftersom det nu var sket, og Fæsteren var gaaet fra Gaarden uden at gøre sin Ret gældende, maatte det have sit Forblivende derved¹⁹⁸.

Hver tredje Fæsteforandring paa Sorøgodset skyldtes i 1760'erne Fattigdom eller Forsiddelse efter Dom. Tilstandene paa Jægerspris Gods var næppe bedre. Beskrivelsesforretningen 1740 viser, at 6 Husmænd tilsammen skyldte 216 Rdl. 78 Sk. som Restancer fra Fæstegaard, og fra Perioden 1746—73 nævnes 35 Gaardforsiddere, der 1773 havde en samlet Gæld paa 1063 Rdl., 87 Tdr. Rug, 465 Tdr. Byg, 105 Tdr. Havre og 5½ Td. Boghvede. 14 af disse Forsiddere var i 1773 forlængst afgaaet ved Døden, de fleste »i Armod«, »i yderste Armod« eller »som Tiggere«; 3 Enker tiggede ligeledes. Fattigdom, Sygdom, Alderdomssvækkelse, i et Par Tilfælde ogsaa Vanførhed, hjem søgte de fleste, der var i Live. En enkelt Forsidder var dog taget til gevorben Soldat. Af Restancerne beløb nogle faa sig til mindre end 20 Rdl. Om en af disse fhv. Gaardmænd, nu Husmænd og Inderster, oplyses det, at han 1755 kom fra Gaard til

¹⁹⁶ Sorø Akademis Godsarkiv, Nr. 437: Pk. Domme over afsatte Gaardmænd 1761—95, Dom af 11. Juni 1761 over Hans Andersen, Ebberup. LA.

¹⁹⁷ Anf. Domme over afsatte Gaardmænd (2. Sept. 1784, Fornylsesdom 7. Feb. 1788).

¹⁹⁸ Smstds., Dom af 15. Apr. 1762, Lars Nielsen, Pedersborg.

Hus paa Grund af Kvægssygen, mens en anden havde haft Uheld med Heste¹⁹⁹. Paa Proprietærgodserne synes Restancerne dog ofte færre og mindre betydelige. Paa Aastrup stod i Regelen kun 5—6 Gaardforsiddere i Restance²⁰⁰. Endnu gunstigere syntes Forholdene paa Løvenborg og Vognerup, i 1754—55 henholdsvis 5 og 4 Gaardforsiddere med en samlet Debet paa 565 Rdl.²⁰¹

Gaardforsiddernes Skæbne efter Udsættelsen tegnede næppe i Almindelighed saa mørkt, som Forholdene paa Jægerspris antyder. Godsejerne kunde godt vise sig imødekommende, naar Forsidderen først var sat ud og nu »bad om Naaden og ikke om Retten«. Men sjælden kom en Gaardforsidder atter til Gaard²⁰². Sædvanligt fik han et Gadehus, med Forpligtelse til at svare ikke blot Husafgiften, men tillige afdrage Gælden fra Gaarden, som oftest med Arbejde. Saadanne Restancedage kendes fra de fleste Godsers Fæsteprotokoller, *Træl*- eller *Strafdage* kaldes de ofte. En Straffedag om Ugen regnedes i Regelen til Gældsafdrag med 4 Rdl. aarlig, men ikke alle kunde afdrage saa meget. Ogsaa 2 Rdl. nævnes, ja, 2 Mk. i aarligt Afdrag²⁰³. Paa Hellestrup blev o. 1750 en Gaardforsidders ekstra Ugedagsarbejde godskrevet ham med 12 Sk. pr. Dag, paa Knabstrup 1755 med 1 Mk., hvilket i 1770—80'erne blev det almindeligste.

Set fra et godsøkonomisk Synspunkt var Strafdagene utvivlsomt en Nødvendighed. Som Godsindtægt betød de vel ikke meget, men som Advarsel og »Straf« desmere. Gaardforsidderen skulde ikke »anses som en fri Mand, fordi han ved et slet Forhold har tilvejebragt en øde Gaard«²⁰⁴. Selv en reformvenlig fhv. Godsejer som Byfoged O. Bruun, der ivrede mod unødige Byrder for Husmændene, var af den Opfattelse, at et vist Antal Trældage burde kunne fastsættes ved lovlig Dom over Gaardforsidderen, der iøvrigt burde værnes mod falske Fordringer for Fæld²⁰⁵. Derimod hedder det i »Juridiske, medicinske og økonomiske Tidender« fra samme Tidsrum om Gaardforsiddernes »Restancedag«, »Trældag« eller »Pinedag«, at den »synes at føre et Slags Haardhed med sig«, hvorfor medlidende Proprietærer ikke gjorde Brug af den²⁰⁶. Af Fæsteprotokoller og andre Godsdokumenter faar man det Indtryk, at Godsejere og Forvaltere ikke har været mere medlidende, end Godshusholdningen kunde svare til²⁰⁷.

Restancer. Sammenlignet med Gaardmændenes Restancer var Husmændenes meget beskedne. Paa Jægerspris beløb ca. 80 Gaardmænds Restancer sig 1729—40 til 3460 Rdl. i Penge, mens 5 Husmænd kun skyldte 15 Rdl. 57 Sk., hvortil dog kom de ovennævnte Gaardforsidderrestancer paa ca. 217 Rdl. 1744 havde 22 Husmænd samlede Restancer paa 17 Rdl. 42 $\frac{1}{2}$ Sk., men 1773 stod 51 eller

¹⁹⁹ Jægerspris Godsarkiv: Beskrivelsesforretninger 1740 og 1773 (den sidste i Koncept). LA.

²⁰⁰ Aastrup Godsarkiv: Generalafregningsprotokol 1737—80. LA.

²⁰¹ Regnskaber i Løvenborg Godsarkiv. LA.

²⁰² Se dog Tersløse Fp. 13. Marts 1755 (S. 259).

²⁰³ Kalundborg Fp. 28. Jan. og 1. Maj 1737 (2 Forsiddere), Hørbygaard Fp. 22. Feb. 1735.

²⁰⁴ Jægerspris Fp. 12. Maj 1767. Victor Chr. von Plessen anbefalede, at Gaardforsiddere blev paalagt en ugentlig Strafdag, mens frie Husmænd kom til at yde Husafgiften i Penge efter Jordebogen.

²⁰⁵ Journal. Forslag etc. 1767—68 Nr. 9.

²⁰⁶ Anf. Tidsskrift 1767 Nr. 51.

²⁰⁷ En dygtig, ikke altfor blødhjertet Godsadministrators Forhold til Gaardforsidderne belyses i Esaias Fleischers: Nærmere Forklaring over det Førsløvske Gods Administration og Tilstand, S. 64—74, og i Sammes: Tanker til højere Eftertanke, S. 29—39.

ca. Halvdelen af Husmændene i Restance med 161 Rdl. 40½ Sk.²⁰⁸. Det kan dog anses for givet, at man lod en Del af de daarligste Betalere gøre Ugedagsarbejde. Ogsaa af Løvenborg og Vognerup Regnskaber ses det, at Husfæsternes Restancer var smaa. Paa Frederiksværk skyldte i 1768 37 af 180 Husmænd 98½ Rdl.²⁰⁹. Restancerne kunde dog variere stærkt fra Aar til Aar og navnlig fra Periode til Periode. Aastrup Generalafregningsprotokol viser følgende Restancekurve for Godsets 70—80 Husmænd i Stavnsbaandstiden:

1737	skyldte	16	Husmænd	ialt	53	Rdl.	48	Sk.
1740	—	16	—	-	38	-	88	-
1745	—	48	—	-	118	-	88	-
1750	—	15	—	-	23	-	32	-
1755	—	9	—	-	18	-	16	-
1760	—	30	—	-	74	-	80	-
1765	—	26	—	-	102	-	81	-
1770	—	22	—	-	113	-	64	-
1775	—	25	—	-	148	-	64	-
1780	—	14	—	-	50	-	—	-

Midten af 1740'erne synes her at have været den sværeste Tid for Husmændene, Flertallet har da Restancer. 1750'erne tegner sig meget lyst, hvorefter Gælden atter stiger stærkt, men den vedrører dog kun et Mindretal af Fæstehusmændene. Omkring 1780 daler den atter, og selv naar Husfæsterrestancerne er størst, andrager de kun ca. 6 Rdl. pr. Md. Til Sammenligning tjener det ingenlunde usædvanlige Forhold, at Gaardfæstere paa ret gode Godser skyldte gennemsnitligt 50—100 Rdl., for saa vidt det mægtige Restancebeløb ikke blev skaaret ned eller helt slettet²¹⁰.

Husforsiddelser kunde forekomme, og mange aldrende Husfæstere maatte gaa fra Hus med en ikke ringe Gæld, navnlig som Følge af Bygningsfæld. Men Nationaløkonomen O. D. Lütken havde ubetinget Ret, naar han skønnede, at hvad Husmænd angik, kunde »Restancer hist og her« ikke anses for nogen meget betydelig Sag²¹¹.

Frimænd. Den, der havde købt sig fri af Godsforpligtelsen, kunde ogsaa som Frikarl eller Frimand tage Fæste, efter Overenskomst med en Godsejer. Godser med Ødegaardsvanskeligheder, mange Gaardforsiddelser og faa Husmænd søgte ofte at knytte Frimænd til sig i betydeligt Tal. Det gjaldt saaledes Basnæs og Knabstrup. De fleste af Frimændene foretrak den ret ubundne Stilling som Husmænd, men paa Krongodserne meldte en Del sig dog til Gaardene²¹². I Regelen bestemte en Frimands Fæstekontrakt, at han og hans Sønner skulde

²⁰⁸ Uddrag af Godsbeskrivelserne 1740, 1744 og 1773. LA.

²⁰⁹ Frederiksværk Godsarkiv: Restancelister 1765—1819. Frederiksborg Amtsstues Arkiv. LA.

²¹⁰ Jfr. Linvald: Bistrup, S. 166.

²¹¹ O. D. Lütken: Opløsninger af trende fra General-Landvæsenets Collegio i Aaret 1770 udsatte Problemata (Kbh. 1771), S. 24.

²¹² Et Fæstebrev af 18. Apr. 1774 i Vordingborg Fæsteprotokol viser, hvorledes man regnede med, at en Frimand bedre end en Stavnsbunden kunde overtage en Selvejgaard med Gæld. — Basnæs Fp. (19. Okt. 1752) oplyser om en Smed, der fæstede Ødegaard og fik Ret til Frihedsbreve à 10 Rdl. for sine Børn, men 1756 »kvitterede« han den genopførte Gaard (Fp. 21. Feb. 56).

være militærfrie; Fæstet skulde kunne opsiges af begge Kontrahenter med $\frac{1}{2}$, sjældnere $\frac{1}{4}$ Aars Varsel. Livsfæste forekommer dog ogsaa. I en Frimands Fæstebrev fra 1750 hedder det: »Hans Børn skal nyde Frihed og Tilladelse at tjene paa og uden Godset, som de lyster, og naar han sin Livstid holder Huset i Stand med Ler og Tag, skal efter hans Død ingen Fæld at tilsvare af hans Efterleverske forlanges«²¹³. Frimænd betalte ofte en Indfæstning paa 5—10 Rdl., men det maa ikke overses, at de som oftest fæstede de største og bedste Huse paa et Gods²¹⁴. Mange Frimænd byggede iøvrigt selv deres Huse. Ikke faa af dem drev Haandværk. En Frimand, der 1734 slog sig ned paa Tølløse Gods som Bondeskomager, fik Ret til at opsiges Huset, hvis han ikke kunde ernære sig²¹⁵. Samme Aar modtog en Frikarl fra Gisselfeld Gods ved Overtagelse af et brøstfældigt Hus paa Tølløse ca. 11 Rdl. i Fæld, fik Ret til at lade Huset ombygge og holde lidt Værtshus, »paa det andre Kipperkroer kan vorde afskaffet«, »men ej holde Kro for Gaardsens Betjente eller Bønderne til Solderi eller Misbrug, at de derover forsømte deres Arbejde og Tjeneste . . .«²¹⁶. Paa ret ugunstige Vilkaar overtog en Frikarl Smedehuset i Tygestrup paa Hellestrup Gods, som Forgængeren havde forsvundet; han maatte betale Forgængerens Restance, ca. 17 Rigsdaler 2 Mark, samt forpligte sig til ikke at tage Sæd som Betaling af Bønderne²¹⁷.

Naar mange Godsledere gerne lod Frimænd slaa sig ned, var det dog navnlig for at tilføre Godset Arbejdskraft, om muligt ogsaa værnepligtigt Mandskab. Paa Basnæs meldes 1768 om en Frimand, der har »overgivet sin Frihed og underkastet sig bemeldte Godses Stavns- og Vornedrettighed for sig og Børn«²¹⁸. Næppe mange Frimænd lod sig stavnsbinde, men Forpligtelsen kunde ogsaa have en mildere Form. En Frimand paa Skt. Jørgensbjerg ved Kalundborg Ladegaard fik Ret til at flytte med halvt Aars Varsel, naar han i sit Sted skaffede en Frimand fra et andet Gods eller fra Købstaden²¹⁹.

I Stavnsbaandstidens Bondesamfund voldte de ugifte Frikarle nogen Uro, naar de tog Tjeneste snart i Købstaden, snart ude paa Godserne. Skiftetiderne var forskellige i By og paa Land, og Frikarlene gjorde ofte deres Tjeneste afhængig af bedre Lønvilkaar, end Godsejere og Bønder var til Sinds at byde de stavnsbundne Tjenestefolk.

8. Lejehusmænd og Inderster. Bolig og Afgiftsforhold.

Eje, Fæste og Leje. Besiddelses- og Brugsforholdene var ofte ret indviklede og mærkelige i det 18. Aarhundrede, hvad en af Tidens ypperste Jurister ogsaa ved givne Lejligheder paapegede. De fleste af Datidens sjællandske Selvejerbønder ejede kun Bygningerne, ikke Jorden, og det samme gjaldt en Del Husbesiddere (hvoraf Flertallet dog ikke tilhørte Bondestanden), og uden dette kunde de ikke anses for virkelige Selvejere, hævdede Henrik Stampe²²⁰. Naar

²¹³ Rosendal Fp. 3. Apr. 1750.

²¹⁴ Se f. Eks. Knabstrup Fp. 26. Marts 1755 og 8. Okt. 1761.

²¹⁵ Tølløse Fp. 29. Juli 1734.

²¹⁶ Smstds. 11. Marts 1734.

²¹⁷ Hellestrup Fp. 5. Marts 1766.

²¹⁸ Basnæs Fp. 10. Juni 1768.

²¹⁹ Kalundborg Ladegaards Fp. 10. Marts 1737.

²²⁰ H. Stampe: Erklæringer, Breve, Forestillinger, General-Prokureur-Embedet vedkommende III, S. 93.

derimod Grundejeren bl. a. søgte at tiltvinge sig Skifteretten hos de Husejere, der kun havde *jus superficies* (o: Ret til at bygge og bo paa Grunden, mod aarlig Jordskyld til Grundejeren), afviste Stampe disse Forsøg som uberettigede; Amtmændene havde her Skifteretten²²¹. Derimod kunde han ikke fritage en Fæstebonde fra Gaunø Gods, der samtidig var Forpagter af Rønnebæksholm: da Manden fremdeles var Fæster, skulde Ejeren af Gaunø forrette Skifte efter ham²²². Lige saa lidt var de Hundreder af Husmænd, der havde bygget eget Hus paa Fæstejord, ophørt at være Fæstere, selv om de for Livstid kun svarede til Grundskylden. De Oederske Efterretninger nævner kun faa Selvejerhusmænd; de betydeligste Antal var 13 i Borre paa Møen — efter Krongods-salget, der ogsaa gav Husmændene Adgang til at »købe sig selv« — og 5 i Gundsømagle (blandt disse 4 Haandværkere). I Fæsteprotokollerne møder man derimod mange gejstlige og borgerlige Personer som »Fæstere« af Gaarde, Huse eller (tiest) Jordstykker. Stampe advarede mod denne Forveksling af Fæste og Leje. Embedsmænd, Officerer og andre, som jo dog ikke ved Brugs-overdragelsen forbandt sig til at betragte Proprietæren som deres Husbond, indgik i Virkeligheden Leje- eller Forpagtningskontrakter, der kun forpligtede til faste aarlige Afgiftsydelser, Vedligeholdelse, lovlig Opsigelse m. v.²²³.

For en saglig Betragtning synes det rimeligt ogsaa at karakterisere en Del af Bøndernes saakaldte Fæsteforhold som Leje. Vi har set, at navnlig den Brugsret paa Livstid, der i Fæstebrevene blev tilsagt *Husmænd*, i Praksis ofte blev overmaade kortfristet. Mange maatte overtage Gaard, ogsaa paa Godser, hvor Husmænds Fæstebreve ikke indeholdt nogen Forpligtelse hertil. Tvang til Fæste eller Forflyttelse af Fæstere var ikke lovmedholdelig, men den lod sig, som ogsaa Stampe erkendte, kun altfor let praktisere²²⁴. I mange Tilfælde var Fæsteforandringer i høj Grad i Fæsterens egen Interesse, man tør end ikke hævde, at de Karle eller Husmænd, der fik Gaarde paa Prøve, uden Fæstebrev eller Sikkerhed for Forbliven mere end et enkelt eller nogle faa Aar, i Almindelighed har følt sig utilfredse eller forurettede. Det kunde endnu mindre være Tilfældet med Husmænd, der havde Haab om senere at faa et andet og bedre Fæstehus, naar et saadant blev ledigt. Med Frikarle var der jo det særlige Forhold, at de i Almindelighed kunde opsiges Kontrakten med 1/2 eller 1/4 Aars Varsel. Oftest havde dog baade Godsejere og Bønder Interesse i, at et Brugsforhold blev af lang Varighed, og dette var bedre end Lovens svage Arm i Stand til at hindre, at Lejeforhold for Husmændenes Vedkommende blev det almindelige. For Soldaterudskrivningens og Huspengenes Skyld var Godsejerne i Stavnsbaandstiden interesseret i at holde paa Husmændene, uanset disses Arbejdskapacitet; der var gifte Landarbejdere nok til det fornødne Antal Ugedage. Senere, da Husmandshoveriet blev stærkt udvidet, blev det samtidig af Vigtighed for Godserne at udvælge de arbejdsdueligste Husbeboere, og da var Lejekontrakter mest hensigtsmæssige.

Lejet Bolig havde kun et lille Mindretal af Husmandsbefolkningen, nemlig meget faa Husmænd og en Del af Indsidderne. De fleste, der som Aftægtsnydere eller paa Grund af Invaliditet, Alderdom eller Svagelighed boede til

²²¹ Erklæringer etc. II, S. 219.

²²² Smstds. II, S. 516—21.

²²³ Erklæringer etc. II, S. 348.

²²⁴ Erklæringer etc. II, S. 131.

Huse hos andre, havde Fribolig. I Aldersklasserne over 60 Aar, der udgjorde en saa betydelig Del af Inderstgruppen, var der næppe mange betalende Indsiddere. Det er i det hele ikke saa meget Lejespørgsmaalet, der skaber et Indsiddersproblem, som Godsejernes Bestræbelser for at forøge Fæstehusmændenes Antal paa de betalingsdygtige Indersters Bekostning, samt for en Begrænsning og hensigtsmæssig Fordeling af den Byrde, som »Staklerne« betød for de øvrige Godsbeboere. De sidstnævnte Forhold vil især blive omtalt i Forbindelse med Forsørgelsesvæsen, mens vi her vil iagttage Træk, der illustrerer den fortsatte Kamp om Indersthusene og Reguleringen af Indersternes Lejeforhold²²⁵.

Indersthuse. Befolkningstilvæksten i det 18. Aarhundrede maatte naturligt medføre, at Godsejerne i saa vid Udstrækning som muligt udnyttede det forhaandenværende Husmateriale. Hvor der ved Bøndergaardne fandtes Indersthuse, der med Fordel kunde bortfæstes særskilt, tog Godsledelsen ofte Anledning dertil, naar Gaarden blev fæsteledig eller Gaardfæsterens Forsømmelighed leverede et Paaskud. Paa de mindre Proprietærgodser var utvivlsomt allerede før 1720 de fleste Indersthuse forvandlet til Fæstehuse, mens der paa Krongodset og en Del af de store Godser var forholdsvis flere Huse paa Gaardes Grund. Kronborg Rytterdistrikts Fæsteprotokol kan alene for et enkelt Aar opvise 3 Huse paa Gaardes Grund, som for første Gang bortfæstes. Ogsaa paa Vordingborggodset er der ikke faa Eksempler paa, at Indsiddershuse bliver Fæstehuse. En Gaardmand i Kostræde, Kjøng Sogn, havde bygget et 4 Fags Hus paa sin Gaards Grund, men da han paa Grund af Alderdom afstod Gaarden til Fordel for sin Søn og tog Ophold hos en Svoger, fæstede denne Huset²²⁶. Ryttergodsets Kasse fik saaledes en større Indtægt, den gamle Mand i hvert Fald Fribolig, mens den nye Fæster formentlig maatte betale noget mere end for et Indersthus. Hvor Indersthuse forfaldt, kunde Kronen gøre sin Ret gældende. I Tolstrup, Ø. Egesborg Sogn, fæstede en Landsoldat et Hus, »som ligger ved Bonden Rasmus Lavrsens Gaard, men han har ladet forfalde og følgelig bliver til et Fæstehus at indrette«²²⁷. Forandringen fra Inderst- til Fæstehus kunde dog ogsaa ske efter Brugerens Anmodning. Da en Bonde i Sallerup havde opsagt sin Lejer, en aftakket Rytter, ønskede denne at fæste Huset, »imod Afgifts Svarelse til den kongelige Kasse«. Men Gaardmanden, der aabenbart *vilde* være Indersten kvit, meldte sig som konkurrerende Ansøger: hvis han ikke maatte beholde Huset paa samme Maade som hidtil, tilbød han at fæste det, »paa hvad Vilkaar hannem af Øvrigheden maatte foreskrives«²²⁸. Ogsaa paa andre Godser ser man Gaardbrugere miste Indersthus. En Fæster i Blæsingepaa Tersløse Gods fik saaledes Ordre til at fjerne et Indsiddershus, som Forgængeren havde bygget, da det ellers vilde hjemfalde til Sorø Akademi og Fæstehusafgift blive afkrævet ham²²⁹.

Byggede en Husmand med Godsejerens Tilladelse Hus paa en Gaards Grund og havde det afgiftsfrit til sin Død, kunde der være Tale om, at det senere tilfaldt Fæstegaarden, men Herskabet havde Afgørelsen. Godsledelsen vaagede

²²⁵ Se ovenfor, S. 90 ff.

²²⁶ Vordingborg Fp. 26. Maj 1751.

²²⁷ Sammesteds 7. Maj 1770. Allerede 26. Feb. 1767 var Landsoldaten tilsagt Fæste *ad interim*. Det hedder da, at Huset er en Del øde og forfaldent og Ejeren ikke i Stand til at reparere det.

²²⁸ Vordingborg Fp. 25. Apr. 1752.

²²⁹ Tersløse Fp. 1. Maj 1763.

over, at der ikke — f. Eks. som Følge af Aftægtskontrakter — blev opført for mange eller for uheldigt beliggende Indersthuse. Det er sikkert karakteristisk, naar Københavns Magistrat ved Indførelsen af Arvefæste paa Bistrup Gods 1767—68 netop paa dette Punkt indskrænkede Arvefæsternes Rettigheder, idet der i Skøderne indførtes en Bestemmelse om, at intet nyt Husmandshus maatte bygges paa Gade, Grund eller Gaardens Fortov uden Tilladelse fra Magistraten, der desuden skulde fastsætte Husafgifterne²³⁰. Naturligvis forekom det ogsaa, at Gaardbrugerne ønskede at afstaa et Indersthus. Saaledes blev »Bøgebjergshuset« paa Knudsbygaard's Grund ved Vordingborg 1725 flyttet til Stensby Gade, da det stod Gaardmanden »til Fortræd« og han ingen Lejer kunde faa²³¹. Langt de fleste Husmænd boede i Landsbyerne, og der var ikke altid Gadejord nok til Byggegrunde; Godset var da interesseret i Husopførelse paa Gaardenes Grund, selv om Grundafgiften derved tilfaldt Gaardmændene. Men Gadejorden blev udnyttet godt. En Indsidder paa Sorø Akademis Gods opførte i 1766 paa Borød Bys »gamle Plads« et Hus, indeklemt mellem to Gaarde; Grunden var kun 19 Alen lang og 10 bred, men Grundskatten dog 4 Mark²³². Til Gaardsrum eller Kaalhave blev der kneben Plads ved nye Fæste- og Indersthuse i manges tæt sammenbygget Landsby. Ogsaa Brøndforholdene var ofte vanskelige. En Husfæster paa en Gaards Grund i Pedersborg maatte selv lade indrette en Brønd ved Huset, da han ikke som den tidligere Beboer kunde faa Lov at benytte en »Vandgang« gennem Gaardmandens Have til en anden Brønd²³³.

Naar Indersthusene blev relativt færre i det 18. Aarhundrede, skyldes det dog i første Række, at Godserne ved Indretning eller Nyopførelse af Fæstehuse søgte at tilfredsstille Boligbehovet. Et enkelt Gods, Hørsholm, giver et interessant Eksempel paa, hvad Forsømmelser paa dette Omraade kunde føre til. Det var en af de husmandsrigeste Egne paa Sjælland (Karlebo, Birkerød og Bloustrød Sogne), men her fandtes i 1771 kun 161 hele og halve Fæstehuse, mens der 1772 opgives ialt 215 Gaarde og 272 Huse²³⁴. De Oederske Efterretninger viser, at der var langt over 300 Husmands- og Inderstfamilier i de 3 Sogne. Det kan ikke overraske, at Amtsforvaltere paa Hørsholm ved flere Lejligheder fremkom med Besværinger over de mange Inderster, eller at en Kommission fandt, at de burde »udryddes«²³⁵, men forbavsende er det, at Godsledelsen ikke greb til det mest effektive Udryddelsesmiddel: Oprettelse af et passende Antal Fæstehuse.

De egentlige Indsiddere. Flertallet af Indersterne havde dog kun »Husværelse« i Gaard eller Hus, ja, mange af dem alene deres Sengested. Det var naturligvis ikke ligegyldigt, om disse Indsiddere levede af deres Hænders Arbejde. af Aftægt, Almisse eller Betleri, men Talen om at udrydde dem, der »satte sig hen til Inderstek«, havde dog kun Mening, hvor det drejede sig om arbejdsføre Inderster, der kunde bringes til at tage fast Tjeneste eller overtage Fæstegaard, eller om Tilflyttere fra andre Godser. Paa Hørsholm klages der fra Godsledelsens Side i høje Toner over Indersters Arbejdsuvillighed og høje Lønkrav

²³⁰ Linvald: Bistrup, S. 145.

²³¹ Vordingborg Fp. 4. Okt. 1725.

²³² Sorø Fp. 11. Dec. 1766.

²³³ Sorø Fp. 27. Apr. 1764 (Nr. 45).

²³⁴ Christensen Hørsholm: Agrarhist. Studier II, S. 16.

²³⁵ Sammesteds, S. 175.

(især Lønnesæd), deres alt for store Kreaturhold og andre »Udsugelser« overfor Bonden²³⁶. Men i Virkeligheden fulgte de fleste unge Inderster Lovens Paabud om at tage fast Tjeneste, navnlig paa de mindre Godser maatte de utvivlsomt føje sig efter Godsledelsens Vilje og »tjene Bønder bestandig«. Meget oplysende er nogle Direktiver, i hvilke Ejeren af Løvenborg i 1780 bl. a. paalægger Godsforvalteren, der aabenbart havde indleveret mangelfulde Specifikationer, at drage Omsorg for, at de, der ikke er fra Godset, snarest muligt igen bortflytter, »samt tilholder Bønderne, at de ikke indtager nogen Inderste, uden at de enten ere af Godset eller ere unge friske Folk, som kan tjene Bonden, og i Tiden ikke bliver Godset til Byrde, saafremt de ikke vil vente sig behandlede efter Lovens 3—19—7«²³⁷. Tydeligere kunde den godsøkonomiske Opfattelse af Inderstproblemet næppe udtrykkes.

Omtrent to Trediedele af Indsidderne boede paa Gaardene, og det var væsentlig kun Gaardmændene, der havde Brug for »unge friske Folk« som Tjenestekarle eller Daglejere. Da Bønderne jo selv var nærmest til at regulere Tilgangen, kan det næppe antages, at Indsiddere, der var i Stand til at forsørge sig selv, laa Gaardene til Byrde. Man møder da ogsaa fra Godsejeres Side ved given Lejlighed ganske den modsatte Betragtning. Da Godsejerne i 1771 skulde udtale sig om Hartkornshusenes Afgifter, drog en Række nordjyske Efterretninger en Sammenligning mellem de forholdsvis velstillede Beboere i »gode Huse« og Indsidderen, der foruden Ekstraskat skulde svare 1½ Rdl. i Indersteskatt og i Husleje af et ringe Værelse hos en Bonde i det mindste 1½ Rdl. og nogle Dages Arbejde i Hø- og Kornhøsten, samt maaske desuden betale dyrt for Græsning og Ildebrændsel²³⁸. — Forholdene visse Steder paa Sjælland tyder paa, at det her snarere var Godsledelsen end Bønderne, der plukkede Indersterne.

Afgiftsforhold. Havde Godsejeren i sin Haand at regulere Indersttilgangen, stod det ogsaa i hans Magt at fastsætte Betingelser, der i Forbindelse med Indersteskatte maatte gøre det til en tvivlsom Fordel at være Indsidder i Stedet for Fæstehusmand. Paa Holmegaard og Broksø Gods skulde Indersterne forrette en halv Ugedag, men Ridefogden maatte sørge for, at Arbejdsdagene blev sparet sammen til Høsten, hvor de kunde være til Skaansel for Bøndernes Hovbud²³⁹. I 1723 foreslog Overinspektøren paa Hørsholm, at et vist Antal Inderster »af de bedste og nærmestliggende« skulde afløse Husmændene ved visse Arbejder paa Slottet; allerede tidligere havde Indersterne efter den kongelige Ejers mundtlige Befaling gjort Haandlangerarbejde, hugget Brænde og udført flere Smaaarbejder. Da der efter Forordningen kun kunde afkræves Indersterne (Mand og Kone) 1½ Rdl. (»som dog af en stor Del formedelst deres slette Tilstand er uvis og vil bero paa Præsternes indgivende Mand-

²³⁶ Hørsholms Historie, S. 173 f., jfr. Rtk. Ldv. K. 1757—60: Indkomne Betænkninger til Spørgsmaal om Landvæsenets Fremtarv og Nytte, A. VI. 2.

²³⁷ Løvenborg Regnskaber 1780—81, Bilag. — I den store Landbokommission foreslog P. Wormskiold i 1786 Revision af den nævnte Paragraf, hvorefter Gaardmænd og Husmænd, der uden Godsejerens Minde tager Inderste til Huse, straffes med Fæstes Forbrydelse. (Landbokommissionens Forhandlinger, S. 170 f.).

²³⁸ Indberetninger ang. Skyld af matrikuleret Hartkorn under 1 Tønne. 1771—72. Asdal, Stensbæk, Baggessvogn, Fuglsig, Høgholt m. fl. Godser.

²³⁹ Instruktion for Ridefoged Hans Kloumand, 1. Maj 1724. Pk. Skøder, Jordebøger etc. 1670—1742. Holmegaard GA. LA.

taller«), henstillede han, at 24 Inderster hver 14. Dag fik Arbejde paa Slottet, andre 24 ved Høsletten, mens Resten sysselsattes ved Smaahoveri eller blev afkrævet Indersteskat. Kronprinsen (Christian VI) billigede Forslaget, og i 1727 omtales 153 hovgørende Inderster; Høsletarbejde forrettede 111, »mest gamle Folk og Betlere«²⁴⁰. Senere blev Afgiftsforholdene lempeligere. 1785 hedder det, at de saakaldte Indsiederhuse paa Kirkens, Præstegaardens eller Bøndernes Grunde »efter gammel Indretning og Rentekammerets senere Ordre forrette aarlig, efter Tilstand, Legemskræfter og mange Børn, fra 2 til 12 Dages Hoveri«²⁴¹.

Inderster, der maatte betale baade til Bonde, Godsejer og Stat (Indersteskat), var sikkert i mange Tilfælde haardere tynget end Fæstehusmænd. Det tør dog antages, at Husleje og eventuel Hoveriafgift i Almindelighed var noget lavere end Fæstehusafgiften af en tilsvarende Bolig. Det afgørende blev da dels Indersteskat, hvor Lejeren ikke var fritaget for denne, dels Boligstandarden: Inderstlejigheden var gennemgaaende langt beskednere end Fæstehusene og passede bedre for den Fattige eller Enligtstilledes Vilkaar. Det er iøvrigt vanskeligt at drage en Sammenligning, da vi som Regel ikke faar nærmere Oplysning om de Inderstboliger, der er Tale om. Det kan ikke altid afgøres, om de i Skifteforretningerne nævnte Huslejerestancer er alt, hvad Lejeren har ydet, undertiden er der vel tillige forrettet nogle Dages Arbejde²⁴².

Eksempler paa aarlig Husleje (de fleste skyldte kun for 1/2 Aar), hentet fra Skifteprotokoller:

- 2 Rdl. 4 Mk.: Frydendal 29. Jan. 62 (ugift, men ret velstaaende Kvinde i Reerslev).
 2 Rdl. Vordingborg 12. Juni 41. Næsbyholm 16. Marts 62 (Restance 10 Rdl. for 5 Aar).
 1 Rdl. 5 Mk.: Næsbyholm 28. Jan. 1741.
 1 Rdl. 2 Mk.: Vordingborg 5. Juni 41. Rosendal 14. Juni 60 (Restance 10 Rdl. 4 Mk. for 8 Aars Husleje).
 1 Rdl. Næsbyholm 30. Marts 63. Aggersvold 22. Aug. 79 og 3. Dec. 81 (Nr. 110). I sidste Tilfælde anføres tillige 2 Dages Arbejde à 6 Sk. »efter Akkord om Huslejen«.
 4 Mk.: Næsbyholm 28. Jan. 41, Krogerup 7. Apr. 41.

At Huslejen var relativt lavere end Fæsteafgiften, kan betvivles. Huspengeestancer fra 5—8 Aar tyder derimod paa, at der i Bondesamfundet vistes større Langmodighed mod fattige Inderster, end Godsstyret i Almindelighed viste Fæstehusmænd.

9. Ydelser til det offentlige. Værnepligt og Stavnsbaand.

Husafgiften i Penge eller Arbejde var den mest tyngende Byrde for Husmandsstanden. I anden Række kom det offentliges Krav. De ordinære Afgifter til Sogneinstitutionerne, navnlig Kirke-, Skole- og Fattigvæsen, var vedblivende smaa, og Indersteskat tyngede kun et lille Mindretal af Husmændene. Hertil kom imidlertid fra 1762 en Ekstraskat, der brød med det tidligere gældende Princip, at Skatten saa vidt muligt skulde staa i Forhold til Formue eller Ind-

²⁴⁰ Hørsholms Historie, S. 190 f.

²⁴¹ Smstds. S. 189 (Amtsforvalterens Indberetning af 8. Jan. 1785).

²⁴² Paa Kronborg Amt, hvor særlig mange Huse (opr. Indersthuse) stod paa Bøndergaardens Grund, var Jordafgiften til Bonden ofte 4—6 Mark og 4 Høstdage (1 Slaa- og 1 Mejedag af Manden, 1 Rive- og 1 Bindedag af Konen). Se f. Eks. Kronborg Fp. 26. Juni 1781 og 6. Aug. 1782.

tægt. En meget trykkende Byrde blev hermed lagt paa Husmandsstanden, idet kun gamle, svagelige eller erhvervsløse Personer kunde vente Fritagelse for at svare denne Afgift, der ogsaa maatte faa nogen Indvirkning paa Befolkningsforholdene. Dette gjaldt dog i endnu højere Grad Militæranordningerne, der i Stavnsbaandstiden blev dikteret af et Dobbeltthensyn: at Staten fik et tilstrækkeligt Antal Soldater, og at Landbrugets Behov for Gaardfæstere og Landarbejdere samtidig blev dækket. Dette sidste ikke blot kvantitativt, men ogsaa kvalitativt, saaledes at det fortrinsvis blev Gaardmandssønner, samt velhavende og arbejdsdygtige Karle, der fritoges for Militærtjeneste; mange af dem blev stillet overfor Valget mellem at overtage Fæstegaard eller fortsat gaa Soldat. Forbindelsen mellem Værnepligt og Stavnsbaand bidrog til at forøge Husmandsbefolkningens erhvervsmæssige Afhængighed af Godsstyrelserne.

Statsskat. Arbejdsføre Inderster og et Faatal af Haandværkere maatte efter Frd. af 31. Dec. 1700 svare en anselig Folkeskat, Tyendet en mindre, mens Fæstehusmændene gik fri²⁴³. Ved Frd. af 24. Dec. 1760 blev Opkrævningen af Konsumtion og Folkeskat overdraget Godsejerne mod en Afgift af 8 Sk. pr. Td. skattepligtigt Hartkorn (§ 2), dog skulde Præsterne mod at svare 3 Sk. pr. Td. Tiende oppebære Folkeskat af deres Folk, deriblandt ogsaa Inderster paa Præstegaardes Grund (§ 3). Fritagne for Folkeskat var bl. a. de under Landmilitzen enrollerede Karle, Husmænd og Inderster med Familie (§ 13, Pkt. 5), samt Beboerne af Indsiddershuse paa Ryttergodset, for saa vidt de baade svarede Afgift til Kongens Kasse og til Bonden; »men de Inderster, som hos saadanne igen sidde til Huse, svarer (naar de ellers er af de Vilkaar) som forhen om Inderster er anført« (§ 13, Pkt. 8). Husmænd med Hartkorn, hvoraf de udredede Skatter i Lighed med andre Bønder, fik Del i Skattenedsættelsen (fra 3 Rdl. til 2 Rdl. 4 Mk. pr. Td. Hrtk.) ved Frd. af 3. Nov. 1730, og Forordningen af 1. Juli 1746, der var en Art Kriselov for det ved Kvægsygen haardt ramte Landbrug, gav Afbyggerne paa fri Hovedgaardstakst Skattelempler.

Det afgang for en stor Del af Præsternes Mandtaller (Frd. af 31. Dec. 1700 Art. III, 3), om Indersteskatte ramte Beboere, der ikke kunde taale det, men den forfejlede, som vi har set, næppe sin Hensigt: at tilskynde til Fæstes Antagelse eller til fast Tjeneste. Inderster »i virkelig Tjeneste« var ligesom alle Fæstehusmænd fri for Indersteskat; som Tjenestefolk hos Bønderne slap Indersterne med at betale 2 Mk. om Aaret i Stedet for 1 Rdl. i Indersteskat (Kvinder det halve). Indersteskatte indbragte kun faa Tusind Rdl. aarligt og var sandsynligvis mindre indbringende for Statskassen end for Godsejerne, der lettere fik Husfæstere, muligvis ogsaa lidt billigere Arbejdskraft paa deres Godeser som Følge af disse Skattebestemmelser. Ekstraskatten af 1762 havde derimod ikke landbrugsbeskyttende Bimotiver.

Baggrunden for Forordningen af 23. Sept. 1762 var en tyngende Statsgæld, som navnlig de store Rustningsudgifter i de nærmest foregaaende Aar bar Ansvaret for. Udgifterne til Hær og Flaade, der 1757 beløb sig til 2.812.564 Rdl., var 1762 naaet op paa 4.163.809 Rdl. og naaede endnu højere; Statens samlede Indtægter var ikke i Stand til at dække Militærundergifterne, og fra 1746

²⁴³ Se ovenfor S. 96.

til 1763 steg Statsgælden fra 3 til 20 Millioner Rdl.²⁴⁴. Som Led i en Række Finansoperationer, der skulde formindske denne Gældsbyrde, blev der udskrevet en Personskat, hvorefter enhver af gejstlig og verdslig Stand efter sit fyldte 12. Aar skulde betale 1 Rdl. aarligt (8 Sk. pr. Maaned), militære Personer dog kun det halve. Hver Godsejer skulde svare til det Beløb, der paahvilede Godsets Beboere; Uformuendes Ekstraskat blev fordelt paa de mere velhavende. Denne Kopskat ramte Almuen i Danmark-Norge overordentlig haardt og affødte stærke Protester, der i Norge førte til en ligefrem Afskaffelse af Ekstraskatten (1772), mens Bondebefolkningen i Danmark kun opnaaede den Lempelse, at Fæstebønder, Husmænd og Inderster fritoges for at betale for Børn under 16 Aar, samt for at yde noget til Betaling af de Fattiges Ekstraskat (Frd. af 17. Jan. 1764).

Der var nationaløkonomiske Skribenter, som forsvarede Ekstraskatten som et krabat Middel mod Dovenskab²⁴⁵; men det var ikke det almindeligste Synspunkt. O. D. Lütken, der ikke ansaa Skattepaalæg for det bedste Middel til at modvirke Driveri, gjorde gældende, at det tværtimod var Landløberne og Lediggængerne, der lettest unddrog sig en Kopskats Forpligtelser²⁴⁶. Efter Ekstraskattens Indførelse underkastede han denne en skarp Kritik og foreslog en bedre Fordeling af Skattebyrderne. Han paapegede, at Bonden fremdeles kun skattede 16 Mk. pr. Td. Hrtk., men skulde have ydet 26, hvis Afgiften havde staaet i Forhold til Kornpriserne. Derfor burde Husmænd og Inderster, der i Forvejen var bebyrdede netop paa Grund af Prisstigningen paa Korn og andre Levnedsmidler, helt fritages for »Ekstraskattens aldeles utaaelige Byrde«, og Husmandsbefolkningens Andel i Ekstraskatten, som Lütken nogenlunde rigtigt anslog til $\frac{2}{3}$ af dens fulde Beløb i Landdistrikterne, i Stedet lægges paa Hartkornet²⁴⁷. Som den stridbare Polemiker, han var, afholdt han sig heller ikke fra et hvast Udfald mod en Forfatter, der var haardhjertet nok til at prise Ekstraskat-Anordningen, skønt denne var »til Almuens, Arbejderens, Tjenestefolks, Husmænds og Indersters Tvang«, og skønt Regeringen kun ugerne havde paalagt den og havde under Overvejelse at lindre eller ophæve den, hvilket alle Retssindige inderligt ønskede vilde ske²⁴⁸. Den jyske Præst og Forfatter N. C. Claussen, Brande, foreslog Ekstraskatten forandret til en Skat paa ugifte Folk og en Afgift af Heste²⁴⁹. Selv Godsejere, der ikke veg tilbage for en vis Regulering af Bønderkarlenes Ægteskaber, ønskede Husmænd og Inderster fritaget for at svare Ekstraskat, for at de ikke skulde afskrækkes fra Ægteskab og nære Bekymring for Børns Sult²⁵⁰. Iøvrigt var Godsejernes Holdning i væsentlig Grad dikteret af en naturlig Uvilje mod en forøget Skattebyrde. Næppe uden Grund klagedes der over, at Godsejernes Henstillinger blev bestemmende for, hvem Præsterne i deres Mandtaller angav som fattige og nødlidende, saaledes at Godsejerne selv undertiden kun betalte for halvt saa mange, som de kunde tilkomme²⁵¹.

²⁴⁴ Holm III, 2. Afd., S. 362 f. og 366.

²⁴⁵ Økon. Mag. VII, S. 212.

²⁴⁶ O. D. Lütken: Undersøgninger angaaende Statens almindelige Økonomi I, S. 305.

²⁴⁷ Ldv. K. Journal. Forslag 1767, Nr. 23 a.

²⁴⁸ Anders Jyde (O. D. Lütken): Anmærkninger etc. (Kbh. 1773), S. 138 f.

²⁴⁹ N. C. Claussen: Om Folkemængden i Bondestanden (1772), S. 100.

²⁵⁰ Journal. Forslag etc. 1770, Nr. 283 (Kammerraad Fr. Bagger, Julskov).

²⁵¹ Magasin for patriot. Skribenter 1771, Nr. 59.

Gennemsnitligt indbragte Ekstraskatten i Aarene 1762—65 omtrent $\frac{1}{2}$ Million Rdl. aarligt, vel ca. 100.000 mindre end der skulde være indkommet, hvis Skattemandtallerne havde været fuldstændige og intet Afslag var givet. Manglerne ved Mandtallerne er mest iøjnefaldende ved de svingende Angivelser af de 12—16-aariges Antal, men man tør ikke ved alle Sogne gaa ud fra, at Folketællingen 1769 har rigtigere Tal. Antallet af (anførte) Fattige var gennemgaaende lavt og Godsforskellighederne ikke paafaldende store. Men den gamle Erfaring, at jo længere en Ekstraskat blev opretholdt, desto færre blev Skatteyderne, gjorde sig atter gældende. Eksempelvis kan nævnes Sorø og Ringsted Anter, hvor der i 1764 kun anførtes godt 8 % Fattige, men allerede 1769 $10\frac{1}{2}$ %. De fleste Godser havde kun en Fattigprocent paa 5—10, men paa Sorø Akademi steg den fra 10 i 1764 til 15 i 1769 og henved 20 inden Stavnsbaandstidens Slutning²⁵². Her som de fleste Steder blev et betydeligt Mindretal af Husmandsbefolkningen fri for at svare Ekstraskat, og Antallet af »Fattige« voksede med Hovedgaardenes Restancelister. Paa Krongodserne, hvor de Fattiges Ekstraskatter mere smertefrit for Beboerne udenfor Bondestand kunde føres paa Godsets Tabskonto, gik undertiden Flertallet af de Besiddelsesløse fri. Dette maa have været Tilfældet paa Vordingborg Ryttergods, naar der 1772 betaltes ca. 1400 Rdl. i Ekstraskat for Distriktets Fattige²⁵³. Ekstraskattens Virkninger paa andre Godser skildrede O. D. Lütken i mørke Farver. Proprietærerne vilde lide saa anselige Tab ved Husmænds Restancer, at de holdt op med at istandsætte brøstfældige Huse og opføre nye. »Og lad være, at Husenes og Husmændenes Antal herefter omtrent blev det samme, saa maatte Folkemængden dog tabe derved: at de unge Forlovede, der ikke kan komme til Gaardfæste, nu ikke saa tidlig som tilforn tør antage Huse . . .«²⁵⁴. Ogsaa Godsstyrere som Morgenstierne og Fleischer besværede sig paa de Fattiges Vegne over den tunge Ekstraskat, som Godsejerne vanskeligt kunde befri Husmænd og Inderster for; Fleischer kaldte den den sjællandske Bondestands mest trykkende Afgift²⁵⁵.

Rigtigheden af O. D. Lütkens Formodninger kan næppe fastslaaes, idet andre Forhold end Ekstraskatten kunde virke hemmende paa Godsejernes Initiativ til Husopførelse og Landboudommens Tilbøjelighed til at indgaa Ægteskaber. De fordyrede Livsomkostninger og Truslen om Arbejdsløshed var vel i endnu højere Grad medvirkende til, at Fæstehusenes Antal steg forholdsvis lidt, indtil Udskiftning og andre Landboreformer rørte op i Bondesamfundet²⁵⁶.

Kirkeskat. Til Gejstligheden svarede Husmændene i Regelen baade Natural- og Pengeydelse. Kun nogle faa Hundrede havde saa megen Jord, at de kunde svare *Korntiende*, et Forhold, der først ved Udskiftningerne ændredes betydeligt. Men de jordløse Husmænd og Inderster, der foruden 2 Sk. Kvartalet i

²⁵² Ekstraskattemandtaller (Ekstrakter) RA. Bilag til Sorø Akademis Godsregnskaber. LA. I Regnskabsaaret 1764—65 bevægede de Fattiges Antal sig mellem 226 og 290, i 1777—78 var Minimum 452, Maksimum 504. Det maa bero paa en Misforstaaelse, naar Edv. Holm (III, 2. Afd., Henvisninger S. 48, Note 10) giver Formodning om, at der paa Hellestrup Gods under Sorø Akademi var 80 % Fattige; Forholdet var tværtimod gunstigere end paa Hovedgodset.

²⁵³ Vordingborg Distrikts Journaler 1772, Nr. 325 og 1773, Nr. 80.

²⁵⁴ O. D. Lütken: Opløsninger af trende . . . Problemata, S. 15 f.

²⁵⁵ E. Fleischer: Breve ang. den danske Proprietær og Bonde (Kbh. 1786), S. 199.

²⁵⁶ Paa Løvenborg viser Jordebøgerne 1755—85 kun en Opgang fra 92 til 102 Huse. Vordingborg Fæsteprotokoller omtaler 1750—58 24 nye Fæstehuse, 1763—74 kun 11.

Stedet for Korntiende svarede en aarlig Høstdag til Præsten, havde utvivlsomt en lige saa betydelig Afgift som mange Hartkornshusmænd. Efter Udskiftningen søgte Præsterne undertiden at opnaa saavel Tiende som Høstdag, under Henvisning til, at de ikke kunde staa sig ved at lide stort Arbejdstab i Høsttiden, fordi nogle Skæpper Sædeland var blevet tillagt Husmænd²⁵⁷.

Det er uvist, om Præsterne i fuld Udstrækning gjorde Krav paa *Kvægtiende* af Husmænd og Inderster. Præsten i Vallensbæk oplyste 1768, at Fæste- og Lejehusbeoere »paa de fleste, om ikke alle Steder« hvert Aar til Mikkelsdag leverede »en levende Gaas og et Par Høns eller i dessen Sted 4 Mk. i Penge«²⁵⁸. En saa betydelig Naturalydelse har Husmænd i Almindelighed dog næppe præsteret, og Pengeaflysningen illustrerer Forholdene i Københavns Amt. Efter Frd. af 7. April 1740 var Aflysningsskalaen for Sjælland: et Føl 10 Sk., en Kalv 8, et Lam 5 og et Bistade 8. Ved Skifter i Husmandsboer viser den hyppigst forekommende Tienderestance gennem hele Stavnsbaandstiden en Lammetiende af den nævnte Størrelse. Men samtidig svarede der undertiden 2 Mk. af en Ko, af Gæslinger 2 Sk.²⁵⁹. Da Svin og Fjerkræ ikke omtales i Frd. af 7. April 1740, kunde Ydelserne her variere fra Sogn til Sogn. Fra Helsingø og Valby Sognekald i Nordsjælland hedder det 1789, at »fra Alders Tid« havde Gaardmændene hvert Aar og Husmændene hvertandet ydet en Gaas. Efter Udskiftningen savnede Husfolk ofte Fæled til deres Gæs, og Andehold blev almindeligere. Nogle Præster tog derfor Andetiende i Stedet, mens andre vedblev at kræve Gaasetiende, selv om Beboerne ikke holdt Gæs²⁶⁰.

Høstdagen kunde efter Loven forrettes af Husmanden eller hans Kone, hvem af dem Præsten vilde tilsiige, men det var uklart, om Inderster havde samme Arbejdspligt, eller hvor meget de Husbeoere, der ikke var vant til Bondearbejde, i Stedet skulde betale. En fynsk Præst nævner 1768, at Haandværkere sædvanlig betalte 8 Sk., Kvinder 6 Sk. i Aflysning, men Inderster, der ikke havde fæstet eller lejet Hus, samt enrollerede Soldater vilde siige sig fri, hvorefter ogsaa de øvrige Husbeoere blev uvillige; det var endvidere uvist, om Præsten kun maatte kræve Høstdagen paa Tider, hvor Husmændene ikke arbejdede for Bonden. Af Stiftamtmandens og Biskoppens Erklæringer i Sagen fremgik det, at der kunde være Tvivl om, hvorvidt der skulde ydes Høstdag baade af Husmanden og hans Kone, men mange Steder var Konen faktisk gaaet med; ubilligt og uden Hjemmel i Loven var det derimod at lade Inderster gøre Høstdag²⁶¹. Reskript af 30. Marts 1770 fastslog dog, at der kun skulde ydes en Høstdag af hvert Hus; Præsten kunde vælge, om han ønskede Mandens eller Kvindens Arbejde. Tilsigelsen skulde ske 2—3 Dage i Forvejen. Ogsaa Haandværkere og Landsoldater skulde som Beboere af jordløse Huse præstere en Høstdag²⁶². En sjællandsk Præst søgte at slaa Mønt af den Omstændighed, at Daglønnen i Høsttiden ofte var 2—3 Gange saa høj som til andre Tider, og kunde tænke sig 2 andre Arbejdsdage »af enhver Husmand og enhver Hus-

²⁵⁷ Den ved kgl. Resol. 25. Aug. 1786 forordnede Landbokommissions Forhandlingsprotokol (1786—1814), Bilag Nr. 219 b.

²⁵⁸ Ldv. K. Journaliserede Forslag etc. 1767—68 Nr. 394 a (Pkt. VII).

²⁵⁹ Se f. Eks. Sværdborg Sognekalds Gods' Skp. (1738—1816) 6. Aug. 1754 og 8. Feb. 1787, Aggersvold Skp. 8. Jan., 13. Jan., 14. Jan. og 31. Maj 1780.

²⁶⁰ Bilag til Landbokommissionens Forhandlingsprot. Nr. 219 b.

²⁶¹ Landvæsenskommisionens Relationsprotokol 1769, Nr. 30.

²⁶² Reskript af 3. Sept. 1784 gentog disse Bestemmelser.

kone, saavel som af enhver Pebersvend og Indsidder og af enhver Indsidderske, gifte og ugifte, naar og paa hvilken Tid, Præsterne det behøver og lader derom tilsige, eller i den Sted 20 Sk. af enhver Husmand og Indsidder og 10 Sk. af enhver Huskone og Indsidderske²⁶³.

Det er muligt, at Husmandskoner og Indsidderfolk selv har bidraget til den herskende Uklarhed m. H. t. Høstdagsydelsen, blot for at opnaa et Par Maaltider Mad hos Præsten. Mere paafaldende var det, naar Ejeren af Ubby Kirke i Kalundborg Amt ved Retten søgte at aftvinge »Husmænd, Inderster og Pebersvende« 8 Sk. pr. Medlem af Husstanden, saaledes at enkelte Familier naaede op paa 4 Mk. aarligt; Amtmanden fik dog Ordre til at udvirke, at Søgsmålet blev opgivet²⁶⁴. Talrige Regnskaber i Godsarkiver viser iøvrigt, at der sjældent blev afkrævet *alle* Husmands- og Inderstfamilier 8 Sk., Tallene kan svinge fra Aar til Aar; Indsidderfamilier og enligstillede Kvinder blev ofte, men langt fra altid, fritaget. Paa Ryttergodserne var denne Afgift (»Stolestadepengene«) dog i 1721 blevet ophævet i de Sogne, hvor Kongen ejede Kirken²⁶⁵.

Præsterne beklagede sig ofte over Husmændenes svigtende Ydelser, men Sandsynligheden taler for, at Sjælesørgeren i et middelstort sjællandsk Sognekald i Stavnsbaandstiden kunde regne med 75—100 Rigsdalers Indtægt fra Husene, Offer og direkte Vederlag for kirkelige Tjenester iberegnet.

Skoleafgifter. Samtidig med Stolestadepengenes Bortfald var en ny Afgift blevet paalagt Husmænd paa Ryttergodset: 2 Dages Arbejde om Aaret eller 1 Mk. i Penge til Skoleholderen i de nyoprettede Rytterskoler; Husmænd med Jord skulde desuden svare af Hartkornet²⁶⁶. Lempeligere var Vilkaarene efter Skoleforordningen af 23. Jan. 1739: Husmænd og Inderster, som var i Stand til at tjene Brødet, skulde i Skolepenge svare 4, 8, 12 eller 16 Sk. aarligt, Haandværksfolk endog 1 Rdl., Tjenestekarle og -piger henholdsvis 3 og 2 Sk. (§ 33). Ordningen startede i et daarligt Høstaar, hvad der medvirkede til Ændringer i de følgende Aar, hvorved Godsejerne fik større Indflydelse; ikke mindst om Udgifternes Fordeling var der Uenighed²⁶⁷. Det ser ud til, at Skolepengeprincippet sine Steder er blevet lempet. I Trykkefrihedsaaet 1771 fremkom der Klager over, at Bondefamilier skulde yde Afgifter til Skoler, hvor deres Børn ikke kom, men ogsaa over Forandringer i de oprindelige Forpligtelser, idet mange Husmænd kun betalte i den Periode, hvor de virkelig havde Børn i Skolen; Husfolks Vrangvilje og Efterladenhed under Udførelsen af de 2 Dages Arbejde blev ligeledes paatalt²⁶⁸. Ængstelsen for, at Skoleholderne skulde blive for slet aflagt og Skolerne maaske helt standse, var velbegrundet og foranledigede Forslag om Lønforbedring. Efter Forordningen af 1721 fik Skoleholderne paa Ryttergodset 24 Rdl. aarligt, mens Skoleordningen af 1739 foreskrev en Indtægt af 6 Rdl. samt 5 Tdr. Rug og 7 Tdr. Byg og visse andre Fordele. I Almindelighed havde Landsbylærerne dog næppe saa stor Løn og

²⁶³ Ldv. K. Journal. Forslag etc. 1767—68, Nr. 394 a, jfr. Nr. 163, hvor samme Præst (L. Jeger, Vallensbæk) anbefaler en Pengeafløsning af Tienden.

²⁶⁴ Sjæll. Tegnelser LXX, S. 682. Reskrift af 9. Maj 1738. (Jfr. Reskr. af 19. Sept. 1731).

²⁶⁵ Rtk. Skrivelse af 14. Juni 1721.

²⁶⁶ Instruktion af 28. Marts 1721 (§ 22). Jfr. Reskr. af 21. Okt. 1785.

²⁶⁷ Holm II, S. 713 f.

²⁶⁸ Magasin for patriot. Skribenter 1771, Nr. 56 (Landsbyskolerne) og Nr. 61 (Om Skoleholderes Vilkaar).

maatte navnlig savne Støtte i et mindre Jordbrug, der kunde give dem »det principaleste i en Husholdning«²⁶⁹. Først med Udskiftningsloven af 23. April 1781 blev Skolelærerne nogenlunde forsynet i saa Henseende.

Var Husmændenes Bidrag til Skolevæsenet ikke anseligt, gjaldt noget tilsvarende sikkert om den aandelige Valuta, de modtog i Stedet. En af Efterretningerne fra Aarhundredets senere Aartier regnede Sjælland for den Landsdel, hvor det stod daarligst til med Oplysningen²⁷⁰, en anden hævdede, at Husmandsbørnene her stod betydeligt tilbage for Gaardmandsbørnene, der baade var forstandigere, lærvilligere og dygtigere; Skylden var Forældrenes, idet Husmændene »af den taabeligste Nænsomhed over deres Børn« hverken lod dem gaa i Skole eller bestille noget²⁷¹. Uanset Motiveringen var det næppe noget helt forfejlet Skudsmaal, og det bliver forstaaeligere paa Baggrund af den Armod og Udsigtsløshed, store Dele af Husmandsbefolkningen syntes ned-sunket i²⁷².

Afgifter til Fattigvæsen m. v. Ogsaa i Datidens Samfund gav den Næstfattigste en Skærv til den Allerfattigstes Underhold. Selv om det navnlig var Gaardbrugerne, der holdt Fattigvæsenet oppe, udgjorde dog Husmændenes og Tyendets Skillingsbidrag, som specificerede Fattigregnskaber viser, ikke helt faa Procent af det Pengebeløb, der aarligt uddeltes til de Fattige. Hertil kan endnu føjes Delinkventpenge (til Bortkørsel af udensogns Betlere), senere Forpligtelser til Vejarbejde og Bidrag til Sundhedsvæsenet (Jordemoder, Sygehus og Amtets Hospital). Desuden fra ældre Tid Pligter indenfor Landsbyfællesskabet, bl. a. til at yde Assistance i Tilfælde af Ildebrand²⁷³. Husmandens Verden var, navnlig mod Slutningen af Stavnsbaandstiden, fyldt med Forpligtelser af mer eller mindre byrdefuld Natur. Til de tungeste hørte Værnepligten, der især kom til at paahvile Husmændenes voksne Sønner, men tillige mange yngre Husmænd eller Inderster.

Værnepligt og Stavnsbaand. Bondekarlens Værnepligt i Forbindelse med Landbrugets Arbejdsbehov var et af Tidsrummets vigtigste Samfundsspørgsmaal, og den historiske Litteratur har beskæftiget sig flittigt med Stavnsbaandsproblemet²⁷⁴. Fastslaaet er det, at Godsejerne med Urette benyttede Landmilitsanordningerne til at nægte enrollerede Bønderkarle, samt unge Husmænd og Inderster Pas²⁷⁵. Misbrug af denne Art fandt Sted i betydeligt Omfang, ligesom man i Fæsteprotokollerne finder Vidnesbyrd om, at ældre Gaardfæstere under Fæstes

²⁶⁹ Anf. St., Nr. 69—70, VII, hvor der bl. a. blev stillet Forslag om, at Skoleholderen fik nogen Kirkejord.

²⁷⁰ J. Hansen: Tanker om den danske Bondes Oplysning, S. 35.

²⁷¹ H. J. Birch: Statistiske og økonomiske Tanker til højere Eftertanke (1786), S. 41.

²⁷² Skoleholderen havde jo i Regelen ikke synderlig Uddannelse. Mange var eller havde været Soldater eller Befalingsmænd i Hæren, almindeligvis afhængige af Godsledelsen. Da en Landsoldat fra Eriksholm Gods udløstes for at tiltræde Skoleholdertjeneste, var Betingelsen ikke blot den, at en anden først skulde stilles i hans Sted, men saafremt han med Tiden skulde blive kendt udygtig til Skoleembedet, var han forpligtet til at udtjene den Tid, han havde tilbage. (Kanc. Promemoria til Landmilitsessionen i Sjælland, 20. Dec. 1783).

²⁷³ Bro Jørgensen: Forsikringsvæsenets Historie, S. 27 ff.

²⁷⁴ Her maa navnlig henvises til Kildematerialet i J. A. Fridericia: Aktstykker til Oplysning om Stavnsbaandets Historie, til Fremstillingerne i »Jubilæumslitteraturen« fra o. 1888, blandt nyere Bidrag Afhandlinger af Albert Olsen i »Scandia« III og VI og Hans Jensen: Dansk Jordpolitik I (1936), samt K. C. Rockstroh: Udviklingen af den nationale Hær i Danmark III (1926).

²⁷⁵ Afhandlinger af Edv. Holm (og O. F. C. Rasmussen) i H. T. 5, IV—VI.

Forbrydelse forpligtede sig til at indestaa for unge Karles. i Regelen Slægtninges, Forbliven paa Godset. Mere omstridt er det, om Indførelsen af det egentlige Stavnsbaand kunde anses for et nødvendigt Tvangsmiddel for at fastholde en tilstrækkelig Folkemængde paa de forskellige Godser, og hvorvidt det var en økonomisk gavnlig Forholdsregel. Amtmandsindberetninger fra 1735—36 melder fra samtlige sjællandske Amter, at der som Helhed var Beboere nok, om end en Del Godsejere klagede over Folkemangel²⁷⁶. Imidlertid gav Landmilitens Ophævelse (Frd. af 30. Okt. 1730) mange Godsejere, der i Forvejen led under den økonomiske Krise, en virkningsfuld Baggrund for Kravet om et Bonde-Stavnsbaand som det vigtigste Led i en omfattende Landbrugsbeskyttelse. I god Tro havde Regeringen i Ophævelsesloven udtalt, at Landmiliten ved Misbrug var blevet »Landet i Almindelighed og det unge Mandskab i Særdeleshed til stor og utaaelig Byrde«. Resultatet var imidlertid Uro blandt Bondebefolkningen og livlig Overflytning fra hoveritynget til hoverifrit Gods, ofte uden lovlig Opsigelse. I Regeringskredse var man ikke blind for, at den dybere Aarsag til Bøndernes Omflytninger maatte søges andetsteds end i Militso-phævelsen. »Hele Sagen bestaar derudi«, udtalte Konseillet, »at en Del Proprietærer bebyrder deres Bønder med alt for stærkt Arbejde, Hoveri og anden haard Omgang«²⁷⁷.

At Konseillet trods denne Erkendelse kunde foreslaa Indførelse af Stavnsbaand for Bønderkarle mellem 14 og 40, forbavser Edv. Holm. Kendskab til vor egen Tids Krisepolitik gør Standpunktet lettere begribeligt. Hvis der virkelig var Fare for, at mange »fattige Proprietærer« skulde gaa fra Godserne og Ødejordsarealerne yderligere vokse, da *maatte* der raades Bod paa denne Misère, uanset hvem der havde Hovedansvaret for Bøndernes Utilfredshed. Edv. Holm beklager Mangelen paa statistisk Materiale til Belysning af Spørgsmaalet om Tvangsmidlernes Nødvendighed²⁷⁸. Noget er der dog. Selv om det befolkningsmæssige Usikkerhedsmoment navnlig skyldtes Bønderkarlenes Vandringer, maatte det formodes, at der i de to militsfrie Aar 1731—32 var indtruffet forholdsviis mange Gaardforsiddelser, hvis Bondeuroen var af en saadan Karakter, at den kunde give mange Godsejere alvorlig Grund til Ængstelse. Og et saadant Udsving kan konstateres. Fra 9 af de S. 101 f. omtalte sjællandske Godser kendes der i Tiaaret 1730—39 355 Fæsteforandringer med angivet Aarsag, deraf 126 Forsiddelser, 35,5 % (paa 8 af disse Godser var Gennemsnittet 1720—29 39,4 %). I de militsfrie Aar 1731 og 1732 var der blandt 83 Fæsteforandringer 39 Forsiddelser, 47 %, 1733 kun 37 % og i de følgende Aar ca. 30 %. Der laa altsaa Realiteter bag de paastaaede Vanskeligheder, selv om naturligvis langt fra alle Godser berørtes stærkt af Bøndernes Flyttelyst.

Stavnsbaandet, der indførtes ved Forordningen af 4. Febr. 1733, maa ses som Led i en Række Kriseforanstaltninger til Gunst for Jordbesidderne. Et Par Aar forinden havde Lovgivningen stillet i Udsigt, at der kunde opnaas Dispensationer fra Forbudet mod Nedlæggelse af Bøndergaarde for de Godsejere, der »ved nogen fordelagtig Forandring kunde vide deres Hovedgaarde

²⁷⁶ Økonomi- og Kommercekollegiet. Danske og norske Stiftsrelationers Protokol 1735—36. Relationer i Henhold til Reskript af 25. Juni 1735 Landvæsenet angaaende. Kollegiets Deliberationsprotokol ang. de fra Stifterne indhentede Relationer 1736. Jfr. Holm II, S. 374—78.

²⁷⁷ Fridericia: Aktstykker etc., S. 74.

²⁷⁸ Holm II, S. 389, Fodnoten.

bedre at indrette og istandsætte» (Frd. af 10. Febr. 1731, der ogsaa tog Sigte paa at forbedre Landbrugets Kreditforhold ved at opmuntre fremmed Kapitalanbringelse). Endnu mere godsejerbeskyttende var Toldforordningerne af 16. Sept. 1735, der forbød Indførsel af fremmed Korn til Danmark og det søndenfjeldske Norge. Mens Kongen og de Militære kunde ønske Militørsordningen af 1733 for Landeforsvarets Skyld, modtog Godsejerne den som et Middel til at vedligeholde den Folkemængde, der var en nødvendig Produktionsbetingelse. Da der kun fandt en ret ringe Udvandring Sted²⁷⁰, var det væsentlig Bondebefolkningens *Fordeling mellem Godserne*, samt Indvandringen til Byerne²⁸⁰, der kunde reguleres ved Hjælp af den nye Militørslov og de talrige senere Stavnsbaandsanordninger.

Det blev mere en kvalitativ end en kvantitativ Regulering. Selv om de militære Krav snart forøgedes, saaledes at der fra 1742 skulde udskrives en Soldat pr. 40 Tdr. Hrtk., 1764 een pr. 32, var der utvivlsomt gennem hele Perioden paa de allerfleste Godser Mandskab nok; allerede i Perioden 1733—40 steg Antallet af 14—36-aarige betydeligt²⁸¹. Men Stavnsbaandet gav Godsejerne særlige Muligheder for at udnytte den mest kvalificerede Arbejdskraft i Landbrugets Tjeneste og skille sig af med den mindre velegnede paa gunstige Vilkaar. En hidtil ukendt Kapitalisering af Godsernes Mandskab fandt Sted i Kraft af de Tvangsmidler, der stilledes til Godsejernes Raadighed. Forordningerne af 4. Febr. 1733 og 9. Dec. 1735 gav Godsejerne Ret til at enrollere, hvem de vilde, hvorved det blev dem muligt at lægge særligt Pres paa Bønderkarle, der under friere Vilkaar kunde antages at ville flytte fra Godset. Det var i mange Tilfælde sandsynligt, at saadanne Karle lod sig friste til Gaardfæste og Giftermaal og saaledes blev fastholdt paa Godset. Noget anderledes stillede det sig, hvis Karlene udholdt deres 6- à 8-aarige Tjenestetid for derefter at benytte sig af deres Ret til at drage, hvorhen de vilde. Bondeungdommens Lede ved en Militærtjeneste, der ialt kun beslaglagde nogle faa Uger om Aaret, var næppe saa stor, som det ofte har heddet sig. Efter Landmilitærens Ophævelse tog mange Bønderkarle Tjeneste i de hvervede Regimenter²⁸². Man har fra Stavnsbaandstiden Udtalelser om, at ikke een af 10 Rømningsmænd undveg af Frygt for Militæret²⁸³. Godsejerne kunde i nogen Grad lægge Baand paa de Flyttestyrtne ved først at udskrive dem i 35-Aars Alderen, et Forhold, der maatte gøre Militæret interesseret i en Udvidelse af Proprietærernes Stavnsbaandsrettigheder. Skulde Karlene have Flytningsfrihed straks efter aftjent Værnepligt, vilde enten Godsejerne miste mange Folk til Arbejde i deres bedste Alder, eller »de

²⁷⁰ Se Aktstykker etc., S. 102—17. Ret betydelige var Rømningerne fra en Del vest- og sydjyske Godser, men der var utvivlsomt *noget* i Konseillets Ræsonnement: at naar Bondekarlen ikke havde Landmilitærens Tvang at frygte, var han altid vendt tilbage med det, som han havde erhvervet udenlands, mens han under denne Plage var bleven borte med det (Aktstykker, S. 79).

²⁸⁰ Amtmændenes Indberetninger i Henhold t. Cirk. af 20. Marts 1737 (Sjæll. Tegnelser LXX, Nr. 173) viser, at ikke faa Børn og Unge søgte fra Land til By: I Frederiksborg og Kronborg Amter mente Amtmand von Gram ud fra Kirkebøgerne at kunne konstatere, at 89 i Alderen 3—18 Aar var bortflyttet: 26 til Købstæder i Amterne, 23 til København og 5 til andre Købstæder. 17 var flyttet tilligemed Forældrene (7 til ukendt Bopæl). Der er dog ogsaa adskillige Eksempler paa Udvandring fra By til Land (Alb. Olsen: Bybefolkningen i Danmark, S. 59 ff., Rockstroh III, S. 123).

²⁸¹ K. C. Rockstroh: Udviklingen af den nationale Hær III, S. 116.

²⁸² Holm II, S. 365. — Rockstroh III, S. 93.

²⁸³ Juridiske, medicinske og økonomiske Tidender 1767, Nr. 27.

kongelige Regimenter fik aldrig nogen dejlig Karl i sin blomstrende Ungdom, men ej før i den Alder, da hans Udskrivningstid kunde netop træffe ind med hans Friheds Aar«, erklærede den sjællandske Landmilitssession paa et Tidspunkt, hvor en Lindring af Stavnsbaandet var paa Tale²⁸⁴. De Militære kunde lige saa vel som Godsejerne modtage de forskellige Stramninger af Stavnsbaandet med Tilfredshed, saaledes de Bestemmelser, hvorefter Godsejeren fik Ret til at afgive Karle, der efter endt Landmilitstjeneste ikke vilde overtage Gaard, til et hvervet Regiment²⁸⁵. Selv den tilsyneladende saa ensidigt agrarbeskyttende § 2 i Frd. af 1. Juli 1746, der forpligtede Soldaten til at nedsætte sig paa det Gods, han var udskrevet fra, havde ogsaa fra et militært Synspunkt sine Fordele, skønt Karlens Ret til i Stedet for at fæste Gaard at lade sig hverve santidig blev ophævet. Naar Godsejeren fik Raadighed over Godsets mandlige Beboere ogsaa efter, at disse havde aftjent Værnepligt, vilde han i Regelen staa sig ved at stille yngre Soldater. Lægdsruller fra sjællandske Sogne viser, at adskillige Steder var kun nogle faa Procent af »det unge og enrollerede Mandskab« over 30 Aar²⁸⁶. I Følge Mønstringsrullerne 1786 var dog over en Fjerdedel af Landsoldaterne 30—40-aarige²⁸⁷.

Stavnsbaandets Virkninger for Bondebefolkningen er langt fra tilfredsstillende belyst. Den Vekselvirkning mellem Milits- og Godssystem, som blev Bonden til Undertrykkelse, er ikke ejendommelig for Stavnsbaandstiden alene, og paa Sjælland kom Anordningerne til at supplere det resterende Vornedskab. 1733 var jo endnu alle Mænd over 34 Aar Vornede. Spørgsmaalet er ikke ganske simpelt, om Godsejerne ogsaa uden Stavnsbaandet havde haft Tvangsmidler nok overfor Bønderne, eller om disse ved at gøre Brug af deres Flytningsret kunde have fremtvunget bedre Arbejds- og Fæstevilkaar. Der var ogsaa den Mulighed, at Regeringen for at komme de kriseramte Godsejere til Hjælp, i Stedet vilde have givet disse friere Raadighed over Jorden. Forordningen af 10. Febr. 1731 kunde være blevet Udgangspunkt for en saadan Politik, og der manglede ikke Tilskyndelser til at fortsætte ad denne Bane²⁸⁸. Ved de store Landboreformer, der fandt Sted under langt gunstigere Konjunkturf forhold, veg Regeringen ikke tilbage for visse Indrømmelser, der gav Godsejere friere Raadighed over deres Jord. Meget farligere vilde en saadan Udvikling have været paa et Tidspunkt, hvor en Reduktion af Bøndergaardenes Antal utvivlsomt kun vilde have forøget den *jordløse* Husmands- og Landarbejderstand.

Følger man Datidens Tankegang, bliver Stavnsbaandsordningen ikke angribelig, fordi den er et *Tvangssystem*, men fordi Tvangen er *ensidig*. Bondesønnen var forpligtet til at arbejde og tage Ansvar for en Fæstegaards Drift paa det Gods, hvor han hørte hjemme, men Godsejeren havde ikke Pligt til at skaffe ham Arbejde eller Bosættelsesmuligheder. Efter Konseillets Forslag om Indførelse af Stavnsbaand (1732) skulde Bønderkarle have Ret til at forlade

²⁸⁴ Fridericia: Aktstykker, S. 234.

²⁸⁵ Reskript af 6. Febr. 1739, Frd. af 30. Juni 1741 og Plakat af 12. Nov. 1745.

²⁸⁶ Eksempelvis kan nævnes, at der 1774 i Rullerne fra Stillinge Sogn paa Antvorskov-Distriktet blandt 178 kun fandtes 9 30-aarige, i Slotsbjergby 3 af 57 og i Gudum 1 af 18 (Dokumenter vedk. Salget Aar 1774 af Jordegods, Kirker og Tiender paa Antvorskov Rytterdistrikt. I, 1761—64. RA).

²⁸⁷ Landbokommissionens Forhandlinger (1788—89), Bilag Litr. E.

²⁸⁸ Jfr. ovenfor S. 105.

et Gods, naar de ikke kunde opnaa Underhold, Tjeneste eller Fæstegaard, eller naar de led utilladelig Haardhed²⁸⁰. I Praxis fik Bønderne ikke en saadan Sikkerhed, selv om det naturligvis ikke var usædvanligt, at Tjenestekarle eller Landarbejdere fik Tilladelse til at tjene paa et andet Gods; at gifte Daglejere tog Arbejde for andre end Godsets Bønder kunde vanskeligt hindres. Fremfor alt burde en omhyggeligere Fæstelovgivning have præciseret Godsejerens Forpligtelser mod sine Gaard- og Husfæstere, saaledes at Bønderkarlene ikke kunde tvinges til Ødegaarde eller afkræves urimelige Hoveri- eller Huspengeydelse. Men Ulykken var, at Stavnsbaandet blev indført til Beskyttelse for Godsejere, der savnede økonomisk Evne til at iværksætte de Forbedringer, som i nogen Grad kunde have betrygget den ufrige Bonde. Den mindre samvittighedsfulde Godsejer kunde i Ly af Stavnsbaandsordningen stille større Krav til Bønderne og afsvække sin Omsorg for dem. Den sociale og økonomiske Ulighed i Bondebefolkningen voksede under disse Forhold.

Og dog synes Sansen for *Lighed* adskilligt stærkere udviklet hos den sjællandske Bonde end Frihedstrangen. Det ser ud, som om Godsejerne ofte har forstaaet at bryde Brodden af Bøndernes Uvilje, f. Eks. mod Hoveriforøgelse, ved at fordele Byrderne mere ligeligt. De mange Omdelinger, der tilsigtede at gøre Bønderne i en Landsby lige i Hartkorn og Afgifter, har i hvert Fald næppe mødt principiel Modstand. Da der var Tale om at gøre Udlæg for de Fattiges Penge, der var anbragt i Bøndergaarde paa Hørsholm Amt, skønnede Amtsforvalteren, at det »vilde skabe den største Jalousi hos de velhavende Bønder, naar deres forarmede Naboer ikke skete samme Skel, som er den sjællandske Bondes egentlige Hovedpassion«²⁹⁰. Men dette Lighedsinstinkt maatte ofte føle sig krænk. Amtmand Oertz, Roskilde, var af den Anskuelse, at det de fleste Steder var Proprietærernes Skyld, naar de Unge ikke havde Lyst til at blive paa Fødegodset, »da de ser, det nødtørftige Brød for dennem med langt større Kummer, Sved og Arbejde skal forhverves paa nogle Godser, end [af] mange andre Bønder, som enten kan bo i By hos dem af andre Godser eller omkring dem, desaaarsag man ser de Godser, hvor ikkun taalelig eller slet ingen Hoveri er, alletider med Mandskab opfyldt . . .«²⁹¹. Da en anden Amtmand i 1756 havde foreslaet, at ingen tjenstdygtig Karl maatte fæste Gaard, før han havde tjent mindst 3 Aar som Landsoldat (jfr. Frd. af 13. April 1764), hævdede Generalprokurør Stampe, at dette tilsyneladende Lighedskrav i Virkeligheden for Bønderkarle paa hoverityngede Proprietærgodser vilde betyde et dobbelt Onde, — hidtil havde de dog i Regelen haft *Valget* mellem Gaardfæste og Soldater-tjeneste; kun i Rytterdistrikterne kunde Forslaget med Held gennemføres²⁹².

Saaledes ogsaa paa andre Punkter. Stavnsbaands- og Militсанordningerne fik højst forskellige Virkninger indenfor de mange smaa og større Godssamfund. Hvad der kunde praktiseres saaledes, at Bønderne paa eet Gods havde ensartede og taalelige Vilkaar, lod sig udnytte til vilkaarlig Bondeundertrykkelse paa et andet. Det var ikke saa meget et Spørgsmaal om »onde« og »gode« Godsejere, som om større og mindre Besiddere, om forskellig Godsøkonomi

²⁸⁰ Aktstykker, S. 75, jfr. Holm II, S. 367.

²⁹⁰ »De Fattiges Regnskabsbog i Hørsholm Amt,« Skrivelse af 25. Jan. 1740. Hørsholm Amtsstuearkiv. LA.

²⁹¹ Relationer i Henh. t. Reskript af 29. Marts 1737, Roskilde Amt. Jfr. Aktstykker, S. 104 f.

²⁹² Stampe: Erklæringer etc. II, S. 127—35.

og forskellig privat »Befolkningspolitik«. Paa Storgodser behøvede Stavnsbaandet overhovedet ikke at blive nogen væsentlig Hemning. Bosættelses- og Beskæftigelsesmulighederne levede Beboerne betydelig Valgfrihed, og der var i Regelen saa rigeligt med Mandskab, at Fripas var at faa, ofte til Priser, der rettede sig efter Ansøgerens økonomiske Evne. Anderledes paa de mindre Godser, hvor der hvert Aar kun blev udbudt nogle faa Fæstegaarde eller -huse, og hvor Ejeren af Frygt for Folkemangel var fristet til at holde paa Mandskabet, selv om Erhvervs mulighederne paa Godset kun var ringe. De smaa eller middelstore Godser skiftede oftere Ejer, hvad der hemmede Godsforbedringer paa langt Sigt og — ligesom adskillige Forpagtningskontrakter — kunde faa en Art Rovdrift til Følge; saaledes solgtes der undertiden Fripasser i langt større Mængde, end det var gavnligt for Godsets fremtidige Arbejdsøkonomi.

I Godsejernes private Befolkningspolitik øjner man to forskellige Hovedlinjer. Mangen Jorddrot saa sin Fordel ved Oprettelse af talrige Fæstehuse, ikke mindst i Landsbyer, hvor han kun ejede faa Gaarde, og Husmændene saaledes blev henvist til at søge Erhvervs muligheder hos andre Godsers Gaardbrugere. Andre synes derimod at have hemmet Bondeungdommens Tilhøjelighed til at sætte sig hen som Husfolk; de vilde derved ikke blot sikre sig fast Tyende og Soldatermateriale efter Godsets Behov, men tillige at der kunde blive velhavende Ungkarle, der ved Lejlighed kunde gøre Fyldest som Ægte-skabskandidater hos Gaardmandsenker med uforsørgede Børn, kunde ophjælpe Ødegaarde eller købe Frihedsbreve. I det hele maatte Stavnsbaandssystemet opfordre Godsbesiddere til at udnytte de økonomiske Aktiver, som Drengébørn og arbejdsdygtige Karle var. Stavnsbundnes Køb af Fripasser, Godsejeres »Handel« med Stavnsbundne og talrige Processer om Retten til Karle og Husmænd var de naturlige Udslag af Stavnsbaandsrettighederne, som tidligere af Vornedretten. Godsnyttens var det ledende Synspunkt, selv hvor humanitære Hensyn ikke blev fornægtet. Da en Husmand og fhv. Gaardfæster paa Universitetets Gods 1748 ansøgte om Fripas for at kunne opnaa Husværelse paa et andet Gods, fik Ludv. Holberg Konsistorieflertallets Tilslutning til sit Krav om en mere klækkelig Betaling, for at man ikke skulde »autorisere« andre til at fremsætte lignende Tilbud²⁹³. Og man ser Henrik Stampe forsvare den godsøkonomiske Betragtning, at Udveksling af Karle kun burde finde Sted, naar en Fæstegaard kunde blive besat, derimod ikke for Husfæsters Skyld²⁹⁴. Bemærkelsesværdigt er det ogsaa, at Københavns Magistrat, der i 1767—68 tilstod Bønderne paa Bistrup Arvefæste, ængsteligt veg tilbage for samtidig at give dem Ret til at købe sig Fripasser for et éngang fastsat Beløb, som det øjensynlig var paa Tale²⁹⁵. Mest frastødende i Nutidens Øjne er maaske den aabenlyse Spekulation i Menneskeavl, som netop ved Ombytning af Bønder eller Fripasudstedelser kom til Orde. Den Familiefader, der skaffede sig Fripas for sin egen Person, vilde i Regelen være ude af Stand til samtidig at frikøbe sine paa samme Gods fødte Drengébørn, og en yngre Mandsperson af Bondestand, der jo formentlig i Fremtiden vilde kunne bidrage adskilligt til Folkeformerelsen paa et Gods, var ikke mindst af denne Grund en værdifuld Erhvervelse.

²⁹³ Aktstykker, S. 170 ff.

²⁹⁴ Anf. Sted, S. 177.

²⁹⁵ Linvald: Bistrup, S. 144.

Paa den sjællandske Øgruppe, hvor Vornedskabets og Landmilitsens Tvang kun et Par Aar havde mindsket sine Virkninger, betød Stavnsbaandet næppe nogen synderlig Indskrænkning af den personlige Frihed, der fra gammel Tid var Bondebefolkningen forundt. Men Tvangssystemet fik større økonomisk Betydning. Det medførte, at Gaardmænd maatte betale mere for at sikre deres Sønner Militærfrihed og Gaardfæste; yngre Husmænd og Landarbejdere svarede hellere relativt høj Husafgift, end de udsatte sig for den med Militærtjenesten følgende Forringelse af deres Erhvervsindtægter, og de stavnsbundne Tjenestekarle og Inderster i fast Tjeneste var ofte udsat for Løntryk fra deres Husbonders Side. Disse Virkninger var mindst fremtrædende paa Storgodser, men Stavnsbaandssystemet gjorde det vanskeligere for Bønderkarle og yngre Husmænd paa forarmede og uordentligt administrerede Godser at værne sig mod Vilkaarlighed fra Godsejers eller Arbejdsgivers Side.

Husmændene og Soldatertjenesten. Kun et lille Mindretal af de gifte Husmænd og Inderster blev dog udskrevet som Soldater. I Følge de tidligere omtalte Generaltabeller over ungt Mandskab og Husmænd indtil 50-Aarsalderen²⁹⁶ fandtes der i 1774 godt 15.000 Husmænd i Udskrivningsalderen, deraf ca. 5800 paa Sjælland (bortset fra Møen, der var Sølægder). De Oederske Efterretninger giver Formodning om, at det virkelige Tal laa betydeligt over 6000, men af disse var næppe mere end 5—600 Landmilitssoldater og et Par Hundrede Ryttere eller hvervede Soldater. Efter Mønstringsrullerne fra 1786 var af 13.916 Landsoldater kun 2172 gifte (15,6%), af 1074 gevorbne Landrekrutter 213 (19,9%). I det sjællandske Infanteriregiment var dog 30% gifte²⁹⁷. Naturligt nok havde de ødanske Regimenter flest Soldaterhusmænd. Efter Folketællingen 1769 var der paa Hartkornet i Jylland forholdsmæssigt over 30% flere ugifte mandlige Beboere end paa Øerne²⁹⁸.

I den store Landbokommission udtalte C. D. Reventlow den Formodning, at Talforholdet mellem gifte og ugifte Landsoldater vilde have været det omvendte, hvis Soldatertjenesten havde budt paa passende Fordele og ikke været en betydelig Byrde for de Tjenstgørende²⁹⁹. Lovgivningen havde dog søgt at mindske de gifte Soldaters økonomiske Risiko. Efter Frd. af 4. Febr. 1733 § 22 var en Husmand fri for Husafgift, saa længe han stod i Rullen. Paabudet blev efter Jordebøger og Fæstebreve at dømmes langt fra altid overholdt. Derimod fik Soldaterhusmænd undertiden en Dusør for lang Tjeneste, i Regelen 2 Rdl. aarligt³⁰⁰. Hoverilempelser for Soldater, f. Eks. Fritagelse for Københavnsrejse, forekommer ogsaa. Forordningen af 14. Sept. 1774 § 38 indskærpede, at jordløse Fæstehusmænd skulde være fri for at yde Hoveri og Arbejdspenge, ligesom unge Karle, Inderster og Husmænd i fast Tjeneste ikke skulde betale Inderste-, Folke- og Familieskat, »saa længe de virkelig i Tjenesten bliver staaende«. Anordninger af lignende husmandsbeskyttende Karakter gjaldt gennem hele Stavnsbaandstiden, men Godsejerne kunde se bort fra dem, naar Soldaten var boligtrængende. Et Fæstebrev fra Rosendal 1787 forpligtede en

²⁹⁶ Se ovenfor S. 56.

²⁹⁷ Landbokommissionens Forhandlinger, Bilag E.

²⁹⁸ Sammesteds, Bilag D. b.

²⁹⁹ Landbok. Forhandl., S. 489.

³⁰⁰ Løvenborg Godsregnskaber 1753—54. LA. — Jægerspris Jb.-Regnskaber 1769, Bilag Nr. 44. RA.

Soldaterhusmand til at svare 4 Rdl. Huspenge eller Ugedag i Stedet, uden efter Anordningen af 30. Jan. 1777 at nyde nogen Eftergivelse som Soldat³⁰¹. Paa den anden Side kunde der forekomme de Tilfælde, hvor Godsejeren var interesseret i, at den Karl, der næppe kunde komme Godset til Nytte som Gaard eller Husfæster, mod en Dusør blev staaende i Tjenesten, saa længe hans Kræfter tillod; det harmonerede ogsaa med Militærets Ønske om, at Godsjerne vilde præsentere Soldater, der gennem længere Tid kunde blive i Rullen³⁰². Mere betød det utvivlsomt, at Gaardbrugerne ofte ydede deres Tilskud til en Soldaterhusmands Underhold for at kunne vide deres egne Sønner fritaget for Præsentation. Dette i Forbindelse med i Regelen frivillig Tjeneste ved de gevorbne Regimenter forklarer, at ikke faa Husmænd kunde være Soldater i 15—20 Aar eller mere³⁰³.

Militærtjenesten medførte foruden Søndagsøvelserne aarligt 4—7 Ugers Mønstring, hvilket skadede Landsoldaten i hans Erhvervsvirksomhed. Uanset Lovens Paabud var ingen Husbond tilbøjelig til at give Karlen eller Indersten, der var Soldat, fuld Aarsløn for 10—11 Maaneders Tjeneste, og for Husmanden som Soldat var det særlig uheldigt, at han gik Glip af flere Ugers Fortjeneste midt i Aarets bedste Arbejdssæson. Væsentlig af Hensyn til de yngre Husmænds økonomiske Forhold søgte man da ogsaa at skaane dem ved Udskrivningen³⁰⁴. Soldaten havde betydelig Bekostning baade paa Klæder og Føde; de 6 Sk. i daglige Marchpenge i Mønstringsugerne slog maaske nogenlunde til i første Halvdel af Aarhundredet, men mod Slutningen af Stavnsbaandstiden næppe halvt³⁰⁵. C. D. Reventlow, der mere indgaaende end nogen anden kritiserede Militærorningens Ulemper for de Værnepligtige, opgjorde Soldatens aarlige Tab til en Pengeværdi af 3 Rdl. 56 Sk., hvis han var Tjenestekar, men langt mere for en Husmand. Han paapegede bl. a., at Lægdet ikke i Danmark som i Slesvig-Holsten betalte Soldatens Skat eller gav ham en Fortrinsstilling, hvor det drejede sig om offentlige Arbejder; ligeledes ønskede han det norske Forbud mod Soldatermishandling overført til Danmark³⁰⁶.

Det synes human, at Husmænd under disse Forhold i Regelen blev forbudt ved Udskrivningen. Noget anderledes forholdt det sig, naar Godsejerne i mange Tilfælde hindrede Soldater i at gifte sig, selv om Soldaterhusmandens økonomiske Vanskeligheder meget vel kunde bruges som Paaskud. Hvor almindelige saadanne Nægtelser var, fremgaar af en Række Fremstillinger fra 1760'erne³⁰⁷. Frd. af 13. April 1764 § 8 tillod Landsoldater at gifte sig, uden at der fra Regimentschefens Side kunde lægges dem Hindringer i Vejen, men der var fremdeles Eksempler paa, at Godsejerne stillede sig kontrært, gerne med Henviisning til, at det unge Par vilde forkomme i Armod³⁰⁸, en ikke ube-

³⁰¹ Rosendal Fp. 12. Feb. 1787 (Strandhoved).

³⁰² Rockstroh III, S. 428 f.

³⁰³ Se nedenfor S. 206.

³⁰⁴ Jfr. C. D. Reventlows Udtalelser, Landbok. Forhandl., S. 473.

³⁰⁵ Jfr. Krigs- og Landkommissær Thestrups Fremstilling (1787) af Soldaternes uheldige Vilkaar, Rockstroh III, S. 305. Mange Udtalelser i den store Landbokkommission belyste disse Forhold.

³⁰⁶ Landbok. Forhandl., S. 579, 520 og 487 f. — I Magasin for patriot. Skribenter 1771, Nr. 67, blev det foreslaet, at Soldater fik Vejarbejde.

³⁰⁷ Økon. Mag. IV, S. 203. Journaliserede Forslag 1767—68, Nr. 603. Lütken: Underøgninger etc. I, S. 27, og Opløsninger af trende Problemata etc., S. 16.

³⁰⁸ Fridericia: Aktstykker, S. 164 og 181 Noter (om Godsejeres Trusler mod Præster for at forhindre saadanne Giftermaal).

grundet Frygt. Fra Godsejernes Side var Hovedsynspunktet ogsaa her Godsnytten. Deres foregivne Omsorg for Soldatens økonomiske Velfærd hindrede ikke, at de selv kunde binde ham ret haardt. En Soldat paa Birkendegaard forpligtede sig i 1753, for at faa Lov til at gifte sig, til at tjene for en vis aarlig Løn ligesom ugifte Karle paa Godset; tog han ikke selv Tjeneste, kunde Herskabet anvise ham Plads; han gav desuden Afkald paa sin Dusør for lang Tjeneste ved Militzen³⁰⁹. — Det er dog muligt, at Ønsket om at undgaa Soldatertjeneste lige saa ofte har fremskyndet som hemmet Bønderkarles Giftermaal. Mange unge Landsoldater fik tidligt Valget mellem fortsat Tjeneste eller at gifte sig og tage Gaardfæste, men ogsaa den Værnepligtige, der kun fæstede Hus, var som oftest garderet mod Udskrivning, saa længe han svarede sin Husafgift og gjorde Fyldest som Landarbejder. Paa Sjælland var der i Forhold til Hartkornet færre ugifte Værnepligtige end i Jylland, men forholdsvis flere yngre Husmænd³¹⁰. Utænkeligt er det ikke, at den større Risiko for Udskrivning til den økonomisk ufordelagtige Soldatertjeneste her har haft en Finger med i Spillet.

Ved Bøndergodssalg søgte Godsejerne undertiden at skaffe sig særlige Indtægter af Karle fra Husmands- og Indsiederhjem, og det samme kunde ske ved at overdrage saadanne til Officerer ved de gevorbnne Regimente. Præster og Selvejerbønder var iøvrigt næppe mindre beregnende, naar det gjaldt deres Husbondrettigheder over det unge Mandskab paa deres Grund³¹¹.

I Landbokommissionen blev Selvejerbøndernes ubarmhjertige Behandling af Husmænd og Karle i deres Lægd paatalt af Godsejer Lehn, der ikke uden Malice mindede om, at man rundt om paa Krongodserne havde »solgt disse arme Mennesker til Bønderne«³¹². Ogsaa Reventlow erkendte, at nogle Selvejerbønder handlede ilde med deres Medmennesker, men undskyldte dem i nogen Grad: de var ofte nødsagede til at hverve Soldater for Penge, da de ikke som Godsejerne havde et helt Gods, hvor de kunde skaffe Soldaterne Tjeneste³¹³. I de Tilfælde, hvor Husmænd mod en Godtgørelse paa nogle Skilling daglig til Underhold for deres Drengbørn lod disse indskrive til fremtidig Soldatertjeneste, kunde Husbeoerne jo iøvrigt godt føle sig tilfredse med Handelen, og ligeledes naar de af Bønderne modtog en vis aarlig Hjælp til Drengene, der med Tiden skulde være Soldat for Lægdet³¹⁴. — Disse Forhold viser, hvorledes den ved Stavnsbaandssystemet opnaaede Agrarbeskyttelse kunde svigte. Var der ikke værnepligtigt Mandskab nok paa et Gods, maatte Grundejerne skaffe det til den Pris, det var at faa, og da kunde ogsaa den jordløse Landbo profitere ved at sælge sin egen eller sine Børns Arbejdskraft (til Landbrug eller Soldatertjeneste) saa dyrt som muligt.

Soldaterhusmænd. Tanken om en radikal Ændring af Militsoordningen, saaledes at Soldaten blev bofast Jordbruger og Landarbejder, blev ved enkelte Lejligheder fremsat, men fandt i Danmark kun ringe Tilslutning. I Sverige

³⁰⁹ Rockstroh III, S. 417 f. Tilfældet var, som Rockstroh fremhæver, ret grelt, idet Herskabet, Godsejer Chr. Lerche, var Overkrigskommissær.

³¹⁰ Landbok. Forhandl., Bilag D. IX. — Generaltabeller over Husmænd og det unge Mandskab i Alderen 12—50 (1773—74). RA.

³¹¹ Rockstroh III, S. 122 og 175.

³¹² Landbok. Forhandl., S. 263.

³¹³ Smstds., S. 270 og 471.

³¹⁴ Jfr. Rockstroh III, S. 174 f. — Jfr. ovenfor S. 100.

havde Karl XI's bekendte Roteringsystem, hvorved Lægdene i de forskellige Landskaber paatog sig at holde et vist Antal Fodfolk, skabt en hel Smaabrugersstand af Soldaterhusmænd. Tilsvarende Planer fremkom ogsaa herhjemme, men slog ikke an. Omkring 1740 stillede saaledes Konferensraad Junge Forslag om at styrke Landeforsvaret, bl. a. ved Oprettelse af militære Husmandsbrug i Lighed med de svenske³¹⁵. Regeringen foretrak dog en Forøgelse af Landmilitisen (Frd. af 30. Marts 1742). En Menneskealder senere afgav private Godsforsøg paa Jægerspris en interessant Baggrund for et lignende Forslag. Paa dette Gods opførtes i 1775 6 Soldaterhuse, med 3—4 Tdr. Sædeland til hvert. Beboeren modtog Huset frit for Afgift, Landgilde, Skat eller Tiende mod at gaa Soldat for Godset. Godset skulde lade pløje, harve og Korn indhøste for ham, og der blev givet flere Forskrifter m. H. t. Havedyrkning, Plantning af Hegn og Opmuntring til Husflid. Blev Soldaten uden egen Skyld utjenstdygtig, skulde han faa et andet Hus paa Godset og 4 Rdl. i Pension. Normalt skulde den af hans Sønner, der var bedst skikket til at være Soldat, træde i hans Sted og ligeledes modtage Huset afgiftsfrit. Døde Soldaterhusmanden, før nogen af hans Sønner var 10 Aar gl., maatte Enken gifte sig med en Soldat, om hun vilde blive ved Stedet, men var der halvvoxne Sønner, skulde Huset forbeholdes dem³¹⁶. Forsøget gik ikke af uden Vanskeligheder, da Husene laa paa Hovedgaardstakst, og det saaledes var uklart, om Bøndergodsets Hartkorn kunde blive befriet for Værnepligt, som Hensigten var; Dyrkningen af Huslodderne krævede ogsaa forholdsvis meget Hoveriarbejde³¹⁷. Imidlertid fremsatte Godsinspektør Eskildsen i 1782 et ret storstilet Forslag om Soldaterhold paa Jordegodserne³¹⁸. Enhver Godsejer skulde opføre og vedligeholde et til Godsets Størrelse svarende Antal Soldaterhuse, alle med et lille Jordtilliggende, som tillige med »passelig dermed forbunden Belønning og Bekvemmelighed« skulde overdrages til en Karl eller gift Mand, der kunde tjene som Rytter eller Landsoldat for Godset, og hvis Sønner ligeledes kunde paatage sig Krigstjenesten. Til Gengæld skulde Godsets øvrige unge Mandskab være fritaget og kunne passe Agerdyrkingen; blev Rigets Jord angrebet, skulde der dog opbydes et særligt Landeværn. Den foreslaaede Ordning, der mindede meget om det svenske System, maa — som Rockstroh med Rette bemærker — være billiget af Arveprinsen og sandsynligvis af Guldberg. Tanken om en Værnepligtsordning, der maatte hidføre en Stavnsbaandsløsning, har saaledes ikke været Guldbergregeringen fremmed. Generalitetet skubbede dog Forslaget til Side. Nogle faa Aar senere fremsatte Chr. D. Reventlow i den store Landbokommission et lignende Forslag om Oprettelse af Smaabrug til Soldaterhusmænd³¹⁹.

Bestræbelserne for at gøre Soldaterstillingen mere økonomisk betryggende maatte blive et naturligt Led i Overvejelserne vedrørende den Forsvarsordning, der skulde afløse Militis- og Stavnsbaandssystemet.

³¹⁵ Rockstroh III, S. 159 f. I 1760'erne vilde General Schmettow overføre det svenske Rotehold til Norge; de menige i hvert Lægd skulde have Hus og Jord. (Smstds., S. 230).

³¹⁶ Konditioner af 9. Sept. 1775 i Jægerspris Fp. (S. 232 f.). Fæstebreve af 2. Maj 1780. Jfr. Wegener: Abrahamstrup II, S. 174 f.

³¹⁷ Wegener: Abrahamstrup II, S. 186 f.

³¹⁸ Rockstroh III, S. 327 f.

³¹⁹ Se nedenfor S. 314 f. og 331 f.

III. ERHVERV

I. *Husmændenes Erhvervsforhold (1660—1720).*

Indledende Bemærkninger. Erhvervsmæssigt frembød Husmandsstanden et langt mere sammensat Billede end Gaardmandsstanden. Paa Sjælland var Kornavl afgjort Gaardbrugernes Hovednæring, mens Husdyrbruget kom i anden Række, om end dets Betydning i denne Periode maaske er blevet undervurderet; om Bierhverv var der sjælden Tale. Derimod var Husmændene ikke ensidigt en Landarbejderstand. Vel var Smaabruget af mindre Betydning paa Sjælland end i de øvrige Landsdele, men Haandværk og Husdyrbrug bidrog navnlig i det 17. Aarhundrede, før den store Befolkningstilvækst satte ind, meget væsentligt til Husbeboernes Underhold. Hertil kom mange mere lejlighedsvis eller lokalt betingede Næringsveje: Smaahandel, Fiskeri, Kulbrænding, Husflid, Funktionærstillinger ved Hovedgaarde m. fl. Da vi nogenlunde kan vurdere disse Smaahvervs begrænsede Betydning, ligesom vi til Dels kender Hovedgaardsdriftens og Gaardbrugernes Arbejdsbehov, kan der drages visse Slutninger om Husmændenes Betydning som Landarbejdere, skønt vi for den ældre Tids Vedkommende har forholdsvis faa direkte Vidnesbyrd derom. Med Sikkerhed ved vi, at det kun var et beskedent Antal Husmænd, der arbejdede som Daglejere ved Hoved- og Ladegaarde.

Da Godsarkivernes Materiale væsentlig oplyser om Husmændenes Afgifts- og Boligforhold, bliver Ekstraskattemandtallerne en Hovedkilde til Belysning af Husmændenes Erhvervsforhold. Her maa erindres, at Præsterne, der forfattede disse Mandtaller, kunde faa adskillige Husmænd fritaget for Skat, saafremt Alderdom, Vanførhed, Erhvervsløshed og Uformuenhed berettigede dertil. Mandtallerne giver muligvis et for mørkt Billede af Tilstandene ved at fremhæve Svagelighed og Fattigdom, hvor der var Lejlighed dertil, men det tør dog næppe formodes, at Præsterne har tilladt sig at sværge paa ret meget, der ikke var dem vitterligt. Enkelte Mandtaller viser, hvorledes Præsten først har været paa Sognevandring, eller hvorledes han senere tilføjer Oplysninger om Husmændenes eller deres Koners Bierhverv¹.

Præsternes Oplysninger er sikkert overvejende rigtige, naar de attesterer, at en meget betydelig Part af Inderster og Husmænd væsentlig levede af Beteri og Almisse. Nærmere Iagttagelse af dette Forhold fører til den Erkendelse, at Tiggeriet dels traadte i Stedet for den Alderdomsunderstøttelse, mange fhv. Gaardmænd nød gennem »Undertægten« fra deres tidligere Fæstegaarde, dels var et tilbagevendende Krisefænomen. Daarlige Aar med megen Arbejdsløshed drev Husmænd og Landarbejdere ud at søge Hjælpen paa de Steder, hvor man indrømmede dens Berettigelse: ved Præstegaardenes og Bøndergaardenes Porte.

¹ Borup Emdt. 1699. — Græse Emdt. 1705.

Regering og Godsejere krævede enigt, at alle Arbejdsføre skulde søge Bondens Tjeneste, men baade Skattelovgivningen og Godsejernes Afgiftskrav gjorde det vanskeligt for Gaardbrugerne at lønne de Daglejere, hvis Arbejde de i og for sig havde god Brug for. I Perioden 1680—1720 synes Erhvervsmulighederne ikke at holde Skridt med Befolkningstilvæksten paa Landet.

Boligs spørgsmaalet blev for Husmændenes som for Gaardmændenes Vedkommende ordnet som et Led i det herskende Landbrugssystem, har vi set. Hvad *Ernærings* forholdene angaar, var der en betydningsfuld Forskel paa Gaardmænds og Husmænds Vilkaar. Mens Godset var interesseret i at holde Gaardmændene oppe, baade med Saakorn og Fødekor, og i det store og hele kun de ubetalingsdygtige, sløvsagtige eller udelige Fæstere blev drevet fra Gaardene — og blev Husmænd! —, nød Husmandsbefolkningen ikke en tilsvarende Beskyttelse. En Husmandsfamilie maatte selv forskaaffe sig sit Underhold, eller falde Bondesamfundet til Byrde som Betlere eller Almisselemmer. — En *Undersøgelse* af Husmændenes Erhvervsforhold maa helst tage Udgangspunkt fra det centrale Spørgsmaal: Hvad behøvede en Husmands- eller Inderstfamilie til sin Ernæring og Beklædning?

Kornet var langt den vigtigste Livsfornødenhed. En Forordning af 25. Juli 1680 foreskrev m. H. t. Ryttersoldaternes Underhold, at den Rytter, der ikke vilde nøjes med Bondens Kost, aarligt skulde nyde 3 Tdr. Rug, 3 Tdr. Byg, 1½ Skp. Byggryn og 1½ Skp. Havregryn (samt Foder til Hesten). Samme Kvantum Fødekor, bortset fra Grynene, ansaa i 1715 Ridefogden paa Holmegaard for nødvendigt til et voksent Menneskes Underhold, idet han foreslog sin Husbond Otto Krabbe, at der blev tilstaaet en nødstedt Hoveribonde, hans Hustru og to Tjenestefolk hver i det ringeste 2 Skp. Rug og 2 Skp. Byg maanedlig². I sidstnævnte Tilfælde skal der maaske desuden regnes med et Par Børn. I en Art Landbrugslære fra 1757 nævnes 2—2½ Td. Rug om Aaret til »grove Arbejdsfolk«, 1½ Td. til andre³.

Flere Beregninger fra det 18. Aarh. synes at fastslaa, at en Bondefamilies Forbrug omfattede 1½—2 Gange saa meget Byg som Rug. Anslaaes Husmandsfamiliens Forbrug til 5 Tdr. Rug og 10 Tdr. Byg, var Indkøbsprisen da kun 17½ Rdl. Utvivlsomt har Landarbejdere, der modtog en Del af deres Løn i Naturalier, faaet Kornet en Del billigere. — Langt vanskeligere lader Beklædningsudgifterne sig beregne. De fleste Familier holdt Faar og var selv i Stand til at forarbejde Ulden; mange har ogsaa dyrket Hør. Ser man hen til de lave Tølvurderinger ved Skifterne, tør man vel formode, at en lille Familie kunde klæde sig tarveligt for 2—3 Rdl. aarlig Udgift.

Antagelig har en Husmandsfamilie i Begyndelsen af det 18. Aarh. kunnet faa Bolig, Føde og Klæder for 20—25 Rdl. (eller ca. 15 Rdl. og Mandens Kost hos Arbejdsgiveren de fleste af Aarets Dage), naar hertil lægges de Naturalier, en Kaalhave og et lille Husdyrbrug kunde yde. I gunstigt Fald gav Kreaturholdet Mælk, Smør og Sul det meste af Aaret, mens Faareulden og lidt Høravl kunde lette Beklædningsspørgsmaalet. Men mange Husmænd havde kun en ubetydelig Kaalhave og lidt Fjerkræ, enkelte ikke engang det. Hertil kom, at Dag-

² Ridefogdens Memorial af 30. Jan. 1715, med paategnet Svar fra Otto Krabbe. Pk. Skøder, Jordebøger, Retsdokumenter, etc. 1670—1742. Holmegaard Godsarkiv. LA.

³ Kort Underretning om Agerdyrkning og andet, som henhører til Landvæsenet overalt i Danmark og udi Sjælland og Fyn (Kbh. 1757), S. 109.

lejere ikke lønnedes synderligt bedre end faste Tjenestefolk. Naar en stor Del af Landarbejderstanden alligevel klarede sig ganske godt, maa Forklaringen søges i, at Daglejere og Tjenestekarle modtog en stor Del af deres Løn i Korn og andre Naturalier og undertiden havde et vist Dyrkningsfællesskab med Bonden — Forhold, som Lovgivningen søgte at komme til Livs, men ofte uden tilstrækkelig Støtte fra Godsejernes Side.

Erhvervsvilkårene maatte dog forme sig højst forskelligt for Haandværkere, Smaabrugere, Landarbejdere og Husbeboere med andre Indtægtsmuligheder.

Haandværk. Ikke alle Slags Haandværk maatte drives paa Landet, men dog en Del. »Ingen Haandværksmand maa bo paa Landsbyen«, siger Danske Lovs 3—13—23, »undtagen Grovsmede, Tømmermænd, Bødkere, Teglblændere, Pottemagere, som gjøre sorte Potter, Hjulmænd, Murmestere, Skindere, Vævere, som væve Vadmel, Blaar- og Hampelærred, Skrædere, som sy Vadmel, og de Skomagere, som sy Bøndersko«.

I Almindelighed ansaas Haandværkerne for de mest velstillede Husmænd. Naar der paalagdes Ekstraskatter, maatte Haandværkerne ofte svare mere end andre Husmænd. (I Skatteklasse med dem træffes undertiden Husmænd med Avl eller med mindst een Ko, men mange af disse drev tillige Haandværk). Naar det er vanskeligt at bestemme Antallet af Haandværkere nogenlunde nøjagtigt, skyldes det netop, at de var saa udsatte Skatteobjekter, samtidig med at det lod sig diskutere, hvad der var en Husmands Hovederhverv: Haandværk eller andet. Præsterne kunde derfor uden større Samvittighedsnag komme Haandværkerne til Undsætning og var i Skattemandtallerne flinke til at bevidne disses faglige og økonomiske Uformuenhed. Snart undskyldtes en Haandværker med, at han kun har faaet ringe Uddannelse, eller slet ingen — om en Husmand i Nr. Jernløse hedder det, at han som Vorned har maattet gaa af Lære og paa sin Husbonds Bud antage Gadehus, hvorfor han næppe kan kaldes Skrædder⁴, — snart betones det, at Vedkommende kun driver Lejlighedshaandværk eller simpelt Bondehaandværk. Endog fra det folkerige Dragør melder Præsten 1699, at dér ingen rette Haandværksfolk er⁵. Om to Smede, en Hugger (Tømrer), en Skrædder og et Par andre Husbeboere i Brøndbyvester bemærkes, at de »kan hjælpe Bonden at ringe et Par Hjul, fly paa deres gamle Huse, sko en Hest, sy en Vadmelklædning, naar Bonden det behøver, har ellers intet andet end en anden Husmand at nære sig af«⁶. Undertiden fremhæves det udtrykkeligt, at Haandværket ikke kan nære sine Udøvere. I Lyderslev, Stevns Hrd., nævnes saaledes 1678 »nogle faa Haandværksfolk . . . , hvoraf de fleste ej fornøjelig har lært deres Haandværk, og kan ej heller nogen af dem sig fuldkommelig deraf ernære, men opholdes ved Bonde-Handtering som andre Husmænd, giver og Skat og Landgilde og gør deres Hoveri som andre Husfolk«⁷.

Dette vage Skel mellem Haandværkere og andre Husmænd gør det sandsynligt, at Præsterne i Mandtallerne helt undlader at nævne Haandværk, hvor dette nærmest maa karakteriseres som Bierhverv. Paa Grundlag af de mest anvende-

⁴ Nr. Jernløse Emdt. 1678; s. A. en lignende Erklæring om en Drejer i Skt. Jørgens Sogn ved Roskilde og om en Skrædder i Lundby S., Hammer Hrd.

⁵ St. Magleby Emdt. 1699. Lignende Anmærkninger i Lyng og Herlev Sognes Emdtr. 1705 (Frederiksborg Amt).

⁶ Brøndbyvester Emdt. 1682.

⁷ Lyderslev Emdt. 1678.

lige Mandtaller, dels fra 1678 og 1682, dels og især fra 1699, kommer man til det Resultat, at Antallet af Landhaandværkere i de fleste Egne af Sjælland forholdt sig til Antallet af Gaardmænd som 1 til 9. En Sjettedel af Husmændene var Haandværkere⁸, men der var gennemgaaende færrest i Sogne med en talrig Husmandsbefolkning.

Haandværkerne hørte i særlig Grad Landsbyen til. Her boede deres bedste Arbejdsgivere, Gaardmændene, ofte laa ogsaa Hovedgaarden nær. I mange større Landsbyer drev mere end en Trediedel af Husmændene Haandværk. Sandsynligvis har Godsejerne reguleret Tilgangen. Ikke faa Haandværkere var bosat paa selve Hovedgaardstaksten. Ved Sæbygaard var der saaledes i Begyndelsen af det 18. Aarh. baade Smed, Sadelmager, Skomager og Bøddker. Skomageren var hidkaldt fra Sorø og kunde som Frimand fraflytte igen med halvt Aars Opsigelse⁹. Efter Københavns Brand 1728 bosatte en Skrædder sig samme Sted paa lignende Betingelser¹⁰. Oftere lod dog Godsejeren Bøndersønner uddanne som Haandværkere og med Tiden rykke ind i Godsets Haandværkerhuse paa nærmere foreskrevne Betingelser. Mange af disse Haandværkere maatte snarest regnes for Tyende, der nød Kost og Løn mod at paatage sig forefaldende Haandværkerarbejde paa Godset. Fæstebreve kunde ogsaa forpligte Haandværkere i Landsbyen til at arbejde for Godsejeren¹¹. Mens Arbejdsbetingelserne for Haandværkergerningen paa Hovedgaarden ofte blev nærmere fastsat i selve Fæstebrevet, stilledes Haandværkerne vistnok i Regelen frit i Forholdet til deres Kunder i Landsbyerne. »Hvad Bymændenes Smedearbejde anbelanger, derom maa han selv med Bymændene accordere, som de bedst og paa billigste Maader kan blive forenet«, hedder det i Fæstebrev for en Smed i Hallenslev¹².

Smedene synes de mest fremtrædende Haandværksfolk og udgjorde paa Sjælland ca. en Fjerdedel af Landhaandværkerne. Smeden drev ganske vist ofte et mindre Landbrug ved Siden af, hvad der kunde staa i Forbindelse med, at han sikkert modtog en betydelig Del af sin Arbejds løn i Korn, men hans Haandværk var uundværligt for Fæstebønderne; det forøgede Hoveri stillede voksende Krav, hvad Hestesko, Vogn- og Hjulbeslag angik. De fleste Smede boede i dette ældre Tidsrum i »Byens Hus«, der var opført af Bymændene, hvad enten det laa paa Gadejord eller paa Fæstebønders Grund. Det var saaledes kun en Del af Smedierne og Smedeholigerne, der blev bortfæstet. Godsstyrelsen førte dog sikkert særlig Kontrol med Smedenes Husovertagelse, selv hvor Husafgiften tilfaldt Byen. Henimod 1720 ser man Smedieoverdragelser indført i Fæsteprotokollerne, ogsaa hvor Hus og Smedie var Byens¹³; det indskærpes da ofte Smeden at yde Bønderne Arbejde mod rimelig Betaling.

Et særligt Forhold gjorde let Smeden afhængig af Godsets Velvilje: hans Værktøj var i Modsætning til de fleste andre Landhaandværkeres ret kostbart at anskaffe (i bevarede Skifteforretninger vurderes brugte Smederedskaber fra

⁸ Sammenlign G. Bang: Kirkebogsstudier, S. 12, hvor Fødselsantallene giver Indtryk af samme talmæssige Forhold mellem Haandværkere, Gaardmænd og Husmænd.

⁹ Sæbygaard Fp. 16. Marts 1715.

¹⁰ Samme Fp. 3. Jan. 1729.

¹¹ Tersløsegaard Fp. 28. Juli 1696 (Smed, der tillige har 1/4 Gaardspart), S. 26.

¹² Sæbygaard Fp. 10. Sept. 1717.

¹³ Frederiksborg Amts Fæsteprotokol 18. Marts 1719. Jfr. ovenfor S. 93 om den samtidige Smedieopførelse paa Holsteinborg Gods.

8 à 9 Rdl. til det tredobbelte), og mange Landsbysmede saa sig nødsaget til at leje Redskaberne hos Godsejer eller Foged. Det anføres i Præstemandtaller som et Fattigdomstegn, naar en Smed ikke ejer det ringeste Værktøj selv, men »haver Fogdens Redskab«, hvad der kunde være Tilfældet saa vel med Smede i Byens Huse som i Kongens¹⁴. Men ogsaa forholdsvis velhavende Smede kunde nøjes med lejede Redskaber. I Fæstebreve fra det 18. Aarh. nævnes 1 Rdl. eller mere i aarlig Afgift. Kunderne har vistnok i Regelen forsynet Smedene med Kul og Jern; Fæste- og Skifteprotokoller viser, at Bøndergaarde kunde ligge inde med ikke saa lidt Stangjern.

Der foreligger ikke meget om, hvad Smeden fik for de enkelte Arbejdsydelser. Derimod ses det af Skifteprotokollerne, at Smede fremfor andre Haandværkere havde betydelige Tilgodehavender hos Bønderne; Aarsindtægten pr. Gaard synes at være 1—2 Rdl., og gennemsnitligt havde hver Smed næppe færre end 30 Gaardmandskunder, desuden ofte en Hovedgaard. En Smedesvend kunde 1707 opnaa 2 Mk. om Ugen og Kosten, betydeligt mere end en almindelig Tjenestekarl¹⁵. Arbejdede Smeden for en Hovedgaard, kunde der foreligge en skriftlig Kontrakt, med nærmere fastsatte Takster. En saadan »Accord«, underskrevet af Ridefogden, kendes fra Hørbygaard ved 1720. Smeden i Hørby skulde svare 8 Rdl. Husleje og lige saa meget i Indfæstning, forpligte sig til at forrette Smedearbejde af alle Slags forsvarligt og selv skaffe sig Kul mod at faa sin Arbejdsløn efter en vedføjte Løn tarif¹⁶. Ofte maatte Smedene dog sikkert som andre Haandværkere stille deres Lønfordringer efter udført Arbejde og finde sig i at faa dem afkortede¹⁷.

Smedene hørte i Almindelighed til de mest velsituerede Husmænd. Smede-handværket var dog ikke en Guldgrube som Møllerhaandteringen. I knappe Aar, naar Bønderne nødtes til at spare, maatte det svie til de Haandværkere, der ikke havde Hovedgaarde til Kunder. Ekstraskattemandtallerne belyser med flere Træk Smedenes økonomiske Vanskeligheder. Præsten i Rerslev Sogn, Løve Hrd., véd 1699 at fortælle, at Smedens Børn løber Godtfolk paa Dørene med Tiggeri, og om Smeden i Vørslev, Skippinge Hrd.; hedder det 1700: »Er vel Smed paa sit Haandværk, men foruden 2 stakkels nøgen Tvillingebørn er hans ganske Formue ikke 6 Slettedaler«. Som andre vornede Haandværkere havde Smeden ofte den Risiko at kunne blive forflyttet til en anden Landsby. I 1697 maatte en Smed flytte fra sin iøvrigt forfaldne Ejendom i Merløse (under Tølløsegaard) til en øde Smedie paa Søgaard Gods; Ambolt og lidt Værktøj fik han Lov at beholde¹⁸.

Taget under eet var *Bygningshaandværkerne* paa Landet næppe færre end Smedene, men de var i højere Grad henvist til at klare sig ved Arbejde for Bønderne. Skulde der opføres Huse af solidere Kvalitet, tyede ikke blot Godsejere og Forpagtere, men ogsaa Præster og Degne til Købstadhaandværkere. Bønderne havde ringe Brug for Murmestre, og Arbejde i Træ var intet Privilegium for Husmænd. Om tre Mænd med Tilnavnet Hugger, boende i Tjæreby

¹⁴ Maaløv Emdt. 1678. — Marvede Emdt. 1699. Antvorskov Distrikts Krigsfb. 1719 (Skørpinge), S. 85.

¹⁵ Frydendal Skp. 22. Marts 1707.

¹⁶ Hørbygaard Fp. 12. Maj 1721.

¹⁷ Se f. Eks. Tølløse Tingbog, Efteraaret 1692.

¹⁸ Tølløse Skp. 3. Aug. 1697.

Sogn, V. Flakkebjerg Hrd., beretter Præsten, at de »sidder hver ved Gaard og Gaardbrug, med Hoveri og anden Besværing, bruger derfor ikke anden Haandværk, end de undertiden, naar Nøden tvinger, kan hugge et Hjul enten for sig selv eller Nødhjælp til deres Naboer . . .«¹⁹. Ligeledes har Gaardmænd ofte kunnet istandsætte deres Huse uden Haandværkerhjælp. En Snedker i Nr. Jernløse vil Præsten kun regne for en almindelig Husmand, eftersom alene hans Husbond bruger ham²⁰.

Bygningshaandværkerens Arbejde var ofte Huggerens (Tømrerens) og Tækemandens i Forening. Kirkeregnskaber fra o. 1700 regner ret overensstemmende med 1 Mk. til Kost og Løn om Dagen for Tømrere og Snedkere; Murmestre fik ofte 2 Mk. For Husopførelse betaltes dog ogsaa pr. Fag; Skifteforretninger viser, at Arbejdslønnen blev anslaaet til 4—6 Mk. pr. Fag, heraf maatte Hovedparten tilfalde Tømrer og Tækkemand. Paa Tølløse Gods fik en Tømrer 1698 10½ Mk. for at hugge 6 Bindinger Hus, altsaa 28 Sk. pr. Fag²¹. Brobygningsarbejder o. l. kunde ogsaa give Tømrere nogen Fortjeneste. — *Bødkere* kunde i hvert Fald paa Hovedgaardene faa deres Arbejde godt betalt. Paa Sæbygaard lønnedes en Bødker med 12 Sk. om Sommeren, 8 om Vinteren, samt Kosten; for 300 Arbejdsdage vilde det give 25 Rdl. foruden Husafgiften, 6 Rdl. Det kan formodes, at adskillige Snedkere har haft en Hovedindtægt ved at forfærdige Ligkister; disse kunde koste 3 Rdl. eller mere, viser talrige Skiftebreve. *Hjulmagernes* Virksomhed var dengang som senere mere alsidig, end Navnet antyder, mange af dem var tillige Bygningshaandværkere.

Om *Skræddernes* Indtægtsforhold vides ikke meget. Mange af dem syede dengang som senere hos Bønderne for Kost og Løn. Pengeløn omtales sjældent og da gerne i Forbindelse med Arbejde for Herskabet. Saa vidt man kan slutte ud fra Skræddernes betydelige Tilgodehavender, opnaaede de bedre Fortjeneste hos Kunder udenfor Bondestand. 1711 havde Skrædderen i Torbenfeld efter egen Paastand 18½ Rdl. til Gode hos Forpagteren paa Frydendal, dog fra et Tidsrum af 3 Aar²², og et Par Aar senere kunde Dødsboet efter den i Høllænderhuset sammesteds bosatte Skrædder vurderes til over 85 Rdl., hvoraf ca. 19 Rdl. Tilgodehavender hos Godsejer, Præst, Skovrider m. fl.²³. Forbudet mod at sy andet end Vadmelstøj er næppe blevet strengt overholdt, eller der er givet hyppige Dispensationer. Noget tilsvarende har gjort sig gældende m. H. t. *Skomagere*, der efter Loven kun maatte sy Bøndersko, og yderligere var hemmet af et Paabud fra 1690 (vistnok hvilende paa ældre Bestemmelser), hvorefter der kun maatte findes een Skomager i hvert Sogn. Det hindrede ikke, at der var forholdsvis mange Skomagere paa Ryttergodserne og i Søndistrikterne. Paa Møen, hvor Sogneomraaderne var særlig udstrakte, maatte der dog efter en Anordning af 1699 findes 3 Skomagere i hvert Sogn, »som altid skal have været brugeligt«²⁴. Ogsaa i Østerskov, Braaby S., under Gisselfeld, træffes der

¹⁹ Bilag til Tjæreby Emdt. 30. Nov. 1683.

²⁰ Nr. Jernløse Emdt. 1678.

²¹ Reversal paa Skattekvitteringer m. m. Tølløsegaard og Sjøgaard vedkommende. Pk. Diverse Breve, Dokumenter og Akter vedk. Grevskabers, Baroniers og Stamhusets Gods etc. [1680—1848] III. RA.

²² Frydendal Skp. 12. Marts 1711 (Forpagterbo).

²³ Sammesteds 3. Apr. 1715.

²⁴ Reskript af 3. Maj 1698.

2 »med kgl. Brev og Segl privilegerede« Skomagere²⁵. *Træskomagere* omtales sjældent.

Et vigtigt Bidrag til Beklædningsindustrien i Landdistrikterne leverede *Væverne*. Vævning som Erhverv tog dog næppe noget større Opsving, før det i 1737 var blevet tilladt ogsaa Vævere paa Landet at væve alle Slags Lærred. Mange Kvinder og ældre Mænd skaffede sig en Skilling til Brødet ved Vævning. Ekstraskattemandtallerne omtaler et meget betydeligt Antal Væverpiger.

Sadelmagere, Kurvemagere, »Soldesættere« m. fl. Haandværkere forekommer. Om mange af dem gælder det sikkert, at de kun ved Tilknytning til en Hovedgaard har kunnet skaffe sig taalelige Erhvervsmuligheder. — Lejlighedshaandværkernes Forhold synes træffende karakteriseret i en Husmands lidt ubehjælpssomme Andragende om Skattelempelse: »... Aarsagen til at jeg er opført som en Haandværksmand er denne, at jeg undertiden (naar jeg hos Bonden ikke kan [faa] noget Arbejde at forrette) sidder jeg og fusker paa at gøre nogle Par Træ Tøfler og flikker Sko, som dog ikkun sjældent sker, men ikke har lært af nogen, og ejheller deraf alene kan ernære mig«²⁶.

Smaabrug. Allerede en Oversigt over Hartkornshusenes Størrelse og Mængde giver et stærkt Indtryk af de sjællandske Husmænds Jordfattigdom. Matrikuleringen 1688 viste følgende Forhold²⁷:

	Huse med 1/4-1 Td. H.	Huse med under 1/4 Td. H.	Husenes Hrtk. ialt Tdr.	Husenes Procentdel af Landsdelens Hrtk.
Sjælland	720	873	490	0,43
Fyn	646	979	447	0,80
Lolland-Falster	348	621	239	0,82
Jylland	3850	4943	2657	1,68

Det gennemsnitlige Hartkorn pr. Hus er nogenlunde ens i alle Landsdele, og Procenttallene viser saaledes Landbrugshusenes Faatallighed paa Sjælland sammenlignet med andre Landsdele. Ganske vist er de 873 Huse med mindre end 1/4 Td. Hrtk. et højst vilkaarligt Tal, idet mange af dem næppe har haft mere Jord, end der kunde ligge til Tusinder af ikke-matrikulerede Huse; »Kaalhaverne« blev snart matrikulerede, snart ikke. For Vurderingen af Husmændenes Jordbrug spiller dette Forhold dog ingen større Rolle, da kun Husmænd med over 1/4 Tdr. Hartkorn — eller mindst 1 Tønde Udsæd — til Dels har kunnet brødføde sig selv af deres Fæstejord. Blandt de 720 sjællandske Hartkornshuse af denne Størrelse var adskillige Møller- og Degneboliger samt Skovfogedhuse, hvis Beboere har haft andet Hovederhverv end Jordbruget, det samme gjaldt Haandværkere i Hartkornshuse. Paa den anden Side har mange Husmænd haft Hovedgaardsjord i Brug, og ikke faa Gadehusmænd har været Fæstere af Gaardsparter og Ødegaardsjorder. Selv om disse Forhold tages i Betragtning, var næppe 10 % af de sjællandske Husmænd selvstændige Jordbrugere. Derimod har et uden Tvivl langt større Antal Daglejere og Aftægtsfolk ligesom en stor Del af Tyendet haft et mindre Høstudbytte hos Gaardfæsterne²⁸.

²⁵ Braaby Emdt. 1683.

²⁶ Bilag til Emdt. 1705, Herlev S., Frederiksborg Birk.

²⁷ Henr. Pedersen: De danske Landbrug, Tabel IV, S. 361—65. Se ogsaa ovenfor S. 21 f.

²⁸ Se nedenfor S. 173 ff.

Der var sikkert i ældre Tid forholdsvis flere Landbrugshuse, men Hovedgaardsudvidelser mindskede deres Tal, mens de jordløse Gadehuse blev flere. Ved Kragerup Hovedgaard blev 4 »smaa Boeliger«, kaldet Kragebjerg, »med Vilje ødelagt og ganske afbrudt, formedelst det laa Gaarden altfor nær, og Jorden tilmed befandtes meget ufrugtbar. Marken derfor nu bruges til Overdrev«²⁹. Nedlæggelsen af Smaabrug er her nærmest Udtryk for Tilbagegang i Landbrugets Intensitet, men ofte vil det modsatte være Tilfældet. Et væsentligt Moment er uden Tvivl de voksende Krav til Hoveriet. Godsledelsen blev interesseret i at nedlægge eller sammenlægge Fæstegaarde og -huse, der var for smaa til at bestride nævneværdigt Hoveri. Denne Nedgang opvejes dog for en Del ved Tilgang af Husmænd, der ved Skovhuse eller andetsteds paa Hovedgaardstaksten fik Vænger til Dyrkning. Præsteindberetningerne fra Nordsjælland 1657 taler om adskillige Husmænd i »Kongens Vænger«. I Jordebøgerne fra 1660'erne anføres undertiden Antallet af Husmænd, som har Vænger af Hovedgaardsjord, saaledes ved Alslevgaard 4 (1 øde), Gjorslev 2, Gunderup 3, Lystrup 1, Rudholt 1, Totterupholm 3, Tybjerg 1 Skovhus, Vedbygaard 9 Skovhuse (1682: 10), Vinderupgaard 1 Skovhus. Blandt de Husbeboere, der nød godt af saadanne Vængebrug, var dog mange Røgttere, Skovfogder, Haandværkere og andre af Godsets mer eller mindre faste Funktionærer.

Smaabrugene indenfor Landsbyfællesskabet var haardt trængt. Ved Jordomdelinger var Godsejerne fristet til at inndele det Hartkorn, som oprindelig laa til en Del af Gadehusene, paa Gaardene, og det er uvist, om Husmændene alligevel bevarede Ret til at saa i Byvangen i samme Forhold som tidligere. Hvad Vængebrugene angik, blev Omlægninger i Godsdriften undertiden deres Skæbne. Krigsjordebøgerne indeholder flere karakteristiske Eksempler, navnlig fra Kronens nyerhvervede Godser, der blev udlagt til Rytterhold. Om 3 Huse ved Juellinge Hovedgaard oplyses, at de var afbrudt til Markens Forbedring allerede »i forrige Tider«. Kun 4 Huse med Jord nævnes (1682: 10). Paa Turebyholm Hovedgaardstakst havde 6 Husmænd haft Vænge og Jord af Græsmarken, men disse Jordstykker blev efter Kronens Godskøb og Ryttergodsindretningen mod Afgiftslempelser frataget dem, »formedelst Gærdsel at spare, samt Græsning og Høbjærgning at vinde«. En Husmand, der hidtil havde haft 8 Tønder Sædeland i Brug, beholdt dog et lille Vænge, de øvrige kun en Kaalhave hver³⁰. — Naar Husmandshartkornet undertiden er udeladt i nyere Jordebøger, kan man dog ikke uden videre slutte, at Jorden ikke mere ligger til Husene. Landgildeafgifterne af Vængerne blev ofte slaaet sammen med Huspengene i Jordebøgerne³¹.

Eksempler paa Nyoprettelse af Husmandsbrug savnes dog ikke. Ny Hartkornshuse kunde opstaa ved Deling af Ødegaarde, ligesom ikke faa Husmænd fæstede Gaardsparter. Blandt Husmænd med Jord paa Sæbygaard Gods var der 1719 een i Herrestrup med 5 Skp. 3 Fdk. Hrtk. (1682 ingen) og een i Aaserup med lige saa meget (1682 1 med kun 0,08 Td. Hrtk.)³². I Haldagermagle bortfæstes 1714 en Gaard paa 3—4 Tdr. Hrtk., saaledes at der dels bliver

²⁹ Kragerup Jb. 1661.

³⁰ Tryggevalde Rytterdistrikts Krigsjb. 1719, S. 101.

³¹ Se Bemærkning om Viemose, Sallerup og Sdr. Merns Husmænd i Vordingborg Rytterdistrikts Krigsjb. 1719.

³² Sæbygaard Fp., Fæstebreve bekræftet 30. Sept. og 20. Marts 1719.

et Bolssted, dels et Par Huse med nogen Jord³³. To Husmænd i Grevinge, Ods-herred, har 1719 hver Fjerdeparten af en Gaard i Fæste; ligeledes har en Inderste i Jyderup, Vig Sogn, 2 Tdr. Hrtk. Fæstejord³⁴. I Følge Ekstraskatte- mandtallerne bruger en Husmand i Udby, Tudse Hrd., i 1682 1 Pund Skyld af en øde Gaard, en Smed i Vallensved har 1683 en halv Gaard. En Skrædder i Marvede har ligeledes Jord i Brug; i Aagerup, Sømme Hrd., meldes 1699 om to Husmænd med Fæstejord, til hvis Dyrkning de behøver et Par Heste hver, saa at de kan danne Plovlad sammen.

Disse spredte Eksempler er dog kun Undtagelser, der bekræfter Regelen. Paa Sjælland var og blev Jordbrug helt overvejende et Gaardmandserhverv. Med god Vilje holdt Godsejerne Hartkornet samlet paa forholdsvis store Bønderbrug; Ødegaarde kunde opløses i Gadehuse, men sjælden i Husmandsbrug, idet Jorden for en stor Del blev bortfæstet sammen med allerede bestaaende Gaardbrug. Danske Lovs Forbud mod Gaardnedlæggelse hemmede ogsaa Udstykning i Smaabrug, og Godsejerne gav nødtigt Slip paa den fri Dispositionsret over tidligere Gaardsjord, selv om et midlertidigt Bortfæste var en pekuniær Fordel. Paa Løvenborg Gods fik en Husmand 1722 en øde Have i Fæste, som han maatte pløje og besaa, men med Forpligtelse til at flytte, hvis Herskabet fik i Sinde at lade bygge paa Stedet³⁵. Som Husmænd undertiden fik de daarligste Gaardbrug i Fæste, var de ogsaa paa denne Maade Jordbrugeresreserve. Men Fæstejordens varige Fordeling paa flere Hænder var en Tanke, der laa Sjællands Godsejere og maaske ogsaa dets Bønder fjernt.

Husdyrbrug. Det er almindeligt bekendt, at Husmænd i Fællesskabstiden havde en vis Græsningsret, men Kreaturholdets Betydning for Husmandsstanden har iøvrigt ikke været Genstand for nogen Undersøgelse. Fra Tiden mellem 1660 og 1720 findes imidlertid værdifulde Kilder til Husdyrbrugets Historie.

I denne Periode gik Bøndernes Husdyrbrug utvivlsomt noget tilbage, kun Hesteholdet forøgedes. Grundene var flere. Med Skovenes Forfald maatte Svineproduktionen indskrænkes. Samtidig mindskede Udførsels- og Fedningsforbud Studeopdrættets Betydning, selv om det vedblivende var almindeligt, at Gaardbrugerne holdt Ungstude. Malkekøerne var faa, men dog noget talrigere end paa Stavnsbaandstiden. — Naar Christensen Hørsholm antager, at en sjællandsk Helgaards Besætning i 1688 i Regelen omfattede 8 Heste, 2 Køer, 2 Ungnødd og 12 Faar³⁶, træffer dette næppe Gennemsnittet. Efter Ekstraskattemandtaller fra samme Tid er Antallet af Køer gennemgaaende højere, Hestebestanden derimod betydeligt mindre. En Ekstrakt over Kalundborg, Dragsholm og Sæbygaard (med Samsø) Amters Ildsted- og Kvægskat 1677 viser, at her udenfor Hovedgaardbrugene fandtes 9414 Heste, 6488 Køer og 460 Stude. Selv om Præster, Degne, Møllere og Husmænd ialt havde nogle faa Hundrede Køer og Heste, har de ca. 2000 Gaardmænd i disse Amter gennemsnitligt haft 4—5 Heste og 3 Køer. Paa 10 Godser i Holbæk Amt holdt samtidig 422 Gaardmænd ca. 2000 Heste og ca. 1350 Køer og Stude, mens 950 Gaardmænd paa Godser i Antvorskov og Korsør Amter havde godt 4200 Heste og ca. 2700 Køer og

³³ Holsteinborg Fp., Maj 1714.

³⁴ Jordebog over Kgl. Gods i Odsherred 1719.

³⁵ Løvenborg Fp. 28. Okt. 1722 (105 Seddel).

³⁶ Agrarhistoriske Studier II, S. 99.

Stude. I disse ret udprægede Herregaardsegne var altsaa 3 Køer pr. Gaard almindeligt. Paa et sydsjællandsk Proprietærgods som Lindersvold var der endog 5—6 Køer pr. Gaard, lige saa mange Køer og Stude som Heste³⁷. For Krongodsernes Vedkommende kan et Uddrag af Vordingborg Rytterdistrikts Skifteprotokoller og af en Synsforretning fra Kronborg Amt være illustrerende:

			Heste	Stude	Køer	Ungnød	Faar	Svin
Vordingborg	1699—1700:	30 Gmd. m.	237	34	99	89	261	—
—	1702:	22 — -	166	27	90	88	216	304
—	1717:	17 — -	160	28	66	57	199	249
Kronborg	1717*:	61 — -	449	101	221	330	640	—

* Synsforretning ang. Bønders og Husmænds Tilstand i Kronborg Amt. 1717. Kronborg Amtsstuearkiv. (Her kun Landsbyerne Langstrup, Dragstrup, Højelt, Vejby og Tibirke).

Denne Stikprøve viser, at Hesteholdet i Vordingborg Amt i de to første Aartier efter 1700 var vokset fra 7—8 pr. Gaard til 9—10 (Føl iberegnet), mens Kvægholdet ret uforandret var 8—9. 3—4 Køer var ogsaa i Nordsjælland det almindelige, men her holdtes forholdsvis mange Ungkreaturer. I en enkelt Landsby (Vejby) havde i 1717 16 Bønder 68 Stude, ellers forekom Studeopdræt ogsaa her sparsomt. Maaske tør man slutte, at Faareholdet har været stigende, 1717 er der almindeligt paa Krongodserne 10—12 pr. Gaard, foruden Lam. Vordingborg-Boerne viser betydelig Svineavl i Skovegnene, 14—15 Svin og Smaagrise pr. Gaard.

Husdyrholdet paa en sjællandsk Helgaard i sidste Fjerdedel af det 17. Aarh. var næppe mindre end 5—6 Heste (foruden Føl), 3—4 Køer og 4—5 Ungkreaturer og Stude samt en halv Snes Faar, mens Svineholdet vistnok vekslede stærkt. Men senest fra Begyndelsen af det 18. Aarh. skete der en ikke ringe Forskydning i Retning af større Hestebestand og indskrænket Kvæghold. Denne Udvikling, der i Hovedsagen skyldtes Hoveriets voksende Krav til Bøndernes Trækdyr, blev fremskyndet ved et Par betydningsfulde Forordninger.

En Forordning af 10. Aug. 1695 paabød, at paa Ryttergodserne skulde der ved enhver Skifteforretning i en Bondes Bo til Avlingens Fortsættelse udtages en Plov med 6 »dygtige« Heste, 2 Stude, 3 Køer, 6 Faar, en Vogn og Harve med Tilbehør, samt Saakorn af alle Slags, — først derefter kunde Arvinger og Kreditorer gøre deres Fordringer gældende (§ 29). Ved Frd. af 15. Jan. 1701 udstraktes lignende Bestemmelser til det øvrige Land. Af Husdyr nævnes dog kun »8 dygtige Bæster«. Fandtes »foreskrevne Species« ikke, skulde Betingelsen udtages af Boets øvrige Midler. Endelig forordnedes det 13. Febr. 1722, at der i Gaarde paa over 8 Tdr. Hrtk. yderligere kunde udtages 1 Hest pr. Td. Hrtk. og forholdsmæssig Saasæd. Fæste- og Skifteprotokoller viser, at Forordningerne ofte blev lempet saaledes, at mindre Gaarde kom til at udrede 4 eller 6 Heste, men faktisk kom mange Ejendomme paa 5—6 Tdr. Hrtk. til at svare efter Lovens Lydende.

Paa Kreaturholdet indvirkede disse Bestemmelser saaledes, at en Helgaard op gennem det 18. Aarh. almindeligvis holdt et Par Heste mere, og Græsningsknapheden maatte da i mange Tilfælde opfordre til en Indskrænkning af Kvægbestanden. De ovenanførte Tal viser, at paa Krongodserne kunde Kvægholdet

³⁷ Ligesom de foregaaende Opgivelser efter Emdt. 1677.

endnu ned mod 1720 talmæssigt maale sig med Hestebestanden. Det var næppe Tilfældet paa Proprietærgodserne. Paa Københavns Magistratsgods Bistrup fandtes der i Femaaret 1715—20 ved Skifter paa 46 Ejendomme 434 Heste og 38 Føl, 309 Køer og Stude, 134 Kalve, 550 Faar og Lam og 632 Svin og Grise³⁸. I Vallø By havde 18 Gaardmænd i 1707 136 Heste, 66 Køer og Stude (deraf en Del Lejekvæg), 19 Kvier og Kalve, 199 Faar og 157 Svin³⁹. Fæste- og Skifteprotokoller fra adskillige Godser vidner om, at Kvægbestanden i Løbet af Perioden 1700—20 virkelig synker ned mod det Lavmaal, Christensen Hørsholm med Urette opstiller for 1680'erne.

Denne Udvikling maatte ogsaa berøre Husmændene. Naar Godsejerne med Støtte i Forordningerne tvang Bønderne til at holde flere Heste, kunde det i grænsningsfattige Egne blive nødvendigt at formindske Kvægholdet og ønskeligt for Gaardmændene at indskrænke Husmændenes Grænsningsrettigheder. Paa den anden Side er det sandsynligt, at det øgede Hoveri gav hesteejende Husmænd en Chance.

Om Husmændenes Kreaturhold kan der hentes udførlige Oplysninger fra Ekstraskattemandtallerne 1677—78 og 1682—83, derimod ikke af 1699-Mandtallerne, hvor Husmænd med Heste og Køer danner en særlig Skatteklasse, hvori sikkert altfor faa er opført. For mange Sognes Vedkommende udelader de ældre Mandtaller den betydelige Del af Husmandsbefolkningen, som Præsterne ansaa for ude af Stand til at svare Skat, heriblandt navnlig en stor Mængde enligtstillede Kvinder. Nedenstaaende Oversigt omfatter ca. $\frac{1}{3}$ af Sjællands bosatte Husmandsfamilier o. 1680 og viser, i hvilken Udstrækning Husmænd i forskellige Egne holdt større Husdyr; Faar og Svin nævnes her i Regelen ikke.

Amt	Sogne	Husmænd	Enl. Kvinder	Besætninger
Frederiksborg	25	499	135	237
Roskilde	11	246	99	131
Ringsted	21	448	113	247
Sorø	8	121	11	74
Antvorskov	27	304	94	152
Korsør	17	350	85	135
Kalundborg	8	130	12	69
Holbæk	13	141	47	57
Trykkevælde	11	280	65	147
Vordingborg	13	337	141	137
	154	2856	802	1386

I 64 Sogne var ingen enlige Kvinder angivet; af 933 Husmænd havde her 459 Kreaturer. Overhovedet holdt kun meget faa Kvinder større Husdyr. Man kan derfor regne med, at op imod Halvdelen af Sjællands Husmænd omkring 1680 delvis ernærede sig ved Kreaturhold. Denne Opfattelse bestyrkes, naar man ser den ret ensartede Fordeling paa Amterne; kun i det sydvestlige Sjælland ejede ikke meget over Trediedelen af Husmændene Kreaturer.

En Kreaturtælling efter et enkelt Aars Ekstraskattemandtaller vil dog næppe

³⁸ Linvald: Bistrup, S. 83.

³⁹ Besigtigelsesforretning paa Vallø. 1707. (Dokumenter vedrørende Vallø, Billesborg og Gunderup Godser 1707, 1723—25, 1731). RA.

give et udtømmende Resultat. Kreaturmængden kan veksle ret stærkt fra Aar til Aar (og med Aarstiderne), og Opgivelsernes Nøjagtighed kan være adskillig Tvivl underkastet, navnlig Antallene af Faar og Svin. Lam, Smaagrise og Fjerkræ (Gæs) er kun undtagelsesvis anført. De i Skifteprotokollerne forekommende Husmandsboer viser omtrent tilsvarende Tal for Heste og Kvæg, men betydeligt flere Faar og Svin. De enkelte Opgivelser i Skattemandtallerne er sikkert ofte for lave, men paa den anden Side maa man regne med, at en hel Del af de mindste Besætninger er udeladt; Gennemsnitsberegningen behøver derfor ikke at være for lav. Skifteforretningernes Kreaturtal maa anses for paalideligere, men i de fleste ældre Skifteprotokoller er der kun optegnet faa Husmandsboer, ligesom Synsforretninger ofte lader Husmændenes Kreaturhold uomtalt.

Trods disse nødvendige Forbehold tør det formodes, at følgende Oversigt, der omfatter et Udvalg af Sogne- og Godsmandtallers, Jordebøgers og Skifteprotokollers Kreaturangivelser, giver et tilnærmelsesvis rigtigt Indtryk af Husmandsbesætningernes Gennemsnitsstørrelse⁴⁰.

			Heste	Køer og Kvier	Faar	Svin
8 nordsjæll. Sogne	1678: 60	Hmdl. m.	37	79	259	32
7 midtsjæll. —	1682: 57	— -	58	66	149	35
12 Godser og Strøgods						
i Antv.—Korsør A.	1677: 181	— -	184	192	—	—
5 Godser i Holbæk A.	1677: 68	— -	47	79	—	—
10 S. i Hammer Hrd.	1682: 74	— -	48	61	114	21
Møen	1697: 45	— -	21	60	151	37
Skifteforretninger fra						
12 Godser o.	1680—1720: 51	— -	53	63	181	90

Hestehold er mindre udbredt, end Tallene lader formode. Saaledes var der kun Heste i 21 af de anførte 51 Husmandsboer, men af disse havde de fleste 2—5 Heste. Da Hensynet til Dyrkning af egen Jord langtfra altid syntes at nødvendiggøre disse Husmænds Hestehold, maa det formodes, at mange (ikke mindst Aftægtsfolk) ofte har udlejet Heste til Gaardmændenes Brug, naar Avlingshoveriet og de mange Ægtkørsler gjorde det ønskeligt. Ikke faa Inderster og Tjenestekarle havde Heste, som de antagelig fik Foder til hos den Gaardmand, de tog Bolig eller Tjeneste hos. Ofte var Husdyrene en Arvepart, som kunde nyttiggøres paa anden Maade end ved Salg. Husmændenes Heste kunde undertiden synes mere til Pynt end til Gavn. Mange Husmænd kan dog have haft en god Indtægt ved Hesteavl, idet de navnlig holdt Hopper. Paa Frydendal Gods havde 9 Husmænd i 1677 16 Hopper⁴¹. Naar Husmænd paa Hovedgaardstakst kunde have forholdsvis mange Heste — 11 Husmænd under Juellinge med ialt ca. 6 Tdr. Hrtk. havde 1678 20 Heste, 18 Køer, 24 Faar.

⁴⁰ Ekstraskattemandtaller fra Frederiksborg, Roskilde, Sorø, Antvorskov, Korsør og Vordingborg Amter. Matrikul og Jordebog for Møens Land og Bogø 1697. — Skifteprotokoller fra Kronborg, Frederiksborg og Vordingborg Krongodser (kun faa Skifter), samt fra Aastrup, Tølløse, Birkholm, Frydendal, Holsteinborg, Holmegaard, Bækkeskov og Tybjerg Godser.

⁴¹ Emdt. for Frydendal, Kongsdal og Mørkegaard 1677.

8 Svin⁴² —, ligger det nær at antage, at de ikke har holdt dem til eget Brug. Hesteholdet fik naturligvis særlig Betydning, hvor Husmændene havde lejet Jord af Gaardbrugerne. — En god Bondehest kunde gennem hele Tidsrummet koste 8—10 Rdl., men ved Skifteforretninger i Husmandsboer ser man sjælden en Hest vurderet til mere end 5 à 6 Rdl., ofte betydeligt mindre.

Langt mere betød *Kvægholdet* for Husmændene. Der hørte Kvæg til 41 af de ovennævnte 51 Boer: til 28 een Ko eller Kvie, til 7 to, mens 6 havde flere. Ekstraskattemandtallerne viser samme jævne Fordeling. »Husmandens Ko« var Regelen, men Kvægbesætninger, der taalte Sammenligning med Gaardmændenes, forekom dog ikke helt sjælden. Paa Frydendal, Kongsdal og Mørkegaard Godser havde ca. 90 Gaardmænd 370 Køer og 8 Stude, 46 Husmænd og Indsiddere ialt 49 Køer; samtidig var der paa Knabstrup 26 Gmd. med 99 Køer, mens 12 Hmd. og »Gaardfolk« havde 17, paa Tersløsegaard var Tallene henholdsvis 39 med 112 og 9 med 13⁴³. Trods de kvægejende Husmænds beskedne Tal kunde deres Andel i Landsbyens Kreaturbestand altsaa andrage 10—15 %.

Om Køernes Mælkeydelse har vi ikke sikre Oplysninger; rimeligvis kunde en Ko sjældent give 1000 Pd. Mælk om Aaret, et Smørudbytte paa 20—30 Pd. er sikkert højt regnet. Smørret kostede paa den store nordiske Krigs Tid 14 Sk. Pundet, Mælken indtil 2 Sk. pr. Pot⁴⁴. Naar Hans de Hofman o. 1750 regner med 5 Rigsdaler i aarlig Indtægt pr. Ko⁴⁵, synes dette nogenlunde at svare til Forholdet allerede i Aarhundredets Begyndelse. Nettoindtægten var dog betydeligt mindre, da Udgiften til Græsning og Vinterfoder kunde andrage adskillige Mark. Husmænd, der ejede flere Køer — det var ofte Haandværkere eller tidligere Gaardfæstere —, nøjedes undertiden med den mindre, men sikre Lejeindtægt: en *Lejeko* kunde indbringe 6—10 Mark aarlig⁴⁶. Da saavel Sommergræsning som Vinterfoder for en Ko blev takseret til en lignende Sum, naar man ad denne Vej til en Formodning om, at ca. 4 Rdl. pr. Ko var den almindelige Indtægt for den Husmand, der ikke skulde betale for Græsning eller Foder til sit Kvæg. Iøvrigt var vel Smørret det vigtigste Udbytte af Koen, Mælk og Ost kunde ogsaa Faareholdet give.

Kun Husmænd med Jord i Landsbymarkerne havde *Græsningsret* lige med Gaardmændene. Af sjællandske Landsbyvinder fremgaar det, at de jordløse Husmænd og Inderster maatte yde i hvert Fald et mindre Vederlag for Græsningsret til Vangen, i Regelen efter samme Takst som de Bymænd, der ønskede at sætte flere Kreaturer i Vangen, end Græsligningen tilstod dem. Husbeboernes stærkt voksende Tal gav dette Forhold øget Betydning. Mens de ældre Byvinder (L. Næstved 1575, Sdr. Jernløse 1598, Kvarmløse 1624 og Sneslev 1649) overhovedet ikke nævner Husmændenes Græsningsret⁴⁷, fastsætter Byviden fra Lyngø, Alsted Hrd. (dateret 28. Nov. 1670), at »Husmænd, Gaardmænd (Inderster) eller andre som haver Gadehus og ikke Ager og Eng« for hvert stort Høved skal »give til Græsgang« 3 Mark, for hver 5 Faar ligeledes 3 Mark, for

⁴² Hellested Emdt. 1678.

⁴³ Mandtaller fra de nævnte Godser 1677.

⁴⁴ Krogerup Skp. 19. Apr. 1717.

⁴⁵ Økonomiske Betragtninger over Aarhus Stift (1757), S. 12.

⁴⁶ Lindersvold Skp. 29. Jan. 1716 (7—8 Mark). Jfr. Agrarhistoriske Studier I, S. 61, hvor den anførte Lejeafgift, 1 Rdl., dog ikke kan udgøre $\frac{1}{10}$ af Koens Værdi, som Christensen Hørsholm mener, snarere det dobbelte. — En Retssag paa Tølløse Gods viser, at 10 Mk. her var den normale Afgift (Tingbogen for Tølløse Birk 25. Nov. 1692).

⁴⁷ Se Vider og Vedtægter I. Bd.

Svin »efter fire Mænds Dom« (§ 37)⁴⁸. Desuden maa Husmændene ligesom Gaardmændene betale 4 Sk. Foderpenge til Tyren og 4 Sk. for hver Bedækning (§ 39). Man bemærker ogsaa, at Husmænd og Inderster staar for dobbelt saa høje Bøder som andre Kreaturejere, hvis Kvæget »slipper i Vangen med Uminde« (§ 27). Disse Betingelser, der er stadfæstet af Forstander Niels Hammer Overberg paa Sorø Skole, synes ret ugunstige for Husmændene, men begrænser dog ikke Husmandskvægets Mængde. Den nordsjællandske Skraa, der har faaet Navn efter Godsejer og Amtsforvalter Jens Rostgaard og maa stamme fra Aarhundredets sidste Aartier, indskærper, at Husmænd og Inderster, som ikke har Jord i Vangen, kun med Bymændenes Minde maa have Heste, Køer eller Svin derinde, under 3 Marks Bøde (§ 73)⁴⁹. I den beslægtede Græsted Byskraa hedder det, at Husmændenes Græsgæld for »det Livvare, som dennem af Bønderne med Hosbondens Villie tillades at have« *herefter* tilligemed Bødepengene skal bruges til at lønne Hyrden med (§ 70)⁵⁰. Det karakteristiske for de nord- og midtsjællandske Skraer fra omkring 1700 og senere er Godsejernes tydelige Ønske om at skabe mere ordnede og økonomisk betryggende Forhold i Landsbyerne, — det sidste er bl. a. illustreret ved, at Husmændenes Afgifter og de indkomne Bøder skal gaa til Hyrdeløn og ikke til Gildesøl. I det 18. Aarh. vendte Godsejernes Forsorg for Bønderne sig ofte mod Husmændene, hvor disse beslaglagde for stor en Del af Græsningen, men denne Tendens er ikke udpræget i Rostgaards Skraa. § 88 paabyder jordløse Husmænd, der vil holde Kvæg paa Græs og Vand, at lade det indskrive hos Oldermændene. For hver Hest eller Ko skal ydes 1½ Mark, for et Faar eller Svin 4 Sk., altsaa kun halvt saa meget som i Lyng. Den, der fører uanmeldt Kvæg paa Marken efter Voldborg Dag, maa »bøde for fuld Græsgang« og dog holde sit Kvæg borte, »med mindre Hosbonden nogen fattig Mand det uden Græsgangspenge bevilger«. Har en Mand ikke selv saa meget Kvæg, som han maa holde, skal han først tilbyde Naboen, Bymænd og Husmænd at lade det indskrive i sit Sted, dernæst Husbond, Sognepræst og Degn, før nogen udenbys Mand faar Tilbudet (§ 87), og Taksten maa ikke være højere end den ovennævnte⁵¹.

Græsgælden synes gennemgaende betydeligt større paa Sjælland end i andre Landsdele⁵². Iøvrigt kan man ikke slutte med fuld Sikkerhed. Bymændene kunde vel forandre Taksterne fra Aar til Aar, naar særlige Forhold talte derfor. Græsknapheden i Forbindelse med Husmændenes voksende Antal var her en regulerende Faktor. Hvor der ikke fandtes Overdrev, kunde forhøjede Afgifter for Græsning paa Byvängen blive en følelig Byrde for den jordløse Husmandsbefolkning. I Almindelighed var Græsgælden dog næppe nogen væsentlig Hindring for Husmændenes Kreaturhold. De i Skifteprotokollerne spredt forekommende Angivelser fra det 18. Aarhundredes Begyndelse er alle lavere end Afgifterne i Lyng 1670. En Husmand paa Bækkeskov Gods svarede 7 Mk. for 3 Køer og 1 Kvie, en Snedker under Holmegaard 4 Mk. 4 Sk. for 2 Heste, 1 Ko og 5 Faar⁵³, hvad der kunde svare til henholdsvis 2 og 1 Mark pr. fuldt

⁴⁸ Vider og Vedtægter I, S. 168.

⁴⁹ Vider og Vedtægter I, S. 77.

⁵⁰ Vider og Vedtægter I, S. 55 f.

⁵¹ Vider og Vedtægter I, S. 79.

⁵² Sammenlign for den ældre Perodes Vedkommende Radsted og Thoreby Byvider (Lolland), hvorefter de jordløse Husmænd pr. stort Hoved betalte henholdsvis 4 og 8 Sk. (Vider og Vedtægter I, S. 241 og 251).

⁵³ Bækkeskov Skp. 28. Marts 1711. — Holmegaard Skp. 29. Juni 1715.

Høved. Græsgælden var altsaa kun en Brøkdæl af, hvad Græsværdien vurderedes til.

Men i græsningsfattige Landsbyer maatte Gadehusmændene enten lade deres Kreaturer nøjes med Overdrevsgræsning, om denne var at faa, eller søge at faa dem »indbrændt« med en Gaardmands Mærke. Denne Udvej stod vistnok altid aaben, noget ligefremt Paabud om Indskrækning af Husmændenes Kreaturhold forekom næppe i dette Tidsrum. Forøvrigt var *Vinterfoderet* langt be- kosteligere end Sommergræsningen, naar Husbeboeren ikke selv havde Hø eller Halm. Skrædderen paa Frydendal havde i Vinteren 1714—15 4 Køer paa Foder for 5 Rdl. 2 Mk., eller mere end $\frac{1}{3}$ af, hvad Køerne ved Skifteforretningen om Foraaret blev vurderet til⁵⁴. Paa Lindersvold nød en Mand i Fodergæld af 2 Køer »Grøden« af 6 Faar (Lam, Uld og Mælk)⁵⁵. Man tør vist formode, at Husmænd i stor Udstrækning harskaffet sig Foder til Kvæget som Naturalløn hos Gaardmændene. Undtagelsesvis forekommer det ogsaa, at Husmænd har Kreaturer paa Foder for andre⁵⁶.

Kvægpriserne holdt sig ret uforandret i Perioden 1660—1720. En god Ko kunde koste omkring 6 Rdl., men ved Skifteforretninger vurderes de færreste til mere end 4—5 Rdl., Kvier og Ungstude i Regelen til 3—4 Rdl. (men Stude forekom sjældent eller aldrig i Husmandsboer), store Kalve til 1 Rdl. eller mere. I daarlige Høstaar, der medførte Foderknaphed og Vanskelighed ved at faa Arbejde, kunde Husmændene tvinges til at sælge deres Kvæg for at skaffe sig Brød eller Midler til at svare Hus- og Arbejdspengene⁵⁷. Et Aars Hus- afgift kunde sluge en Ko, undertiden saaledes, at Ejeko blev til Lejeko.

Faaret var dengang Landets almindeligste Husdyr, selv paa Øerne var der vistnok flere Faar end Svin. Faa Husmandshjem syntes saa fattige, at de ikke af »Livvare« havde et Par Faar. Ikke blot Aftægtsfolk og Inderster, men ogsaa mange Tjenestefolk holdt Faar. I 11 af de ovenanførte 51 Boer nævnes dog ikke Faar (Lejefaar angives næppe altid i Skiftebrevene), i et Par fandtes kun eet Faar, i 5 to, 4 Husmænd havde hver tre Faar, 12 hver fire, 7 fem hver og 9 endnu flere. Gennemsnittet bliver 4—5 Faar (Lam er ikke nævnt). Man tør slutte, at Husmandens Faarehold var mindst en Trediedel af Gaardmandens. Ved Græs jævning eller »Høvedlægning« af Græsarealerne regnedes 4 à 5 Faar lig et Høved, og Prisorholdet var omtrent det samme. Men Faarehold var utvivlsomt taknemmeligere for Husmændene end Kvæghold. Faarene kunde græsse det meste af Aaret og nøjes med Overdrevsgræsning, Faarenes »Grøde« tjente baade Beklædningen og den daglige Ernæring: Uld og Skind; Mælk, hvoraf der ikke blot kunde laves Ost, men ogsaa en Slags »Syltemælk« til at smøre paa Brødet i Stedet for Smør⁵⁸, der var en sjælden Vare i mange Husmandshjem; Kød i betydelig Mængde, og endelig Talg til Belysning. Salg af Lam kunde om Efteraaret indbringe 2—3 Mark pr. Stk., mens Faareprisen var ca. 1 Rdl. I disse faa og almindelige Træk ligger, at Faareholdet var et næsten uundværligt Led i Husmændenes Husholdning og gav ikke helt ringe Indtægtsmuligheder.

⁵⁴ Frydendal Skp. 3. Apr. 1715.

⁵⁵ Lindersvold Skp. 18. Feb. 1718.

⁵⁶ Herlufmagle Emdt. 1682.

⁵⁷ K. Saaby Emdt. 1699 (V. Saaby). — Borup Emdt. 1699 (Hejnede).

⁵⁸ Det danske Landbrugs Historie III, S. 582.

Svin havde Husmændene forholdsvis faa af. De krævede om Vinteren Husly, og det tog i de Tider 2—3 Aar at fede et Svin; desuden var der vel som i en senere Tid megen Uvilje blandt Gaardbeboerne mod de jordløse Husmænds Svin, der rodede i Landsbygader, Møddinger og Haver. — Blandt 21 Husmandsboer havde 6 kun eet (stort) Svin, andre 6 to, 4 hver tre og kun 5 et større Svineantal, bortset fra Smaagrise. Selv Fedesvin og Søer vurderedes sjældent til mere end 4—6 Mk., men ved Salg til Købstæderne var der uden Tvivl langt bedre Priser at opnaa. Svineholdet kan dog kun have været indbringende for et lille Mindretal af Husmandsstanden.

Fjerkræ. Skifteprotokoller og Synsforretninger kan give Indtryk af, at Bønderne vel holdt en Del Gæs, men færre Høns, og at kun et lille Mindretal af Husmændene ejede Fjerkræ. Dette er næppe rigtigt; ofte er kun de større Gaasehobe blevet vurderet og Hønsene slet ikke. Talrige kulturhistoriske Træk vidner dog om en mere betydende Fjerkræavl. Naar der til den Smaaredsel, Gaardfæstere sædvanligt ydede, hørte 1 à 2 Gæs, 2 à 4 Høns, samt ofte en Snes Æg eller mere, tør dette tages som et Tegn paa Fjerkræholdets Betydning. Selv jordløse Husmænd svarede undertiden Æg eller Fjerkræ i Degnerente. Maalt i Penges Mønt var Fjerkræholdets Værdi ikke helt ringe. Gamle Gæs takseredes i Begyndelsen af det 18. Aarh. almindeligt til 1½—2 Mk., Gæslinger til 10—16 Sk.; for Høns er Minimumsvurderingen 4 Sk., Maksimum 10 Sk., den hyppigst forekommende Pris 8 Sk. I Husmandsboer træffes sjældent større Gaaseflokke end tre Gæs og en Gase, af Høns ikke synderligt flere; Ænder og Kalkuner forekommer ikke ofte. Det er et Særsyn, naar der hos en Smed i Tybjerg af Fjerkræ fandtes: 4 Gæs, 1 Gase og 25 Gæslinger, 3 Ænder og 1 Andrik, 2 Kalkuner og 1 Kalkunhane, 4 smaa Høns og 1 Hane⁵⁹. Husmændenes beskedne Fjerkræavl kunde foruden at bidrage til Husholdningen lejlighedsvis give Indtægter ved Salg af Æg, Høns eller fedede Gæs i Købstæderne.

Ikke helt faa Husmænd havde *Bier*. De honninggivende »Husdyr« var stærkt eftertragtede, hvad adskillige Retssager angaaende indfangede Bisværme vidner om. Bistader (»Bistokke«) vurderedes til 5—6 Mark, sjældent fandtes der dog mere end 1 à 2 i et Husmandsbo.

Andre Husmandserhverv. Som et følgende Afsnit nærmere vil belyse, maa o. 1700 henimod Halvdelen af Husmændene antages at have ernæret sig som Landarbejdere, oftest med Støtte i et mindre Husdyrbrug. Fast Tilknytning til Bondehaandteringen havde ogsaa *Hyrder* og *Vangevogtere*, hvis Hverv flere ældre Byvedtægter belyser⁶⁰. Da Hyrdens Arbejde strakte sig over mindre end et halvt Aar og Lønnen afgang af Besætningens Størrelse, Græsgælden og de indkomne Bøder, kan det ikke undre, at man finder Eksempler paa betlende Hyrdefamilier⁶¹. *Fiskere* var nogle Hundrede Husbeboere, de fleste i Københavns og Kronborg Amter. Skifter viser, at der var nogen Velstand i adskillige Fiskerhjem. Fra Søndistrikterne, især paa Amager og Møen, drog ikke faa Husbeboere paa Langfart som *Sømænd*. Amagersognene var mange Ostindie-

⁵⁹ Tybjerg Skp. 31. Maj 1703.

⁶⁰ Se f. Eks. Vider og Vedtægter I, S. 47 f. (Græsted), 53 f. og III, S. 115 (Holbæk).

⁶¹ Melby Emdt. 1678.

fareres Hjemsted⁶². Kun i Hovedstadens Nærhed ernærede et betydeligt Antal Husmænd sig ved *Handel*. Heller ikke Husmænds *Krohold* forekom saa ofte, som senere Fremstillinger lader formode. Tingbøgerne viser dog, at der ikke er gaaet Røg uden Brand. Trods de mange Forbud fra Perioden 1680—1720⁶³, der baade tog Sigte paa at beskytte Byernes Næring og Bondens Pung, var Brændevinskedler heller ikke sjældne paa Landet. En Del Husmænd eller Huskvinder havde Bevilling til Øludskænkning⁶⁴; i det store Tikjøb Sogn var der 8 Kroholdere⁶⁵.

Til den egentlige Bondebefolkning kan de fast ansatte *Skovfogder* ikke regnes. De var Godsfunktionærer, nød Løn og særlige Friheder og havde bl. a. til Opgave at hemme Krybskytters ulovlige, men ofte indbringende »Husmandserhverv« og forebygge den af saa mange Bønder og Husmænd praktiserede Skovhugst. Mere tilladelig var i Regelen *Kulsvidning*, navnlig et vigtigt Bieerhverv i nordsjællandske Skovegne, men hemmet ved flere forstmæssige Anordninger. Selv efter det indskrænkede Reglement af 1721 synes der at have været 2—300 Kulsviere i Frederiksborg og Kronborg Amter⁶⁶. Endnu kan nævnes, at man træffer Husmænd som Møllersvende og Færgekarle, som Dyr-læger (Hestegildere), Skorstensfejere og »Natmænd«.

Mange *Klokkere* og *Skoleholdere* var, som Ekstraskattemandtaller betoner, kun for Husmænd og Landarbejdere at regne, deres Løn kummerlig⁶⁷. Undertiden var Embedet nærmest en Pension. I Skørpinge underviste en Husmand, der i 22 Aar havde været Soldat, og fik Kosten som Vederlag⁶⁸. Sammenlignet hermed var det en ret betrygget Stilling, Frederik IV's Rytterskoler efter 1721 bød Skoleholderne. Tidligere var maaske de fleste Lærere fattige Husmænd og Inderster, der kun af Nød og Trang gik i Oplysningens Tjeneste.

2. Landarbejdere.

Folkehold. I ejendommelig Modsætning til de store Godsudvidelser og Hovedgaardsdriftens øgede Intensitet i det 17. Aarhundredes sidste Halvdel staar det beskedne Folkehold paa Hoved- og Ladegaardene. Efter Mandtallerne af 1699 var der paa 92 af de ca. 150 sjællandske Godser: 27 Forpagtere, 28 Ridefogder, 14 Skrivere og Huslærere, 24 Hollændere, 17 Gartnere, 16 Skytter, 27 Tjenere og 37 Tjenestepiger hos Herskabet, 34 Kuske, 19 Staldkarle, 49 Ladefogder, 64 Røgttere, 113 Tærskere, 76 Karle og 190 Tjenestepiger paa Ladegaardene. Af 735 Personer var, bortset fra de 128 Forpagtere, Ridefogder, Ladefogder og Hollændere (enkelte af disse sidste beboede Ladegaarde), kun 253 Mænd og 190 Kvinder (mest Malkepiger) beskæftigede ved selve Hovedgaardsdriften, altsaa kun 5 pr. Gods. Og dog er selv dette Tal for stort, hvis man ved Godsernes Folkehold kun forbinder Forestillingen om det af Godsledelsen fæstede og lønnede Tyende. Mange af Karlene og navnlig af Tærskerne lønnedes i Virkeligheden af Bønderne og boede hos disse. Selv paa en større Ladegaard

⁶² St. Magleby og Taarnby Emdr. 1699.

⁶³ Se J. Mandix: Landvæsensret I, S. 35 f.

⁶⁴ Gundsømagle Emdt. 1699, Bjæverskov do. 1699, Holtug Emdt. 1678 (Degnekonen og en anden Kone).

⁶⁵ Tikjøb Emdt. 1705.

⁶⁶ Jfr. V. Seeger: Fra Kulsvierlandet (1929), S. 37.

⁶⁷ Emdr. fra Skensved, Tune og Kimmerslev 1699, Uvelse 1678, Vallø Fp. 1700.

⁶⁸ Antvorskov Rytterdistrikts Krigsjordebog 1717.

som Frederiksborg var der foruden Forpagteren kun Ladefoged, Røgter, 2 Piger og 8 Tærskere (hvoraf 2 var Husmænd, der kun tærskede som Ugedagsmænd). Ved Bøstrupgaard, ca. 60 Tdr. Hrtk. Hovedgaardstakst, havde Forpagteren overhovedet ingen mandlige Hjælpere paa Gaarden. »Tærskningen forrettes af Bønderne paa Godset dagligdags ved deres Tjenere og dem selv. Det andet Arbejde lader og Forpagteren forrette ved Husmænd og Bønder (efter sin Forpagtnings Contract) af Godset«⁶⁹.

Det faste Folkehold, de sjællandske Godsejere for egne Midler stillede til Hovedgaardsdriftens Raadighed, talte ialt næppe mere end 4—500 Mænd og 3—400 Kvinder. 90—95 % af den nødvendige Arbejdskraft fremskaffedes ved Hoveriet. Vigtigst er det da at faa Oplysning om Bøndernes Folkehold, men Skattemandtallerne giver, især i Aarhundredets Begyndelse, meget stærkt varierende Tal, hvilket ikke udelukkende kan forklares ved, at Folkeholdet var adskilligt større om Sommeren end om Vinteren. Mandtallerne for Tjenestekarleskatten 1699 (der ikke ramte Landsoldater) omfatter næppe Halvdelen af det normale Folkehold. Indenfor et begrænset Omraade har vi derimod et brugbart Materiale til Oplysning om Folkehold, nemlig de S. 31 omtalte udførlige Mandtaller fra Sogne i København, Frederiksborg, Jægerspris og Roskilde Amter o. 1705.

I 39 Sogne med 1188 Gaardmænd var der ialt 1039 Tjenestekarle og -drenge, samt 813 Tjenestepiger. Af disse tjente nogle faa Procent hos Beboere udenfor Bondestand og enkelte hos Husmænd (Haandværkere). Som paavist kan Antallet af sjællandske Gaardmænd ved Aar 1700 anslaaes til ca. 14.200. Saafremt Folkeholdet i det øvrige Sjælland stod paa Højde med de 39 Sognes, vilde der da være ca. 12.400 Tjenestekarle og ca. 9.700 Tjenestepiger ialt. Der er dog Grund til at tro, at Karleholdet gennemgaaende var noget mindre, idet Gennemsnitshartkornet pr. Gaard i de omhandlede Sogne laa væsentlig højere end i Sjælland som Helhed, og det maa formodes, at hel- eller halvvoxne Sønners Arbejde betød forholdsvis mest paa de smaa Bøndergaarde.

Hertil kom *Hoveriets* Virkninger.

Fra et langt senere Tidspunkt, ca. 1770, er der bevaret General-Hoverireglementer i saa stort Tal, at de kan danné Grundlag for et nogenlunde paalideligt Skøn over den ekstra Arbejdskraft, Bønderne som Følge af Hoveriet maatte præstere. Man tør næppe anse det for givet, at Gaarde fra 5—6 Tdr. Hrtk. lige saa vel i Begyndelsen af Aarhundredet som i 1770 ydede mindst 3—4 ugentlige Hovdage; men Grænsen for Hoveriet var til begge Tidspunkter den samme, nemlig det til Hovedgaardsdriften fornødne. Avlingshoveriets Omfang var i Hovedsagen, om end langt fra udelukkende, bestemt af Forholdet mellem Hovedgaardstakst og Bøndergaardstakst og derfor en højst uensartet Byrde paa de forskellige Godser; endnu mere ubestemt var Smaahoveriet og Hoveriet til det offentlige (Frikørsler, Vejhoveri m. m.). Men allerede i det 17. Aarhundredes Slutning forekom der en Mængde Jordomdelinger, der utvivlsomt havde Hoveriets ligelige Fordeling til Hovedformaal⁷⁰. Det er berettiget at slutte, at Princippet for denne Fordeling: Hoveriydelse i Forhold til Hartkornet, ogsaa tidligere var blevet praktiseret paa mange Godser, om end be-

⁶⁹ Drøsselbjerg Emdt. 1699.

⁷⁰ O. F. C. Rasmussen: Gisselfeld, S. 176. Disse nye Jordinddelinger var hjemlet i Danske Lovs 5—10—15.

sværliggjort ved Jordbrugenes ofte meget uensartede Størrelse og Hartkornsforandringerne ved den ny Matrikels Indførelse. Og da maatte det Opbud af ekstra Arbejdskraft, som Hoveriet aftvang Bønderne, yderligere virke i den Retning, at der i Landsbyer med højt skyldede Gaarde blev Brug for et i Forhold til Gaardbrugerantallet særlig stort Antal Landarbejdere.

Det faste Folkehold paa de større Gaarde var i Regelen utilstrækkeligt til Gaardenes egen Drift i Forbindelse med Hoveriet. Man maatte hjælpe sig med Daglejere i Pløje-, Sæde- og Høsttid og med Tærskere om Vinteren. Ogsaa de mindre Brug, der ikke holdt Tjenestekarle, behøvede ofte et Hovbud. Dermed var Forudsætningerne for en Landarbejderstands Trivsel til Stede.

Indersters Arbejde for Bonden. Daglejere. En Del af Husmandsbefolkningen var efter Lovens Bogstav forpligtet til at tage fast Tjeneste. Efter Danske Lovs 3—19—4 maatte ingen ledig Karl eller Inderste, der sad til Huse paa Landsbyen, bortfæste sig for mindre end helt eller halvt Aar, under $\frac{1}{2}$ Aars Løns Forbrydelse. Dette Paabud tog navnlig Sigte paa ugifte Inderster. Berettigede til at arbejde hos Bønderne for Dagløn var efter den følgende Art. 5 ikke blot »Gadehusmænd, som gjøre og give aarlig Rettighed til deris Herskab«, men ogsaa »Gifte og Boesatte paa Gaarde eller Gaardsparter«, og til disse maatte de gifte Inderster kunne regnes. Selv for de arbejdsdygtige Ungkarle, der nedsatte sig som Inderster, gjaldt der en betydningsfuld Undtagelsesbestemmelse, idet Loven udtrykkelig tillod Tærskere at lade sig antage til Korntærskning, »paa hvad Tid og til hvilken Tid man haver dem Behov« (3—19—6). Da Tærskning var det vigtigste Landbrugsarbejde i Vinterhalvaaret, satte Art. 6 faktisk Art. 4 ud af Kraft for dette Halvaars Vedkommende. Tilbage blev Forpligtelsen til fast Tjeneste i Sommerhalvaaret, som var ulige lettere at opfylde, da det i denne travle Aarstid, hvor tilmed Hoveriet tyngede haardst, vel kunde være nødvendigt for mange Gaardmænd at fæste ekstra Medhjælp.

Der er ikke Grund til at antage, at Indersterne i Praksis har været væsentligt anderledes stillet end de øvrige Landarbejdere. Ganske vist havde Godsejeren eller hans Stedfortræder efter Lovens 3—19—7 Indseende med Indersters »Forhold og Næring«, og ingen Inderste kunde bosætte sig uden Grundejerens Samtykke. Men en forstandig Godsledelse kunde næppe have noget at indvende, om Indersten afvekslende var »Daglønner« hos flere Gaardbeboere. Dog hører man ofte om Inderster i fast Tjeneste, for gifte Indersters Vedkommende endog om, at Manden tjener et Sted, Hustruen et andet⁷¹. Anmærkninger som »tjenende hos Svend Hansen og regnet blandt hans Folk« eller »tjener Præsten og er regnet til hans Gaard« synes at markere Inderstens Stilling⁷². I Præsternes Mandtaller vrimler det med Vedføjelser om gamle, skrøbelige og fattige Inderster, men en sjælden Gang udpeges ogsaa yngre, erhvervsduelige Landarbejdere. »Niels Jensen og Kvinde i Faurebo ere unge og stærke og kan fortjene deres Føde«⁷³. Naar Pastor Drejer i Sædder 1699 taler om »denne haarde og dyre Tid, da mange er nødt til at give deres Folk Forlov og mange fattige Inderster borte, hvor de kan nære sig, og maaske ikke kommer her mere«⁷⁴,

⁷¹ Hvedstrup Emdt. 1682. Jyderup Emdt. 1699.

⁷² Herlev og Kregome Emdtr. 1678.

⁷³ Særslev Emdt. 1699.

⁷⁴ Sædder Emdt. 1699.

er der efter Sammenhængen at dømme snarest Tale om arbejdssøgende Indersters Vilkaar, ikke om Betlere.

Kilderne giver kun faa præcise Oplysninger om Husmændenes Arbejdsforhold, for saa vidt disse ikke direkte vedkom Godserne. Det tiest forekommende Vidnesbyrd om Husmændene som Landarbejderstand lyder i Skattemandtallerne afvekslende »tjener Bonden« og »arbejder for Bønder«. Det første kan tyde paa fastere Tjenesteforhold, det sidste paa Arbejde i Dagetal, men noget sikkert Skelnemærke er det ikke.

Tager man Landbrugsdriftens Krav i Betragtning synes det ret indlysende, at Arbejdet i de travleste Perioder næppe kunde udføres blot nogenlunde rettidigt paa Landsbymarkerne uden betydelig Daglejerhjælp, selv om Bøndernes faste Folkehold var størst i Sæde- og Høstsæsonerne. Talrige Hoverireglements fra ca. 1770 viser overensstemmende, at Bondens ugentlige Hovdage i Sæde- og Høsttiden forøgedes fra 3—4 til 5—6 pr. Helgaard. Mangelen paa fast Folkehold ved Hovedgaardene maatte bevirke en tilsvarende Stigning allerede i Aarhundredets Begyndelse, navnlig hvad Høsthoveriet angik. Dette stemmer med, at de tre Maaneder fra Sankt Hans til Sankt Michaeli (29. Sept.) gav Husmændene bedre Arbejdsfortjeneste end andre Aarstider. Gaardbrugerne havde Interesse i *enten* at fæste Landarbejderen for hele Sæsonen, eventuelt hele Sommerhalvaaret, til sædvanlig Karleløn eller mindre (da der i mange Tilfælde bortfaldt en Ugedag, som Fæstehusmanden skulde svare til Godset), *eller* i en Akkord om en vis Mængde Arbejdsdage, 2, 3 eller 4 om Ugen, mod aftalt Vederlag i Korn eller Penge. Derimod kunde Husmanden vakle mellem den sikre Fordel, en saadan Akkord bød — navnlig hvis den indbragte ham Føde- eller Sædekorn og Foder til Kreaturerne —, og den Chance, som den høje Dagløn i Høsttiden kunde give ham. Ogsaa Vinterens Erhvervsmuligheder afgang i høj Grad af Høsten. Tærskerne arbejdede enten for Dagløn eller (vistnok tiere) som »Pundetærskere«, i sidste Tilfælde stod deres Fortjeneste i ligefremt Forhold til Høstudbyttet.

Aarsløn. De fleste Oplysninger om Landarbejderes Erhvervsindtægter maa søges i Skifteprotokollerne. Herved hæfter den store Mangel, at man sjælden kommer paa Sporet af Naturallønninger, siden disse havde Loven og vel i Regelen ogsaa Godsejerne imod sig. Forordningen af 19. Febr. 1701, der indskærpede Pengeløn og forbød Lønnesæd, fastsatte en »hel« Karls Løn til 20 Sletdaler indenfor Sjællands Stift, »halv« Karls eller Drengs til 12—16 Sldlr. Skifteprotokollerne fra Begyndelsen af det 18. Aarh. viser i Regelen den forordningsmæssige Løn, men af vedføjede Oplysninger i Karleskattemandtallerne 1699 fremgaar det, at Lønshøjden var meget forskellig selv i Sogne indenfor samme Herredsomraade. I Ejby Sogn, Ramsø Hrd., regnedes 20—24 Sldlr. for »fuldkommen Løn«, i Højelse var 20 Dlr. højeste Løn, i Ølseماغle 15⁷⁵; Løn i Naturalier forekom ret almindeligt.

Husmænd i fast Tjeneste var næppe bedre lønnet end Karlene, snarere ringere. Paa en Gaard i Bøgelund, under Holsteinborg, fik en Tjenestekarl i 1707 16 Rdl. for 1½ Aars Tjeneste, en Husmand 5 Rdl. 2 Mk. for ½ Aar, altsaa tilsvarende⁷⁶. Med 10—12 Rdl. og Mandens Kost kunde en Husmandsfamilie med Nøjsomhed slaa sig igennem: 2—3 Rdl. var dog den mindste Hus-

⁷⁵ Roskilde Amts Emdtr. (Karleskatten) 1699.

⁷⁶ Holsteinborg Skp. 8. Okt. 1707.

afgift, 8—9 Rdl. til det for Familien nødvendige Fødekor var næppe tilstrækkeligt i et normalt Aar; der kunde vanskeligt blive noget tilovers til Beklædning og andre Fornødenheder, med mindre ogsaa Konen havde Erhvervsindtægter eller Husdyrholdet bidrog væsentligt til Familiens Underhold. En Husmandsfamilie med flere Børn eller med aldrende Slægtninge at forsørge vilde næppe kunne eksistere paa Familiefaderens Aarsløn alene.

Daglejrløn. Mens Skifteprotokollerne næsten intet har om Husmænd i fast Tjeneste, oplyser de en Del om Landarbejders Indtægter i Pløje- og Høsttid, samt ved Tærskerarbejde. Det ses, at Husmænd meget ofte har haft Penge til Gode i Gaardmandsboer, men i de fleste Tilfælde oplyses kun, hvorvidt det drejer sig om Arbejdsløn eller andet, mens Arbejdets Omfang og Daglønns Størrelse lades uomtalt. Blandt de mere værdifulde Angivelser kan der skelnes mellem Arbejdsakkorder for længere Tid og daglønnen Arbejde.

Af Tingbøger, Skattemandtaller og enkelte andre Aktstykker fremgaar nu og da det allerede nævnte Forhold, at Gaardmænd fæstede eller lejede Husmænd og deres Koner til at arbejde for sig *visse Dage om Ugen*. Skifteprotokollerne viser, at disse Arbejdsakkorder omtrent gav Husmændene Løn efter Taksten for en »hel« Karl. Saaledes opnaaede en Husmand paa Frydendal Gods i 1695 3 Rdl. 2 Mk. for 3 Dages ugentligt Arbejde fra Paaske til Mikkelsdag⁷⁷, hvilket svarer til 1/4 Aars Karleløn efter den senere Lønforordning. Paa Tybjerg Gods tjente en Husmand hos en Enke 2 Dage om Ugen og fik i Sommeren 1717 3 Rdl., lidt mere end sædvanlig Karleløn for samme Arbejdsydelse⁷⁸. I talrige Tilfælde antyder Størrelsen af en Husmands Tilgodehavende, at det maa være Vederlag for Arbejde gennem længere Tid, dog nævnes ogsaa Dagløn undertiden i Forbindelse med betydelige Tilgodehavender. I Regelen fik Daglejeren Kosten paa Arbejdsstedet.

10 Dages Høstarbejde indbragte 1681 en Landarbejder i Tisvilde 10 Sk. daglig; samtidig fik en Kvinde for 3 Bindedage 6 Sk. pr. Dag, en anden endog 1 Mk. for 2 Dages Arbejde⁷⁹. Bemærkelsesværdigt nok er der flest Eksempler paa kvindelige Høstarbejders Lønforhold, sandsynligvis fordi Mænd oftere modtog Lønnesæd. 1712 fordrer og faar en Kvinde 6 Dlr. for 16 Ugers Arbejde i Høsten, kun 4 Sk. pr. Dag⁸⁰; Betalingen kan synes lav, men er dog snarest mere end en Piges sædvanlige Halvaarsløn. En Kvinde fra Grønholt Sogn, Hørsholm Birk, forlanger 1720 6 Sk. pr. Dag for 46 Høstdage, men Enken, der skal svare til Kravet, vil kun tilstaa hende 4 Sk. om Dagen⁸¹. Eksemplet viser, at Arbejdsbetingelserne ikke altid har været forud aftalt; samme Bo skal forøvrigt svare til et Tilgodehavende helt fra Høsten 1718. Af et Par Ugedagsrestancer fra omkring 1710 kan man maaske slutte sig til, hvad en Landarbejders Kost og Dagløn blev vurderet til. For 4 Ugedage betalte et Gaardmandsbo paa Bækkeskov Gods 3 Mk., mens Brugeren af »Fiskerboden« skulde gøre 15 Rivedage og 1 Slaadag til Forpagteren paa Krogerup og i Stedet kom til at betale 2 Rd. 24 Sk., i første Tilfælde altsaa 12, i sidste 13—14 Sk. pr. Dag⁸². Vinterdaglønnen var mindre, Betalingen faldt vel til Gengæld mere

⁷⁷ Frydendal Skp. 1. Juli 1695.

⁷⁸ Tybjerg Skp. 4. Okt. 1717.

⁷⁹ Kronborg Skp. 4. Okt. 1681.

⁸⁰ Kronborg Skp. 6. Juli 1712 (Hornbæk).

⁸¹ Kronborg Skp. 20. Marts 1720. (Grønholt).

⁸² Bækkeskov Skp. 1. Feb. 1709. — Krogerup Skp. 21. Dec. 1711.

regelmæssigt i den Tid Tærskningen stod paa. Indenfor samme Godsomraade kunde iøvrigt Daglønnen være ret forskellig fra Aar til Aar, den varierede vel ogsaa med Tærskerens Dygtighed. En Tærsker paa Frydendal fik i 1701 (Kosten og) 4 Sk. i Dagløn, en anden i 1709 6 Sk.⁸³. Oftere betaltes der vistnok pr. Pund. Paa et sjællandsk Pund gik der oprindeligt 20 Skp. af Rug og Hvede, 24 Skp. Byg og Blandsæd, 40 Skp. Havre⁸⁴. Senere regnes der dog med 24 Skp. af alle Slags. Kronborg Amts Skifteprotokol nævner 1681 en Tærskersløn af 14 Sk. (og Kosten) pr. Pund Rug og Byg. Naturalløn var dog sikkert almindeligere. Tærskeren kunde foruden Kosten opnaa en Skæppe pr. Pund af alle Slags Korn (»Pundeskæppen«). Og trods Lovens Forbud, der i det 18. Aarhundrede indskærpedes gennem Fæstebrevene, vedblev »Lønnesæd« at være en brugelig Lønningssmaade.

Lønnesæd. Endnu i det 17. Aarhundredes sidste Halvdel var det i Overensstemmelse med Landets Lovgivning, naar Karleløn delvis ydedes i Sæd. Efter et Reskript af 15. August 1655 kunde en voksen Karl i Aarsløn tilkomme: 4 Skp. Rugsæd, 5 Skp. Bygsæd, 6 Skp. Havre, 2 Par Sko, 6 Alen Hørlærred, 6 Alen Blaagarnslærred til 1 Skjorte, Kramlærred for 2 Mark, 10 Alen Vadmel, samt 6 Sletdlr. i rede Penge; det stod dog Husbonden frit for, om han hellere vilde give 15 Dir.⁸⁵. Efter en Forordning fra 1619 skulde Karlen selv sørge for Saaningen, og han maatte kun nyde Udsæden i middelgod, ikke i godt gødnet Jord. Karlens Lønnesæd overskred dog ofte det forordnede. Vidnesbyrd om Lønnesæds Udbredelse foreligger fra flere Egne. I Skibby, Horns Hrd., hedder det om Gaardmændenes egne Sønner og om adskillige Hel- og Halvkarle, at de »tjener for Sæd«⁸⁶. Ogsaa i andre Egne af Sjælland har Lønnesæd før Aarhundredskiftet beviseligt været brugelig⁸⁷. Forbudet i 1701-Forordningen frugtede ikke tilstrækkeligt, da Fordelene ved Lønnesæden var indlysende. Bonden slap i Øjeblikket lettere og billigere fra at udrede Lønningen. Efter Lønpaabudet af 1655 sparede han 5—6 Daler rede Penge, og det Sædekorn, der blev Karlen tilstaaet, var næppe 4 værd. Heller ikke Afstaaelsen af nogle Skæpper eller endog et Par Tdr. Sædeland kunde føles særlig pinlig, eftersom Bønder i Regelen manglede Sædekorn, og det var dyrt at laane Korn hos Herskabet. For Karlen betød Lønnesæden større Sikkerhed: de store Lønrestancer i Skifteprotokollene vidner om, at Bønderne ofte havde vanskeligt ved at udrede Tjenestefolkenes Løn i Penge. Naar Karlen fik en betydelig Del af sin Arbejdsløn i Sæd, var han tilmed ad Aare temmelig sikker paa en Merfortjeneste. Foruden det avlede Korn var ogsaa Halmen af Værdi. Lønnesæd-Systemet er en Del af Forklaringen paa, at ikke faa Tjenestekarle ejede Heste og Kvæg.

De samme Argumenter, som talte til Gunst for Lønnesæd fremfor Pengeløn til Karlen, kunde ogsaa føres i Marken, naar det gjaldt en bosiddende Husmands Lønningvilkkaar. Kun saa meget mere, som Husmanden i Regelen havde Familie at forsørge og en Kreaturbesætning at fodre, hvorved Høstudbyttet af Lønnesæden fik en mere direkte og betydningsfuld Anvendelse.

Efter de fleste Godsejeres Opfattelse var Lønnesæden til Bondens Skade,

⁸³ Frydendal Skp. 30. Apr. 1701 og 15. Marts 1709.

⁸⁴ Arent Berntsen: Danmarks og Norges frugtbare Herlighed, 4. Bog, S. 488 f.

⁸⁵ V. A. Secher: Forordninger, Recesser og kgl. Breve, 6. Bd., S. 183 f.

⁸⁶ Roskilde og Jægerspris Amters Emdtr. 1699 (Karleskatten).

⁸⁷ Se f. Eks. Bækkeskov Skp. 12. Juli 1698.

idet den berøvede ham baade Korn og Sædejord. Dog var man tilbøjelig til at undskylde Bonden, der vanskeligt kunde faa duelig Arbejdskraft uden at give Lønnesæd til Karle eller Husmænd. Rimeligvis har Godsledelsen ofte set gennem Fingre med denne Lønningsmaade; den syntes uundgaelig. vel ikke blot paa Grund af Bondens Fattigdom, men ogsaa fordi Husmændene dog hellere maatte avle Korn end tiggende Brød, naar deres Arbejde kom Bonden og dermed Godset til Nytte. Desuden var det saare vanskeligt at føre nogen effektiv Kontrol med Misligheder paa dette Punkt, selv om det var Ridefogden paalagt at skride ind, hvis nogen Fæstebonde bortlejede Jord, Ager eller Eng, eller lod »saa til Halvs« med sig; paa Holmegaard skulde Ridefogden sørge for, at Avlen i slige Tilfælde blev ført til den Ejendom, paa hvis Grund den var høstet⁸⁸. I grove Tilfælde blev Bortlejning af Ager og Eng vel straffet med Gaardforbrydelse⁸⁹, men hvor vanskeligt lod det sig ikke dokumentere, at det Korn, en Husmand hjemførte fra en Gaard, var Høstudbytte af Lønnesæd og ikke simpelthen købt til Husmandsfamiliens Fornødenhed! I Regelen blev Kornet vel tærsket i Gaardmandens Lade.

For den kvægbesiddende Husmand var Fordelen ved et Avlingsfællesskab med Gaardbrugeren særlig stor. Han vilde selv være i Stand til at høste de to første Afgrøder, der paa en velgødet Jord kunde give mere end de ellers almindelige 3—4 Fold. Og Halmen til Kreaturerne kunde faas til billigt Køb paa den Maade. Men ogsaa Gaardmanden kunde drage Nytte af, at Jorden for et kortere Tidsrum kom i ret god Gødningskraft; i Regelen var Bonden næppe i Stand til at gøde mere end $\frac{1}{12}$ til $\frac{1}{8}$ af sin Jord hvert Aar⁹⁰. Bonden manglede ikke Jord, men i mange Henseender Kræfter til at dyrke den. Den i Forordningen af 15. Aug. 1655 tilladte Lønnesæd androg henved $\frac{1}{10}$ af en Bondegaards almindelige Udsæd (20—25 Tdr.). Nogle Opgivelser fra 1699 viser, at det kunde dreje sig om endnu mere. En Karl i Ejby, Ramsø Hrd., fik i Aarsløn 1 Td. Bygsæd og 2 Tdr. Havresæd samt Klæder og Sko, ialt vurderet til 16 Rdl.⁹¹. Beklædningen maa, sammenholdt med andre Lønangivelser, anslaaes til ca. 8 Rdl. Selv efter Aarets høje Kapitelstakst skulde Bonden knap have givet saa meget, som Forordningen et Par Aar senere tillod, idet Sædens Værdi var ca. 5 Rdl.; men Karlen paa sin Side vilde efter det følgende Aars lavere Kapitelstakst ved et Foldudbytte paa 4 opnaa omtrent 9 Rdl. Det maa erindres, at Karlene selv skulde sørge for Saaning, Høst og Tærskning, men før hver Skiftedag havde de i Regelen flere Uger fri bl. a. for Tærskningens Skyld, de saakaldte »Skulteuger« (Skulkeuger).

Husmændenes Lønnesæd (i Udsæd) beløb sig vistnok sjældent til flere Tønder. Selv Lønningssystemets værste Angribere under den store Landbodrøftelse efter 1755 taler kun om nogle Skæpper Sædeland, mens dog Husmandens Høstfortjeneste hos Bonden sættes til mindst 1 Td. Rug og 1 Td. Byg⁹². Om nogen »Udsugelse« af Bonden kunde der næppe være Tale, medmindre Husmanden fik Sædejord gratis til saa stor en Del af sit erhvervede Lønnekorn, som han selv maatte ønske sig. Herom foreligger der intet. Husmandens Avlingsfælles-

⁸⁸ Ridefogedinstruksen fra Holmegaard 1724 (§ 15).

⁸⁹ To Eksempler i Tølløse Skp. 3. Aug. 1697.

⁹⁰ Rasmussen: Gisselfeld, S. 221.

⁹¹ Ejby Emdt. 1699 (Karleskatten).

⁹² Økon. Mag. VII, S. 75.

skab med Gaardmanden var utvivlsomt af langt beskednere Karakter end Karlens, hvad Lønnesæd angik, men da førstnævnte ogsaa var økonomisk interesseret i at leje Eng, d.v.s. i at faa Udbyttet af et Engstykke som Arbejdsløn, eventuelt i at faa Kreaturer græsset eller vinterfodret hos Bonden, ligesom han kunde betinge sig Part i dennes Tørveskær eller Skovudvisning, kunde Natural-lønningen vel undertiden tynde ret stærkt paa en Bondegaard. En lovlydig Gennemførelse af Pengelønsystemet vilde dog kun medføre, at Bonden sparede paa Arbejdskraft og derved gjorde mange Karle og Daglejere arbejdsløse, eller at han kom i stigende Gæld til disse, idet Herskabet vilde gøre sig først betalt m.H.t. Skatter og Afgifter. Mangfoldige Skifteforretninger viser, hvorledes Tyendet kun delvis fik deres Tilgodehavender, navnlig efter at den ovennævnte Forordning af 1701 havde fastsat, hvad der skulde blive ved Stedet til Avlingens Fortsættelse, naar en Gaard skiftede Fæster. Løn i Naturalier kunde vel ogsaa mistes, men Risikoen var mindre, naar Karl eller Daglejer fortsatte i den ny Gaardfæsters Tjeneste.

I adskillige Tilfælde var Lønnesæd nærmest at anse for en Slags Erstatning for Jord, som Husmænd ved Jordomdelinger havde mistet, idet Hartkornet var lagt til Gaardene⁹³. — Et gammelt Fællesskab hævdede sig. Som jordløse Husmænd endnu i Regelen nød en vis Græsningsfrihed, i hvert Fald paa Fælleder og Overdrev, havde ogsaa Landarbejderen en begrænset Adgang til Medudbytte af den Jord, han hjalp Bonden at dyrke. Denne Opfattelse var dybt rodfæstet i Landsbytraditionen og trodsede det lige saa forstaaelige Godsejersynspunkt: at Jorden maatte forblive udelt paa Gaardfæsterens Hænder for at sikre Afgiftsydelserne og den nye Udsæd, saa vel som Beboernes og Kreaturerens Ernæring.

Det kan ikke fastslaaes, hvor almindeligt forekommende Løn i Udsæd eller dog i Korn har været. Med Sikkerhed ved vi, at Husmanden i Regelen maatte skaffe sig Fødekornt langt ud over, hvad den eventuelle Lønnesæd kunde give. En Sommerfortjeneste af Karleløns Størrelse, 6—8 Rdl. (og Mandens Kost), kunde i de fleste Aar nogenlunde række til Køb af 2 Tdr. Rug og 2 Tdr. Byg efter Kapitelstakst. Daglønnen i den egentlige Høstperiode vilde ikke kunne indbringe saa meget. Med en Dagløn paa 10 Sk. vilde der i de forskellige Tiaar behøves følgende Antal Høstdage for at tjene henholdsvis 1 Td. Rug og 1 Td. Byg⁹⁴:

	Rug	Byg
1660—69	20	16
1670—79	17 ¹ / ₂	13 ¹ / ₂
1680—89	16 ¹ / ₂	13 ¹ / ₂
1690—99	21 ¹ / ₂	15 ¹ / ₂
1700—09	19	14
1710—19	22	17 ¹ / ₂

Næst Aarene lige efter 1660 var Periodens sidste Halvdel den ugunstigste. 1690'erne bragte en Række daarlige Høstaar, i 1699 steg Kornpriserne endog

⁹³ Jfr. ovenfor S. 159 f.

⁹⁴ Beregnet efter de i Statistiske Meddelelser 4. Rk. 15. Bd., Hæfte 1 anførte sjællandske Kapitelstakster. Rimeligvis betalte Husmændene gennemgaaende ikke fuld Kapitelstakst, men paa den anden Side maa det antages, at den i Kronborg Amt forekommende Dagløn af 10 Sk. (i Høsttiden) var højere end i de fleste andre Egne. — Jfr. anf. Sted, Note S. 109.

til en Højde, som var ukendt siden 1661 : Rug 4 Rdl., Byg 2 Rdl. 4 Mk. Tønden. Under disse Forhold maatte Husmændene foretrække Lønnesæd, Daglønnen i Penge steg næppe synderligt trods Dyrtiden. Men dette kunde hos Godsejere og Regering vække forstaaelig Ængstelse for Lønnesædens Virkninger. Naar Bonden saaledes afstod en Del af sit Høstudbytte, var dette jo direkte medvirkende til, at Herskabet maatte forstrække ham med Laanekorn. Fra Sæbygaard Amt høres i Anledning af Tjenestekarleskatten 1699 endog Beklagelser over, at Bønderne i tre Aar intet Korn har solgt, men derimod købt⁹⁵. Hvad Husmandsbefolkningen angik, var Sagen næppe saa oplagt; hvad der tabtes i Arbejdsfortjeneste, maatte delvis erstattes ved Betleri, ogsaa et Minus for Bondens Kornbeholdning.

Vinteren gjorde mange Husmænd arbejdsløse. Ganske vist blev der i ret stor Udstrækning Brug for Tærskere, da Gaardbrugerne ofte indskrænkede det faste Folkehold, men de ledige Karle konkurrerede da med de gifte Landarbejdere. I Landsbyer med mange større Gaarde var Tærskning dog en vigtig Levevej for Husmændene. I Landsbyen Ølstykke (16 Gaardbrugere) var i 1705 ikke mindre end 15 af 22 Husmænd Tærskere, de fleste hos een, enkelte hos to Gaardmænd⁹⁶. Fra flere andre Landsbyer nævnes udtrykkeligt, at der ikke er fæstet Husmænd som Tærskere⁹⁷. Præsterne holdt ofte een eller to Husmænd til at tærskes Avl og Tiendekorn. I 1705 oplyser Præsten i Græse, at han paa Grund af Tørken og den daarlige Høst havde maattet give Afkald paa en af sine Tærskere; dog beholdt han den Husmand, der havde tærsket for ham længst⁹⁸. I normale Aar, naar en middelstor Bondegaard avlede 80—100 Tdr. Korn, kunde den Husmand, der tærskede saa godt som hele Avlen, tjene 2—3 Tdr. Korn af alle Slags.

Der kan næppe herske Tvivl om, at den Husmand eller Inderste, der stod i fast Tjenesteforhold og nød Aarsløn, gennemgaaende var bedre stillet end Daglønneren. En Landarbejder, der kun havde fast Arbejde nogle Dage ugentlig i Sommertiden og Tærskerarbejde i et Par Vintermaaneder, kunde næppe forsørge en Familie. Alt, hvad der foreligger om Arbejdsløsheden paa Landet, modbeviser den Antagelse, at Husmanden med Lethed kunde leve udelukkende af Landbrugets Sæsonarbejde. For at en Landarbejderfamilie, der hverken drev Haandværk eller havde betydeligt Kreaturhold, kunde eksistere uden at sulte eller betle en Del af Aaret, maatte baade Mand og Kone det meste af Sommeren regelmæssigt tjene Kost og Løn hos Bonden (det ses af ovenfor anførte Eksempler, at Kvinder i Høsttiden kunde opnaa en betydelig Dag- eller Ugeløn), den kunde da om Vinteren til Nød klare sig med opsparet Sommerløn og nogen Lejlighedsfortjeneste. En forholdsvis stor Part af Landarbejderne var ude over den Alder, hvor de kunde tjene fuld Dagløn eller Karls Aarsløn. I mangt et Husmands- og Indsidders hjem var det Hustruen, der som den yngste maatte tjene til Ægteparrets Underhold. Uden Tvivl har mange af de Tjenestekarle og -piger, der var Husmandsbørn, bidraget til at sikre deres fattige Familier nogenlunde taalelige Livsvilkaar.

Heldigst stillet i økonomisk Henseende var tilsyneladende den ugifte Land-

⁹⁵ Sæbygaard Amts Emdtr. 1699 (Karleskatten).

⁹⁶ Ølstykke Emdt. 1705.

⁹⁷ Snodstrup, Torup og Melby Emdtr. 1705.

⁹⁸ Græse Emdt. 1705.

arbejder. Karlelønnen var forholdsvis høj, Lønnesæd gav særlige Indtægtsmuligheder, saa at Karlene kunde foretage Opsparinger. Det var ogsaa i Gods-ejerens Interesse, at en Karl blev i Stand til at købe sig Fripas for 30 til 50 Rdl. eller betale en lige saa betydelig Indfæstning for en god Fæstegaard. Men naar det var den kun altfor sandsynlige Ende paa Legen, at de sammensparede Dalere endte i Godssets Kasse og for en Del vel i Ridefogdens Pung, blev de Tjeneste-karle, som havde lidt i Behold, tilskyndet til at gifte sig ret tidligt og fæste Bo som Husmænd. Selv om dette ikke var en sikker Beskyttelse mod Tvang til Soldaterudskrivning eller Gaardfæste, blev dog de yngre Fæstehusmænd modsat Flertallet af Indersterne i Regelen velset af Godsejerne, da de baade var solide Afgiftsydere og nødvendige Hjælpere for Bonden, ogsaa under Hovarbejdet. I Længden var de økonomiske Vilkaar næppe gunstige for den gifte Landarbejder, der ikke samtidig var Haandværker eller Jordbruger.

Noget af en Særstilling indtog Flertallet af den lille Gruppe Landarbejdere, der var knyttet til Hovedgaardene.

Herregaardsarbejdere. Det faste Folkehold ved Ladegaardene var, som ovenfor omtalt, faatalligt, og det kan være vanskeligt at skelne mellem Arbejdere, der fik Løn af Godsejer eller Forpagter, og andre, som Bønderne holdt med Kost og Løn. Efter 1699-Mandtallerne synes Regelen at være den, at Ladegaardskarle og Røgttere lige saa vel som Staldkarle og Malkepiger lønnedes af Herskabet, de fleste Tærskere derimod af Bønderne, en Art Hoveriafløsning. For nogle Godsers Vedkommende nævnes dog udtrykkeligt, at ogsaa Røgterne fik Løn af Bønderne (Gisselfeld, Gjerdrup), eller at Husmændene røgtede paa deres Ugedage (Merløsegaard)⁹⁹.

Tærskningen hørte vel oprindeligt til det Hoveri, som ydedes in natura, men i det 17. Aarh. gik Bønderne mange Steder over til at betale Tærskerpenge i Stedet, en Forandring, der vistnok ofte vilkaarligt fremkaldtes af Godsejere eller Forpagtere, idet disse fandt Paaskud til at kassere Bøndernes Hovbud som udygtige til Tærskning og som Vederlag afkrævede indtil et Par Rdl. Tærskerpenge pr. Gaard¹⁰⁰. I Mandtallerne fra 1699 er de Ladegaardstærskere, som Bønderne gav Kost og Løn, langt fra altid anført som Godssets Folkehold, og omvendt: hvor Tærskerne er antegnede ved Godset, savnes der ofte Oplysning om, hvorvidt Bønderne lønnede dem. Paa mange Godser tærskede Bønderne dog endnu, undertiden bistaaet af en enkelt fast Tærsker (Sorø Ladegaard) eller af Husmændene paa deres Ugedage (Lindholm, Rudholt). Fra Godser, hvor det fulde Tærskerantal synes opført, kan anføres (i Parentes Hovedgaardstaksten 1688): Gisselfeld 11 Tærskere (236 Tdr. Hrtk.), Basnæs 6 (104), Førslev 3 (59), Gjerdrup 1 (20), Søjholm 6 (150), Egholm 3 (72), Krabbesholm 2 (43), Kalundborg Ladegaard 6 (138), Taagerød 2 (15). Af Krongodser: Frederiksborg Ladegaard 8 (264), Esrom Kloster 13 (114, men her var desuden meget Tiendekorn).

En Tærsker for hver 20—25 Tdr. Hrtk. synes altsaa at være Regelen, men

⁹⁹ Ligeledes paa Holmegaard 1724 efter den før omtalte Ridefogedinstruks § 12.

¹⁰⁰ Paa Tølløse Gods forekom i Høsten 1692 en Proces i Anledning af en saadan Forandring, der tillige med en Række andre Overgreb fra en Forpagters Side fremkaldte Klage ikke blot fra Bønderne, men ogsaa fra den unge Godsejers Formyndere. Den store Høst i 1691 havde dog aabenbart gjort Bønderne villige til at tinge om Tærskerpengene eller leje Jydekarle til Tærskningen. Der oplyses ogsaa, at Afløsning var almindelig paa Nabogodserne. (Tølløse Tingbog 23. Sept. 1692).

til adskillige Hovedgaarde hørte desuden flere Sognes Konge- og Kirketiende. Mange Tærskere var bosatte Husmænd; det gjaldt saaledes 5 af de 8 Tærskere paa Frederiksborg (dog var 2 kun Ugedagsmænd), 9 af de 13 paa Esrom. Tærskerne var vellønnede. Til Udtærskning af Esrom Klosters Ladegaardsavl samt tilhørende Tiendekorn krævedes der 1709 efter Amtsforvalterens Opførelse 250 Rdl., man havde ikke kunnet komme ud af det med de hidtidige 200 Rdl.¹⁰¹. Fordelt paa 13 Tærskere bliver det (med Lønningen hidtil) godt 15 Rdl. til Kost og Løn pr. Mand i Vinterhalvaaret. Paa Svenstrup fik ved samme Tid de to af Gaarden lønnede Tærskere hver 8 Rdl. i halvaarlig Løn¹⁰², altsaa tilsvarende. Med en Dagløn paa 4 Sk. kunde Tærskerne ikke tjene saa meget hos Bønderne, selv ved stadigt Tærskerarbejde om Vinteren. Men Arbejdet her var sandsynligvis lettere og kunde udføres af ældre og mindre duelige Kræfter, mens Husmændene ved Ladegaardene havde haarde Konkurrenter i de mange Jydekarle, der ofte omtales som Tærskere.

Af *Røgttere* var der betydeligt færre. Som Røgttere og Vangevogtere kunde ogsaa Drengene og halv vokne Karle anvendes, og som nævnt røgtede Ugedags-husmændene ofte efter Omgang. Ved Hollænderier med store og værdifulde Kvægbesætninger var der dog Plads for vellønnede Røgttere. Paa Esrom, hvor der 1705 var 3 gifte og 12 ugifte Røgttere, fik en Røgtterhusmand i Vinteren 1700 16 Rdl. 4 Mk., mens 2 Røgttere paa Svenstrup 1710 halvaarligt lønnes med 5 Rdl. 2 Mk. hver, 3 andre med 4 Rdl. 4 Mk.¹⁰³; i sidste Tilfælde er der sikkert Tale om yngre Karle. Ekstraskattemandtallerne nævner dog ofte Husmænd som Røgttere paa Hovedgaarde. Husbeboere paa Hovedgaardenes Ene-mærker nød som Vangevogtere i Regelen kun fri Bolig. Paa Knabstrup var Vangevogterne i 1699 3 fattige Husfolk, »som ikke holder Dug eller Disk paa Gaarden, ej heller faar nogen Betaling derfor, mens ere nogle fattige Folk, satte dertil af Herskabet«¹⁰⁴.

Udviklingen gik i Retning af færre og *faste* Arbejdere ved Hovedgaardene. Forpagtere baade paa Kronens og Proprietærernes Godser bestræbte sig for at faa Bøndernes Hovtærskning afløst med Tærskerpenge til »Standtærskere«. Paa Krongodserne førte det, som i et foregaaende Afsnit omtalt, til Penge-afløsning af adskillige Husmænds Ugedage og almindelig Forhøjelse af Hus-afgifterne. Denne Indtægtsforøgelse tjente bl. a. til at lønne de Arbejdsfolk med, der arbejdede i Stedet for Husmændene i Kronborg Lyst- og Køkkenhave samt paa Østrup; de sidstes Ugedage regnedes til 7 Sk. pr. Dag¹⁰⁵. Et tilsvarende Forslag stillede senere Godsforvalteren paa Frederiksholm (Næsbyholm og Bavelse), efter at dette var blevet Krongods, idet han i Stedet for 24 Husmænds hidtidige Ugedage ønskede 4 Husmænds daglige Arbejde¹⁰⁶. Han syntes at regne med over 30 Rdl. pr. Husmand for et Arbejde, der dog væsentligt udførtes i Sommerhalvaaret. Den kgl. Resolution billigede Forslaget; Husmændene skulde dog lønnes med Sædeland til Husbehov¹⁰⁷.

For de yngre Husmænd, som i Arbejdsduelighed fuldt stod paa Højde med

¹⁰¹ Ekstrakt over Kronborg Amts Gadehuse etc. 1709.

¹⁰² Wedell-Neergaard: Svenstrup, S. 143.

¹⁰³ Kronborg Skp. 21. Juni 1700. — Wedell-Neergaard: Svenstrup, S. 143.

¹⁰⁴ Sdr. Jernløse Emdt. 1699.

¹⁰⁵ Ekstrakt over Kronborg Amts Gadehuse etc. 1709. Amtmand Rabens Specifikation.

¹⁰⁶ Forslaget omtalt i Krigsfordebet for Frederiksholm Grevskab 1717. RA.

¹⁰⁷ Rtk. R. P., 12. Juni 1717.

»Jydekarle« og andre ugifte Arbejdere, var der visse Chancer ved Hovedgaardene. Men mange ældre gifte Arbejdere, der hidtil som Hovbud havde søgt at gøre Fyldest i Ladegaard eller Herregaardspark, gik Glip af en Fortjeneste eller af Udsigten til at kunne svare deres Ugedag in natura.

3. *Betleri og Forsørgelsesvæsen.*

For Tusinder var Betleri en Næringsvej og bør benævnes som saadan. Samfundet gav under bestemte Forhold selv Anvisning paa den. — Betlerne kan naturligt deles i tre Hovedgrupper, selv om der ikke netop kan drages nogen skarp Grænse mellem disse:

1) Vagabonder (»Løsgængere«), der foruden Tiggeriet undertiden drev mindre »ærlige« Haandværk.

2) De midlertidigt erhvervsløse Medlemmer af den bosiddende Husmandsbefolkning.

3) »Staklerne«, der paa Grund af Alder, Svaghed og andre konstante Aarsager var helt eller delvis ude af Stand til at skaffe sig Brødet.

Den første Gruppe var uden Tvivl talrig, navnlig vel under Opløsningen efter Krigen 1658—60, og der var baade dengang og senere talrige Vidnesbyrd om, at Regering og Embedsmænd søgte at bekæmpe Landstrygeriets Onde¹⁰⁸. Man tør ikke se bort fra, at Omstrefernes Skarer ofte rekruteredes fra den bosiddende Husmandsbefolkning og i høj Grad var til Ængstelse og til Byrde for denne; en Skildring af det omvandrende Proletariats Vilkaar ligger dog udenfor Opgavens Rammer. Gruppe 2) og 3) omfattede derimod et Landsbyproletariat, hvis Eksistens væsentlig sikredes ved Bondesamfundets Godgørenhed; for en Del tog Kirken sig af Fattigforsørgelsen, idet den administrerede ret beskedne Pengemidler og vejledede ved Almisse- og Underholdstildelingen. Ved Forordningen om Fattigvæsenet 1708 udelukkede Regeringen imidlertid for største Delen de Arbejdsføre, der varigt eller midlertidigt savnede Eksistensgrundlag; disse skulde i Regelen ikke nyde Almisse, men sættes paa Tvangsarbejde. Regeringen handlede her mindre human end den bosiddende Befolkning, der havde ladet Tiggeriet gøre det ud for saavel Arbejdsløshedsunderstøttelse som Alderdoms- og Fattigforsørgelse. Mange veltjente Fæstebønder, sjældnere ogsaa Husfæstere, opnaaede dog i deres Alderdom en Understøttelse af sædvaneretlig Karakter.

Aftægt. Hvis en Gaardfæster nogenlunde havde klaret sine Forpligtelser, kunde han, naar han frivilligt (eller maaske ikke altid saa frivilligt, som Fæstebrevens Ord lyder) havde »opladt« sin Gaard for en anden, vente sig nogen Alderdomsforsørgelse fra Gaarden, selv om han ikke blev efterfulgt af en Slægtning, og ofte uanset om han gik tomhændet fra Gaarden eller ikke. Den ny Fæster maatte ofte i selve Fæstebrevet forpligte sig til at give Forgængerens eller hans Enke »fri Husværelse«, »Ophold« eller, som det i andre Egne hed, »Undertægt« (»Undertag«) af Gaarden. Hvad Aftægtsydelsen omfattede, er sjældnere specificeret, men undertiden indgaar der i Fæstebrevet en mere udførlig Aftægtskontrakt. Ogsaa til Skifteforretninger føjes der ofte en Aftægtsordning.

Forældrenes Ret til Underhold hos den Søn, der overtager Fæstegaarden,

¹⁰⁸ Holm I, S. 291 f.

bliver i sin simpleste Form bekræftet i Vendinger som: »Saa længe hans Forældre leve, maa han dem ej af Gaarden udskyde, mens (∴ hvorimod) de [er berettiget til] at nyde fri Husværelse og nødtørftig Ophold hos hannem, i Henseende som de Gaarden godvillig til ham haver afstaaet og han bekommer, hvis (∴ hvad) de have paa Steden«¹⁰⁹. Aftægtsydelsen kan ogsaa for en Del være Vederlag for Tjenester, som Aftægtsnyderen har ydet Efterfølgeren, navnlig vel hvor denne er en Slægtning. Da Oluf Kock i Skellebjerg, under Birkholm, i 1702 gifter sin Datter bort, faar det unge Par midlertidigt Underhold af Gaarden, om end mod at »opvarte« med Arbejde og andet, men senere faar Kock og hans Hustru 3 Væggerum Hus hos de Unge, med Ret til at bygge Indsiederhuset større, samt en Skp. gødet Sædeland i hver Vang. »Og ellers paa begge Sider at leve sammen som Forældre og Børn høvelig og skikkelig med hverandre«¹¹⁰. Naar Afløseren ikke var en Slægtning, var den fratrædende Gaardfæster muligvis mere tilbøjelig til at betinge sig en ganske bestemt Aftægtsydelse. Husly samt $1\frac{1}{2}$ —2 Skp. Sæd i hver Vang (hvis kun den ene Ægtefælle var i Live, i Regelen 1 Skp.) var det almindelige, desuden ofte en Ko, et Par Faar eller aarligt en Side Flæsk til Underhold, samt nogle Læs Tørv eller Brænde. Vigtigt var det ogsaa, at Efterfølgeren forpligtede sig til at give Aftægtsnyderen en sømmelig Begravelse. At Aftægtsfolk forbeholdt sig nogle Kreaturer fra deres tidligere Fæstegaard, synes i det hele almindeligt. Det forklarer for en Del, at forholdsvis mange Indsiddere har ikke helt smaa Besætninger. Større Gaarde kunde udrede en betydelig Aftægt. En Gaardfæster i Rørby fik i 1712 ved Fratrædelsen af en Gaard paa 14 Tdr. 5 Skpr. Hrtk. bl. a. tilstaaet 3 Skpr. Sædeland i hver Vang¹¹¹. Usædvanlig meget fik en Snes Aar senere Hans Lavrsens i Ubby og hans »uvittige gamle Kvinde« af en Gaard paa over 10 Tdr. Hrtk., nemlig: 4 Tdr. Rug, 4 Tdr. Byg, Foder og Græsning til en Malkeko, 6 Faar og 2 Fedesvin, desuden 10 Læs Tørv; de overtog 4 Fag i østre Ende af Stuelængen, med forsvarlig Skorsten og Ildsted. Den gamle Kvinde skulde nyde særlig Pleje. Den halve Ydelse (bortset fra Husly og Brændsel) bortfaldt ved den ene Ægtefælles Død, og den ny Fæster skulde arve den Smule, den Sidstlevende efterlod sig, men bekoste Jordefærden¹¹².

Det bør saaledes betones, at mange ældre Indsiddere og Husbeboere som flv. Gaardfæstere nød et betydeligt, om ikke fuldt tilstrækkeligt Underhold, der fritog de fleste af dem for at betle. Vanskeligere stillede det sig naturligvis for aldrende Fæstehusmænd, der ikke mere kunde tjene til Brødet ved Arbejde. Det vilde være en altfor tung Byrde i Forhold til Husets Værdi, om Efterfølgeren skulde forpligte sig til at underholde et Menneske eller to. Der kunde i Regelen kun blive Tale om, at han skulde yde Husly og Seng, mens Vedkommende selv maatte forskaaffe sig Føden, om nødvendigt ved Betleri. Dette sidste Forhold illustreres ofte i Fæsteprotokollerne. En naturlig Sag var det dog, at mange Husmænd og Indsiddere tog sig af deres gamle Forældre, gav dem Husrum og delte Brødet med dem. I Torup Sogn, Kregome Birk, havde saaledes i 1705 fire Husmænd Forældre eller Svigerforældre hos sig, »at de ikke slet skal betle«; i Ølsted boede samtidig flere til Huse hos Indsidderne¹¹³.

¹⁰⁹ Vallø og Tryggevælde Fp. 4. Feb. 1701. RA. Lignende Indhold har et Fæstebrev af 1. Maj 1697.

¹¹⁰ Sæbygaard Fp. 26. Sept. 1702.

¹¹¹ Kalundborg Ladegaards Fp. 30. Juni 1712.

¹¹² Vesterbygaard Fp. 28. Aug. 1733.

Et ordnet Aftægtsystem maatte i høj Grad være i Godsledelsens Interesse; heldigst var det utvivlsomt for Gaardens Drift, naar en ældre Gaardfæster trak sig tilbage til Fordel for yngre Kræfter, der var i Stand til at bære den Afgiftsbyrde, som hans Underhold betød. Var Gaarden først forfalden, vilde Afløseren vanskeligt kunne udrede Aftægten. Naar en Gaardfæster i Gjerslev, Løve Hrd., i Tide oplod Gaarden, »paa det han som en midaldrende Mand med sin bedagede Hustru paa deres Alderdom kunde have noget Tilhold«¹¹⁴, illustrerer det et at de mange Tilfælde, hvor Godset og Aftægtsfolkenes Synspunkt maatte falde sammen. Hvor stor en Del af de gamle Husmænd og Inderster der saaledes var nogenlunde forsørget, giver Ekstraskattemandtallerne ikke tilstrækkelig Oplysning om. I 6 Sogne i Frederiksborg og Kronborg Amter nød af 224 Husmænd (Ægtepar) 14 i 1705 Undertægt. Da Tilstandene i adskillige Egne var daarligere end her, kan der næppe regnes med, at mere end ca. 5 % af Husmændene var Aftægtsfolk. Mens Undertægten dog saaledes reddede mangen fhv. Gaardmand eller Gaardmandsenke fra Betlerens Vilkaar, kunde Husmændene i Almindelighed næppe underholde aldrende Slægtinge, uden at det blev Stodderens Hjælp til Staklen.

De Fattiges Tal. Det lader sig ikke gøre at bestemme Antallet af Fattige, specielt af Betlere, indenfor det sjællandske Omraade i Tiden før 1720. En Haandsrækning giver dog Ekstraskattemandtallerne, selv om adskillig Vilkaarlighed har gjort sig gældende ved Præsternes Angivelse af Personer, der som »Forarmede« burde fritages for Skat. Naar det langt overvejende Flertal af enligtstillede Mænd og (navnlig) Kvinder enten regnes til dem, der bør fritages, eller de helt udelades af Mandtallerne, er dette intet sikkert Bevis paa yderlig Fattigdom. Under Forhandlingerne 1692 i Raadstuekommissionen om de ny Ekstraskatter lød der et stærkt Krav om, at Enker kun mod behørigte Attester skulde forskaanes for Skat¹¹⁵. Kun med Hensyn til Ægteparrene efterkom de fleste Præster 1699-Forordningens Paabud: at de, som ikke kunde fortjene deres Brød, formedelst deres store Armod og høje Alderdom eller Svaghed, dog skulde opføres i Mandtallerne, hvorved Amtmanden kunde faa Lejlighed til at undersøge og attestere deres Forhold¹¹⁶. Denne Undersøgelse fandt næppe Sted i større Udstrækning, men Ekstraskatten var ikke saa tyngende for Gadehusmændene, at Præsterne kunde fristes til væsentlige Overdrivelser ved Angivelsen af »Forarmede«. Holder vi os til en Række Mandtaller, hvor de Forarmede er opført i en særlig Rubrik, og hvor tillige Antallet af Enligtstillede maa anses for ret fuldstændigt, faar man følgende Indtryk af Stillingen indenfor de sjællandske Hovedomraader (Æ. betegner Ægtepar, Md. enligtstillede Mænd, Kv. enligtstillede Kvinder):

	Husmandsbefolkning			Deraf »Forarmede«		
	Æ.	Md.	Kv.	Æ.	Md.	Kv.
16 nordsjællandske Sogne ..	679	91	229	86	51	168
21 midtsjællandske Sogne ..	501	69	227	135	51	211
21 vestsjællandske Sogne ..	552	56	266	148	35	240
18 sydsjællandske Sogne ..	568	78	309	137	50	271
	2300	294	1031	506	187	890

¹¹³ Torup og Ølsted Emdtr. 1705.

¹¹⁴ Sæbygaard Fp. 7. Feb. 1705.

¹¹⁵ Raadstueprotokol 2, S. 76. RA.

¹¹⁶ Frd. af 1. Dec. 1699 om Kop-, Heste- og Stude-, samt Huslejeskat.

Taget under eet udgør de Forarmede i disse 76 Sogne — $\frac{1}{3}$ af Landsdelens Omraade — 37 % af den anførte Husmandsbefolkning: dog kun 22 % af Ægteparrene, men henholdsvis 63 og 86 % Mænd og Kvinder (enligtstillede). I hvert Fald Procenttallet for Ægtepar kan anses for et nogenlunde paalideligt Udtryk for de faktiske Tilstande. Det er bemærkelsesværdigt, at Stillingen er gunstigst i Nordsjælland, kun 12,7 % forarmede Ægtepar, mens der i de midt-sjællandske Sogne er 26,9, i de vestsjællandske 26,8 og i de sydsjællandske 24,2 %.

Afspejler nu disse Tal den konstante Fattigdom, eller er de Udtryk for en usædvanlig stor Arbejdsløshed i Vinterhalvaaret 1699—1700¹¹⁷?

Arbejdsløshed og Dyrtid. 1699—1700 var det dyreste Aar i Mands Minde. Efter et usædvanligt godt Høstaar i 1692 var fulgt en Række daarlige: 93, 95, 97 og atter 99. I 1699 var den sjællandske Kapitelstakst for Rug 4 Rdl. 8 Sk., for Byg 2 Rdl. 4 Mk.; siden Misvækstaaret 1661 havde den ikke været højere¹¹⁸. Virkningerne spores ogsaa gennem Skattemandtallerne, snart i Anmærkninger om usædvanlig Nødstilstand eller om Bønders Kornfattigdom og ringe Evne til at holde Tjenestefolk, snart i direkte Udtalelser om Arbejdsløshed.

I Nidløse, hvor Halvdelen af Husmændene angives som Forarmede, udbryder Sognepræsten: »Ja, her findes større Nød og Elendighed, med fattige Forarmede som lider stor Sult og mere ondt. Ja, Gaardmændene selv, mere end nogen skulde tro eller tænke i dette mit fattige Sogn . . .« (Emdt. 1699, 16. December). Blandt 13 Husmænd i V. Saaby har en Del haft Kvæg, men har nu solgt det af Armod, »thi de kan intet Arbejde faa hos den fattige Bonde« (K. Saaby Emdt.). I Ry og Sonnerup Sogne i samme Egn gør Præsten sin Samvittigheds Ed paa, at de Husarmes Tilstand er haardere og elendigere, end han kan beskrive. Om nogle Husmænd i V. Egede, Tybjerg Hrd., hedder det: »Somme af disse kunde vel arbejde noget, men intet faa at fortjene og derfor nødes [de] til at betle, med Skifte, sommetider gaar Børnene, sommetider gaar Forældrene«. En Del Husmænd i Baarse gør en Ugedag for Husværelse, »men ellers betler deres Føde«. I Strøby, Stevns Hrd., faar 9 (af 17) Husmænd vedtegnet: »Disse haver vel Kræfter, men haver intet at fortjene«. Fra Sludstrup Sogn, Slagelse Hrd., hvor der dog kun er faa Husbeboere, omtales et ungt Ægtepar, som ikke kan faa Arbejde. I Vørslev, Skippinge Hrd., ligeledes flere Arbejdsløse. Paa Sejrsø er der aabenbart ved denne Tid særlige Erhvervs-vanskeligheder: 11 Husmænd er i Løbet af nogle Aar rejst fra Øen og flere ventes at ville flytte.

Adskillige blandt den mere bevægelige Del af Husmandsbefolkningen søgte Arbejde udenfor Sognegrænsen¹¹⁹. Dyrtiden ramte ikke blot Husmændene, men i maaske lige saa høj Grad Tjenestefolkene. Fra Sandby-Vrangstrup i Tybjerg Hrd. oplyser Karleskattemandtallet, at en Del af Tjenestekarlene »for denne meget dyre Tids Skyld« er blevet opsagt fra første Januar, mens andre godvilligt er rømt af Tjenesten. Ogsaa direkte kunde Misvæksten skade mangfoldige

¹¹⁷ Tallene fra 6 af de nordsjællandske Sogne stammer dog fra Ekstraskattemandtallerne 1704—05.

¹¹⁸ Statist. Meddelelser IV, 15. Bd., 1. Hæfte: Kapitelstakster i ældre og nyere Tid (Tabel I).

¹¹⁹ Jfr. ovenfor S. 170 f. (Sædder).

Tjenestekarle og Husmænd, der arbejdede for Bonden, idet Lønnesæden gav langt under forventet Udbytte. Iøvrigt var vel især de jordløse Husmænd udsat for Sult og Elendighed. Af 10 Husmænd i Duelund ved Gisselfeld havde kun een et Vænge; om de ni hedder det i 1699-Mandtallet, at de »gaar Betlergang«¹²⁰.

Noget tilstrækkeligt Bevis for, at de Forarmedes Tal i 1699—1700 var betydeligt over det normale, afgiver Ekstraskattemandtallerne dog ikke. Der var som nævnt andre daarlige Aar i 1690'erne; i den følgende Periode indtraf der efter den strenge Vinter 1708—09 et Par Aars Dyrtid, Kornpriserne fra 1709 blev først overgaaet af 1790'ernes Kapitelstakster; ogsaa Ellevearskrigens senere Aar, navnlig 1718—19, var besværlige Tider. Det er overvejende sandsynligt, at 20—25 % af Husmandsbefolkningen (endda bortset fra enligstillede Kvinder) kun holdtes i Live gennem Fattigforsørgelsen eller ved et af Loven mer eller mindre anerkendt Betleri. Værst var vel i Regelen Tilstandene i Sogne, hvor Husmandsfamilierne var i Flertal. 1704 udtaler Sognepræsten til Ørsted-Daastrup: »Om Gaardmændenes Tilstand kan man intet vist skrive, men Husmændenes Tilstand kan man dømmes af deres Børn, som gaar og tigger og besøger os dagligen om Brødk«¹²¹.

*Fattigvæsen*¹²². Allerede Christian II havde indledet Kampen mod de arbejdsføre Betlere og indført Bestemmelser om, at Øvrigheden skulde forsyne de værdige Trængende med Tiggertegn. Et Aarhundrede senere truer Loven arbejdsduelige »Løsgængere« med Arbejde paa Bremerholm, mens svagelige Betlere af Lensmanden skulde bringes til Hospitalerne eller, naar dette ikke lod sig gøre, tildeles »Mærke- og Kendetegn« og derefter af Menighederne i Købstæder og paa Landet nyde Underhold ved »en kristelig Almisse«; alle andre, der vilde fordriste sig til at omløbe, skulde overalt kunne paagribes »og siden som andre Tater og Fredløse alvorligen straffes«¹²³. Lignende Bestemmelser fastsattes 1683 i Christian V.s Forordning om Betlere, hvori det paalægges Præsterne at optegne fattige og almisseværdige Personer 2 Gange om Aaret og formane Folk til at underholde de navngivne Fattige med Mad og Drikke. Et Skilt med 3—4 af Sognekirkens Bogstaver skulde være Betlernes Kendetegn. Betlere, der ikke var paa Præstens Liste, skulde forvises. Iøvrigt skulde Præsterne formane Fattigfolk til at holde deres Børn til Arbejde og Tjeneste, saa tidligt de var i Stand dertil; viste Forældrene dem i Stedet ud at betle, maatte de sættes paa Børnehuset¹²⁴. I den næsten samtidig udstedte Danske Lov paabydes det endvidere at bygge Fattighuse i hvert Sogn.

Det ses, at Forordningerne delte Opgaverne paa den i Datidens Samfund naturligste Vis. De verdslige Myndigheder skulde navnlig tage sig af Løsgængerne og sørge for, at de Syge kom til Hospitalerne, de Sunde paa Tvangsarbejdsanstalterne, hvorved de nyttiggjordes for Samfundet. De gejstlige Autoriteter maatte derimod administrere Fattigforsørgelsen indenfor Sogneomraaderne og udføre dette Hverv paa en Maade, der modvirkede Tiggeriets Ud-

¹²⁰ Emdt. for Gisselfeld Gods 1699.

¹²¹ Ørsted-Daastrup Emdt. 1704 (Munderingsskatten).

¹²² Se ogsaa Harald Jørgensen: Studier over det offentlige Fattigvæsens Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede. (Udg. af Institutet for Historie og Samfundøkonomi 1940). I. Kapitel omhandler Udviklingen før 1800.

¹²³ Christian IV.s Reces af 27. Feb. 1643, II. Bog, 21. Kap., Art. 3.

¹²⁴ Frd. af 5. Maj 1683.

bredelse. Understøttelsen af de værdige Trængende blev ydet efter Princippet: hvert Sogn sørger for sine, men var altsaa endnu en frivillig Sag. Naar faa eller ingen sultede ihjel, havde den private Godgørenhed Æren. Men de Trængende maatte i Regelen selv være om sig for at faa Føden ved Godtfolks Dør eller i deres Stuer. Ganske vist fandtes der en Del Fattighuse — undertiden »Byens Hus«, undertiden en Kirkelade —, der gav ikke faa Fattige, navnlig Vanføre, Husly, men selv om disse Stakler til Dels levede af Kirkens Almisse, maatte dog selv Krøblinge i Regelen ud at tigge. Den Betler, der ikke kunde vandre, maatte finde en gunstig Standplads. Der kan næppe være Tvivl om Meningen, naar det om en Krøbling i Glostrup hedder, at han ligger ved Galededet om Sommeren¹²⁵. — Sandsynligt er det, at den ofte i Ekstraskattemandtallerne forekommende Bemærkning om Fattigfolk: at de har intet andet end »Dagen og Vejen«, hentyder til Tiggeri.

Forordningen af 24. Sept. 1708 om Fattigvæsenet paa Landet byggede i flere Henseender paa de gamle Principper, men skabte en fastere Organisation af Forsørgelsesvæsenet. Den skærpede Forbudet mod Betleri af udensogets Folk og lagde hvert Sogns Fattigvæsen i Hænderne paa Præsten med 3 eller 4 »af de vittigste og bedste« Sognemænd som Medhjælpere (Art. 2). Det blev nærmere forordnet, hvorledes Fortegnelsen over Almisselemmer skulde affattes. Blinde, Sengeliggende og andre, der var ude af Stand til at tjene noget, »formedelst slet Helbred, mange smaa Børn eller andre lovlige Aarsager«, maatte nyde nogen Hjælp, som Præsten ligeledes skulde føre Bog over (Art. 3).

Med Hensyn til de Ydelser, der skulde komme Fattigfolk til Gode, lagde Loven et vist Pres paa den besiddende Befolkning. Præsten skulde kalde Sognemændene for sig og forhøre, hvad de godvilligt vilde give til de Fattiges Underhold. Dernæst skulde Præsten og hans Medhjælpere gøre Overslag over, hvor meget de Fattige nødvendigt behøvede om Aaret og inddele dem paa visse Mænd i Sognet, som til fastsat Tid skulde yde dem, hvad de var indskrevet for (»som det er Bonden lettere at give Brød, Mel, Erter og andre ædende Vare end rede Penge, og bekvemmeligere for den Fattige, som paa Landet ej altid kan faa for Penge, hvad han behøver«). Velsituerede Gaardmænd maatte yde mest. Præsten skulde foregaa Menigheden med et godt Eksempel og indskrive sig for een eller flere Fattige¹²⁶ (Art. 4). Proprietærer, Forpagtere, Ridefogder og »andre Velhavende« skulde derimod yde Penge som Hjælp til Fattiges Beklædning (Art. 8).

Paa forskellig Maade søgte Loven at skaffe Sikkerhed for de Fattiges Underhold. Som Garanti for Fremskaffelsen af de budgetterede Tilskud bestemtes, at de mindst Formuende skulde yde deres Portion straks efter Indhøstningen, de andre først senere; ligeledes skulde Bidraget til de Fattige udtages forlods af Boerne (Art. 7). Havde et Sogn særlig mange Fattige, kunde det faa nogle af disse inddelt paa et andet, der var gunstigere stillet, helst dog et Nabsogn, for at de Fattige ikke skulde gaa for langt om Hjælpen (Art. 10). Modtog den Fattige ikke sin Almisse til fastsat Tid, skulde Præsten fra Prædikestolen paatale det, og om fornødent skulde Amtmand eller Proprietær pante hos den Forsømmelige 14 Dage efter (Art. 6). Var Hjælpen ikke tilstrækkelig, kunde der klages til Fattigdirektionen i København (Art. 9). I Tilfælde af, at Præsten nægtede at føre den Trængende til Bogs, kunde denne henvende sig til Fattiginspektionen, Provst og Herredsfoged (Art. 11).

Betlere, der i flere Aar havde været i Sognet og der opført sig skikkeligt, kunde blive, men andre udensogets Løsgængere og Betlere skulde forsvinde inden 2 Solemærker, eller i modsat Fald idømmes Fæstningsarbejde (Art. 2). Omløbere skulde føres til Herredsfogden; Udgifterne hertil udrædedes af en saakaldt Herredskasse, hvortil der aarligt ydedes af en Helgaard 4 Sk., af en Halvgaard 2 Sk., af en Bols- eller Husmand 1 Sk. (Art. 12 og 13).

¹²⁵ Glostrup Emdt. 1682.

¹²⁶ Reskript af 28. Marts 1732 fastsatte, at de Fattige skulde spise hos Præst og Bønder 1 à 2 Gange om Ugen.

Kassens eventuelle Overskud skulde komme de Fattige i Herredet til Gode. — Iøvrigt henstillede Forordningen til Præsterne at have »nøje Indseende« med de Fattiges Forhold, formane dem til Guds frygt og Kirkegang, saa vel som til at afholde sig fra at betle uden søgns. Uordentlighed i Livsførelse kunde straffes med Pest- og Spindehus, og de Betlere, der altfor aabenlyst bar deres »Bræk og Fejl« til Skue, kunde sættes paa Vand og Brød (Art. 19). Betegnende nok nævnes kun Stakler med Flod og Kræft som berettigede til Hospitaler eller andre Fattighuse. De Fattiges Begravelse skulde bekostes af Sognet, Præst og Degn maatte ikke beregne sig noget (Art. 23).

En ny Side af Fattigordningen viser sig i Paabudet om Indretning af Skoler, hvor de Fattiges Børn kunde nyde gratis Undervisning (Art. 20). Bødestraf ramte de Forældre, der holdt deres Børn fra Katekisation; var Børnene selv Skyld i Udeblivelsen, maatte Degnen rise dem, dog skulde Præsterne holde Kontrol med pryglelystne Degne (Art. 22). Men Haand i Haand med Skoleundervisningen gik andre Hensyn: Børn, der var store nok til at drive Plov, vogte Gæslinger eller anden »smaa Gjerning«, skulde ud at tjene; Præsterne kunde fratage modvillige Forældre Retten til Almisse (Art. 21).

Med 1708-Forordningen var der skabt bedre administrative Betingelser for Forsørgelsesvæsenets Udvikling. Rundt om i Sognene blev der nu en Art Fattigkommissioner under Præstens Ledelse til at tage sig af Almisseuddelinger, og den overordnede Styrelseborgede for en bedre Kontrol. Gode Rammer var skabt, men Indholdet, selve Midlerne til Forsørgelsen, fremkom nu som før ved frivillige Tilskud. Det beroede paa Præstens særlige Initiativ, om den nye Ordning bragte nogen væsentlig Ændring i bestaaende Tilstande. Sandsynligvis vilde en velordnet Almisseuddeling alt i alt betyde en Lettelse for Bondesamfundet. Men den Omstændighed, at Bønderne skulde bestemme sig for et vist aarligt Beløb i Penge eller Naturalier, gav Ordningen Karakter af en ny Skatteudskrivning. Vel medførte det gængse Betleri uden Tvivl, at de fleste Bønder kom til at yde mere, end de nu ved Ligningen behøvede at paatage sig, men de mange smaa Ydelser føltes næppe saa byrdefulde. Hertil kom i mange Sogne Risikoen for, at Antallet af Trængende skulde blive for stort, i andre Uviljen mod Forpligtelse til at underholde Nabosognes Fattige efter Art. 10. Og Loven gav ikke nogen klar Anvisning paa, hvorledes man skulde forholde sig med Arbejdsløse, der for kortere eller længere Tid var uden Eksistensmidler. Om Arbejdsløshedsunderstøttelse var der i Datiden ikke Tale.

De store Forordninger om Fattigvæsenet i København, i Købstæderne og paa Landet fik uheldigvis deres Start umiddelbart før Nødsaaet 1709 og den store nordiske Krigs Udbrud. Men selv om Tidens Tryk ikke havde betydet en særlig Hindring for Bekæmpelsen af Løsgænger og Betleri og Gennemførelsen af et velordnet Forsørgelsesvæsen, vilde de nye Forholdsregler kun med Vanskelighed være trængt igennem i Bondesamfundet. Opgaven var for stor. Sandsynligvis var der alene paa Sjælland 4—6.000 voksne bosiddende Personer, der kunde trænge til Understøttelse det meste af Aaret. Til at yde dem Underhold fandtes der et Par Hundrede Præster og 13—14.000 Gaardmænd. Det var ikke at vente, at hver Gaard skulde skaffe en Fattig Føden flere Dage om Ugen; de frivillige Tilskud til den organiserede Fattighjælp flød for sparsomt, og Landet genlød fremdeles af Klager over det ulovlige Betleri. Paa dette Hovedpunkt havde Regeringens Forsørgelsesordninger ikke opfyldt deres Formaal. I Landsbyerne affandt man sig hyppigst med Ondet paa tilvant Vis og lod Betleriet gælde for et nødvendigt Supplement til mange Fattiges Ernæring, der ikke paa langt nær blev sikret ved de frivillige (eller afnødte) Bidrag, som det offentlige administrerede.

4. *Husmandsbefolkningens Formuesforhold (før 1720). Sammenligning med Gaardmændenes økonomiske Vilkaar.*

V. Falbe-Hansen sluttede paa et meget spinkelt Grundlag, at Daglønnen steg voldsomt fra det 16. til det 17. Aarhundrede, og at Arbejdslønnen paa Landet var uændret gennem det 18. Aarh.¹²⁷. Ogsaa Enevældetidens alsidigste Historiker, Edv. Holm, har bidraget til det alt for lyse Indtryk af Husmændenes Stilling. Der var kun faa Husmænd og ingen Arbejdsløshed, antager han, og anfører som Vidnesbyrd om Husmandsbefolkningens relativt gode Vilkaar det ikke sjældent forekommende Forhold, at Husmænd og Indsiddere vægrede sig ved at overtage Gaarde, der ikke var i god Stand. »De foretrak at leve af deres Arbejde saa godt som skattefrit og afgiftsfrit fremfor at skulle døje med Skatter, Landgilde og betydeligt Hoveri«¹²⁸.

I et foregaaende Afsnit af denne Fremstilling er det paavist, at en Husmands Afgifter alene til Godsejeren i Begyndelsen af det 18. Aarh. almindeligvis beløb sig til mindst 25 % af, hvad han som Landarbejder kunde indtjene til Familiens Underhold (foruden Kosten til sig selv paa Arbejdsdage). Hertil kom Afgifter til Præst og Degn, i visse Aaringer ogsaa trykkende Ekstraskatter. Indsiddere slap oprindelig noget billigere, men efter Skatteforordningen af 31. Dec. 1700 maatte de afgive i Skat, hvad de (muligvis) sparede i Husleje. Haandværkernes og Smaabrugernes økonomiske Vilkaar kunde være særdeles taalelige; Aftægtsnyderne, antagelig kun ca. 5 % af Husmænd og Indsiddere, havde ligeledes et ret sikkert Underhold; hertil kom de faa pCt., der som Herregaardsarbejdere, Fiskere, Handelsmænd, Kroholdere m. m. kunde have deres gode Udkomme. Langt usikrere var Vilkaarene for de fleste Landarbejdere, end sige de 15—20 % Betlere og Almisselemmer. Mindst to Trediedele af Husmandsstanden maa, efter hvad der kan fremdrages af Oplysninger om Lønforhold og Priser paa Livsfornødenheder, have levet under meget smaa eller ligefrem kummerlige Kaar.

De Forhold, der har bestyrket Edv. Holms Formodning om forholdsvis gode Livsvilkaar blandt Husmandsbefolkningen, tjener i Virkeligheden mere til Bevis paa Husmænds og Indsidderes Retsløshed. Eksempler fra forskellige sjællandske Fæsteprotokoller i det 18. Aarh. vidner overensstemmende om, at Husmænd ved Gaardfæste fortrinsvis blev sat til *øde* Gaarde¹²⁹. Fuldt forstaaeligt var det imidlertid, om en Husmand i det længste vægrede sig ved at gaa ind til den Møje og Besvær, der fulgte med en daarlig Landejendom, som han endda kunde risikere at gaa fra med tomme Hænder efter faa Aars Forløb. Et Fæstehus med langt mere begrænset Risiko var ofte at foretrække, selv om der skulde ydes en forholdsvis betydelig Indfæstning.

Der savnes en tilstrækkeligt indgaaende Undersøgelse vedrørende Fæstebønderes økonomiske Forhold før 1720. Dog har man i Skifteforretninger fra før 1720 et Grundlag for en Vurdering af Gaardfæsternes Formuesforhold, i mindre Grad ogsaa Husmændenes.

Paa det væsentligste Punkt af alle indtog *Gaardfæsteren*, saa længe han var Gaardfæster, i Modsætning til Husmanden en betrygget Stilling: Godsejeren maatte i egen Interesse sørge for eller dog finde sig i, at Fæstebonden havde,

¹²⁷ V. Falbe-Hansen: Pengenes synkende Værdi, S. 67 og 104 f.

¹²⁸ Holm 2, S. 341.

¹²⁹ Jfr. ovenfor S. 106 f.

hvad der behøvedes til hans Families og Tjenestefolks Forplejning, i det mindste af Mad og Drikke. Gaardfæsterens Underhold maatte gaa forud for Skatter og Afgifter af enhver Art, Tienden maaske undtaget. Selv i Misvækstaar vilde Hovedgaarden sikre ham det nødvendige Føde- og Sædekorn, i Tilfælde af Hesteuheld eller Kvægsyge og i talrige andre Forhold hjalp Godset ligeledes. Vel gjorde denne Hjælp i mange Tilfælde Bonden gældbunden og bidrog til hans Forarmelse, men saa længe han ikke, med eller uden Lov og Dom, var erklæret for Gaardforsidder, kom han næppe til at sulte. Maaske blev de fleste nødstedte Fæstere holdt lidt knapt, men Føden fik de. Som Stiftsbefalingsmand Otto Krabbe i Marts 1698 (Aaret efter den slette Høst 1697) udtalte i en af Raadstuekommissionerne: »Der findes vel mange fattige Bønder, og nogle Hundrede her i Landet (Sjælland), som nu ikke har en Tønde Korn enten til Føde eller Sædekorn, men Proprietæren forsyner dennem Tid efter anden med Byg til Brød; det, som de behøver til Øl, maa de lade sig nøje med Vand og Mælk . . .«¹³⁰. Hvorledes samme Embedsmand og Godsejer selv holdt sine Bønder, illustreres meget godt gennem hans Svar paa en Henvendelse fra Ridefogden paa Holmegaard i Vinteren 1715. En af Godsets Bønder var i alvorlige Vanskeligheder, og Fogden vilde vide, om han nu skulde hjælpes, f. Eks. ved maanedlig Tildeling af Fødekorn, eller afsættes til Fordel for en anden, der maaske vilde »blive et Skarn«. Otto Krabbe svarede, at Bonden kunde faa midlertidig Hjælp, indtil Fogden havde erkyndiget sig om hans og tillige om hans Naboers Forhold. »Skulde Bonden saa faa Maanedes Kost, blev der ikke én, der jo skulde søge det samme. Vi kan da lade, ligesom du gør det af dig selv, denne Hjælp med Kornet, paa det andre ikke skal følge det Eksempel«¹³¹.

Saaledes var uden Tvivl Stillingen. Kyndige og sparsommelige Godsejere hjalp saa at sige underhaanden deres Bønder med Brødkorn; det var bedst for Hovedgaardens Kornmagasiner, at en Godsejers Velgerninger mod en Fæstebonde ikke kom til alle Bymænds Kundskab. Vel gaves der hensynsløse Herskaber og Godsspekulanter, der næsten til det yderste udpinte deres Bønder. Men overfor den omsorgsfulde Godsejer stod enhver nogenlunde dygtig Bonde meget stærkt, da han vidste, at Godset vilde forsyne ham med det nødvendige, ja mere end det, om han gav Udseende af større Afsavn, end han i Virkeligheden led.

Bortset fra enkelte Haandværkere havde *Husmand* næppe lignende Kort paa Haanden. Hvad *deres* Erhverv ikke kastede af sig, maatte de opnaa ved Betleri eller — hvad der ofte var det samme — ved Fattigforsørgelse. Og den arbejdsføre Husmand, der en Tid sad hen uden Beskæftigelse, risikerede at blive taget til Soldat eller sat til en Ødegaard. Indenfor Bondesamfundet var Husmanden i Regelen friest stillet, navnlig i erhvervsmæssig Henseende, men sjælden havde han sit sikre Udkomme. Gaardmanden levede i mere Besværlighed, større Bandedhed, men han havde Brødet.

Understøttelser til nødstedte Bønder hævdede dog ikke Bondebrugets Rentabilitet nævneværdigt, og efter 1700, da fjendtlig Landgang havde skræmt Riget, begyndte en Oprustning; Landmilitindsretningen blev til ny Udgift for Bondestanden. Frederik IV gennemførte derimod Vornedskabets Ophævelse,

¹³⁰ Raadstueprotokol Nr. 4, S. 194 f.

¹³¹ Ridefogdens Memorial af 30. Jan. 1715 og O. Krabbes paaskrevne Svar i Pk. Skøder, Retsdokumenter etc. 1670—1742. Holmegaard GA. LA.

der skulde hjælpe Bonden til friere og bedre Erhvervsvilkaar. Adskillige fremtrædende Raadgivere troede ikke paa denne Udvej. Otto Krabbe hævdede, at mange Godsejere ikke vilde kunne taale den Formindskelse i Godsintægterne, som maatte blive Følgen¹³², og Finanspolitikeren Chr. S. von Plessen fandt det nyttigere, om Hartkornsskatterne blev »sat paa en vis og bestandig Fod«¹³³.

Mere tilfredse maatte Godsejerne føle sig med Forordningen af 15. Jan. 1701¹³⁴, hvorefter der ved enhver Fæsteforandring af den fratrædende Fæsters Bo forlods skulde udtages, hvad der til Avlingens Fortsættelse udkrævedes af Heste, Redskaber og Saasæd. Det var til økonomisk Lettelse for Godsejeren, der kunde se den ny Fæster forsynet med det nødvendigeste uden selv at skulle bekoste det. Mere tvivlsom var den Fordel, den ny Fæster kom til at høste paa den fratrædendes Bekostning, idet han bl. a. maatte svare til en større Heste-besætning, hvis Værdi ofte oversteg Vurderingssummen for Boets øvrige Effekter. De mange Heste var en meget væsentlig Betingelse for Hoveriet, som mere og mere blev Godsejernes Hovedudbytte af Bøndergodset. Hvor meget denne Naturalydelse tyngede paa Fæstebøndernes Økonomi, lader sig ikke bestemme, men den nødvendiggjorde et større Folkehold eller dog en Del Ekstraudgifter til Daglejehjælp i Pløje-, Sæde- og Høsttiderne, til Vogne, Redskaber m. m. Alene for den Københavnsrejse, som Hoveribønder fra de fjerneste Egne af Sjælland efter deres Fæstebreve var forpligtede til, maatte Gaardfæstere fra Holsteinborg Gods i 1704 betale 5 Rdl. i Afløsning¹³⁵.

Det var sikkert rigtigt, naar Otto Krabbe under Kommissionsforhandlingerne 1703 uimodsagt hævdede, at »det, som en Bonde paa 8 Tdr. Hrtk. med Skatter og hans højfornødne Udgifter, som bestaar i mangfoldige Poster og Maader, skal udrede, bedrager sig aarlig 80 à 90 Rdl.«¹³⁶. Skatterne udgjorde næsten $\frac{1}{3}$ heraf, Folkeløn ofte noget lignende, mens Tiende og Landgildeafgifter kunde sluge det meste af den sidste Trediedel. Indtægterne fremkom væsentlig ved Kornsalg, og selv med betydeligt højere Prisansættelser end ved Skifterne, kan man vanskeligt antage, at de i et Normalaar har ligget højere end ca. 100 Rdl. for en Gaard af den nævnte Størrelse, idet der vel kunde sælges 50—60 Tdr. Korn, navnlig Byg, 2 Ungkreaturer, 10—12 Lam, 4—6 Svin og en Del Fjerkræ. I normale Aar skulde der kunne blive en halv Snes Rigsdaler eller mere til Forbedring af Bygninger, Indbo og Besætning, eller til at lægge paa Kistebunden. Men et enkelt Aars Misvækst eller Kreaturuheld kunde opluge flere Aars Overskud. Var en Fæstebonde først kommet i betydelig Gæld til Husbonden (Skatterestancer, Laanekorn, Kreaturkøb), havde han overmaade svært ved at afvikle den. Selv bortset fra Godser, hvor Tilstandene var særlig elendige, kan det ikke med Rimelighed antages, at den sjællandske Bonde var velstaaende. Paa den anden Side viser dog Skifteprotokollerne for mange Godsers Vedkommende, at de stærke Paastande om Bondens yderlige Fattigdom langt fra havde almindelig Gyldighed.

Skifteforretningerne giver et dybt Indblik i Bondestandens økonomiske Forhold, men som Maalestok for Bøndernes Formuesforhold har de visse Mang-

¹³² Raadstueprot. Nr. 4, S. 359 f. (jfr. Holm 2, S. 298).

¹³³ Sammesteds, S. 362 f.

¹³⁴ Se ovenfor S. 161.

¹³⁵ Holsteinborg Fp. 2. Dec. 1704.

¹³⁶ Raadstueprot. Nr. 5, S. 93.

ler¹³⁷. Kun sjældnen drejer det sig om Opgørelser fra Fæstebøndernes »gode Tid«, i de fleste Tilfælde om aldrende Bønders Ejendom, som længere Tids Sygdom eller Svagelighed ofte har tæret paa. I andre Tilfælde er der Tale om Gaardforsidderes i Forvejen stærkt afklædte Boer (i nedenstaaende Oversigt navnlig mange ved Tølløse—Søgaard før 1700). Et meget væsentligt Moment er de lave Taksationer; ved Auktioner indbragte et Bos Effekter næsten altid betydeligt mere end Vurderingssummen. Derimod forekom Lempelser m. H. t. Fæld og Restancer sikkert kun undtagelsesvis. I nogle Tilfælde udtoges Sædekorn, sjældnere ogsaa Heste, af Boet uden Vurdering og overdroges til den ny Gaardfæster. Nu og da kan der paavises Uregelmæssigheder (hengemt Gods og Kvæg o. l.). Alle disse Forhold bidrager til et noget for mørkt Billede af Fæstebondens Formuesforhold. Paa den anden Side er der dog Eksempler paa større Gældsnedskrivninger (saaledes i Kronborg Amt 1698—99). Nedenstaaende Oversigt omfatter nogle Aarsuddrag af Skifteprotokoller fra Krongodserne og samtlige bevarede Skifteforretninger (Gaardmandsboer) fra en Række Proprietærgodser; den viser, i hvor mange Tilfælde der blev noget til Deling mellem Arvingerne.

		Før 1701		Efter 1701	
		Ialt Skifter	Arv	Skifter	Arv
A. Krongodser					
Frederiksborg Amt	1711			26	4
	1718—19			28	6
Kronborg Amt	1698—99	38	33		
	1712—13			50	19
	1717—19			26	10
Vordingborg	1698—1700	49	34		
	1701—1702			35	21
	1712—1713			36	21
	1717			17	8
		87	67	218	89
B. Andre Godser					
Krogerup	1673—1719	31	31	25	22
Trudsholm	1669—1720	14	8	6	2
Aastrup	1701—17			32	4
Holsteinborg	1701—20			49	14
Birkholm	1685—1715	11	5	10	7
Frydendal	1693—1717	14	7	24	6
Tølløse—Søgaard	1697—1719	26	5	22	1
Holmegaard	1684—1717	6	5	21	5
Lindersvold	1704—19			6	1
Bækkeskov	1696—1713	6	4	16	11
Tybjerg	1691—1718	14	7	19	3
		122	72	230	76

¹³⁷ Om Bondeskifternes Kildeværdi, se cand. mag. Sig. Jensens Afhandling i »Fortid og Nutid« XII (1938), S. 157—172. Mine Modbemærkninger vedr. Foldudbytte smstds. XIII, S. 20—31.

Indenfor begge Godsgrupper er Forholdet før 1701 det for Bønderne gunstige, at Formuen i et Flertal af Boerne overstiger Gælden; efter 1701 ændres Stillingen meget betydeligt. Paa Krongodserne faldt der før 1701 Arv i 77 % af Boerne, efter 1701 kun i 41 %; paa de øvrige Godser var Gennemsnittet henholdsvis 59 og 33 %. Holder vi os alene til Godser, hvorfra der haves Vurderinger baade før og efter 1701, er der en Nedgang fra 67 til 45 %. Kun Birkholm (Løvenborg) viser en lidt gunstigere Stilling efter 1701. — Skyldtes nu dette en væsentlig Formueforringelse eller overvejende de forøgede Gældsfordringer til Boerne?

Beregninger over Gennemsnitsformue og -gæld paa en Række af disse sjællandske Godser tjener her til Vejledning.

	Antal Skifter		Gennemsnitsformue		Gennemsnitsgæld	
	Før 1701	Efter 1701	Før 1701	Efter 1701	Før 1701	Efter 1701
Krogerup	31	25	115 Rdl.	154 Rdl.	56 Rdl.	111 Rdl.
Bistrup*	46	46	175 -	258 -	183 -	299 -
Trudsholm	14	6	138 -	177 -	93 -	185 -
Tølløse—Søgaard ..	26	22	95 -	78 -	110 -	152 -
Birkholm	11	10	111 -	157 -	131 -	131 -
Fryndal	14	24	144 -	140 -	140 -	164 -
Holmegaard	6	21	192 -	160 -	117 -	177 -
Bækkeskov	6	16	139 -	159 -	103 -	122 -
Tybjerg	14	19	109 -	131 -	100 -	171 -
Kronborg Krongods	38	50	182 -	174 -	113 -	247 -
Vordingborg —	51	53	121**-	180 -	83**-	163 -

* Efter Linvald: Bistrup, S. 87 f.

** Her er dog Hestebesætningen ofte udtaget af Boet, saaledes at baade Formue og Gæld er for lavt angivet.

Paa 7 af de 11 Godsomraader synes Formuernes Værdi anseligt forøget efter 1700. Betydelig Nedgang er der kun paa det temmelig usle Tølløse—Søgaard Gods og paa Holmegaard, hvor Formuesforholdene dog er taalelige. Formuefordelingen er ikke saa jævn, som Tallene i ovenstaaende Tabel kan give Indtryk af. Gennemsnitsformuen var i 63 Boer under 50 Rdl., i 182 50—100, i 184 100—150, i 123 150—200 og i 120 over 200 Rdl. — Mere iøjnefaldende end Formueforøgelsen er dog den samtidige Gældsstigning. Paa Krongodserne og 2 af de øvrige Godser er Gælden fordoblet, paa 3 andre er Stigningen over 50 %. Kun paa Birkholm Gods synes Gennemsnitsgælden uforandret. En Del Boer har maattet udgaa af Beregningen, da Gældens fulde Beløb ikke kendes; Gennemsnitsgælden maa i Virkeligheden antages at være større, end Tallene ovenfor angiver.

En Hovedårsag til Gældsforøgelsen efter 1701 maa søges i Forordningen af 15. Jan. 1701¹³⁸. Gaardfæld og Restancer udgjorde tidligere Størstedelen af Boernes Gæld; ved Sekvestreringen maatte nu den fratrædende Fæster eller hans Bo svare til Heste, Vogne, Redskaber og Saasæd. Mens Vurderingen for Saasæd naturligvis maatte variere efter Aarstid og Kornpriser, androg Heste, Vogn og Redskaber næsten overalt 70—80 Rdl. pr. Helgaard, rigeligt Halv-

¹³⁸ Se ovenfor S. 188.

delen af Boernes Gennemsnitsværdi og ofte det dobbelte af, hvad de Heste og Avlsredskaber, der fandtes i et Bo, blev vurderet til. Gennemsnitstallene tyder paa, at Gælden efter 1701 paa de fleste Godser steg i Forhold til dette forlods Krav, eller endnu stærkere; i hvert Fald paa Krongodserne voksede ogsaa Skatte- og Landgilderestancerne betænkeligt. Kun Fældansættelserne synes gennemgaaende lavere, maaske under Indflydelse af, at de øvrige større Gældsposter i mangfoldige Tilfælde oversteg Boernes Formue.

Sandsynligvis virkede Forordningen fra 1701 nogenlunde efter sin Hensigt og tjente til at bevare Bondestandens Formuer ved Gaardene, mens de tidligere i nogen Grad stod i Fare for at udstykkes til Arvinger af Husmands- eller Tyendestand. Den ovenfor paaviste Udviklingslinje fortsattes efter 1720 med saa stor Styrke, at det ved Midten af det 18. Aarhundrede paa mange Proprietærgodser hørte til Sjældenhederne, at der faldt Arv i Gaardmandsboer.

Paa et væsentligt Punkt betød dette en Ændring i Fæstebondens Vilkaar. Vel kunde han som Hoveribonde være temmelig tryk for det daglige Brød, og hvis han iøvrigt var stræbsom, blev han sjældent sat fra Gaard paa Grund af store Restancer. Men i det Øjeblik hans Bo skulde gøres op, og han selv eller hans Enke og Børn maatte forlade Gaarden, kom det i Regelen for en Dag, at de ikke ejede det ringeste af dens Besætning eller Indbo; Gældsfordringerne opslugte alt. Saa meget mere maatte da den aldrende Gaardfæster haabe paa at faa Søn eller Svigersøn som Efterfølger, ligesom Enken efter en Fæstebonde kun ved et nyt Giftermaal kunde sikre sig selv og sine Børn Udkommet, og hvor ingen af disse Udveje frembød sig, maatte det staa Fæstebonden eller hans Hustru klart, at hvad de skulde have ud af Gaarden, maatte de sikre sig, før Skifteforretningen begyndte. Denne Udviklingsretning bestyrker Formodningen om, at Skiftefortegnelserne næppe i alle Tilfælde omfattede samtlige en Bondes Ejendele.

Husmandsboer. Husmændenes Formuesforhold belyses ret utilstrækkeligt gennem Skifteprotokollerne. Det ovenfor benyttede Materiale (Bistrup iberegnet) omfatter ca. 750 Gaardmandsboer, men kun 167 Husmandsboer¹³⁹. Kun paa 7 af disse Godser er Antallet af Skifter saa betydeligt, at Gennemsnitsformue og -gæld kan give mere end et tilfældigt Fingerpeg.

	Skifter	Formue	Gæld
Frederiksborg 1718—19	22	56 Rdl.	34 Rdl.
Kronborg 1712—13	33	33 -	12 ¹ / ₂ -
Krogerup 1676—1717	11	24 -	21 -
Bistrup 1715—20	12	23 -	27 ¹ / ₂ -
Aastrup 1701—17	22	16 -	16 -
Frydendal 1692—1716	14	26 -	18 -
Tybjerg 1691—1717	9	48 -	48 -

Efter disse Tal at dømmе var Tilstanden ogsaa for Husmændenes Vedkommende mere tilfredsstillende paa de nordsjællandske Krongodser end paa Proprietærgodser i andre Egne af Sjælland. Ved 50 af 66 Husmandsskifter paa Krongodserne var Boets Formue betydeligere end Gælden, mens dette paa de

¹³⁹ Desuden Skifter efter Degne, Møllere, Kroholdere o. fl., der ikke kan regnes til den egentlige Bondestand.

øvrige Godser kun var Tilfældet ved 33 af 77 Skifter. Bemærkelsesværdigt nok er Gennemsnitsformuen mindst paa Aastrup og (efter Krongodsforhold) ret ringe i Kronborgdistriktet, de eneste Godsomraader, hvor der maaske er meddelt Skifter efter et Flertal af de i de anførte Tidsrum afdøde Husmænd. De øvrige Skifteprotokoller indeholder ganske vist Skifter i enkelte mindre Boer, men Sandsynligheden taler dog for, at de manglende fortrinsvis er Smaa-boer, der daarligt kunde bære Skifteomkostningerne og hvor Godsets Krav vel iøvrigt var ubetydelige. At der blandt de forefundne Husmandsskifter er forholdsvis mange efter Fiskere, Haandværkere og Skovhusmænd med betydeligt Husdyrbrug, bestyrker Formodningen om, at Skifteprotokollerne giver et noget for gunstigt Indtryk af Husmandsbefolkningens Formuesforhold.

Overvældende lyst er Billedet dog ikke. Kun de færreste af de skiftebehandlede Husmandsboer synes nogenlunde velstaaende. Forekommer der rede Penge, drejer det sig i Regelen kun om faa Daler; Sølvtøj er en Sjældenhed¹⁴⁰. Kobbersager, navnlig Kedler og Lyseslager, forekommer ret ofte. Undtagelsesvis efterlader en Inderste sig 160 Sletdaler i klingende Mønt¹⁴¹. En Del Husbeboere i Nordsjælland ejer selv deres Huse, men Vurderingssummen for disse er gennemsnitligt kun ca. 10 Rdl. Det betydeligste Aktiv er som oftest *Husdyrene*. En Ko, et Faar og nogle Gæs udgør i mange Tilfælde den halve Vurderingssum eller mere. Tilsvarende kan en Fiskers Fangstredskaber og en Haandværkers Værktøj beløbe sig til mere end det øvrige Indbo¹⁴². Mange Haandværkere havde dog samtidig et saa betydeligt Husdyrbrug, at Besætningens Værdi langt oversteg de takserede Redskabers og Materialers. Hos en Skomager paa Frydendal vurderedes Værktøj, Huder og Skind til 5 Rdl., men Kreaturerne til ca. 25 Rdl.¹⁴³. Sjældnere fandtes der mellem Boets Effekter et betydeligt Kornforraad (hos en Smed under Birkholm dog 8 Skp. Byg, 5 Skp. Boghvede, 6 Skp. Rug og 4 Skp. Havre)¹⁴⁴, et Vidnesbyrd om, i hvilken Grad Husmandsbefolkningen har levet fra Haanden og i Munden.

Bohave og Husgeraad repræsenterede som oftest kun smaa Værdier. Sjældent vurderes en Kiste eller et Skab til mere end 1 à 2 Rdl., Senge i Regelen betydeligt lavere, ved Stole og Bænke drejer det sig kun om Mark- eller Skillingsbeløb. Tønder, Baljer, Spande og Smaaartikler af tvivlsom Brugsværdi forekommer saa ofte, saa man faar Indtrykket af, at alt virkelig er takseret. Man maa dog stadig regne med den Mulighed, at adskillige Genstande af Værdi kan være udgaaet af Boet før Skiftet. Særlig ofte var dette sikkert Tilfældet med Beklædningsartikler. En Husmand paa Frydendal Gods havde under sin Sygdom afhændet baade Værktøj og Klæder, saa at næsten kun Sengetøj var tilbage¹⁴⁵. Sammedets havde en iøvrigt ret velstillet Husmand før sin Død skænket sine Gangklæder til en Søn, der boede paa Ryttergodset¹⁴⁶. Hvad der fandtes af Beklædningsgenstande i et Dødsbo, vurderedes i Regelen lavt, ofte kun til

¹⁴⁰ Rigeligst hos en Skrædder i Hollænderhuset ved Frydendal; Boet fik — lige saa usædvanligt — betydelige Regninger for Købmandsvarer og Lægehjælp (Frydendal Skp. 3. Apr. 1715).

¹⁴¹ Kronborg Skp. 29. Apr. 1719.

¹⁴² Jfr. om Smedeværktøj ovenfor S. 155 f.

¹⁴³ Frydendal Skp. 7. Marts 1708.

¹⁴⁴ Birkholm Skp. 7. Apr. 1693.

¹⁴⁵ Frydendal Skp. 5. Marts 1716.

¹⁴⁶ Samme Skp. 17. Apr. 1714.

faa Mark. En Kvinde, hvis Mand om Vinteren tjente godt som Røgter paa Esrom, havde dog Gangklæder, der kunde takseres til 8 Rdl. 88 Sk.¹⁴⁷. Sengetøj blev sat forholdsvis højere, gode Dyner til et Par Rdl., Lagner til det halve; men ofte gjaldt Vurderingen kun nogle Pjalter og var derefter.

Selv til det tarveligste jordløse Hus hørte i Regelen en Kaalhave, hvis Produkter ikke kunde være værdiløse. Om Brændsel tier de allerfleste Skifteforretninger. I et Husmandsbo paa Aastrup (hvor Grønkaalen iøvrigt takseredes til 5 Mk.) fandtes dog hele 13 Læs Tørv¹⁴⁸. Paa samme Gods, der har de fleste og gennemgaaende fattigste Husmandsboer, gik man heller ikke af: Vejen for at vurdere Husmændenes Møddinger, der ansattes til 1 Sk. Læsset; det kunde endda blive 1 à 2 Mk.¹⁴⁹.

Blandt Husmandsboernes Passiver er to Poster dominerende: Husfæld og Begravelsesudgifter, mens Restancer og anden Gæld i Regelen spiller en mindre Rolle. Det er næppe tilfældigt, naar man træffer de største Huspengerestancer i Indsidderboer — en Inderste paa Frydendal skylder saaledes 8 Aars Husleje, 24 Daler¹⁵⁰ —, svarede Fæstehusmænd ikke deres Afgifter (i Penge eller Arbejde), havde Godsledelsen den Udvej at lade dem blive Indsiddere hos Bønderne, der saa maatte bære Tabet. De Restancer, en Gaardforsidder havde paadraget sig, kunde han ogsaa som Husmand eller Inderste blive gjort ansvarlig for, men sjælden anføres disse ofte svinlende Beløb i Skifteforretningerne¹⁵¹.

Husfælden er naturligvis af meget forskellig Størrelse. Godsejerens Fordringer betyder i adskillige Tilfælde faktisk en Genopbygning af et Hus i Ruiner. Udgifter til Opførelse af Skorsten (der kun fandtes ved de færreste Huse) eller Bagerovn skrives ikke helt sjældent til Husfæld. Endvidere kan der være Tale om en grundig Istandsættelse af Gærder og Grøfter omkring Kaalhaven, samt om Bøder for Forsømmelighed med Plantning af Pil eller Frugttræer. I et Smedebo paa Aastrup Gods var Hovedfordringerne følgende: Istandsættelse af et 4-Fags Hus, med Lerloft, Bagerovn og Esse, 27 Dlr., Mangler ved Gærder og Træplantning 9 Dlr. 3 Mk., et Aars Huspengerestance 7 Dlr., fem Aars Kirkeskat 40 Sk., Begravelsesomkostninger 12 Dlr.¹⁵². Et 10-Fags Hus under Frydendal blev sat i Fæld til 40 Sletdlr., da det var »ganske øde paa Bygningen«¹⁵³. Gennemgaaende laa Fældvurderingen mellem 1 og 2 Rdl. pr. Fag. Men uægtelig synes Brøstfældighed at være et elastisk Begreb, der kunde afpasses efter Boernes Formue. I begge de ovennævnte Tilfælde vilde en Lempelse af Fældansættelsen til under 2 Rdl. pr. Fag have til Følge, at Boernes Formue blev større end Gælden, — nu blev Arvedeling forhindret. Ofte bidrog Husmandsboets Udlæg for Fæld ikke direkte til Bygningens Istandsættelse, men den ny Fæster fik det overdraget til Indbo eller Besætning, mens han derimod modtog Huset i brøstfældig Stand mod helt eller delvis at slippe for Indfæstning.

Begravelsesomkostningerne var en betydelig Gældspost. Den Afdødes Jordefærd satte Boet i Udgift til Snedker, Præst, Degn, Klokker, Kromand m. fl.

¹⁴⁷ Kronborg Skp. 21. Juni 1700 (Munkehuset).

¹⁴⁸ Aastrup Skp. 1. Okt. 1707.

¹⁴⁹ Aastrup Skp. 22. Feb. 1705 og 20. Juli 1708.

¹⁵⁰ Frydendal Skp. 12. Juni 1714.

¹⁵¹ Se dog Aastrup Skp. 16. Jan. 1705.

¹⁵² Samme Skp. 24. Okt. 1702.

¹⁵³ Frydendal Skp. 25. Jan. 1692.

Havde Slægtninge eller Bymænd allerede udredet disse Beløb, blev de dog i Regelen opført som Fordringer i Boet. Men den sidstlevende Ægtefælle benyttede sig tillige af sin Ret til at kræve en Jordefærd af lige Bekostning med den Afdødes. Begge Beløb kan da i mange Tilfælde være beregnet mellem Boets Passiver. Ikke sjælden tilvejebringer disse Begravelsesudgifter en omtrentlig Balance mellem Boets Formue og Gæld. — En sømmelig Jordefærd var den Bortgangnes sidste Selvhævdelse. Var det da for meget, at der ofredes paa den, hvad der kunde ofres? Skifteforretningerne giver talrige Vidnesbyrd om, at dette blev gjort. I Aaret 1663 døde en Kvinde i Græsted Skov. Hendes Efterladenskaber var en Hytte, der vurderedes til $4\frac{1}{2}$ Daler (!), nogle Klædningsstykker og lidt Bohave, ialt ansat til $2\frac{1}{2}$ Dlr., desuden for 2 Mk. Grønkaal i Haven. Da »hendes Begravelses Bekostning« beløb sig til 7 Daler, tilfaldt alle Kvindens Efterladenskaber den Mand, der havde draget Omsorg for Jordefærden¹⁵⁴. 4 til 6 Rdl. er de sædvanligste Begravelsesomkostninger for Husmænd. Ganske vist vedrører forholdsvis faa Skifteforretninger rene Smaaboer, men selv disse har ikke altid ladet de ringe Formuesomstændigheder diktere Begravelsesomkostningerne.

Det synes, som om Inderster undertiden har søgt at hævde en Standard, der svarede til deres tidligere Gaardmandsværdighed. Ved Begravelser i Gaardmandshjem var Bekostningerne ca. det dobbelte af, hvad Husmænd gennemgaaende betalte. Mange Haandværkere stod dog i Anseelse nogenlunde lige med Gaardmændene, mens Afstanden mellem de bedrestillede og de allerfattigste Husmænd og Inderster ogsaa socialt var overordentlig stor.

Skifteforvalterens og de to Vurderingsmænds Salær var ofte meget betydeligt og Fastsættelsen af det kan synes ret vilkaarlig. Man forbløffes over, at der i Smaaboer kunde medgaa indtil en Trediedel af Boets Værdi til Dækning af Skifteomkostningerne¹⁵⁵, mens større Husmandsboer undertiden slap med mindre Summer. En saadan Vilkaarlighed maatte gøre Husmandsboer interesserede i at unddrage sig Skifteforretning.

Adskillige Skifteforretninger viser de Vilkaar, hvorunder en Gaardmandsenke og hendes Børn maatte gaa over i Husmandsstanden. Ved et Skifte efter en Gaardmand paa Holmegaard Gods i Sept. 1714 kunde Dødsboet ikke paa langt nær svare til Herskabets Fordringer. Det hedder da, at »Enken indstændigt begærede, at Høje Herskab vilde lade hende fra Gaarden blive entlediget, foregivende hun derved intet kunde forblive uden Herskabets store Skade og Gaardsens Ruin, saasom den hende at forestaa var for mægtig, og (hun) vel vidste, der ingen resolverede at tage ind til saa mange smaa umyndige Børn«. Gaarden med Indbo og Besætning blev overdraget til en ny Fæster. Af Bohavet fik Enken dog tilstaaet en Egekiste, en gammel Vugge, en Spinderok, samt Sengetøj, til en samlet Værdi af $6\frac{1}{2}$ Rdl. Hos den ny Fæster skulde hun have fri Husværelse i Gaarden til Paasken 1715, samt en Tønde Rug til Føde for sig og Børnene. »Hvormed de paa alle Sider vel vare fornøjet, saa at dette Skifte saa vel som den gjorde Forandring saaledes i al Venlighed blev forrettet«¹⁵⁶. Hvorledes det end forholdt sig med Venligheden, er dette utvivlsomt Eksempel paa en forholdsvis human Behandling af et insolvent Bo.

¹⁵⁴ Kronborg Skp. 25. Okt. 1663.

¹⁵⁵ Se f. Eks. Frydendal Skp. 22. Feb. 1695 og Bækkeskov Skp. 9. Dec. 1710.

¹⁵⁶ Holmegaard Skp. 1. Sept. 1714.

I lige saa fattige Omstændigheder kunde en Gaardforsidder forlade sin Ejendom. Her gjorde dog en anden Overvejelse sig gældende ved Siden af humane Synspunkter : ogsaa som Husmand kunde han med sin Arbejdskraft være Godset til Nytte. En Gaardforsidder i Kvandløse, hvis hele Ejendom kun vurdredes til 13 Rdl. 24 Sk., maatte antage et ledigt Hus i Holløse. Han fik for sine mange smaa Børns Skyld Lov til at medbringe noget Bohave, hvoraf det vigtigste var et gammelt Fyrreskrin, et gammelt Sengested, »sammenslagen af nogen Brædder«, desuden nogle Sengeklæder »af ingen Værdi«, tre gamle Sække, nogle Pund Uldgarn og en gammel Rok, af Husdyr 2 Faar og til Ildebrændsel 4 Læs Tørv — ialt en Trediedel af Boets Formue¹⁵⁷.

I Regelen fik de Husmænd og Husmandsenker, der endnu var arbejdsføre, Lov at sidde ved Ejendommen og svare til Gælden; Enkerne giftede sig dog ofte, hvorefter Fæstemanden overtog Forpligtelserne. Det var jo i Godsets Interesse, at Husene saa vel som Gaardene saa vidt muligt havde afgiftsydende Beboere. Men naar Fæsterne midlertidigt var ude af Stand til at klare sig, fremtraadte den afgørende Forskel, at Godsejeren ofte skaffede Gaardmændene og deres Husstande det fornødne Underhold, men kun undtagelsesvis og for kortere Tid forstrakte Husmandsfamilier med Fødekor. Hørte Arbejdsfortjenssten op, havde de færreste Husmænd et økonomisk Rygstød, men maatte, om de skulde blive paa Lovens Grund, leve af Sognets Almisser.

5. Husmands- og Landarbejderspørgsmaalet i Stavnbaandsperioden. *Synspunkter i Samtiden.*

Ved Aar 1700 forholdt Antallet af sjællandske Gaardmandsfamilier sig til de bosatte Husmands- og Inderstfamiliers Antal omtrent som 4 til 3. Omkring 1770 var Forholdet vendt om. Hele Befolkningstilvæksten i Bondestanden faldt paa Husmands- og Tyendeklasserne, og kun et lille Mindretal af Husmændene var selvstændige Jordbrugere og Haandværkere eller forsørgede som Aftægtsfolk. Stavnbaandstidens Landarbejderproblem var i det mindste paa Sjælland et Spørgsmaal om Eksistensgrundlaget for omtrent Halvdelen af Landbefolkningen.

I det 18. Aarhundredes anden Halvdel oplyser forholdsvis mange Kilder om Husmænds og Landarbejderes Kaar. Paa de første Landbokommissioners Tid var der blandt landøkonomiske Skribenter stærkt delte Meninger om Husmændenes Stilling, men trods deres ofte ret tendentiøse Præg rummer mange Indlæg værdifulde Oplysninger om Arbejds- og Lønforhold paa Landet. De Oederske Efterretninger viser for mange Landsbyers Vedkommende, hvorledes Antallet af Husmænd og Inderster, der overvejende var henvist til at leve af at arbejde for Bønderne, langt oversteg Gaardmændenes; her kan ogsaa Haandværkernes Tal fastslaas. Oplysninger om Husmænds Kreaturhold maa derimod væsentlig søges i Godsarkiverne. Af største Vigtighed vil det være at fremskaffe et paa-lideligt Materiale til Belysning af Hovedgaardenes og Bønderbrugenes Arbejdsbehov og af, hvorledes dette tilfredsstilledes. Fra ca. 1770 findes der Indberetninger om Hoveriets Omfang og om Tyendeforhold, som bidrager til Klaring af det betydningsfulde Spørgsmaal: hvorvidt der var tilstrækkelige Fortjenstmuligheder for de talrige gifte Landarbejdere. Dette Problem maa imidlertid

¹⁵⁷ Tølløse og Søgård Skp. 15. Juli 1697.

ses i Sammenhæng med de næsten overalt forekommende Naturlønninger og med de Græsnings- og Dyrkningsrettigheder, Gaardmændene indrømmede Husmændene paa billige Vilkaar. Endelig kan man, navnlig ud fra Godsarkivernes Materiale, drage Slutninger om Bevægelser i Husmændenes Formuesforhold, samt om Forsørgelses- og Fattigvæsenets Betydning.

Befolkningsspørgsmaalet. Var der Folkemangel i Danmark i det 18. Aarhundrede?

Ved Læsning af nationaløkonomisk Litteratur fra Aarhundredets sidste Halvdel maa man snarest komme til det Resultat, at Folketallet længe havde staaet stille¹⁵⁸. Bekymrede Krav om Folkeformerelse fremsattes af de allerfleste Skribenter. Men Datidens mange Beretninger om Tiggeriuvæsen, om Arbejdsuvilighed og Rømninger tyder ikke netop paa Folkemangel; Eftertidens Historikere og Nationaløkonomer maatte derfor føle sig mere usikre overfor Problemet¹⁵⁹. For Sjællands Vedkommende er det med den ovenfor paaviste Tilvækst i Husmandsbefolkningen givet, at Folkemængden som Helhed havde været i betydelig Stigning siden Aar 1700.

Om Udviklingen i Stavnsbaandstiden var de Lærde uenige. Mens Tyge Rothe i 1780'erne vilde hævde, at Folketallet næppe var vokset synderlig efter 1730¹⁶⁰, anførte J. L. Lübecker 1772 som en af Aarsagerne til de herskende økonomiske Tilstande i Danmark »den store og hastige Forandring, som paa et halv Hundrede Aar er forefalden ved større Folkemængde og Forbrugelse end forhen«¹⁶¹. Ud fra sine Iagttagelser indenfor et snævert østjysk Sogneomraade gav J. D. W. Westenholtz i sit bekendte Prisskrift om Folkemængden i Bondestanden (1772) et meget mørkt Billede af Mulighederne for Befolkningsforøgelse under det gamle Landvæsenssystem. Han mødte kraftig Modsigelse hos sin fynske Præstekollega O. D. Lütken, der med Rette benægtede, at disse Sogneerfaringer viste typiske Tilvækstforhold. Navnlig bestred Lütken, at Landsbyernes Gaard- og Husantal i Regelen skulde være konstant. »Endog i sidste halve Seculo ere mange store Gaarde blevne delte, mange nye Huse opbygte, mange Værelser for Inderster indrettede, da Culturens Fremgang gav Næring og Fortjeneste for flere Arbejdere. Hvor Jordbruget behøvede flere Folk, fandtes Proprietairen sjældent uvillig til at opbygge flere Huse«¹⁶².

Mellem Nationaløkonomerne var der Enighed om det ønskelige i en stor Folkemængde. Men havde den ældre Merkantilisme hyldet den Opfattelse, at en større Befolkning selv vilde vide at sørge for sit Udkomme, blev Betragtningen under Indflydelse af Udviklingens praktiske Belæring senere vendt om: naar Næringsmidlernes Mængde blev forøget og Produktionen gjort mere lønnende, vilde Befolkningstilvæksten komme af sig selv¹⁶³. De forbedrede Landbrugskonjunkturer og Interessen for tekniske Landbrugsreformer medførte utvivlsomt o. 1750 gunstigere Betingelser for en Befolkningstilvækst, men i modsat Retning virkede andre Faktorer, saaledes fra 1762 Ekstraskatten, en

¹⁵⁸ Jfr. Falbe-Hansen: Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne I, S. 120 f.

¹⁵⁹ H. L. Bisgaard: Den danske Nationaløkonomi i det 18. Aarhundrede (1902), S. 151 f.

¹⁶⁰ Tyge Rothe: Vort Landvæsens System I (1784), S. 379.

¹⁶¹ J. L. Lübecker: Korte Betragtninger over Aarsagerne til Kornmangelen og de høje Kornpriser i Danmark, S. 17.

¹⁶² Anders Jyde (O. D. Lütken): Anmærkninger etc., S. 152 f.

¹⁶³ Jfr. Bisgaard, anf. St., S. 146, Note 1.

meget følelig Byrde for Husmandsbefolkningen. Men i Praksis gav Jorddrotternes Interesse for Folkeformerelsen sig som oftest kun Udslag i Ønske om en talrig Tyendeklasse, hvilket atter vil sige Gaardfæsteremner og Soldatermateriale. Navnlig paa Øerne ses det ejendommelige, at der i samme Aandedræt klages over Mangel paa Tyende, især Tjenestekarle, og over Husmandsfamiliernes voksende Antal. Tankegangen er kortsynet, men det maa erindres, at Stavnsbaandet bevarede Tyendeklassens Arbejdskraft for det enkelte Gods, mens dette ikke i samme Grad var Tilfældet med de gifte Landarbejderes. »Folkemangel« i Stavnsbaandsperioden har visse Lighedspunkter med Forholdene under Landbrugskrisen i Danmark i 1930'erne. Ogsaa dengang syntes de yngre Landarbejdere mest efterspurgt.

Flere Afhandlinger i »Økonomisk Magazin« (1757—64) belyser Folkemangelenes særlige Natur. »I Henseende til mange Familier kan Sjælland fremvise et temmeligt Antal af Husmænd og Inderster i hver By. saa der maatte tænkes, at det vrimlede af Folk her i Landet, mens ihvorom alting er, saa fornemmes dog ingensteds større Mangel i Dannemark paa Tjenestefolk end just i Sjælland, hvorfra Mandskabet endog ikke engang saa let kan undvige som fra Jylland og andetsteds, hvor Landet er aabent«, hedder det i et Indlæg¹⁶⁴. Flere Nationaløkonomer betvivlede iøvrigt, at der var synderlig Mangel paa Arbejdskraft. O. D. Lütken hævdede omkr. 1760, at Landbruget ikke stod tilbage af Mangel paa Mennesker; »Agerdyrkningen fejler ingen eller ganske faa Folk«¹⁶⁵. Naar Folkemængden fik sit frie og naturlige Løb, vilde den blive passende stor, idet den vilde rette sig efter Næringen; det var betænkeligt, ved Tvangsmidler at ville bringe den for højt op¹⁶⁶. Denne Opfattelse hindrede dog ikke Lütken i at ønske en vis Statsomsorg for Husmændene, idet han hævdede, at Staten kunde gøre langt sikrere Regning paa Ægteskaberne i Gaardene end paa dem i Husene. »De sidste kan behøve Regeringens Omhu, og under indfaldende vanskelige Tider og Omstændigheder vil deres Tal gerne formindskes«¹⁶⁷.

Ejendommeligt er det, at de ivrigste Tilhængere af Folkeformerelsestanken kun sjældent direkte omtaler Husmændene. Et tilstrækkeligt Antal Gaardfæstere, en Forøgelse af Tjenestefolkenes Tal og et Befolkningsoverskud, som kunde befordre Byerhvervenes Opkomst, var, hvad man fra den Side lagde Vægt paa. Man kan her møde den Betragtning, at Husmændenes Børn var lidet egnede baade som Soldater og Gaardfæstere; Husmændenes Ægteskaber maatte regnes for »ubestemte«, sammenlignet med Gaardmændenes, hvorfor Husmandsbosættelser kun burde fremmes i begrænset Omfang¹⁶⁸. I Modsætning hertil var en fremtrædende sjællandsk Godsejer som Holger Rosenkrantz til Rosenlund af den Opfattelse, at der avledes flest Børn i Husmandsfamilierne¹⁶⁹. Og helt entusiastisk klinger Henrik Stampes Udbrud om de norske Husmænd, hvis Retsstilling han i 1750'erne arbejdede paa at forbedre: »Hvilke skønne og yp-

¹⁶⁴ Økon. Mag. II, S. 97.

¹⁶⁵ O. D. Lütken: Undersøgninger angaaende Statens almindelige Økonomi II, S. 258. Jfr. smstds. I, S. 18.

¹⁶⁶ Anf. Sted I, S. 95 f.

¹⁶⁷ O. D. Lütken: Opløsninger etc., S. 58 f.

¹⁶⁸ Journaliserede Forslag 1770—71, Nr. 180 (Cassander).

¹⁶⁹ Sammesteds 1767—68 Nr. 4. Trykt i Fridericia: Aktstykker etc., S. 201.

perlige Folk i et Land, hvem vilde ikke bidrage til at formere deres Antal. Gid Norge havde nogle 100.000 af dem!¹⁷⁰

Det er overvejende sandsynligt, at Gaardmandsfamilierne i Virkeligheden var mere bårnerige end Husmands- og Inderstfamilierne. Dog vilde sikkert kun de færreste i Datiden bestride, at Husmændene i høj Grad var »Folkemængdens Assistenten«. Som O. D. Lütken hævdede: »Uden Husmænd, deres Giftermaal og Afkom vilde ethvert Gods især og Landet i Almindelighed ikke nær have den behørlige Folkemængde«¹⁷¹. I »Magasin for patriotiske Skribenter« tolker en Indsender samme Opfattelse, men tillige Ængstelse for, at Eksistensmulighederne ikke skal holde Skridt med Befolkningstilvæksten. »Jeg kan fra Landsbyerne forsikre, at her behøves kun et ledigt Hus, ja, vel alene en Stue, saa har vi straks et Par Ægtefolk. Give Gud de maatte kunne have noget at bestille til deres Levebrød«¹⁷².

Dette Hjertesuk vedrører Landarbejderproblemets Kærne. Med Iver og Alvor diskuterede man paa de første Landbokommissioners Tid, hvorvidt Husmændene var nyttige eller skadelige for Staten, samt hvorvidt der burde tilstræbes Forandringer i deres Erhvervsvilkaar.

Arbejder eller Snylter? Forholdet til Gaardmændene. Hvad der i Stavnsbaandstiden almindeligt ansaas for Husmænds Hovederhverv, lades ikke i Tvivl, naar man ser, hvor stærkt de allerfleste samtidige Betragtninger vedrørende Husmændene farves af den Skrivendes Syn paa Landarbejderproblemet. Dette gælder, hvad enten Husmanden skildres som en doven og ofte dyrt betalt Landbrugsmedhjælper, eller han tages i Forsvar og beklages paa Grund af sine ringe Erhvervsvilkaar. Som oftest er det Godsejerstandens Repræsentanter, der paa Gaardmændenes Vegne fører Klage over Husmændene, mens vi kun erfarer lidet om disse Modsætningsforhold fra Bondestandens egne Folk. Blandt Husmændenes Forsvarere træffer man baade Godsejere og Forvaltere, gejstlige og borgerlige Skribenter, hvis Modanklager ikke saa meget rettes mod Gaardmændene, som mod hensynsløse Godsejere. I Hovedsagen en Modsætning mellem snævert godsøkonomiske Interesser og mere samfundsøkonomisk og humanitært betonedede Synspunkter. I to Henseender er denne Strid betydningsfuld; den rejser Spørgsmaalet, om der overhovedet var Beskæftigelsesmuligheder for en talrig Landarbejderstand under det gamle Landvæsenssystem, og den viser, hvor det daværende Tvangssystem havde sin Grænse: de frie Lønarbejdere blev aldrig ved Lovens Hjælp gjort afhængige af Godsejerens Vilje, saaledes som adskillige Jorddrotter ønskede det.

Fra et godsøkonomisk Synspunkt var det naturligtvis ønskeligt, at Fæstebønderne til enhver Tid kunde disponere over den Arbejdskraft, de behøvede til Hoveriet og deres Gaardes Drift. Godsejerne maatte være interesserede i, at de unge Karle, der tillige var Soldater- og Gaardfæsteremner, kunde finde lønnet Beskæftigelse. Iøvrigt var det dem magtpaaliggende, at Bonden ikke ofrede Værdier paa overflødige Formaal. Overdaadighed i Mad og Drikke, Misbrug af Tid og Penge ved hyppige Bystævner eller Gilder blev ofte paatalt. Det samme gjaldt urimelige Udgifter til Tyende og Daglejere, men her blev Anklagen navnlig rettet mod Husmændene, der fik Skyld for som frie Løn-

¹⁷⁰ Stampe: Erklæringer, Breve, Forestillinger III, S. 61.

¹⁷¹ Undersøgninger etc. II, S. 41.

¹⁷² Mag. f. patriotiske Skribenter 1771, Nr. 106—07 (Tanker om Præstetienden etc.).

arbejdere at udsuge Gaardmændene. Enkelte Godsejere krævede Arbejdstvang og Maksimalløn (i Penge) for Husmændene, andre tog kun Sigte paa en vis Regulering af Daglønnen. Naar Husmandsklassen paa de første Landbokommissioners Tid blev Genstand for flere uskaansomme Angreb, maa en særlig Anledning erindres. Husmændenes Græsningsrettigheder kunde synes en alvorlig Hindring for Fællesskabets Ophævelse og den gennemførte Udskiftning, som mange Godsejere ivrigt ønskede. Det var fristende at skyde dette Hensyn til Side eller dog mindske dets Betydning ved at fremhæve, hvor lidt Husmændene havde moralsk Krav paa nogen Begunstigelse. Dette gør sig bl. a. stærkt gældende i flere Afhandlinger i »Økonomisk Magazin¹⁷³. Om et Par af de Klager og Forslag, hvori Husmænd faar det sletteste Skudsmaal, kan det fastslaas, at de er fremkommet under særlige lokalt- og tidsbestemte Vanskeligheder, der maaske gør det rettest at tale om Undtagelsestilfælde¹⁷⁴.

Et voldsomt Sprog føres der unægteligt fra visse Sider mod Husmændene. »En Hader af Dovenskab« slaar dem i Klasse med Tjenestefolkene og regner dem til »De Libertiners Sekt«; Skatter og Landgilde ved de ikke af at sige, og i lette Aar udsuger de Bønderne, »som Vandbier udtømmmer Bikuberne« (en Lignelse, der ofte findes anvendt til Karakteristik af Husmænd), men Bletteren viser ikke desmindre ved et Eksempel af egen Erfaring, at Husmænd af Frygt for Arbejdsløshed kunde paatage sig Arbejde til stærkt nedsat Betaling¹⁷⁵. Den mest detaljerede og tillige den uvenligste Karakteristik af Husmændene fremkom i Økonomisk Magasins 6. Bind, hvor »Patridolphilus M.« opremsede hele denne Stands Synderegister. »Personæ miserabilis« (vanføre, sygelige, yderligt fattige Mennesker, samt børnerige Familier) burde nyde kristelig Barnhjertighed, men iøvrigt kunde blandt Husmændene kun de nødvendige Haandværkere fritages for Betegnelsen »Blodigler« og »Vandbier udi Staten«. Dette begrundes ved en Analyse af Husmandsklassens sociale Bestanddele og tillige af dens moralske Habitus¹⁷⁶.

Til Indledning siges, at der blandt Husfolkene findes en Del, som har været nødt til at gifte sig, for ikke at »sidde Skrifte« og give Lejermaalsbøder, andre som er blevet Husmænd for at »finde et mageligere Levned, enten ved lumsk Krohold, eller ved at arbejde nogle visse Dage om Ugen, naar dem behager, og derfor tager i Betaling nogle af Bondens Agre til at besaa og høste, eller ved Tyveri, og saa videre«. Ligesaa bemærkelsesværdig som denne Sidestilen af ulovlig Naturallønning, Smugkrohold og Tyveri er Bebrejdelsen mod »Mandfolk, som, af Frygt for at blive udskrevne til Soldater, fæste Huse, hvorved det til Kongens Tjeneste dygtige unge Mandskab formindskes, de nødvendige Tjenestefolks Antal bliver ringere, Folkeløn bliver højere, men derimod dovne Stodderes Tal formeres«. Andre udpræget godsøkonomiske Synspunkter fremtræder i Omtalen af *de* unge Husfæstere, som »enten har købt deres Passer fra andre Godser, eller og som har givet lige saa meget til Fæste af et Hus paa deres Husbonders Gods, som de ellers kunde købt deres Passer for, paa det at de ej skulde være tvungne til at antage Gaarde, som de ej skøtter om, eller til at tage Tjeneste ved de gevorbne Regimenter; dette Slags Husmænd (siger jeg)

¹⁷³ Se navnlig Økon. Mag. II, S. 97—99, VI, S. 450—53 og VII, S. 211 f.

¹⁷⁴ Jfr. nedenfor S. 201 f.

¹⁷⁵ Økon. Mag. VII, S. 211 f.

¹⁷⁶ Smstds. VI, S. 451 ff.

er af alle de allerskadeligste for Bonden«. Det udvikles derefter, hvorledes disse Frimænd eller dog gaardfæste- og militærfri Husmænd holder Kro, driver Prangeri eller — endnu sædvanligere — »holder ordentlig Assistance-Hus for Bonden«, alt til Forarmelse for Gaardmændene, der nødes til at svare Husmanden Aagerrenter i Form af Sædejord, Kreaturfoder og anden »Villighed«. Som en særlig Ulempe for Gaardmændene fremhæves, at disse altid maa »holde god Venskab med Husfolk og flattere dem i alle Ting«, da de ikke kan undvære Husmændene og deres Hustruers Hjælp i Høstens Tid. Efter de ret vidtløftige Præmisser følger Kendelsen: »Heraf ses, at Husmænd i Almindelighed ikke er et Slags Folk, for hvis Kreaturers Græsnings Skyld Fællesskabets Afskaffelse i allermindste Maade bør lide nogen Anstød eller Forhindring«.

Til denne ensidige og husmandsfjendtlige Betragtning bemærkede O. D. Lütken: »Derved er ikke agtet, at Husmændene, og til Dels deres Koner ligeledes, rettest er at anse som Gaardmændenes gifte Tjenestefolk — Tjenestefolk, der endog ersætter deres Afgang ved deres Afkom. Derved er ikke eftertænkt, hvad en saadan Huses og Husmænds Afskaffelse eller betydelige Indskrænkelse vilde foraarsage og i Tiden medføre. Gaardenes Ægteskaber er, efter Gaardenes nuværende Størrelse, aldeles utilstrækkelige til at frembringe de Mennesker, hvormed Avlingens Drift kunde bestrides, mindre vilde dem overskyde nogen til andre Stænder og Næringer. Altsaa kan man regne, at det egentlig er Husmændenes Ægteskaber, der ikke alene skal tilskyde de øvrige Folk som Gaardmændene behøver, men endog frembringe alle de Folk, som de øvrige Statens Stænder behøver og erholder fra Bondestanden«¹⁷⁷. Udtalelsen faldt i Traad med, hvad Lütken et Par Aar tidligere havde forfægtet. Dette hindrede ikke, at han som en af Fordelene ved det bestaaende Hovedgaardssystem kunde anføre, at Hovedgaardstaksten ikke som Bøndergodset var bebyrdet med Husmænd og Inderster¹⁷⁸. Men Hovedsynspunktet fastholdt han. I nogle Anmærkninger til forskellige Prisskrifter (1772) vil han overfor de Skribenter, der omtalte Husmændene som Bondens Udsugere, kun sige: »At efter den nuværende Hartkornets Inddeling, ja mulig endog efter den bedste Inddeling, er de umistelige for Staten og Bonden selv. Bonden maa anse dem, ikke alene som sine Tjenestefolk, men som dem, der skal forskaffe ham og hans Børn Tjenestefolk i Tiden, ja, ved deres Børn fritage hans fra Krigstjenesten«¹⁷⁹.

Ogsaa de i Økonomisk Magasins 7. Bind, Side 211 f., fremførte Paastande om Husmænds Arbejdsuvillighed og urimelige Lønkrav afviste Lütken med Bestemthed. »Husmænd og Inderster kan jo heller ikke være Bønderne for nær, da de, som ingen Grund ejer, dependerer ganske af Bøndernes Godhed. Men just derover anser og mangan Gaardmand, ligesom Forfatteren, det for Opsætsighed eller Dovenskab, naar Husmanden ikke vil, og ikke kan, arbejde for den Takst, Bonden byder. Husmanden kan vist med bedre Grund klage (men disse Klagemaal læser vi ikke, siden de ikke er i de Skrivendes Klasse) at, skønt han for sit Arbejde hidindtil alt for knap og kummerlig er betalt, kan der dog findes den, der har saa haardt et Hjerte, at han glæder sig ved Trang og dyr Tid, for at tvinge ham endnu til at arbejde for ringere«¹⁸⁰.

¹⁷⁷ Økon. Mag. VIII, S. 294.

¹⁷⁸ Undersøgninger II, S. 137.

¹⁷⁹ Anders Jyde (O. D. Lütken): Anmærkninger, etc., S. 130 f.

¹⁸⁰ Anmærkninger, S. 131.

Otto Lütken var ikke Husmændenes eneste Forsvarer i Økonomisk Magazin. I en Afhandling i 7. Bind protesterede ogsaa B. E. G. mod at kalde Husmænd og Inderster Landsbyernes Blodigler. »Man maa snarere holde for, at de er meget gavnlige for Godserne i Almindelighed og for Byer i Særdeleshed, i hvilke de bor, thi de giver gode Hjælpere og Tjenestefolk, naar de alene kan bringes til at tjene, det hver en forstandig Husbonde nok besørger«¹⁸¹. Denne Fortrøstning deltes dog, som vi skal se, ikke af alle sjællandske Godsejere, men vi møder den ogsaa blandt den første Landbokommissions Medlemmer. Til Jeremiaderne over Husmændenes Arbejdsuvillighed bemærkede B. E. G. oprigtigt: »Det er sandt, at Almuen holder det for en stor timelig Lyksalighed, naar de kan leve vel og magelig og være uden Arbejde, og dette naturlige har vel flere end Almuen tilfællés med hinanden«¹⁸². I et reformvenligt Indlæg fra Slutningen af 1760'erne fremhævedes Nødvendigheden af at sørge for, at Husmænd og Inderster ogsaa efter Fællesskabets Ophævelse kunde faa Græsning til nogle Kreaturer for rimelig Betaling. Uden dette vilde Husmændene ikke kunne leve, »og dog er det Husmænd, der især hjælper til Folkemængdens Forøgelse og forsyner Sædegaardene og Bønderne med Tjenestefolk og Land-Militsen med Soldater, ligesom Menneskekærlighed udfordrer Omsorg for Inderster, men uden Tvang er der allerede nu mange Steder ingen Græsning for Penge at bekomme og vil blive langt mindre at faa, hvor Fællesskab mere indskrænkes«¹⁸³.

Blandt Godsejerne stod Mening mod Mening. Holger Rosenkrantz, der efter egen Angivelse kun var fortrolig med sjællandske Landboforhold, erklærede i sit Promemoria af 12. December 1767, at Husmændene paa Landet efter Landhusholdningens Skik var »hel nyttige Undersaatter« (han regnede med, at deres Tal var omtrent lige saa stort som Fæstebøndernes), men frygtede for, at de ved »Hovedforandringer« — vel især Stavnsbaandsløsning og Hoveriophævelse — vilde blive Landet til Byrde. »Naar Bonden ikke behøvede deres Hjælp, kunde de vist vente, de ikke fik Tilladelse at holde een Gaas, og naar ingen vilde leje dem til Arbejde, kom de til at dø af Sult . . .« Hvis Husmændene, der i Forvejen var tyngt af deres Skatteforpligtelser og de høje Kornpriser, ikke fandt nogen Fortjeneste, vilde det desuden »utrolig skade Populationen«¹⁸⁴. Maaske var Holger Rosenkrantz' Tilfredshed med det bestaaende i nogen Grad bestemt af Ængstelsen for fundamentale Forandringer. I mere husmandsfjendtlig Aand hævdede et Par Proprietærer fra det herregaardsrige Holbæk Amt, at Hensynet til Bønderne krævede en Regulering af de gifte Landarbejderes Erhvervsvilkaar.

I en Skrivelse til Landbokommissionen af 1757 besværede Brink Seidelin til Eriksholm og Holbæk Ladegaard sig dels over Husmændenes Arbejdsuvillighed i Tider, hvor Føden var let (billig), dels over deres urimelige og ulovlige Lønkrav (ublu Sommerløn, Løn i Kornsæd, Engbund og Tørveskær). Han

¹⁸¹ Økon. Mag. VII, S. 64.

¹⁸² Sammesteds. — I det hele taget blev Almuens Dovenskab ofte lastet, ogsaa af Frihørelsens Talsmænd. Sneedorff ræsonnerede: »Saa længe Bonden ikke har Frihed og sikre Ejendomme, saa længe han ikke er vis paa at beholde for sig og sine Efterkommere det, som han fortjener, har han intet af Livet uden det daglige Brød og den Magelighed, som er de Fattiges og de Lades Trøst.« (Den patriotiske Tilskuer II, S. 799).

¹⁸³ »Erklæring paa de Poster, som 1768 af General Landvæsens Kollegium blev forelagte Proprietærene at give sin Betænkning over« (Kbh. 1771), S. 74 f.

¹⁸⁴ Fridericia: Aktstykker etc., S. 201.

klagede over, at Husmændene, hvis de ikke fik deres Krav opfyldt, for en Del tog Arbejde udenfor Godset, »til stor Skade for Bonden, allerhelst i Aaringer, da der er Velsignelse af Sæd, som skal udtærskes, da en Del af Landsoldaterne ligger i Garnisonerne, og da der i Aar snart de fleste Steder i Sjælland just i den travleste Tid haver været stor Svaghed«¹⁸⁵. Henvendelsen er dateret 19. September 1761. Det Forslag, Brink Seidelin opstiller, var saaledes fremkaldt af Landbrugets øjeblikkelige, usædvanligt store Arbejdsbehov, der har fristet Landarbejderne til Prisopskruning¹⁸⁶. Det bør desuden bemærkes, at der paa de nævnte Godser var særlig mange Husmænd — efter Hoverireglementet 1770 var der paa Eriksholm og Holbæk Ladegaards Gods 68 Gaard- og 96 Husfæstere. Brink Seidelin anmoder nu om, at Regeringen vil give Proprietærene friere Hænder overfor Husmændene ved at give følgende Bestemmelser Lovskraft:

1. Husmanden forpligtes til efter Proprietærens Anvisning at tage Hel- eller Halvaarstjeneste hos en Bonde paa Godset for en aarlig Pengeløn af 20 Sletdaler (forordningsmæssig Karleløn), idet han faar 8 Dages Frihed mellem Sæde- og Høsttid (»hvilke Dage Bonden bedst kunde undvære ham«) til at sørge for Husets Istandsættelse og skaffe sig Tørv og Kvægfoder. Stiller Husmanden højere Lønkrav, skal han have den foreskrevne Løn forbrudt, og nægter han at arbejde for Bonden, bør det være Proprietæren tilladt uden Lov og Dom at sætte ham paa 2 til 8 Dages Vand og Brød, ja endog straffe vedvarende Uvillighed fra en arbejdsdygtig Husmands Side med Fæstningsarbejde i 1 à 2 Maaneder.

2. Husmanden bør kun nyde Græsning paa Bøndernes Fællede til 5 Faar og 1 à 2 Gæs, mod Afgift »efter Sædvane«, og ingen Husmand skal kunne overdrage sin Græsningsrettighed til en anden.

3. »Saa skulde det ej heller være nogen anden end Godsets Bønder tilladt, være sig i Købstæder eller Landsbyer, at antage nogen Proprietærs Husmand, Inderste eller Mandskab i Tjeneste, enten for Dagløn eller udi hel eller halv Aars Tjeneste, uden Proprietærens skriftlige Tilladelse«, Brud herpaa straffes med en Bøde paa det dobbelte af den akkorderede Løn.

Forslaget tog altsaa Sigte paa intet mindre end at afskaffe det frie Lønarbejde paa Landet, stavnsbinde Husmandens Arbejdskraft og gøre alle gifte Husmænd til Tyende med lovforordnet Maksimalløn. En saadan Regulering vilde dog samtidig stille Gaardmændene ufrit, faktisk paanøde dem et større fast Folkehold og dermed gøre Besparelsesmulighederne tvivlsomme.

I samme Retning pegede et Forslag af Godsejer Svitzer, Aggersvold, et Par Aar senere. Motiveringen, med dens krasse og vidtløftige Udfald mod »Gaardmændenes Plageaander«, har forlængst fundet Vej til den trykte Litteratur og befordret den urigtige Opfattelse, at Husmandsstanden i Almindelighed var ildeset af Godsejerne¹⁸⁷. Forholdene paa Aggersvold var dog afgjort ikke ty-

¹⁸⁵ Skrivelsen findes i Ldv. K. (1756)—1767, Diverse indkomne Sager, D. Den er udførligt refereret i Poul Hansen: Bidrag til det danske Landbrugs Historie (1889), S. 28 f.

¹⁸⁶ Generalprokurør Stampe beskæftiger sig ved samme Tid med disse Forhold, som var foranlediget ved, at Landmilitzen var lagt i Garnison andetsteds (Stampe: Erklæringer etc. III, S. 368 f.).

¹⁸⁷ Ldv. K. Ekstraktprotokol over indkomne Sager (1759—65), Nr. 245. — Se Aarbog for dansk Kulturhistorie 1899, S. 189—91; Poul Hansen læser fejlagtigt »Fritzer«, i hvilken Form Navnet ogsaa anføres i O. H. Larsen: Landbrugets Historie og Statistik, S. 134.

piske. Efter Hoverireglementet var der o. 1770 paa Aggersvold 68 Fæstehusmænd og kun 44 Gaardmænd, en Menneskealder tidligere syntes Husmændene endda talrigere¹⁸⁸. I Landsbyen Hjembæk besad Aggersvold 3 Gange saa mange Huse som Gaarde. Endnu Folketællingen 1787 vidner om særlig uheldige Tilstande her, idet en Fjerdedel af Husmandsbefolkningen i Hjembæk Sogn betegnes som Tiggere. Svitzer ønskede en hel Række Tvangsforanstaltninger: Kvindestavnshaand, Indskrænkning af Tyendets Frihed, Værnepligtige skulde ikke kunne gifte sig uden Husbondens Samtykke. Straffen for Gaardforsiddelse foresloges skærpet, hvorimod den aldrende Gaardmand, der kunde afstaa Gaard i god Stand, skulde nyde Husrum og Aftægt, samt Fortrin for de yngre i Kirke og ved verdsligt Samkvem (Punkt 2). Efter Punkt 3 maatte Husenes Antal i en sjællandsk Landsby højst være 1 pr. 4 Tdr. Hrtk., og ingen skulde kunne besidde Huse uden tillige at eje Hartkorn i Landsbyen; Husmændene, der højst maatte holde 4—6 Faar og nogle Gæs, skulde være pligtige til at tjene Bonden for Kost og Løn, og ingen omrejsende Husmand maatte taales.

Landbokommissionen stillede sig afvisende overfor Forslaget som Helhed. Sekretæren betvivlede Forslagets Betydning, Otto Thott fandt, at der behøvedes »store og nærmere Overlæg«, men ved Punkterne 2 og 3 anmærkedes, at de ved Proprietærernes Nidkærhed vilde kunne gennemføres uden almindelig Anordning¹⁸⁹. De adelige Herrer i Kommissionen var altsaa af den bemærkelsesværdige Opfattelse, at Godsejerne ikke blot kunde regulere Husantallet, men i vid Udstrækning gennemføre Tvangsforholdsregler overfor Husmændene. De omtalte Klager over Husmændenes »Udsugelser« synes at vise, at adskillige Godsejere ikke havde Magt som Agt.

Store praktiske Vanskeligheder talte mod at anvende saadanne Tvangsforholdsregler i Forholdet mellem Godsernes Gaard- og Husfæstere. Gaardbrugerne kunde vanskeligt beskæftige samme Arbejdsstyrke Aaret rundt, og Husmændenes Fortjeneste i den ofte korte Arbejdssæson vilde ikke kunne slaa til til en Families Underhold, hvis Pengebetalingslønnen blev nedsat og al Naturalløn forbudt. Flere Godsejere viste Forstaaelse af dette Forhold. De fleste landøkonomiske Skribenter syntes imidlertid ikke at se Sammenhængen mellem Landbrugets begrænsede Beskæftigelsesmuligheder og den høje Dagløn i den korte Tid af Aaret, hvor der i Regelen var Arbejde for alle Hænder. Det faldt lettere at tolke to hver for sig rigtige Iagttagelser, som om Husmændenes »Mangel paa retskaffen Forraad paa Levnedsmidler« skyldtes, at de gerne lod sig nøje med halvtynd Føde, naar de kunde »slippe med halv eller lidet Arbejde«, som en sjællandsk Skribent 1755 udtrykte sig¹⁹⁰. Næsten alle Beretninger fra det følgende Tidsrum gaar imidlertid ud paa, at kun Hoveribønderne behøvede Daglejerhjælp og væsentlig kun i Høsttiden. Endelig maatte vel adskillige Godsejere være interesserede i, at deres Fæstehusmænd kunde faa Beskæftigelse hos Nabogodsers Bønder uden at generes af noget Forbud.

Kun faa Udtalelser belyser, hvad Gaardmænd og Husmænd selv mente om Landarbejderspørgsmaalet (bortset fra, hvad der kan udlæses af talrige Tvistigheder navnlig om Daglejerløen og Husmandskreatureernes Græsning, se neden-

¹⁸⁸ Jordebog o. 1736 (K.B.). Af de daværende 86 Boliger var en Del dog Kirkehuse.

¹⁸⁹ Ldv. K. Ekstraktprotokol over indkomne Sager med vedføjede Betænkninger og Resolutioner (1759—65), S. 318 f.

¹⁹⁰ Økon. Mag. II, S. 97 f.

for). I 1768 foreslog en fremsynet Odsherredsbonde bl. a., at Proprietærene til en Del af Hoveriet burde betjene sig af Husmænd, »hvoraf en Del Steder er saadan Mængde, at de virkelig udi visse Maader ødelægger Bønderne, som Husmændene af Bonden og hans Avling skal have sin Føde, Sæd og Græsning, samt Foering til hans Kreaturer, saa at det var en betydelig Nødvendighed, at deres Antal paa visse Steder blev indskrænket og dem foreskrevet, hvad de maatte have af Sæd og paa Græsning, thi Husmændenes Vilkaar er en Del Steder bedre end Bondens, og dette aarsager ogsaa, at Bonden desto snarere forsidder sin Gaard«¹⁰¹. Det sidstnævnte Forhold kunde ængste de mere standsbevidste blandt Gaardmændene. Fra Københavns Amt meddelte ved samme Tid Pastor Jeger, Vallensbæk, at de mere ligegyldige Gaardfæstere gjorde sig Umage for at komme over i Husmandsstanden¹⁰². Godsforvalter Søren Klestrup, der kendte Tilstandene paa adskillige sjællandske Godser, gav utvivlsomt en mere objektiv Karakteristik af Forholdet, naar han hævdede, at Gaardmændene saa meget lettere indrømmede Husmændene Lønnesæd og andre Fordele, som de fleste Gaardbrugere maatte forudse, at de selv vilde blive Husmænd, og haabede til den Tid at nyde samme Ret¹⁰³.

Sandsynligvis var den jordløse sjællandske Landarbejderklasse ikke heller blottet for Selvbevidsthed. Den kendte sit Arbejdes Værdi navnlig i de Uger, hvor Jordbrugernes hele Aarsudbytte stod paa Spil, en Værdi, som selv dens argeste Angribere fremhævede. Husmænd paastaar halsstarrigt, hedder det 1771, at Gaardmændene ingenlunde kan undvære dem og deres Børn til deres Avlingsdrift, og er stædige i den Tanke, at Gaardmændene i Tilfælde af Udskiftning vel vandt »ved Nærheden af deres Grunde«, men tabte lige saa meget ved »deres daglige og idelige Løb til forrige eller andre Byer for at hverve Husmænd og Inderster til Arbejdere og Daglønnere«¹⁰⁴. Den, der her refererede Husmændenes Synspunkt, nærede ingen Tvivl om, at Bønderne ogsaa efter Udskiftningen vilde drage sig Husmænds Arbejde til Nytte, men ingen vilde bebyrdes med deres Kreaturer. »Derimod mener de, at deres Indretning af Byer og Bymænds Fællesskab giver just Lejlighed for den behøvende Folkemængde, og for denne saa vigtige Fordels Skyld, vil de ikke tilstaa, at den med Rette kan siges skadelig at være«.

I et daarligt Høstaar som 1771 maatte Husmandens Vanskeligheder blive særlig iøjnefaldende, og man kan ved Siden af de mange Arbejdsgiverbetragtninger møde Indlæg, hvor Sympatien er paa Landarbejderens Side. I et af disse henvises der til, at Husmændenes Børn tjener Bønderne og udtages til Soldater, men Gaardmænds Børn kan blive hjemme og vente at faa Gaard efter Forældrene. Der polemiseres i ulitterær, men frisk Form mod Paastanden om, at Husmændene ofte ruinerede Gaardmændene: »Det hedder: Husmanden maa ingen Kreaturer have, han skal tjene Bonden. Vel! (undertiden kan Bonden med sin Karl selv styre det han har, som i Aar), men Spørgsmaal: Mon han og deraf kan leve og føde Kone og Børn? Naar en Husmand har nogle faa Stykker Faar, undertiden (saasom før Kvægsygen) ogsaa en Ko, deraf samler han lidt Gødning, dette lægger han paa en Bondes Ager, og om da Bonden forunder ham

¹⁰¹ Journal. Forslag 1768, Nr. 499.

¹⁰² Smstds. Nr. 428, Pkt. IV.

¹⁰³ Søren Klestrup: Betænkninger og Antegnelser i Anledning af Friherren af Wedel-Jarlsbergs Vejledning etc. (2. Oplag 1786), S. 65.

¹⁰⁴ Magasin for patriotiske Skribenter 1771, Nr. 44, II. Stk.

deraf en Halm, som man kalder det, saa bliver dog den Jord oprygtet, og dette er jo ingen Skade for Bonden. Lad ham have sin Ko og sine Faar paa Fælleden, det maa han betale Græsgæld for, det er jo heller ikke saa stor Skade for Bonden; lige saa vel kan Bonden tage Leje af Husmandens Kreaturer i sin egen By, som han tager det alligevel for fremmede Kreaturer. Desforuden tjener jo Husmanden Bonden baade i Vaar og Høst og om Vinteren med Tærskning, NB. naar han ikke med sine egne Folk kan bestride Arbejdet¹⁹⁵. I et af de Forslag, der samme Aar blev indsendt til Landvæsenskommissionen, hedder det ligeledes, at Husmandens Faar og Gæs vel æder en Del, men der maa dog betales derfor af Husmændene, og disses Arbejde kan Gaardmændene ikke undvære. Haandværkere sparede Bonden for meget Tidsspilde, og Landarbejdere var i en travl Tid umistelige. Men jordløse Husmænds Løn i den korte Tid var utilstrækkelig til Kone og Børns Underhold, og om Vinteren maatte de ofte mod deres Vilje betle. I dette som i flere andre Indlæg, der vil blive omtalt i et følgende Afsnit, blev der da stillet Forslag om Jord til Husmænd¹⁹⁶.

6. »Erhvervstallingen« 1771.

I Modsætning til Folketællingen af 1769 giver de Oederske Efterretninger 1771 ret indgaaende Oplysninger om den sjællandske Landbefolknings Næringsveje. Mindst om Gaardmændenes, hvis Erhvervsbasis var nogenlunde den samme overalt, adskilligt mere om Husmændenes Stilling eller Næringsveje. I Overensstemmelse med den almengavnlig Hensigt, der foranledigede Udsendelsen af Tællingslisterne, fremkom mange Sognepræster med mere detaljerede Oplysninger. I enkelte Tilfælde bliver Resultatet ikke blot nogle statistisk brugbare Meddelelser om Husmænds og Indersters Erhverv, men et Dokument af kulturhistorisk Interesse. Som Eksempel paa, hvad der kunde rummes af Sognetopografi indenfor de tilstillede Listers Rubrikker, skal Husmandsafsnittet i Pastor Cornelius Müllers Indberetning fra Svogerslev Sogn nyde nærmere Omtale. Det giver et alsidigt Billede af de Erhvervsvilkaar, hvorunder Husmandsbefolkningen levede i Datidens sjællandske Landsbyer, og bærer til Eftertiden et Vidnesbyrd om Tilværelsens Haardhed ikke mindst for gamle og udslidte Mennesker.

Landsbybillede. Som Husmandsbefolkning opføres i Svogerslev Sogneliste ialt 42 Ægtepar, 2 Enkemænd og 12 Enker. Een af Husbeboerne var dog Kromand, en anden var, dramatisk nok, kort Tid forinden flygtet med en 80-aarig Husmands 32-aarige Kone. Af de øvrige drev 9 Haandværk: 2 var Smede, 2 Skoflikkere, 1 Hugger, 1 Snedker, 1 Kurve- og Soldemager, 1 Skrædder og 1 Væver (»sal Slags ulden Klæde«). Een Husmand maa nærmest betegnes som Vognmand (»lever for det meste af at købe nogle smaa Tiender om Høsten, hvoraf han holder et Par Heste, hvormed han for Betaling kan gøre Rejser, naar han af en og anden forlanges«), en anden var Fiskehandler og iøvrigt Landarbejder (»gaar paa visse Tider af Aaret 1/2 Mil bort for at købe Strandfisk, dem han sælger her og i Roskilde for at faa Føden, ellers arbejder han og hos Bønderne dagvis«). Købstadens Nærhed har vel ogsaa gavnet et Par ældre Husmænd, der udnyttede Ferskvandets Goder (»haver en liden Sø i Forpagtning, hvoraf de lever«).

Som Landarbejdere maa 22 Husmænd opfattes, et betydeligt Antal, siden der i Svogerslev kun var 17 Gaarde, dog med gennemsnitligt 10 Tdr. Hrtk. »Arbejder for Bønder og lever deraf«, »fortjener sit Brød med Arbejde, tærskes etc.«, »gør Bondearbejde« o. lign., betegner

¹⁹⁵ Magasin for patriotiske Skribenter 1771, Nr. 82—83, I. Stk.

¹⁹⁶ Journal. Forslag etc. 1771, Nr. 867. — Jfr. S. 284 ff.

ner som i andre Sognelister Landarbejderens Gerning. Flertallet var aabenbart Daglejere, men 5 synes at have haft fast Tjeneste. Een »tjener $\frac{1}{2}$ Aarvis for at tærsk«, en anden »tjener hos Bønderne for Kost og Løn«, et ungt Ægtepar tjener som Karl og Pige, begge paa eet Sted, mens en 24-aarig Mand »tjener i Svogerslev, men Konen er i Skovhastrup, hvor de ellers bor som Inderster«; med et andet Par unge Husmandsfolk var det omvendt: de boede i Svogerslev, men Manden tjente udenbys som Karl. Af 5 Husmænd under 30 Aar havde 3 endnu fast Tjeneste.

Et Par af de ældre Husmænd havde betydeligt nedsat Erhvervsvevne (»kan for Svaghed ikke meget fortjene af Dagarbejde«, »ernærer sig saa meget han kan som de andre«), men kun blandt de 70- eller 80-aarige svigtede den helt. En 70-aarig vanfør Husmand med en Kone paa kun 44 var lykkeligst stillet: »han har samlet lidt i de yngre Aar, hvilket Konen med sit flittige Spinderi maa nu holde Haand over«. En anden 70-aarig, der længe havde ligget syg, kunde glæde sig ved lidt Hjælp fra sine Børn. Den 80-aarige, der var ladt i Stikken af sin unge Kone og selv intet var i Stand til at erhverve, havde efter Konens Rømning faaet Almisse af Sognet. En Olding paa 76, der havde været Soldat i samfulde 34 Aar, havde sin næsten lige saa aldersstegne Kone at lide paa: »Konen maa næsten føde dem begge ved at spinde, binde, etc.« — De forhenværende Soldaters Kaar kunde arte sig højst forskelligt. En af Husmændene i Svogerslev havde været Soldat i 10 Aar, dernæst Gaardmand i 15, som 60-aarig levede han nu af at tærsk for Folk. Mere velhjulpet var antagelig hans jævnaldrende Bysbarn, der i 24 Aar havde tjent ved de hvervede Regimenter og var afskediget med 12 Rdl. aarligt i kgl. Pension. En Olding, der i sine unge Dage i 13 Aar ligeledes havde tjent ved »de Gevorbene« og havde været med saavel i Skaane som foran Stralsund og i Norge, sad nu til Huse hos sine Børn; han var saaledes gunstigere stillet end en 82-aarig Kollega i Annekssognet Kornerup, der efter Præstens Beretning havde tjent under Tordenskjolds Kommando i 5 Aar og deltaget i adskillige Søslag — »nu svag og yderlig fattig«. Ogsaa et Par halvgamle Landarbejdere havde været Soldater. Den gennemsnitlige Tjenestetid var for de anførte fhv. Soldater henvend 20 Aar.

Kun een Husmand omtales som Gaardforsidder, men han er det til Gengæld i den store Stil. Husmandsfortegnelse Nr. 13 lyder: »Knud Hansen og Hustru, har været Gaardmand, nu Husmand og liderlig, drikker op ej alene, hvad han haver taget med sig fra Konen, da de paa begge Sider godvillig haver skilt sig fra hinanden, men og alt hvad han paa nogen Maade kan faa fra Konen, som er højt frugtsommelig og sidder tilbage med lidt eller intet af 400 Rdl., som hun bragte med ind i Boet, og maa forsørge 3 umyndige Børn. Han er ikke med Kærlighed at tvinge«. — I Referatet af denne Landsbytragedie, med dets fortryllende sognefaderlige Slutningsafviger Cornelius Müller en Smule fra det strengt økonomisk betonedede, ellers ikke. For at Indberetningen ikke skal give Anledning til nogen Misforstaaelse med Hensyn til Husmændenes Erhvervsvilkaar og Fæsteforhold, har han følgende Anmærkning:

»Da en Husmand ved sit Arbejde alene ikke kan føde og nære sig og sine, lader Konerne sig ogsaa leje daglig til Bondearbejde, især om Sommeren. Saa mange som kan, væve, spinde og binde hjemme om Vinteren baade for sig selv og andre. Af de allerfleste Huse betales her almindelig 4 Rdl. aarlig Husleje til Herskaben, og undertiden gøres i Følge Fæstebrevet 1 Dags Arbejde ugentlig paa Hovedgaarden hele Aaret igennem, især hvor Husmændene ikke haver over en halv Mil at gaa.«

Mange af de Husmandskvinder, hvis Arbejde hædres i Sognepræstens Kommentarer, fik ringe Løn for det. Blandt de 12 Enker havde kun 3 Ophold hos deres Paarørende, 3 var endnu Daglejersker, 1 vævede Vadmel, mens 5 var henvist til at leve af Almisser.

Bierhverv og Smaaerhverv. Sognepræsten til Svogerslev-Kornerup nævnedes overhovedet ikke Agerbrug og Kvægavl som Næringsveje for Husmænd. Det samme gjaldt de allerfleste af hans Kaldsfæller paa Sjælland. Det havde sin naturlige Forklaring i, at Jordbrug kun i forholdsvis faa Tilfælde var Husmænds Hovederhverv. En stor Part af Smaabrugene blev drevet af andre end de egentlige Husmænd. De Oederske Efterretninger viser, at der i 1771 fandtes ca. 200 gifte Skoleholdere og et lidt større Antal Skovfogeder paa Sjælland; de første fæstede eller lejede ofte Jord, de sidste havde i Almindelighed Vængebrug i Skovene. Naar hertil kom, at sikkert de fleste af de Husmænd, der havde

Jord i Bymarkerne eller af Hovedgaardstakst, var Haandværkere, Godsets Bestillingsmænd eller forholdsvis velstillede Landarbejdere, ligger det lige for, at Jordbruget i Regelen blev det underordnede. Tilsvarende forholdt det sig med Husdyravlen; den var for en stor Del betinget af andre Erhvervsindtægter. Græsning og Foder maatte betales med Penge eller Arbejde. Dygtige Arbejdere kunde faa Raad til at holde forholdsvis mange Kreaturer, mens de fattigste Husmænd og Inderster som oftest kun havde ringe Besætning, undertiden Lejekreaturer.

De Oederske Efterretninger anfører øjensynligt kun Jordbrug som Husmandserhverv i Tilfælde, hvor det ikke træder i Skygge af Smaabruget andre Erhverv. De betydeligste Eksempler er 13 Selvejershusmænd paa Møen, der tilsammen besad 3—4 Tdr. Hrtk., samt en Snes Smaabrugere i Roskilde Landsogne. Gaardsæder i betydeligt Tal nævnes kun paa Refsnæs. I en Række Sogne omtales 3—6 Husmænd med Jord (Søllested, Grønholt, Tjæreby i Strø Hrd., Ølstykke, Lyng i Alsted Hrd., Tureby, Fakse, Kjeldbymagle), ofte kun 1 à 2, i de fleste Sogne ingen. Hvor ufuldstændige disse Opgivelser end er, understreger de dog stærkt Datidens almindelige Opfattelse af, hvad der var Husmændenes væsentligste Næringsveje. Et af de yderst faa Steder i de Oederske Efterretninger, hvor Husdyrhold nævnes, peges der tillige paa Landarbejdererhvervet. I Tømmerup-Listen (Arts Hrd.) hedder det: »Husmænd og Inderster ernærer sig i Almindelighed knap og kummerlig, holder nogle Faar og Gæs, hvoraf de giver Græsleje, og gaar i Dagleje, naar nogen behøver deres Arbejde«.

Adskillige Smaaerhverv betød Levebrød for et begrænset Antal Husmandsfamilier, navnlig Fiskeri, Handel (Smaaprang), Kulsvidning og Brændevinsbrænding. Kun enkelte Sognelister sladrer om det sidste, Kulsviere omtales næppe, og Antallet af Fiskere og Kræmmere kan ikke være udtømmende angivet overalt. En stor Del af Befolkningen i Kystegne, Gaardmænd som Husmænd, drev Fiskeri paa visse Tider af Aaret, men det lod sig vanskeligt afgøre, hvor mange der havde deres vigtigste Erhvervsindtægt som Fiskere. En Undtagelse danner dog en Række nordsjællandske Fiskerlejer. Der var nu 15 Fiskere i Snekkersten, 44 i Hornbæk, 19 i Aalsgaarde (alle Tikjøb S.), 50 i Gilleleje (Søborg S.), 10 i Tisvildeleje (Tibirke S.), 18 i Kikhavn (Torup S.), i Asminderød Sogn ca. 30 blandt 186 Husmænd. Ubestemtere er Angivelserne fra de Kystegne, hvor der var faa eller ingen Fiskerlejer. Paa Agersø og Omø var der mange Fiskere, men fra Sejro hedder det om de fleste Husmænd kun, at de tjener Bønderne. Til Gengæld er Ferskvandsfiskerne flittigere antegnet. Ved de fleste sjællandske Søer har nogle Husmænd kunnet ernære sig som Fiskere, men kun fra faa Sogne nævnes mere end 1 à 2. — Husmænds Handelsvirksomhed omtales sjælden. Hønsekræmmere nævnes (saaledes 4 af 25 Husmænd i Viksø Sogn, i Ølstykke 1), Fiskehandlere ligeledes (Svogerslev, Vejlø); enkelte gaar med Smaakram (Gevninge, Hammer) eller benævnes simpelthen som Prangere og Handlende (Ovsted, Kirkerup).

Hvad de Oederske Efterretninger oplyser om Bierhverv og Smaaerhverv, er som antydnet væsentlig af Interesse ved den ringe Betydning, der tillægges disse Næringsveje i Sammenligning med Haandværkerens og Landarbejderens Erhvervsvirksomhed.

Haandværk. De Oederske Efterretninger giver bedre Oplysning om Haandværkerantal end Folketællingen 1769. Kun fra ca. 30 Sogne (iberegnet de

manglende Oederske Efterretninger fra Sogne i Københavns Amt) savnes der Angivelser, eller disse er saa lave, at de bør lades ude af Betragtning. Tilbage bliver ca. 350 Sogne med 3005 Haandværkere blandt ca. 17.000 Husmænd, næsten 18 %. I Sjællands Landdistrikter som Helhed skulde der da have været henimod 3500 Haandværkere. Talrigst var de i Nord- og Sydsjælland, begge Steder lidt over 19 % af det samlede Antal Husmandsfamilier, i Vestsjælland (Antvorskov-Korsør Amter) knap 18½ %, men i Midt- og Nordvestsjælland kun 15—16 %. Denne Opgørelse omfatter kun gifte Husmænd, og der var afgjort forholdsvis flere enligtstillede Mænd og Kvinder, der drev et eller andet Haandværk, men Grænsen mellem Hovederhverv og Bibeskæftigelse lader sig her vanskeligere drage.

Haandværkerantallet synes altsaa at have holdt Skridt med Tilvæksten i Husmandsbefolkningen, men ikke alle Haandværk havde faaet betydelig Tilgang. Smedehaandværket havde næppe synderligt flere Udøvere end ved Aarhundredets Begyndelse. Noget større var Stigningen i Bygningshaandværkernes og Hjulmagernes Tal, navnlig i skovrige Egne, hvor mangen Husmand levede af sin Økse, som det undertiden hedder. Ubetinget det største Opsving tog den landlige Beklædningsindustri. 1771 var der et Par Vævere i de fleste Sogne, adskillige Steder udgjorde Væverne næsten Halvdelen af de gifte Landsbyhaandværkere. Og fremdeles var Vævning et vigtigt Kvindeerhverv; meget ofte hedder det om en af de unavngivne Hustruer i de Oederske Efterretninger: »hun væver«. Ogsaa Skomagerne, iberegnet Træskomagerne, er langt flere end tidligere, navnlig i Rytterdistrikterne. I Gjøløse Sogn, Frederiksborg Amt, var der blandt 15 Haandværkere 7 Skomagere.

Mens mange Haandværkere havde Tilknytning til Hovedgaarde, var kun de færreste beskæftigede ved en større industriel Virksomhed. Dette gjaldt dog Arbejderne paa Geværfabrikkerne i Kronborg og Frederiksværk; mange boede i de omkringliggende Sogne og nogle blev senere Landsbyhaandværkere (Tikjøb Sogn). I Fakse Sogn (179 Hmd.) var der foruden 45 Haandværkere 14 Kalkstensbrydere.

Landarbejdere. Nogen sikker Opgørelse over Antallet af gifte Landarbejdere kan ikke foretages efter Sognelisterne. Mange af disse giver kun Haandværkerne særlig Erhvervsbetegnelse, andre angiver summarisk, at samtlige Husmænd — Haandværkerne i Regelen undtaget — arbejder for Bønderne. Ofte anføres dog hver enkelt Husmands Hovednæring. Særlig Interesse knytter sig til de Sognelister, der skelner mellem Husmænd i fast Tjeneste og Daglejere (Daglønnere); dog kan der næppe sondres skarpt, idet Husmænd med nogle Maaneders Sommertjeneste eller Tjeneste visse Dage om Ugen jo tillige kunde være Daglejere. Man maa vistnok regne med, at Husmænds faste Tjenesteforhold en Del af Aaret har været mere udbredt, end Listerne giver Indtryk af, dog med store Egnsforskelligheder.

Selv i Sogne med langt flere Husmands- end Gaardmandsfamilier lever det store Flertal af Husbeboerne af at arbejde for Bønderne. I Gundsømagle og Jyllinge var over 100 Husmænd væsentlig henvist til at leve af Dagleje eller Tjeneste hos de ca. 45 Gaardbrugere; Præsten karakteriserer da ogsaa de fleste Husmænd som fattige, for en stor Del yderligt fattige Folk. Ligesom i Svogerslev kunde Kvindernes Erhvervsvirksomhed spille en betydende Rolle, vel ikke

mindst i husmandsrige Egne. Fra Ølsted, Strø Hrd., (34 Gmd., 53 Hmd., 15 Inds., 4 Undertægtsmænd), melder Listen: »Alle Husmænd og Indsiddere i Sognet er tillige Daglejere for Bønderne, og Konerne ernærer sig af at spinde, knytte Fiskegarn og binde Strømper, Vanter, Huer etc.«. I det nærliggende Vinderød (16 Gmd., 34 Hmd.) var ligeledes de fleste Husmænd Daglejere, »dels for Bønderne, dels paa Frederiksværk, og deres Hustruer ernærer sig af deres Hænders Gerning«.

Da »tjener« ikke altid betegner fast Tjeneste — fra Sejro oplyses det, at 18 Husmænd »tjener Gaardmændene, dels aarlig, dels for Dagløn« —, tør man kun slutte sig til et fastere Tjenesteforhold mellem Husmanden og nogen enkelt Bonde i de Tilfælde, hvor Udtrykket er brugt til Adskillelse fra andre Betegnelser. Hel- eller Halvaarstjeneste har kun et lille Mindretal af Husmændene haft. Ligesom i Svogerslev tjener dog i mange Sogne et Par yngre Husmænd eller (især) Indsiddere »for Karl«, Ægtefæller undertiden som Karl og Pige. I Vallø Sogn tjente 4 af 8 gifte Indsiddere som Karle. Sjældnere nævnes den dog sikkert langt almindeligere Sommertjeneste. I Tikjøb havde flere Husmænd fast Tjeneste om Sommeren og gik paa Dagleje om Vinteren. Fra Refsnæs (Ulstrup Sogn: 32 Gmd., 37 Hmd. og 7 Gaardsæder) hedder det: »Husmændene tjener alle Gaardmændene om Sommeren og deraf lever de om Vinteren«. Enkelte Lister anfører, at Husmænd tjener visse Dage om Ugen (Raklev, Kjøng), andre omtaler Tærskning, der for en Del Landarbejdere betød fast Arbejde i Vinterhalvaaret (Stenløse, Svogerslev, Kornerup, Allerslev). Antallet af Husmænd i fast Tjeneste synes højst i det vestlige Sjælland og i Trygvælde Amt, lavest i Midtsjælland. Langt flere Husmænd omtales kun som Daglejere; Sognelisternes Oplysninger er dog for ufuldstændige til at afgive Bevis for, at det store Flertal af gifte Husmænd virkelig ernærede sig som frie Lønarbejdere. Husmændenes Interesse i at faa Sædeland og Kreaturfoder gjorde det i hvert Fald naturligt, at de hver især søgte nærmere Tilknytning til en enkelt af Gaardmændene.

Men Sognelisterne bekræfter til Overflod, at Husmændene var Arbejdere og at de næsten udelukkende arbejdede for Bønder. Undtagelsesvis hedder det fra Jyderup Sogn, at Husmændene »nærer sig ved at tjene for Bønder og andre«, og fra Holmstrup noget tilsvarende. Herregaardene havde i Regelen nok i Ugedagene og de af Bønderne lønnede Landarbejdere (Hovbud). Arbejde i Købstæderne havde kun faa af de nærmestliggende Sognes Husmænd. 4 af Egeslevmagles 88 Husmænd tjente i Skelskør, 1 fra Herlufmagle tjente i Næstved, 1 fra Daastrup i Roskilde (fra Svogerslev ingen). Det store Flertal af gifte Landarbejdere var henvist til den Fortjeneste eller Understøttelse, der var at opnaa hos Bønderne¹⁹⁷.

Aftægtsfolk og Almissenydere. Betlere. Mere fuldstændige end Oplysningerne om Landarbejdere er for mange Sognes Vedkommende Præsternes Angivelse af, hvilke Husmænd der nød Aftægt (Undertægt, Ophold) eller Almisse. Ogsaa Betlernes Tal angives undertiden, de kan dog sjældent skarpt udsondres fra de øvrige Fattige. Disse Grupper omfatter i mange Sogne Flertallet af Enkemænd

¹⁹⁷ At Landarbejderens Gerning ogsaa dengang krævede en vis Uddannelse, finder man Udtryk for i Gentofte Listen, hvor det om en Indsidders hedder, at han har næsten intet at fortjene, da han ej er vant til Bondearbejde.

og Enker, derimod en forholdsvis ringe Part af Ægteparrene. Om de Gamle og Enligtstillede triste Vilkaar taler følgende Erhvervsoplysning (fra Nordrup-Farringløse) vedrørende de navngivne Enkers afdøde Mænd: »Alle af Bondestand og fordem Gaardfæstere, men som sædvanlig sker, i Alderdommens Skrøbelighed forhungrede Inderster og Betlere«. I Krongodsegne synes Forholdene i Regelen bedst. I Vig Sogn, Odsherred, nød ikke mindre end 15 af 16 Enkemænd og Enker, der tidligere havde siddet ved Gaard, nu Ophold ved samme.

Af Ægteparrene modtog kun et lille Mindretal anerkendt Understøttelse. Op-tællinger fra 51 Sogne med Aftægtsnydere, 49 med Almisselemmer og 10 med Betleres Antal angivet, oplyser følgende om disse Grupperes Procentforhold:

	Aftægtsfolk	Almissenydere	Betlere
Over 20 % af Ægteparrene	—	1	1
10—20 - - - -	6	13	1
5—10 - - - -	23	11	3
Under 5 - - - -	22	24	5
	51	49	10

I 16 Sogne, hvor saavel Aftægts- som Almisenydere er opført paa Listerne, var Gennemsnittet henholdsvis 5,6 og 4,1 %. Betlerne udgjorde i de ovennævnte 10 Sogne gennemsnitligt 6,4 % af Husmandsfamilierne.

Sogneforskellighederne var meget betydelige, men de Oederske Lister giver ikke Grund til at formode, at mere end en Sjettedel af Husmandsfamilierne til Stadighed laa det øvrige Bondesamfund til Byrde. Heri er dog næppe indbetattet mange af de Landarbejderfamilier, der led under periodisk Arbejdsløshed.

7. Haandværk, Jordbrug og Kvægavl. Kampen om Græsningssretten.

De fire Husmandserhverv: Haandværk, Jordbrug, Kvægavl og Daglejgering nød et højst forskelligt Omdømme i Datidens Bondesamfund. Haandværkerne indtog en anerkendt Særstilling som Udøvere af Erhverv, der var nyttige for Bønderne, ofte tillige for Hovedgaarden. Det var vel oftest saadan, at Godsjeeren regulerede Tilgangen, sørgede for Haandværkeres Uddannelse og sikrede sig, at deres Arbejde kom Godset til Nytte paa nærmere fastsatte Betingelser. Jordbrug var derimod den sjællandske Husmand i Almindelighed forment; Bondejorden skulde fæstes og bruges af Gaardmændene, mens Kaalhaver maatte være nok for Husmændene. De Nyoprettelser af Smaabrug, der fandt Sted paa Overdrev, i Forbindelse med Gaardnedlæggelse eller paa anden Maade, betød kun lidt i Helhedsbilledet; sine Steder blev der ved Omdelinger frataget Husmændene Jord. Naar Husmænd lejede Ager og Eng af en Gaardmand eller delvis lønnedes med at nyde Udbytte af hans Jord, var denne Fremgangsmaade ikke efter Loven og havde i hvert Fald ikke Godsejerens aabenlyse Bifald, selv om den blev taalt. At Husdyrbrug var et nødvendigt Eksistensgrundlag for de fleste Husmandsfamilier, bestred kun de færreste, men vi har allerede set, hvorledes adskillige ønskede at sætte bestemte og ret snævre Grænser for Husmænds Ret til Kreaturhold¹⁹⁸. Den stærke Tilvækst i Husmandsstanden og den mange Steder trykkende Mangel paa Græsning maatte ganske naturligt skabe Vanskeligheder, der skærpedes i særlig Grad, da Udskiftning kom paa Dagsordenen.

¹⁹⁸ Se ovenfor S. 199 og 202 f.

Blev Husmændenes Græsningsrettigheder ikke sikret engang for alle ved selve Udskiftningen, var der Fare for, at de i al Fremtid vilde blive afhængige af Gaardmændene, ved Arvefæstes Indførelse endog af den enkelte Bruger, ikke af Fællesskabet. Derved kunde Husmændene komme i en Tvangssituation, saa at de kun vilde blive i Stand til at sikre sig Græsning til deres Kreaturer ved at arbejde for Bønderne paa Vilkaar, som deres Arbejdsgivere dikterede. Dette Problem forelaa dog i de fleste Egne først i 1780'erne og dets Løsning var forbeholdt den store Reformtid.

Haandværk. Landbrugets Haandværkerstand udgjorde mod Slutningen af Stavnsbaandstiden en lignende Procentdel af Husmandsstanden som i Aarhundredets Begyndelse. Efter Folketællingen 1787 tilhørte paa Sjælland-Møen 15.169 Personer Haandværkergruppen, 60.711 Husmands-, Indsieder- og Daglejergupperne (heraf 3.579 Fiskere) og 6.666 en Fattiggruppe¹⁹⁹. Haandværkerkernes Husstande talte gennemgaaende flere Medlemmer end andre Husmænds, idet mange Haandværkere ikke blot havde Svende eller Læredrenge, men ogsaa holdt Pige. Stavnsbaandet gav Godsejerne større Magt til at regulere Haandværkerkernes Forhold. Det betød en Hemning af Tilgangen til Byernes Haandværkerlav²⁰⁰ og strengere Iagttagelse af Haandværkerkernes Forpligtelse til at vende tilbage til Godset efter endt Læretid. Haandværkermestre i Byerne maatte tigge om Læredrenge og forpligte sig til at aflevere dem paa deres Husbonds Gods efter endt Læretid, hvor de undertiden endog paatog sig Haandværk, som Loven forbød paa Landet²⁰¹. Dog skal baade Haandværk og Husflid i de sjællandske Landdistrikter efter adskillige Opgivelser have staaet tilbage for andre Egnes. Der fandtes ikke som paa Fyn og i Jylland i næsten hvert Sogn Husmænd, der kunde bygge Huse, hedder det i en landøkonomisk Vejledning²⁰². Godsejerne holdt utvivlsomt paa de veluddannede Haandværkere, mens der fra andre Sider undertiden blev gjort gældende, at Husmænd i Almindelighed burde lære Haandværk, som Bønderne kunde have Nytte af, og som kunde være deres Tilflugt i Tider, hvor Bonden som Følge af lave Priser paa Landbrugsprodukter var tilbøjelig til at holde færre Landbrugsmedhjælpere²⁰³.

En Del Reskripter viser, at Regeringen søgte at værne Byerhvervene mod Konkurrence fra Landhaandværkerkernes Side, men der blev utvivlsomt ogsaa taget Hensyn til Landdistrikternes Interesser. Et Reskript af 1. Dec. 1736 indskærpede Danske Lovs Forbud mod at drive andet end de saakaldte Bondehaandværk paa Landet, men et nyt Reskript af 24. Maj 1737 tillod de »Købstadhaandværkere«, som paa dette Tidspunkt boede paa Landet, at forblive der. Vævere maatte som »Manufakturister« bo i Landdistrikterne og væve alle Slags Lærreder (Reskript af 10. Maj 1737). Derimod var det Træskomagere og Hjulmagere forbudt at nedsætte sig i Kongens Skove og Vildtbaner (Frd. af 26. Jan. 1733, § 24); en saa øjensynlig Fare for Skovhugst maatte ikke risikeres. Om nogen væsentlig Ændring i Haandværkerkernes Stilling i dette Tidsrum var der næppe Tale. Hvor der ikke var for mange af dem, kunde de føle sig langt mere

¹⁹⁹ Her efter Begtrup: Agerdyrknings Tilstand I, S. 10 (Tabel).

²⁰⁰ Se Alb. Olsens Fremstilling i »Scandia« VI, S. 63—82 (jfr. Sammes »Bybefolkningen i Danmark paa Merkantilismens Tid«, S. 85).

²⁰¹ Økon. Mag. V, S. 47 (Regimentsskriver Schelde).

²⁰² Kort Underretning om Agerdyrkning og andet, som henhører til Landvæsenet overalt i Danmark og især udi Sjælland og Fyn etc. (Kbh. 1757), S. 106 f.

²⁰³ Journal. Forslag etc. 1767—68, Nr. 452. — Økon. Mag. VII, S. 200.

betryggede end andre Husmænd. Mange Smede og Bygningshaandværkere havde deres væsentligste Indtægter paa Hovedgaardene (se nedenfor). Uundværlige var Smedene, hvad der kunde føre til Karle-Handeler Godser imellem. Saaledes fik en Ungkarl og Smedesvend fra Rosenlund (Rosendal) Gods i 1769 Enke og Hus i Baarse By paa Vordingborg Rytterdistrikt, med Tilladelse fra sit forrige Herskab, mod at en anden Karl blev afgivet til Rosenlund i hans Sted²⁰⁴. Adskillige Godser søgte at knytte Frimænd til sig som Haandværkere, undertiden vistnok i Forventning om, at ogsaa deres Børn vilde lære Haandværk. De allerfleste Haandværkere var som andre Husmænd personligt afhængige af Godsbesidderne, men deres økonomiske Velfærd beroede i højere Grad paa de Beskæftigelsesmuligheder, Gaardbrugerne gav dem.

Skifteprotokollerne viser, at Haandværkerne gennemgaaende var den mest velstillede Del af Husmandsklassen²⁰⁵. De havde ofte betydelige Tilgodehavender hos Herskab, Bønder og andre; mange af dem kunde yde andre Husmænd ret betydelige Laan. Navnlig for Smedenes Vedkommende kan der konstateres betydelige Aarsindtægter. Paa Næsbyholm-Bavelse lønnedes Smeden 1772 med 40 Rdl.²⁰⁶, mens Smeden ved Knabstrup Hovedgaard i 1742 havde en Aarsløn paa 44 Rdl.; samtidig skyldte en Møller ham 9 Rdl. for 1½ Aars Arbejde²⁰⁷. Paa sidstnævnte Gods havde Smeden i Vendet Akkord med Bønderne i de nærliggende Landsbyer om Arbejdet i 1788—89: i Vendet skulde Gaardmændene yde 6 Mk. hver, i Dramstrup 8, i Nøkkentved 12 og i Krøgerup 14, mens en enkelt større Gaard skulde svare 8 Mk., ½ Td. Havre og en Skp. Ærter eller ialt 17 Mk.²⁰⁸. Mere almindeligt var det utvivlsomt, at Smedene lønnedes med Korn. Paa Næsbyholm—Bavelse var Smedelønnen midt i Aarhundredet ½ Td. Rug og ½ Td. Byg pr. Gaard; Pengevurderingen svinger mellem 5 Mk. og 2 Rdl.²⁰⁹. Smedene paa dette Godsomraade var særdeles velhavende, men selv med mindre »Smedekorn« pr. Gaard vilde de fleste sjællandske Smede komme op paa en Snes Tønder Korn; da mange af dem var Jordbrugere, kunde Udbyttet ofte forøges betydeligt. Murmestrene, der vistnok i de færreste Tilfælde var af Bondestand, kunde paa Hovedgaardene opnaa større Indtægter end Smedene, paa Løvenborg saaledes 1753—54 i Aarsløn 60 Rdl., paa Vognserup 50²¹⁰, men havde Adgang til yderligere Fortjeneste. De fleste Haandværkere fik Betaling efter Arbejdskvantum, Tømrere og Tækkere saaledes pr. Bygningsfag, mens Dagløn var sjældnere. Paa Sorø Gods opnaaede Tømrerne i Regelen 48 (sjældnere 56 el. kun 40) Sk. pr. Fag Stuehus, 40 pr. Fag Udhus, Tækkerne 16—20, i Slutningen af Stavnsbaandstiden dog 24 Sk. pr. Fag, mens deres Dagløn (for at bøde Tag o. l.) synes at have holdt sig paa 16 Sk., som det ogsaa var Tilfældet paa andre Godser²¹¹. Løvenborg og Vognserup Godsregnskaber viser, hvorledes Bygningshaandværkernes Indtægter langt oversteg Skov- og Jordarbejdernes. Bortset fra ca. 620 Rdl. i Haandværkerløn, der skyld-

²⁰⁴ Vordingborg Fp. 10. Juli 1769.

²⁰⁵ Se nedenfor S. 267 f.

²⁰⁶ Næsbyholm Skp. 11. Maj 1772 (Nr. 175, Forpagterbo).

²⁰⁷ Knabstrup Skp. 12. Juni 1742 (Knabstrup Smedehus).

²⁰⁸ Knabstrup Skp. (1719—93). S. 338.

²⁰⁹ Næsbyholm Skp. 14. Okt. 1743, 25. Sept. 1747, 25. Sept. 1750 og 21. Jan. 1751.

²¹⁰ Regnskaber i Løvenborg Godsarkiv. LA.

²¹¹ Sorø Akademis Godsarkiv: Regnskabsjournal 1737—40, samt Bilag til Godsregnskaber 1761—1805. Selsø Godsregnskaber 1755—99. Løvenborg og Vognserup Godsregnskaber 1753—1805. LA.

tes Nyopførelser paa Hovedgaardene, fordelte Haandværker- og Haandlanger-, samt Skov- og Landarbejderfortjeneste paa de to Godser i Regnskabsaaret 1753—54 sig som følger:

	Ved Hovedgaardene		Paa Bøndergodset		Ialt	
	Rdl.	Sk.	Rdl.	Sk.	Rdl.	Sk.
Murere og Kalkslagere	45	41*	34	92	80	37
Tømrere og Tækkere	24	91	130	50	155	45
Grovsmede**	10	62	25	77	36	43
Brolæggere	15	12	12	12	27	24
Savskærere	54	76			54	76
Gærdesætning, Jordarbejder m. m.	49	84	6	88	56	76
	200	78***	210	31	411	13

* Hvortil kommer den ovenanførte faste Løn for Muretræne.

** Klejnsmedearbejdet besørgedes af en Holbæk-Haandværker.

*** I Regnskabsaaret 1780—81 tjente Murerne 131 Rdl. 4 Mk., Tømrerne 46 Rdl. 3 Mk., Savskærerne 46 Rdl. 1 Mk., mens der til Gærdesætning og Markarbejder udlagdes 63 Rdl. 41 Sk. For Bøndergodsets Vedkommende var der en Stigning.

Paa et Godsomraade med godt 150 Gaardbrugere og lidt færre Fæstehusmænd vilde 8—10 Bygningshaandværkere være i Stand til at leve væsentlig af de Indtægter, der tilfaldt dem fra Godsets Kasse, mens dette kun var Tilfældet med 3 à 4 Skov- og Landarbejdere. Murerne fandt hovedsagelig Arbejde og Fortjeneste ved selve Hovedgaardene. Ved Husopførelser paa de nævnte Godser androg Arbejdslønnen i Regelen 40—50 % af Omkostningerne²¹². Hertil kom Smaa-reparationer, som Bønderne i Ny og Næ lod udføre for egen Regning.

Tør man saaledes fastslaa, at Flertallet af Bygningshaandværkerne paa Landet direkte eller indirekte levede af at arbejde for Bønderne, gjaldt dette naturligvis i endnu højere Grad andre Haandværkere. For hver Hovedgaard med 12—15 Funktionærer var der henimod 200 Bondefamilier og en halv Snes Familier udenfor Bondestand. Enkelte Vævere (Væversker), Skræddere, Skomagere, Bødkere og maaske især Sadelmagere kunde vel finde det meste af deres Udkomme ved at arbejde for Godsejere, Forpagtere, Hollændere, Præster, Degne og Møllere, men det store Flertal af Landhaandværkere havde deres Næring hos Bønderne. Skifteprotokollerne viser, at de Beboere, der ikke var af Bondestand, havde deres største Forbrug i Købstæderne, mens Bønderne i Regelen skyldte mere til Landsbyhaandværkere end til Byernes Erhvervsdrivende. Haandværkerudgifterne maa i hvert Fald efter 1760 anslaaes til 5—6 Rdl. pr. Bondegaard. Husmandsbefolkningens, Tyendets og Ikke-Bønders Udgifter til Bondehaandværkere har sammenlagt næppe kunnet beløbe sig til meget mindre. Paa Løvenborg og Vognserup vilde man naa op paa mellem 1500 og 2000 Rdl. Haandværkerlønn; 30—40 Husmands- og Inderstfamilier (synderligt flere drev næppe Haandværk) kunde da have en Gennemsnits-Aarsindtægt paa ca. 50 Rdl., hvad der vilde svare til en Gennemsnitsdagløn af 1 Mk. i 300 Dage. Saa høj Dagløn opnaaede en almindelig Daglejer kun en lille Del af Aaret, og den gifte Landarbejder var vel mere end Haandværkeren udsat for Arbejds-løshedsperioder. Solid Velstand og virkelig Armod fandtes Side om Side indenfor Haandværkerstanden, Smede, Tømrere og Bødkere, sjældnere Skræddere og Skomagere kunde blive velstaaende (de færreste blev det!), men blandt de Tu-

²¹² Jfr. ovenfor S. 116.

sinder af Enligtstillede, især Kvinder, der væsentlig skulde ernære sig ved at væve, sy, spinde og binde, herskede der stor Fattigdom. Naar saa mange Kvinder dog satte sig hen for at leve af »Haandarbejde« — hvis de ikke foretrak at søge til Byerne —, maa det ses i Forbindelse med den yderst lave Pigeløn (næppe 2 Sk. pr. Dag foruden Kosten) som Følge af, at der i de fleste Landdistrikter var rigeligt med kvindelig Arbejdskraft.

Jordbrug. Det selvstændige Jordbrug betød fremdeles kun lidt for de sjællandske Husmænd. Efterretningerne om *Fæstere med mindre end 1 Td. Hartkorn* (1771)²¹³ er ganske vist ufuldstændige, for saa vidt som de sine Steder kun omfatter Huse med et nogenlunde betydeligt Jordtilliggende, ikke alle Hartkornshuse²¹⁴; ofte hedder det dog, at Efterretningerne er »rigtigt extraheret af Jordebøger og Fæstebreve«. Men hvor smaat det stod til, ses allerede af Tallene fra nogle Storgodser: Bistrup 9 af ca. 300 Huse, Sorø Akademi's Gods 7 af 276, Universitetets Gods ingen, Ledreborg Grevskab 4 af ca. 200, Herlufsholm 2, Grevskabet Bregentved dog 27 af ca. 300 og Vallø 32 af ca. 200, Svenstrup 26 af 163. Det højeste Tal mønstrede Frederiksborg og Kronborg Amter (Krongodset, samt Krogerup og Frederiksværk Godser) med 311 Smaabrugere blandt o. 2000 Fæstehusmænd. Af de mindre Godser havde følgende et forholdsvis stort Antal Huse med Jord²¹⁵: Sparresholm 17 (ialt 63 Fæstehuse), Rosendal 21 (73 F.), Jungshoved 11 (46), Dyrehovedgaard 9 (41), Borreby 16 (72), Gunderslevholm 12 (56), Hørbygaard 13 (66).

Maaske var Antallet af Huse med Jord o. 1770 nogenlunde det samme som paa Landmaalingens Tid, men den relative Tilbagegang var stor. Paa Svenstrup havde i 1682 33 af ca. 85 Huse matrikuleret Jord, 1751 kun 24 af 114, 1763 25 af 128 og 1771 26 (6 i Roskilde, 20 i Ringsted—Sorø Amter) af 153²¹⁶. De Bestræbelser, der i den senere Stavnsbaandstid førte til en begyndende Ændring i dette Forhold, vil blive omtalt i et følgende Afsnit. Omkring 1770, da Tanken om Fællesskabets fuldstændige Ophævelse endnu var langt fra sin Virkeliggørelse, var kun de færreste Godsejere stemt for en betydelig Forøgelse af Smaabrugenes Antal. De fleste mente, at Gaardbrugerne derved vilde blive mindre hoveridygtige og at Fæstehusmændene med Jord vilde ophøre med at være Daglejere hos Bønderne. En af de faa, der tænkte anderledes, var Holger Rosenkrantz, der havde overladt en Del af Baroniet Rosenlunds Jorder til 20 af Godsets Gaardmænd og Husmænd²¹⁷. Nedlæggelsen af mindre Brug ramte ikke blot Smaagaarde, men ogsaa en Del Husmandsbrug. Derimod opstod der en Del nye *Vængebrug* og navnlig *Smaabrug paa Overdrevene*. Disse sidste var ofte de bedste. Amtmand C. Juel, Sorø og Ringsted Amter, vilde hævde, at Overdrevene ved Dyrkning undertiden kunde give 10-dobbelt mod andre Marker²¹⁸. 2 Husmænd paa Mosebølle Overdrev havde Part i Mølløvænget

²¹³ Se ovenfor S. 121 f.

²¹⁴ Eksempelvis kan nævnes, at Basnæs-Indberetningen 1771 kun nævner 2, Jordebogen 1757 (Basnæs GA.) derimod 7 Huse med Jord.

²¹⁵ Anf. Indberetninger, samt Hoverireglementer i Henh. t. Frd. af 6. Maj 1769. RA.

²¹⁶ Wedell-Neergaard: Svenstrup, S. 93 og 130, samt de anførte Efterretninger og Hoverireglementerne.

²¹⁷ Ldv. K. 1767—73. Dokumentfortegnelser, Diverse Forhandling og Ekspedition vedkommende etc. 12. Stemmanniana (Div. Optegnelser og Kopier til Efterretning).

²¹⁸ Ldv. K. 1757—60. Indkomne Betænkninger over Spørgsmaal til Landvæsenets Fremtarv og Nytte i Henh. t. Kommissionens Cirk. af 3. Dec. 1757. A. Sjælland. VIII, 1.

(under Lindersvold), hvor der dyrkedes Boghvede²¹⁰. Fra Bregentved berettes, at 3 Beboere i Kanderødhus havde Indhegninger; en af dem laa dog tillige i Fællesskab, og det samme gjaldt en af de 4 Husmænd i Nyhuse. (Overdrevshuse), der iøvrigt havde Overdrevsvænget og Skrædervænget i Brug. Trundhjemshusenes 5 Beboere havde derimod Fællesskab, men en af dem havde desuden et Vænge indhegnet for sig selv, samt et Stykke Kirkejord²²⁰. Vanskeligheden ved at faa Jord maatte medføre, at adskillige Husmænd som den sidstnævnte ad flere Veje skaffede sig et nogenlunde betydeligt Areal. Overdrevsjorden skulde synes lettest opnaelig, men ogsaa her var Fællesskabet ofte en Hindring. En Husmand i Kagerup, Maarum Sogn, havde i 1771 købt ca. 3 Tdr. Land delvis træbevokset Overdrevsjord i Grib Skov for den billige Pris af 20 Sldr. Det viste sig imidlertid, at Sælgeren, Skovfoged Jørgen Griis, ikke havde Part i Overdrevet; han idømtes en forholdsvis lempelig Straf, og Husmanden maatte straks udlægge Jorden, mens det blev hans egen Sag at kræve sine Penge tilbage²²¹. Som ogsaa Husmændenes Kamp for at sikre sig Jord eller dog Græsningsret ved Udskiftningerne snart skulde vise, var Forstvæsenet uvilligt til at give Slip paa Arealer i Skovdistrikterne, selv om Hensynet til Husmænds Tarv syntes at fordre det.

Mange Husmænd med umatrikuleret Jord (Vænger i Skov eller paa Overdrev, Gaardstomter eller større Kaalhaver) havde utvivlsomt mere værdifulde Smaabrug, end adskillige Husfæstere med matrikuleret Jord. Fæstebrevene giver forholdsvis sjælden Oplysninger om Arealets Størrelse. Paa Kronborg Ryttergods bortfæstedes i 1781—82 9 Huse med Jord (af ialt 73 Husfæster). Kun ved 2 omtales Hartkorn, henholdsvis 5 og 4 Skpr. (paa det sidste tillige 2 Frugttræer), desuden omtales et Vænge med 2 Tdr. Udsæd (Hald Kirkehus), et andet uangivet, Aggerbo Skovhus med 2 Skpr. Udsæd, samt 4 andre Huse med henholdsvis 55, 84, 120 og 4650 Kvadratfavne Jord (det sidste paa Grønholt Overdrev).

Hvorledes et mindre Vænge blev udnyttet, fremgaar bl. a. af et Fæstebrev for et af Maarum Tinghuse (2. Maj 1754). Udsæden var her 2 Skp. Rug, 1 Skp. Byg og 8 Kvadratfavne Kaaljord. Udbyttet stod næppe i ligefremt Forhold til Arealets Størrelse og Jordens Godhed, idet Husmanden vel i Regelen kun formaaede at gøde et Par Skp. Land godt, men gennemgaaende har Husmænd og Inderster, der holdt Kreaturer, utvivlsomt haft større Foldudbytte end Gaardbrugerne, der kun havde Gødning til en lille Del af deres Marker. Til Gengæld var Husmandens Jordafgift forholdsvis større end Gaardmandens Landgilde. Og Jordens Behandling var ingenlunde billig for den Husbeboer, der ikke selv havde Heste eller Redskaber. Paa Krogerup Gods tog en Gaardmand i 1748 8 Mk. for at pløje, saa og harve til 1 Td. Rug, paa Knabstrup 11. Nov. 1755 og 16. Nov. 1757 12 Sk. pr. Skp., det samme pr. Skp. Byg 24. Maj 1756 og 26. Maj 1758, men tidligere paa Foraaret (13. Apr. 1756 og 6. Apr. 1758) dog kun 8 Sk.; paa Aggersvold betalte en Skrædder i Høed, hvis Udsæd var 2 Skp. Rug, 4 Mk. for Udsæden og 2 Mk. i Pløjeløn²²². Var der yderligere Tale om Tiende, kunde der medgaa et Par Fold til Dækning af de til Jordbruget knyttede Udgifter. Dog bør det ikke glemmes, at de fleste Husmænd var i Stand til at yde Gangdage for Pløjedage hos Gaardmændene. Den bedst mulige Udnyttelse af Gødningen var for den

²¹⁰ Indkomne Betænkninger. A. X, 18.

²²⁰ Anf. Betænkninger. A. XII, 1.

²²¹ Rtk. Skov og Jagtvæsen. Pakkesager Gruppe 8, Nr. 31: Om Overdrev og andre forhen skovbevoksede Steder 1763—76, Læg 1771 11. Juni.

²²² Krogerup Skp. 14. Dec. 1748 (»Fiskerboden«). Knabstrup Skp. 28. Juli 1764 (Indsiederbo i Vendet). Aggersvold Skp. 22. Maj 1782 (der blev gjort Krav paa 1 Rdl. ialt). Man bemærker de sene Sædetider!

kvægejende Husmand et væsentligt Moment, og mangen Gaardmand var utvivlsomt interesseret i at saa til Halvs med Husmanden for at faa en lille Del af sin Jord bedre gødet²²³. Man møder dog ogsaa den Paastand, at den til Hus- og Bolsmand bortlejede Jord blev »for hardt udarbejdet« og ikke gødet tilstrækkeligt²²⁴.

I et følgende Afsnit vil vi undersøge, hvilke Fordele Husmændene opnaaede ved at leje Jord eller saa til Halvs med Gaardbrugerne; en væsentlig Del af Landarbejdernes Indtægter beroede paa saadanne Aftaler. Af Smaabrugene kunde de færreste blot nogenlunde ernære en Familie. Betegnende nok var Indehaverne for en stor Del Haandværkere, navnlig Smede, for hvem Jordbruget kun var et Bierhverv. De sjællandske Husmandsbrugs Betydning maa bl. a. søges i, at de fritog en Del Smaaahaandværkere fra at gaa paa Dagleje.

Kreaturholdets Størrelse. I Perioden 1700—20 var der sket en væsentlig Forøgelse af sjællandske Bønders Hesteantal, delvis paa Kvægavlens Bekostning²²⁵. Denne Forskydning blev næppe fortsat i Tidsrummet indtil Kvægpesten 1745. Priserne paa animalske Produkter hævdede sig langt bedre end Kornpriserne²²⁶, saaledes at en Udvidelse af Smør- og Kødproduktionen maatte være i Bøndernes Interesse. En omfattende Undersøgelse af Skifteprotokollernes Kreaturangivelser vil sikkert kunne fastslaa, hvorvidt Bondebruget lige saa vel som Hovedgaardene magtede en saadan Produktionsudvidelse. Vidnesbyrd om Fremgang foreligger. Synsforretninger for Virum og Bagsværd Byer 1714 og 1735 (22 Gaarde, bortset fra 5 nyoprettede paa Hovedgaardsmarkerne) viser kun Stilstand for Faareholdets Vedkommende: Heste henholdsvis 124 og 176, Stude 34 og 46, Køer 60 og 82, Ungkreaturer 40 og 64, Faar 179 og 177, Svin (i 1714) 168²²⁷.

En Del Synsforretninger fra det sidste Tiaar før Kvægpesten giver dog lige saa lidt som spredte Optællinger fra Skifteprotokollerne noget fast Holdepunkt for Antagelsen af en almindelig Opgang. Det sædvanlige Hesteantal var 8—9, hvor Studeholdet var betydeligst (især paa Krongodset) undertiden lidt mindre. Af Kvæg havde en Bondegaard oftest kun 6—7 Stykker paa Proprietærgodset, 8—9 paa Krongodset, mens Gennemsnitsantallet af Faar var ca. 10, af Svin noget lignende²²⁸. Specifikationer over Tabene ved Kvægpesten 1745—46 viser paa nogle Godser over en halv Snes døde Kreaturer pr. Bondegaard, men disse Opgørelser er iøvrigt næppe særlig nøjagtige²²⁹. Kvægpesten hærgede værst i Perioden 1745—51, men kom igen omkring 1760 og atter omkring 1770. Paa Gisselfeld, hvor Tabene baade i 1. og 2. Periode (1756—64) langt oversteg

²²³ Se nedenfor S. 237.

²²⁴ Journal. Forslag etc. 1767—68, Nr. 451.

²²⁵ Se ovenfor S. 161 f.

²²⁶ Falbe-Hansen: Stavnsbaandsløsningen etc. I, S. 9 f.

²²⁷ Dokumenter vedk. Enkedronning Charlotte Amalies Jordegods i Sjælland 1699—1714. — Beskrivelse i Pk. Dokumenter vedk. Frederiksdal, Dronninggaard og Sorgenfri 1735—61. RA.

²²⁸ Synsforretning fra Frederiksdal og Dronninggaard 1735 (ovenanførte Pkr. i RA), Tølløse og Søgaard 1735, Birkholm 1737, (henholdsvis Tølløsegaards og Løvenborg Godsarkiv. LA.) samt Svanholm og Overbjerg 1745 (Sager vedk. Svanholm og Overbjerg. 1745. RA.). Skifteprotokoller fra Ryttergods i Kronborg og Vordingborg Amter.

²²⁹ Rtk. Efterretninger ang. Kvægsygen i Sjællands Stift. — Da de fleste amtsvise Tabsangivelser omfatter baade Hovedgaard og Bøndergods, kan Opgørelserne bedst foretages paa Bøndergods beliggende i et andet Amt end Hovedgården. Men da det ofte drejer sig om hoverifrit Strøgods, kan det ikke overraske at træffe større Kreaturbesætninger her. Det maa ogsaa erindres, at Husmændenes Tab var iberegne, jfr. nedenfor.

Godsets normale Kreaturhold, forvandt man først Tabene i 1780'erne²³⁰, og bedre stod det næppe til de fleste Steder. Endnu Hoverireglementerne fra Begyndelsen af 1790'erne, som Begtrup har benyttet, viser kun en svag Bedring. Før 1745 synes Bønderne gennemgaaende at have haft netop halvt saa mange Køer, Tyre og Stude som Heste (Føl ikke iberegnet); Begtrup anfører fra 49 sjællandske Godser 15.725 »Heste, der kan trække«, 7.284 Køer og Tyre samt 1116 Stude²³¹. Sammenlignet med Opgivelser fra 1735—45 kan der øjnes en Opgang fra ca. 3 til 3½ Ko pr. Gaard; Tællingen af Hornkvæg 1774 gav i hele Landet 246.000 eller kun godt 4 pr. Gaardbrug²³². Da Hovedgaardes og Præstegaardes Kontingent næppe kan sættes til mindre end ⅓ af Helheden, og de sjællandske Bønders Kreaturhold gennemgaaende var mindre end Jydernes, skulde Stillingen i 1774 imidlertid have været betydeligt ringere end før 1745, og Opgangen fra Slutningen af Stavnsbaandstiden derfor særdeles mærkbar.

Om Fæstehusmænds Kreaturhold tier en Del af Synsforretningerne, og Skifteprotokollerne omfatter de færreste Steder samtlige Husmands- og Inderstboer gennem en længere Periode²³³. Alligevel er her et Materiale af betydelig Værdi til Belysning af Tids- og Godsforskelligheder. Nogle Eksempler fra Synsforretninger før og efter 1745 (Tallene i Parentes angiver Godsernes samlede Antal Fæstehusmænd)²³⁴:

Hmd.	Godser	Aar	Heste	Køer	Ungnød	Faar	Svin
65 (88)	Tølløse og Søgaard	1735	6	41	4	283	18
63 (84)	Jægerspris I	1740	36	40	5	288	24
69 (77)	Næsbyholm—Bavelse	1751	8	12*	5	501**	20
58 (71)	Frederiksværk	ca. 1765	5	29	3	243	3
81 (97)	Jægerspris II	1773	53	29	27	392	53

* 1 Lejekvie.

** 28 Lejefaar.

80—90 % af Fæstehusmændene holdt Kreaturer, men kun et Mindretal havde Heste og Køer. Ser man bort fra en Snes »Skovboliger«, der i 1744 havde 32 Heste og Føl, 30 Køer og Kvier, 1773 49 Heste, 40 Køer og Ungkreaturer, danner Jægerspris ingen Undtagelse. Heste træffer man praktisk talt kun hos Smede, hos Husmænd med betydeligt Hartkorn og hos en Del Husbeboere i Skovegne, der ligeledes havde Betingelser for at skaffe Foder til deres Heste og erhvervsmæssig Interesse i at holde dem. Mange nordsjællandske Husmænd transporterede Brænde eller Trækul til Hovedstaden; paa Hørsholm Gods havde i 1778 261 Husmænd og Inderster (med 14 Tdr. Hrtk.) 242 Heste, 239 Stk. Kvæg, 756 Faar og 352 Svin og Grise²³⁵. Men som Helhed synes Husmænds Hestehold langt ubetydeligere end efter Ekstraskattemandtallernes Oplysninger fra o. 1680 og Skifteprotokollernes fra Perioden ca. 1680—1720²³⁶. Hoveriet krævede stort Hesteopbud hos Hovbønderne, men baade i Stavnsbaands- og

²³⁰ Efterretningerne ang. Kvægsygen i Sjællands Stift. Rasmussen: Gisselfeld, S. 219 og 235—37.

²³¹ Begtrup: Agerdyrkingens Tilstand I, Tabel 1 (S. 71).

²³² Falbe-Hansen, anf. Værk I, S. 96.

²³³ Se nedenfor om Formue og Gæld, S. 265.

²³⁴ Synsforretninger i de respektive Godsarkiver; Frederiksværk (hvor Synsforretningen dog ikke omfatter hele Godset) under Frederiksborg Amtsstuearkiv. LA.

²³⁵ Christensen Hørsholm: Hørsholms Hist., S. 176, Noten.

²³⁶ Se ovenfor S. 163.

Reformtiden ansaa Godsejerne det for uheldigt, at Husmænd holdt Heste. Noget gunstigere stillede det sig med Kvægholdet, selv om Antallet af Husmænd med Kvæg var i relativ Nedgang. Paa de ovenanførte Godser (Tabellen) ejede kun ca. 35 % af Fæstehusmændene Køer eller Kvier, mens dobbelt saa mange holdt Faar, 4 à 5 pr. Husbeboer, bortset fra Næsbyholm, hvor Husmændene, uden Tvivl som Følge af Kvægsygens Ødelæggelser, har udvidet Faareholdet til gennemsnitligt 7 Faar pr. Mand; Skifteprotokoller fra det følgende Tiaar viser dog, at Hornkvæg atter blev almindeligere i Husmandsboer. Paa Gisselfeld havde Husmænd i 1755 ca. 150 Køer og Ungkvæg mod Gaardbeboernes ca. 950²³⁷.

Skifteforretninger fra 10 sjællandske Godser i Perioden 1740—44, 1760—64 og 1780—84²³⁸, bekræfter i det væsentligste dette Billede. Et fuldt paalideligt Gennemsnitsresultat fremkommer dog ikke; alt for mange Smaaboer blev ikke vurderet, men paa den anden Side maa det formodes, at Dødsboerne ofte viser *noget* fattigere Forhold, end de paagældende Husmænd og Inderster deres længste Tid havde levet under. Gæs og Høns har de fleste Husmænd, mens Heste og Svin sjældent forekommer. Her skal kun gives en Oversigt over det Kreaturhold, der betød noget:

	Boer (ialt)	Køer	Kvier	Faar	Lam*
I. 1740—44	43 (73)	39	5	164	43
II. 1760—64	73 (141)	37	4	257	59
III. 1780—84	59 (117)	41	9	185	30
	175 (331)	117	18	606	132

* Tallet er dog her ufuldstændigt, ofte angives kun, at der findes Lam.

I en 40-aarig Periode, hvor Husmandsbefolkningen i det mindste 1½-dobledes, var dens Kreaturhold kun i svag Stigning; blandt de anførte Boer var Antallet af Husmænd med Hornkvæg i de tre Perioder henholdsvis 33, 32 og 30. Efter 1760 synes kun ca. Halvdelen af Husmandsfamilierne at have holdt Faar. Dette gjaldt fortrinsvis de Godser, hvor Smaaboer forekom i stort Tal. Supplerer man Billedet med Oplysninger fra Krongodsernes Skifteprotokoller (hvor dog Specifikationer oftere mangler), tegner det sig lysere i visse nord- og sydsjællandske Egne (Skovhuse!), men næppe som Helhed. Paa Frederiksborg Ryttergods var der saaledes 1741—42 i 28 (af 46) Boer 10 Køer og Kvier, 87 Faar og Lam, i 1760—61 i 47 (af 107) henholdsvis 16 og 198.

Sammenlignet med Gaardmændenes Kreaturhold var Husmændenes yderst beskedent. Regner man, som det ofte var Tilfældet ved Græsarealets Hovedlægning, »fuldt Høved«: 1 Hest = 1 Ko = 1 Ungkreatur = 4 Faar = 4 Svin, kan et Gaardbrug højst sættes til 20 Høveder (8 H., 6 K. og U., 12 F. og 12 S.). Omkring 1770 havde de ca. 13.500 Gaarde højt regnet 270.000 Høveders Græsning. Det her benyttede Materiale giver Grund til at antage, at kun ca. 10.000 af over 19.000 Husmænd holdt Kreaturer, gennemsnitlig højst 2 Høveder hver. Og dette betød endda ikke 7—8 % Andel i Fællesgræsningen, idet en ret betydelig Del af Husmandskreaturerne græssede paa Hovedgaardstakst. Naar Husmændenes Græsningsret gav Anledning til Strid, skyldtes det især Fordelingsvanskeligheder i Landsbyer med mange Husmænd og ringe Overdrevsgræsning.

²³⁷ Rasmussen: Gisselfeld, S. 219.

²³⁸ Se nedenfor S. 264 ff.

Havde samtidig enkelte Lodsejere langt flere Husmænd end andre, var her en varig Kilde til Utilfredshed.

Græsning og Foder. Reguleringsbestræbelser. De bedste Betingelser for Kreaturhold havde Husmænd med betydeligt Hartkorn og dermed følgende Græsningsret til Vangen, samt Husbeboere med Græsning paa Hovedgaardens Ene-mærker. Til de sidste hørte ikke blot Skovfogder og faste Funktionærer, men ogsaa Husmænd med mere begrænsede Forpligtelser paa Hovedgaardene (Opsyn med Led og Vange, Vedligeholdelse af Grøfter og Gærder m. v.). I Jordebøger, Godsregnskaber, Forpagtningskontrakter, Auktionskonditioner og Fæstebreve findes mange Eksempler paa, at Husfæstere har erhvervet Græsningsret. Paa Aggersvold havde 4 Husmænd paa Hovedgaardstakst fri Græsning for en Ko eller 5 Faar²³⁰. Sammesteds fik nogle Husmænd en Del af den nedlagte Landsby Dønnerups Marker i Fæste²⁴⁰. Tilsvarende Forhold møder man paa Aagaard Gods, hvor 4 Husmænd ligeledes havde Græsning til hver 1 Ko, mens samtidig en Del Husmænd i Skoven efter Kontrakt havde faaet en Andel af denne, Overdrevet kaldet, der i Auktionsindbydelsen var ansat til 60 Høveders Græsning (»som dog kuns løselig anføres«)²⁴¹.

Hartkornshuse synes undertiden at have haft en næsten konstant Kreaturbesætning i Lighed med Gaardene, naar disse var ved Magt. I Kirke Eskilstrup, Aastrup Gods. blev et Hus med 6 Skp. Hrtk. i 1734 og atter i 1741 bortfæstet med en Besætning paa 4 Heste, 1 Ko, 4 Faar og 3 Svin²⁴². En Regulering efter Hartkorn møder man dog snarere som et Ønske fra visse Sider end som en Realitet. Amtsforvalteren paa Hørsholm foreslog i 1736, at Husmænd med under 1 Skp. Hartkorn (det store Flertal) kun maatte holde 1 Ko og 4—5 Faar, Inderster 3—4 Faar²⁴³. Det sidste søgte man at praktisere, men en Snes Aar senere kunde Amtsforvalter Ulstrup overfor den første Landvæsenskommission besvære sig over, at Husmænd med lidet eller intet Hartkorn, ja, endog Indsiddere holdt Kreaturer i Mængde, »ofte lige saa mange som en Gaardmand«. Navnlig Husmænds Hestehold og Leje af Ager og Engbund maatte anses for højst skadelig for Bønderne, der dog maatte svare til Hartkornsudgifterne. »Det var til Landmandens store Nytte, at der blev fastsat og reguleret, hvad Livvare Husmænd, Indsiddere og deslige Folk paa Landet maatte have«. 3 à 4 Husmænd med en Del Hartkorn kunde vel slaa sig sammen om at holde 1 à 2 Par Heste, men andre Husmænd og Inderster skulde have nok i een Ko eller nogle faa Faar²⁴⁴.

Hensigten blev ikke naaet. Der kom ingen Landsanordning om Husmændenes Græsningsret, og paa Hørsholm havde de som ovenfor nævnt endnu 1778 gennemsnitligt ca. 3 Høveder. Men Ulstrups Erklæring var et af mange tidstypiske Angreb paa Husmændenes Græsningsret. Der blæste en Reformvind: Landbruget skulde ophjælpes, Bøndernes Vilkaar forbedres, Fællesskabets Ophævelse var Løsenet. Men hvad enten Godsstyrerne var ivrige eller moderate Tilhængere af denne Hovedreform, risikerede Husmændene at blive Syndebuk. Deres Krea-

²³⁰ Aggersvold Skp., Forpagtningskontrakt af 22. Okt. 1722, § 1. Jordebog o. 1736. K.B.

²⁴⁰ Aggersvold Skp., Forpagtningskontrakt af 10. Aug. 1725, § 1.

²⁴¹ Jordebog og Auktionskonditioner fra Aggersvold 1761. K.B.

²⁴² Aastrup Fp. 3. Feb. 1734 og 2. Jan. 1741.

²⁴³ Hørsholms Historie, S. 174.

²⁴⁴ Ldv. K. 1757—60. Indkomne Betænkninger over Spørgsmaal til Landvæsenets Fremtarv og Nytte, i Henh. t. Cirk. af 3. Dec. 1757. A. VI, 2.

turhold blev med grove Overdrivelser fremstillet som en af Bondens ulideligste Byrder under det bestaaende Fællesskab og tillige som et af de Hensyn, der ikke burde hemme Udskiftningsarbejdet. Kravene om Formindskelse af Husmændenes Kreaturhold maa, som allerede nævnt, ses som et Led i Bestræbelser for at regulere Husmændenes Erhvervsvilkaar til Jordbesiddernes og Jordbrugernes Fordel²⁴⁵. *Hvor* stor Nedsættelsen skulde være, var der ikke Enighed om. Godsejere som Brink Seidlin, Eriksholm, og Svitzer, Aggersvold, vilde kun tillade Husmanden at holde 4—6 Faar og nogle Gæs, mens Paasche, Bøstrup, satte Grænsen ved det dobbelte: 1 Ko og 6 Faar²⁴⁶. Sidstnævnte Forslag vilde paa de fleste Godser kun genere et lille Mindretal af Husmænd. I Økonomisk Magasin møder man Forslag om Begrænsning til 1 Ko eller 4 Faar pr. Husmand og Forbud mod, at Inderster holdt Kreaturer²⁴⁷, ja, endog om Ophevelse af Græsningsretten for Husmænd, der ikke kunde anses som nyttige Arbejdere; kun for Almissemænd »burde ingen i Byen, uden at overtræde Christendoms Pligt, være sig enten Herremand, Præst, Degn eller Bonde, vægre sig ved at græsse slig en fattig Mands Ko etc. udi 8—14 Dage, . . . saa og at føde samme om Vinteren paa nogen Tid«²⁴⁸. En anden Indsender ønskede baade før og efter Udskiftningen Hensyntagen til, hvor mange Høveders frie Græsning Bolsmænd og Husmænd »af Arilds Tid« havde haft, ligesom jordløse Husmænd ogsaa burde kunne opnaa Græsning, om end mod forhøjet Betaling²⁴⁹. Et af de mest haardhændede Reguleringsforslag fremsattes af en Forstforvalter Iversen, K. Værløse: Heste, Køer eller Svin burde det være Husmænd og Inderster forbudt at holde, hvorimod 3 à 4 Faar og nogle Gæs maatte anses for nødvendige til deres Familiars Underhold; ogsaa Daglønnen burde reduceres, til Lettelse for Bønderne²⁵⁰.

I mere husmandsvenlige Betragtninger regnes sædvanligt 1 Ko og 4 Faar for en passende Husmandsbesætning²⁵¹, men ogsaa her møder man Ønsker om en vis Arbejdspligt for den græsningsnydende Husmand. O. D. Lütken, der ikke savnede Blik for Husmandsstandens Byrder og Behov, ønskede en Regulering af Husmænds og Indersters Græsningsret, men vistnok samtidig af Græsgælden²⁵².

Den faktiske Regulering. Vigtigere end disse teoretiske Drøftelser var de praktiske Bestræbelser for at regulere Husmændenes Kreaturhold. De foregik i Landsbysamfundene, hvor Gaardmændene — med eller uden Godsejerindblanding — traf deres Beslutninger, væsentlig ud fra økonomiske Bevæggrunde, der kunde variere efter Tid og Sted. Mangel paa Græsning, Ængstelse for at afgive for stor en Part af Græsningen til Landsbyernes jordløse Beboere, men ogsaa Gaardbrugernes Behov for Arbejdskraft var bestemmende for den faktiske Regulering, hvis Hovedresultat var, at Husmændenes Kreaturhold langt

²⁴⁵ Se ovenfor S. 200 ff.

²⁴⁶ Ldv. K. Indkomne Betænkninger etc. i Henh. t. Cirk. af 30. Apr. 1768: Kalundborg, Sæbygaard og Holbæk Amter, Bilag til Bøstrupgaard-Besvarelsen (3. Punkt).

²⁴⁷ Økon. Mag. II, S. 99.

²⁴⁸ Sammesteds VI, S. 451.

²⁴⁹ Smstds. V, S. 263 f.

²⁵⁰ Journal. Forslag etc. 1767—68, Nr. 505.

²⁵¹ Magasin for patriotiske Skribenter, 1771, Nr. 59. H. J. Birch: Statistiske og økonomiske Tanker (1786), S. 50. — Jfr. nedenfor S. 304.

²⁵² Journal. Forslag etc. 1767—68, Nr. 23 a.

fra forøgedes i samme Forhold som Antallet af Husmandsfamilier. Bymændene kunde regulere Tilgangen af Husmandskvæg paa flere Maader: ved en Høvedlægning, der begrænsede Husmændenes samlede Kontingent eller de enkelte Beboeres, ved Forbud mod visse Slags Kreaturer (der klagedes undertiden over Husmænds Heste- og Svinehold), samt ved Græsgældens Størrelse. Men hvad der end blev vedtaget paa Bystævne, maa det ikke overses, at Husmænd og Inderster kunde have Mulighed for at faa Kreaturer græsset hos den enkelte Gaardmand, der da indbrændte Kreaturerne med sit Mærke²⁵³. Af Folk udenfor Bondestand blev der foreslaaet Forbud mod dette og mod, at den ene Husmand overdrog sin Græsningsret til en anden. Dette kunde næppe være i den kvægfattige Bondes Interesse, han maatte som Regel have større Fordel af at lade sin Daglejer faa Græsning, end af at overdrage en Del af sin Græsningsret til andre, mere velstaaende Gaardmænd. Godsejerne havde undertiden et Medansvar for Gaardbrugernes Græsningsvanskeligheder, idet de ofte var tilbøjelige til fortrinsvis at opføre ny Huse i Landsbyer, hvor de kun havde faa Gaarde²⁵⁴.

Græsningsknapheden var naturligvis et væsentligt Moment, men alt andet lige kunde det se ud til, at Kreaturholdenes Gennemsnitsstørrelse aftog i samme Forhold som Husmændenes talmæssige Overvægt over Gaardmændene voksede. I 33 Landsbyer (i enkelte Tilfælde dog kun Landsbyparter) paa Godserne Tølløse og Søgaard, Næsbyholm—Bavelse, Jægerspris (1773) og Frederiksværk var Stillingen saaledes²⁵⁵:

	Hmd.	Besæt-	Gennemsnitl.
	ialt	ninger	Høvedantal pr. Besætn.
3 Landsbyer med mindst 50 % flere Hmd. end Gmd.	40	29	1,28
16 — — — 0—50 — — — — —	156	127	1,68
8 — — — indt. 50 - færre — — —	63	53	2,00
6 — — — 0. 50 — — — — —	20	19	1,82

Forholdsvis flere Husfæstere fik Græsning og gennemsnitligt flere Kreaturer græsset, hvor Gaardmændene var de mange, Husmændene de faa — et naturligt Forhold, som ikke tilsløres af de øvrige anførte Græsningsvilkaar. Med Inderster, der holdt Kreaturer, stillede Forholdet sig muligvis noget anderledes. Aftægtsfolk og gifte Landarbejdere i fast Tjeneste havde ofte Adgang til Græsning dér, hvor de boede eller tjente. Men naar Kravene om en betydelig Nedskæring af Husmændenes Kreaturhold fortrinsvis kom fra Godser, hvor Husfæsterne var i stort Overtal, var Baggrunden ikke den, at Husmændene her beslaglagde en stadig voksende Part af Fællesgræsningen. Tværtimod gik Udviklingen i Forvejen i den ønskede Retning, kun ikke saa hurtigt og velreguleret, som en Del Godsstyrere helst saa.

Græsgælden pr. Kreatur forhøjedes sandsynligvis mere, end Prisstigningen paa de animalske Produkter berettigede til, men Materialet er ikke saa omfat-

²⁵³ Jfr. Povl Hansen: Bidrag til det danske Landbrugs Historie, S. 24.

²⁵⁴ Anders Jyde (O. D. Lütken): Anmærkninger etc., S. 152. Jfr. Magasin for patriotiske Skribenter 1771, Nr. 44, II. Stk.: »Jo flere Lodsejere, jo flere Husmænd findes Byen beladt og belæst med, da enhver dér vil have og holde sine Husmænd, sit samlede Gods til Forskaanelse.« Jordebøger og Hoverireglementer viser dog, at det ikke gaar an at generalisere. Et andet Forhold virkede i modsat Retning: Godsejerne var næppe interesserede i, at deres Husmænd fortrinsvis kom til at arbejde for andre Godsers Gaardbrugere, jfr. ovenfor S. 202 (Brink Seidelins Forslag).

²⁵⁵ Opgørelsen omfatter ikke Skovhusene ved Jægerspris eller Strøgods med 1 à 2 Huse.

tende, at det med Sikkerhed kan siges, hvorvidt dette Forhold i væsentlig Grad har hemmet Husmændenes Kreaturhold. De forholdsvis talrige Græspenge-Restancer (Skifteprotokollerne) kunde tyde paa det. Betalingen for Græsning varierede dog overordentlig stærkt. Amtsforvalteren paa Hørsholm oplyser 1758, at der nogle Steder i Amtet kun betales 10 Sk. for en Ko, 2 for et Faar og 1 à 2 Sk. for en Gaas, andre Steder dog mere, »men paa omliggende Amter, hører jeg, at Taxten for slige Husmænds Kreaturer ulige højere er ansat, som og med Rette bør være«, tilføjer han²⁵⁶. Amtmand Løvenørn, Antvorskov og Korsør Amter, regnede med 1 Rdl. for 1½ Høveds Græsning²⁵⁷. Forholdet mellem de to for Husmændene vigtigste Husdyr, Ko og Faar, sættes snart til 4 : 1, snart 5 : 1. Efter Midten af Aarhundredet synes 3—4 Mk. pr. Ko det sædvanligste, men Græsningens Kvalitet eller andre lokale Forhold kunde bevirke langt højere Takster. Ved København var Græspengene i 1771 over 1 Rdl. pr. Ko, i Beldringe Hovedgaards Kohave noget lignende (7 Rdl. for 3 Heste og 3 Kvier)²⁵⁸. Ved en Række Taksationer fra nordsjællandske Skovegne i 1760'erne og 70'erne ligger Ansættelserne mellem 1½ og 4 Mk. pr. Høved, det første dog i Almindelighed kun for Eftergræsning; paa Holte Overdrev var Græsgælden 2 à 3 Mk., men i Vængerne oftest 4 Mk.²⁵⁹. I Perioden 1750—88 steg Kornpriserne over 50 %, Kreaturprodukterne ikke det halve²⁶⁰. Det medførte, at Bønderne adskillige Steder, dog navnlig paa de sydlige Øer, besaaede mere end ⅓ af Jorden, hvad der nødvendigvis maatte gaa ud over Kvægavlen²⁶¹. Husmændene, der ikke uden Tab kunde indskrænke deres Kreaturhold, slap i bedste Fald med at betale mere for Græsningen. Forholdsvis dyrere var dog Vinterfodringen. 4—5 Mk. pr. Læs Hø var før 1750 den sædvanligste Pris, senere forekom 6—7 Mk. oftere. De almindelige »Bønderlæs« kan sikkert regnes halvt mod de Læs Hø à 32 Lispd., som paa Krongodset betaltes med 10—12 Mk. Læset²⁶². Mindre end et Par smaa Læs Hø og Halm kunde en Husmand med en Ko og et Par Faar næppe klare sig med.

Udbytte. Efter Vurderingerne ved Skifteforretninger var Gennemsnitsprisen for Køer baade i 1740—44 og 1760—64 5 Rdl., men 1780—84 6 Rdl. 2 Mk., for Faar henholdsvis 5½, 6 og lidt over 6 Mk. Ved Auktioner betaltes der imidlertid gennemgaaende 25—30 % mere. Dette gjaldt ogsaa Heste, Vurderinger paa 3—7 Mk. pr. Hest er ikke uhørte²⁶³, mens Gennemsnitsprisen iøvrigt var ca. 8 Rdl.; ved Auktioner betaltes over 10, og ved Sekvestreringerne i Regelen for Arbejdsheste (Plovheste) 10—12 Rdl., for Vognheste (Rejseheste) 16—24 Rdl., paa Krongodserne dog noget mindre end paa Proprietærgodserne. Fedesvin og Søer vurderes hyppigst til 1½—2 Rdl., Gæs og Høns til henholdsvis

²⁵⁶ Ldv. K. 1757—60. Indkomne Betænkninger over Spørgsmaal til Landvæsenets Fremtary etc. A. VI, 2.

²⁵⁷ Sammesteds, A. IX, 1.

²⁵⁸ Mag. for patriot. Skribenter 1771, Nr. 54, I. — Vord. Rytterdistrikts Journal 1772, Nr. 186.

²⁵⁹ Rtk. Skov- og Jagtvæsen. Pakkesager Gruppe 8, Nr. 13 (Om Græsningen i Skoven 1763—78).

²⁶⁰ Stavnsbaandsløsn. etc. I, S. 20 f.

²⁶¹ Se Beregninger i Ldv. K. 1759. 1769—71. Akter til Lovgivning ang. Forbedring af Landvæsenets og Bondestandens Vilkaar. E. I. — Jfr. O. D. Lütken: Undersøgninger II, S. 74.

²⁶² Rtk. Skov- og Jagtvæsen, Pakkesager, Gruppe 8, Nr. 13.

²⁶³ Vordingborg Skp. 3. Nov. 1741 (Kjøng) og 30. Nov. 1742 (Hammerstorp), smstds. 14 Juni 1760 (Kallehave).

32 og 8 Sk. pr. Stk., Bistader, som ikke helt faa Husmænd havde ogsaa i denne Periode, kun til 4—6 Mk. Stk., men kunde ved Auktioner indbringe det dobbelte.

I ca. 20 % af Husmandsboerne blev Kreaturerne vurderet højere end samtlige andre Ejendele. Salgsværdien af en Besætning paa 1 Ko, 4—5 Faar, 2—3 Gæs og nogle Høns var i Stavnsbaandstiden 12—16 Rdl. Et gennemsnitligt Aarsudbytte lader sig vanskeligere beregne. Om Mælkeudbytte foreligger der meget lidt, da man naturligvis ikke kan slutte ud fra Hovedgaardsbesættningernes Mælkeydelser og da Kalkulationer over Gaardbrugeres Indtægter og Udgifter i Regelen kun opfører de bortsolgte Produkter. Westenholtz beregnede 1771 2 Pot Mælk à 1 Sk. i dagligt Gennemsnit pr. Ko eller ca. $7\frac{1}{2}$ Rdl. for hele Aaret²⁶⁴; efter samtlige Beregninger skulde der paa en Gaard med 3 Malkekøer aarligt kunne blive 6 Lispd. Smør à $1\frac{1}{2}$ Rdl. til Salg pr. Ko²⁶⁵; antagelig mindre end Gaardens eget Forbrug af Mælk, Smør og Ost. Med Holdepunkt i Oplysninger fra omkring 1770 kan der opstilles en Sandsynlighedsberegning over Aarsindtægt og -udgift for en Husmandsbesætning af den ovennævnte ret sædvanlige Størrelse:

<i>Indtægt:</i> Mælk (720 l à 1 Sk.)	7 Rdl. 3 Mk.
1 Kalv	1 - 2 -
4 Lam à 4 Mk.	2 - 4 -
Uld	1 -
Fjerkræ	2 -
	<hr/>
	14 Rdl. 3 Mk.

<i>Udgift:</i> Græsgæld	1 Rdl. 3 Mk.
Foder (Hø og Halm)	2 -
Kvægtiende, Tyrepenge m. v.	1 - 3 -
	<hr/>
	5 Rdl.

Efter dette skulde en Ko kunne give over 5 Rdl. i aarligt Udbytte. Betydeligt mindre Indtægter var Husbeboere med *Lejekvæg* beskaaret: Lejen af en Ko var 8—12 Mk. og af Faar og Gæs hyppigst »den halve Grøde«. Nogle Husmænd, især Haandværkere og Indsiddere, kunde leje Kreaturer ud²⁶⁶, men flere maatte selv leje. Det var efter O. D. Lütken's Opfattelse en af Aarsagerne til de Fattiges Nød. »Den, der ikke selv kan anskaffe Køer, Faar eller Gæs, maa tage til Hallings og derved overlade Gevinsten til deres Ejere og faar selv kun lidt for Græs og Foder«²⁶⁷.

Husdyrbrugets Værdi for Husmændene maa ikke overvurderes. Skifteprotokollerne viser, at kun et Mindretal af de Gamle og Enligtstillede havde tilnærmelsesvis saa stor Besætning som den ovenfor beregnede. Af de yngre og navnlig de midaldrende Husmænd holdt vel Flertallet Kreaturer, men Udbyttet var næppe mere end $\frac{1}{4}$ til $\frac{1}{3}$ af, hvad en saadan Familie (regnet til 3 Personer) nødvendigvis behøvede til sit Underhold. Og der var som paavist dobbelt Tilbage-

²⁶⁴ Prisskrift om Folkemængden i Bondestanden (1772), S. 264.

²⁶⁵ Ldv. K. Akter til Lovgivning ang. Forbedring af Landvæsenet og Bondestandens Vilkaar. E. II. 3, Bilag og Koncepter (Laub).

²⁶⁶ Se Sværdborg Mensalgods Skp. 19. Feb. 1738, Knabstrup Skp. 28. Juli 1764 (Vendet), Trudsholm Skp. 17. Feb. 1781 (Ordrup).

²⁶⁷ O. D. Lütken: Undersøgninger I, S. 29.

gang i Stavnsbaandstiden: relativt færre Husmænd holdt Kreaturer og gennemgaaende færre af dem end tidligere. Som en ny Trusel fulgte efter Kvægpest og Kornprisstigning Optakten til Fællesskabets Ophævelse, der syntes at skulle føre en i Forvejen forarmet Samfundsklasse til Undergangens Rand.

Husmænds Forsyning med Tørv og Brænde. Et lignende Tvangsmiddel overfor Husmændene havde deres Arbejdsgivere i Egne, hvor Husbeboerne havde svært ved at skaffe sig Brændsel. Ogsaa her øgedes Vanskelighederne med Husmandsantallet. Efter Skovforordningen af 26. Januar 1733 skulde Husmændene ikke have Del i den egentlige Tørvejord, men maatte dog »nyde af Revlerne noget lidet til Nødtørfthighed at grave« (§ 42). Godsledelsen, der skulde føre Tilsyn med Tørvetildelingen, var dog indforstaaet med, at Gaardmændene overlod Husmændene en Del af deres Tørveskær. Hvor Gaardbrugerne ikke havde Tørv paa deres Gaardes Grund, sørgedes der baade for dem og Husmændene i samme Byer. Paa Krongodset i Odsherred fik i Følge Tørveudvisningsrullen i 1738 306 Husmænd hver 1 Skovlæs Tørv, Gaardbrugere uden Tørveskær ialt 333 $\frac{1}{2}$ Portion à 2 Læs, Præster fik 4, Skolerne 3 og Skovfogder ligesom de fleste Gaardmænd 2 Læs hver²⁶⁸. Hvor lidt Loven iøvrigt skete Fyldest, naar ikke særlige Hensyn bød det, derom vidner en Erklæring, som Regimentskriver Dahl paa Ryttergodset i København 1756 tilstillede Stiftamtmanden: »Endskønt det ved de til adskillige Tider iøjede høje Anstalter er forbudet Bønderne at bortleje Tørvejord til nogen, ihvo det end maatte være, saa udfordrer dog Fornødenhed saa vel som Billighed, at Husmændene maa forsynes . . . , og saaledes ser man, at de Husmænd, som tjener Bonden, vorder dermed forsynede paa een eller anden Maade, efter den imellem Husbond og Tjeneren betræffende Akkord. Men at give Tilladelse alle og enhver uden Forskel at leje Tørvejord . . . , vil jeg haabe, Deres Excellence naadigst befinder at være skadelig«²⁶⁹.

Erklæringen aflagtes i Anledning af et Andragende fra Husmændene i Brøndbyvester, hvem det i Juni 1756 var blevet forbudt ikke blot at leje Tørveskær, men endog at købe Tørv i de nærmeste Moser. Da Regimentskriver og Stiftamtmand gav dem »rent Nej og ingen Frihed«, haabede de, at Overhofjægmester von Gram og Regeringen vilde hjælpe dem i deres Nød. Men det blev der intet af, efter at Oberførster Lesberg havde erklæret, at Tørvejord kun var blevet de paagældende Husmænd nægtet, fordi de ikke »som andre Husmænd« vilde tage Tjeneste hos Bønderne, samt at de »for Umageligheds Skyld« ikke havde villet skære i de langt borte liggende Overdrevsmoser. — Gods- og Skovmyndighederne kunde med Regeringens Bifald understøtte Gaardmændene, hvor disse søgte at lægge Pres paa Husmænd, der ikke ønskede at antage de af Arbejdsgiverne stillede Betingelser. I Sommeren 1761, da Daglejerne som Følge af Landbrugets usædvanlig store Arbejdsfeterspørgsel adskillige Steder i Landet skærpede deres Lønkrav²⁷⁰, truede Regimentskriver Dahl med at nægte bl. a. Farumgaards Husmænd Tørveskær, hvis de ikke bekvemmede sig til at arbejde for Bønderne. Forstvæsenet var denne Gang ikke uden Betænkeligheder, da det kunde befrygtes, at fattige Husmænd vilde gribe til ulovlig Skovhugst, men forsvarede dog Regimentskriverens »Intention« overfor de Husmænd, der i en Tid, hvor Fødevarer var billige, undslog sig for at arbejde²⁷¹. I Virkeligheden var Husmændene paa Farumgaard Gods, som Grev Chr. D. Reventlow 1759 havde købt, ved at blive et Offer for Regimentskriverens Nidkærhed, idet Dahl i et Par Aar havde instrueret Skovfogderne om, at hverken Farumgaards Husmænd eller de Husmænd paa Krongodset, som for Betaling havde arbejdet for Greven, maatte nyde ringeste Tørveskær. Da Farumgaard ikke selv kunde forsyne Husmændene, og Brændsel ikke var at faa til Købs eller til Leje, var Truselen alvorlig, men Overhofmester von Gram paa Jægersborg indlod sig paa den Handel, at han skaffede Grevens Husmænd Tørv, mod at de forpligtede sig til at gøre Jagtægter for ham²⁷². — Ogsaa paa Proprietærgodserne lagde Godsinteresserne Hindringer i Vejen for Husmændenes Brændselsforsyning. I Selsø Godsregnskab 1756—57 oplyser Forvalteren, at han, da

²⁶⁸ Rtk. Skov- og Jagtvæsen. Pakkesager Gruppe 8, Nr. 20: Om Tørvemoser paa Sjælland 1737—63, Læg ang. Tørvemoserne og Tørveudskæringen paa det vestsjællandske Oberførster-Distrikt. Lit. A. c. f. Nr. 1.

²⁶⁹ Anf. Pk.: Københavns Amt, ad Lit. A. c. b. De følgende Skrivelser smstds.

²⁷⁰ Se ovenfor S. 201 f.

²⁷¹ Anf. Pk. Skrivelse af 10. Juli 1761 (Oberførster H. J. Lesberg).

²⁷² Jfr. Skrivelser 22. Juni og 27. Juni 63, anf. Sted.

nogle af Universitetets Husmænd »trods gjorte Forbud« havde skaaret Tørv i Selsø Godsdes bedste Enge, havde ladet Tørvene bortsælge paa offentlig Auktion; Ejeren billigede ganske hans Handlemaade²⁷³.

I Skovene kunde Husmænd ligesom Gaardmænd regne med nogen Brændselsudvisning, men begge Parter øvede forøvrigt megen Skovhugst i erhvervsmæssigt Øjemed, ofte i Ledtog med Skovbetjente. Alene for 5 Landsbyer nær Grib Skov løb Skovbøderne i 1764 op til 212 Rdl.²⁷⁴. Amtsforvalteren paa Hørsholm hævdede, at Husmændene dersteds stjal »paa Bondens Ansvar« og i det hele havde mere Profit af Skoven og Tørvemoserne end Gaardmændene, hvilket til Dels beroede paa Skovbetjentens Diskretion²⁷⁵. Retsprotokoller viser, hvor bundløst Emnet Skovhugst er, og hvad der kunde times upaalidelige Skovbetjente²⁷⁶. Godsejerne skøttede i Regelen ikke om for mange Beboere i Skovens umiddelbare Nærhed. Da Universitetets Foged P. Bruun i 1753 indberettede, at en Mand ønskede at bygge Hus paa Abbetved Overdrev, der tilhørte det filosofiske Fakultet, og støttede Andragendet bl. a. med den Motivering, at Husmanden kunde forpligtes til at plante paa et næsten udhugget Skovstykke i Nærheden, erklærede Ludvig Holberg, som var en god Godsøkonom og kendte Menneskene: »Husmænd, som skal fortjene deres Brød ved Arbejde hos Bonden, søger efter Boliger udi Byerne. Hvorudover den fattige Husmand, som paa egen Bekostning vil lade bygge et Hus paa et saa ubekvent Sted, synes at ville benytte sig af Skoven i Fremtiden, og kunde derfor hans Begæring ham afslaa«²⁷⁷. Jeppest og Jakobs Fremstiller vilde ikke risikere, at en snu Husmand med »Eders Naade« i Munden, i Hjertet mente »Eders Nar«.

8. De gifte Landarbejderes Beskæftigelsesmuligheder. Hoveriets og Tyendeforholdenes Indflydelse.

Ved Aar 1700 var der paa Sjælland højst 6—7000 gifte Landarbejdere, mod Slutningen af Stavnsbaandstiden omtrent det dobbelte Antal. Et af de allervigtigste Problemer i Aarhundredets Landboudvikling bliver da, i hvilken Udstrækning Datidens Landbrug virkelig var i Stand til at beskæftige og lønne denne stærkt voksende Arbejderstand. Vi har ovenfor set, at Samtidens Anskuelser paa dette Punkt var overordentlig delte. Imidlertid er der Mulighed for noget mere end en rent skønsmæssig Formodning om Arbejdsbehovets Størrelse, idet der navnlig i Periodens sidste Trediedel blev anstillet talrige Beregninger, dels over Hoveriets Omfang, dels over det for Bonden nødvendige Folkehold.

Hoveriets Omfang. Som den første af en Række bondebeskyttende Love udformede Generallandvæsenkollegiet (oprettet 15. April 1768) Forordningen af 6. Maj 1769, der paabød Hoveriets Bestemmelse til visse ugentlige Arbejdsdage²⁷⁸. Enhver Godsejer skulde efter et af Kollegiet opstillet Skema affatte et Generalhoverireglement, der viste hver enkelt Bondes Hartkorn, Udsæd, Høavl, Kreaturhold, Landgilde og Hoveriydelser. M. H. t. Ansættelsen af de ugentlige Hoveridage skelnedes der mellem »Sæde- (eller Pløje-) og Høsttiden« og »naar den Tid ikke er«, og m. H. t. Arbejdets Art mellem *Spænddage*, hvortil udkrævedes en Karl, en Vogn og 2 Heste (til Plov- og Harvedage dog Plov, Folk og

²⁷³ Regnskabsbilag Nr. 4 (Post 4) i Selsø Godsregnskab 1756—57. LA.

²⁷⁴ Journal. Forslag etc. 1771, Nr. 1.

²⁷⁵ Ldv. K. 1757—60. Indkomne Betænkninger etc., A. VI, 2.

²⁷⁶ To Skovfogder paa Hørbygaard Gods mistede saaledes deres Bestillinger p. Gr. a. Forsømmelser ved Skovtilsyn og blev »pardoneret« med en Bondegaards Antagelse (Hørbygaard Fp. 12. Okt. 1731).

²⁷⁷ Fra Holbæk Amt XXVI, S. 45.

²⁷⁸ Se om denne Frd. Holm IV, 1. Afd., S. 338—40, og H. Jensen: Dansk Jordpolitik I, S. 75 f.

Heste »efter Egnenes Beskaffenhed«, og *Gangdage*, hvor Karl, Dreng (Knøs) eller Pige mødte som Hovbud. Generalhoverireglementerne skulde gennem Amtmændene tilstilles Kollegiet og godkendes af dette. De fleste af disse i Aarene 1769—71 indsendte Reglementer er bevaret, af de sjællandske dog kun et Mindretal²⁷⁹. Af et Resumé erfarer vi, at over 5/6 af Proprietærgodsernes Fæstebønder ydede Hoveri, de bevarede Reglementer viser, at de allerfleste gjorde Helgaardshoveri.

Da Struensee-Regeringen den 20. Februar 1771 udstedte en ny Hoveriforordning, der fastsatte Hoveriet efter Hartkorn (for en Gaard paa 6 Tdr. Hrtk. 48 Spanddage og 96 Gangdage), hed det i Præmisserne, at de fleste Proprietærer havde krævet ubilligt Hoveri efter den tidligere Forordning. De bevarede Hoverireglementer viser Rigtigheden heraf. Værst hoverityngede synes de øst- og nordjyske Fæstebønder at have været. En Gennemgang af det sjællandske Materiale viser store Forskelligheder. De fleste Godsejere angiver kun det egentlige Antal Arbejdsdage for hver Bonde, nogle dog tillige det aarlige eller en Specifikation over de forskellige Hoveriarbejder og det Antal Dage, hvert af disse vilde kræve. Mange Godsejere ømmede sig ved at fastsætte Hoveriet til »noget vist«, da Arbejdsbehovet varierede stærkt efter Aarstiderne og fra Aar til Aar. Uden Tvivl kunde dog de fleste Godsejere bygge paa Kendskab til, hvad der krævedes ved det sædvanlige Omgangshoveri, om end med Tilbøjelighed til at gøre Fordring paa en Arbejdsydelse, der ogsaa kunde slaa til i vanskelige Aar. Lærerig er her en Sammenligning med Forholdene i 1790'erne, da de i Henhold til Plakaten af 5. Juni 1795 udnævnte Hoverikommissarier saa godt som overalt beregnede Antallet af nødvendige Hoveridage betydeligt lavere end Godsejerne. Heraf tør man dog ikke slutte, at Bøndernes faktiske Arbejdsydelse androg synderligt færre Dage, end i Reglementerne anslaaet.

Nedenstaaende Oversigt omfatter en betydelig Del af de til 3 forskellige Tidspunkter omhandlede Hoverireglementer fra sjællandske Godser, i Begyndelsen af 1790'erne fra ca. Halvdelen, hvoraf dog adskillige revideredes i Henhold til 1795-Plakaten²⁸⁰.

	1769	1791	1795-97
Indtil 150 Hoveridage	1	2	3
151—200 —	6	18	5
201—250 —	12	28	18
251—300 —	5	14	1
Over 300 —	8	7	1
	32	69	28

Selv om der paa de fleste Godser fandtes en Del Hoveribønder, der ikke ydede fuldt Hoveri, stod kun et forsvindende Mindretal for mindre Hoveri end 150 Dage. Til alle tre Tidspunkter var den mellemste Gruppe den dominerende. Gennemsnittet bliver ca. 225 Hoveridage pr. Helgaard, deraf 60—70 Spanddage. Lægges hertil det overalt forekommende offentlige Hoveri (af højst forskelligt Omfang), ses det, at den Arbejdsbyrde, der ikke kom Gaardens egen

²⁷⁹ Jfr. ovenfor S. 55. Det omtalte Resumé (Addimenta 230) viser vel Antallet af Hoveribønder, men ikke Hoveriets Dage.

²⁸⁰ Hoveriefterretninger i Henh. til Plakat af 24. Juni 1791. — Hoverikommissionerne af 5. Juni 1795 for Sjællands og Fyns Stifter: Sager vedk. Hovedgaarde og Godser 1795—1801.

Drift til Gode, tilnærmelsesvis krævede en Persons Arbejde Aaret rundt. Og de mere detaljerede Hoveriffterretninger viser, at Pige- og Drengearbejdet højst har kunnet dække en Trediedel af Dagetalen. — Paa 12 Godser, hvor der med Held kan drages en Sammenligning mellem 1769 og 1791, krævedes der i 1790'erne gennemgaaende 2 Spanddage mindre og 4 Gangdage mere.

Størst var naturligvis Hovedgaardens Arbejdskrav i Sæde- og Høsttid, hvilket de skiftende Hoveriforordninger søgte at imødekomme. Fra Hoverireglements i Henh. t. Frd. af 6. Maj 1769 anføres Stillingen paa 4 sjællandske Hovedgaarde (Helgaardshoveri) :

	Spd.	Pløjning, Saaning, Hø- og Kornhøst Gangdage		Spd.	Øvrige Arbejder Gangdage	
		Karl	Pige el. Dreng		Karl	Pige el. Dreng
Vemmetofte	28	35 ¹ / ₂	42	43	71	16
Gjeddesdal	28	26	36	17	80	
Tølløse	31	24	44	27	74	29
Hørbygaard	31	ca. 80		29	ca. 140	

Gennemgaaende forrettedes sikkert mindst Halvdelen (og den mest arbejdskrævende Del) af Spanddagene i de 2—3 Maaneder, der ogsaa ved Bondens eget Brug var de travleste, af Gangdagene derimod den mindste Part, dog saaledes at Hovedparten af Dreng- og Pigearbejdet faldt i Høsttiden. Da Tærskning i Regelen hørte til Hoveriarbejderne, var Karle-Gangdagene ret jævnt fordelt over hele Aaret.

Men de fleste Godser gjorde i Pløje- og Høstsæsonerne Regning paa flere Hovbuds Arbejde nogle Dage om Ugen. Saavel Pløjningen alene som Harvning og Saaning krævede to Mænds eller dog Karls og Drengs Arbejde. Da dette Hovarbejde tillige lagde Beslag paa Bondens Heste og Redskaber, maatte Foraarsarbejdet paa Landsbyjorderne utvivlsomt ofte udsættes en Uge eller to, til Hovmarkernes Besaaning var tilendebragt. Derimod blev der næppe hverken under Foraars- eller Efteraarspløjningen Brug for Daglejere i større Udstrækning; efter Paaske havde Bønderne ofte flere Tjenestefolk end om Vinteren. Langt større Krav stilledes der til Bondens Folkehold i Hø- og Kornhøsttiden. Mens Hoveripligten i det øvrige Aar gennemgaaende kun var 3—4 ugentlige Dage à 1 Hovbud og næppe nogetsteds oversteg 6, kunde der kræves det dobbelte eller mere i Sæde- og Høsttiden. Fra 1769-Reglementerne kan anføres, at Hoveribønder paa Tersløsegaard i Almindelighed skulde yde 1 Spanddag, 2 Karledage og 2 Dreng- eller Pige dage, men i Sæde- og Høsttiden henholdsvis 3, 3 og 6. Paa Nidløse Gods var Forholdet 1 — 2 — 2 ligeledes overfor 3 — 3 — 6, paa Løvegaard henholdsvis 1 — 3 — 1 og 3 — 6 — 6, Kragerup 1 — 2 — 1 og 3 — 6 — 6. Paa Vedbygaard kunde der afkræves nogle Bønder 6 — 4 — 6, andre 8 — 4 — 8 i Sæde- og Høsttiden, mens Ugedagskravene for den øvrige Tid var henholdsvis 2 — 2 — 3 og 2 — 3 — 3. I Hoverireglementerne fra 1790'erne blev Helgaardshoveriet næsten overalt paa sjællandske Proprietærgodser anslaaet til 60—80 Hovdage i Sæde- og Høsttiden, deraf 10—15 Spanddage. Da Bøndernes Velfærd dengang i langt højere Grad end i vore Dage ahang af, at Afgrøderne paa deres egne Jorder blev høstet og bjerget i Tide, maatte et saa omfattende Hoveri i den travleste Sæson i Regelen kræve betydelig Arbejdshjælp udover, hvad Bonden behøvede for sin egen Avlings Skyld.

Hoverireglementer fra ca. 125 sjællandske Godser nævner 6225 hovgørende mod 1067 hovfri Bønder²⁸¹. Helgaardshoveri forrettede dog næppe over 80 % af Proprietærgodsernes Fæstebønder, og paa Krongodserne var Flertallet af Bønderne fri for Avlingshoveri (hvorimod Kørsels- og Vejhoveriet ofte var meget betydeligt). Efter Krongodssalgene i Perioden 1769—74 blev et Tusind Fæstebønder hoveripligtige til nyoprettede Hovedgaarde i de tidligere Ryttergodsomraader paa Møen og i Antvorskov- og Vordingborgdistrikterne. Med Hovedgaardsdriftens Forbedring ved Nyopdyrkning og ændrede Driftsmetoder forøgedes som Regel Hoveriet for den enkelte Bonde. Beregnes ogsaa de mindre Hoveriydelser ved Sammenlægning til Helgaardshoveri, maa Antallet af fuldt hoverigørende Bønder paa Sjælland ved Slutningen af Stavnsbaandstiden anslaaes til ca. 10.000 à 200—250 Hovdage. En samlet Præstation paa mellem 2 og 2½ Million aarlige Arbejdsdage, hvoraf henimod ¾ Million i Høstsæsonerne.

1760'ernes Reformbestræbelser bragte Spørgsmaalet om Hoveriafløsning paa Bane. Den iværksattes paa flere Godser. *Hoveriets Pengeværdi* blev imidlertid ansat paa tre højst forskellige Maader, nemlig som 1) det Beløb, Godsejeren kunde have Krav paa som Vederlag for de Arbejdsydelser, Bonden hidtil havde været forpligtet til, 2) den Merudgift, Hoveriet gennemgaaende betød for Hovbonden, 3) den Afløsningssum, som Bønderne med Rimelighed kunde præstere. Alle 3 Angivelser kunde veksle meget betydeligt fra Gods til Gods. Til 1) svarede de Beregninger, Landinspektørerne Westerholdt og Bærner 1771 opstillede i nogle paa Generallandvæsenkollegiets Foranledning udarbejdede Overslag²⁸². En Pløjedag var her anslaaet til 3 Mk., en Spanddag til 24 Sk. og en Gangdag til 12. Efter Frd. af 20. Febr. 1771 vilde Hoveribyrden blive 27 Rdl. for en Gaard paa 6 Tdr. Hrtk. med 12 Pløje-, 36 Spand- og 96 Gangdage, men da navnlig Antallet af Gangdage gennemgaaende var langt betydeligere, vilde man paa dette Grundlag naa til en Ansættelse af 35—40 Rdl. pr. Helgaard. Saaledes anslog Godsforvalter Frans W. Trojel i 1768 en Helgaards Hoveri (af 8 Tdr. Hrtk.) til 40 Rdl.; et saadant Vederlag vilde sætte Godsejeren i Stand til at lade Husmænds Ugedage og Daglejrhjælp træde i Stedet for Gaardmandshoveriet²⁸³. Esaias Fleischer ansaa 4 Rdl. pr. Td. Hrtk. for utilstrækkelig Hoveriafløsning efter sjællandske Forhold²⁸⁴. En Afløsningssum paa 4—5 Rdl. pr. Td. Hrtk. var iøvrigt næppe i Praksis opnaelig, skønt den nogenlunde kunde svare til en Bondes Udgifter til Hoveriarbejdernes Kost og Løn, ekstra Hestehold, Slid paa Vogne og Redskaber m. v. Naar Landinspektør Westerholdt i en anden Betænkning kom til det Resultat, at en Bonde næppe vilde kunne spare synderligt andet end en Del Daglejrhjælp, hvis han blev hoverifri, anførte han dette almindelige Argument til Forsvar for Hoveriets Opretholdelse²⁸⁵. Bondens egen tilsvarende Indstilling forklarer i nogen Grad, at det urigtige Forhold mellem Hoveriarbejdets Værdi (for Godsejerne) og de fra gammel Tid hoverifri Bønders Pengeafgifter fik Lov at bestaa. Ved Hoveri-

²⁸¹ Jfr. Falbe-Hansen: Stavnsbaandsløsningen etc. I, S. 49.

²⁸² Ldv. K. Akter til Lovgivning ang. Forbedring af Landvæsenets og Bondestandens Vilkaar. E. II. 2. Betænkninger og Anmærkninger til Forordningen (om Hoveriet).

²⁸³ Journal. Forslag etc. 1767—68, Nr. 248.

²⁸⁴ Breve angaaende den danske Proprietær og Bonde (1786), S. 138 f.

²⁸⁵ Akter til Lovgivning etc. E. I. Korrespondance 1770—71. — Jfr. Fleischer, anf. Skrift, S. 140.

afløsninger i 1760'erne blev Hensynet til, hvad Bønderne venteligt kunde svare, det afgørende. Paa Bistrup, hvor Hoveriet dog ikke havde været særlig haardt og hvor Flertallet af Bønderne i Forvejen var hoverifri, betaltes der knap 1 Rdl. pr. Td. Hrtk., paa Hørsholm og Bernstorff henholdsvis 2 Rdl. 2 Mk. og 2 Rdl. 3 Mk.²⁸⁶. De lave Ansættelser maatte bidrage til at trykke Arbejdslønnen.

I Landbolitteraturen søgte Hoveriets Forsvarere at fremstille Hoveribøndernes Forhold som særdeles taalelige, i Regelen med Paastand om, at de hovfri (hoveripengeydede) Bønder ikke stod sig bedre. Andre drog imidlertid, trods Faren for en vis Selvmodsigtelse, de sociale Konsekvenser af Hoveritilstandene og hævdede, at Hoveriet for *Husmændene* betød en uundværlig Fortjeneste. Morgenstjerne, der iøvrigt ogsaa fremhævede, at Hovedgaardene direkte beskæftigede et betydeligt Antal Husmænd, udtaler om Kaarene blandt hovfri Bønder bl. a. : »Husmændene og Indersterne, som bor imellem dem, er almindeligen meget fattige, klager bitterligen over ej at kunne faa Arbejde, og søger det endog langt borte paa Hoverigodserne«²⁸⁷. Men ogsaa en ivrig Reformtilhænger som Godsinspektør S. Klestrup var af den Anskuelse, at Gaardmændene kun for Hoveriets Skyld benyttede sig af Husmændenes Arbejdskraft; den stræbsomme Fribonde behøvede aldrig Husmænd²⁸⁸.

At Hoveriet som Helhed nødvendiggjorde Daglejerhjælp, nægtede vel kun en saa lidenskabelig Elsker af kategoriske Udtalelser som den jydsk Godsejer A. C. Teilmann²⁸⁹. Naar mange Skribenter var tilbøjelige til at tidsbegrænse den fornødne Ekstrahjælp til *Høstmaanederne*, skyldtes det en utvivlsom noget overdreven Forestilling om Størrelsen af Fæstebøndernes faste Folkehold.

Bondebrugets Arbejdsbehov. Blandt Forarbejderne til Hoveriforordningen af 20. Febr. 1771 finder man et Par Beregninger over en Bondegaards Husholdning, udarbejdet efter Generallandvæsenskollegiets Ordre²⁹⁰. Landinspektør Westerholdt, der i sin Betænkning navnlig belyste Forholdene paa den sjællandske Øgruppe, var af den Opfattelse, at en Hoveribonde med 6 à 8 Tdr. Hrtk. »uden synderlig Besvær« vilde kunne gøre 1 Spd. og 2 Gangd. ugentlig (altsaa betydeligt mindre end det hidtil brugelige Helgaardshoveri), idet han næppe som hoverifri vilde kunne bestride sin egen Avling med ringere end en Karl, en Pige og en Dreng, at holde Daglønnere vilde blive for dyrt. Westerholdt tilføjer dog: »Det eneste, saadan en Bonde kunde spare ved Befrielse for Hoveri, var Dagløn, som han ofte i travl Tid maa udgive, naar Karlen er til Hove, der sandelig ikke beløber sig til saa liden en Summa, men sammes Beløb kan dog ikke saa nøje fastsættes, da det meget dependerer af Bondens egen Flittighed at spare af saadanne Udgifter«²⁹¹.

Den ejendommelige Betragtning, at Brugeren af en middelstor Bondegaard ikke med Fordel vilde kunne indskrænke sit faste Folkehold, selv om han blev hoverifri, lod sig altsaa ikke anfægte af den Iagttagelse, at Tjenestekarlen maatte

²⁸⁶ Linvald: Bistrup, S. 142.

²⁸⁷ C. W. Morgenstjerne: Det danske Landvæsens Forfatning (Sorø 1783), S. 33, jfr. S. 80.

²⁸⁸ S. Klestrup: Betænkninger og Antegnelser etc., S. 65 og 68.

²⁸⁹ A. C. Teilmann: Betænkninger over de Poster, som Kommissionen til Landvæsensets Forbedring er forelagte etc. (1787), S. 10.

²⁹⁰ Akter til Lovgivning ang. Forbedring af Landvæsensets og Bondestandens Vilkaar. E. I. Korrespondance 1770—71.

²⁹¹ Anf. Sted, Westerholdts Promemoria af 11. Dec. 1770.

lægge mindst Halvdelen af sit Arbejde paa Hovmarkerne. Hos Hoveriets Forsvarere var det en yndet Anskuelse, at Bondens overflødige Arbejdskraft fandt udmærket Anvendelse ved Hovgerrningen. O. D. Lütken formodede dog, at Gaardmændene i Tilfælde af Hoverifrihed vilde holde betydeligt færre Tjenestefolk²⁰². Tilhængere af Hoveriafløsning kunde derimod paastaa, at Fribønder holdt faa eller ingen Tjenestefolk²⁰³. Naturligvis var dette i Virkeligheden afhængigt baade af de hoverifri Ejendommers Størrelse og af Brugernes økonomiske Evne, og var Fribønderne, som Reformvenner hævdede, ofte de mest velhavende, kunde det ikke overraske, om de holdt flere Tjenestefolk.

Blandt Hoverikommissionernes Papirer fra 1790'erne træffer man ikke blot udførlige Beregninger over Hoveriet, men tillige Overslag over Arbejdsbehovet paa adskillige hoverigørende Bøndergaarde²⁰⁴. De omrejsende Hoverikommissærer synes at have sat sig ret nøje ind i de omhandlede Ejendommers Forhold, alle Landbrugsarbejder af nogen Betydning er anslaaet til Dagetal, og der gives samtidig Oplysninger om Udsæd og Høstudbytte, samt om Bøndergaardens væsentligste Indtægter og Udgifter. Arbejdsansættelsen omfatter Pløje-, Spand- og Gangdage, men ved Totalberegningen ansættes en Pløjedag til 2 Menneskers Arbejde. Af de nedenauførte Bøndergaarde tilhørte 1. Benzonsdal Gods, 2. Gl. Kjøgegaard, 3. Vibygaard, 4. Marienborg paa Møen og 5. Petersborg ved Vordingborg.

	Bondegaardens Avling			Hoveriet			Ialt Arbejdsdage
	Pld.	Spd.	Ggd.	Pld.	Spd.	Ggd.	
1.	49	117	416	9	47 ¹ / ₂	155	85 ¹ / ₂
2.	76 ¹ / ₄	118 ⁵ / ₆	823	8 ¹ / ₃	21 ¹ / ₂	110 ¹ / ₂	1243
3.	57 ¹ / ₂	56	448	10 ³ / ₄	50 ¹ / ₄	152	842 ³ / ₄
4.	78 ³ / ₄	86	585	17 ¹ / ₂	53 ¹ / ₂	251 ¹ / ₂	1168 ¹ / ₂
5.	48 ¹ / ₂	90 ¹ / ₃	529	18	53	169	964 ¹ / ₃
	310	468 ¹ / ₆	2801	63 ⁷ / ₁₂	225 ³ / ₄	838	5070 ¹ / ₁₂
Gennemsnit (hele Tal)	62	94	560	13	45	168	1014

Forholdet mellem Hoveriets og Hjemmearbejdets Omfang var saaledes højt forskelligt paa de 5 Gaarde, men Gennemsnitshoveriet — 238 Arbejdsdage (23,5 % af det samlede Arbejdsbehov) — er omtrent som ved den ovenfor anførte Gennemsnitsberegning (S. 226). Det nødvendige faste Folkehold paa Gaard Nr. 1, hvis Arbejdsbehov synes at ligge betydeligt under Gennemsnittet for hoverigørende Helgaarde, anslaaes til 4: Karl, Dreng og 2 Piger. Selv om de kvindelige Medhjælpere kunde udføre adskilligt Udearbejde, tyder disse Eksempler dog afgjort paa, at der paa en sjællandsk Bondegaard gennemgaende var Beskæftigelse for 2 Tjenestekarle eller dog for en Karl og en halvvoksen Dreng.

Mod Slutningen af Stavnsbaandstiden har de sjællandske Bønderbrug da utvivlsomt kunnet beskæftige over 25.000 mandlige Medhjælpere (Sønner og Tjenestefolk) fra den halvvoksne Alder af. Men fandtes der saa mange ugifte Landbrugsmedhjælpere? Og var det altid i Gaardmændenes Interesse at knytte

²⁰² O. D. Lütken: Undersøgninger etc. I, S. 25.

²⁰³ Økon. Mag. IV, S. 33 (D. Heitmann).

²⁰⁴ Hoverikommissionerne af 5. Juni 1795 for Sjællands og Fyns Stifter. Sager vedkommende Hovedgaarde og Godser 1795—1801.

Godsernes unge Mandskab til sig som Tjenestekarle, fremfor at søge Husmænds og Indersters i Regelen mere periodiske Bistand ved Gaardens Drift?

Folkeholdets Størrelse. De tidligere omtalte Generaltabeller over ungt Mandskab i Alderen 12 til 50 (1773—74)²⁹⁵ angiver som saadant for Sjællands Stift, Møen og Bornholm undtaget, 20.833 Personer eller ca. 12 % af den Folke­mængde, der 1769 fandtes i de sjællandske Landdistrikter. Det tilsvarende Tal for det øvrige Land var 59.814²⁹⁶ eller ca. 14 % af Befolkningen. Af ugifte Karle var der forholdsvis faa paa Sjælland, hvor til Gengæld Husmændene indtil 50-Aarsalderen, som vi har set, var saa meget talrigere, ca. 6 % af Befolkningen mod knap 4 % i de øvrige Landsdele. Selv om disse Tællingsresultater sandsynligvis er for lave, kunde der dog til henvend 13.500 Bøndergaarde paa Sjælland kun blive ca. 20.000 ugifte mandlige Medhjælpere, idet de øvrige Landbrug samt de andre Erhverv utvivlsomt beslaglagde henimod et Par Tusind Tjenestekarle og -dreng²⁹⁷.

Et mere detaljeret Billede af Folkeholdenes Størrelse giver mange af de bevarede Lægdsruller, men til Belysning af Forholdene paa et bestemt Tidspunkt er Folketællingsskemaerne fra 1787, der angiver alle Personers Alder og Stilling, det første fuldt anvendelige Materiale. Tællingen fandt Sted midt om Sommeren, da Folkeholdet har været betydeligere end om Vinteren. En Under­ søgelse, omfattende 60 Landsbyer fra alle Egne af Sjælland, viser følgende Antal mandlige Medhjælpere (Tjenestekarle og hjemmевærende Sønner) i Forhold til Gaardmængden.

	Gaarde	Karle (16 Aar og derover)	Dreng (12-16 Aar)
12 Landsbyer i Nordsjælland	152	230	65
9 - - - Midtsjælland	138	158	69
9 - - - Vestsjælland	129	151	50
15 - - - Nordvestsjælland .	198	227	77
15 - - - Sydsjælland	206	211	97
	823	977*	358

* Heraf 16 gifte.

Til 1335 Medhjælpere paa 823 Gaarde svarer ca. 21.000 paa samtlige sjæl­ landske Bønderbrug; tager man Befolkningstilvæksten mellem 1773—74 og 1787 i Betragtning, stemmer dette ganske godt med de Slutninger, General­ tabellerne foranlediger. En noget tydeligere Maalestok for Arbejdskraftens Fordeling faar man ved at sætte et Folkehold paa 2 voksne Karle (eller 1 K. og 2 Dreng, eller 4 Dreng) = 100. Gennemsnitstallet for en sjællandsk Bonde­ gaard bliver da kun 70, ikke fuldt en Karls og en Drengs Arbejde. Nordsjæl­

²⁹⁵ Se ovenfor S. 56.

²⁹⁶ Efter selve Generaltabellen kun 58.390, men der er taget Hensyn til en senere Ret­ telse fra Aalborg Stift.

²⁹⁷ Mens Hovedgaardene beskæftigede et langt betydeligere Antal Mejersker og Malke­ piger end ved Aar 1700, var der vedblivende forholdsvis faa Lade- og Avlskarle. Eksempel­ vis kan fra Folketællingen 1787 anføres følgende Tal for de ved selve Hovedgaardsdriften beskæftigede Karle: Gl. og Ny Lellingegaard tils. 5 K. (3 gifte), 1 Dreng, Vedbygaard 5, Bregentved (Forpagteren) 4, 1 Dreng (desuden Forvalteren og Gartneren hver 2 K.), Giese­ gaard 5 (deraf 4 gifte), Konradsborg 0, Bavelsegaard 1 K. og 2 Dr., Ry 3 Avlskarle og 4 Dreng (14—17 Aar), Lindholm 2 Gaardsdreng (men 3 Røgttere), Krabbesholm 2 K., 3 Dreng. I Præstegaardene tjente i Regelen 2 el. 3 Karle. Af Haandværkerne havde som oftest kun Smede unge Karle til Medhjælpere.

lands Forholdstal ligger betydeligt højere: 86 (bortset fra 3 Landsbyer paa Bernstorff Gods dog kun 79), de øvrige fire Omraaders er henholdsvis 70, 65, 68 og 63. — Antallet af kvindelige Medhjælpere var gennemgaaende noget lavere.

Af større Interesse end Egnsforskellighederne er imidlertid det højst uensartede Folkehold:

	Gaarde	Beregnet Gaardantal for Sjælland som Helhed
3 Karle eller mere ..	33	550
2 K. og 1 Dreng	42	700
2 K.	194	3200
1 K. og 1 Dreng	220	3600
1 K.	211	3450
0 K. 1 Dreng	70	1150
0 K. 0 Dreng	53	850
	823	13.500

Omtrent en Trediedel af Bønderbrugene vilde altsaa, naar Manden selv arbejdede med, kunne præstere det aarlige Antal Arbejdsdage. (8—900), som efter Beregningerne fra 1790'erne syntes det mindste, nogen Hoverigaard kunde komme ud af det med.

Til at bestride et Gennemsnitshoveri var den faste Arbejdskraft dog næppe tilstrækkelig. Paa ca. Halvdelen af Gaardene, hvor Arbejdskraften var Mand og Karl, eller Mand, Karl og Dreng, syntes den højst at kunne dække Gaardens eget Arbejdsbehov (6—800 Arbejdsdage). Ved 2000 Gaarde klarede Brugerne sig uden nogen voksen mandlig Medhjælper i fast Tjeneste. Og dog fandtes der paa Sjælland kun nogle faa Hundrede egentlige Smaagaarde²⁹⁸. Hovbønderne holdt sine Steder flere Folk, end de hovfri Bønder. Men disses Folkehold var af meget uensartet Størrelse. Driftige Fribønder, navnlig Selvejere eller Arvefæstere, med betydeligt Hartkorn kunde have flere faste Karle i deres Brød end Hovbønderne. Et Par Eksempler:

	Karle	Dreng	Forholdstal
42 Selvejere i Gentofte, Ordrup og Vangede	83	12	106
23 - og Arvefæstere i Jyllinge og Gundsømagle	32	9	79
28 Fribønder i Gudmundstrup og Grevinge	29	4	55
12 - i Svenstrup og Frølund	12	4	58
194 Bønder i Landsbyer med Hoveri	218	91	68

Hvad de ovenanførte Ekstrakter over »det unge Mandskab« antydede, bekræftes ved disse Undersøgelser over Forholdene paa et lidt senere Tidspunkt. Som Helhed var der for faa ugifte Landarbejdere, til at de kunde dække det sjællandske Bondebrugs Behov for fast Arbejdskraft, og denne Folkemangel maatte blive særlig følelig paa Godser med stort Hoveri og forholdsvis faa Husmænd. Paa forarmede og hoverityngede Godser, hvor Bønderne vanskeligt kunde lønne Tjenestefolkene ordentligt, kunde Folkemangelen udøve et Tryk. Stavns-

²⁹⁸ Efter Henrik Pedersen: De danske Landbrug 1688, S. 363, var der 609 Gaarde paa indtil 2 Tdr. Hrtk., men som paavist havde Antallet af Smaabrug (»Gaardsæder«) været i Tilbagegang i det 18. Aarhundrede (se ovenfor S. 105).

baandet hjalp ganske vist Godsejeren til at holde paa de Folk, han havde, men Frikarle fra andre Godser kunde ikke føle sig fristet til at søge til, og Husmænd ikke heller, medmindre der kunde bydes dem særlige Fordele. Forhold af denne Art finder man allerede i Stavnsbaandets første Aar særdeles skarpt paatalt af Amtmand von Oertz, Roskilde, der i en Indberetning til Regeringen 30. April 1737 bl. a. udtaler: »Ellers er efter mine allerunderdanigste ringe Tanker Proprietæerne eller deres underhavende vel selv paa de fleste Steder Aarsag, at deres unge Mandskab ikke bliver eller har Lyst at blive paa deres Godser, da de ser det nødtørftige Brød for dem med langt større Kummer, Sved og Arbejde skal forhverves paa nogle Godser, end [hos] mange andre Bønder, som enten kan bo i By hos dem af andre Godser eller omkring dem, des Aarsag man ser de Godser, hvor ikkun taalelig eller slet ingen Hoveri er, alle Tider med Mandskab opfyldt . . .«²⁹⁹.

Dette var utvivlsomt Baggrunden for den »Husmandspolitik«, mange Godsejere drev, naar de oprettede saa mange Fæstehuse som muligt, ikke mindst for at Bønderne kunde have Arbejdskraft, men samtidig krævede Regulering af Husmændenes Løn og andre Rettigheder. Havde der været Tjenestefolk nok og Gaardbrugerne havde haft let ved at holde paa deres Tyende, vilde der næppe have været Grund til at frygte den høje Dagløn, i hvert Fald ikke udenfor den korte Høstsæson. Lønsspørgsmaalet fik en særlig vanskelig Karakter paa Grund af de to Lønningsmaader, der næsten overalt konkurrerede: Penge-løn og Naturalløn.

9. Lønforhold.

Lønnesæd lader sig ikke afskaffe. Forordningen af 19. Febr. 1701 skulde hindre, at Bonden som Vederlag for Arbejdsydelser eller modtaget Laan afstod Korn til sin Tjenestekarl eller lod ham høste Sæd paa sin Mark; derimod skulde en Helkarl aarligt nyde 20 Sldr. i aarlig Løn, Halvkarle 12—16 Sldr.³⁰⁰. De synkende Kornpriser i Perioden 1720—40 modvirkede muligvis denne Lønningsmaade med større Held end nogen Forordning. I Indberetninger om Landbrugets Forhold i Stavnsbaandets første Periode lyder der stærke Klager over Tjenestefolks Uskikkelighed, men ikke over deres Krav om Lønnesæd. For Gaardbrugerne var det blevet forholdsvis mindre trykkende at lønne Tjenestekarlene med Sæd. Da Kornpriserne i 1740'erne begyndte at stige, skete der en Ændring heri, og Forordningen af 1. Juli 1746 skærpede derfor det tidligere Forbud (§ 3). Den Karl, der modtog Lønnesæd, skulde have 1 Aars Løn forbrudt, Halvdelen til Angiveren, den anden Halvdel til Sognets Fattige. Bestemmelsen blev gentaget i Forordningen af 23. Marts 1770 med den Tilføjelse, at en Karl, der krævede Sædeløn uden at opnaa den, skulde bøde 1 Rd. til Deling mellem Angiveren og Sognets Fattige. Regeringens Stilling var til forskellige Tidspunkter den samme: Lønnesæd skulde afskaffes til Bedste for Bonden og hans Avling. Fra 1760'erne og senere foreligger der en Mængde Vidnesbyrd om, hvor ufuldkomment denne Hensigt opfyldtes. Ingen af de tre Parter, hvem Sagen især berørte: Tjenestekarlen, Bonden og Godsejeren, var af Princip paa Lovens Side; hvorvidt den skete Fyldest, afgang i Regelen af, om mindst to af Parterne havde Interesse af at overholde den.

²⁹⁹ Sjæll. Tegnelser LXX, 1737, Nr. 173.

³⁰⁰ Jfr. S. 171.

Da Generallandvæsenskollegiet i Cirkulære af 30. April 1768 bl. a. udbad sig Erklæringer om, hvorledes den ulovlige Lønnesædstrafik bedst kunde modvirkes, fremkom adskillige Amtmænd, Godsejere og Forvaltere med orienterende Betragtninger over det noget komplicerede Lønnesædsproblem³⁰¹. I Betænkningen fra Katrinebjerg, Københavns Amt, hed det: »De formuende Bønder efterlever Forordningen af 1. Juli 1746 og dog mangler ingen Tjenestefolk, hvorpaa næsten i alle Byer haves Eksempel, men de fattige og uformuende er nødt til at . . . give deres Tjenestefolk Sæd i Steden for rede Penge, hvorved de finder deres Regning, thi de har ondt nok ved at betale de kongelige Skatter og andre Pengepaabude, og værre vilde det blive med dem, om de tillige og med rede Penge skulde betale deres Tjenestefolk. De fattige kan jo ikke nær besaa alle deres til deres Gaard henhørende Jord, hvad kan det da skade, at Bondens Tjenestekarl faar 2de Agre, nemlig een til Byg og een til Havre at saa, og derved bliver Bonden i det ringeste for 16 til 20 Rdl.s Udgift befriet, som sandelig er meget haardt for en fattig Bonde at udrede«.

Blandt de ca. 60 bevarede Erklæringer giver adskillige Udtryk for en lignende Tankegang (Svanholm, Sonnerup, Aastrup, Lystrup), navnlig m. H. t. de fattige Bønders Stilling. Etatsraad Brabrand til Sonnerupgaard forsvarede endog selve Lønningsprincippet: »Naar Karlen faar sin Løn efter Udsæd eller i Skæppen, som det kaldes, da . . . faar han i Proportion lige med Bondens øvrige Avling, der kan beløbe mer eller mindre, ligesom Priserne indtræffer, . . . og har jeg holdt denne Maade for den naturligste, at Lønnen rettede sig efter Jordens Afgrøde, som er det, hvorved Bondens Folk forretter deres Arbejde . . . « En Undertagelse var det, naar Ejeren af Svanholm, Kancelliraad Jørgensen, aabent udtalte sin Sympati for Sædeløn bl. a. med den Begrundelse, at en duelig Karl lagde noget op, hvormed han atter kunde være Godset til Tjeneste. At mange Godsejere i egen Interesse holdt Haanden over Lønnesædstrafikken, syntes dog at fremgaa af Modstanderes Indsigelser. Forvalteren paa Roskilde Domkirkegods, der iøvrigt mente, at det kun var fattige Bønder, der »lod den døde Jord betale«, fremhævede paa den ene Side Bondens svage Stilling — efter en Angivelse til Herskabet vilde han aldrig faa en dygtig Karl i sin Tjeneste mere —, paa den anden Side Godsejerens uheldige Profitbegær: »Desuden gives der adskillige Proprietærer, som saa langt fra at tænke paa denne Misbrugs Afskaffelse ser tværtimod igennem Fingre med Lønnesæd og siger overlydt: at naar kun Rigdom samles paa Godset, kan det være Herskabet lige meget, af hvem den samles og hos hvem den findes, hvad enten det er hos Bonden eller hos hans Tjenestekarl, og at denne sidste, naar han paa Bondens Bekostning har lagt sig bravt til Bedste, bliver desbedre i Stand til [at] antage Gaard paa Godset og betale et anseligt Fæste«. Grev Holstein paa Ledreborg giver samme Fremstilling af Proprietærernes Opfattelse, men tilføjer, at »Erfarenhed lærer, at de bliver bedraget, thi Karlen, som ser Bondens mange Byrder, tænker: »Det er lige saa godt, du gør dig selv til Gode dermed, som du sætter det paa en Gaard«, drikker og doubler det op, mangen en Gang, førend han har vel fortjent sit Lønnekorn«.

Greven paa Ledreborg veg ikke tilbage for at udpege som en Hovedaarsag til Udviklingen paa dette Omraade, at det strenge Hoveri og de mange Byrder havde forarmet Bønderne. Adskilligt flere udtalte sig mere i Almindelighed og gav Folkemangelen Skylden (Amtmand von Gram paa Frederiksborg-Kronborg Amter, Vartou Gods, Bonderup, Aagaard, Sparresholm), eller de fremhævede Vanskeligheden ved at afskaffe Lønnesæd, saa længe en Del Godsejere stadig anvendte denne Lønningsmaade. (Edelgave, Konradsborg, Mølleborup, Sparresholm).

Kun indenfor faa Godsomraader var Lønnesæd helt afskaffet, saaledes paa Møen, Hørsholm, Gl. Køgegaard, Selsø, Mørup og Hjørbygaard (sidstnævnte Sted faa Aar tidligere). Fra Selsø hed det, at Pengeløn endelig var gennemført, men at Tjenestefolkene syntes at lide en Slags Uret, da Lønnesæd fremdeles forekom paa Nabogodserne, ligesom hemmelige

³⁰¹ Landv. K. Indkomne Betænkninger over Spørgsmaal til Landvæsensets Forbedring, i H. t. Cirk. af 30. April 1768 (5. Quæstion). B. Sjælland. — Godserne er ordnede amtsvis.

Aftaler var vanskelige at komme til Livs. Betænkningen fra Sparresholm paapegede, at et Gods med betydelig Folkemangel kunde se sig nødsaget til at leje fra andre Godser, »især mange af de militære Frimænd«, og Lønnesæd var da ikke til at undgaa. Et Par Betænkninger vendte sig skarpt mod *Husmændene*: »Det er ikke alene Bondens egne Tjenestefolk, som gør ham Skade med Lønnekornet, men fornemmelig de dovne Husmænd, som tjener Bonden 2 å 3 Dage om Ugen og derfor betinger sig Korn, Hø og Tørv med videre« (Bonderup, Korsør Amt). Fra Espe i samme Egn meddeltes, at Folkemangelen kunde nøde Bonden til i Stedet for een Karl at holde to Husmænd, »thi de vil ikke tjene mere end 3, højt 4 Dage om Ugen, og som de ved, at Bonden trænger til dem, saa foreskriver de ham, hvad de vil have i Løn, da Bonden i Sæd eller i Korn maa give en Husmand for 3de Dages Tjeneste om Ugen lige saa meget som en Karl for et helt Aar, og dette er Aarsagen til Bondens største Ruin«. Begge Betænkninger udmundede ligesom flere andre i Forslag om fast Tjeneste for Husmændene til forordningsmæssig Løn.

Om Midlerne til endelig at faa afskaffet Lønnesæden, som endnu fandtes mer eller mindre udbredt paa de fleste sjællandske Godser, var der ikke Enighed. Mange foreslog at straffe saavel Bonde som Tjenestekar, enkelte ønskede tillige Godsejere og Forvaltere idømt Bøder, saafremt de saa gennem Fingre med Lønningsmisbrug. Det var navnlig Storbesiddere, der vilde gaa strengt til Værks. Selv Modstandere af Sædeløn kunde dog fremhæve de undskyldende Momenter, som Godsledelsen maatte se dem. Betænkningen fra Vemmetofte nævner ikke blot, at Bønder med store Restancer altid maatte give Lønnesæd, men at de gode Kornpriser ogsaa har »nødet« mangen formuende Bonde til det samme; mange Proprietærer, især paa de »svage« Godser, havde fundet sig deri, da Karlene paa denne Vis kunde blive i Stand til at antage de øde Gaarde. Baade denne og en Række andre Betænkninger fremhævede Nødvendigheden af, at Godsejeren hjalp Karlen til at faa sin Penge, enten ved at yde Bonden Forstrækning eller ved at lade Tjenestefolkenes Fordringer gaa forud for Herskabets (Bistrup, Roskilde Domkirkegods, Mørup, Benzonslund, Frydendal, Aggersvold, Vemmetofte, Tybjerg).

Et vigtigt Mittel til Bekæmpelse af Lønnesæd saa mange sjællandske Godsejere i en Forandring af *Skiftetiden*. Saa længe Paaske og Mikkelsdag vare »Faredage«, vilde Bonden have vanskeligt ved at skaffe Pengeløn til Skiftetiden. Hertil kom, at Karlene sædvanligt havde et Par »Skulteuger« i Efteraarstiden, bl. a. for at faa aftærsket deres Lønnekorn, før de gik i ny Tjeneste. Begge Ulemper kunde ophæves, hvis Skiftetiden blev forandret til Nytaar og der kun blev een Faredag. 51 af 60 sjællandske Betænkninger anbefalede denne Ordning, 5 holdt paa de sædvanlige Skiftetider, 4 foreslog andre Tidspunkter. For det øvrige Land var Resultatet et ganske andet: 125 holdt paa det bestaaende, 38 foretrak Flytningen til Nytaar, mens 16 ønskede noget tredje³⁰². Men Regeringen fulgte, som saa ofte, Sjælland fremfor det øvrige Land, og Forordningen af 23. Marts 1770 fastsatte den 31. December som fremtidig Skiftedag; Lønnen maatte derimod gerne efter Aftale betales i 1, 2 eller flere Terminer. Ved Frd. af 5. Okt. s. A. indførtes ogsaa 30. Juni som Skiftedag. I Forbindelse med Forbud mod Lønnesæd og Paabud om faste Opsigelsesfrister var denne Bestemmelse Udtryk for Regeringens Hensigt, som den klart formuleredes i Forestillingen af 21. Marts 1770: at »Bonden atter kan sættes paa sin naturlige Plads som Herre«:

Som Landet laa, kunde man ikke vente Forbudet overholdt, hvor det ikke i Forvejen var blevet det. Var Bonden og hans Tjenestekar enige, hjalp de hinanden at »hølle og dølle«. Mange Godsejere tolererede denne Lønningsmaade, og fattige Bønder kunde vanskeligt hamle op med den Løn, velhavende Bønder og Præster kunde byde, uden netop ved at give Lønnesæd (jfr. Betænkning af Kammerherre Knuth, Konradsborg). Nationaløkonomen O. D. Lütken forsvarede Lønnesæden ud fra samme Betragtning som Etatsraad Brabrand: at Karlen og Bonden saaledes kom til at dele Tab og Vinding³⁰³. Efter andre Fremstillinger var dette paa ingen Maade Tilfældet, idet Karlen i Modsætning til Bonden kunde gemme sin Sæd til den dyreste Tid og da skrue Priserne op

³⁰² Ldv. K. Akter til Lovgivning ang. Forbedring af Landvæsenet. D. Koncepter og Materialer til Frd. af 23. Marts 1770.

³⁰³ Anders Jyde (O. D. Lütken): Anmærkninger etc., S. 132.

til største Skade for Bonden³⁰⁴. Holstein, Ledreborg, nævnedes som en anden Ulighed, at Bonden ofte maatte pløje og tilsaa sine bedste Agre for Tjenestekarlen³⁰⁵. Det var ikke noget dybtgaaende Ræsonnement, naar Pastor Jeger, Vallensbæk, lagde Ansvaret for Lønnesæden paa Bonden selv under Henvi- ning til, at Karlene jo var stavnsbundne, ikke maatte være Løsgængere og ikke kunde slaa sig ned som Inderster, og følgelig var nødsagede til at tage Tjeneste for Kost og rimelig Løn³⁰⁶. Bonden følte sig jo næppe vel tjent med hvilken som helst Tjenestekarl, og den dygtige Landarbejder vilde som Regel vide at stille sine Betingelser. At Forordningen af 23. Marts 1770 ikke blev overholdt, fremgaar ikke blot af Udsagn fra den nærmest følgende Tid³⁰⁷, men ogsaa af Landbodrøftelsen fra 1780'erne. Og der var ikke Enighed om, hvorvidt Forbudet mod Lønnesæd ogsaa gjaldt de Landarbejdere, der havde Fod under eget Bord.

Husmænds Naturalløn. Godsejernes Syn paa Tjenestekarlenes Lønnesæd var væsentlig bestemt af, om de saa vidt muligt ønskede at bevare de Fæstere, der sad ved Gaardene, eller de lagde større Vægt paa at faa velstillede Karle til at overtage ledigblivende Fæstegaarde. Ogsaa de yngre Husmænds Lønnesæd kunde komme ind under det sidstnævnte Synspunkt; der er S. 107 anført Eksempler paa, at man fra Godsledelsens Side gerne saa landbrugsduelige Husmænd lægge noget til Side, som senere kunde ofres paa en Fæstegaards Drift. Iøvrigt var Opfattelsen af Husmænds Lønnesæd og andre Naturalindtægter betinget af, hvilken gods- eller samfundsøkonomisk Rolle man tildelte de gifte Landarbejdere³⁰⁸. Faa var utvivlsomt de Godsejere, der ansaa Husmændene for en næsten overflødig Landboklasse, som ikke kunde gøre Krav paa nogen Art Bevaagenhed fra Godsadministrationens eller Bøndernes Side. Mere betød Mod- sætningen mellem de Landøkonomer, der af Hensyn til Gaardbrugernes (og Hovedgaardenes) Interesser ønskede en Regulering af Husmændenes Arbejds- og Lønvilkaar, og andre, der mere havde Tanke for den fattige Landarbejder- stands Trivsel, baade under Landboforholdene som de var og som de vilde blive i Tilfælde af Hovedforandringer (Fællesskabets Ophævelse, Høveriets Afløsning). De første krævede Pengeløn for Daglejere som for Tjenestekarle og saa helst, at ogsaa Husmændene tog Hel- eller Halvaarstjeneste, men frem- førte iøvrigt Krav om, at Husmænd skulde være forpligtede til at arbejde for Bønderne efter Godsejerens Anvisning og kun nyde nærmere fastsatte Græs- ningsrettigheder. De sidste ansaa Naturalløn for et næsten lige saa uundværligt Eksistensgrundlag for Husmændene som Kreaturholdet og forsvarede Lønne- sædprincippet.

Ingen Godsejer kunde i og for sig have noget imod, at Husmænd modtog Korn som Betaling for Arbejde hos Gaardmænd, Rug og Byg skulde jo dog frem- skaffes til enhver Husmandsfamilies nødvendige Forbrug. Men Modstanden mod Naturalløn skyldtes Frygten for, at Husmændene skulde udbytte Bonden; Beregningsgrundlaget burde derfor være Penge. Som Præsten i Vallensbæk

³⁰⁴ Økon. Mag. 7. Bd., S. 74.

³⁰⁵ Ldv. K. Relationsprotokol 1769, Nr. 29. Jfr. Betænkninger i H. t. Cirk. af 30. April 1768, Bjergbygaard.

³⁰⁶ Ldv. K. Journal. Forslag 1767—68, Nr. 428 (Pkt. IV).

³⁰⁷ Magazin for patriotiske Skribenter 1771, Nr. 95, V. Ldv. K. Journaliserede Forslag 1771, Nr. 476.

³⁰⁸ Jfr. ovenfor S. 198 ff.

udtrykte det: »Det er aldrig til Bondens Fordel, at han lader Husfolk af sin Gaards Jord faa enten Hø- og Engslet eller Agerland at saa i, men at han enten for rede Penge eller i Betaling for deres Arbejde overlader dem efter den i Landet gaande og gangbare Pris, hvad de behøver af hans Varer, det være sig enten Fødevarer til dem selv, eller Foering til deres Kreaturer . . . , men aldrig maatte det være dem tilladt at pløje, saa eller høste paa Bondens Jord«³⁰⁹. Blandt Erklæringerne i Henh. til Cirkulæret af 30. April 1768 fremkom der fra Vallø et tilsvarende Forslag, hvorefter Husmænd skulde kunne faa Korn i Skæppen, Brød eller Sul i Afdrag paa Dagløn, derimod ikke Sæd, Hø eller Engslet i Betaling for udført Arbejde. Men ogsaa Sædeland undte adskillige Godsejere Husmændene, naar kun Arbejdsaftalerne blev til Gaardmændenes Fordel. Generalauditør Paasche, Bøstrup, ankede over, at Husmænd, naar de fik Lov til at gødske paa Bondens Jord, nød »de 2 første Halme«, hvorefter Jorden hvilede det tredje Aar, saa Bonden tabte betydeligt derved, »men Husmanden burde ikke nyde uden den første Halm og Grøde«³¹⁰. Godsejere, der forsvarede Tjenestefolks Sædeløn, maatte, hvis de overhovedet vilde indrømme de fri Lønarbejdere en Plads i Landhusholdningen, finde det naturligst, at ogsaa Husmænd fik Arbejdsvederlag i Jordens Afgrøde.

Den mest forstaaende Fremstilling af Husmandens Arbejds- og Lønvilkaar gav den kendte Reformven, Landinspektør Søren Klestrup. Hans Erfaringer skriver sig fra flere sjællandske Godser, bl. a. Giesegaard og Ravnstrup³¹¹. Klestrup angreb Baron Wedel-Jarlsbergs Paastand om, at Husmænds Lønnesæd, Ildebrændsel m. m. skulde være »den sande Kilde til Bøndernes bedrøvelige Avling«. Han paapegede Forskellen i Tjenestekarlens og Husmandens Situation. Den sidste var bosat og havde Kreaturer, der kunde fortære Foderet; Bonden kunde da faa Gødningen paa sin Mark, mens Karlen i Regelen solgte Straaet til Købstaden. Klestrup holdt det for tvivlsomt om Forbudene mod Lønnesæd i Forordningerne fra 1701, 1746 og 1770 angik Husmænd, siden disse ikke var udtrykkeligt nævnt: »Dog lad Forbudet ogsaa strække sig til Husmændene, det sker dog overalt, der ses igennem Fingre dermed, og Bevæggrundene dertil er intet mindre, end at enten maa det saa være, eller ogsaa alle de Husmænd, som har smaa Børn, deres Kone og Børn enten skal tigge eller sulte ihjel . . . « Da Husmænd næppe nok kunde have Arbejde hos Bonden det halve af Aarets Søgnedage og kun tjente en beskedent Dagløn, tilstod Gaardmændene, hvoraf de fleste kunde forudse, at de selv vilde blive Husmænd engang, dem gerne Lønnesæd, samt Græsning til deres Kreaturer. Fremgangsmaaden ved Husmænds Sædeløn beskrives saaledes: »Paa de mavre Jorder, hvor Bonden kan avle 1, 2 eller 3 Fold Havre, hvilken Jord ellers aldrig blev gødsket, kører Bonden Husmandens Gødning ud, som han har sanket, dels af bemeldte Straa, dels af Aske og Tørvesmuld etc. Husmanden nyder da de to første Aars Grøde og ikke videre; derefter høster Bonden selv Grøden og avler i Stedet for 1, 2 til 3 Fold Havre, 4 eller 5 Fold Rug, 6 til 7 Fold Byg, og undertiden mer, fordi Bonden gødsker overmaade tykt med Husmandens Gødning. Der gødskes sjældent til 2 Skpr. Land, men gemenlig til 1 eller 1½ Skp. Bedre var det vist for Bonden,

³⁰⁹ Journaliserede Forslag 1767—68, Nr. 428 (Pkt. XI).

³¹⁰ Indkomne Betænkninger over Spørgsmaal til Landvæsenets Forbedring etc. Sæbygaard Amt, Bøstrup.

³¹¹ Holm: Kampen om Landboreformerne, S. 61.

at han selv beholdt Straaet, men det er det samme som at ønske, at Husmanden ej var til eller behøvedes³¹².

Klestrups Forsvar for Husmænds Naturalløn, specielt deres Ret til at saa paa Bondens Jord, motiveredes navnlig med, at Husmænd almindeligvis var arbejdsløse en stor Del af Aaret, og at Pengedaglønnen udenfor Høsttiden var særdeles lav. Hvad der er fremdraget i det foregaaende, bekræfter i det væsentlige den første Del af Paastanden. Hoveribonden, der havde Brug for mest Arbejdskraft, fik sikkert kun i de travleste Sæsoner Raad til at holde Daglejere til Stadighed. Om Naturallønnens Nødvendighed kan der drages Slutninger ud fra et Materiale, der ikke blot belyser Pengelønnens Størrelse, men tillige dens ret varierende Købekraft.

Aarsløn. Skifteprotokollernes Angivelser af Tjenestefolks, sjældnere Husmænds Løntilgodehavender oplyser i Regelen intet om *Lønnesæd*. Dette beviser intetsomhelst om denne Lønningsmaades Udbredelse, da Omregninger i mangfoldige Tilfælde kan have fundet Sted. Tjenestekarle eller Husmænd (andre fik næppe Lønnesæd) modtog da enten Lønnekornets Værdi i Penge eller — vistnok hyppigere — en Pengeløn, der svarede til den forordnede eller paa Egnen gængse. Om Karlens Høstudbytte af deres Lønnesæd tier Skifteprotokollerne³¹³. Hvad der iøvrigt foreligger herom, har i Regelen til Formaal at vise, i hvor høj Grad Lønnesæd var til Skade for Bønderne; Eksemplerne kan derfor ikke anses for typiske. Fra 1760'erne nævnes saaledes, at et Aars Lønnesæd kunde indbringe 24—30 Rdl.³¹⁴, fra Københavns Amt nævnes endog 50—80 Sldr.³¹⁵. Fra Roskilde Domkirkegods hedder det, at Tjenestekarlen faar Lov at saa 1 Td. Byg og 1 à 2 Tdr. Havre i Bondens næstbedste Jord, og at de »kan i gode Kornegne (fornemmelig, naar Sæden slaar vel ind, og Kapiteltaksten er høj) indrente Karlen fra 50 til 100 og 120 Slettedaler«³¹⁶. Da Bygget udenfor Københavns Amt sjældent kostede mere end 10 Mk., Havren 1 Rdl. Tønden, skulde Karlen med et Foldudbytte paa 6—8 almindeligvis kun opnaa 15—20 Rdl. efter denne Udsæd, ved Salg i Sædetiden dog mere. Som et enestaaende Høstudbytte nævnes, at en Tjenestekarl fik 12 Tdr. Byg af 1 Td. Sæd, mens ingen Bonde nogensinde var naet op paa mere end 10³¹⁷; under saa gunstige Omstændigheder vilde en Tjenestekarl, der kunde sælge til københavnske Torvepriser, muligvis naa op paa 40—50 Rdl. Aarsindtægt, ellers næppe. Samme Kilde regner med, at det i Københavns Omegn var dobbelt saa dyrt at holde Tjenestefolk som andetsteds paa Sjælland, hvad Torkel Baden ogsaa hævdede³¹⁸, en betydelig Overdrivelse.

Sjællandske Skifteprotokoller og Godsregnskaber viser, at Folkelønnen i *Penge* holdt sig nær til det forordningsmæssige. Baade i 1720'erne og 1740'erne

³¹² S. Klestrup: Betænkninger og Antegnelser i Anledning af Friherren af Wedel-Jarlsbergs Vejledning etc. (2. Oplag. Kbh. 1786), S. 64—66.

³¹³ Naar Løvenborg Skp. 6. Nov. 1760 oplyser om en Gaardfæsters Søn, der havde 6 Tdr. Byg og 6 Tdr. Havre til Gode som Lønnekorn, synes der dog at kunne være Tale om Høstudbytte.

³¹⁴ Økon. Mag. VII, S. 74.

³¹⁵ Indkomne Betænkninger etc. 30. Apr. 1768 (Brede). — Journal. Forslag etc. 1767—68, 394 a, Pkt. XV. — Baden regner i sin Bernstorff-Beskrivelse S. 40 med 44 Rdl. i Folkeløn ialt til Karl, Dreng og Pige, »men ulige mere for dem, der gav Korn i Steden for Penge«.

³¹⁶ Indkomne Betænkninger etc. 30. Apr. 1768, Roskilde Amt, 7.

³¹⁷ Journal. Forslag 1767—68, 394 a, XV (Pastor Jeger, Vallensbæk).

³¹⁸ Torkel Baden: Beskrivelse over den paa Godset Bernstorff iværksatte nye Indretning i Landbruget (1774), S. 18.

var Helkarleløn 15—20 Sldr., Drengeløn 6—10 og Pigeløn 8—10 Sldr., i Københavns Amt dog ofte lidt højere. I 1750—60'erne steg Lønningerne lidt, men derefter var der ingen yderligere Opgang før i 1780'erne. Det er sandsynligt, at Gaardbrugerne ved rigelige Fæstepenge, ved at erlægge Folkeskat for Tjenestekarlene eller tilstaa dem andre Fordele har udredet noget større Løn, end Karlens officielle Tilgodehavender giver Oplysning om³¹⁹. Men Betænkningerne i Henhold til Cirkulæret af 30. April 1768 viser, at Gennemsnitslønnen end ikke overalt paa Øerne havde hævet sig til det forordningsmæssige, skønt Kornpriserne efter 1740 var steget over 25 %, Kreaturprodukter noget lignende³²⁰. Af Betænkningen ses, at Lønshøjden vel varierede fra Gods til Gods, men disse lokale Forskelligheder var dog ikke saa iøjnefaldende som det forskellige Lønniveau i de enkelte Landsdele. Den voksne Karls og Piges Lønudsigter laa efter Amtmænds og Godsejeres Angivelser (i *Sletdtr.*) indenfor følgende Rammer :

	Karl	Pige
Nordsjælland og Roskilde Amt	21—28	10—15
Det øvrige Sjælland	16—22	8—10
Møen og Falster	ca. 18	9—12
Lolland	18—24	9—16
Fyn	18—27	8—12
Syddjælland	16—22	9—12
Østjylland	12—18	6— 8
Vestjylland	14—18	8—12
Nordjylland	9—12	5— 8

Her har man den væsentligste Forklaring paa de jyske Karles Udvandring til Øernes Landdistrikter, som den endnu spores i Stavnsbaandstiden, og det reelle Grundlag for jyske Godsejeres Frygt for Bondefrigørelsens Følger i de »skarpe« Egne. Relativt høj var Karlelønnen i de Egne, hvor Rømninger — især til Holsten og til Holland — hyppigst fandt Sted (Lolland, Sydfyn, Syd- og Vestjylland). Enkelte vestjydske Godsejere erklærede aabent, at Bønderne maatte give Karlene den Løn, de forlangte, ellers gik de til Holsten, og det blev endog anført, at Lønfastsættelse kun vilde fremme Desertation. Mange forsvarede Lønnesæd med den Begrundelse, at en god Karl ellers ikke var at faa. Sammenholdt med de ovenanførte Tal tager de ofte forekommende Paa-stande om en stor Lønstigning sig ret besynderlige ud, men Lønnesæd synes almindelig i de fleste Landsdele, og gennem den har Karlene høstet Fordel af Prisstigningen paa Landbrugsprodukter.

Ved Cirkulæret af 30. April 1768 udbad Generallandvæsenkollegiet sig tillige Betænkninger over, »hvad Lønnen efter de nærværende Tider burde fastsættes til«. I de fleste sjællandske Besvarelser fremkom Forslag om højere Karlelønninger end efter Forordningen af 1701. 22 af 51 udtalte sig for en Helkarleløn paa 24 Sldr. eller endog derover, altsaa mindst 20 % Lønstigning i Forhold til 1701, 7 foreslog 20—24 Sldr., 18 holdt paa Forordningens 20, 4 paa 16—20 Sldr. I Nordsjælland og Roskilde Amt var 24 Sldr. det almindelige Forslag; af 19 Godser holdt kun 2 af de vestligste (Svenstrup og Vibygård) paa For-

³¹⁹ Jfr. Økon. Mag. V, S. 45 f.

³²⁰ Falbe-Hansen: Stavnsbaandsløn. og Landboref. I, S. 20 f.

ordningens 20. Fra 32 Godsomraader i det øvrige Sjælland gik derimod kun 7 ind for 24 Sldr. 5 ønskede 20—24, 16 holdt fast ved de 20, mens 4 stillede Forslag om mindre. Disse 4 Forslag kom betegnende nok fra Omraader, hvor Lønnesæd enten ikke omtales (Dragsholm, Mørkegaard), eller hvor Pengeløn erklæredes for gennemført (Møen, Løvenborg).

Interessante lokale Forskelligheder forekom. Fra Duebrødre Kloster i Roskilde omtales 24—26 Sldr. som passende paa »Heden«, 20 i Skoveggen. I Skjoldenæsholm-Besvarelsen hedder det, at en Karl hos en hoverifri Bonde, hvor han faar godt Øl og rigelig Mad, kan have nok i 20 Sldr., mens den Karl, der hos en Hoveribonde fik tarveligere Kost og maatte »trælle« for ham baade hjemme og til Hove, burde have 24 Sldr. Fra Gjerdrup foresloges 16 Rdl. for Karle, der havde tjent 4—6 Aar paa samme Sted. Adskillige Godsejere ansaa det for rimeligt, at en Del af Lønnen blev betalt med Varer, især Beklædningsartikler, som det vistnok iøvrigt var ret sædvanligt. Pigelønningen, der udenfor Nordsjælland næsten intetsteds oversteg 8—10 Sldr., fandt enkelte Godsejere urimeligt lav, men samtidig lød der Klager over, at Pigerne søgte til Købstaden, naar de ikke kunde opnaa den forlangte Løn.

Regeringen syntes tilbøjelig til at følge de sjællandske Erklærings Anvisning. I et Udkast til en stor Landboreformlov (1768 el. 69) hedder det, at en almindelig Bondekarl kan tilkomme 14—16 Rdl., en særlig duelig, der forstod sig paa at lave Plov og Harve, ringe Vognhjul samt tække, 18—20 Rdl., en Halvkarl 10—12, en Dreng 6—8 og »en retskaffen Bondepige« 7—8 Rdl.³²¹. Over hele Linjen adskilligt mere end efter Forordningen af 1701, hvorimod Lønnesædsforbudet skulde skærpes. Det sidste skete Fyldest ved Forordningerne af 23. Marts og 5. Okt. 1770, der imidlertid intet fastsatte om Lønstørrelsen. De sjællandske Landarbejdere oplevede ikke en Legalisering af de Lønkrav, som Flertallet af denne Landsdels Godsejere i Virkeligheden havde godkendt.

Kun en lille Del af de ugifte Landarbejdere tjente paa Herregaardene, der næppe øvede særlig Tiltrækning, da det ikke var i Godsejernes Interesse at byde højere Løn, end de ønskede fastsat paa Bøndergodset. Paa Løvenborg fik Gaardskarle i 1750'erne aarligt 12 Rdl. i Løn og 13 i Maanedspenge (6—6½ Mk. mdl.), viser Godsregnskaber. Ladekarle, Kuske, Stutterikarle og andre mere betroede Godsfunktionærer opnaaede dog bedre Lønninger.

Den yngre Husmand eller Inderste, der havde fast aarlig Tjeneste paa en Gaard, fik næppe synderligt højere Løn end en Tjenestekarl, men det er sandsynligt, at han oftere betingede sig Lønnesæd. Hvor dette ikke var Tilfældet, maatte han føle Løntrykket saa meget haardere, som Priserne paa de vigtigste Livsfornödenheder gik stærkt i Vejret. Tilmed var i hvert Fald Fæstehusmanden svagere stillet end den ugifte Karl, idet han ofte kun havde 5 ugentlige Dage til sin Raadighed. En af Betænkningerne fra 1768 henstillede ubarmhjerligt, at Husmanden kun fik Halvkarls Aarsløn for 5 Ugedages Arbejde (Bonderup, Korsør Amt); et andet Forslag vilde vel unde Husmanden, der havde Kone og Børn og Fæstehus, 4 Sldr. mere i Løn end en ledig Karl, men hvor Bonden ikke behøvede ham »i stændig Tjeneste«, skulde han lade sig nøje med den halve Løn for 3 Dage, »og saaledes proportionaliter Dagvis« (Espe).

Visse Godsejeres Forsøg paa Løntryk, men endnu mere de stærkt svingende Kornpriser i Forbindelse med Faren for Arbejdsløshedperioder maatte gøre den gifte Landarbejder overordentlig interesseret i Opretholdelsen af et Naturlønningssystem.

³²¹ Landbokommissionen af 25. Aug. 1786. Pk. Diverse Dokumenter ang. Hoveri- og Tiendesagen (1786—97). Anf. Udkast, § 15.

Dyre og »lette« Aar. Hvad Landøkonomen, Pastor H. J. C. Høegh i Slutningen af det 18. Aarh. udtalte: at den sjællandske Kapitelstakst især var afhængig af Københavns Torvepriser og for høj i Forhold til Landekøbet³²², gjaldt utvivlsomt gennem hele Aarhundredet. I Virkeligheden var »Kirkekøbet« i de sjællandske Amter langt fra ensartet i de enkelte Aar. Fra det lettest tilgængelige Materiale kan hentes følgende Eksempler, der belyser Forskellighederne. I Oversigten betegner a laveste, b højeste Kirkebeløb i 11 Amter, c den i København fastsatte Kapitelstakst, der i Virkeligheden maa bygge paa de manglende Ansættelser for de 4 Amter i Nordsjælland samt Roskilde Amt; Angivelse i Mk. pr. Td.³²³.

	a	Rug		a	Byg		Havre		
		b	c		b	c	a	b	c
1718	12	18	19	9 ^{1/2}	12	13	4	5	6
1720	9	11	13	7	9	11	3 ^{1/2}	4 ^{1/4}	6
1724	9 ^{1/2}	13	14	8	9 ^{1/2}	11	4	7	8

De sjællandske (rettere: nordsjællandske) Kapitelstakster laa gennemgaaende 25—30 % højere end Kirkekøbet i de 11 Amter, blandt hvilke Vordingborg og Tryggevalde havde de højeste, Møen de laveste Ansættelser. Dette Forhold bekræfter Skifteprotokollernes Angivelser, dog saaledes, at der paa omtrent samme Tid kan iagttages betydelige Prisforskelle paa samme Godser, navnlig efter daarlige Høstaar³²⁴.

De sjællandske Kapitelstakster er altsaa intet tilnærmelsesvis nøjagtigt Udtryk for, hvad Kornet kunde koste Husmænd i Indkøb, gennemgaaende fik de den nødvendige Rug og Byg noget billigere. Men Kornpriserne var overordentlig bevægelige i et Tidsrum, hvor Høstudbyttet kunde svinge med 25—50 % fra det ene Aar til det andet³²⁵. Til Belysning af dette Forhold er Oversigter over Landsdelenes Kapitelstakster fuldt anvendelige. De sjællandske Kapiteltakster i Perioden 1720—88³²⁶ viser for *Rugens* Vedkommende i 19 Tilfælde under 10 % Fald eller Stigning fra det ene Aar til det andet, i 18 Tilfælde 10—20 %, i 16 20—30 % Svingning, i 7 30—40, i 3 40—50 og i 4 Tilfælde gav Prisbevægelsen et Udslag paa over 50 %. I et Par Perioder var *Rugpriserne* næsten uafbrudt faldende: 1726—32 fra 3 Rdl. 16 Sk. til 1 Rdl. 36 Sk., 1740—44 fra 3—48 til 1—80, oftere dog stigende: 1732—36 fra 1—36 til 2—48, 1752—57 fra 1—36 til 3—32 og 1779—86 fra 2 Rdl. 24 Sk. til 4 Rdl. Men i Regelen var de stærke Udsving fra det ene Aar til det andet saa meget føleligere for kornkøbende Fattigfolk, som *Bygget* som oftest steg eller faldt i samme Forhold. Denne stadige Skiften mellem Dyrtidsaar og Aar, hvor Levnedsmidlerne var »lette« (billige) blev naturligvis bemærket af Datidens nationaløkonomiske Iagttagere, men højst forskelligt kommenteret.

³²² Jfr. Statist. Meddelelser IV, 15. Bd., Hæfte 1, S. 109 (Noten). Høegh foreslog en Deling, hvorefter København, Roskilde, Frederiksborg, Kronborg og Hørsholm Amter fik en Kapitelstakst, det øvrige Sjælland en anden. Delingen her vilde blive den samme, som Karlelønningerne i 1768 synes at angive.

³²³ Tabeller og Indberetninger, Kapitelstakster vedkommende [1600]—1840, Læg III. RA.

³²⁴ Se f. Eks. Næsbyholm Skp. for Foraaret 1772 (Nr. 171—175).

³²⁵ Se Indberetninger om Høsten (1771—1846). RA.

³²⁶ Statist. Meddelelser IV, 15. Bd., Hft. 1: Kapitelstakster i ældre og nyere Tid. Tabel I.

I Økonomisk Magasin fremkom som Besvarelse af en Prisopgave hele 10 Afhandlinger, der belyste Spørgsmaalet: hvorvidt det var fordelagtigst, at Levnedsmidler var i høj, lav eller moderat Pris. De fleste Besvarelser foretrak høj Pris og fremhævede i denne Forbindelse, at de høje Priser opmuntrede Landarbejderne til Flid, hvorimod de hengav sig til Ladhed, naar Levnedsmidler var billige³²⁷. Det var, som ogsaa Bisgaard har paapeget, et almindeligt Synspunkt i Datiden, at lave Priser kun forhøjede Arbejdslønnen³²⁸. »I Henseende til Daglejere, Tjenestefolk, Husfolk . . . belæres vi atter af Erfarenhed, at disse Folk er mindst flittige, rarere (»sjældnere«) at faa, vanskeligere at handle (have med at gøre) og dyrest at holde, naar Levnedsmidler er i meget lav Pris; men alt tværtimod, naar de er i en maadelig høj«³²⁹. Dette Producent- og Arbejdsgiversynspunkt er typisk for de fleste Indlæg. De fleste Indsendere syntes blinde for, at de høje Priser ofte skyldtes daarlige Høstaar, med ringe Beskæftigelsesmuligheder for fri Lønarbejdere paa Landet. I Omtalen af Dyr-tider hedder det ganske vist i en af Afhandlingerne: »Husmanden tages i saadan Tid ikke med i Bondens Arbejde, uden høj Fornødenhed kræver det, ej heller løber han saa let fra ham med en Skæppe Korn som før«, — Fortsættelsen er imidlertid en optimistisk Fremstilling af, hvorledes den flittige Husmand vil kunne finde nye Næringsveje: Haandværk, Husflid og Fiskeri³³⁰. I det 18. Aarhundredes Nationaløkonomi møder man ofte den ejendommelige Opfattelse, at man vilde komme Lediggangen til Livs, blot Arbejderen var nødt til at stræbe haardt for at faa Føden. De, der ønskede høje Kornpriser, for at Producenterne kunde profitere og Handelsbalancen blive gunstig, fandt det derfor som oftest uheldigt, om Landbrugsmedhjælpernes Fortjeneste samtidig steg betydeligt. Nationaløkonomen Fr. Lütken ansaa det for tvivlsomt, om de høje Varepriser gavnede Producenten tilstrækkeligt, som Forholdene var; den høje Folkeløn kunde kun bringes ned ved »Folkeformerelse«³³¹. En anden Skribent hævdede, at Kornpriser lige saa vel som Folkeløn kunde fastlægges, og saa heri et Middel til at hemme Lønnesædsvanerne og gøre Landarbejderne villigere til at tjene Helaarsvis³³².

Man møder dog ogsaa en anden og mere indtrængende Opfattelse af Landarbejdernes Stilling. O. D. Lütken mente i Modsætning til sin Broder, at de stigende Priser paa Landbrugsprodukter maatte berettigge Bondens Medhjælper til højere Løn; i Almindelighed var høj Folkeløn et »Tegn til god Næring«. Men naar Dyrtiden tvang Bonden til at hjælpe sig med færre Folk, nødtes mange mod deres Vilje til at betle³³³. Ogsaa J. D. W. Westenholtz vendte sig mod Paastanden om, at flere Hænder fik Arbejde i de dyre Aar³³⁴. Efter W.s Iagttagelse var Levnedsmidler som oftest dyre for Haandværkere, Daglønner, Husfolk og Inderster, »da deres Fortjeneste ikkuns er liden, og en Del Arbejde haver sin visse fastsatte Taxt fra ældre Tider«³³⁵.

³²⁷ Økon. Magasin V, S. 73 f, VII, S. 75, 92 og 96 f., 114 f., 130 f. og 198. — Se ogsaa Danske Atlas I, S. 142 ff.

³²⁸ H. L. Bisgaard: Den danske Nationaløkonomi i det 18. Aarhundrede, S. 101.

³²⁹ Økon. Mag. VII, S. 114.

³³⁰ Smstds. VII, S. 200.

³³¹ Fr. Lütken: Økonomiske Tanker VIII. Part, S. 32—41, jfr. VI. Part, S. 98.

³³² Økon. Mag. VII, S. 72 og 76.

³³³ Anders Jyde (O. D. Lütken): Anmærkninger etc., S. 133 f., jfr. ovenfor S. 200.

³³⁴ Prisskrift om Folkemængden i Bondestanden, S. 69 f.

³³⁵ Anf. Skrift, S. 60.

I Datidens nationaløkonomiske Betragtninger møder man tre overfladisk set vidt forskellige Opfattelser: at Arbejdslønnen steg med Kornpriserne, at den var ret uforanderlig, samt endelig at den i Regelen var lavest, naar Kornprisen var høj. De to første Anskuelser var begge berettigede i samme Grad som Naturalløn var dominerende. Mere usikker var Pengelønnen, hvad Dagløn og Akkordløn angik.

Dagløn. Falbe-Hansen antog, at Arbejdslønnen paa Landet var nogenlunde uændret gennem hele det 18. Aarhundrede³³⁶. Han omtaler med Rette Vanskeligheden ved at faa Oplysninger fra dette Tidsrum, men har enkelte Angivelser fra sjællandske Godser. Godsregnskaber viser imidlertid, at der *var* en Stigning. Før 1750 synes Daglønnen paa egen Kost at have været 12—14 Skilling, men i Løbet af 1750'erne blev 16 Sk. almindeligt. Paa Løvenborg og Vognserup betales i Regnskabsaaret 1753—54 12 Skilling for Mark- og Havearbejder, Staldtjeneste, Brændehugning og Haandlangerarbejde. I 1757 fik de fleste Daglejere 16 Sk., enkelte Markarbejdere dog fremdeles 12, men i 1758 er kun en Mand, der kaster Kornet, nede paa 12 Sk.; de øvrige Daglejere fik 16, en enkelt Haandlanger 20 Sk.³³⁷. Paa Selsø var 16 Sk. allerede i 1755 den sædvanligste Dagløn, og paa Sorø Akademi fik Havearbejdere i Begyndelsen af 1760'erne 16 Sk. I 1790'erne spores en ny Stigning, saaledes at Daglønnen blev 18—20, i enkelte Tilfælde 24 Skilling for Arbejde i Sommerhalvaaret. Efter Falbe-Hansens Antagelse maatte en Landarbejders Dagløn set i Forhold til Rugprisen have tabt 25 % Købekraft i Perioden 1755—74 og efter en kortvarig Bedring yderligere 12—15 % i Perioden 1785—1800³³⁸. De ovenfor anførte Lønangivelser lader formode, at Daglønnen under den stærke Opgang i Kornpriserne i 1750'erne fulgte ret hurtigt efter, hvorimod den fra Begyndelsen af 1760'erne og Stavnsbaandstiden ud tabte 30—40 % af sin Købekraft, før en ny Lønstigning bragte en kortvarig Bedring.

Denne Sandsynlighedsberegning vedrører Daglejere paa Hovedgaardene, og deres Tal var før Landboreformerne ikke stort. Vanskeligere er det at faa Oplysninger om Dagløn hos Bønderne. Husmænds Løn til godehavender figurerer meget ofte i Skifteforretningerne, men i de allerfleste Tilfælde oplyses der intet om Tjenestetidens Længde eller Lønvilkaarene. De faa fremfundne Angivelser viser baade personligt og lokalt bestemte Lønforskelle. Paa Aggersvold Gods opnaar i 1724 to Tærskere henholdsvis 13 og 15 Sk. daglig paa egen Kost, den første i nogle Dage kun 5 Sk. og Kosten³³⁹. I Nordsjælland træffer man som venteligt den højeste Dagløn: 8 Sk. og Kosten, 14—16 Sk. paa egen Kost³⁴⁰. Fra Tiden før 1755 haves kun Oplysninger om Dagløn paa 4—6 Sk. for Mænd, 3—4 Sk. for Kvinder, for Mænd paa egen Kost 12 Sk. (Godserne Bistrup, Knabstrup, Aggersvold, Juellinge og Næsbyholm). Af andre Kilder erfares, at der ogsaa paa Bøndergodset har fundet en Lønstigning Sted, saaledes at de gifte Landarbejdere var forholdsvis gunstigt stillet omkring 1760, da Kornpriserne en Overgang var lave. Brink Seidelin paastod i 1761, at Husmænd havde krævet fra 36 Rdl. til 42 Rdl. 4 Mk. for et Aars Tjeneste, det sidste

³³⁶ V. Falbe-Hansen: Pengenes synkende Værdi (Kbh. 1869), S. 104 f. Samme Stavnsbaandsløsn. etc. I, S. 4 og 140.

³³⁷ Begge Godsers Regnskaber i Løvenborg Godsarkiv. I.A.

³³⁸ Pengenes synkende Værdi, S. 105 f.

³³⁹ Aggersvold Skp. 4. Apr. og 5. Feb. 1724.

³⁴⁰ Kronborg Skp. 21. Juni 1740. — Krogerup Skp. 7. Marts 1724.

endog for 4 Dages Arbejde om Ugen³⁴¹. Utvivlsomt drejer det sig om Arbejde paa egen Kost, og da vil sidstnævnte Tilfælde svare til en Dagløn paa 19—20 Sk., noget mere end Daglejere kunde opnaa paa Hovedgaardene. Iøvrigt er det sandsynligt, at Husmændene i de fleste Tilfælde har faaet Kosten hos Arbejdsgiveren. Kosten blev, som flere af de ovenstaaende Eksempler viser, om Vinteren vurderet til mere end Pengeagløn, om Sommeren dog i Regelen omvendt, ved Helaarsberegninger er der gerne Balance. Naar Landinspektør Westerholdt i 1771 ansatte en Karls Føde og »Underhold« til 20 Sldr. ligesom Løn, begge Dele under eet til 7 Sk. pr. Dag³⁴², maa dog erindres, at Husmanden, der skulde købe en stor Del af Levnedsmidlerne, ikke kunde have dem saa billigt som Bonden. En Bonde fra Bloustrød Sogn regnede samme Aar med en Tærskerdagløn paa 8 Sk., men vurderede Kosten til 12 Sk.³⁴³. I Vinteren 1771—72, den værste Dyretid siden 1699—1700, fik Tærskere paa Vordingborg Gods kun 5 Mk. Penge pr. Maaned (ca. 3 Sk. pr. Arbejdsdag, men Maanedskosten, ca. 1/3 Td. Rug og lige saa meget Byg, var næsten det tredobbelte værd³⁴⁴). A. C. Teilmann, der i sine Erfaringer fra den samme Vinter fandt solide Modargumenter overfor de økonomiske Skribenter, som hævdede, at med Kornet faldt og steg Prisen paa alle Varer, ogsaa Arbejdet, undlader heller ikke at tilføje: »Dog, hvad der spares i Lønnen, gaar bort til Føden«!³⁴⁵.

I 1780'erne var 16 Sk. om Dagen paa egen Kost den sædvanligste Dagløn: adskillige Fæstebreve forpligtede Husmænd til at arbejde for Bønderne for 1 Mk. om Dagen, ligesom Restancedage paa Godserne kvitteredes med dette Beløb. Men Daglønnen med Kost var uforholdsmæssigt lav. Klestrup nævner 6—7 Sk. de lange Dage, 4—5 de korte³⁴⁶, ikke meget mere end før 1750. Naar der klages over Husmænds urimelige Lønninger, er der næsten udelukkende Tale om Dagløn i Høsttiden og om Naturalløn. Til de fleste af Aarets Tider regulerede Daglønnen sig selv, idet Arbejdstilbudet var langt større end Efterspørgselen.

Sommerløn og Tærskertiløn. Høstsæsonen, fra Høstlættens Begyndelse i Juni til Kornhøstens Afslutning i September, gav gifte Landarbejdere, som ikke havde Aarstjeneste, deres særlige Chance, navnlig hos Hoveribønder. I gode, til Dels vel ogsaa i vanskelige Høstaaar, hvor der var Brug for alle Hænder, kunde Husmanden og hans Kone tjene særdeles godt. Man hører i 1768 fra Nordsjælland om en Dagløn paa 16—20, ja endog 24 Sk. pr. Dag, samt Øl og Mad³⁴⁷, og i Københavns nære Omegn hedder det, at Høstdage betaales dobbelt eller tredobbelt mod en ordinær Arbejdsdag³⁴⁸. Den nordsjællandske Forstforvalter N. Iversen frygtede, at den høje Dagløn i Forbindelse med Husmænds Græsningsret vilde »hjælpe meget til Bondens Ruin og standse et og andet godt Forsøg i Landvæsenet, som uden Hjælp af Arbejdere ikke kan sættes i Værk eller fuldføres«. Han foreslog derfor en fastsat Takst for Landarbejdere: fra Paaske

³⁴¹ Ldv. K. Diverse indkomne Sager (1756—1767). D. Indkomne Forslag etc.

³⁴² Ldv. K. Akter til Lovgivning ang. Forbedring af Landvæsenet og Bondestandens Vilkaar. E. II. Bilag.

³⁴³ Journal. Forslag. 1770, Nr. 951.

³⁴⁴ Vordingborg Distrikts Journal 1772, Nr. 33. RA.

³⁴⁵ Bibliotek for nyttige Skrifter 1772, Nr. 37, S. 295 (Anders Christensen).

³⁴⁶ Betænkninger og Antegnelser etc. (2. Oplag, 1786), S. 65.

³⁴⁷ Journal. Forslag etc. 1767—68, Nr. 505 (K. Værløse).

³⁴⁸ Smstds., Nr. 394 a, Pkt. VII (Vallensbæk).

til Mikkelsdag Kosten og 8 Sk. om Dagen for Mænd, 6 for Kvinder, fra Mikkelsdag til Paaske henholdsvis 6 og 4; paa egen Kost dobbelt Dagløn³⁴⁰. Samme Mand giver et Par Aar senere et væsentligt andet Indtryk af Husmændenes Vilkaar, idet han oplyser, at mange Husmænd af Mangel paa Føde og Fortjeneste om Sommeren var nødsaget til at bortfæste sig, »og hvilken Bonde som bortfæster dem, vil og beholde dem i mindste til Rugsæden er lagt, hvilket ikke gerne sker før end mod Mortensdag«³⁵⁰.

Der er næppe Tvivl om, at den faste Sommertjeneste, i Regelen lønnet med Naturalier, var mere almindelig end frit Lønarbejde mod Pengeløn. De Husmænd, der kun fæstede sig for 2 à 3 Dage om Ugen, kunde dog med Held kombinere de to Lønningssystemer. Sommerakkorder om 2—4 ugentlige Arbejdsdage i Tiden mellem Sankt Hans og Mikkelsdag var almindelige. Fra Næsbyholm Skifteprotokoller kan anføres en Række Eksempler væsentlig paa Sommerløn omregnet til Pengeværdi, men dog ofte med Angivelse af Naturalløn:

1. 22. Dec. 1736 (Vrangstrup): Husmand tjener i Sommerløn 1 Td. Rug (8 Mk.) og 3 Tdr. Byg (à 1 Rdl.; Sædebyg er derimod ansat til 8 Mk.), ialt	4 Rdl. 2 Mk.
Sammededs tjente en Karl 5 Rdl. 2 Mk. for Sommerhalvaaret.	
2. 29. Juni 1741 (Tyvelse): En Mand tjener fra Mikkelsdag til Skt. Hansdag	6 Rdl. 70 Sk.
3. 5. Feb. 1743 (Vrangstrup): Hmd. har 2 Skp. Rug, 2 Skp. Byg til Gode for 14 Dages Tjeneste i Sommeren 1742, eller i Penge	1 Rdl. 2 Mk.
4. 22. Sept. 1744 (Kagstrup): Hmd. har til 29. Sept. 2 Tdr. Rug, 2 Tdr. Byg og 9 Mk. Penge til Gode, ialt ansat til	5 Rdl. 3 Mk.
5. 25. Sept. 1747 (Vrangstrup): Husmands Sommerløn 24. Juni—29. Sept.	3 Rdl. 3 Mk.
6. 25. Sept. s. A. (Vrangstrup): Hmd. for 2 Dage ugentlig fra 24. Juni til 29. Sept. efter Akkord 1/2 Td. Rug (à 9 Mk.), 1 1/2 Td. Byg (à 1 Rdl.)...	2 Rdl. 24 Sk.
7. 7. Juli 1749 (Næsby): Hmd. faar som Tjenestekarl ved Stedet fra Paaske til Skt. Hansdag 8 Mk. og 2 Skp. Havresæd (i Penge 1 Rdl.), ialt	2 Rdl. 2 Mk.
8. 12. Jan. 1750 (Næsby): Husmand faar i Sommerløn for 1749	3 Rdl.
En Karl fik sammededs 6 Rdl. i Vinterløn.	
9. 21. Jan. 1751 (Atterup): Hmd. fra 24. Juni til 29. Sept. 1750	4 Rdl. 4 Mk.
10. 18. Jan. og 29. Juni 1799 (Tyvelse): Hmd. for 3 Dages ugentligt Arbejde fra 24. Juni til 29. Sept. 1798 1 Td. Rug (à 22 Mk.) og 2 Tdr. Byg (à 16 Mk.), ialt	9 Rdl.
For Arbejde i Vinterhalvaaret krævede samme Husmand 8 Sk. dgl.	

Sammenligner man Eks. 6) og 10) og tager Hensyn til Prisforskellen mellem Rug og Byg paa de to Tidspunkter, 1747 og 1798, vil det ses, at Kornlønnen er næsten uforandret. I de 14 Uger mellem 24. Juni og 29. Sept. vilde en Landarbejder i 1747 foruden Kosten kunne tjene en Tønde Rug paa 18 2/3 Dag, i 1798 paa 19 5/9 Dag. Pengevurderingen viser derimod en »Dagløn« paa henholdsvis knap 8 og godt 20 Sk. Omregningen skete i 1799 efter Kapitelstakst (for 1798), mens Vurderingen for de tidligere Tidspunkter ligger betydeligt under Sjællands Kapitelstakst. Det er dog sandsynligt, at Landarbejderen paa begge Tidspunkter har tjent andet end Kosten og Kornet (se nedenfor). Med nogenlunde Sikkerhed kan det antages, at Ugedagenes Antal i de Tilfælde, hvor kun Pengebeløb anføres, var ved Eks. 1) 4 Dage (Kornlønnen akkurat den dob-

³⁴⁰ Journal. Forslag etc. 1767—68, Nr. 505.

³⁵⁰ Rtk. Skov- og Jagtvæsen. Om Kulsvieriet. Pakkesager, Gruppe 8, Nr. 27, Læg 30. Maj 1772.

belte af 6), et Eks. fra samme Landsby), 3) ligeledes 4 Dage, 4) 4 eller 5 Dage, 5) og 8) 3 Dage, 9) sandsynligvis 4 Dage. Lidt udenfor Rækken falder 7), hvor det bl. a. drejer sig om Lønnesæd; Havren synes vurderet til 4—5 Fold (Kapitelstaksten var i 1748 usædvanlig høj). Selv om Vurderingerne ved Skifteforretningerne var mindre foranderlige end Kapitelstaksterne og næppe noget paa-lideligt Udtryk for, hvad Kornet kunde koste hos Bønderne, giver Eksemplerne et Indtryk af Pengelønnens svingende Købekraft. Disse Omregninger med den ofte ret vilkaarlige Prisansættelse, forringede Naturallønnens Værdi, men hørte til den Erhvervsrisiko, der kunde ramme en Landarbejder, naar hans Arbejdsgiver paa Gaarden døde; i adskillige Tilfælde gik han Glip af sit Tilgodehavende, navnlig naar Fordringen var mere end et Aar gammel³⁵¹. Godsledelsens Vilje til at begrænse Husmandens Arbejdsindtægter illustreres ved en Skifteforretning i et Gaardmandsbo i Tyvelse, hvor en Husmand fra Engelstoft gjorde Krav paa et Restbeløb paa 4 Rdl. for Arbejde »dagevis og undertiden stedse«. I Betragtning af at han havde faaet »Korn og andet mere« til en Værdi af 10 Rdl. 8 Sk., kunde der »i Anledning af Forordningen« kun tilstaa ham 1 Rdl. 88 Sk. Fordringen blev altsaa reduceret til 12 Rdl., eller sædvanlig Karle-Aarsløn paa Godset³⁵².

Baade Kornet og det meget variable »andet mere« var et Stridens Emne. I en Fremstilling »skrevet paa Kongens Gods i Sjælland« 1768 hedder det, at en Husmand i 4 à 5 Dage ugtl. fra 24. Juni til 29. Sept. kan tjene 20—24 Sldr., væsentlig i Sædeløn, og der ankes over, at Husmanden faar Tørvejord og Engbund til Hø, samt laaner Bondens Køretøj at age Tørv, Hø, Sæd og Gødning med³⁵³. Om disse ret forskelligartede Naturalydelser giver Søren Klestrup nærmere Oplysning i sit Skrift mod Wedel-Jarlsberg, idet han i Modsætning til denne og det store Flertal af Skribenter bestræber sig for at se paa saavel Husmandens som Gaardmandens Fordel³⁵⁴. Husmandens Vederlag for 4 Dages Arbejde ugentligt, ialt 56 Dage, mellem Skt. Hans og Mikkelsdag³⁵⁵, anslaaer han til:

2 Tdr. Byg à 10 Mk.	3 Rdl. 2 Mk.
2 Tdr. Havre à 6 Mk.	2 Rdl.
2 Læs Halm à 4 Mk.	1 Rdl. 2 Mk.
1 Læs Hø* à 8½ Mk.	1 Rdl. 2½ Mk.
	<hr/>
	8 Rdl. ½ Mk.

* Klestrup taler om 1 à 2 Læs Hø, men anslaaer den samlede Pengeværdi til 8 Rdl. 3 Mk.

I en Oversigt over en Gaardbrugers Indtægter og Udgifter anfører Klestrup, at Husmanden altid fik sin Løn i Sæd, »faa Aar mindre, men de fleste Aar mer« (end det her beregnede)³⁵⁶. »Foruden den Løn, Husmanden faar i Kornvare, Straaet, som dette Korn avles i, hvilket han ogsaa faar, og foruden Hø, et eller to Læs, som Bonden maa lade ham faa Eng til, kører Bonden hans Gødning ud, Ildebrand hjem, Sæd og Hø hjem, hvortil medgaaer i det mindste 2

³⁵¹ Jfr. ovenfor S. 235.

³⁵² Næsbyholm Skp. 19. Dec. 1733.

³⁵³ Journal. Forslag. 1767—68, Nr. 452.

³⁵⁴ Jfr. ovenfor S. 237 f.

³⁵⁵ S. Klestrup: Betænkninger og Antegnelser i Anledning af Friherren af Wedel-Jarlsbergs Vejledning etc. (2. Oplag), S. 65.

³⁵⁶ Anf. St., Tavlen S. 7.

Spænddage«³⁵⁷. Fik Husmanden endvidere Ret til at besaa 1 à 2 Skp. Land af Bondens Jord, kunde Vederlaget for de 56 Dages Sommertjeneste blive en halv Snes Rdl.

Der er næppe Tvivl om, at Sommertjenesten ved Siden af Kreaturholdet var Landarbejderhusmandens væsentligste Indtægtskilde. Skulde Bonden have Daglejer næsten hver Dag i Aaret, vilde han naturligvis staa sig ved at holde flere faste Folk. Men en Husmands Løn for 3 à 4 Dages Arbejde i de 14 Høstuger, for lejlighedsvis Hjælp i Pløje- og Sædetiden, samt ved Tærskningen kunde langt fra blive saa dyr som en voksen Landbrugsmedhjælperes Kost og Aarsløn, der omkring 1780 maatte anslaaes til ca. 30 Rdl. Henholder man sig til det af Klestrup anførte, vilde Bondens Naturalydelse højst kunne anslaaes til 10 Rdl., Dagløn à 6 Sk. for yderligere 100 Dage (saaledes at Husmanden ialt arbejder Halvdelen af Aarets Søgnedage for Bonden) til 6 Rdl. og Kosten for 150 Dage til 7—8 Rdl. Bonden vilde altsaa spare mindst 20 %, selv naar Husmandens Sommertjeneste var saa omfattende som her. At dette Tjenesteforhold var til gensidig Fordel, savnede de fleste Godsejere næppe Blik for, i det mindste ikke naar det samtidig gjaldt at forsvare Hoveriet. Godsejer J. B. Neergaard til Svenstrup indrømmede saaledes, at en Hoveribonde »paa nogle Steder« var nødt til (fremfor en Fribonde) at holde en Husmand, sædvanligvis 4 Dage om Ugen fra Sankt Hans til Mikkelsdag; »dog kan den Løn, saadan en Husmand faar, ej være saa meget som Hoveripengene«³⁵⁸.

Ogsaa *Tærskere* lønnedes ofte med Korn, almindeligvis en Skæppe for hvert Pund (d. e. 4 Tdr. à 6 Skp.) samt Kosten. Ved at tærskes en Bondegaards hele Avl, vilde en Husmand i Udbytte kunne have 4—5 Tdr. Korn af alle Slags, paa egen Kost ca. det dobbelte. Men da de fleste Gaardmænd holdt Tjenestekarle ogsaa om Vinteren, var gifte Landarbejderes Fortjeneste som Tærskere paa Bøndergaardene næppe stor. Ved Skifteforretninger anføres ofte Husmænds Tærskeløn (i Penge); det drejer sig sjælden om Tilgodehavender paa mere end et Par Rdl., i mange Tilfælde for Hovtærskning. Hvor denne var blevet afløst med en Pengeafgift, syntes det med de stigende Kornpriser til Bondens Fordel. Men adskillige Godsejere ømmede sig ved at gaa over til Standtærskere, da det kunde blive for bekosteligt at leje Husmænd, »af hvilke Bonden nu kan have samme Tjeneste hjemme, som han kunde have af sin Karl, ifald Husmændene tærskede til Hove«, som en Godsejer bemærkede³⁵⁹. For Husmanden var det næppe nogen Fordel at flytte fra Bondens til Godsejerens Lo, hvis Naturallønnen samtidig gik tabt. Godsejere søgte ogsaa at komme »Pundeskæppen« til Livs blandt Bønderne. Baron Knuth til Christiansdal foreslog saaledes, at Husmanden i Stedet fik Kosten og 20 Skilling, samt 4 Sk. pr. Trave Langhalm. Dette blev ganske vist Kosten og ca. 8 Sk. pr. Tønne, mens man har Eks. paa, at sjællandske Tærskere kun fik 6 Sk. pr. Td. Rug, 4 pr. Td. Byg³⁶⁰. Men derved vilde Husmanden ogsaa paa dette Omraade blive berøvet sit Værn mod Konjunktursvingninger.

Husmænds Ret til Sædeland, der i mange Tilfælde var Vederlag for Arbejdsydelser, blev, som vi har set, skarpt kritiseret, men langt fra enstemmigt for-

³⁵⁷ Anf. Skrift, S. 13 f. — De første 34 Sider er skrevet i Maj 1782.

³⁵⁸ Indkomne Betænkninger etc. i Henh. t. Cirk. af 30. Apr. 1768. B. Roskilde Amt, 2.

³⁵⁹ Anf. Betænkninger etc. 1768, Holbæk Amt, 4. Frydendal.

³⁶⁰ Smstds. Halsted Amt, Frederiksdal. — Vordingborg Distrikts Journal 1772, Nr. 33.

dømt fra Godsledelsens Side. Klestrup hældede til den Anskuelse, at ogsaa Bonden havde Fordel af Husmænds Lønnesæd, idet en Del af hans magreste Jord paa den Maade blev gødsket, mens andre hævdede, at Husmanden gødede for tyndt til, at Bonden kunde faa Gavn deraf³⁶¹. Den sidste Antagelse har nogen Sandsynlighed for sig, da Husmanden høstede to Aars Afgrøde, før Bonden atter fik Jorden i Brug. Der foreligger dog ikke Oplysninger om, hvorvidt Husmanden næste Aar skaffede sig et nyt Stykke Jord at gødske og besaa, saaledes at han paa samme Tid havde mindst 2 Stykker Sædeland. Alle Fremstillinger, ogsaa de mest hadske, taler dog kun om ganske smaa Arealer, i Regelen et Par Skæpper Land, Klestrup regnede med højst 2, den nordsjællandske Præst J. Junge (i 1790'erne) med Sædeland til 3 Skpr. Korn («hvilket Bonden kalder Lønnesæd») ³⁶². Til Tjenestekarlens Lønnesæd afstod Gaardmanden efter flere Opgivelser 2—3 Tdr. Land. Selv om Husmanden gødede Jorden godt, kan hans normale Udbytte næppe have været mere end ca. 2 Tønder Korn³⁶³.

Kosten (for Indersternes Vedkommende tillige Logis) var en væsentlig Del af de gifte Landarbejderes Fortjeneste. Dagløn paa egen Kost var udenfor Sommermaanederne næppe dobbelt saa høj som med Kost. Det maa dog antages, at gifte Daglejere ofte har faaet lidt Fødevarer med hjem til Familien. Deltog baade Husmanden og hans Kone i Høstarbejdet, maatte Arbejdsgiveren undertiden underholde hele Familien. I en sjællandsk Fremstilling, der afmalte Husmændene som »Blodigler«, ofte 2—3 Gange saa mange i Tal som Gaardmændene i en Landsby, hedder det: ». . . naar Husmanden eller Indsidderen tjener Bonden for Karl eller Tærsker, saa føder Bonden, om ikke vidende saa dog uvidende, baade hans Kone og Børn, thi der følger gerne hver Aften noget med ham hjem fra Bordet, Loen og Laden«³⁶⁴. Bortset fra Overdrivelsen hører et saadant Træk utvivlsomt med i Billedet. Men det maa ikke glemmes, at Husmænd tillige var udsat for at lide Tab ikke blot i Pengeløn, men ogsaa som Følge af slettere Ernæring i daarligtstillede Gaardbrugeres Tjeneste. Da der i Relationer til Økonomi- og Kommercekollegiet 1735—36 klagedes over, at Bønder ofte holdt Daglønnere i Stedet for Tjenestekarle og -drenge, havde Kollegiet sin paa andre Relationer grundede Mening om Aarsagerne til dette Forhold og de egnede Midler til at standse det: »Denne *Disorden* . . . kommer mesten af Bondens slette Tilstand, at han mange Steder ikke formaar at lønne eller underholde en Karl, og hvor da Karlen nyder slet Føde og iblandt ikke meget til Løn, der haver han ingen Lyst at være, men begiver sig derfra til Steder, som er bedre, og altsaa vilde denne Sags Forbedring mest ankomme paa Bondens Opkomst og bedre Tilstand, saasom det er ondt at tvinge Folk til at tjene, hvor de maa lide Hunger og derhos maaske ikke være vis paa at nyde deres Løn«³⁶⁵.

³⁶¹ Jfr. ovenfor S. 237. En Haandbog i Landvæsen sætter i denne Henseende Husmændene i fint Selskab. »Forpagtere paa Herregaarde og en Del Husmænd, som lejer Jorder af Bønder, giver tynd Møg, for at tage Fordel af samme, imedens de haver dem i Brug.« (Kort Underretning om Agerdyrkning og andet, som henhører til Landvæsen overalt i Danmark etc. (1757), S. 39).

³⁶² J. Junge: Den nordsjællandske Landalmues Karakter, Skikke, Meninger og Sprog (2. Opl., 1844), S. 319.

³⁶³ Jfr. nedenfor om Aftægtsfolks Udsæd og Avl, S. 252 f.

³⁶⁴ Journal. Forslag etc. 1767—68, Nr. 452. Den belæste Forfatter uddrager (efter Hensidss) heraf Moralen: »Du aldrig Husmænd fæste skal, ej heller gifte Kvinder«.

³⁶⁵ Økonomi- og Kommercekollegiets Deliberationsprotokol ang. de fra Stifterne indhentedede Relationer Anno 1736, S. 9 f., jfr. smstds. S. 38, 44 f., 64 f.

Der kan ikke være Tvivl om, at Husmændene, der langt lettere end Tjenestekarlene risikerede at blive arbejdsløse, oftere maatte finde sig i den ringe Kost.

Som Helhed tør dog Kosten paa Stedet anses for en lige saa uforandret Indtægt som Kornlønnen, idet Landarbejderen uanset Pengeværdiens Svingninger fik nogenlunde samme Behovstilfredsstillelse i gode og daarlige Aar. Derimod kunde Kosten i Aar med ringe Høstudbytte blive særdeles dyr for Arbejdsgiveren, der jo imidlertid kunde spare paa Pengeaglønningen³⁶⁶.

Fortjeneste ved Hovedgaardene. Før 1750'erne fandt gifte Landarbejdere næppe voksende Beskæftigelsesmuligheder ved Hoved- og Ladegaarde³⁶⁷. De synkende Landbrugskonjunkturer gjorde Fæstebønderne til daarlige Betalere, hvad der fristede Godsejerne til at udnytte Hoveriet saa meget stærkere; for Daglejere var der ringe Anvendelse. Med de landbrugstekniske Forbedringer fra Tiden henimod 1760 og senere skete der nogen Forandring heri. I en af de til den første Landbokommission indsendte »Betænkninger over Spørgsmaal til Landvæsenets Fremtarv og Nytte« henviste en sjællandsk Amtmand bl. a. til, at der var ørkesløse Husmænd og Dreng (Karle) nok i Landet, der kunde beskæftiges med Indhegningsarbejde³⁶⁸, og Forvalter Jens Stiesen paa Løvenborg skildrede i et udførligt Indlæg, navnlig ud fra sine Erfaringer paa et fynsk Gods, hvorledes Husmænd kunde sættes i Gang med at rejse Stengærder³⁶⁹. Løvenborg Godsregnskaber fra Slutningen af 1750'erne viser, at en Del af Godsets Husmænd havde Arbejde med Stenopbrydning og Stensætning, det første for en Dagløn, der steg fra 12 til 16 Sk., mens det sidste i 1757 og senere betaltes med 24 Sk. pr. Favne dobbelt Stengærde, (fra Fyn nævner Stiesen 16 Sk. pr. Favne og tilsvarende mindre Dagløn). Grøfttegravning, Gærdesætning, Rydnings- og Plantningsarbejder kunde paa adskillige Godser give Daglejere betydelige Indtægter. Paa Jægerspris blev der i Arveprinsens Tid (1773—97) væsentlig ved Husmænds og Indersters Hjælp sat 12.000 Favne Stengærder à 22—24 Sk.³⁷⁰. Om Forholdene paa Førslev Gods udtalte Administratoren, den landøkonomiske Skribent Esaias Fleischer, 1787: »Ikke en Tjørnebusk, end siden mere, har nogen Førslev Bonde ryddet i Hoveri, men jeg har betalt imod 2000 Rdl. ud derfor efter frivillig Akkord, saa vel til Godsets egne som om-liggende Godsers Husmænd, der har villet arbejde og fortjene Penge«³⁷¹. Paa Antvorskov og Vordingborg Rytterdistrikter udførtes der i Aarene før de store Krongodssalg bl. a. betydelige Rydnings- og Gravearbejder. Alene for Grøfttegravning ved Dyrlev By fra 12/10 til 14/12 1771 udbetalte Inspektør Baden godt 410 Rdl.; han fandt dog, at Arbejderne blev for godt aflønnede³⁷². Ved

³⁶⁶ Naar Jørgen Pedersen i »Arbejdslønnen i Danmark ca. 1850—1913«, S. 52, nævner, at Arbejdsgiverens Indkomst i Landbruget varierede med Priserne paa de Produkter, hvormed han aflønnede sine Folk, gælder dette vel for det 19., men ikke altid for det 18. Aarh., da Gaardbrugererne i daarlige Aar undertiden maatte købe Korn, i Regelen til høje Priser.

³⁶⁷ Jfr. ovenfor S. 177 ff.

³⁶⁸ Ldv. K. Indkomne Betænkninger etc. (1757—60) A. VII. 1. (v. Barner. Kalundborg, Sæbygaard, Dragsholm og Holbæk Amter).

³⁶⁹ Smstds. A. VII. 3 (Bilag). Jfr. Povl Hansen: Bidrag til det danske Landbrugs Historie, S. 107 ff.

³⁷⁰ C. F. Wegener: Abrahamstrup II, S. 247, Note 4.

³⁷¹ E. Fleischer: Tanker til nøjere Eftertanke etc. (1787), S. 11. — Morgenstjerne: Det danske Landvæsens Forfatning, S. 15, nævner ligeledes Husmandsarbejder, der betaltes af Godsejerens Pung.

³⁷² Vordingborg Rytterdistrikts Journal 1772, Nr. 51.

samme By ryddede Daglejere 38 Pile for 2 Rdl. Stk.³⁷³. Hvor Godsreformerne var mest omfattende, maatte den ekstra Daglejertjeneste kunne sikre de fleste Husmandsfamilier Underhold i 1 à 2 Aar. I Regelen strakte Arbejdet sig over en længere Aarrække og gav vel kun de mest anvendelige Husmænd og Inderster en god Fortjeneste. Iøvrigt kunde Godsejerne sikre sig Arbejdskraft ved i Fæstebrevene at forpligte Husmænd til Ekstraarbejder paa Godset efter Herskabets Anvisning (Løvenborg i 1760'erne).

Mange Husmænd, der som Tærskere, Røgttere, Vangevogtere, Havearbejdere, Grøftgravere, Stensættere m. v. havde fast Tilknytning til en Herregaard, nød en stor Del af deres Løn i Naturalier. Morgenstjerne, Lundbygaard, nævner 2 Skpr. Rug, 2 Skpr. Byg og 5—6 Mk. Penge pr. Maaned, foruden et Par Læs Hø, lidt Ildebrændsel og Frihed for at betale Huspenge og Ekstraskat; ogsaa for Husmandskonen var der ofte Arbejde paa Hovedgaarden, hvor saaledes hele Familien fik Underhold³⁷⁴.

10. Forsørgelsesvæsen.

Det danske Landbrug lønnede vedblivende de fleste Jordbrugere og deres Medhjælpere daarligt for deres Arbejde og bød langt fra Beskæftigelsesmuligheder for alle, der kunde og vilde arbejde. Følgen var, at det arbejdende og erhvervende Samfund maatte skaffe Føden til mange, som under gunstigere Vilkaar vilde have været selvforsørgende. Til Belysning af Forsørgelsesvæsenets Karakter i det sjællandske Bondesamfund foreligger der efter 1720 et betydeligt større Materiale end fra den tidligere skildrede Periode. Mest meddelssomme er Fæste- og Skifteprotokollerne, der sammen med en Del Fattigprotokoller illustrerer, hvorledes forskellige Samfundsfaktorer delte Byrderne. Det falder naturligt at tale om følgende Forsørgelsesinstitutioner:

1. *Fæstegaarde*, i mindre Udstrækning ogsaa *Fæstehuse*, gav Underhold eller Fribolig til en stor Mængde afgaaede Fæstere eller deres Enker, Fæstevæsenets Aldersrentenydere, om man vil.
2. Den besiddende Del af *Slægten* tilfaldt det i første Række at sørge for dens erhvervsløse Medlemmer, en Opgave, der i mange Tilfælde faldt sammen med 1.
3. *Sognet* havde fra gammel Tid paataget sig Forpligtelser overfor de Fattige. Lovgivningens Indflydelse bidrog maaske til at indskærpe, hvem der som hjemmehørende i Sognet var forsørgelsesberettigede, men har iøvrigt næppe ændret det gamle Sogne-Forsørgelsesvæsen synderligt.
4. *Godset* kunde nøjes med at yde sit Bidrag til Sognets Fattigforsørgelse og gennem Fæstevæsenet regulere Aftægtsforholdene, men skabte dog undertiden sit særlige Pensions- og Forsørgelsesvæsen, der kom den mest vel-tjente, om ikke den mest trængende Del af Godsbeboerne til Gode.
5. *Den private Godgørenhed* holdt Betleriets Gryde i Kog og havde sit Medansvar for, at det omvandrende Proletariat fremdeles var talrigt. Godsejeres Lemfældighed mod insolvente Fæstebønder, der efter Lovens og Fæstebrevens Lydende vilde kunne sættes fra Gaard, virkede dog i modsat Retning.

³⁷³ Smstds. 1772, Nr. 225.

³⁷⁴ C. W. Morgenstjerne: Det danske Landvæsenes Forfatning, S. 93 f.

Landets Opdeling i en Mængde, for Størstedelen ret smaa Godser, med Gaarde og Huse i adskillige Sogne, indvirkede ofte uheldigt paa Slægts- og Sogneforsørgelsesvæsenet, idet enhver Godsejer maatte ønske at faa sine Gaarde og Huse mindst muligt betyngede med uarbejdsdygtige eller arbejdsledige Personer. Under det herskende Godssystem gjaldt det baade om at holde paa de Personer af Bondestand, der kunde være Godset til Nytte, og at udskille mindre værdifulde Befolkningselementer. Da Aftægts- og Indsidderforhold var under Godsstyrelsens mer eller mindre effektive Kontrol, bliver de i ikke ringe Grad en Maalestok for Godssystemets sociale Forvaltningsevne. Samtidig maatte dog den Omstændighed, at de færreste af Bondestand kunde anse deres Fremtid for betrygget, gøre den besiddende Del af Bondebefolkningen mere imødekommende overfor de Fattige.

Aftægt og Pension. Fæsteprotokollernes Oplysninger om Aftægt viser væsentlig de samme Hovedtræk gennem hele Aarhundredet. Navnlig den aldrende og svagelige Gaardbruger, der frivilligt afstod sin Fæstegaard til Fordel for en Søn eller Svigersøn, kunde sikre sig og sin Kone Ret til paa Livstid at nyde et vist Underhold af Gaarden. Selv om Efterfølgeren ikke var en Slægting, opnaaede den frivilligt fratrædende Fæster dog som oftest Aftægt, idet den ny Fæster undertiden til Gengæld fik Løfte paa at arve ham (hende). Ofte gav Dødsfald Anledning til Aftægtskontrakt i Forbindelse med Fæsteforandring. Var Gaarden i slet Forfatning, kunde Aftægten ophæves. Undtagelsesvis kunde en Enke og hendes Børn alligevel faa Underhold, men Enkens almindeligste Vej til Forsørgelse var dog nyt Giftermaal. Godsejerne havde Interesse i en Slags Præmiering af ældre Gaardmænd, der afleverede Fæstegaarde i god Stand; Svitzer, Aggersvold, foreslog at sikre dem Husrum og Aftægt og give dem Fortrin for andre Bønder baade i Kirken og ved verdsligt Samkvem, hvorimod han ønskede skærpet Straf for Gaardforsiddelse³⁷⁵. Selchau, Benzonslund, ønskede veltjente Gaardbrugere sikret et vist Naadsensbrød i Tilfælde af, at deres Børn døde før dem, ligesom Enken altid burde nyde Aftægt af Gaarden³⁷⁶. Paa den anden Side kunde Aftægten anses for en urimelig Byrde for en Gaard, naar den sidstlevende af Aftægtsfolkene fik tildelt den fulde Aftægt. Hvor der ikke fandtes smaa Børn, burde Ydelsen nedskrives til det halve, hedder det i et anonymt Forslag³⁷⁷.

Hensynet til, hvad den ny Fæster vilde kunne præstere uden at forsømme sine Forpligtelser overfor Herskabet, vejede utvivlsomt tungt, naar en Aftægtsordning skulde approberes af Godsstyrelsen. En fhv. Gaardmand i Sigerslev paa Mørup Gods havde hos sin Søn og Efterfølger paa Fæstegaarden betinget sig 1 Td. Rug, 1 Td. Byg og 1 Td. Malt i aarligt Underhold, foruden »Grøden« af 1 2-Aars Kvie, 3 Faar og 1 Gaas, som Aftægtsfolkene fik Græsning og Foder til. Kontrakten skulde dog ikke træde i Kraft, saa længe de Gamle spiste ved Behocrens eget Bord. De fik Ret til et Værelse i Østenden af Stuehuset, som fratrædende Fæstere før dem. Desuden skulde en Søster til den ny Fæster have et Par Kreaturer og lidt Sengetøj. Ved Aftægtsmandens Død ønskede Enken og Datteren Kontrakten opfyldt, men da Gaarden var meget forfalden, og den nye Fæster ikke havde modtaget tilstrækkelige Midler til dens Istandsættelse, kunde Skifteforvalteren ikke anse ham for pligtig at udlevere, hvad Søsteren forlangte, »men maatte henstille samme saa vel som den øvrige Aftægtsforretning til hans Vilkaar og Omstændigheder, hvad og hvor meget af det belovede han

³⁷⁵ Ldv. K. Extraktprotokol over indkomne Sager, med vedføjede Betænkninger og Resolutioner (1759—65), Nr. 245.

³⁷⁶ Indkomne Betænkninger etc. i Enh. t. Cirk. af 30. Apr. 1768. B. (Sjæll.). IV. 8.

³⁷⁷ Journal. Forslag etc. 1767—68, Nr. 435.

kan være og blive i Stand at udrede uden Gaardsens og Høje Herskabets Prejudice, hvis Rettigheder i alle Maader bør være ufornærmet«. Resultatet blev, at Enken fik Ophold som hidtil, idet hun »belovede at være hendes Stifsøn til Tjeneste udi alt, hvad hun kunde, og at se paa hans Bedste i alle Maader«³⁷⁸.

Aftægtsfolks Pligt til at være til Aftægtsyderens Tjeneste nævnes ofte i Fæstebreve, sjældnere dog med nærmere angivet Arbejdsydelse. En gammel Smed i Lyngve ved Sorø havde haft en halv Gaard i Fæste og fik, da han afstod den, Fribolig i Østlængen og 1 Skp. Sædeland i hver af Byens 3 Marker, men skulde uden Betaling udføre alt det Smedearbejde, Fæsteren havde Brug for³⁷⁹. — I adskillige Tilfælde betingede Aftægtsfolk sig fortsat Underhold af Gaarden, selv om Efterfølgeren skulde dø først³⁸⁰. Paa den anden Side kunde Aftægtsydelsen efter Kontrakt halvt eller helt bortfalde, hvis Enkemanden eller Enken giftede sig igen³⁸¹. Den sædvanligste Aftægt var Fribolig (»fri Husværelse«) og aarligt 2 Skpr. Sæd i hver Vang, efter den ene Ægtefælles Død i Regelen kun 1 Skp. Sæd, eller Kosten i Stedet. Men iøvrigt varierede Aftægtsydelserne betydeligt. Nogle Eksempler fra Fæsteprotokoller i Tidsrummet 1720—88 (angaar Ægtepar, hvor ikke andet er nævnt):

Aastrup 9. Okt. 1734: Smed i Ordrup nyder 2 af Smedehusets 15 Fag samt 3 Tdr. Byg aarlig, hans Hustru 1 Td. Byg, hvis hun overlever ham. — 30. Sept. 1774 (Stedstrup): Søn yder Moder 2 Skp. Sæd i hver Vang, 1 Læs Hø, 3 Faar, Sengested m. v. (eller i Stedet egen Husholdning, 6 Læs Tørv og 1 Læs Brænde).

Basnæs 16. Okt. 1741 (Sibberup): 2 Skp. Sæd i hv. V., 1 Ko, 4 Faar, 1 Slagtesvin, 6 Læs Tørv. — 4. Dec. 1772 (Sibberup): 2 Skp. Sæd i hv. V., 2 Faar, 1 Svin, 8 Læs Tørv.

Hellestrup-Nidløse 22. Sept. 1724 (Nidløse): Fri Husleje, daglig Klæde og Føde, samt Jordefærd »efter Stand og Vilkaar«. Lejen af 2 Køer paa Stedet maa Aftægtsnyderne, saa længe de lever, bruge til hvad de lyster, men efter begges Død tilfalder Køerne atter Gaarden.

Holsteinborg 28. Dec. 1757 (Egeslevmagle): Husvær., 6 Faar paa Græs og Foder, 2 Slagtesvin, 3 Skp. Sæd og 8 Læs Egetræ. — 30. Dec. 1758 (Stubberup): Husvær., 1 Td. Rug, 2 Tdr. Byg, Foder til 4 Faar og 1 Gaas, 1 Lisd. Flæsk, 6 Læs Tørv.

Jagerspris 16. Feb. 1773 (Gjerlev): Gaardforsidder faar tilstaaet 2 Skp. Ld. i hver af de 3 Vange paa samme Maade som andre afsatte gamle Folk i Byen af deres tidligere Fæstegaarde, dog maa han selv sørge for Sædekorn og Gødning, samt gøre en Høstdag for Gaarden. — 3. Jan. 1787 (Nedre Draaby): Enke faar Inderstestue og Køkken, 1½ Td. Rug, 1½ Td. Byg, 1 aarsgl. Svin og Græsning til 3 Faar, eller Føde og Ophold hos Sønnen.

Lerchenborg 8. Nov. 1780 (Rørby): Gaardforsidders Kone med 3 smaa Børn faar 1 Skp. Sæd i hv. V., 1 Læs Hø og 8 Læs Tørv.

Løvenborg 23. Jan. 1723 (Rejstrup): Husv., 1 Hest, 1 god Ko, Sengested og Klæder. — 26. Aug. 1745 (Butterup): Husv., 3 Skp. Sæd i hv. Mk., 2 Høveders Græsning samt en Del Tørv, eller Føde og Klæder. — 17. Apr. 1752 (Butterup): Fhv. Fæster faar 2 Skp. Sædeland, Tørv m. v., eller frit Ophold med Føde og Klæder.

Sæbygaard 21. Feb. 1775 (Ougtvad): Forældre faar 1 Td. Rug, 1 Td. Byg, 2 Lisd. Flæsk, 2 Gæs, 6 Læs Tørv.

Vesterbygaard 13. Sept. 1772 (Rugtved): 2 Skp. Sæd i hver af de 5 Vange, 1 Svin, 4 Faar. — 19. Aug. 1777 (Svallerup): Husv., 1 Td. Rug, 1 Td. Byg, 2 Lisd. Flæsk, 10 Læs Tørv.

Mange af Kontrakterne giver altsaa Aftægtsfolkene Valget mellem Kost og Logis hos Efterfølgeren (i de fleste Tilfælde Søn eller Svigersøn) eller visse

³⁷⁸ Mørup Skp. 11. Nov. 1785 (S. 619—21).

³⁷⁹ Sorø Fp. 29. Juli 1761 (Bd. 1749—76, S. 242).

³⁸⁰ Basnæs Fp. 19. Apr. 1721 (Stignæs) — Sæbygaard Fp. 12. Feb. 1785 — Holsteinborg Fp. 4. Juni 1762 (Høve) — Lerchenborg Fp. 28. Maj 1770 (Vollerup; Aftægtsmanden havde boet paa Gaarden i 38 Aar).

³⁸¹ Kalundborg og Lerchenborg Fp. 2. Marts 1780 (Ubberup). Sæbygaard Fp. 3. Juli 1778.

Naturalier. 6 Skp. Udsæd kunde vel som Regel give 4—6 Tdr. Korn, i Forbindelse med en Del animalske Produkter nogenlunde tilstrækkeligt til et Par ældre Menneskers Ernæring. De færreste opnaede mere, mange mindre. Bortset fra Logis var Aftægtsydelsens Værdi som oftest ringere end en Husmands Sommerfortjeneste, men Aftægtsnyderen havde mindre Forsørgerpligter, kunde i Regelen støtte sig til Familie og var ikke altid afskaaret fra Erhvervsindtægter. Et stigende Antal Aftægtsordninger var Tegn paa en Bedring i Bøndernes økonomiske Forhold, hvorved det var blevet lettere for de nye Gaardfæstere at svare til saadanne Forpligtelser. Gaardaftægterne synes da ogsaa efter 1750 hyppigere paa de fleste Godser. De Oederske Efterretninger lader formode, at mindst 1000 Ægtepar (væsentlig Indsiddere) i 1771 levede som Aftægtsfolk i sjællandske Landdistrikter³⁸². Det samme var Tilfældet med omtrent to Trediedele af de Enkemænd, der udtrykkeligt betegnes som forhenværende Gaardmænd. Flest i Forhold til Gaardmængden var Aftægtsfolkene i Nord- og Nordvestsjælland. I Raklev Sogn, under Stamhuset Lerchenborg, nød ikke mindre end 14 af 30 Indsiederægtepar Aftægt fra Gaard (der var 78 Gaardmænd i Sognet). Fæsteprotokollerne fra Lerchenborg Gods (ca. 235 Gaarde), indeholder fra 1750'erne 75 Gaard-Fæsteforandringer, hvortil knytter sig 23 Aftægtsordninger, i 1760'erne var de tilsvarende Tal 80 og 23, i 1770'erne 130 og 63, i 1780'erne 106 og 24. Stigningen i 1770'erne falder udelukkende paa Ægtepars Aftægter, for Enkers og Enkemænds Vedkommende var Antallet indtil 1780 relativt synkende. Nedgangen efter 1780 var endnu større, end Tallene giver Indtryk af, idet en Del af Aftægtsydelseerne i 1780'erne var gamle Forpligtelser, der blev overført til nye Fæstere; i Femaaret 1775—79 kunde 17 Ægtepar sikre sig Aftægt hos Søn eller Svigersøn, 1780—84 kun 3. Tallene for de fleste andre Godser synes ufuldstændige, Aftægtsordninger blev næppe altid bekræftede i Fæstebrevene. Men utvivlsomt var der meget faa Godser, hvor 30—40 % af de nytiltrædende Fæstere for kortere eller længere Tid maatte yde tidligere Gaardfæstere Underhold. Paa Hellestrup—Nidløse drejede det sig i Perioden 1750—86 kun om ca. 15 %. Det maa i denne Forbindelse erindres, at Antallet af Enker, der forsørgedes ved nyt Giftermaal, i samme Periode var i Stigning³⁸³.

En Gaard kunde give en forhenværende Fæster baade Mad og Husly i Alderdommen, Fæstehuset i Regelen kun det sidste. Naar Husmandsbørn tog sig af deres gamle Forældre, var det i højere Grad et Familieanliggende; kun faa overtog Hus efter Forældre eller Svigerforældre, med Aftægtskontrakt indføjjet i Fæstebrevet. Var dette sidste Tilfældet, bestod Aftægtsydelsen gerne i »fri Husværelse« og nogen Understøttelse, som sjældent nærmere præciseredes. Undertiden fik dog den tidligere Husfæster som Inderste og Aftægtsmand Andel i Kaalhave o. l. En saadan Aftægt kunde være relativt betydelig. En Husfæster paa Vordingborg Ryttergods maatte overlade 3 af Husets 5 Fag til den afgaaede Fæster, der desuden fik et Stykke Kaalhave samt 2 Æbletræer og 1 Pæretræ; den ny Fæster skulde holde hele Huset og Haven i Stand; Husafgiften var 3 Rdl. 2 Mk.³⁸⁴. Der er næppe Tvivl om, at Boligmangelen ofte har faaet unge Karle eller Inderster, der ønskede at faa Foden under eget Bord,

³⁸² Jfr. ovenfor S. 210.

³⁸³ Se ovenfor S. 104.

³⁸⁴ Vordingborg Fp. 5. Juli 1763 (Stensby).

til at paatage sig Aftægtsforpligtelser, der kunde synes dem uvedkommende. En Indsidder og Vorned Peder Rasmussen paa Vordingborg Ryttergods overtog saaledes i 1731 en Byggeplads i Nyraad, der tidligere var lovet en anden, som imidlertid godvilligt afstod den til P. R., der som Fæster skulde opføre 6 Fag paabegyndt Hus. Desuden forpligtede han sig til at forsyne Forgængerens med fornøden Husværelse, Ildebrændsel og Varme (»lige saa godt som han for sig selv og Hustru det kan anskaffe og vejebringe«), samt med Øl og Mad i dennes hele Livstid, og til at sørge for en hæderlig og sømmelig Begravelse, selv om Afdødes egne Midler ikke skulde strække til. Brød Peder Rasmussen Kontrakten paa noget Punkt, skulde han afstaa og forlade Huset uden mindste Vederlag for anvendte Omkostninger eller Krav paa Forgængerens i nogen Henseende³⁸⁵. Godsstyrelsen kunde kun være interesseret i, paa een Gang at faa et Hus besat med en ung Fæster og en aldrende Husmand aftægtsforsørget. En Aftægtsforpligtelse bandt dog ikke altid sin Mand til Fæstehuset. Saaledes skulde en Landsoldat paa Rosendal Gods vel forsyne den tidligere Husfæster med »bekvemmelig Husværelse« for Livstid, men selve Huset var kun tilstaaet ham, »saa længe han ej til anden Godsets Tjeneste behøves«³⁸⁶. Undertiden kunde Udsigten til en mindre Arv efter Forgængerens gøre Aftægtsbyrden tillukkende for en ung Husfæster³⁸⁷.

Enkelte afgaaede Fæstere var saa lykkeligt stillede, at de kunde vælge mellem at lade sig forsørge af *Gaarden* eller af *Slægten*. En Aftægtsmand paa Rosenlund Gods valgte efter sin Hustrus Død at flytte til en Slægtning i Faureholt. Denne blev af Skifteforvalteren formanet til at skaffe den gamle Varme og Underhold og være ansvarlig for hans Tøj, »paa det i Fald Eders Opførsel mod hannem ej er saa skikkelig, saa at han dermed kan være fornøjet, skal det staa den Gamle . . . frit for at flytte fra Eder, hvor han selv vil«³⁸⁸. Hvad *Godset* direkte ydede alderstegne Fæstere, var vel i Regelen (som ogsaa i dette Tilfælde) kun Gældseftergivelse, sjældnere en Slags Pension. Efter kgl. Reskript af 1. April 1741 lod Sorø Akademi aarligt uddele 100 Rdl. til afsatte Gaardmænd og Gaardmandsenker, som i over 30 Aar havde beboet Stederne. Listen for 1761—62 indeholdt 56 Navne; 3 havde været Fæstere i over 50 Aar, adskillige var Krøblinge. Der blev altsaa ikke 2 Rdl. til hver³⁸⁹. Mere fyldestgørende var det derimod, naar der i Henhold til Oberst Rabe von Kalkreutz' Legat aarligt skulde udbetales 10 Fattige paa Hellestrup—Nidløse Gods 24 Rdl. hver³⁹⁰. Enker efter Godsfunktionærer (Haandværkere, Vogtere, Gartnere m. fl.) fik i Regelen kun et Par Rdl. Pension og synes altsaa ringere stillet end de fleste Aftægtsfolk paa Bøndergodset.

Fattigforsorg. Betleri og Arbejdsløshed. Hvad der blev forordnet i 1708, tog sig godt ud paa Papiret, men i Praksis synes der kun at være blevet udrettet lidt for at komme Fattigdommen og Betleriet i Landdistrikterne til Livs. I 1730'erne, da Regeringens Reguleringspolitik gennem Stavnshaandet og talrige økonomiske Forholdsregler strammedes, søgte man ogsaa at bringe Forsørgelsesvæsenet paa en bedre Fod og ramme Løsgængeriet. Ogsaa indenfor Kollegie-

³⁸⁵ Vordingborg Fp. 27. Feb. 1731.

³⁸⁶ Rosendal Fp. 23. Okt. 1766.

³⁸⁷ Smstds. 14. Apr. 1772. Kronborg Fp. 7. Feb. 1773. Jfr. nedenfor S. 278.

³⁸⁸ Rosendal Skp. 31. Jan. 1763.

³⁸⁹ Sorø Akademis Godsregnskaber 1761—62, Bilag. LA.

³⁹⁰ Hofmans Fundatser VII, S. 594—98. Ogsaa Hovhønderne fik betydelige Lettelser.

styrelsen sporedes der en Erkendelse af, at Betleriet kun lod sig afskaffe, hvis man kunde give de Arbejdsløse Beskæftigelse³⁹¹. Men der var kun faa Arbejdshuse, og Sognefolkene kviede sig ved at befordre Løsgængere og Tiggere til Tvangsarbejdsanstalterne. Noget bedre gik det dog med Forsorgen for Sognenes svagelige Trængende. En Række Reskripter bidrog til at bringe den paa Fode. De Fattige paa Landet skulde spise hos Bønderne 1 à 2 Gange om Ugen; ved Tildelingen (Assignmenten) skulde der tages Hensyn til Bøndernes økonomiske Evne, og de Fattige, der kunde, maatte gøre Arbejde for Bønderne paa Bespisningsdagen. I Stedet for Sognekasserne skulde der alene findes en (hos Provsten beroende) Herredskasse, hvorefter Præsterne Tid efter anden kunde faa, hvad der behøvedes til de Fattiges Beklædning, Forplejning eller Jordefærd, samt til Bortkørsel af fremmede Betlere; »thi Kongen finder det billigt, at det Sogn, der har flere Fattige og mindre Indkomster, hjælpes af det, der kan have mere Indkomster og færre Fattige«³⁹². Ligesom hidtil burde Proprietærer, Præster, Forpagtere og andre Velstillede give noget i rede Penge. Da Godsejerne havde vist sig uvillige til at betale bestemte Ydelser, skulde disse nu ansættes til noget vist; Gaardmænds, Husmænds og Tjenestekarles beskedne Pengebidrag skulde for Fremtiden indbetales paa Amtsstuen ligesom de kgl. Skatter. For at betrygge Fattigforsørgelsen anordnedes det Aaret efter, at Præsterne skulde mulkteres, hvis de forsømte deres Pligter, hvad Fattigvæsenets Indretning angik, og samtidig fik Fattiginspektørerne Ret til at lade afholde Auktioner efter afdøde Almissenydere, »uden nogen Paaanke af dem, som ellers formene sig Auktionsforretningen at tilkomme«; Præsten skulde beskikke Vurderingsmænd, »uden at de for saadan deres Umage noget bør nyde«³⁹³.

Det var dog næppe Anordningerne alene, der efterhaanden bevirkede, at Fattigvæsenet mange Steder forbedredes, i det mindste for en Tid³⁹⁴. I en Periode, hvor Levnedsmidler var billige, havde Præsterne ofte Held til at faa de Trængende forsørget, enten ved Kosten paa Omgang hos Bønderne eller ved fastsatte Naturalleveringer, navnlig af Korn. I 1732 fik Præsten i Herslev 9 af de Fattige, som kunde anses for Almissemænd, omdelt paa Sogneboerne »til daglig Føde og Underholdning«: 1 forsørgedes til Stadighed paa en enkelt Gaard, 1 fik Føden hos Præsten, 1 hos 3 Gaardmænd, 3 hos hver 4 Gaardmænd, 2 hos hver 6 Gaardmænd, mens et Ægtepar nød Underhold paa 4 Gaarde³⁹⁵. Omtrent saaledes var Paaligningen de følgende Aar. I Nabosognet Gevinge fik 2 Fattige hver Føden paa 2 Gaarde, 3 paa 3, 1 sørgede for sin gamle Moder, mens en vanfør Kvinde nød halv Kost paa en Gaard og Resten hos sine Forældre, der var Husfolk³⁹⁶. Man finder ogsaa Eksempel paa, at Aftægtsfolk har kunnet faa Hjælp hos Gaardmændene, hvis den Kornsyndelse, de modtog af deres Søn og Efterfølger paa Gaarden, ikke strakte til³⁹⁷. Sognehjælpen traadte altsaa

³⁹¹ Holm II, S. 559, jfr. 442 f.

³⁹² Reskript af 5. Febr. 1734 (Sjælland) og 5. Marts s. A. (øvrige Stifter), § 5.

³⁹³ Reskript af 26. Aug. 1735. — Flere Paabud ang. Tiggeri og Fattigvæsen er omtalt af Har. Jørgensen, »Studier over det offentlige Fattigvæsenes Udvikling«, S. 8 f.

³⁹⁴ I Fløng og Hvedstrup Sognes Fattigprotokol hedder det: »Anno 1739 syntes denne Bog at skulle faa nyt Liv igen, som døde kort efter Fødselen 1709«. I Fløng var Fattighøssen end ikke betalt!

³⁹⁵ Herslev Sogns Fattigbog (1709—1802). LA.

³⁹⁶ Gevinge Sogns Gavebog. (1709—1802), Aar 1737. Smlgn. Eksempler paa Omgangsforsørgelse hos Har. Jørgensen, anf. Værk, S. 10 ff.

³⁹⁷ Herslev Fattigbog, 1752 (Trellerup).

støttende til, naar Gaarden eller Slægten ikke kunde bære Forsorgsbyrden. De Fattige modtog derimod meget lidt i Penge, i Regelen kun nogle faa Mark aarligt. En betydelig Del af Fattigvæsenets Midler gik til Betaling af Fattigfolks Ligkister. I Asminderød og Grønholt Sogne inddelte man de Fattige efter Nødlidenhed i 4 Klasser, hvoraf de i 1. Kl. (de mest Trængende) 1738 fik 1½ Rdl., men 1764 2 Rdl., 2. Kl. henholdsvis ca. 4½ og 10 Mk., 3. Kl. ca. 5 og 9, 4. Kl. ca. 3½ og 7 Mk. pr. Almissenyder. I de to Sogne uddeltes der 1738 56 Rdl. 88 Sk. til de Fattige, 1764 105 Rdl. 49 Sk. og 1769 131 Rdl. 50½ Sk.³⁹⁸. I Hørsholm Amt (Birkerød, Bloustrød og Karlebo Sogne) fik de Fattige 1740 39 Rdl. 24 Sk., 1750 kun 30 Rdl. 78 Sk., men i de 2 Aar 1759—60 109 Rdl. 2 Mk.³⁹⁹. En lignende Stigning kan iagttages i en Række Fattigprotokoller fra Roskilde Amt. Men samtidig gik Naturalforsorgen i Forfald.

En Hovedvanskelighed for Opretholdelsen af et ordnet Fattigvæsen laa i, at det saa mangelfuldt opfyldte sin stærkt understregede Mission: at afskaffe Betleriet. Atter og atter maa Sognepræsterne indberette, at Godsejere, Forpagtere eller Møllere, undertiden ogsaa Bønder, ikke vil betale *baade* til omløbende Betlere og til Sognets Fattige⁴⁰⁰. En endnu alvorligere Hindring blev dog Kvægsyge og Misvækstaar, der ramte de Fattige saa meget haardere, som Levnedsmidlerne steg stærkt i Pris under slige Forhold. Herslev Fattigprotokol bringer fra 1745 den uhyggelige Oplysning: »Assignmenten gik overstyr, og de Fattige maatte i Steden for Underholdningen nøjes med, hvad de kunde faa og vilde æde af det døde Kvæg«. Fra Gevninge berettes det samme, og 1747 udtaler Præsten om Tilstanden i begge Sogne: »Hvad de Fattiges Underholdning angaar, da siden Bønderne . . . var ved disse 3 i Rad følgende besværlige Aaringer bragt i slette Omstændigheder, gav jeg de Fattige Frihed til at betle deres Føde omkring i begge Sognene . . ., i Tanke, at om de ikke kunde faa noget paa eet Sted, de da kunde faa noget et andet Sted, hvorved de dog slap igennem efter fattig Lejlighed«⁴⁰¹. Det kom i høj Grad an paa Sognepræsternes Initiativ, om det gamle Inddelingssystem skulde genopstaa.

Her havde Caspar Bruun til Herslev og Gevninge delvis Held med sig. 1751 var der i Herslev 1, der fik Kosten een Dag om Ugen hos Degnen, de øvrige Dage hos Præsten, 1 spiste hos Paarørende, 1 hos 4 Gaardmænd, 1 hos 9; den sidste, Blinde Anders, fik dog i Stedet 4 Skilling om Dagen, og endelig modtog 3 af de mindre trængende hver 6 Skp. Rug og 6 Skp. Byg. Ydelserne var lidt mindre end tidligere, og Præsten frygtede, at de ikke skulde vare ved, og bemærker: »Det kunde blive saa meget des bestandigere med slige Inddelinger, om de blev forfattet i et Instrument, som Forvalteren paa Bøndernes Vegne skulde ratificere for at hemme Vanskeligheder hos de vanartige«. 1753 oplyses, at Forvalter Hygum, Lindholm, paa sit Herskabs Vegne havde beordret 12 Bønder til hver at give 1½ Skp. Rug og 1½ Skp. Byg til de 3 Fattige⁴⁰². I Kornerup Sogn fik samtidig et Ægtepar 1 Td. Rug, 1 Td. Byg og 8 Mk. i Stedet for Kosten, en vanfør Pige kun ½ Td. Rug, ½ Td. Byg. En anden vanfør Pige fik her 4 Rdl. af Greven paa Ledreborg, men intet af Sognet⁴⁰³. Hvor der ikke var Tale om Kosten eller fuldt Vederlag for denne, ydedes

³⁹⁸ Vald. Seeger: Bidrag til Asminderød og Grønholt Sognes Fattigvæsens Historie. 1738—1867 (Helsingør 1893), S. 17, 20 og 22.

³⁹⁹ »De Fattiges Regnskabsbog i Hørsholm Amt«, 1687—1834. LA. — Dens væsentligste Indhold er fra Perioden 1740—64, samt fra Tiden efter 1800.

⁴⁰⁰ Se f. Eks. Gevninge Gavebog, Aar 1734, 1756—1760'erne. Svogerslev-Kornerup Fattigprotokol 1754—55.

⁴⁰¹ Gevninge Fattigprotokol 1747, (S. 17); jfr. Herslev do. 1746.

⁴⁰² Herslev Fattigprotokol, S. 20 f.

⁴⁰³ Svogerslev og Kornerup Fattigprotokol 1753—54.

der kun Naturalier til en Værdi af 2—3 Rdl., mens der krævedes ca. 15 Rdl. til ordentlig Forplejning (jfr. ovenfor om Blinde Anders i Herslev Sogn). At baade de gejstlige og de verdslige Gaver blev ydet i utilstrækkeligt Maal, skulde ikke gøre Bønderne mere offervillige. Selv i et Sogn, hvor Præsten ihærdigt virkede for Opretholdelsen af et ordnet Fattigvæsen, truedes dette af Opløsning. Pastor Caspar Bruuns Bestræbelser giver et fortrinligt Billede af Udviklingen i sjællandske Landsogne med en talrig Husmandsbefolkning (1771: 47 Gmd., 69 Hmd. i Herslev og Gevninge S.).

Da Gevninge Sogns Andel af Fattigkassen i 1756 beløb sig til 27¹/₂ Rdl., anmærkede Bruun: »Men denne Beholdning vil der nok herefter i Følge det dyre Køb paa Sædevare og de Fattiges Nødlidenhed gaa nogen Svindsot i, thi det er bedre at de Fattige hjælpes, end Pengene ligger til ingen Nytte«. Der var Syn for Sagn. En vanfør Kone med 2 smaa Børn kunde kun hjælpes af Kassen, »da Bønderne ingen Assignation vil modtage paa Grund af Misvækst og omløbende Betlere«. Fattiginspektørerne anmærkede da ogsaa, at det beroede paa »Præsternes Samvittighed og bedste Skønsomhed«, hvorledes der blev sørget for de Fattige; »at lade de Fattiges Penge henligge uden Nytte, og derimod lade de Fattige lide Nød, er ikke nogentid befalet«⁴⁰⁴. Præsten har dog ikke villet uddele hele Kapitalen og greb lige saa lidt som de fleste af sine Kolleger til Bunds i Kassen. Men han lod heller ikke som Nabopræsten i Svogerslev og Kornerup en Del af dem, der tidligere var i de Fattiges Tal, kende uværdige til Almisse, fordi de ikke vilde lade Degnen optegne deres Ejendele, for at disse ved deres Død kunde komme Fattigkassen til Gode, som Loven bød⁴⁰⁵. Og i Modsætning til Præsten i Fløng og Hvedstrup saa han uden Beklagelse den »Uorden«, at de Beboere, som den Fattige havde opholdt sig hos, efter dennes Død beholdt den Smule jordisk Gods, han (hun) havde efterladt sig; i Betragtning af, at Husly til en Fattig kostede mindst 8 Mk. om Aaret, var det efter Bruuns Skøn en Lettelse for de Fattiges Kasse, om Vedkommende vilde nøjes med den Fattiges efterladte Pjalter til Vederlag⁴⁰⁶. Men Inddelingssystemet begyndte at svigte. I Herslev kunde i 1760 de over 30 Gaarde underholde 7 af de Fattige, mens 5 kun fik af Kassen. I Gevninge brugte de 14 Bønder deres eget ringe Tal og de mange omstreffende Betlere som Paaskud til at afslaa at yde de 7 Fattige Underhold, »derfor desmere Hjælp af Kassen« (ialt dog kun 6 Rdl.). 1761 foreslog Pastor Bruun, at Fattigforsorgen i Stedet blev paalagt Godsejerne. Da Bøndernes Korn- og Pengeydelser i de følgende Aar yderligere svigtede, og de frivillige Gaver fra Godserne ofte udeblev, gentog Bruun i Dyrtidsaaret 1771 sit Forslag i skærpet Form: »Det var at ønske, at de Fattiges Væsen blev sat paa en bedre Fod, som kunde ske, naar de blev assigneret, ikke paa Bønderne i Sognet, men paa Herskaberne paa det Gods, paa hvilket de har boet, arbejdet og svaret Afgift, mens de kunde udrette noget«⁴⁰⁷.

Fattiginspektørerne kaldte det et rimeligt Forslag, der dog havde sine Vanskeligheder efter de 3 sidste Nødaar, der havde tvunget Bonden til at indskrænke sin Husholdning. Lovgivningens Bistand var ønskelig, men saa længe Sognene ikke var renset for Betlere, kunde de, der klagede over Tilstandene, selv tilskrive sig Byrden. Som Svar herpaa udbad Bruun sig i 1772 nærmere Forklaring paa, hvorledes Sognene »i saa dyre og tyngelige Tider« kunde befries for Betlere; »thi at drive dem ud af Byen var ej menneskeligt, ej kristeligt, men fæisk«. Det vilde heller ikke lønne sig at bringe dem paa Vogne til Fattigdirektørerne. ». . . Der gaar jo frisk og stærkt Folk om, vilde gerne tjene, men kan ingen Plads faa, bedre er det da, at de betler end stjæler. Jeg kan tro, at naar Folk fattes Ild, leder de i Asken, og naar Folk ikke kan sulte ihjel, fordi de intet Brød haver, nødes de til at bede om Brød, og andre, som har Brød, at lede i Æsken om noget at meddele den nødtørftige, det er vor Kristendoms Pligt«⁴⁰⁸.

Dette Svar var sikkert ikke blot det værdigste, men ogsaa det mest træffende. Naar Fattigvæsenet var af saa ringe Betydning og Arbejdsmulighederne faa, var Betleriet ikke det værste Onde. Det var Samfundets uønskede, men stiltiende

⁴⁰⁴ Gevninge Fattigprotokol, S. 26 f.

⁴⁰⁵ Svogerslev-Kornerup Fattigprotokol 1751—52.

⁴⁰⁶ Fløng Sogns Distributionsbog (1739—1802), S. 120 f., sammenlignet med Herslev Sogns Fattigbog, S. 24. — Førstnævnte Fattigprotokol indeholder ligesom Hvedstrup do. en Del Skifter i saadanne Fattigboer (i Regelen kun vurderet til nogle faa Mark).

⁴⁰⁷ Herslev Fattigprotokol, S. 42.

⁴⁰⁸ Smstds., S. 43.

anerkendte Nødmiddel, som Myndighederne bekæmpede uden større Held, fordi simpel Erfaring sagde, at Forfølgelsen af alle arbejdsføre Betlere ogsaa vilde ramme de uskyldige. Præsten og Skribenten H. J. Birch, Glostrup, forstod det, da han i 1780'erne sammenholdt de høje Priser paa Levnedsmidler (særligt høje i Københavns Amt) med de lave Arbejdslønninger og kom til det Resultat, at Almuen maatte sulte. »Hvor langt skal 2 Mk. 4 Sk. om Ugen række for en Tærskemand til Føde og Klæde for Hustru og Børn, til Ekstraskat og Huskat, til Tørv, Langhalm, Sengeklæder etc.?« ræsonnerede Birch. I Uaar fik man, forsikrede han, i Husmandshjemmene kun Vand at drikke og af varm Mad ikke andet end Brødskorper, kogt i Vand med lidt Sirup, og Kaal, kogt i Vand uden Sul. Naar Bonden efter et Misvækstaar sparede paa Folkeholdet og Husbeboere næppe kunde faa Kreaturer græsset, da betlede selv Husmænd, der aldrig havde betlet før og aldrig havde tænkt paa at betle⁴⁰⁹.

Naar der ved Folketællingen 1787 i Sjælland-Møens Landdistrikter angaves 6.666 Fattige (3,2 % af Indbyggerantallet), omfattede dette Tal først og fremmest de Familier og Enligtstillede, som ved Alderdom, Sygdom eller Invaliditet var blevet Betlere eller Almissellemmer. En Sammenligning med Folketællingen 1769, der nævner 5.361 Hospitalslemmer, er dog næppe fuldt berettiget. Intet af disse Tal omfatter mere end en Brøkdel af de Husmænd, Inderster og Daglejere, som ved Dyrtid og Arbejdsløshed kom i dybeste Fattigdom og som i længere Perioder maatte ernære sig ved at betle. Hvorvidt Beboerne var meget fattige eller helt erhvervsløse, blev kun angivet af de færreste Præster. H. J. Birch betegner saaledes i 1787 blandt Glostrup Sogns 70 Husmandsfamilier 6 som Almissenydere, 17 som yderligt fattige og 9 som fattige; hertil kom mange Enligtstillede. I Vallensbæk Sogn var hver tredie Husmand Betler, Almissenyder eller arbejdsløs. Overalt paa Sjælland vil man kunne finde enkelte Sogne med udførligere Oplysninger om Armod og Betleri. Der er ingen Tvivl om, at disse Vedtegninger bidrager til et rigtigere Billede, end man faar fra de fleste Sogne, og Antallet af Betlere (eller »yderligt fattige«) og Almissenydere maa da ansaaes til langt over 5 % af Beboerne. I Landsbyen Hjembæk under Aggersvold nød over 15 % Almisser eller betlede. 1786 var ganske vist et daarligt Høstaar, ligesom flere af de foregaaende, men Folketællingen foregik dog i Høsttiden, hvor der skulde være gode Beskæftigelsesmuligheder. Man tør derfor ikke hævde, at Mandtallerne afspejler væsentlig daarligere Tilstande end de for Landdistrikterne normale. Det er overvejende sandsynligt, at 12—15.000 af de henvend 200.000 Landboere som Nødlidende laa andre til Byrde. Af disse var næppe mere end 3—4.000 Almissenydere.

Med Prisstigningen og Naturalydelsernes Bortfald forøgedes Pengealmisserne noget. I 1755 var Gennemsnitsstørrelsen i Sømme Herred 1 Rdl. 7 Sk., i 1760 1 Rdl. 48 Sk., i 1771 1 Rdl. 77 Sk.; i Stavnsbaandets seneste Aar ca. 2 Rdl.⁴¹⁰. Her var Forhøjelsen større end Prisstigningen. I Tryggevælde Amt, hvor der findes Fattigprotokoller fra 1783 og senere, var der derimod Nedgang mod Slut-

⁴⁰⁹ H. J. Birch: Statistiske og økonomiske Tanker til højere Eftertanke (Kbh. 1786), S. 44 f.

⁴¹⁰ Protokol over de Fattiges Væsen i Sømme Herred (1757—1802). Enkelte Sogne, hvor Antallet af Almissenydere er usikkert, er holdt udenfor Beregningen. Efter 1771 er Fattigreghskaberne mindre specificerede, men Folketællingen 1787 omfatter 78 Almissenydere; der ydedes s. A. 181 Rdl. 66 Sk. til de Fattige, men sædvanligt gik 15—20 % til Betaling af Ligkister.

ningen af Stavnsbaandstiden¹¹¹. Gennemsnitsstørrelsen af de Summer, der aarligt ydedes til de Fattige, var i Femaaret 1783—87 i Sømme og i Bjæverskov Herred ca. 3 Sk. pr. Indbygger, hvad der vil svare til om ved 6000 Rdl. til samtlige Sjælland-Møens Almisselemmer. Dette vilde næppe være fuld Forplejning til 4—500 Mennesker¹¹², men blev antagelig fordelt til over 3000, mens mange flere var trængende. Den private Godgørenhed havde tunge Byrder at bære; Betleriet var det væsentligste Fattigvæsen.

Fattigkassernes aarlige Indtægter skrev sig især fra Renter af Legater, gejstlige og verdslige Personers godvillige Gaver, Gaardmænds, Husmænds og Tjenestekarles aarlige Kontingent, samt »Extraordinære Indtægter« (overvejende »Tavlepenge« fra de tre store Højtider). I Sømme Herred fandtes ingen Legater, men Fordelingen var iøvrigt:

	Gejstlige Gaver			Verdslige Gaver			Aarl. Kont.			Extraord. Indt.		
	Rdl.	Mk.	Sk.	Rdl.	Mk.	Sk.	Rdl.	Mk.	Sk.	Rdl.	Mk.	Sk.
1751	3	2		21	2	2	19	1	8	20	2	2 ¹ / ₂
1755	17	1		28	1	14	24	4	5	25	4	11 ¹ / ₂
1760	15	3		34			20	1	8	33	5	8
1765	16			33		12	22	4	7	34	3	13
1771	15	3		33	2	3 ¹ / ₂	4	4	4*	73	1	13 ¹ / ₂

* Kun Tjenestefolkenes Bidrag. Til Gengæld er Bøndernes Tilskud til Tavlepenge øjensynligt stærkt forøget.

Kun i det første Femaar, under Indtryk af stærk Kornprisstigning, er der betydelig Opgang over hele Linjen. Naar de to sidste Indtægtsgrupper, der overvejende skyldes Bondebefolkningens Bidrag, i Modsætning til Gaverne fra Præster, Godsejere, Forvaltere, Kromænd, Møllere m. fl., viser betydelig (samlet) Opgang i 1771, skyldes det maaske næppe saa meget Dyrtiden som Naturalydelsernes Bortfald. Hvor betydeligt de Fattiges Tab herved var — for saa vidt det ikke blev dækket ved Betleri — kan belyses ud fra enkelte Sognes Fattigprotokoller. I Gevninge fik saaledes i 1730'erne 5—6 Mennesker Kosten paa Omgang hos Sognefolkene, i 1760'erne faar 8—10 Fattige tilsammen 4—6 Rdl., 1771 faar 10 hver 1 Rdl., »lidt nok i denne dyre Tid«, bemærker Præsten med Rette. I 1785 var man endog nede paa 4 Mk. pr. Almisselem, og det samme var Tilfældet i en stor Mængde Sogne baade i Midt-, Øst- og Nordvestsjælland. Adskillige Steder foregik Uddelingen temmelig uordentligt. Præsterne kunde f. Eks. protegere Beboere af Huse paa Præstegaardens eller Mensalgodsets Grund. Undertiden var de fleste Almisser specielt beregnet til Husleje eller Ildebrændsel¹¹³.

Godsernes Tilskud til Fattigforsørgelsen var ikke altid saa beskedent, som de »frivillige« Pengegaver lader formode. Paa Selsø Gods blev der saaledes i 1755—56 uddelt 15 Rdl. hvert Kvartal til Godsets Fattige: 4 fik hver aarligt

¹¹¹ Fattigprotokoller for Bjæverskov, Fakse og Stevns Hrdr. (Tryggevælde Amtsstuearkiv). LA. — Et mere splittet Materiale foreligger fra Tiden efter 1775 fra Løve, Arts, Skippinge og Ods Herreder (Kalundborg Amtsstuearkiv). Ogsaa her er der relativ Nedgang i Almisseydelsene.

¹¹² Af talrige Skifteforretninger, men ogsaa af Fattigprotokoller ses det, at fuld Forplejning regnedes til mindst 4 Sk. daglig for voksne, lidt mindre for Børn. En Skovfoged og hans Hustru var dømt for Tyveri og deres Børn udsat til Opfostring; Regningen herfor var fra Jan. 1781 til Sept. 1785 ca. 93 Rdl., lidt under 10 Rdl. pr. Barn aarligt (Fattigprot. for Fakse Herred 1783—1803, S. 7).

¹¹³ Se bl. a. Fattigprotokoller for Fløng og Hvedstrup Sogne.

4 Rdl., 20 hver 2 og 4 hver 1 Rdl.⁴¹⁴. Paa Jægerspris fik de Fattige i 1768 dels de sædvanlige Renter af de Fattiges Kapital, dels hver 2—4 Skpr. Boghvede; ca. 60 Fattige (Flertallet Enker) skulde her dele 23 Rdl. og 25 Tdr. Korn à 10 Mk.⁴¹⁵. Godsstyrelsens væsentligste Omsorg gjaldt dog især de forhenværende Gaardfæstere eller deres Enker, som ofte blev hjulpet til Aftægt eller i det mindste fri Bolig⁴¹⁶. Paa Aastrup blev der 1737 i Henhold til Johan Eichels Testamente oprettet et Fattighus⁴¹⁷.

Fattigvæsenet laa Samtiden stærkt paa Sinde, men Midlerne til Fattigdommens og Betleriets Bekæmpelse beror i Regelen ikke paa nogen klar Erkendelse af Ondets Aarsager og Mulighederne for en betydningsfuld Ændring. Derimod indrømmes det aabent, at den lovordnede Fattigforsorg er brudt sammen og at Tiggeriet flourer, trods Fattigkommissioner m. v.⁴¹⁸. I den store Landbokommission talte Reventlow 1786 om »de gode Anordninger angaaende Fattigvæsenet, som ikke iværksættes«. Han antydede samtidig, at Godsejernes Interesse for de Fattiges Børn hidtil havde sikret dem en Understøttelse, som de maaske efter Stavnsbaandsløsningen vilde savne. Colbjørnsen ansaa Tiggeriet for »bragt til en saa høj Grad, at det neppe kan gaa videre«⁴¹⁹. Naar Westenholtz 1772 anslog Antallet af Betlere til 61.712 (!), var dette Facit naturligvis ret vilkaarligt, men han havde Blik for Tiggerbørns haarde Lod og gav et rørende Billede deraf, bygget paa egne Iagttagelser⁴²⁰. Som Aarsag til Armoden og Betleriet nævnes hyppigst »Dovenskaben«, som Aarhundredets merkantilistiske Skribenter i Regelen anklagede Almuen for⁴²¹. Men Ansvarer fordeltes dog. Rothe kaldte Tiggeriet »den lade Husmands, desværre og ofte den enten af sin Jorddrot mismodiggjorte eller liderlige Gaardmands Fortrøstning«; han ønskede et Fattigvæsen for hele Landet som Middel mod »denne betydelige Statssygdome«⁴²². H. J. Birch paapegede blandt andre Fattigdomsaarsager det urimeligt store ubestemte Hoveri, »en ægyptisk Trældom«, ulovlige Udsættelser af Fæstegaarde og Tvangsfæste, der atter førte til Udsættelser⁴²³. Han havde, som vi har set, Øje for den *ufrivillige Arbejdsløshed*; adskillige sjællandske Præster viste ved Folketællingen 1787 samme Forstaaelse. I »Økonomisk Magasin« møder man tiest den Opfattelse, at blot Landarbejderne vil arbejde »se! saa faar de foruden Lønnen, Brødet og Føden for intet«, som det et Sted udtrykkes⁴²⁴. Det var konsekvent, naar samme Skribent ved »sande Fattige« kun vilde forstaa »Personæ miserabiles« og ansaa Fattigvæsenet for velordnet. Mere virkelighedsnær var den i samme Tidsskrift fremsatte Betragtning: »at man engang burde blive ked af at se fattige Mennesker græde og med Grund at bede om at faa Arbejde«⁴²⁵.

⁴¹⁴ Selsø Godsarkiv. Godsregnskaber og Regnskabsbilag 1755—56, Bilag Nr. 61.

⁴¹⁵ Jægerspris Jb.-Regnskaber. 1768, Bilag Nr. 71 og 139. RA.

⁴¹⁶ Jfr. ovenfor og Linvald: Bistrup, S. 108 f. — Linvald omtaler ikke Pengetilskud til fhv. Fæstere, men de Oederske Efterretninger anfører fra Ovsted Sogn en Enkemand, der har Ophold hos sin Søn og nyder 10 Rdl. af Københavns Magistrat.

⁴¹⁷ Sjæll. Tegnelser LXX, S. 486.

⁴¹⁸ Rothe: Vort Landvæsens System I, S. 240 f.

⁴¹⁹ Landbokommissionens Forhandlinger, S. 202 (jfr. 199) og 316.

⁴²⁰ Westenholtz: Om Folkemængden i Bondestanden, S. 208 f. og 171—75.

⁴²¹ Jfr. Alb. Olsen: Bybefolkningen i Danmark, S. 77, og ovenfor S. 199 ff.

⁴²² Vort Landvæsens System I, S. 242.

⁴²³ H. J. Birch: Statist. og økon. Tanker, S. 45—48.

⁴²⁴ Økon. Mag. VII, S. 63.

⁴²⁵ Anf. St. V, S. 303.

Det offentliges Evne til at skaffe Arbejde indskrænkede sig væsentlig til de Tvangsforanstaltninger, som — senest i Følge Frd. af 18. Marts 1778 — blev brugt som en Trusel mod Betlere, der var »friske og stærke Mænd og Kvinder«: Kvinderne skulde føres til nærmeste Tugthus og arbejde der et Aar, Mændene sættes til Fæstningsarbejde for samme Tid. Gentog Forseelsen sig, forlængedes Tvangsarbejdstiden, efter flere Gentagelser endog til Livstid. For at »udrydde Betlere« krævedes der andre Forholdsregler end denne vage Trusel, som kun i ringe Udstrækning praktiseredes. De fleste indskrænkede sig til Forslag om Genoplivelse af Fattigbespisning, Indretning af Fattighuse og visse Manufaktur¹²⁶. Et mere alsidigt Forslag, der vilde betyde en Omlægning af den almindelige Beskæftigelses- og Forsørgelsespolitik, fremsatte Pastor H. J. Birch¹²⁷.

For de mange arbejdsvillige, men ofte erhvervsløse Husmænd burde der efter hans Opfattelse skaffes Arbejde dels ved Hovedgaardene (bl. a. med Arbejder, der nu til Byrde for Bonden udførtes ved ubestemt Hoveri), dels ved Teglværker, Stenbrud og andre industrielle Virksomheder paa Landet; de Fattige skulde ikke staves sammen i Byernes Arbejdskaserner, men bo i Landsbyerne, hvor de vilde. Der burde skaffes Landarbejderne Jord eller fri Græsning, og Betlernes Tal kunde indskrænkes, naar ingen Bonde blev sat fra Gaard uden meget vigtige Aarsager. Men i Tidens Aand ønskede Birch Arbejdstvangen bibeholdt: en Husmand i hver By skulde anmelde de omstrefjende Stoddere og Tiggerkoner for Fogden, og Betlerne selv aftjene Opbringerpengene i Arbejdshuse; ligeledes kunde de sættes til at opdyrke øde Jorder. De Modvillige skulde i Tugt- eller Raspehuset, eventuelt idømmes strengt Fæstningsarbejde. En fuldstændig Erhvervsregulering foresvæver ham, og han viger i denne Forbindelse ikke tilbage for Tvangsforholdsregler: »Saa snart det proportionerede Antal af hele, halve Gaarde og Huse, efter Jordernes og Egnens Beskaffenhed i Hensigt til Brændsel, lettere Levemaade og flere Næringsveje paa ethvert Gods og i ethvert Herred og Sogn var blevet ansat, maatte ingen Karl eller Pige have Lov at gifte sig, uden at de kunde faa saadan en Gaard eller et Hus ved Afstaaelse eller Dødsfald, medmindre nogen Gaardmand eller formuende Husmand forpligtede sig til at sørge for saadanne unge Par, indtil noget Sted blev ledigt, eller Karlen var en dygtig Haandværksmand«. — Forsørgelsesberettigede var Invalider, Syge og 70-aarige, der ofte bedst kunde plejes i Hospitaler; der burde indrettes et Par Sygehuse i hvert Herred. De øvrige skulde forsørges i Sognene. Som det allerede var Sædvane i Københavns Amt, burde enhver Gaardmand lade sin Forgænger nyde Husly og Underhold og ligeledes forsørge Krøblinge og Vanvittige, der hørte Gaarden til. »Endelig bør Øvrigheden nøje paase, at ældgamle Husmænd, Huskoner og Inderster, ugifte ældgamle Karle og Piger, naar disse er over 65 Aar, nyde af Sognemændene deres Føde omkring i Byerne, eller visse Skæpper Korn leveres af Sognet aarlig til den eller de Gaardmænd eller Husmænd, som forsvarlig vilde huse eller føde dem, indtil de kunde komme i et Hospital«. Der burde endvidere ydes mere til Herredskassen, og Tavlen gaa rundt hver Søndag; for sit eget Vedkommende vilde Præsten gerne ofre 30—40 Rdl. aarligt for at blive fri for Betlere.

Birchs Tanker om Socialforsorg er typiske for den frembrydende Reformtid. Man begyndte at gøre sig klart, at der skulde skaffes Arbejde til alle, som vilde og kunde arbejde, og bedre Forplejning til alle, som ikke kunde. Med Oplysningstidens fulde Tillid til, hvad Fornuften en skønne Dag skulde kunne udrette, forestillede de sig et Samfund, der ikke optog flere Medlemmer, end at enhver Arbejdsfør kunde tjene Brødet. Men samtidig løb de fleste reformvenlige Skribenter Panden mod Mure af Standforskelle, som de ansaa for uflyttelige, af Brugs- og Besiddelsesrettigheder, som de i Regelen mente var ukrænkelige.

¹²⁶ Journal. Forslag 1767—68, Nr. 603, Pkt. XIV. — Juridiske, medicinske og økonomiske Tidender 1767, Nr. 32. — Rothe: Vort Landvæsens System II, 3, S. 54. — Morgenstjerne: Det danske Landvæsens Forfatning, S. 23, Note.

¹²⁷ Statist. og økon. Tanker, S. 49—60.

Kriminalitet. Hellere Betleri end Tyveri, havde Pastor Bruun til Herslev-Gevninge hævdet. Hans Kollega i Glostrup antydede nogle Aar senere, at Betleriet for Præsten betød en mindst 10 Gange saa stor Udgift som den aarlige frivillige Gave. Sandsynligvis kostede Smaatyverier de Besiddende i Landbosamfundet adskilligt mere. Man har Landsbyvidere, der anklager Husmændene for at sanke Aks med alt for stor Begærlighed, men at hindre Tyveri paa Mark, i Lade eller paa Kornloft, stod i Nødsaar næppe i en Bondes Magt. Blev Forseelsen opdaget, kom den sjældn for Retten. Selv Godsejeren var ofte langmodig mod Forbrydere, eller Straffen blev udmaalt til Godsets Fordel, f. Eks. ved Tvangsfæste. Skovtyverier kunde i Regelen klares med Bøder. Kvægtyverier regnedes for langt alvorligere. En Husmand i det nordvestlige Sjælland havde stjaalet 5 Faar og 1 Lam paa Marken; han blev ved Herredstinget dømt for Smaatyveri og pisket med Ris. Stiftamtmand Barner ønskede imidlertid Manden dømt efter Frd. af 4. April 1690, der fastsatte Galgestraf for Tyveri af Hest, Hoppe, Stud eller Ko paa Marken. Generalprokurør Stampe, der afgav Erklæring i Sagen, kunde dog ikke gaa med til en saadan udvidet Fortolkning¹²⁸. — En nærmere Undersøgelse af Kriminaliteten er ikke Opgaven. Her skal kun anføres nogle Eksempler fra Løvenborg Birks Retsprotokol 1736—46.

I 1737 brød en løs og ledig Matros ind hos en Gaardmand i Bakkerup og hentede sig nogle Sulevarer, Smør og Uld, samt en Skjorte. Ulden røbde hans Vej hen til en Husmand, som var Hæler (han havde ligesom Matrosen noget til Gode hos Gaardmanden). Skønt ingen af dem kunde siges nogen tidligere Skarnagtighed paa, blev Matrosen dømt til Bremerholms Jern paa Livstid, Husmanden til Kagstrygning og Amtsforvisning; begge havde deres Hovedlod forbrudt (S. 226—32). Faa Aar senere ramte Ulykken en Mand, der i 15 Aar havde været Husfæster i samme Landsby; han blev paagrebet, efter at han gentagne Gange havde stjaalet Korn i »den forgyldte Stue« paa Knabstrup, den ene Gang sammen med en Bødker fra Bakkerup. Han blev angivet for Herskabet af en Karl paa Hovedgaarden, med hvem han for aabent havde drøftet Udveje for »den dyre Tid, som det nu var for fattige Folk . . ., særdeles den, som af sin Løn skulde underholde Kone og Børn« (S. 325—29). Ogsaa Skovhugst og Krybskytteri forekom.

Almindeligere end disse Tyverisager var dog Gaardforsiddelser (ofte i Forbindelse med ulovligt Bortsalg af Gaardens Effekter) og Rømninger. Det første betød Fæste forbrudt og Herskabets Ret til at lade Gaardfæsteren indskrive til gevorbent Regiment, det sidste medførte i mildeste Fald Tvangsfæste, om Vedkommende blev paagrebet.. En enkelt Sag viser et Forsøg paa at udnytte Fattigvæsenet, idet et Ægtepar søgte at udgive Mandens Søsters uægte Barn for et Hittebarn, for saaledes at faa noget af Sognet (S. 341 f.). Iøvrigt blandede Retten sig ikke blot i Sagen, naar en Kone i Sdr. Jernløse hellere vilde blive i sit fattige Enkesæde end fuldbyrde sit Trolovelsesløfte, den dømte ogsaa Forældre, hvis Barn var druknet, idet Brøndstedet ikke var forsvarligt hegnet (S. 491 f. og 406). Drabelige Slagsmaal forekom, og Godserne havde god Indtægt af Lejermaalsbøder. Imidlertid havde Birkets Ikke-Bønder forholdsvis flere Konflikter med Loven.

Interessante er de Retssager, der viser Godsernes Kamp om Folkematerialet. Den Enkeltes Stavnsbaand var jo ikke afgjort med Lovens Bud alene, men afhæng af Godsejernes Fripasudstedelser. Uklarhed kunde opstaa, og navnlig efter Ejerskifter blev der ret ofte fra et Gods' Side rejst Krav paa Personer af Bondestand, der havde slaaet sig ned paa andre Godser. En Husmand, der havde været Landsoldat paa Kongsdal, opsagde efter Landmilitens Ophævelse 1730 sit Fæstehus paa dette Gods og blev bosat i Syvendeskovhuset paa Løvenborg. Da han imidlertid intet lovligt Pas havde modtaget, lykkedes det i 1736 Ejeren af Kongsdal at faa Dom over ham efter Frd. af 9. Dec. 1735, § 1 (S. 161). Ridefogden paa Kongsdal gik haardhændet frem og lod nogle Hovbønder afhente Husmandens Ejendele, til stor Fortrydelse for Løvenborg Ridefoged, da Godset havde nogle Huspenge til Gode (S. 170). Fra Knabstrup Gods undveg i 1743 Jens Jensen, der i 11 Aar havde været Skov-

¹²⁸ Stampe: Erklæringer etc. III, S. 27—34.

foged i Helledeshus; han blev taget i Beskærmelse paa et andet Gods (S. 382). I Foraaret 1746 stævnedes Ridefogden en Husmand og Skovfoged fra Løvenskiolds Gods for nogen Skovhugst, samt ulovlig Bortflytning. Skovfogden hævdede, at Sagen kun tilsigtede at ruinere ham gennem en langvarig Proces, idet ingen vilde tage ham i Tjeneste, naar han ikke havde lovlig Afsked fra sit Herskab, og han betvivlede, at Ridefogden handlede efter Herskabets Vilje (S. 463—66).

Disse Eksempler fra et enkelt Birk gennem en kortere Aarrække viser, at Kriminaliteten var betydelig, men vidner samtidig om, hvor strengt den sultende Husmands Tilværelse kunde forme sig. Stjal han for et Par Rdl. og blev anklaget, var Dommen i Stand til at slaa Bunden ud af hele hans Tilværelse. Kunde den straffede Husmand vente at blive andet end Betler med samt sin Familie? Og den fattige Tjenestepige, der fik et Barn og samtidig idømtes haarde Lejermaalsbøder, maatte ofte fristes til at opholde Livet ved Utugt. Mange ugifte Mødre drog til København, mens omvendt en Del søgte fra Byen til Landet for dér at føde deres Børn⁴²⁹. Børnedødeligheden var stor, og naturligvis størst blandt Fattigfolk. Nøden bevirkede utvivlsomt mange Barnemord, der aldrig blev officielt opklarede, og der kendes flere (sikkert oftest overdrevne) Beretninger om udbredt Fosterfordrivelse⁴³⁰. Selvmord var næppe saa sjældne, som man har villet hævde⁴³¹.

Antallet af større Forbrydelser, som Herskabet ikke kunde se gennem Fingre med, var ikke graverende stort for den bosatte Befolknings Vedkommende. Blandt ca. 1000 Fæsteforandringer paa Vordingborg Rytterdistrikt i Perioden 1720—70 angives kun ved 11 kriminel Foranledning: 7 Tyverier (deriblandt 1 Kvægtyveri), 1 Mord, 1 Sædelighedsforbrydelse, 2 Tilfælde uoplyst. Men i Sydsjælland, paa Bækkeskov Gods, forøvedes dog i 1738 Aarhundredets mest opsigtsvækkende danske Bondeforbrydelse, det overlagte Mord paa Landsdommer Becker. 5 Gaardmænd, 3 Husmænd og 11 Karle deltog i Drabet⁴³². Gaardbrugere, Haandværkere og Landarbejdere stod sammen. De lidt træge sjællandske Bønder kunde en enkelt Gang drives til Storforbrydelse, naar de, som en Højesteretsdommer udtalte, til daglig led saa stor Tvang, at de ikke ænsede Straf⁴³³.

II. Husmænds Formue og Gæld. Arveforhold.

Husmandsbefolkningens Formuesforhold i Stavnsbaandstiden vil kunne belyses gennem mange Tusinde Skifter. Paa de fleste Godser blev dog uheldigvis langt fra alle Smaaboer vurderet.

Fra 1720'erne er der kun bevaret forholdsvis faa Skifteforretninger, der vedrører Husmandsboer, men derefter stiger Antallet stærkt, for atter at dale noget mod Slutningen af Stavnsbaandstiden; rigeligst er Skiftearkivalierne fra

⁴²⁹ Om de ugifte Mødres Stilling, se G. Bang: Kirkebogsstudier (1906), S. 78—93.

⁴³⁰ Økon. Mag. V, S. 51 (Schelde). — Westenholtz: Om Folkemængden etc., S. 132 f. — En jysk Indsender hævdede (Journal. Forslag 1770, Nr. 176), at Tusinder af Husmandsbørn omkom ved Opium fra Apotekerne, (»endda er jeg vel den første, der har aabenbaret det«, tilføjer han!). Næsten lige saa sensationelt krævede en Bonde fra Bloustrød en Befaling om Hjemmedaab, idet en Mængde Børn i Vintermaanederne blev døbt den ene Søndag med den Følge, at de maatte begraves den næste. (Smstds. Nr. 951).

⁴³¹ G. Bang anfører (Kirkebogsstudier, S. 104), at der næppe var 20 Selvmord blandt flere Hundrede Tusinde Dødsfald. Skifteprotokollerne antyder langt betydeligere Tal; Kirkebogsopgivelserne synes paa dette Punkt ufuldstændige.

⁴³² Sjæll. Tegnelse, 12. Aug. 1738.

⁴³³ Holm II, S. 395.

Kronens Godser i Nord- og Sydsjælland. Det her behandlede Materiale omfatter, hvor ikke andet anføres, Skifter fra Frederiksborg, Kronborg og Vordingborg Ryttergodsdistrikter samt 12 Proprietærgodser (Krogerup, Aastrup, Trudsholm, Mørup, Frydendal, Aggersvold, Knabstrup, Løvenborg, Basnæs, Næsbyholm, Juellinge og Rosendal). Det statistisk udnyttede Stof begrænser sig til Frederiksborg 1740—42, 1760—62 og 1780—81, Kronborg 1741—42, 1761 og 1780—81, Vordingborg 1740—42, 1759—60 og 1768—69, samt Proprietærgodserne i de 3 Femaar 1740—44 (Frydendal og Trudsholm dog 1740—49, da der er Lakuner i Tiaarenes Begyndelse), 1760—64 (Basnæs dog 1760—69) og 1780—84. Materialet tillader altsaa en *Sammenligning mellem Tilstande I) i Begyndelsen, II) i Midten og III) i Slutningen af Stavnsbaandsperioden*. Iøjnefaldende er Forskydningerne mellem Antallene af afsluttede Gaardmands- og Husmandsboer:

	Krongodset		Proprietærgodserne	
	G.	H.	G.	H.
I.	169	149	124	99
II.	134	219	120	173
III.	75	200	89	144
	378	568	333	416

Gaardmandsboernes Aftagen indenfor begge Grupper og Husmandsboernes Overvægt er ikke blot Udtryk for Forskydninger i Befolkningsforholdene, men viser i Overensstemmelse med Fæsteprotokollerne, at Antallet af Fæstere, der tidligt frattraadte Gaard og endte som Husmænd eller Inderster, steg i sidste Afsnit af Stavnsbaandstiden.

Formuevurderinger. Med Bedringen af Landbrugskonjunkturerne o. 1750 forøgedes Gaardmandsboernes Aktiver betydeligt. En Sammenligning mellem Vurderingerne indenfor de ovennævnte tre Perioder vil vise, hvorvidt Opgangen ogsaa naaede Husmandsbefolkningen. Efter Vurderings- eller (i et Faatal af Tilfælde) Auktionssummerne kan Boerne inddeles som følger:

	Krongods					Proprietærgods				
	I	II	III	Ialt	%	I	II	III	Ialt	%
Under 5 Rdl.	21	30	29	80	14,1	17	29	21	67	16,1
5— 10 -	42	42	31	115	20,2	20	39	24	83	20,0
10— 20 -	40	54	53	147	25,9	21	48	42	111	26,7
20— 30 -	20	29	28	77	13,5	17	23	13	53	12,7
30— 40 -	10	24	23	57	10,0	7	12	16	35	8,4
40— 50 -	7	7	10	24	4,2	3	9	13	25	6,0
50— 75 -	4	17	18	39	6,9	6	5	3	14	3,3
75—100 -	3	6	5	14	2,5	3	3	3	9	2,2
Over 100 -	2	10	3	15	2,7	5	5	9	19	4,6
	149	219	200	568	100,0	99	173	144	416	100,0

Indenfor begge Grupper møder vi samme Helhedsbillede. Over 60 % af Husmandsboerne var Smaaboer, takserede til mindre end 20 Rdl., 27—28 % mere velstillede Boer paa 20—50 Rdl., mens de større Boer kun udgjorde 10—12 %. Af de 34 Boer med Værdier for over 100 Rdl. tilhørte 10 Kronborg og 7

Krogerup Gods; takket være en talrig Fiskerbefolkning havde disse to Gods-omraader henholdsvis 53 og 64 % Husmandsboer paa over 20 Rdl.s Værdi, mens af de øvrige kun Frydendal, Trudsholm og Knabstrup naaede over 40 %. For de mindre Godsers Vedkommende kan Tilfældigheder gøre sig gældende indenfor Femaarsperioderne. En Optælling af samtlige Skifter paa et enkelt Gods (Rosendal) i hele Perioden 1720—89 giver dog et Resultat, der svarer til Gennemsnittet for Proprietærgodserne: af 159 Boer er 100 (63,3 %) paa under 20 Rdl., 42 (26,6 %) paa 20—50 Rdl.s Værdi, 16 (10,1 %) større Boer; Smaa-boerne udgjorde indenfor *hvert* Tiaar 60 % og derover.

Naar Antallet af Husmandsboer er størst i den mellemste Periode, skyldes det ikke saa meget en almindelig Tilvækst som den Omstændighed, at Smaa-boerne paa enkelte Godser er taget med i langt større Omfang end tidligere, herom vidner ogsaa de ret talrige Inderstboer i 1760'erne. Tydeligst gør dette Forhold sig gældende paa de to nordsjællandske Ryttergodser, samt paa Næsbyholm, Juellinge og Rosendal, hvor Hovedgrupperingen er saaledes:

	Kronborg	Frederiksborg	Næsbyholm	Juellinge	Rosendal
Boer indtil 20 Rdl.	27	73	33	16	16
— paa 20—50	22	25	7	8	3
— over 50	20	9	1		1
	69	107	41	24	20

Her, hvor Materialet synes nogenlunde fuldstændigt (se dog nedenfor om Inderstboer), fordeler Lys og Skygge sig skarpere: Kronborg kun 39 % Smaa-boer, men de øvrige Godser fra 67 til over 80 %. Der er saaledes Grund til at antage, at højst en Trediedel af Husmandsboerne efter den gængse lave Vurderingsmaade kunde takseres til over 20 Rdl.

Som Følge af den Vilkaarlighed, der knytter sig til Skifteforvaltningen af Smaa-boer, kan vi kun ved at sammenligne Antallene af større Boer indenfor de tre Perioder drage nogenlunde sikre Slutninger om Formueforøgelse eller -tilbagegang. Af Krongodserne udelades her det 1774 bortsolgte Vordingborg.

	Krongodser			Proprietærgodser		
	I	II	III	I	II	III
20—50 Rdl.	27	47	49	27	44	42
Over 50 -	6	29	19	14	13	15

Fremgangen fra 1740'erne til 1760 giver sig paa Proprietærgodserne kun Udslag i Tilvækst for Boer paa 20—50 Rdl., mens »Oprykningen« paa Krongodserne navnlig styrker de større Boers Gruppe; Tilbagegangen mellem 1760 og 1780 reducerer den atter. I førstnævnte Tidsrum synes Formueforøgelsen almindelig, ikke eet af 14 Godser har Tilbagegang i Antallet af Boer paa 20 Rdl. og derover. Derimod kan der i 1780'erne konstateres Tilbagegang paa 8 Godser og Fremgang paa 5. Befolkningstilvæksten har ikke skabt flere, men relativt færre velhavende Husmænd.

Boernes virkelige Værdi. For 95 % af Boernes Vedkommende har man kun Vurderingen at holde sig til, og den laa praktisk talt overalt betydeligt lavere end Effekternes virkelige Værdi i Handel og Vandel. Vurderingsmændene fulgte utvivlsomt Skik og Brug, selv om en nidkær Skifteforvalters Vilje nu og da

kan spores. Ansættelserne var ikke vilkaarlige, men Rettesnoren synes at have været, *hvad Tingene i det mindste var værd*. Man maa ikke overse, at Auktionspriserne i højere Grad bærer Tilfældighedens Præg, navnlig hvad angaar de mange slidte Brugsgenstande, som ofte udgjorde Hovedmassen af et Bos Midler. Gennemgaar man de i Regelen ikke særlig lange Registreringslister over Bohave, Sengeklæder, Gangtøj og Husgeraad, vil det vise sig, at adskillige Genstande har højere Vurdering end Auktionspris, mens til Gengæld andre har indbragt flere Gange Vurderingssummen. Her var et langt større Spillerum, end hvor det gjaldt saa betydelige Effekter som Kreaturer, Vogne eller Kakkelovne. Følgen var, at Auktionspriserne navnlig kom til at ligge højt over Vurderingen ved de *mindre* Boer, ved Halvdelen endog over 100 % højere, et Forhold, der ogsaa kan udlæses af nedenstaaende Eksempler fra Stavnsbaandtidens Skifteprotokoller⁴³⁴:

Gods	Antal Skifter	Vurdering		Auktion		A. højere end V. %
		Rdl.	Sk.	Rdl.	Sk.	
Frederiksborg	4	132	27	208	80	53
Kronborg	3	202	24	306	24	51
Krogerup	5	280	82	435	60	55
Aastrup	4	73	93	126	84	72
Mørup	3	166	24	243	10 ¹ / ₂	46
Frydendal	8	186	16 ¹ / ₂	334	27 ¹ / ₂	80
Aggersvold	6	53	57 ¹ / ₂	102	38	92
Næsbyholm	8	53	62	105	39	96
Juellinge	5	83	85	157	53 ¹ / ₂	89
Rosendal	13	376	08	525	05 ¹ / ₂	40

Selv hvor Smaaboerne ikke dominerede, oversteg Auktionssummen Vurderingen med omkring 50 %, og Gennemsnittet ligger nærmere 60. Det er dermed sandsynliggjort, at mindst Halvdelen af de *vurderede* Husmandsboer havde Effekter til en Salgsværdi af over 20 Rdl. Man tør heller ikke se bort fra det ret ofte forekommende Forhold, at Afdødes Gangklæder, undertiden ogsaa andre Ejendele, allerede før Vurderingen var udtaget af Boet, selv om Værdien sjældent oversteg et Par Rigsdaler. Ogsaa Boets Kreditorer havde undertiden paa Forhaand beslaglagt visse Effekter eller dog Pant i Boets Midler, der saaledes ikke fuldt ud kunde opføres som Formue⁴³⁵. Disse Forhold kunde aabenlyst omtales, men anderledes forholdt det sig med »bortkomne« eller »glenste« Sager, som Skifteforvaltningen vel kun undtagelsesvis fik Nys om. Ved Skiftet efter et Par Gaardmandsfolk i Dønnerup paa Aggersvold Gods hedder det, at Enken har »bortpractiseret adskilligt af hendes Salig Mands Gods, baade Kvæg og Bæster«⁴³⁶. Ulige lettere kunde et og andet forsvinde før Registreringen i et Husmandsbo. Da Arvingerne i de færreste Tilfælde paa anden Maade kunde vente at faa Del i Boets Midler, maatte »Selvtægt« ligge nær. Men i Regelen har det sikkert kun drejet sig om Smaaværdier, Penge eller Genstande, hvis Eksistens vanskeligt kunde være Skiftefogden og hans Hjæl-

⁴³⁴ Sammenlign Sigurd Jensens Eksempler fra Scelsø 1720—70 (samtlige) og spredte Eks. fra et jysk og et lollandsk Gods (Fortid og Nutid XII, S. 169).

⁴³⁵ Se Næsbyholm Skp. 16. Juli 1743. Knabstrup Skp. 21. Juli 1762. Rosendal Skp. 13. April 1780.

⁴³⁶ Aggersvold Skp. 20. April 1724.

pere bekendt. Bestiklinger tør vel ogsaa antydes. Rene Forglemmelser kunde forekomme. I et Væverbo paa Rosendal havde man i første Omgang glemmt Kakkellovnen, der ansattes til 8 Rdl., eller næsten lige saa meget som hele det øvrige Bo⁴³⁷. Mindre gennemskueligt er Forholdet i et Dødsbo, hvor Enkemanden og Arvingerne, efter at Registreringen syntes afsluttet, bl. a. anmeldte over 30 Beklædningsartikler til en samlet Værdi af ca. 15 Rdl.; værdifuldest var en Del Kvindeklæder, som »hos Enkemandens Sal. Kones Moder var engang kommet i Forvaring«⁴³⁸.

De vurderede Boer var saaledes af betydeligt større Værdi, end Vurderingssummerne angiver. Men samtidig fandtes der et meget stort Antal Boer, som paa Grund af deres Armod overhovedet ikke blev vurderet. Iagttagelser vedrørende *Inderstboer* giver et Fingerpeg om, hvor Flertallet af disse forbigaaede Boer hører hjemme. Antallet af vurderede Inderstboer varierer stærkt ikke blot fra Gods til Gods, men indenfor det enkelte Gods fra Periode til Periode. Paa Vordingborg Rytterdistrikt udgjorde de i 1741—42 26 mod 31 Fæstehusmandsboer, i 1759—60 11 mod 32, 1769—70 7 mod 32. Paa Frederiksborggodset var de tilsvarende Tal 1741—42 4 mod 42, 1760—62 23 mod 84 og 1780—81 17 mod 81. Endnu sparsommere foreligger Vurderinger i Insidderboer paa de fleste Proprietærgodser, blandt Boerne paa 10 af de ovennævnte Godser (Aastrup og Frydendal mangler) var der 1740—44 6 Inderste- mod 71 andre Husmandsboer, 1760—64 23 mod 118, 1780—84 16 mod 101. Værdiansættelserne fordelte sig saaledes indenfor de to Grupper:

	a. Vording- borg		b. Frederiks- borg		c. Proprietær- gods		Ialt	
	Hmd.	Ind.	Hmd.	Ind.	Hmd.	Ind.	Hmd.	Ind.
Under 5 Rdl.	8	12	33	18	41	14	82	44
5—10 Rdl.	21	10	48	7	60	13	129	30
10—20 Rdl.	26	13	56	6	75	9	157	28
20—50 Rdl.	29	6	52	9	80	8	161	23
Over 50 Rdl.	11	3	17	4	34	1	62	8
	95	44	206	44	290	45	591	133

33 % af de optalte Inderstboer og knap 14 % af de andre Husmandsboer var Smaaboer paa indtil 5 Rigsdalers Vurdering. Over 20 Rdl.s Værdi havde kun 23 % af Inderstboerne, men 38 % af de øvrige. Mørkere endnu tegner Billedet sig, naar det erindres, at der i Regelen ikke holdtes Skifte efter den sidstlevende Ægtefælle. Seng og Gangklæder var ofte den Efterladtes eneste Ejendele, og det var i mange Tilfælde allerede ved Skiftet efter den først Bortgangne bestemt, hvem denne Rest af jordisk Gods engang skulde tilhøre.

Alder og Erhverv var i høj Grad bestemmende for Formuesomstændighederne. Hos midaldrende Landarbejdere samt hos visse Haandværkere fandtes i Regelen den relativt største Velstand. Yngre Husmænd havde ofte kun ringe Indbo og ingen Kreaturbestand, men kunde leve af deres Arbejdsfortjeneste. At Godsejerne ofte søgte sig Gaardfæsteremner blandt de mere velstillede Husmænd, der ikke allerede var til Aars, maatte i mange Tilfælde modvirke en

⁴³⁷ Rosendal Skp. 29. Aug. 1781.

⁴³⁸ Aggersvold Skp. 8. Jan. 1780 (Hmd. i Høed).

beskeden Formuedannelse. For aldrende Husfolk var Kreaturholdet undertiden Kapitalanbringelse, idet adskillige Husmænd og Inderster kunde udleje Køer eller Faar til andre⁴³⁹. Haandværkerens Formue stak dels i hans Redskaber, dels i et langt rigeligere Indbo og større Kreaturhold. Ogsaa om betydelige Tilgodehavender kunde der være Tale, men de opvejedes ofte af Boets løse Gæld. Da Haandværkerne ikke i samme Grad som Landarbejderne var udsat for at blive nødt til Gaard, blev Kapitalopsparing for dem en mere ønskværdig og naturlig Bestræbelse. Haandværker- og Fiskersønner valgte ofte Faderens Erhverv og fik deres Formuer forøget ved Arv. Arv spillede derimod kun en mindre Rolle for de Husmænd, der var Gaardmandsbørn, idet Herskabets Krav for Fæld, Besætning og Udsæd, i Regelen tillige Restancer, i de fleste Gaardmandsboer beløb sig til mere end Formuen. Gaardforsidderne kom almindeligvis ind i Husmandsstanden som fattige og gældbundne Mænd, kun de yngre havde en vis Mulighed for at arbejde sig op. Derimod hævdede forhenværende Gaardmænd, der var fratraadt deres Fæste med en lille Formue i Behold eller paa gunstige Aftægtsvilkaar, deres Plads ved Siden af Smeden og enkelte andre Haandværkere som Husmandsstandens Velhavere. Hertil kom adskillige af de Husmænd, der drev Fiskeri. De egentlige Landarbejdere hævdede sig kun rent undtagelsesvis til virkelig Velstand.

Fattigdommen var fremherskende, men ogsaa Armod er relativ. Sammenlignet med den, der næppe ejede Seng og Gangklæder, var Husmanden med lidt Møbler, Husgeraad og et Par Faar en velstillet Mand, fattig derimod ved Siden af den, der ejede 1 à 2 Køer. Men formuemæssigt var der dog endnu betydeligere Afstand fra Sidstnævnte til den Husmand og Fisker, der ejede Baadpart og Ruser og kunde gaa med Sølvknapper i Dusinvis, eller til den Smed, der havde lige saa stor Kvægbesætning som de fleste Gaardmænd og i Modsætning til disse kunde lade det meste af sin Formue gaa i Arv til sine Nærmeste.

Det ligger i Sagens Natur, at de færreste Boer blev vurderet i deres »bedste Tid«. Tab af Arbejdsfortjeneste og paadragne Omkostninger ved den ene Ægtefælles Død og Jordefærd kunde hurtigt formindske et Husmandshjems i Forvejen beskudne Midler. Skifternes Kreaturalt giver gennemgaaende Indtryk af færre Husdyr hos de jordløse Husmænd, end Godsbeskrivelser fra samme Tidsrum. Af Fæstehusmændene fra Næsbyholm-Beskrivelsen 1751 har jeg med Sikkerhed fundet 30 i Skifteprotokollerne fra Perioden 1751—80. Hos disse noteres i 1751 ialt 2 Heste, 5 Køer og Kvier og et Par Ungkreaturer, 205 Faar og 9 Svin, foruden Smaakræ og 1 Bistade. Ved Registreringerne er opført 1 H., 10 Køer (foruden et Par lejede Kreaturer), 86 Faar, 18 Lam, 15 Svin, 1 So, ikke faa Gæs, Ænder og Høns, samt 8 Bistader. Kvægbestanden er (paa længere Afstand af Kvægpesten) i Tilvækst, og Skifterne anfører langt flere Stk. Smaakræ. Forbløffende stor er Forskellen i Antallene af Husmændenes vigtigste Husdyr, Faarene. Men den betyder ikke almindelig Nedgang. Mens 3 Gaardforsidderes Boer fra 1751 til 1754 viser en Tilbagegang fra 31 til 5 Faar (samt nogle Lejefaar)⁴⁴⁰, er der som Helhed ingen ugunstig Forskydning hos de Fæstere, der har siddet ved Hus i en længere Aarrække. 11 Husmænd med en Fæsteperiode paa 10—25 Aar bag sig havde efter Beskrivelsen 2 større Kreaturer og 53 Faar, ved Registreringerne 5 større Kreaturer, 38

⁴³⁹ Jfr. ovenfor S. 223.

⁴⁴⁰ Næsbyholm Godsbeskrivelse 1751 og Skp. 5. Jan., 5. Jan. og 14. Aug. 1754. LA.

Faar og 10 Lam, samt 4 Lejefaar; bedst hævdede dog Haandværkerne sig⁴⁴¹. Hos de ældste Husfæstere var der stærk Nedgang, men deres samlede Formuesomstændigheder var gennemgaaende ikke daarligere end de øvrige Husmænds.

»Boets Midler«. Om Kreaturholdet kan der, som ovenfor omtalt, hentes Oplysninger fra flere Kilder, men kun Skifteprotokollerne fortæller indgaaende om, hvad Husmænd iøvrigt ejede. De er et Landbounderklassens testimonium paupertatis. Men de er samtidig Vidnesbyrd om en Nøjsomhed, der sejgt udvandt Brugsværdier af primitive Ejendele, som tog sig værdiløse ud i Skifteforvalterens og de i Regelen velstillede Vurderingsmænds Øjne (eller Taksationen var et Udslag af Medlidighed: at de fattige Efterladte dog maatte beholde det allernødvendigste!). Mangfoldige af Datidens Boer blev kun vurderet til faa Mark, men om Nyttевærdien af de samme Genstande gennem en Aarrække maa man skønne anderledes. Et Par Eksempler fra de allerfattigste Boer:

Frederiksborg Skp. 16. Jan. 1762 (Ølstykke): 1 Bord 4 Sk., Sengested 1 Mk., 1 Pøes (Pues, Dynevaar, antagelig fyldt med Halm) til Underdyne 8 Sk., do. til Overdyne (uldent) 4, Hovedpude 2, 1 Par Blaargarnslagener 4, 1 Træstol 2, 1 Hylde 2, 1 gl. Jydepotte, »som bruges til at koge Mad i«, 2, 1 gl. brun Kjortel 12, 1 gl. hvid Trøje 6, 1 gl. Brystdug 4, 1 Par gl. Bukser 2, 1 Par Hoser 2, 1 gl. Blaargarns Skjorte 4, 1 Halsklud 2, 1 gl. Hue 2, 1 Par Træsko 3. Tils. 81 Sk. (Afdøde efterlod sig Enke og 10 Børn). — *Rosendal* Skp. 21. Juli 59 (Hovby): 1 gl. Fjæl oplagen til Seng, derudi 2 gl. Pøes til Dyner, 1 Blaargarns Lagen, 1 gl. Hovedpude, 1 gl. Stol, 1 gl. Fyrrekiste uden Bund, 1 Spinderok, en Jerngryde, »der alt er anslaget til 1 Rdl. 4 Mk.«. — *Næsbyholm* Skp. 26. Nov. 57 (Indsidderkone i Næsby): 1 gl. Fyrretræs Sengested 24 Sk., 1 graastribet Overdyne 4, 1 gl. linned Underdyne 6, 1 gl. linned Pude 1. Ialt 35 Sk. — Samme Skp. 19. Okt. og 26. Nov. 57 to andre Inderstboer paa henholdsvis 44 og 48 Sk. Formue.

Paa et enkelt middelstort Gods kunde der altsaa i et Par Efteraarsmaaneder forekomme ikke eet men flere Skifter efter Inderster, der kun efterlod sig det absolutte Minimum af Ejendom: de Brædder og Pjalter, der udgjorde deres Dødsleje. Men ogsaa de, der fortsat skulde friste Livet, var, som Ølstykke-Eksemplet viser, vant til smaa Midler. I Boer af mindre end 10 Rdl.s Værdi omfattede Registreringen sjælden mere end 20—40 Genstande, for Størstedelen Sengeudstyr og Beklædning. De værdifuldeste Ejendele var, bortset fra Gangklæderne, der i Regelen vurderedes til mindst 1 Rdl., enten Fjerdynerne, som dog de fleste havde, Jerngryden eller et Skrin. Undtagelsesvis kunde en Kobberkedel udstraale Velstand. I Boer paa 10—20 Rdl. var Kreaturerne meget ofte Hovedaktivet; sjældnere ejede Husmandsboer af denne Gruppe en Jernkakkellovn af 4—6 Rigsdalers Vurdering (Aukt. 6—8 Rdl.); hyppigt forekommende Gældskrav viser, at man lejede dem for 3 à 4 Mk. aarlig Afgift. Boerne paa 20—50 Rdl. tæller ofte op til 100 Genstande, Bohavet er her solidere og rigeligere, Bryggekedler og Kakkellovne bliver almindeligere, ligeledes store Kreaturer. I de fleste af de Husmandsboer, hvor der forekommer Kreaturer, udgør disse over 25 % af Boets Formue, i omtrent en Femtedel endog over 50 %. Ogsaa hos Haandværkerne, specielt Smedene i denne og den følgende Gruppe, var en væsentlig Del af Formuen Erhvervskapital. Værktøj og Redskaber androg ofte 25—50 % eller mere af Vurderingssummen.

⁴⁴¹ Beskr. og Skp. 14. Juli 1752, 2. Apr. 53, 9. Nov. 54, 28. Maj 60, 15. Juli, 15. Juli og 26. Okt. 61, 12. Maj og 15. Nov. 63, 8. Okt. 64 og 8. Aug. 72.

Smedeværktøj. Frederiksborg Skp. 24. Apr. 1742 (Hjørnlunde): 14,64 Rdl. af Boets Formue paa 41,38; 22. Sept. 42 (Herlev): 13,32 af 57,52; 19. Jan. 60 (Nejede): 20 Rdl. af 47,18; *Krogerup Skp.* 12. Juni 41: ca. 30 Rdl. af 49,10. *Trudsholm Skp.* 29. Jan. 81: 24,44 Rdl. af 76,34. *Løvenborg Skp.* 5. Okt. 24: 14 Rdl. af 58,66.

Fangstmidler. Krogerup Skp. 29. Juli 1724: 15,64 Rdl. af 50,85; 29. Nov. 62: 56 Rdl. af 110,08; 21. Juli 1780: 19,88 af 49,06; 11. Feb. 83: 69 Rdl. af 125,34; 21. Feb. 84: 214,32 af 323,90.

Ikke helt faa nordsjællandske Husmænd holdt Hest og Vogn, begge Dele i Regelen kun af faa Rigsdalers Værdi; Køretøjet blev undertiden vurderet højere end Forspandet. Udenfor Krongodserne havde praktisk talt kun Smedene og undertiden enkelte andre Haandværkere Heste, og Vogne forekommer sjælden.

Blandt 42 Boer, der vurderes til over 50 Rdl., var Halvdelen Haandværkerboer, deraf 12 Smedeboer. Højest naaede Smede paa Næsbyholm Gods: Smeden i Næsby med en Formue paa 723 Rdl., Smeden i Tyvelse med 529 Rdl.⁴⁴². Af de øvrige Haandværkerboer naaede kun en enkelt over 200 Rigsdaler, mens dette var Tilfældet med 4 Fiskere under Krogerup⁴⁴³. I saadanne Boer møder man kostbare Genstande, der er yderst sjældne i Husmandsboer: store Kobberkedler, Stueure (hos en Fisker i Humlebæk 1784 endog et Bornholmerur) og Sølvlonmeure. Kun paa Krogerup Gods er Sølv ret almindeligt i Husmands- og Fiskerhjemmene. Bohavet og Beklædningsgenstandene er i de velhavende Haandværkerboer af flere Gange saa stor Værdi som i et Husmandsbo af Gennemsnittet. Formuende Inderster træffes navnlig paa Krongodserne, hvor forholdsvis mange Gaardmænd kunde »oplade« deres Gaarde med noget i Behold. Paa Frederiksborggodset var i 1761 et enkelt Indsiddersbo paa ca. 500 Rdl.⁴⁴⁴.

Tilgodehavender nævnes undertiden, men de var i Regelen ikke betydelige. En Indsidders i Valby (Kronborgdistriktet) havde dog 44 Rdl., $\frac{5}{6}$ af samtlige »Boets Midler«, til Gode (Udlaan og Løn)⁴⁴⁵, en anden i Vendet paa Knabstrup Gods havde laant en Møller 8 Rdl. (Formuen var godt 20 Rdl.), hvad der maatte synes den omvendte Verden⁴⁴⁶. Iøvrigt var det naturligvis Haandværkerboer, der kunde opføre de største Tilgodehavender, de færreste dog mere end aargamle. En Smed i Karise havde saaledes 22 Kreditorer, der ialt skyldte ham 85 Rdl.; den største Skyldner var Provsten (18 Rdl. 25 Sk.), nærmest ham kom Forvalteren (10 Rdl. 33 Sk.)⁴⁴⁷. *Rede Penge* nævnes — ligesom Levnedsmidler — i Regelen ikke i Skifteforretninger efter gift Mand eller Kvinde, forholdsvis oftere i Boer efter Ungkarle, Enker og Enkemænd. En Skrædder paa Sværdborg Mensalgods efterlod sig 9 Rdl. 5 Mk. i et Skrin og havde desuden en Del til Gode hos Folk⁴⁴⁸. Hos en Fiskers efterladte Børn i Espergærde, hvor Auktionen indbragte over 300 Rdl., forefandttes der 25 Rdl. 2 Mk. i rede Penge, efter Faderens Tilstaaelse paa Dødslejet⁴⁴⁹.

»Boets Gæld«. Kunde det med Sikkerhed forudses, at et Bos Passiver langt

⁴⁴² Næsbyholm Skp. 14. Marts og 26. Apr. 1783 (Nr. 51 og 52).

⁴⁴³ Krogerup Skp. 21. Maj 1762, 6. Maj og 13. Juli 80, 21. Feb. 84.

⁴⁴⁴ Frederiksborg Skp. 1. Juni 1761 (Indsidders hos Gmd. i Borup).

⁴⁴⁵ Kronborg Skp. 13. Marts 1761.

⁴⁴⁶ Knabstrup Skp. 23. Sept. 1743.

⁴⁴⁷ Juellinge Skp. 20. Juli 1780.

⁴⁴⁸ Sværdborg Sognekalder Skp. 19. Feb. 1738.

⁴⁴⁹ Krogerup Skp. 21. Maj 1762.

vilde overstige Aktiverne, blev Registrering og Vurdering undertiden helt udeladt, i andre Tilfælde blev kun Formuen, ikke Gældsposterne, indført i Skifteforretningen. Ikke sjælden synes der kun at være taget Hensyn til Herskabets Fordringer i Dødsboet, og der er adskillige Eksempler paa, at ogsaa disse blev modereret. Om Gældens samlede Størrelse faar vi saaledes langt fra overalt nøjagtige Oplysninger, men m.H.t. de vigtigste Gældsposter kan der anstilles Gennemsnitsberegninger.

Fæld var ubetinget Hovedfordringen i Proprietærgodsernes Fæstehusmandsboer. En Optælling indenfor 10 Godsomraader (Aastrup og Frydendal mangler) giver i de Boer, hvor Fæld anføres, til Resultat:

	Husantal	Fæld	I Gennemsnit
1740—44	52	632 Rdl. 48 Sk.	12 Rdl. 16 Sk.
1760—64	73	846 - 86 -	11 - 58 -
1780—84	69	875 - 91 -	12 - 68 -
	194	2355 Rdl. 33 Sk.	12 Rdl. 14 Sk.

Forsvindende faa er de Huse, hvor Fæld ikke forekommer, vel kun de helt nyopførte. Der er ret store Forskelligheder fra Gods til Gods, derimod ikke saa udprægede fra Periode til Periode indenfor det enkelte Gods. Lavest ligger Trudsholm med knap 8 Rdl. i Gennemsnit, højst Juellinge med 19 Rdl. — Specificerede Fældansættelser viser, at Bygningernes Brøstfældighed snart blev takseret til noget vist pr. Fag (Ildstedsfæld dog i Regelen særskilt anslaaet), snart efter Prisen paa det fornødne Bygningsmateriale plus Arbejdslønnen, der gennemgaaende androg 15—20 % af Totalsummen. Gennemsnitsvurderingen pr. Fag var indenfor alle tre Perioder ca. 2 Rdl.; kun i faa Tilfælde takseredes Fælden til mindre end 4 Mk., men den kunde stige til over 7 Rdl. Man synes her at staa overfor en virkelig Vurdering af de Forbedringer, der i hvert enkelt Tilfælde maatte udkræves, før Fæstehuset kunde »staa for et fuldkomment Syn«. De betydeligste Fældkrav svarer paa det nærmeste til Prisen for en ny Bygning, idet Arbejdsløn dog anslaaes meget lavt. Paa Juellinge Gods sættes et Hus paa 3½ Fag til 20 Rdl. Fæld (deraf Arbejdsløn 4 Rdl.), en Smedebolig paa 10 Fag til 71 Rdl. 4 Mk. (Arbejdsløn 9 Rdl. 1 Mk.)⁴⁵⁰. En nøjere Betragtning viser dog, at ogsaa andre Momenter end det simple Erstatningsspørgsmaal spillede ind.

Paa Krongodserne var Fældvurderingen lav, samtidig med at forholdsvis flere Huse gik helt fri. Baade paa Frederiksborg- og Vordingborggodset var Gennemsnitsvurderingen ca. 4 Rdl., uden væsentlige Svingninger fra Periode til Periode. Mest slaaende bliver Sammenligningen med Forholdene paa Proprietærgodserne, hvor Husfag er opgivet, hvad der som oftest er Tilfældet i Skifteforretninger paa Vordingborggodset 1740—60, men kun ved at Mindretal af Husene paa de andre her omhandlede Godser.

	Fag	Fæld	pr. Fag
Proprietærgods 1740—44	81	155 Rdl. 30 Sk.	1 Rdl. 88 Sk.
- 1760—64	190½	357 - 24 -	1 - 84 -
- 1780—84	259	532 - 28 -	2 - 05 -
Vordingborg 1741—42	171	117 Rdl. 32 Sk.	66 Sk.
- 1759—60	80	53 - 16 -	64 -

⁴⁵⁰ Juellinge Skp. 16. Apr. 1764 (Alslev) og 20. Juli 1780 (Karise).

Ved Synsforretninger over de Gaarde og Huse, der i 1760'erne fra de nord-sjællandske Rytterdistrikter blev afgivet til Frederiksværk⁴⁵¹, takseredes 69 Huse med 672 Fag til ialt 490 Rdl. Fæld (heraf 158 Rdl. Ildstedsfæld), eller 70 Sk. pr. Fag, altsaa omtrent som paa Vordingborggodset. Iøjnefaldende er det, at Fældens Størrelse varierer langt mindre paa Krongodset end paa Proprietærgods: meget faa Boer maatte svare til mere end 6 Rdl. og mindre end 2 Rdl. Fæld. De højeste Fældvurderinger paa Krongodset beløb sig kun til ca. det halve af, hvad der var Gennemsnittet for Proprietærgodserne!

Denne forbløffende Forskel kan naturligvis ikke udelukkende eller blot overvejende skyldes, at Fæstehusenes Beskaffenhed var ringere paa Proprietærgodserne. Den er en naturlig Konsekvens af Skifteforvaltningens forskellige Indstilling. Den private Godsbesidder eller hans Fuldmægtige skød »Herskabets Præentioner« i Forgrunden og anslog gerne Fælden saa højt, at Arvedeling blev undgaaet. Derimod blev saavel de øvrige Kreditorers som Arvingernes Interesser i Regelen bedst varetaget paa Krongodserne, hvor de største Gældsposter i Husmandsboer ikke var Fæld, men derimod den løse Gæld og Udlæg til den efterlevende Ægtefælles Begravelsesomkostninger.

Bortset fra Fælden var Husmandsboernes Gæld til Godset ikke særlig betydelig. Huspengerestancer for mere end $\frac{1}{2}$ —1 Aar var sjældne; forholdsvis størst var Restancerne paa Krongodset. En Del Husfæsteres eller Indersters Dødsboer var dog betyngtet med Gaardforsidderrestancer⁴⁵².

Den løse Gæld kunde være ret betydelig. En Enke i Soderup paa Aastrup Gods skyldte ca. 30 Rdl., eller mere end Formuevurderingen, og endda var en Ko solgt til Mandens Begravelse⁴⁵³. Paa Næsbyholm var en Enke 16 forskellige Kreditorer 10 Rdl. 31 Sk. skyldig; Smeden i Glumsø paa samme Gods havde Gæld til endnu flere (blandt disse Købmand, Præst, Degn, samt en anden Smed) for et betydeligt større Beløb⁴⁵⁴. I mange Husmandsboer paa Rosendal Gods var den løse Gæld større end Formuevurderingen. Her synes Herskabet at have forstrakt mange Husbeboere med Laan⁴⁵⁵. Men de udførligste Oplysninger om disse Gældsforhold maa søges paa Krongodserne. Paa Frederiksborggodset udgjorde den løse Gæld i næsten Halvdelen af Husmandsboerne 50 % af Vurderingssummen, mens det samme var Tilfældet ved en Tredjedel af Skifterne i Vordingborgdistriktet.

En tredie større Gældspost — i Husmands- og Indsidderberne paa Krongodset den betydeligste »Udgæld« — var *Begravelsesomkostningerne*. Ofte var Udgifterne ved den Afdødes Jordefærd endnu ikke dækket, og efter Loven havde den længstlevende Ægtefælle Ret til at beregne sig lige saa meget til sin egen Begravelse, et Retfærdighedskrav, der som Følge af Boernes Fattigdom langt fra altid kunde opfyldes. I Almindelighed havde Godsstyrelserne og den af dem afhængige Skifteforvaltning dog næppe noget imod en Udgiftspost, der i Modsætning til den løse Gæld hjalp til at holde Boets Midler samlet i det Flertal af Tilfælde, hvor Enkemanden (eller Enken) enten blev ved Stedet eller overdrog sine Ejendele til Efterfølgeren paa nærmere fastsatte Vilkaar.

⁴⁵¹ Se ovenfor S. 125.

⁴⁵² Mørup Skp. 7. Apr. 62 (15 Rdl. 46 Sk.). Rosendal Skp. 30. Nov. 64 (40 Rdl.). Løvenborg Skp. 24. Okt. 80 (78 Rdl. 73 $\frac{1}{2}$ Sk.). Smilgn. ovenfor S. 127 ff.

⁴⁵³ Aastrup Skp. 22. Maj 1744.

⁴⁵⁴ Næsbyholm Skp. 16. Juli 43 og 22. Feb. 57.

⁴⁵⁵ Rosendal Skp. 12. Juli 62 (20 Rdl.), 30. Jan. 63 (36 Rdl. 3 Mk.), 27. Marts 81 (5 Rdl.).

Man tør i disse Jordefærdsomkostninger se et Udtryk for Husmandens eller Inderstens sociale Position, der vel overvejende var økonomisk bestemt, men ikke udelukkende af de sidst indtrufne Formuesomstændigheder. Mangen Aftægtsmand fik som forhenværende Gaardmand en kostbar Begravelse; det forekommer ogsaa, at en Gaardmand for Slægtskabs Skyld bekoster en Husmands Begravelse uden at kræve Vederlag ved Skiftet⁴⁵⁶. — Mens de fleste Gaardmandsbegravelser kostede fra 5 til 10 Rdl., viser de tilsvarende Udgiftsposter i Husmandsboer noget større Forskelle. Paa Næsbyholm og Juellinge Godser, hvor forholdsvis mange Smaaboer forekommer, var af 120 Husmands- og Indsidderbegravelser 2 beregnet til under 2 Rdl., 28 til 2—4 Rdl., 53 til 4—6 Rdl., 16 til 6—8 Rdl., 21 til 8 Rdl. og derover. Blandt de 30 med mindre end 4 Rdl. skrev kun 6 sig fra Boer paa over 10 Rdl. Iøvrigt laa Gennemsnittet paa de fleste Godser mellem 5 og 6 Rdl.; kun Krogerup med dets velhavende Fiskerboer betegner en kraftig Afvigelse med et Gennemsnit paa 12½ Rdl. Omtrent midt imellem laa Gennemsnittet for Kronborg Amt, men for Frederiksborg og Vordingborg Rytterdistrikter kun lidt højere end paa Proprietærgodserne. Naar Begravelsesomkostninger kun steg ubetydeligt gennem Stavnsbaandsperioden, afspejler ogsaa dette Træk den økonomiske Hjælpeløshed i Bondesamfundet og især hos dets underste Lag.

Skifteomkostningerne vendte den tunge Ende nedad. Ved Gaardmandsboerne androg de sjældent mere end 5 % af Formuen, og omtrent lige saa billigt slap de velhavende Husmandsboer. For de egentlige Smaaboers Vedkommende var Skifteforretningerne en forholdsvis langt bekosteligere Sag. Blandt 318 optalte Tilfælde fra Proprietærgodserne viser kun 106 eller netop en Trediedel Skifteomkostninger paa mindre end 10 % af Formuevurderingen, 112 10—20 % og 100 over 20 % (16 endog over 50 %). Ved 147 Boer paa Vordingborggodset var den tilsvarende Fordeling 39, 60 og 48. Et stort Antal Smaaboer paa Krongodset slap med at betale 22 Sk. for Skiftets Tillysning, men hvor en saadan Lempelse ikke fandt Sted, blev Resultatet (som paa Juellinge), at der i over 30 % af disse mindste Boer alene til Skifteomkostninger maatte gøres Udlæg i mindst det halve af Boets Effekter!

Under disse Forhold kan det ikke undre, om Husmænd og Inderster selv var oprigtigt interesserede i at undgaa Skifteforretninger. Derimod vilde Skiftefoged og Skriver næppe se bort fra den Fortjeneste paa 1 à 2 Rdl., som selv de fattigste lovformelige Skifter i Regelen kunde indbringe dem; Vurderingsmændene fik 1 à 1½ Mk. hver. Men afgørende var utvivlsomt Godsledelsens Interesse i at faa Godsets Fordringer i Dødsboerne paakendt og samtidig hindre, at Værdierne blev splittet mellem Arvingerne. Her var der dog, som det fremgaar af de ovenfor anførte Iagttagelser over Fældvurderinger og Gældsforhold, betydelig Forskel paa Krongods- og Proprietærgodstilstande.

Arvforhold. I Slutningen af det 17. Aarhundrede kunde der ventes Arv ved Skifterne efter de fleste sjællandske Bønder. I Perioden 1701—20 oversteg Gælden derimod Formuen i ⅔ af Gaardmandsboerne paa Proprietærgodserne og ved næsten ⅔ af Skifterne efter Gaardbrugere paa nord- og sydsjællandsk Krongods⁴⁵⁷. Nedgangen tog i Stavnsbaandstiden endnu stærkere Fart paa de private Godser, men paa Krongodserne standsede den omkring Midten af Aar-

⁴⁵⁶ Mørup Skp. 12. Sept. 1781.

⁴⁵⁷ Se ovenfor S. 189.

hundredet, om end Udviklingen indenfor de forskellige Omraader langtfra var ensartet. Antallene af Boer, hvor Arvedeling fandt Sted, var i Forhold til de samlede Antal Boer:

Frederiksborg .. 1740—42: 21 af 74, 1760—62: 25 af 70. 1780—81: 4 af 32
Kronborg 1741—42: 13 af 32, 1761—63: 25 af 41, 1780—84: 37 af 66
Vordingborg 1740—42: 15 af 63, 1758—59: 20 af 48*, 1768—69: 10 af 28

* I Tiaaret 1750—59: 111 af 264.

1740'erne betegner et Lavpunkt, hvor selv det velstillede Kronborg Amt kun opviser Arv i et Mindretal af Boerne. Den følgende stærke Opgang synes varig i Kronborg-, men ikke i Frederiksborgdistriktet. For Vordingborggodsets Vedkommende er det af Interesse at se, at de forringede Fæsteforhold, som vi andetsteds har kunnet konstatere, forekommer jævnsides en umiskendelig Formueforøgelse og hyppigere forekommende Arv efter de Gaardmænd, der bliver ved Gaardene til deres (eller deres Hustruers) Død. Omvendt viser Skifterne paa Proprietærgodserne, at en betydelig Formue tilvækst blandt Fæstebønderne ikke gav sig Udslag i flere Arvedelinger. Her blev man staaende paa 1740'ernes Lavpunkt.

En Optælling af Skifterne paa de 12 Proprietærgodser giver et meget ensartet Billede af Gaardmændenes Arveforhold indenfor de tre Perioder. I Femaaaret 1740—44 faldt der Arv i 15 af 124 Boer, 1760—64 i 12 af 120 og 1780—84 i 12 af 89. Kun Krogerup indtog ogsaa her en Særstilling: i de tre Perioder under eet blev her noget til Arvingerne i 10 af 14 Gaardmandsboer. Af de andre Godser kunde ingen notere Arvedeling i saa meget som hvert femte Bo. Nærmest kom Juellinge med 10 af 54 og Næsbyholm med 8 af 48. Iøvrigt var Stillingen: Aggersvold 3 af 18, Mørup 2 af 19, Basnæs 3 af 36, Knabstrup, Rosendal og Løvenborg hver 1 af henholdsvis 20, 21 og 34 (paa Rosendal forekom i hele Perioden 1720—89 Arv ved 7 af 108 Skifter i Gaardmandsboer), paa Trudsholm, Frydendal og Aastrup overhovedet intet Tilfælde af Arvedeling blandt henholdsvis 11, 27 og 30 Boer. — Tilmed var de enkelte Arvesummer gennemgaaende mindre end paa Krongodserne. I et Gennemsnitsaar faldt der mere Arv efter Gaardmænd paa Vordingborg Rytterdistrikt, end der arvedes af Bønder paa et middelstort Gods som Rosendal i hele Stavnsbaandsperioden.

Bondens ringe Arvemuligheder blev drøftet i Samtidens landøkonomiske Litteratur. Holberg nævner i Epistel 79, at »Bønder gemenligen intet arver,« O. D. Lütken fastslog det samme⁴⁵⁸, Schelde ligeledes i sin bekendte reformkrævende Afhandling i Økonomisk Magasin⁴⁵⁹. Der fremkom Klager over, at uordentlige Skifter medvirkede til at gøre Bonden modløs og uinteresset i Forbedringer⁴⁶⁰, Klager, som selv konservative Landbopolitikere gav Medhold. Saaledes hævdede F. C. Rosenkrantz overfor Henrik Stampe, at Stavnsbaandsfrihed bl. a. maatte føre med sig, at Godsejerne for Fremtiden vilde forhindre frie Bønderbørn i at drage sig nogen Arv til Nytte⁴⁶¹.

⁴⁵⁸ Undersøgninger I, S. 29 (». . . i vore fleste Provinser arves snart intet i Bondestanden, alting maa tjenes«).

⁴⁵⁹ Økon. Mag. V, S. 27.

⁴⁶⁰ Journal. Forslag 1767—68, Nr. 463 og 603 (§ VII).

⁴⁶¹ Ldv. K. 1767—73. V. Dokument-Fortegnelser etc., II. Læg.

En Indsender skildrer i 1768 overfor Landvæsenskollegiet Forholdene saaledes: »Det er den mest almindelige Praksis ved Skifter efter Bønder, at enten de staar sig vel eller ikke, saa bliver der ikke en Skilling til Deling efter deres Død; alt, hvad der er paa Stedet, løst og fast, det faar Efterkommeren. Er der nogle rede Penge at overkomme, de tages til Fæld og Besætning, som Efterleveren dog faar intet af«. Dette bevirker, at Bønderne i Almindelighed hellere selv »gør sig til Gode«, end lader Fremmede høste Fordele af deres Flid. Men Eksemplet viste, at ordentlige Skifter kunde ophjælpe et forarmet Gods⁴⁶². Indsenderen fremsætter derfor et Krav, der træffes oftere allerede i den første Reformperiode: at Herredsfogderne lige saa vel burde møde ved Skifterne paa Proprietærgodserne, som Birkedommerne paa de kongelige Godser, og at upar-tiske Synsmænd burde udnævnes⁴⁶³.

Tal og Udtalelser illustrerer en Praksis, der maa ses som et Led i Gods-ejernes Bestræbelser for at holde hvert enkelt Brug vedlige. Midlerne hertil var flere. Stavnsbaandet, der skulde sikre Godserne Arbejdskraft, gjorde det tillige lettere for Godsejerne at besætte forsømte Ejendomme med Karle (sjældnere Husmænd), der havde lidt Kapital; de Penge, der kom ind ved Salg af Frihedspas, kunde tjene samme Formaal. Hyppige Arveskifter vilde imidlertid betyde en Risiko for, at Gaardmænds Formuer spredtes til Husmænd og Ikke-Bønder. Denne Frygt var ikke ubegrundet. Stikprøver tyder paa, at ved Stavnsbaandstidens Slutning var henimod Halvdelen af Arvingerne ved Skifter i Gaardmandsboer bosat som Husmænd eller i Tjeneste udenfor Bondestanden. Mange Vurderinger bærer Vidne om, hvorledes Godsledelsen omhyggeligt tilstræbte Balance mellem Boernes Formue og Gæld, for derved at afværge Faren for Formuespredning⁴⁶⁴.

Fældvurdering og Sekvestrering af Besætning og Udsæd, samt betydelige Restancer var de tre Hovedfordringer, hvormed Herskabet i Regelen kunde *forhindre Arvedeling* i Gaardmandsboer. Ogsaa Fæstehusmændene maatte, som vi har set, svare til betydelige Fæld, men Restancerne var som oftest smaa; i Indsidderboerne var Udgifterne til en efterlevende Ægtefælles Jordefærd og til selve Skifteafholdelsen meget ofte Boets tungeste »Besværing«. Og Fattigdommen, der syntes lige saa udbredt blandt Husbeboerne i Ryttergodsdistrikterne som paa Proprietærgodserne, skulde yderligere svække Arvemulighederne. Det tidligere behandlede Materiale viser Antallet af forefaldende Arvedelinger i Forhold til det samlede Antal Boer indenfor de tre Perioder og som Helhed:

	I		II		III		Ialt		%
	Boer	Arv	Boer	Arv	Boer	Arv	Boer	Arv	
Kronborg	46	23	69	29	64	25	179	77	42,5
Frederiksborg	46	7	107	9	97	9	250	25	10,0
Vordingborg	57	8	43	19	39	9	139	36	25,9
Proprietærgodser	99	30	173	28	144	40	416	98	23,6

⁴⁶² Journal. Forslag 1767—68 Nr. 603, Pkt. VII.

⁴⁶³ Mag. f. patriot. Skribenter, 1771, Nr. 38, IV.

⁴⁶⁴ Et tydeligt Eksempel giver et Skifte paa Løvenborg Gods 23. Sept. 1750, hvor Formuen (278 Rdl.) syntes at skulle overstige Gælden med en Snes Rdl. Herskabet tilføjer da følgende ret usædvanlige Fordring: »Endnu anføres for 11 Aar Stedets Beboere havde for-sømt efter Loven at sætte Pile, Frugttrær, Humlekuler, Stengærder, ikkun til 22 Rdl.«

Arvehyppigheden var overordentlig forskellig indenfor de tre Krongodsomraader, mere ensartet paa Proprietærgodserne. 8 af de 12 Godser havde blandt Husmandsboerne en Arveprocent paa 25—35, 4 Godser (Aastrup, Basnæs, Mørup og Rosendal) laa betydeligt under; paa Rosendal faldt der dog i Perioden 1730—89 Arv i omtrent hvert femte Husmandsbo, men kun i hvert femtende Gaardmandsbo.

Ligesom Arvehyppigheden var ogsaa Arvesummerne som Helhed kun underkastet smaa Forskydninger (enkelte Tilfælde kan ikke rubriceres):

	I	II	III	Ialt
Indtil 10 Rdl. Arv	25	30	33	88
10—20 Rdl. Arv	18	20	19	57
20—50 Rdl. Arv	15	18	18	51
Over 50 Rdl. Arv	7	13	13	33
	65	81	83	229

I alle tre Perioder giver kun 8—9 % af Husmandsboerne over 20 Rdl. til Deling mellem Arvingerne. De samlede Arvesummer var henholdsvis 65 Boer med ca. 1400 Rdl., 81 med ca. 2650 og 83 med ca. 3300. Men af de 1400 Rdl. falder Halvdelen paa 10 Boer med fra 44 til 155 Rdl. til Deling mellem Arvingerne, i 2. Periode afkaster de 10 største Boer fra 80 til 239 Rdl. Arv, ialt ca. 1520 Rdl., i 3. Periode fra 69 til 619 Rdl., ialt ca. 1900 Rdl. Fremgangen falder saaledes overvejende paa de større Boer; mere end Halvdelen af alt, hvad arves efter Husmænd, skriver sig fra 3 % af samtlige Husmandsboer!

Af de virkelig velhavende Boer tilhørte paa Proprietærgodserne omtrent to Trediedele Haandværkere (fortrinsvis Smede) eller Fiskere; paa Krongodserne var Fordelingen jævner, her fandtes betydeligt større Velstand hos en lille Del af Indsidderne, en naturlig Følge af de hyppigere Arvedelinger i Gaardmandsboer. De faa fyldestgørende Skifteforretninger paa Mensalgods tyder paa, at Kirkens Husbeboere gennemgaaende var mere velstillede end Kronens og Proprietærernes, ligesom Arvedeling forekom noget oftere, paa Sværdborg Sognekalds Gods saaledes i Perioden 1738—87 i 8 af 17 Boer (af 14 vurderede var kun 2 paa mindre end 20 Rdl.s Værdi)⁴⁶⁵.

Særlige Skifteforhold. Gave og Understøttelse. Skifteforretningerne kan dog give et noget fortegnet Billede af Tilstandene, hvis man udelukkende holder sig til Formue- og Gældsopgørelserne. Forhold, som Skifteprotokollerne ikke gør Rede for, spiller undertiden ind. Bevidstheden om, at der hos Skiftemyndighederne var en Tendens til at bringe Balance til Veje mellem Formue og Gæld, kunde friste Boets Indehavere til i Tide at fordele en Del af Effekterne hos Slægtninge og Paarørende. Som allerede berørt var ikke blot Afdødes Gangklæder, men en Del af Bohavet (navnlig værdifulde Ting som Kobberkedler og Jernkakkelvogne) eller af Kreaturerne i adskillige Tilfælde bortskænket før Skiftet. Gamle Hans Hansen, der i 33 Aar havde haft Fæstehus i Glumsø under Næsbyholm, udstedte saaledes med 2 Bymænd som Vidner en Art Gavebrev til Sønnen, Unge Hans Hansen, der fik Fæstehuset efter ham. I Brevet er det dog ikke blot den Døende og Vidnerne der taler, men tillige Arvingerne; man ser et Familieraad for sig:

⁴⁶⁵ Sværdborg Sognekalds Gods' Skp. 1738—1816. LA.

»Vi to Mænd af Glumsø, Anders Povlsen Gaardmand og Jens Nielsen Husmand, haver hørt paa, at Gamle Hans Hansen haver tilstaaet hans Søn, som haver annammet hans Hus, et Bord, en Kakkellovn og et Sengested, foruden Klæder, og den største Messingkedel, og hans Sønnesøn haver han givet hans Kiste, navnlig Anders Hansen, og hans Søn, Unge Hans Hansen skal koste ham skikkelig hen og baade lade ringe og prædike over ham, og hvad der er siden tilovers, ere vi 4 Børn, 3 Sønner og 1 Datter, og det deler vi imellem os, naar han bliver kostet hen. Og nu sætter jeg min Haand under og tvende Mænd, som haver hørt, hvad jeg haver tilstaaet min Søn.« (Navnene følger).

De i Brevet nævnte Genstande betyder en væsentlig Forøgelse af Formuen, der ved Auktion indbragte 23 Rdl. 41 Sk., hvoraf dog over 9 Rdl. medgik til Skifte- og Auktionsomkostninger⁴⁶⁶.

Mens det er ugørligt at danne sig noget sikkert Skøn om, i hvilken Grad bortgængte Effekter eller Gaver til Slægtninge og Venner kan have forringet Boernes Værdi før Skiftet, tør det med Sikkerhed siges, at de store Gældsfordringer i Almindelighed ikke medførte nogen katastrofal Forringelse af Boets Værdi i de Tilfælde, hvor Enke eller Enkemand blev siddende ved Huset. De største Fordringer var jo i Regelen Herskabets, og Brugeren af et Fæstehus maatte vel forpligte sig til at vedligeholde og forbedre Huset, samt betale Gæld og Skifteomkostninger, men udover dette Tilhold havde den duelige Husfæster næppe noget at frygte, og i Inderstboerne havde Godsledelsen i Regelen ringe Interesse. Andre Gældskrav, der kunde forringe Husmandsboerne betydeligt, om de øjeblikkelig skulde imødekommes, søgte Skiftemyndighederne snarest at holde hen eller helt opheve, navnlig hvis Boets Midler vilde blive ført til et andet Gods. En Tømrer i Næsby skyldte sin Søn af første Ægteskab, der var bosat i Lejre Mølle ved Roskilde, 12 Rdl. foruden Sønnens Arvepart paa 13 Rdl. 2 Mk. Ved Stedmoderens Død krævede Sønnen sit Tilgodehavende, men i Skifteforretningen eftergav han dog Faderen de 25 Rdl. 2 Mk., »for ikke aldeles at se hans Bo spoleret«; Faderens øvrige Gæld androg netop samme Beløb⁴⁶⁷. Hvor Omstændighederne tilraadede det, var det dog ofte Enken eller Enkemanden, der — med Herskabets Billigelse eller endog paa dets Tilskyndelse — ofrede deres Interesser til Fordel for Børnene, idet den sidstlevende Ægtefælle overdrog et eller flere af disse en større Sum, end det (de) efter Arvereglerne kunde tilkomme⁴⁶⁸. Arvingerne og da navnlig Børnene fik undertiden tilstaaet en mindre Sum, selvom Gælden opvejede Formuen⁴⁶⁹. Sandsynligvis forekom saadanne Arvetildelinger uden om Skifteforretningen langt hyppigere, end det kan udlæses af Skifteprotokollerne⁴⁷⁰. Ofte var det den nytiltrædende Fæster og Ægtemand, der maatte tilvejebringe Arvemidlerne. I et Gaardmandsbo i

⁴⁶⁶ Næsbyholm Skp. 9. Maj (29. Okt.) 1755 (Nr. 1).

⁴⁶⁷ Næsbyholm Skp. 14. Juli 1752.

⁴⁶⁸ Frederiksborg Skp. 28. Dec. 1762 (Lyngø). Løvenborg Skp. 14. Maj 62: Enken har af Kærlighed til Børnene intet udtaget af Boet til Begravelsen.

⁴⁶⁹ Vordingborg Skp. 14. Juni 1760 (Sandvig): Gælden overstiger Formuen med 6 Rdl., men Enkemanden anmoder om, at Børnene »som en godvillig Gave efter deres salig Moder« maatte faa nogle Sengklæder, en Kakkellovn m. m., ialt for en Værdi af 16 Rdl. — Knabstrup Skp. 29. Maj 1760 (Ulkestrup): Enken tilstaar godvilligt Børnene 4 Rdl., skønt Gælden er over 1 Rdl. højere end Formuen.

⁴⁷⁰ I et Gaardmandsbo i Syvendekøb var Formuen 165 Rdl., Gælden 168, men iflg. en vedlagt Seddel blev der tilstaaet Børnene en rød Hest, 3 Køer og 10 Faar. (Frydendal Skp. 12. Maj 1759).

Sigerslev balancerede Formue og Gæld med 201 Rdl. »Ikke desto mindre erklærede dog Niels Larsen, der haver faaet Enken til Ægte og hendes Gaard i Fæste, at han for at vise den Kærlighed, han bar for denne hans Kone og hendes Børn, vilde give enhver af disse hans Kones Børn 40 Rdl.« (Ialt 120 Rdl.)⁴⁷¹. Ved Husmands- og Indsiddersboer maatte Arvingerne i mange Tilfælde haabe paa ved Godsets Mellemkomst at faa tilstaaet en Del Bohave eller (for Enkers eller Enkemænds Vedkommende) Ophold ved Stedet i kortere eller længere Tid. Arve- og Aftægtsforhold afgjordes da under eet og ofte saaledes, at den, der gav Enke eller Enkemand Husly, eventuelt Forplejning, og tilsidst en hæderlig Jordefærd, arvede alt, hvad Vedkommende efterlod sig. Overtog en Søn eller Svigersøn Fæstehuset og dermed Boets Midler, var det i Regelen med Forpligtelse til baade at sørge for Enkens (Enkemændens) Underhold og svare til Gælden.

Skifteforretningerne viser ligesom Fæstebrevene, at Godsledelsen især tog Sigte paa at bevare Værdierne for Stedet, for saa vidt det drejede sig om Fæstegaarde og -huse. Ved Siden af dette Hovedhensyn mærkes der dog nogen Omsorg for de Efterladte, naar disse havde Understøttelse nødig. Herskabet kunde her yde sin Skærv ved at afstaa fra eller dog afkorte sine Krav, mens andre bar selve Forsørgelsesbyrden. Et Eksempel blandt Hundreder ligeartede kan illustrere, hvad der almindeligt fulgte efter en Familieforsørgers Død, hvis Enken ikke ved Giftermaal sikrede sin Forbliven ved Stedet.

Husmandsbo i Sdr. Jernløse 23. November 1784 (Knabstrup Skp.): »Enken forestillede her sin yderlige Armod, da hun endog til sin Mands Begravelses Omkostninger og nogen nødvendig Fødevarer forud havde pantsat til Gaardmand Lars Olsen de anførte 3 Faar og de faa og ringe Gangklæder, som den afdøde Mand havde haft, bad derfor at have Medlidenhed med hende i Henseende til Herskabets Fordringer, da hun selv var gammel og højst skrøbelig, hvilket noksom var bekendt, og skænke hende de faa Sengeklæder og lidet Indhave Bo til at ligge og sidde paa, da hun ventede hos nogen af hendes Slægtninge at nyde Ophold ved Hjælp af Almisse. Dette blev paa Herskabets Vegne tilstaaet og tilladt uden videre at flytte ud af Huset, og da intet saaledes fandtes at dele, saa blev dette Skifte dermed sluttet«.

Mangen fattig Husmands Død betød ikke blot dybere Armod for de Efterladte, men en Forøgelse af Byrderne for det Bondesamfund, der gennem Almisser sikrede de Nødstedtes Underhold.

⁴⁷¹ Frederiksborg Skp. 18. Juni 1762.

IV. REFORMER

1. Tilløb til Fæste- og Jordreformer før 1780.

Hoveri- og Fæstereform? Mens Landbodbrøftelsen endnu i Frederik V's Tid overvejende havde haft selve Landbrugets Tilstand og Trivsel til Genstand, bragte Christian VII's første Regeringstid langt mere omfattende Reformplaner paa Bane, navnlig vedrørende Hoveriets Begrænsning, eventuelt Afløsning, og enkelte andre Fæste problemer¹. Ogsaa Husmændenes Forhold blev undertiden berørt, skønt det ikke kom til at sætte Spor i Lovgivningen. Et Hovedformaal, de fleste Reformvenner tilstræbte, nemlig mere *bestemte* Afgiftsydelser for Fæstebønder, blev ikke naaet for Fæstehusmændenes Vedkommende, tværtimod blev der paa et enkelt væsentligt Punkt skabt større Uklarhed. Man ønskede paa den ene Side at beskytte Husmanden mod urimelige Afgiftskrav og vilde paa den anden Side gerne have hans Arbejdspligt fastslaaet, til Fordel for Godset som Helhed og da navnlig for Hoveribønderne. Men Lettelser for Husmanden i den første Henseende vilde efter manges Opfattelse gøre ham til en mindre stræbsom Landarbejder.

I Byfoged O. Bruuns Betænkning af 21. Okt. 1767 møder man det nævnte Dobbeltsynspunkt i særdeles tydelig Form. Han mente, at en Husmand af et 4-Fags Hus med Kaalhave burde svare 2 Rdl. 4 Mk. eller 1 ugentlig Arbejdsdag, men af et større Jordtilliggende i Forhold til dets paa lovlig Maade ansatte Værdi. Ugedagene burde ikke lægges anderledes, end at Husmanden i enhver Uge kunde have 2 à 3 Dage »til sin egen Husholdning«, men alle Husmænd skulde være pligtige til at tjene »for Dagløn eller anden Akkord« og burde saa meget som muligt hjælpe Landboerne ved deres Agerdyrkning. »Hvad ellers en eller anden Husmand under nogen Slags Prætext kan være paalagt at svare, være sig Trældage, Hjælpeskat og deslige, bør aldeles være afskaffet«². Ogsaa H. Rosenkrantz til Rosendal indsaa vel, at Husmændene maatte bære trykkende Byrder, men heftede sig navnlig ved deres Stilling som Landarbejdere³. Rent beskyttelsesvenligt var derimod et andet Indlæg, der ligeledes syntes at bygge paa sjællandske Erfaringer. Ikke blot overdrevne Penge- og Arbejdsydelser, men ogsaa Fæste- og Arbejdstvang kræves afskaffes. »Husmænd, som har Fæstebrev, og det bør alle have, endskønt det ikke altid sker, maatte ikke jages fra et Hus til et andet, saa længe de holder det iboende vedlige, ikke heller nødes fra deres Huse til øde Gaarde, ikke heller tvinges til at tjene visse Steder, hvor de ikke vil«⁴.

¹ Holm IV, 1. Afd., S. 296—360. Hans Jensen: Dansk Jordpolitik I, S. 48—94.

² Journaliserede Forslag etc. 1767—68 Nr. 9 (1. Post, 7. Pkt.).

³ Smstds. 1767—68 Nr. 4. Jfr. I. A. Fridericia: Aktstykker til Stavnsbaandets Historie (1888), S. 201.

⁴ Smstds. 1767—68 Nr. 603 (§ XII).

I Hoveriforordningen af 6. Maj 1769 nævnes Husmænd ikke. Derimod møder man lignende Betragtninger som hos Bruun i et andet, fuldt udarbejdet Forordningsudkast fra et noget tidligere Tidspunkt⁵. Her fastslaaes det, at naar Husmændene forretter Ugedag eller betaler sædvanlig Afgift, kan der ikke kræves mere af dem, »under hvad Navn eller Prætext det end kunde være«. Restancer bør ikke gælde, »eftersom de derved betages Tiden at forhverve Brødet for sig og sine«. Ligesom Gaardmændene skal de kunne se hen til Amtmanden som deres Forsvarer, hvis de mener deres Ret gaaet for nær. Men de Husmænd, der ikke har aarlig Tjeneste hos andre, skal uvægerlig indfinde sig, naar Godsejer, Forpagter eller Bønder behøver deres Tjeneste og giver dem »billig Dagløn« (§ 9). I andre Paragraffer forbydes Gaardfæstetvang (§ 8) og Udsættelse af Gaard eller Hus uden Lov og Dom (§ 10). — Her ser man altsaa Beskyttelsen af Husfæsternes Rettigheder hævdet jævnsides med en Arbejdspligt for Daglejere, der maatte være i Godsejeres og Gaardmænds Interesse som et Middel til at holde Lønnen nede.

Udkastet blev ikke Lov; ingen af Forordningerne fra de følgende Aar indeholdt Bestemmelser om Husmændenes Fæste- og Afgiftsforhold. Men netop den Omstændighed, at Hoveriforordningen af 20. Februar 1771, Struenseeperiodens vigtigste Indsats paa Landboreformernes Omraade, undlod at give klar Besked om Husmændene, skulde give Anledning til en Del Uro omkring Husmandsproblemet. Dens § 2 bestemte, at der ikke maatte kræves Pløjedage af mindre Hartkorn end 2—4 Tdr. »Men alle Fæstebønder, hvor lidet Hartkorn de have, skal i Proportion af deres Skyld gøre de øvrige Spanddage, naar de til eget Brug holder de fornødne Heste og Redskaber; hvis ikke, svarer de for hver Spanddag en Gangdag«. Og § 4 lød: »Af Fjerdingkar og Album svares intet Hoveri«. Det blev ikke udtrykkeligt sagt, at disse Bestemmelser kun gjaldt Husmænd med »ordentligt Hoveri«, ikke jordløse Husmænd, selv om disse ydede Arbejde (Ugedag, Høst- og Ladedage m. m.). Husmænd med matrikuleret Jord kunde da misforstaa Forordningen. Som det fremgaar af det ovenfor (S. 121 f.) nævnte Materiale, svarede disse Hartkornshusmænd Afgifter baade i Penge, Korn og Arbejde. Det første var almindeligst paa Sjælland, det sidste i de øvrige Landsdele. Især i Jylland gjorde mange Bolsmand med nogle faa Skpr. Hrtk. Trediedels- eller Fjerdedelshoveri; Ugedage forekom derimod oftere paa Fyn⁶. Mange af disse Husmænd, der baade ydede Arbejde af Huset og Jorden, var tilbøjelige til at opfatte det, som om deres hele Arbejdsforpligtelse nu blev indskrænket til de 3 Dage pr. Skp. Hrtk., som Forordningens §§ 1—2 bestemte for Hovbønderne. Generallandvæsenkommissionen (af 19. Nov. 1770) erklærede som Svar paa Forespørgsel, at Forordningen ikke vedkom Husmænd, der ikke stod for en fuld Td. Hrtk.; disse burde forrette Hoveri efter deres Fæstebreve⁷.

⁵ Dette meget udførlige Udkast findes i Den store Landbokommissions Arkiv. Pk. Diverse Dokumenter vedr. Hoveriet og Tiendesagen. — Visse Hovedtræk i Hoveri- og Tiendeanordningerne i dette Udkast ligner Grundlinjerne i de Forordninger, Generallandvæsenkollegiet den 5. Juli 1768 underskrev, men som imidlertid blev afvist af Kongen. Jfr. Holm IV, 1. Afd., S. 336—38; efter Note 16 (til S. 338) synes Holm kun at kende disse Forordningsudkast fra M. H. Høyers Brev til Reverdil 26. Juli 1768.

⁶ Danske Kammer. 1771—72. Indberetninger ang. Skyld af matrikuleret Hartkorn under 1 Td. Hrtk. — Ogsaa Hoverireglementerne i Henh. t. Frd. af 6. Maj 1769 illustrerede dette Forhold.

⁷ Skrivelse til Stiftamtmand Levetzau 8. Juni 1771 (Dsk. K. Indkomne Beretninger om Virkningen af Hoveriforordningen af 20. Feb. 1771). — Lignende Svar til Amtmand Hauch 25. Maj s. A.

Hermed var man kommet fra Asken og i Ilden. Mange Husmænd havde ingen Fæstebreve, og deres Hoveri (Ugedagsarbejde m. v.) maatte ofte anses for urimeligt, hvad enten de havde det eller ikke. Som nogle Husmænd i Nordjylland, hvor Uroen i særlig Grad gjorde sig gældende, bemærkede om deres egen Situation: »Vore Fæstepligter tilholder os, at vi skal gøre det sædvanlige Hoveri, men derpaa er ingen Maade, men det hedder saaledes, at vi maa gøre alt Hoveri, os befales«⁸. En Række Efterretninger fra Amtmænd viser, hvor vanskeligt det faldt at skelne mellem Ugedagsarbejde, der vedblivende kunde svares af Hus og umatrikuleret Jord, og det Hoveri, som Fæstere af 1 til 8 Skpr. Hrtk. efter Regeringens Afgørelse skulde forrette i Henhold til Forordningen. Hvor Fæstebrevene intet indeholdt om Husfæsternes Hoveri, var Husmændene i Virkeligheden prisgivet. Meget betimeligt var det derfor, naar det nyoprettede Danske Kammer, et af Finanskollegiets fire Departementer, i September 1771 lod indhente Oplysninger om alle Fæstere med mindre end 1 Td. Hrtk. Skyld, deres Afgifter af Hus og Jord paa nærværende Tidspunkt, samt hvorvidt disse var hjemlede i noget Fæstebrev⁹. Det Materiale, der efterhaanden indkom, var imidlertid af meget uensartet Karakter, og Regeringen naaede ikke til Ende med sine Overvejelser, skønt Tyge Rothe som Deputeret i Finanskollegiet pressede paa for at faa en Afgørelse i god Tid, inden Føraarsarbejderne begyndte¹⁰.

Snart efter indtraf Struensee-Regeringens Fald. Aaret efter faldt ogsaa den bondebeskyttelsesvenlige, men ganske vist for uelastiske Oeder—Struenseske Hoveriforordning, uden at være blevet suppleret med en Husmandshoverilovgivning. I Guldbergperiodens Hoveriforordning (af 12. August 1773), der gjorde Gaardmændenes Avlingshoveri ubestemt paany, paabød § 11: »Med Bønder, som ikke er pligtige til fuldt Hoveri, samt med Husmænd i Almindelighed forholdes efter hvers Fæstebrev«. Paa Sjælland, hvor Husmændene med Hartkorn kun var faa, var denne Ændring ikke af større Betydning, mens den Vest for Storebælt betød Opgivelsen af en Hoveribeskyttelse, der ogsaa skulde omfatte hoverigørende Smaabrugere. Husfæstere uden Hartkorn havde ingen af Forordningerne taget sig af. Og en Fæstelovgivning til Værn for Bønder og Husmænd gennemførtes ikke i Reformperioden 1767—71, hvor initiativrig den end var.

Omsorg for Landarbejderne. Opfattelsen af Husmændenes Stilling blev en Maalestok for, hvorvidt Tilhængerne af nye Driftssystemer ogsaa havde social Forstaaelse. Fællesskabets Forsvarere havde kun alt for let ved at paavise, at Spørgsmaalet om Husmændenes Kreaturgræsning enten vilde gøre Udskiftningens Gennemførelse overordentlig vanskelig eller betyde økonomisk Ruin for Husbeboerne. Omtrent lige saa overbevisende lød det, naar det til Forsvar for Hoveriet ideligt fremhævedes, at Husmændene kun fandt Beskæftigelse hos de hoverigørende Bønder. Overfor Projekter om Hovedgaardenes Udstykning lod der sig oprulle et skræmmende Billede af de mange Husmænd og Inderster, der vilde indfinde sig blandt Bønderne paa den tidligere Hovedgaardstakst og

⁸ Anf. Beretninger (Husmænd i Bindslev, Stenbæk Gods i Vendsyssel).

⁹ Jfr. ovenfor S. 121 f.

¹⁰ Skrivelse til Danske Kammer 28. Dec. 1771 (Pk. Efterretninger om de Fæstere, der skylder under 1 Td. Hrtk.).

hjælpe til at fortære dens Produkter og derved mindske Eksporten¹¹. Selv hos en saa indsigtfuld Skribent som O. D. Lütken kan det undertiden være svært at afgøre, om hans Betragtninger væsentlig udspringer af Medfølelse med Husmændene, eller han som god Polemiker griber de mest taknemmelige Midler til at sætte Modstanderne i Forlegenhed. Men Lütken førte Reformvennerne til Skillevejen, naar han paaviste, at »Afskaffelsen« af Husmandsstanden var en Tanke uden Rod i Virkeligheden: gifte Tjenestefolk var jo ogsaa Husmænd og maatte endda lønnes højere. Det var »uomgængelig fornødent, enten at Husmændene haves og holdes saaledes, at de kan gifte sig og ernære Hustru og Børn; eller (hvad som snart er det samme) at Hartkornet almindelig inddeles til saa mange desto flere og mindre Gaarde og Boel-Steder, saa at samme forges omtrent efter Husmændenes Antal«¹².

Landarbejdere, som kan leve af deres Arbejde, eller Smaabrugere, der kan leve af deres Jord, — eet af to — maatte efter Lütkens Opfattelse Reformtilhængere arbejde for. Den tredie Mulighed: Smaabrugere, som tillige er Landarbejdere, dukker dog tidligt frem saavel i Landbolitteraturen som i den praktiske Reformpolitik. Naar Husmændene hidtil havde haft sædvanemæssig Adgang til Græsning og en Smule Avling sammen med Bønderne, kunde det synes mest konsekvent, at ogsaa *de* ved Dyrkningsfællesskabets Ophør fik tildelt særskilte Lodder. Den største Vanskelighed laa ikke i den principielle Modstand mod denne Løsning, men i de Hindringer, Reformen i Praksis vilde møde, i Sammenhæng med hele Landarbejderproblemet.

Opfattelsen af Beskæftigelsesproblemet varierede efter Iagttagers Hjemsted. En ivrig Forkæmper for Udstykning til Smaagaarde og Bol, den midtjyske Præst N. C. Claussen, gjorde kun lidt ud af Landarbejdersproblemet¹³, mens den vestjyske Godsejer A. C. Teilmann, der tværtimod ønskede en Udvikling i Retning af større Gaarde og flere gifte Landarbejdere, udtrykte sig meget kategorisk om Inderster og Husmænd, »hvoraf ikke er eller kan være en eneste i de Egne, hvor Bøndergaardene er lavt skyldede, siden hos disse er ingen Fortjeneste, intet Arbejde at faa«¹⁴. J. D. W. Westenholtz, der kendte Forholdene i det herregaardsrige Østjylland, hvor Bøndergaardene gennemgaaende var et Par Tønder Hartkorn større, mente derimod, at et større Antal Husmænd vilde være Bonden til Gavn; dog anbefalede han Anlæg af landlige Arbejderbyer, i Lighed med de tyske »Flekken«, idet Gaardmændene ofte havde Besværlighed af de Husmænd, der boede ved Siden af dem¹⁵.

Indenfor Øernes Omraade forudsætter Skribenterne i Regelen, at der findes en talrig Husmandsbefolkning, men fremtrædende Reformvenner hylder Anskuelse, der adskiller sig stærkt fra de Claussenske Udstykningsidéer. Den almindelige Mening var, at kun de ret store Bøndergaarde kunde staa sig ved at yde Hovedgaardene det nødvendige Hoveri, og kun ved de større Gaardbrug var der (væsentlig som Følge af Hoveriet) tilstrækkelige Beskæftigelsesmuligheder for Husmændene. Hos Tyge Rothe, der baade som sjællandsk Godsejer og som Kollegieembedsmand viste praktisk Interesse for Husmændenes For-

¹¹ O. D. Lütken: Undersøgninger II, S. 136 f.

¹² Smstds. II, S. 41. Jfr. Økon. Mag. VIII, S. 293 f.

¹³ N. C. Claussen: Prisskrift om Bøndergaardens tjenligste Størrelse (1773), S. 74 f.

¹⁴ A. C. Teilmann: Betænkninger over Hr. Lütkens og Hr. Claussens Afhandlinger om Bøndergaardens tjenligste Størrelse (1773), S. 21.

¹⁵ Prisskrift om Folkemængden i Bondestanden, S. 83 f.

hold, møder man dette Synspunkt underbygget med Erfaringer: »Lad det blive ærligen fortalt, hvordanne Husmandens Kaar er, naar han sidder blandt smaa Hartkornsbrugere, og naar da et Uaar indfalder! Da sulter han, efterdi ingen trænger til ham, og ingen har noget at aflade. Jordlodden giver ej mere end til at brødføde Slægten (Familien), og det lidet, der er at tærskes, det overkommes let af Gaardens egne. Anderledes er det der, hvor Bøndergaardene er store. Der er Arbejde for Husmanden, og der er Tilstød for ham, thi Bonden ved for vist, at han behøver Husmanden det følgende Aar, og da vil han holde ham til sig: det er en Client, en Vasal, der skal vindes«. Men Husmændene burde have smaa Jordlodder — de jordløse Husmænd blev lettere Almissemønder end Gaardmændene, og kun ved de store Gaardbrug vilde Regeringen kunne formaa Bonden til at skaffe Huse med Jordtillæg¹⁶.

Den bondebeskyttelsesvenlige Retning, der efter 1784 tog Føringen, saa helst, at Bonde- og Landarbejderproblemet blev løst under eet. Ved Reformerne paa de nordsjællandske Krongodser var det Hensigten at tildele alle Husmænd Jord og tillige, væsentlig af Beskæftigelses-hensyn, at overføre Husmænd fra Landsbyer, hvor deres Tal syntes alt for stort, til Landsbyer, hvor der kun var faa¹⁷. Men Reformvirkomheden i Sjællands mest husmandsrige Egne stillede paa dette Punkt Kommissionen overfor ret uløselige Vanskeligheder. Der var næsten overalt langt flere Husmænd end Gaardmænd, og de bosatte Landarbejders Beskæftigelsesmuligheder var under disse Forhold ret begrænsede. Dette kommer klart til Udtryk i den fremtrædende Reformpolitiker W. A. Hansens Vurdering af Husmændenes Forhold og hans Begrundelse af deres Jordbehov.

»Ved adskillige Lejligheder, men især i Hø- og Kornhøsten samt i Sygdoms Tilfælde kan Gaardmanden trænge til Hjælp af flere Folk end af dem, som han behøver åt holde hele Aaret igennem i fast Tjeneste; i alle slige Tilfælde maa han altsaa være glad ved at kunne faa Husmænd til Leje, men skal disse Folk være til, saa maa der ogsaa sørges for, at de kan leve og bestaa.

Husmændene bør altsaa understøttes, ej alene for deres egen og for Statens, men endog for Bondens Skyld, altsaa

- 1) Fordi de er til, og det følgerlige vilde være grusomt at udsætte dem med Familier for Mangel og Elendighed, ja, maaske tilsidst for Undergang, især paa saadanne Tider og Steder, hvor Bønderne muligen mindre end forhen vilde bruge deres Tjeneste.
- 2) Fordi de kan være meget nyttige for Staten, især ved at skaffe den fornødne Mængde af Folk til Landets Forsvar, da ej alene Husmandens Sønner, men endog han selv kan tjene og tjener ofte som Soldat
- 3) Fordi de for Bonden i Almindelighed er, som meldt, til visse Tider højst nødvendige¹⁸.

Den rent humane Begrundelse for Understøttelse til Husmænd sættes altsaa over de landøkonomiske og militære Hensyn, der virkede i samme Retning. Tvivlen om, at Husmandsbefolkningen udelukkende kunde ernære sig som Landarbejdere (med eller uden Jord), kan ogsaa øjnes i Indlæg af W. A. Hansen

¹⁶ Tyge Rothe: Vort Landvæsens System II, 3. Stk., S. 55 ff.

¹⁷ Kommissionen af 3. Nov. 1784 for Frederiksborg og Kronborg Amter, Forestilling af 28. Jan. 1785, Punkt II. — Jfr. nedenfor S. 300.

¹⁸ Beskrivelse over de efter en kongelig Kommissions Forslag paa Frederiksborg og Kronborg Amter foretagne Indretninger, med nogle Anmærkninger om Landbruget. Ved Hansen, Conference-Raad og første Deputeret i Rentekammeret. (Kbh. 1790). S. 86 f.

i den store Landbokkommission: »Jeg tror, at vor Agerdyrkning i Almindelighed vist behøver alle de Hænder, den nu har, paa visse Aarets Tider, især i Hø- og Kornhøst, og naar altsaa den paa andre Aarets Tider undværlige Folkemængde overalt blev anført og opmuntret til at lægge Vind paa Husflid med Spinden, Væven etc., saa mener jeg, at der ingenlunde var for mange Folk paa Landet, men at der med Tiden endog kunde behøves flere, end der nu er, dersom en forbedret Landhusholdning med Kløvers og andre Foderurters Avl, med Staldfodring etc. blev almindelig«¹⁹.

I Udtalelser som disse erfarer man de Forventninger, men tillige den Usikkerhed, der trods al Optimisme præger Fremskridtsmændenes Syn paa Husmandsspørgsmaalet i den begyndende Reformperiode. Eget Smaabrug, Kreaturhold og Husflid var Næringsveje, der maatte stive Landarbejderne af i Arbejdsløshedsperioder. At Forbedringer i Landvæsenet vilde skaffe større Beskæftigelsesmuligheder, blev ofte understreget, men mange var endnu af den Formening, at Husmændene snarere vilde tabe end vinde Arbejdsfortjeneste, hvis Hoveri-afløsning blev almindelig.

Jord til Husmænd. I Almindelighed havde Godsstyrerne ringe Interesse i, at Husmændene fik Jord i Brug. Ved Nyomdelinger, der havde til Formaal at gøre Hoveribønder lige i Hartkorn og Hoveri, blev det Hartkorn, Husmænd havde haft ved Landmaalingen, undertiden lagt ind under Gaardene²⁰. Ogsaa i indsendte Indberetninger om Hartkornshuse fremsattes undertiden Ønsket om at faa Husfæsteres Jord inddelt paa Gaarde med ringe Hartkorn, saa disse kunde holde »fornøden Besætning«²¹. Antallet af Husmænd, der fæstede eller lejede Ødejorder, var næppe stort. Fra Perioden 1755—74 giver Vordingborg Rytterdistrikts Fæsteprotokoller Oplysning om ca. 100 Gaardmænds Fæste af Ødejorder, men kun om 5—6 Husmænds. En Del Markhusmænd opnaede Brugsret til Overdrevsjord, Gadehusmænd vistnok sjælden. Derimod blev der i Nyopdyrknings Tid Brug for flere Husmænd paa adskillige Godsers Hovedgaardstakst; mange af disse var jordbrugende, og saadanne »Afbyggere« kunde bl. a. glæde sig ved en Smule Beskyttelse i Form af Skattelempelse²².

Kort efter 1750 blev Fællesskabets Ophævelse sat paa Dagsordenen og blev staaende der, indtil Opgaven næsten 50 Aar senere i det væsentlige var løst. Hvad der her fandt Sted, skete for Jordbrugernes Skyld og tilsigtede økonomisk Vinding for Samfundshelheden. Den rent tekniske Side af Reformerne varetoget lettest, hvor Storbruget dominerede, vanskeligst hvor der var mange Smaabrugere, men Hensynet til jordløse Husmænd vilde efter adskilliges Mening kunne kuldkaaste den hele Reform. Agrarfremskridtets Venner erkendte, at Husmændene burde have Adgang til Græsning, men i Stedet for at fastslaa de Betingelser, hvorunder den skulde tilbydes dem, overlod man det i vid Udstrækning til Husmændene selv at skaffe sig den. Derved sammenkædedes

¹⁹ Landbokkommissionens Forhandlinger, S. 571 (27. Feb. 1787).

²⁰ Aggersvold Jb. ca. 1736. Nøragergaard Jb. 1765. K.B.

²¹ Indberetninger ang. Fæstere under 1 Td. Hrtk. 1771, Borreby. — Jfr. smstds. Raschenberg paa Fyn. Fra en anden fynsk Herregaard, Halsegaard, ytrede dog det modsatte Ønske: at Gaardhartkorn maatte blive henlagt til Huse »for at gøre dem gode ved derpaa anlagte Humle- og Frugthaver«.

²² Frd. af 1. Juli 1746, § 4.

Spørgsmaalet om Husmændenes Græsningsret med hele Landarbejderproblemet, og Godsmyndighederne tog som oftest Parti for Arbejdsgiverne, bl. a. fordi de frygtede Konsekvenserne, hvis der blev gjort særlige Indrømmelser til Husmænd og Landarbejdere. Men hvor Husmændene var flest, Græsningsbehovet og Arbejdsudbudet følgelig størst, stod de svagt overfor Jordbesidderne.

I den første Reformperiode (1757—72) fremførtes Tanken om Overdrevs-jord til Nyanlæg af Husmandssteder navnlig i Forbindelse med Forslag om Fællesskabets Ophævelse, mens Projekter om Herregaardsudstyknig ogsaa af-fødte Planer om Oprettelse af Smaabrug paa Hovedgaardstakst. At Husmændene ved Udskiftningerne skulde faa større Andel i Bøndergodsets matrikulerede Agerjorder, var derimod en Tanke, der harmonerede lige saa slet med Godsejernes Hovedinteresser som med de toneangivende Reformvenners Gaard-brugerbeskyttelse. Det hindrede ikke, at flere Forslagsstillere af Borger- og Bondestand rørte ved denne Løsning, der skulde blive den mulighedsrigeste.

Husmændenes Stilling i Tilfælde af Fællesskabets Ophævelse blev, som vi har set, højst forskelligt bedømt i »Økonomisk Magazin«²³. Kun O. D. Lütken, der var Modstander af en større Udskiftningsreform, hævdede, at Dyrknings-fællesskabets Ophør konsekvent burde føre til, at Husmændene blev gjort til Smaabrugere. Derimod var de fleste Indsendere, der udtalte sig om Ennet, tilbøjelige til at se bort fra Husmændenes Interesser og forsvare denne Tilsidesættelse med, at det drejede sig om en lidet produktiv eller ligefrem samfundsskadelig Befolkningsklasse. De mere husmandsvenlige Skribenter ønskede dog de jordløse Husmænd sikret samme Græsningsret som hidtil. En radikal Løsning af Problemet er antydet i en redaktionel Anmærkning i Tilknytning til en Indsenders Fremstilling af den Skade, Husfolks Kreaturer forvoldte de sjællandske Bønder:

»De Husmænd, som her og andetsteds klages over at nedsætte sig i alt for stor Mængde, Gaardmændene til Hinder, kunde maaske allerbedst henvises til at bo og bygge paa Overdrifterne, naar samme blev opmaalte, uddelte og anvendte til langt nyttigere Brug end det nærværende. Saadant have mange fornuftige Patrioter længe siden ønsket, og fremfor nogen Tid haabe de nu at se en Begyndelse gjort med Sagens mulige Fuldbgyrdelse«²⁴.

Det patriotiske Haab blev længe beskænmet. Først en Menneskealder senere blev Tanken om Overdrevens Udnyttelse til Husmandsbrug realiseret i større Udstrækning. De praktiske Vanskeligheder var betydelige. Det store Flertal af Husmænd boede jo i Landsbyer og vilde anse sig for daarligt tjent med at flytte ud i et Øde, fjernt fra deres Arbejdsgiver. Mere betød det dog maaske, at langt fra alle Landsbyer havde Overdrevsparter, hvortil kom, at Overdrevene i Regelen tilhørte flere Lodsejere, hvem det kunde falde svært at enes om Deling og Udnyttelse. Men det er typisk for Tidens Reformbestræbelser, at denne Jordtildeling i Regelen ikke saa meget foreslaas af Omsorg for Husmændene som i Nyopdyrkningens Interesse og til Lettelse for Gaardmændene.

En principiel Godkendelse af Husmænds Ret til at opnaa Jord kan udlæses af den betydningsfulde Erklæring, den tidligere Godsejer, Byfoged O. Bruun,

²³ Se ovenfor S. 199 ff.

²⁴ Økon. Mag. II, S. 102. Det er ikke usandsynligt, at denne Opfattelse var inspireret af det i Norge saa almindelige Forhold, at Husmænd opdyrkede Dele af Udmarkerne.

i Efteraaret 1767 fremkom med²⁵. I »Erindringspost« 7, hvor han beskæftiger sig med Husmændenes Forhold og udtaler, at ogsaa jordløse Husmænd bør kunne blive Arvefæstere, hedder det: »Det skal ej heller være nogen Husmand forment at bygge paa noget øde Sted i By, Torp, Hede eller Udmark og der med Tiden sig at udvide, enten ved at købe eller at fæste mere Jord til sit Hus, og saadant Hus efter Beskaffenheden til et Gaardsæde at forandre«. Bruun anbefaler Proprietæerne at opføre Huse og Bolssteder (»Boliger«) paa afsides Hovmarker, navnlig hvor Landsbyer i tidligere Tid havde maattet give Plads for Hovedgaardsudvidelser (»af hvilket Misbrug Hoveriets Tiltagelse har sin første Kilde«).

Efter Bruuns Forslag skulde Husmændene altsaa have uhindret Adgang til at udnytte de paa Bøndergodset forhaandenværende Muligheder for at opnaa Jord, men kun paa Hovedgaardstaksten skulde Godsejerne direkte befordre Smaabrugets Udvikling. Landvæsenskommissionen og senere Generallandvæsenskollegiet beskæftiger sig yderst lidt med Husmændenes Forhold, men det maa erindres, at de ivrigste Frenskridtsmænd nærrede Reformplaner. hvis Gennemførelse vilde indvirke stærkt paa Husmændenes Vilkaar. I Oeders opsigtsvækkende »Betænkning over det Spørgsmaal, hvorledes Frihed og Ejendom kunde forskaffes Bondestanden i de Lande, hvor den fattes begge Dele« (oversat 1769) foreslaas ikke blot Nyoprettelse af Bønderbrug paa Hovedgaardstakst, men ogsaa Deling af de større Bøndergaarde; i Generallandvæsenskollegiet søgte han at praktisere de samme Ideer, men stødte paa uovervindelig Modstand²⁶. Var disse Tanker blevet ført ud i Livet, vilde det ikke blot have betydet en overordentlig stærk Forøgelse af Selvejere (eller Arvefæstere), men overhovedet en kraftig Tilvækst af Jordbrugere, Tusinder af Husmænds Overgang til Smaabrugere.

Fra forskellige Egne af Landet indkom der i disse Aar Forslag om Jord til Husmænd, større eller mindre Lodder paa udskiftet Bondejord eller paa Hovedgaardstakst²⁷. Mest socialreformatorisk var en Tingskriver paa Ærø, der i en længere Afhandling skildrede de Fattiges elendige Kaar og motiverede et Forslag om Jordomdelinger, hvorefter de mindste Brug skulde være paa 3—5 Tdr. Ld., de største paa 12—24²⁸. De beskedneste Krav blev fremsat paa Sjælland og Falster, de to Landsdele, der allerede paa Landmaalingens Tid havde den jordfattigste Husmandsstand. Et Forslag, »skrevet paa Kongens Gods i Sjælland den 24. August 1768«, henstillede bl. a., at Husfolk, men fortrinnsvis Inderster og unge gifte Folk, fik anvist Boplads paa Overdrevene, navnlig paa Jorder, som ikke var anslaaet til Hartkorn. Naar saadanne Strækninger blev delt og opmaalt, kunde de udnyttes til Vængebrug samt til Haver, hvori der ikke blot kunde dyrkes Kaal, men desuden forskellige Urter, Frugt og Humle²⁹. Det falsterske Forslag, der vendte sig anklagende mod Selvejerbønderne, gjorde Paastand om 2 Skpr. Land til hvert Hus; Bønderne skulde pløje Jorden for Husmændene³⁰.

²⁵ Journaliserede Forslag etc. 1767—68 Nr. 9. Jfr. ovenfor S. 279.

²⁶ Se navnlig Journaliserede Forslag 1770: Oederske Afhandling i Nr. 935. Planer om Udparcellering af de kgl. Ladegaarders Jorder var iøvrigt taget under Overvejelse i Konseillet allerede 1762, jfr. Holm III, 2. Afd., S. 104.

²⁷ Se Journal. Forslag 1767—68, Nr. 429, 442 og 541; 1770—71, Nr. 449 og 867.

²⁸ Anf. St. 1767—68, Nr. 541.

²⁹ Anf. St. 1767—68, Nr. 452.

De første Godsreformer og Husmændene. Af større praktisk Betydning end disse spredte Forslag, der indgik i Landvæsensarkiverne, maatte det være, om der ved Gennemførelsen af Landboreformer paa enkelte Godser blev vist nye Veje, ogsaa hvad Husmændenes Forhold angik. Ved Reformerne paa Hørsholm og Bernstorff viste det sig imidlertid klart, at de Ledende væsentlig kun havde Tanke for Forandringer i Husmændenes Tilstand, for saa vidt Landbrugets Opkomst og Gaardmændenes Interesser krævede det. Forholdene laa iøvrigt ret forskelligt paa de to Godser.

Paa *Hørsholm* Gods fandtes der fra gammel Tid et betydeligt Antal Huse med Jord, ved Landmaalingen 1682 i Karlebo, Blovstrød og Birkerød ialt 43 med 14,82 Tdr. Hrtk.³¹. Næsten 100 Aar senere var Husenes Hartkorn stadig ca. 14 Tdr.; der var altsaa næppe sket nogen Ændring i Husmændenes Jordbesiddelse ved den Hoveriafløsnings-, Hovedgaardsudstyknings- og Arvefæste-reform, der efter 1760 fik saa stor Betydning for Gaardbrugerne. Derimod var Husmændenes Græsningsrettighed meget anselig³². Først da der blev iværksat en almindelig Udskiftning, greb Reformerne afgørende ind i Husmændenes Vilkaar.

Ved Reformerne paa *Bernstorff* var Bøndergodsets Udskiftning og Forbedring en Hovedside af »den ny Indretning«, som Godsinspektør Torkel Baden nogle Aar efter Gennemførelsen udførligt beskrev. Baden fremhæver bl. a., at den ny Plan vilde give »mere end Plads nok saa nær Hovedstaden, baade for de Husfamilier i Landsbyerne, hvis væsentlige Næring beror paa de nye Frugter, en større Vindskibelighed frembringer, og for dem, der som blotte Arbejdere eller Haandlangere ved Agerbruget enten søge deres Bopæl inden Landsbyernes snævre Grænser eller Jordbrugernes særskilte Lodder paa Marken selv«³³. Saavel Haandværkere og Handelsfolk som de Gadehusmænd og Inderster, der udelukkende ernærede sig som Landarbejdere, vilde altsaa kunne nyde godt af Reformerne, og efter den nye Inddelingsplan skulde navnlig de sidstes Antal i hver Landsby kunne forøges.

Badens Stilling til Landarbejder-Husmændene er særdeles klar. Han finder det »lige saa skadeligt at gøre dem til smaa Jordbrugere ved et Tillæg af 6 à 8 Tønder Land, som de hverken kan drive uden Plov eller Hest eller leve af, som det er nyttigt at tillægge dem en liden Strækning af Haveplads og højt en Kos Græsning«. Tildeltes der Husmænd mere Jord, vilde Befolkningstilvæksten kun blive »stolte og dovne Stoddere, som hverken kunde ernære sig selv eller have Drift og Lejlighed til at tjene andre«. De vilde falde baade Landmanden og Staten til Besvær. »Man saa derfor, under den Bernstorffske Indretning, ved Jordernes Uddeling til Husmænd paa at forøge Arbejdernes og ikke Jordbrugernes Antal«³⁴.

Disse Ord indeholder den Opfattelse af Husmændene, der endnu var fremherskende blandt Reformvenner. Den godkender det gamle godsøkonomiske Synspunkt: at de Husmænd, der ikke levede af Binæringer som Haandværk, Fiskeri og Handel, burde være jordløse Landarbejdere og ikke Smaabrugere,

³⁰ Anf. St. 1770—71, Nr. 69.

³¹ H. Pedersen: De danske Landbrug 1688, S. 5 f.

³² C. Christensen Hørsholm: Hørsholms Historie, S. 176 Noten, jfr. ovenfor S. 219.

³³ Torkel Baden: Beskrivelse over den paa Godset Bernstorff iværksatte nye Indretning etc. (1774), S. 141 f.

³⁴ Anf. St., S. 120.

men det nye er den meget optimistiske Tro paa, at Landboreformerne vilde skaffe Eksistensgrundlag for et langt større Antal Husmandsfamilier.

Ved Udskiftningen paa Bernstorff Gods, der berørte 42 Helgaarde og ca. 50 Husfæstere³⁵, blev der gjort en enkelt Undtagelse fra Hovedregelen, idet man »af adskillige økonomiske Aarsager« tildelte 4 Husmandsfamilier et Areal af 32 Tdr. Land under Vangede. Selve Begrundelsen viser dog, at denne Undtagelse kun bekræfter Hovedformalet: at træffe den Indretning med Husmændene, som maatte være Godset og Gaardmændene nyttigst. Om Jordbunden hedder det, at den paa Grund af sin »besynderlige sand- og stenagtige Natur« ikke kunde være til større Nytte for nogen Agerbruger, og ikke let kunde tildeles nogen Bonde uden at fornærme andre — uden Tvivl et vigtigt Moment. Derfor blev Jorden, der vel bekvæmst kunde beplantes med visse Slags Frugttræer, tillagt nogle Husmandsfamilier. »som man troede, i Henseende til Jordens Slethed og afsides Beliggenhed, at burde opmuntre med et større Areal, for dog at faa den beboet«³⁶. Badens omhyggelige Undskyldning for den skete Afgivelse fra et ledende Princip, viser endnu tydeligere den indledede Reformpolitik's Konsekvens for Husmændene.

Landarbejdernes Tal steg, men Reformernes nærmeste Virkninger var næppe gunstige for Husmandsbefolkningen paa Bernstorff. Efter Præsteindberetningen 1771 var der blandt Ægteparrene i Gentofte Sogn 61 Husmænd og 28 Inderster paa Bernstorff Bøndergods; af disse sidste var 2 Tjenestekarle hos Bønderne og 3 nød Undertægt. 8 Husmænd og de fleste Indsiddere omtales som meget fattige, 4 som Betlere, mens 4 modtog ugentlig Understøttelse af Greven³⁷. — Hvad enten dette betød en Forværring eller ikke, fastslaar disse Oplysninger, at Bernstorff-Indretningen i hvert Fald ikke i de første Aar hindrede yderlig Nød blandt mange af Husmandsklassen.

Med Udskiftningsreformerne gik det andetsteds kun smaat. Paa Krongodset i Kjøbenhavns Amt fik Bønderne i 1760'erne Skøder paa deres Gaarde, men Hoveriindskrænkningen og Udskiftningen blev udsat³⁸. Udenfor Nordsjælland tog Krongodsreformerne en anden Retning end den Oederske. Kun en forsvindende Del af det midt- og sydsjællandske Krongods blev udskiftet og bortsolgt til Bønder. I Stedet indrettedes der Proprietærgodser: 5 paa Møen (1768—69), 12 paa Vordingborg Rytterdistrikt og ligeledes 12 paa Antvorskov-Distriktet (1774). En Snes nye Godser blev oprettet, ca. 100 Bøndergaarde nedlagt, idet Stuehusene med tilliggende Haver i Regelen blev Fæstehuse. Derudover beholdt kun de færreste af de tidligere Gaardbrugere noget af deres Jord, Beboerne i Kjøng Gaarde saaledes de ved Byen indhegnede Smaaavænger³⁹. Intet Under, at Bønderne undertiden gjorde deres Assistance ved Forandringernes Gennemførelse betinget af, at de ikke netop paa Grund af disse Godsreformer blev sat fra Gaardene⁴⁰.

Regeringens Holdning. Enkelte Tegn tyder paa, at Landvæsenskommissionen,

³⁵ Aage Friis: Bernstorffske Papirer I, S. 316.

³⁶ Baden, S. 120 f.

³⁷ O. E., Gentofte Sogn.

³⁸ Holm IV, 1. Afd., S. 308.

³⁹ Konditioner til Auktionerne over det kgl. Vordingborgske Jordegods. (Pk. Plakat., Konditioner og Specifikationer vedk. Salget af det Vordingborgske Rytterdistrikts Jordegods (1774). RA.).

⁴⁰ Vordingborg Distrikts Journal 1770, Nr. 355, Pkt. 4. RA.

der i Struenseeperioden overtog Styrelsen af Antvorskov- og Vordingborg-Godserne, ved Udskiftningsreformerne vilde have varetaget ogsaa Husmændenes Interesser ved Jordtildelingen. Ved Udskiftningen af Ørnebjerg, Kastrup Sogn, skulde Byens 9 Gaardmænd overlade hver af de 7 Husmænd $2\frac{1}{2}$ —3 Tdr. Sædeland, men indtil Udskiftningen var gennemført, maatte Husmændene bruge et under samme By matrikuleret Jordstykke, Hekkenfeldt kaldet. Gaardmændene, der aabenbart ønskede at komme bort fra den oprindelige Plan og støttedes af Amtmanden i denne Hensigt, gav imidlertid i Stedet Husmændene Græsning paa Gaardenes Grund, »imod allerringeste der i Egnen gældende Græsleje«. Husmændene lod sig dog ikke spise af hermed, men indgav i 1773 Ansøgning om at faa Jord. Rentekammerets Indstilling i Sagen indeholdt et Afslag: Husmændene skulde, indtil Udskiftningen var endelig afgjort, lade sig nøje med den tilstaaede Græsningsret og »herefter i denne Sag holde sig rolig«. Den kgl. Resolution faldt i Overensstemmelse hermed⁴¹.

Var Regeringen i Begyndelsen af Guldbergperioden utilbøjelig til at give Husmændene Jord til Afløsning af den hidtidige Græsningsrettighed, stillede den sig mere fordomsfrit, hvor Talen var om nyoprettede Huse. Ved de forøvrigt ikke særlig mange Bevillinger til Gaardnedlæggelser i Aarene efter 1772 var det et staaende Vilkaar, at der i den nedlagte Gaards Sted skulde indrettes 2 Huse med et Tilliggende af nogle Skæpper Sædeland. Kravet var dikteret af Hensynet til Folkemængdens Vedligeholdelse, Ejeren var forpligtet til at holde saadanne Huse forsynet med Beboere⁴². Regeringen erkendte Nødvendigheden af at sikre Jord eller Græsning til disse nye Husmænd. Det Jordareal, Regeringen foreskrev for saadanne Pligthuse, var bemærkelsesværdigt stigende: 1772—76 kræves i Regelen 2 Skpr. Sædeland pr. Hus, derefter en Overgang 3 Skpr., men efter 1778 Jord til 4 Skpr. Udsæd, undertiden mere⁴³. Man gik antagelig ud fra, at de nye Husmænd vilde kunne faa Adgang til Fællesgræsningen paa lige Fod med andre Husfolk, kun i enkelte Tilfælde foreskrives der en bestemt Græsningsrettighed. Efter Bevilling af 31. Jan. 1778 skulde der paa en nedlagt Gaards Grund i Biltris, under Egholm, indrettes 2 »Husmandspladser«, hver med 4 Skpr. Udsæd af god og forsvarlig Rug- og Bygjord i Byens tre Vænger, samt et Høveds Græsning paa Byens Græsfæld⁴⁴.

Hvor Ønsket om Gaardnedlæggelse stod i Forbindelse med Udskiftning, gik Rentekammeret undertiden et Skridt videre og krævede Jordtillæg ikke blot til Pligthusene, men yderligere til en Del af Godsets jordløse Huse, ligeledes i Regelen 4 Skpr. Sædeland. Grev Schack, Juellund, fik 1779 Ret til at nedlægge 2 Gaarde i Vollerslev paa det Vilkaar, at der blev indrettet 6 Huse, hvert med et Vænge paa 36.000 Kvadratalen (2 Skpr. Hrtk.), mens Byens Husmænd under eet fik udlagt 181.000 Kvadratalen (ca. $3\frac{1}{2}$ Tdr. Hrtk.) Ager og Eng til Græsning⁴⁵.

Her opstilledes Krav, der nøje svarede til, hvad der i de store Landboreformers Tid skulde blive sædvanlig Fremgangsmaade. Forarbejder til Forordningen

⁴¹ Rtk. Relations- og Resolutionsprot. 1773, Nr. 107.

⁴² Rtk. Ldv. Ktr. Indberetninger om øde og nedlagte Bøndergaarde. Pk. A. 1777—90 (indeholder Efterretninger om Bevillinger tilbage til 1772).

⁴³ Se Bevillinger fra Perioden 1772—81 i anf. Pk.

⁴⁴ Anf. St., Roskilde Amt. Sammenlign Bevilling til Vibygaard 5. Juli 1781.

⁴⁵ Anf. St., Tryggevalde Amt, 19. Maj 1779.

af 1781 om Fællesskabets Ophævelse viser da ogsaa, at man i Regeringskredse gjorde Husmændenes Vilkaar ved Udskiftningen til Genstand for grundige Overvejelser.

2. *Husmandsparagraffen i Forordningen af 23. April 1781.*

Med Forordningen af 13. Maj 1776 tog Arbejdet for Fællesskabets Ophævelse ikke blot mellem Lodsejere, men mellem Mand og Mand, et betydeligt Opsving. I Aarene 1776—80 fandt Udskiftning Sted i 126 Landsbyer⁴⁶. Men først den store Lov af 23. April 1781, der ophævede alle tidligere Forordninger om Fællesskabets Ophævelse, skabte Betingelser for hurtigt Fremme af Udskiftning og Udflytning. Det afgørende var, at den enkelte Lodsejers Krav om Udskiftning fra nu af *skulde* ske Fyldest og de øvrige Lodsejere være forpligtede til at deltage i Omkostningerne ved Opmaalingen og Udskiftningerne. Var disse Bestemmelser til Ulempe for modvillige Lodsejere eller Fæstebønder, viste Forordningen til Gengæld stor Varsomhed, hvor det gjaldt de førstes Ejendoms- og de sidstes Brugsret til Jorden. Men uden Indgreb i en af Delene eller dem begge syntes *Husmændenes Græsningsrettigheder* ikke at kunne sikres eller erstattes med Jordtillæg. Løsningen af dette Problem, der angik Titusinder af Familiers Velfærd, blev derfor lige saa vanskelig som betydningsfuld. Af flere bevarede Udkast til Forordningens § 19 og en Række Betænkninger vedrørende det oprindelige Udkast kan man udlæse vidt forskellige Opfattelser, ikke blot af Husmændenes erhvervsmæssige Rettigheder, men ogsaa af denne Samfundsklasses nationaløkonomiske Betydning og det humane Hensyn, man skyldte den⁴⁷. De fleste Synspunkter var gjort gældende allerede i 1760'erne, men de fremtraadte med større Klarhed og mere Vægt nu, da det umiddelbart gjaldt en Lovforanstaltning, der maatte faa den mest vidtrækkende Betydning for Fremtidens Landboudvikling.

Det oprindelige Udkast til Forordningen stammer fra 1778 eller Begyndelsen af 1779 og synes at have været tilsendt adskillige udenfor Kollegiet, bl. a. Stiftamtmand v. d. Osten og Godsejer Joh. Duus, Nordruplund, Koncepten til § 19 i dens første (kendte), gennemrettede Form (citeret *a*) indeholder 11 Punkter, et senere affattet Udkast (*b*), der dog ikke har Forordningens Form, omfatter 8, et tredje (*c*) kun 4 Punkter, samt eet om Skoleholderne. Fra et senere Tidspunkt foreligger en langt kortere Affattelse (*d*), hvis sidste Halvdel dog er overstreget. Paa et enkelt væsentligt Punkt ændredes ogsaa den resterende Del af *d*, mens dets øvrige Indhold noget omredigeret genfindes i den endelige Art. 19 (*e*). Endvidere er der bevaret en Række til Dels meget fyldige Anmærkninger til det oprindelige Forslag, samt Johan Duus' selvstændige Udkast til hele Forordningen; Art. 6 omhandlede her Husmændenes Stilling ved Udskiftningen.

I sin oprindelige Skikkelse (*a*) betegnede § 19 et Forsøg paa at sikre Husmændenes absolutte Livsfornødenheder og dække Gaardmændenes Arbejdsbehov, samtidig med at der skabtes Forudsætninger for en Befolkningvækst, som baade maatte være i Godsejernes og i Statens Interesse. I en begrundende Indledning til § 19 ligger disse forskellige Streng fast sammentvundne. Den

⁴⁶ Holm V, 1. Afd., S. 308.

⁴⁷ Ldv. Ktr. Akter til Forordningen af 23. Apr. 1781 om Fællesskabets Ophævelse. — En stor Del af disse er kun Ekstrakter.

omtaler, hvorledes Husmænd ved Fællesskabets Ophævelse har mistet den Græsning, de tidligere nød paa Fæled eller Overdrev, som oftest mod aarlig Betaling eller som en Villighed. Husmændene blev dermed truet paa deres Næring, og Følgen kunde blive betydeligt Tab for Folkemængden og Mangel paa Arbejds-kraft ved Gaardbrugene i de travle Tider og ved Gærdelukning. »Saa er hermed Vores alvorlige Villie, at ikke alene de nuværende Husmandspladser overalt paa Landet skulle vedligeholdes uden nogensinde at ødelægges eller ubebygget at henstaa, men endog at ved Fællesskabets Ophævelse nøje iagttages, at paa den ene Side Husmændenes Tilværelse og Underholdning ikke bliver blot vilkaarlig og paa Vedkommendes eget Godtbefindende ankommende, og at paa den anden Side ej heller det nyttige Forhold, som hidtil i Henseende til en indbyrdes Trang og Tjeneste har været imellem Gaard- og Husmænd, herefter skal ophæves«. — Men saaledes kom det aldrig til at lyde i nogen Anordning.

Forslagene *a—e* saavel som Anmærkningerne til *a* og enkelte andre Betænkninger vidner om, at Kampen stod mellem Mænd, der bestræbte sig for at se Husmandsspørgsmaalet i hele dets sociale og økonomiske Rækkevidde, og andre, der først og fremmest ønskede Udskiftningernes snarlige Gennemførelse og derfor helst undgik at stille Krav, der kunde hindre eller dog forhale denne mægtige Opgaves Løsning. Klarest ses dette, naar man opløser det omstridte Husmandsproblem i dets væsentligste Bestanddele. Det bliver samtidig en Oversigt over en Række af de Spørgsmaal, der af de senere Landbokommissioner blev taget op til fornyet Overvejelse. De vigtigste kan formuleres:

1. Hvorvidt Husmænds Adgang til Græsning virkelig var en *Rettighed*.
2. Spørgsmaalet om Erstatning til Husmænd for Græsningstab ved Udskiftningen.
3. Burde der saa vidt muligt sikres *alle* Husmænd Jord eller Græsning?
4. Stillingen i Landsbyer, hvor Udskiftning havde fundet Sted.
5. Hvor mange Kreaturer kunde en Husmand tilkomme at faa græsset?
6. Burde Husmændene tillige have Sædeland og i saa Fald hvor meget?
7. Jordudlægning til Husmændene under eet eller en særskilt Jordlod til hvert Hus?
8. Nærmere Regler for Jordtildelingen, navnlig i Landsbyer med flere Lods-ejere.
9. Fremskaffelse af Jord til Husmænd paa a) de enkelte Gaardmænds Grund, b) et samlet Udsnit af Bymarken, navnlig Udmarkerne, c) Overdrevene, d) udflyttede Gaardes og Huses Tomter, e) nedlagte Gaardes Grund.
10. Indhegning af Huslodder.
11. Udflytning af Huse.
12. Husmænds Jordafgifter.
13. Burde Husnedlæggelser forbydes?
14. Paabud om Husopførelse i nedlagte Gaardes Sted, eventuelt i visse andre Tilfælde?
15. Kontrol med Reformernes Gennemførelse.

I Tilknytning til denne Oversigt skal anføres nogle Hovedtræk af den betydningsfulde Drøftelse vedrørende Husmandsparagraffen.

Ad 1. I det oprindelige, til *a* svarende Udkast hed det, at Husmændene ved de hidtidige Udskiftninger havde mistet »deres« Græsning. I en af Anmærk-

ningerne blev dette Udtryk kritiseret: det havde aldrig været en Rettighed for Husmændene, men kun en Villighed af Bonden, naar der mod Betaling blev tilstaaet Husmændene nogen Græsning til deres Kreaturer. Endnu *d* indleddes dog med Ordene: »Paa det at Husmændene og Skoleholderne paa Landet ej skulle ved Byernes Udskiftning tabe den Græsning, hvortil de hidtil have været berettigede . . .« Det sidste Udkast, *e*, betegnede kun Degne og Skoleholdere som græsningsberettigede, »paa de fleste Steder«.

Ad 2. Der var nogenlunde Enighed om, at de Husmænd, der før Udskiftningen havde haft Græsning til deres Kreaturer, vedblivende burde nyde denne Fordel. Kun en af Anmærkningerne gav Udtryk for en helt anden Opfattelse. »Mens overalt maa jeg tilstaa, at jeg ikke er af den Tanke, at det er godt, at Husmænd har Jord eller Græsning udi Byerne, thi jeg holder for, at Husmanden skal tjene Bonden og som Daglejer, hvorved han formodentlig vandt mere end ved at spille sin Tid med at løbe efter sin Ko og sine Faar. Jo mere han gøres independent af Bonden, jo mere svækkes den sidste. Dog vil jeg gerne tilstaa, at andre kan med Føje tænke anderledes«. Den resignerende »Mindretalsudtalelse« viser, at der ligesom i 1760'erne herskede nogen Frygt for, at Landarbejderen vilde blive den stærkeste Part i Forholdet til Bonden, saafremt Kreaturhold og lidt Jord gav ham et økonomisk Rygstød.

Ad 3. Udskiftningsreformen aabnede Mulighed for een Gang for alle at forsyne Landsbyernes Gadehusmænd med Jord. Sandsynligvis vilde det *efter* Udskiftningen blive ulige vanskeligere for Husmænd at skaffe sig Græsning, endsig Jordlodder; herpaa tydede Erfaringer fra de hidtil udskiftede Landsbyer. Efter *a* var det Hensigten at udnytte den foreliggende Chance, og saa vidt muligt hjælpe *alle* Husmænd til Jord ved Udskiftningerne. I Landsbyer, hvor en Lodsejer havde flere Huse end Gaarde, og hvor Jordafstaaelsen kunde blive til betydelig Skade for Gaardmændene, behøvede hver enkelt Lodsejer dog kun at forsyne lige saa mange Husmænd med Jord, som han ejede Gaarde i Byen (Pkt. 3). De øvrige Husmænd skulde om muligt opnaa Jord efter Overenskomst med Jordbesiddere, der havde forholdsvis færre Huse (Pkt. 4). Den, der i en Landsby kun ejede jordløse Huse, skulde afhænde disse til Gaardenes Ejere eller paa anden Maade tilstræbe en Ordning, der kunde sikre Beboerne Jord (Pkt. 5). Vigtigt var Forslaget om, at Fæstebrev eller Kontrakt ikke skulde være gyldig Motivering for en Bondes Vægning ved at udlægge Jord eller Græsning til Husmænd i det Omfang, som Lodsejeren maatte bestemme i Henhold til denne Artikel.

Mod dette husmandsvenlige Forslag rejste der sig adskillig Kritik, væsentlig ud fra den Betragtning, at der ikke burde udlægges Jord til flere Husmænd, end Gaardmændene i samme Landsby behøvede til Hjælp ved deres Arbejde. »De bliver ellers baade sig selv og Staten til Byrde, og Bonden tillige til Skade, der i Mangel af at kunne give dem Arbejde maa føde dem alle som Betlere«, hed det i en af Betænkningerne. I Stedet for en Befaling til ved en Bys Udskiftning at udlægge Jord til alle Huse, burde Forordningen kun foreskrive Jordtildeling til saa mange Husmænd, som Amtmanden og Landvæsenkommisærerne efter Samraad med Lodsejerne maatte anse for rimeligt. En af Betænkningerne udkastede den Tanke, at der næppe burde udlægges Jord til Haandværkere, Proprietærernes »Betjentere« og andre, der ikke levede af at tjene Bonden, en Betragtning stik modsat Torkel Badens ovenfor anførte.

b gentog i det væsentligste *a*, dog blev det efter denne Koncept i højere Grad en Naadessag, om der blev udlagt Jord til Huse, hvis Ejere intet Hartkorn havde i Landsbyen (Pkt. 4). I *c* tales der kun om Jord og Græsning til enhver nødvendig og nyttig Husmandsplads, dog skulde det anses med allernaadigst Velbehag, om en Godsejer ved Udskiftningen frivilligt forsynede nogle ikke-græsningsberettigede jordløse Huse med Jord. I *d* og *e* er der ingen Antydning af Forholdsregler af denne Art.

Dette Tilbagegøet skyldes utvivlsomt den forstaaelige Frygt for at lægge Hindringer i Vejen for Fællesskabets Ophævelse i Landsbyer med flere Lodsejere, dér var jo Vanskelighederne i Forvejen størst. Den gamle Kommitterede i Rentekammeret, Justitsraad David Hansen, der havde mere end en Menneskealders Arbejde paa Regeringskontorerne bag sig, viste Vilje til at skære gennem disse Forviklingsmuligheder paa anden Vis. Hvis det blev befalet, at alle Huse, hvad enten der blev foretaget Udskiftning eller ej, skulde forsynes med Jord »i Steden for hidtil hafte Rettighed«, maatte et saadant Paabud, trods alle Vanskeligheder, snarere formodes at fremme end at hemme Udskiftning. Et Skridt i denne Retning indeholdt forøvrigt *a*, Punkt 8, der fastsatte, at en Lodsejer, der havde faaet sin Andel af Byen udskiftet, men lod sine Bønder blive i Fællig, skulde skaffe sine Husmænd enten Jord alene eller Jord og Græsning.

Ad 4. Den dybeste Uenighed gjaldt dog Forholdene i Landsbyer, hvor Udskiftning allerede havde fundet Sted, uden at der var taget tilstrækkeligt Hensyn til Husmændenes Tarv. Burde Forordningen sikre, at Forsømmelsen blev gjort god igen?

I *a*, Punkt 11, udtales ret forsigtigt, at »samme Indretning« (Jord eller Græsning til Husmænd), bør iværksættes ogsaa i allerede udskiftede Landsbyer, »hvor det nogenledes er muligt«. Justitsraad David Hansen paatalte dette Udtryk, — det vilde ikke være ugørligt, endnu at skaffe Husmændene Jord i et Hjørne af hver Gaardmands Lod eller paa andre Steder, hvilket nærmere kunde forordnes. Men den almindelige Opfattelse var, at en saadan Anordning vilde bringe stor Uorden, hvor der ikke var Overdrevsjord eller anden Fællig at tage af. En enkelt Anmærkning kalder det i *a*, Pkt. 11, foreslaaede vanskeligere at udføre end alt, hvad der hidtil var befalet m.H.t. Fællesskabets Ophævelse — »thi skal der ske Deling anden Gang, saa svækkes virkelig Ejendoms Ret, og det Haab alle nu have: Ved Fællesskabets Ophævelse at blive deres eget hel raadigt, falder saa bort«. Ogsaa efter *b* ansaas et almindeligt Paabud for udelukket, men det henstilledes, at Amtmændene og Landvæsenskommissærerne søgte at udvirke en mindelig Overenskomst om Jord til Beboere af jordløse Huse. *c*, Pkt. 2, byggede derimod paa David Hansens Forslag om Jord til alle Huse, uanset Udskiftning. I *d* og *e* lades Spørgsmaalet uomtalt.

Ad 5 og 6. De fleste Betænkninger taler væsentlig om Jord til Husmændene i Betydningen: Jord, der kan give deres Kreaturer Græsning og Vinterfoder. Om det for en Husmand passende Antal Kreaturer samstemmer en Række Forslag. Baade *a*, *b* og *c* og et Par Anmærkninger taler om 1 Ko og 4 Faars Græsning. Efter *b* burde dog en Del Husbeboere i særligt husmandsrige Landsbyer nøjes med 1 Ko eller 4 Faar. I *d* og *e* tales der om Tildeling af Græsning »efter enhver Bys særdeles Omstændigheder«. Foruden det anførte Kreaturhold tiltænkte *a* og *c* hver Husmand 4 Skpr. Sædeland (el. 7000 Kvadratalen),

b ligeledes, for saa vidt Landsbyerne havde Græsningsjord nok til de øvrige Husmænd. Den til Græsning (og Sædeland) passende Husmandsjord anlaas i *a* og *c* til 3 Tdr. Land, i Johan Duus' Forslag til 1—4 Tdr. Ld., mens det i to andre Betænkninger sættes til henholdsvis 1—3 og mindst 3 Tdr. Ld. Der synes ikke at være større Uenighed om, hvor mange Kreaturer eller hvor megen Jord, en Husmand burde have at ernære sig ved. Stridsspørgsmaalet var, som allerede paapeget, hvorvidt der nødvendigtvis maatte finde en vis Rationering Sted i Landsbyer, hvor Husmændenes Tal var uforholdsmæssigt stort sammenlignet med Gaardmændenes. Kun en enkelt tænker sig mere end 3 Tdr. Land Middeljord og ingen taler om mere end 4 Skpr. Sædeland, det samme Areal, Regeringen foreskrev som Jordtillæg til de paa nedlagte Gaardes Grund opførte Pligthuse.

Ad 7. Det Forslag, der i det store og hele svarer til *a*, har efter en enkelt Anmærkning at dønmme talt om Jordtillæg til Husmændene »under eet«. Men *a* regner med, at enhver Husmand vil kunne faa enten hele sin Lod eller dog i det mindste et indhegnet Vænge paa 4 Skæpper Land tæt ved Huset (Pkt. 2). Samme Betragtning var fremherskende i *c*, Pkt. 2. Et Par af Betænkningerne sluttede sig afgjort til Tanken om, at Husmandsjorden skulde udstykkes i Lodder. Jorden vilde da kunne udnyttes til større Kreaturhold og mere »Korn- eller anden nyttig Avl«. Andre fandt, at Jorden burde udlægges til Husmændene »paa et samlet Sted«. Efter *b*, Pkt. 2, skulde Jord kunne tillægges Husmændene paa et eller flere Steder, som enhver Lodsejers Andel i Bymark eller Overdrev bedst maatte tillade det. Paa dette Punkt gav *d* fuldkommen Frihed. Dog skulde Amtmand, Landvæsenskommissærer og den Landinspektør, som forrettede Udskiftningen, nøje paae, at der blev anvist Husmænd og Skoleholdere Græsning »paa tjenligste Maade og belejligste Steder«. I *c* er Tanken den samme: lokale Hensyn maa være Rettesnoeren.

Ad 8. De komplicerede Besiddelsesforhold gjorde det vanskeligt at skabe faste Regler for Jordtillæg til Husene. I Landsbyer med kun een Lodsejer var Opgaven forholdsvis enkel, dog kunde det være svært nok at fremskaffe Jord, hvis Husenes Tal oversteg Gaardenes og disse havde ret ringe Jordtilliggende. Langt større Vanskeligheder var at befrygte i Landsbyer med flere Lodsejere; *a* gav derfor en Række Forskrifter, hvorefter Lodsejere, der manglede Jord til deres Huse, enten skulde forsyne dem med den nødvendige Jord eller Græsning efter Aftale med heldigt stillede Jorddrotter eller afhænde Husene til disse. En Ordning af denne Art vilde dog uundgaaeligt give Anledning til mange Tvistigheder og resultatløse Forhandlinger og følttes uden Tvivl som et Indgreb i Ejendomsretten. De øvrige Betænkninger, der beskæftiger sig med Spørgsmaalet, gaar ud fra, at enhver Lodsejer maa sørge for *sine* Husmænd, selv om dette undertiden vil medføre Uligheder indenfor et Landsbyomraade. Selv det meget husmandsbeskyttende *c*-Udkast foreslaar i denne Henseende kun, at det bliver paalagt Amtmænd og Landvæsenskommissærer at opmuntre Lodsejere eller mægle dem imellem, for at saa vidt muligt alle Husmænd ved Udskiftningen kunde faa Jord (Pkt. 1). Saadanne Udvekslingsmuligheder blev dog ikke antydet i det endelige Udkast.

Ad 9. Meget betydningsfuldt var Spørgsmaalet om Husmandsjordens Beliggenhed. Fra et snævert godsøkonomisk Synspunkt syntes det den fordelagtigste Løsning, om Husmændene fik den Jord, Gaardmændene bedst kunde und-

være, dog burde der maaske tages Hensyn til, om Afstandsforhold og Opdyrkningsvanskeligheder (paa Overdrevene) forringede Husmændenes Værd som Landarbejdere. Ogsaa Omkostningerne ved Inddelingsplanen skulde tages i Betragtning. Derimod maatte det naturligtvis være i Husmændenes Interesse, at Jorden laa bekvemt for deres Huse, for saa vidt dette Hensyn kunde forenes med deres øvrige Erhvervsmuligheder.

Nu gav Udskiftningen, der jo tillige medførte mange Gaardmænds Udflytning, ofte et Spil af Muligheder. Huslodder kunde afsættes paa de enkelte Gaardes Grund, derved vilde ogsaa de udflyttede Gaarde let faa den nærmestboende Husmand til fast Medhjælper, en Udvikling i Retning af det norske Husmandsvæsen. Det vilde dog ofte falde mere bekvemt for Gaardmændene, om alle Huslodder blev afsat for sig, helst paa afsidesliggende Jorder, Udmark eller Overdrev. Men i saa Tilfælde maatte Spørgsmaalet om Huses Udflytning melde sig. Efter *a*, Pkt. 7 skulde Husmændene saa vidt muligt have deres Jord, eller dog de 4 Skæpper Sædeland, i Husets Nærhed, men lod dette sig ikke gøre, kunde Husene flyttes til Overdrev eller Udmark og dér tillægges Jorden samlet. Flere Forslag og Anmærkninger, der omtalte andet end Græsningsret, kunde slutte sig hertil. Derimod var der ikke Enighed om Anvendelsen af de forladte Byggepladser og Kaalhaver i Landsbyerne. En Betænkning gik ud fra, at Gaardmændene kunde forbedre deres Haver og Toftejorder med de udflyttede Huses Tomter, en anden (*b*, Pkt. 4) foreslog tværtimod at overlade Landsbyens Husbeboere de ved Udflytning ledigblevne Gaard-, Hus- og Havepladser.

Det oprindelige Forslag maa have indeholdt en Anvisning paa Gaardnedlæggelse i Landsbyer, hvor Husenes Tal var særlig stort, og hvor der ikke paa anden Maade kunde skaffes Husmændene Jord. I *b* (Indledningen) advares mod dette Forslag, der vilde betyde øgede Byrder for Hoveribonden, og i *c* er det bortfaldet. Flere Anmærkninger beskæftiger sig med Spørgsmaalet og gør Betæneligheder gældende. Krav om Gaardnedlæggelse vilde hemme Udskiftningen; kun de enkelte Besiddere kunde bedømme, hvorvidt en Nedlæggelse var hensigtsmæssig. Dog fandt Stiftamtmand v. d. Osten, der i Almindelighed var absolut Modstander af Bevillinger til Gaardnedlæggelser, at der i »dette eneste Tilfælde« kunde gøres en Undtagelse: naar en Hel- eller Halvgaards Jorder blev udlagt til samtlige en Bys Husmænd. Ogsaa Godsejer Joh. Duus anbefalede i sit Forslags 6. Punkt Gaardnedlæggelser i de Tilfælde, hvor Gaardmændene ikke kunde taale at miste Jord til Husmænd. Paa den nedlagte Gaards Grund skulde der bygges et eller flere Huse, ligesom Landsbyens øvrige Huse med 3 Tdr. Land Jordtilliggende; derimod skulde den til Gaarden hørende Engjord ved Udskiftningen tilfalde de andre Gaarde.

Ad 10—11. Med en ordentlig Inddeling vilde følge, at Husmændenes Jord blev indhegnet, enten under eet eller hver Lod for sig. I sidste Tilfælde skulde efter *a*, Pkt. 4, *b*, Pkt. 3 og *c*, Pkt. 3 Husmanden selv indhegne sin Lod, uden Hjælp af Gaardmændene. Det samme forudsættes vistnok i de Betænkninger, der støtter Tanken om Jordlodder til Husmænd. Derimod burde en udflyttende Husmand nyde nogen Bygningshjælp, 8—10 Rdl. nævnes (i *a*, Pkt 7 er 12 Rdl. antydnet, men rettet til 10). I *d* (den overstregede Del) foreslaas en »Hjælp og Belønning« af 10 Rdl. for hvert Hus, der blev udflyttet til udskiftede Byers Markskel paa Udmark og Overdrev.

Ad 12. *Afgiften af Husmandsjorden* kunde ydes under to Former.

1) Gaardmænd, der afgav Jord til Husmænd, kunde vedblive at svare Afgifter af Gaardenes fulde Hartkorn, naar de, som Vederlag for Jordafstaaelsen, af Husmændene modtog en fastsat aarlig Penge- eller Arbejdsydelse.

2) De til Husene udlagte Jorder kunde sættes i Hartkorn, saaledes at Husmændene kom til at udrede alle Skatter og Afgifter, mens Gaardmændenes Ydelser blev tilsvarende reducerede.

Forarbejderne til § 19 beskæftiger sig navnlig med den første Afgiftsform, et naturligt Udslag af den ledende Tanke, at Udskiftningsreformen ikke burde svække, men snarere øge den Fordel, Gaardmændene kunde have af de bosatte Landarbejdere. *a*, Pkt. 6 henstillede, at Amtmanden og Landvæsenskommissærerne fastsatte Jordafgiftens Størrelse, naar mindelig Overenskomst ikke forelaa, men det skulde staa Gaardmanden frit, om han vilde modtage denne Afgift i Penge eller i Form af Arbejdsydelser. Afgiften skulde fastsættes i Penge og den eventuelle Arbejdsydelse beregnes efter den i Provinsen gældende Dagløn. Godsejeren skulde være Gaardmændene behjælpelig med at erholde den fastsatte Afgift eller Tjeneste af Husmændene. Samme Hovedtræk genfindes i *b*, Pkt. 5 og *c*, Pkt. 3, men er sidstnævnte Sted ændret til Formen 2).

Denne Ændring gik i modsat Retning af de i flere Anmærkninger fremsatte Betragtninger, der ikke blot understregede det i *a*, Pkt. 7 fremførte (deriblandt Forbudet mod at Husmænd holdt Heste og Plov), men navnlig lagde Vægt paa Husmændenes Pligtarbejde. Hvor Bymændene ønskede det, burde Husmændene arbejde for Jord- eller Græsningsafgifterne, hver Arbejdsdag beregnet til 8 Skilling. Det blev fremhævet, at netop Fællesskabets Ophævelse og Nyindretningen af Byernes Jordbrug vilde give meget Grøfte- og Digearbejde. Som Betaling for Græsning til 1 Ko og 4 Faar kunde en Husmand paatage sig Vedligeholdelse af 150—200 Favne Grøfter. Ligeledes kunde Husmændene som Vederlag for Brugen af Ager eller Græsning udføre Tærskning og andet Høveriarbejde for Bønderne.

d og *e* berørte ikke Afgiftsspørgsmaalet. Men i den ovenanførte Ændring i *c*-Forslaget tør man se et Udtryk for delte Anskuelse i Rentekammeret, hvad denne Sag angik. Man undgik da i den endelige Forordning at tage Stilling til det principielt vigtige Spørgsmaal, hvorvidt Jordtildelingen skulde forøge Husmændenes Afhængighed af Gaardmændene og befordre Udviklingen af en Smaa brugerstand med fast Tilknytning til de enkelte Gaardmænd, som det var Tilfældet i Norge. Hvor Husmænd blev bosat paa en udstykket Ejendoms Jorder og i det væsentlige paatog sig Gaardens Afgiftsforpligtelser, syntes det dog rimeligt, om Husbeboerne som Jordbrugere blev ligestillede med Gaardmændene, for saa vidt de selv havde Trækkraft og Landbrugsredskaber.

Ad 13—14. Husmandsparagraffen havde i de første Udkast to vigtige Formaal. Den skulde sikre de bestaaende Huse Jord og Græsning, men tillige drage Omsorg for, at disse Huses Antal blev vedligeholdt og under givne Forhold forøget. *a* indeholdt et Forbud mod Husnedlæggelse og et Paabud om, at øde Huse i Løbet af 1—2 Aar skulde istandsættes og forsynes med Beboere (Pkt. 1), men tillige en Bestemmelse om, at Lodsejere, der ingen Huse besad, ved Udskiftningen skulde oprette et Hus med Jord paa hver Gaards Grund, dog under Forudsætning af, at ingen af de andre Lodsejeres Husmænd savnede Jord og Græsning (Pkt. 4). I Tilslutning hertil foreslog *b*, Pkt. 7 en Mulkt paa 10 Rdl. aarligt for hvert Hus, der for Fremtiden blev øde og ikke i Løbet af 3 Aar

genopført; dog skulde det have sit Forblivende ved Huse, der paa Grund af Udskiftningen eller andre Aarsager allerede var nedlagte. Mod den foreslaaede Nyoprettelse indvendte David Hansen, at den vilde kunne lægge Hindringer i Vejen for Udskiftningen, siden Forpligtelsen jo kun forelaa, naar Udskiftning iværksattes.

Denne Kritik blev taget til Følge. I Koncepten *c* gives ikke blot Ret til Husnedlæggelse, naar nye Husmandspladser oprettes andetsteds, men ogsaa i Tilfælde, hvor Amtmand og Landvæsenskommissærer maatte finde, at et og andet Hus i en Landsby med et tilstrækkeligt Antal Husmandsfamilier vilde kunne undværes »med virkelig Nytte saavel for disse som især for Gaardmændene«. Adskillige Betænkninger fremhævede det ønskelige i at faa Jordudlægningen til Huse afpasset efter det Antal Husmænd, Bønderne virkelig havde Brug for som Landarbejdere, men Forslaget om Nyopførelser blev iøvrigt ikke stærkt kommenteret. Man nøjedes i Regelen med at fastslaa det uimodsigelige, at det var meget vanskeligt at finde det rette talmæssige Forhold mellem Bønder og Husmænd.

Ad 15. Som det foregaaende paa flere Punkter viser, var det Rentekammerets Hensigt at lade Amtmænd, Landvæsenskommissærer og Landinspektører kontrollere, at Forordningens Bestemmelser vedrørende Husmænds Jord og (eller) Græsning skete Fyldest. Efter *a*, Pkt. 1 skulde endvidere Sognepræsterne i aarlige Attester give Rentekammeret Oplysninger om øde Huse, ligesom de efter Frd. af 6. Juni 1769 gjorde Indberetning om øde Gaarde. Forslaget bortfaldt, mens Amtmændenes og Landvæsenskommissærernes Opgave snarest blev mere betydningsfuld, da Forordningen undgik alle nærmere Forskrifter m.H.t. Husmændenes Erstatning for Tab ved Udskiftningen.

De første Udkast til Udskiftningslovens § 19 tog vel betydeligt Hensyn til Lodsejernes og navnlig Gaardmændenes Interesser, men var tillige præget af Omsorg for Husmændenes Næringsliv — Bestemmelser, som Stiftamtmand v. Osten karakteriserede som »fortræffelige og overensstemmende med Menneskekærlighedens Pligter«. »Derved ophæves den større Vanskelighed, som man i England har funden i Fællesskabets Ophævelse, at alle Husmænd og Inderster maatte gaa til Grunde«. Det er tvivlsomt, om den endelige Art. 19 efter v. Ostens Anskuelse vilde være i Stand til at afværge en social Katastrofe af beslægtet Natur herhjemme. I Frd. af 23. April 1781 hed det om Husmænd kun:

»Da Husmandsfamilierne anses nyttige saavel for det Almindelige som i Særdeleshed for Gaardmændene, saa ville Vi allernaadigst, at Vore Amtmænd og Landvæsenskommissærer ved Byernes Udskiftning skulle søge at overlægge og afgøre med Lodsejerne, hvorledes dem en forholdsmæssig Græsning, imod hvad dem ved Udskiftningen betages, efter enhver Byes særdeles Omstændigheder bedst og belejligst kan være at tillægge«.

Forsigtigheden havde sejret. Alt, hvad der blev lovet Husmændene, var Udsigten til at nyde Græsningsret i samme Omfang som før Udskiftningen, overalt under Hensyntagen til de lokale Forhold. Denne Udsigt maatte briste, hvor Lodsejere og Gaardfæstere var afvisende overfor deres Krav om Jord eller Græsning og utilbøjelige til at rette sig efter Amtmandens og Landvæsenskommissærernes Henstillinger. Kun i Forbindelse med Degne og Skoleholdere nævnedes § 19 Græsningsrettighed og det kostbare Ord *Jord*. Alle Forslag om ensartet Fremgangsmaade eller dog Fastsættelse af visse Regler til Betryggelse

for Husmændene var faldet. Opgivet var ogsaa den antydede Plan om Regulering af Husmængden og Landarbejdernes Afgifts- og Lønforhold i Forbindelse med Udskiftningen.

Spørgsmaalet »Jord til Husmænd« delte Udskiftningssagens virksomme Venner. Fra den ene Side lød det: »At Husmændene i de Byer, som udskiftes, bør hjælpes til Græsning og, hvor det kan ske, tillige til noget Sædeland, er vist saa nødvendig, at Kammeret bør sætte sig imod alle de Indvendinger, som derimod gøres« (b, Indledningen). Saavidt Husmandshensynet. Men lige saa stærkt fremhævedes fra anden Side, at dette Hensyn ikke maatte blive en afgørende Hindring for Udskiftningens Gennemførelse. Med Henblik paa Jord- og Græsningstildelingen til Husmænd hedder det i en af Betænkningerne: »Det sværeste bliver at passe dette saaledes, at intet foreskrives, som virkelig er ugørligt. Thi det giver altid Anledning til Exceptioner, som svækker det hele«. Nu kom Svækkelsen paa en anden Maade. Til Lettelse for Reformværkets Gennemførelse ofredes den Sikkerhed for rimelige Vilkaar, som Forordningens Fædre gerne havde undt Husmændene. Hvorledes Bestemmelsen om den »forholdsmæssige Græsning« blev overholdt, foreligger der adskillige Vidnesbyrd om. I et Forslag, som Landinspektør C. Ehlers et Par Aar senere indsendte til Rentekammeret⁴⁸, hedder det: »Et Sted, nemlig i Kirke Helsing paa Sæbygaard's Amt, lykkedes det mig strax efter Publikationen at faa en Græsning paa 33 Tdr. udlagt for aarlig Afgift 10 Rdl., men ingen Steder har jeg siden efter kunnet bringe sligt til Veje, men Beslutningen har blevet, at enhver skulde sørge for sine Husmænd. Dette gaar vel an, hvor at de Lodsejere, som ejer Husene, ejer tillige Hartkorn der i Byen, men hvor én ejer Husene, være Proprietær eller Selvejer, og andre ejer Gaardene og Jorden, der bliver Følgen, at Husenes Beboere ingen Græsning faar, og følgelig ikke saa vel kan ernære sig som tilforn, hvorfor slige Husejere vil tabe ved Udskiftningen«.

Den sidste Bemærkning viser, at manglende Hensyntagen til Husmændene ogsaa kunde beklages fra et godsøkonomisk Synspunkt. Ehlers fortsætter: »Men om disses Husbeboere kan have nogen Ret til at faa Græsning, fordi de tilforn alletider dog for Betaling har havt den, og om man uden at fornærme Ejendomsretten kan tage nogen Jord fra nogen og tillægge disse Husmænd til Brug for en ringe Betaling, eller om Jordejerne kan anses pligtige til at forskaffe Husbeboerne fremdeles Græsning, dertil mangler jeg Indsigt udi Lovkyndigheden, til at kunne dømmе om«.

Lovgivernes Tavshed gav Svaret. Et saadant Indgreb i Ejendomsretten havde været under Overvejelse, men man vovede det hverken dengang eller paa den store Landbokommissions Tid. Naar den sociale Katastrofe, som v. d. Osten frygtede, dog udeblev, skyldtes det vel for en Del Godsejeres og andre Lods-ejeres forstaaende Initiativ og Gaardmænds Imødekommenhed⁴⁹. Men af største Betydning blev det, at Regeringsmagten nogle Aar senere gav sit Bidrag til Problemets Løsning, dels ved Eksemplet paa de nordsjællandske Krongodser, dels ved Lovgivnings- og Bevillingsmyndighedernes forstærkede Indsats.

⁴⁸ Anf. St., Læg med Papirer fra 1783—84.

⁴⁹ Paa Svenstrup Gods lykkedes det o. 1780 ved nogle Landsby-Udskiftninger at skaffe Husmænd fri Græsning for en Ko og 4 Faar, men Ejeren henvendte sig forgæves til Rentekammeret for at faa en Kendelse ang. Forholdet mellem Græsningen og den Grøfte- og Gærdevedligeholdelse, Husmændene skulde yde som Vederlag (Wedell-Neergaard: Svenstrup, S. 125 f.).

3. Husmændene paa de nordsjællandske Krongodser.

Allerede under J. G. Moltkes Ledelse (Dec. 1776—April 1781) havde Rente-kammeret vist sin Vilje til at sikre Husmænd i hvert Fald nogen Jord. I Loven om Fællesskabets Ophævelse havde disse Bestræbelser ikke fundet klart Udtryk, men de lægger sig for Dagen i Omsorgen for, at der i Stedet for de efter kgl. Bevilling nedlagte Bøndergaarde virkelig blev oprettet Huse med Jord; fra 1778 var det Præsterne paalagt at give Indberetning om Vilkaarenes Opfyldelse (der ofte var mangelfuld nok)⁵⁰. Som nævnt var 4 Skp. Sædeland pr. Hus efterhaanden blevet den sædvanligste Fordring. Fra 1781 er der Eksempler paa, at der som Vilkaar for Ret til Gaardnedlæggelse kræves Jordtillæg ikke blot til de nyopførte Huse, men ogsaa til hidtil jordløse Huse i samme Landsby. I Stedet for en Gaard i Sæby skulde 2 Huse opføres og desuden 10 Husmænd hver nyde de 4 Skp. Land efter endt Udskiftning⁵¹.

Men først efter Regeringsskiftet 1784 blev de Tanker om Jord til Husmænd, som var nedlagt i de første Udkast til Husmandsparagraffen i Udskiftningsloven, ført ud i Livet i Forbindelse med et større Reformværk. I November 1784 nedsattes den Landbokommission, der skulde forbedre Fæstebønders og Husmænds Vilkaar paa Frederiksborg og Kronborg Amter. Blandt dens Medlemmer var saavel Brødrene Reventlow som W. A. Hansen, Frydendal. Rente-kammeret var saa at sige rykket i Leding i Nordsjælland, forøvrigt besjælet af mere Forhandlings- end Kampvilje. I Kommissionens Forestilling af 28. Jan. 1785 udtaltes Haabet om, at det maatte lykkes at lægge Grunden til en Plan, som endog Proprietæerne vilde se deres Fordel ved at iværksætte⁵².

Program og Opgave. I denne Forestilling opstilles en Række Grundregler for Kommissionens »Operationer«. Punkt II omhandler Husmændenes Forhold:

»I Henseende til Husmændene, da synes os, at dennem altid burde tildeles saa megen Jord, at de kunde holde deres Ko og smaa Kreature, hvortil de vil behøve 4 Tønder Land af middel Sort. Dennem maatte saa vidt muligt ikke tillægges af de sletteste Jorder, imod at give dem noget større Jordsmon efter Jordens ringere Beskaffenhed, for ikke at gøre dem til Avlsbrugere og for at opmuntre dem, at de ved Flid desmere forbedrer det dem tildelte. Skulde den sletteste Jord, saasom et stenet Stykke, en med Stubbe eller Tener begroet Krog, derimod falde fordelagtigst for at uddeles til Husmændene, saa maatte dennem i det mindste gives den fornødne Rydnings- eller anden Hjælp, for at Jorderne kunde sættes i tilbørlig Drift, eller Husmændene forundes visse Friheder eller Fordele, saasom Afgifternes Eftergivelse i visse Aar, ved hvilken de uden videre Understøttelse kunde fuldføre Arbejdet. Gribes de ikke saaledes under Armene, vilde de komme i største Forlegenhed for at erhverve det, de trænge uundværligen til i deres Husholdning, og uden hvilket de ej kunne subsistere. Derfor maatte vel sørges for dem, endog i de allerede udskiftede Byer, hvor dem vel er tildelt nogle Skæpper Land, men som langtfra ikke er tilstrækkelige for at forsyne dem med det fornødne. Dette kunde bedst ske enten ved at tildele dem eller udflytte dem paa de endnu udelte Overdrev, eller at enhver Beboer, som erholdt Ejendom eller andre Fordele, paalagdes at afstaa til Husmændene saa meget som til denne Hensigt vilde udfordres, dog imod en billig Godtgørelse; eller ogsaa at det allernaadigst blev tilladt, ved forefaldende fæsteledige Gaarde igen at nedlægge een eller saa mange Gaarde, som vilde behøves, for at Husmændene kunde faa det fornødne, hvilket alt efter Omstændighederne ved enhver By nærmere var at bestemme.«

⁵⁰ Se Indberetninger om øde og nedlagte Bøndergaarde. 1777—90.

⁵¹ Anf. Indberetninger, Sæbygaard Amt 1781 og følgende Aar.

⁵² Landbokommissionen af 3. Nov. 1784. Konzept til Kommissionens Forestilling af 28. Jan. 1785. RA. — Om Kommissionens Nedsættelse se Holm: Kampen om Landboreformerne, S. 98 f.

Disse Retningslinjer peger ud over de husmandsvenlige Forslag, der saa Lyset under Forarbejderne til Udskiftningsloven. Her tales ikke om 3, men 4 Tønder Land Middeljord. Husmænd maatte ikke fortrinsvis betænkes med den dårligste Jord; skete det, skulde de nyde betydelige Afgiftslempelser. Kommissionen glemte ikke de Husmænd, der ved tidligere Udskiftninger havde faaet alt for lidt Jord. Den havde Blik for, at flere Muligheder maatte holdes aabne, om det nødvendige Kvantum Jord skulde stilles til Husmændenes Raadighed; ogsaa Gaardnedlæggelse blev derfor fastholdt som en Udvej. Ligesom Forordningen af 23. April 1781 tog Kommissionen Hensyn til de lokale Omstændigheder, men samtidig fremsatte den dristige Tanker om den Landbefolkningsregulering, som ogsaa havde foresvævet Udskiftningslovens Fædre.

»Husmændenes Antal formene vi at burde tillige sættes i et rigtigt Forhold med Gaardbeboernes, saaledes at de i ethvert Amt tages fra de Byer, hvor der findes alt for mange, og lægges til de Byer, hvor de er alt for faa, eller hvor de efter de herefter anførende Grundsætninger kunde findes fordelagtigst.« Husmændenes Antal og Husenes Beliggenhed burde bestemmes saaledes, at Bonden og Hovmarken kunde have mest mulig Tjeneste af Husmændene (Punkt X). I Hovmarkernes Nærhed skulde der opføres saa mange Huse eller Bolssteder som vel muligt; Husbeboerne skulde forrette visse Hovningsdage (Pkt. XII).

At Husmændene ikke mindst nævnes i Forbindelse med Hovmarkerne, var en naturlig Konsekvens af de Bestræbelser for Fæstebøndernes Hoveriafløsning, som Forestillingen tillige gav Udtryk for. Det maa dog erindres, at Avlingshoveriet for Amterne som Helhed betød langt mindre end det omfattende Kørselshoveri, og her kunde Husmænd næppe komme i Betragtning.

Jordtildelingen. En stor Vanskelighed øjnedes Kommissionen fra første Færd, idet Husmændene i begge Amter var langt talrigere end Gaardmændene. De i 1785 indhentede Oplysninger gav følgende Billede af Brugs- og Befolkningsforholdene paa Bøndergodset⁵³:

	Tdr. Hrtk.	Gmd.	Hmd.	Tdr. Hrtk. pr. Gmd.	Tdr. Hrtk. pr. Hmd.
Frederiksborg Amt ..	4784	633	955	7 ¹ / ₂	5
Kronborg Amt	3497	694	1081	5	3 ¹ / ₄
Begge Amter	8281	1327	2036	6 ¹ / ₃	4 ¹ / ₂₀

Gennemsnitshartkornet pr. Bondegaard var i Frederiksborg Amt lidt større, i Kronborg Amt langt ringere end i det øvrige Sjælland. Husmandsantallet var derimod baade i Forhold til Gaardmændenes Antal og (navnlig) til Hartkornets Størrelse betydeligere end i andre sjællandske Amter, Københavns Amt dog undtaget. Efter Generalhoverireglementerne var der paa de sjællandske Godser gennemgaaende 6—7 Tdr. Hrtk. Bøndergods pr. Hmd. Paa et Storgods som Lerchenborg fandtes der 1779 1 Husmand pr. 8 Tdr. Hrtk.⁵⁴ Hvis alle Husmænd paa de to Amter efter Grundreglerne skulde have 4 Tdr. Land Middeljord, maatte der hertil udkræves ikke mindre end ca. 1 Td. Land pr. Td. Hrtk. Bøndergods, eller ca. 6 Tdr. Land pr. Gaard. Visse Forhold mindskede dog Vanskelighederne en Del.

⁵³ Kommissionens Journal Nr. 80, samt Forklaringer og Tabeller vedkommende Bøndergodset paa Frederiksborg og Kronborg Amter (i Pk. Diverse Dokumenter 1785—88). RA.

⁵⁴ Jordebog for Kalundborg Ladegaard og Lerchenborg 1779. Lerchenborg GA. LA.

I Kronborg Amt var der saaledes et Par Hundrede Fiskerhuse, der baade efter Grundreglerne og — som W. A. Hansen bemærker i sin Beretning om Reformerne — »formedelst deres Mængde og Beliggenhed« kun kunde faa en Have og en Garntørringsplads⁵⁵. Et Problem var det, om Husmænd med matrikuleret Jord skulde beholde det Hartkorn, de hidtil havde haft i Brug. Principielt stillede Kommissionen sig paa det Standpunkt, at de skulde sættes paa lige Fod med andre Husmænd, saafremt de havde »virkelig Hartkorn«, der ikke skyldtes Have alene eller Jord, der senere var blevet erstattet med Andel i Fællesgræsningen⁵⁶. I 1771 opgives for de to Amter i deres Helhed 311 Husfæstere med 56 Tdr. Hrtk., og Sandsynligheden taler for, at Hovedparten af disse Huslodder har maattet bidrage til Udligningen. Men adskillige Husmænd kunde følge sig forurettet ved denne⁵⁷.

Ved Fremskaffelsen af Husmandsjorden vejede Hensynet til Gaardmændene tungt til. I 1785 indskærpes det: »Ved hver By, som herefter udskiftes, maa ventileres, hvor mange Husmænd der kan faa Jord uden alt for stort Tab for Bonden. Resten maa blive jordløse, indtil de siden kan udflyttes til andre Steder, eller en Gaard nogensteds nedlægges«. Saa vidt muligt skulde der afsættes 1 Huslod paa hver udskiftet Gaards Grund. Derved vilde Jordafstaaelsen i Regelen blive til lige Byrde for Gaardmændene, hvis Skatter og Afgifter skulde afkortes forholdsmæssigt, og paa denne Maade mente man ogsaa at faa et passende Antal Landarbejdere. Kun enkelte større Gaarde afgang Jord til 2 Huslodder. Gennemgaaende blev Lodderne ringere end de 1½ Td. Ld. bedste Jord eller 3 Td. Ld. Middeljord, som Grundreglerne havde forespejlet; efter Kommissionens Opfattelse taalte Bønderne ikke at afgive saa megen Jord⁵⁸. Ved Afsættelsen af Huslodden skulde Landinspektøren rette sig efter Gaardmandens rimelige Ønske. W. A. Hansen erkender, at dette uden Tvivl var en af de sværeste Opgaver, »da mange af Bønderne finder ved saadan Lejlighed, at al deres Jord er saare god og umistelig, og altsaa ikke uden efter lang Betænkning heri kan fatte en Beslutning«⁵⁹. Resultatet af de sendrægtige Beslutninger var næppe altid fristende, Husmændene vragede i adskillige Tilfælde Lodderne paa Gaardenes Grund (jfr. nedenfor). Af flere Grunde maatte Kommissionen søge andre Udveje for at fremskaffe Jord til Husmænd. Det kunde ske ved 1) Gaardnedlæggelse i ganske enkelte Tilfælde, 2) Anvendelse af øde Gaard- og Huspladser i Landsbyer, samt hvad der kunde blive tilovers af Gadejord, og 3) Udstykning af Overdrev⁶⁰.

⁵⁵ »Beskrivelse over de efter en kgl. Kommissions Forslag paa Frederiksborg og Kronborg Amter foretagne Indretninger« (1790), S. 88.

⁵⁶ Kommissionens Journal, Nr. 90. Kopibog I, S. 173 (Svar til Rtk. 22. Marts 1786).

⁵⁷ En Sag af principiel Betydning fandt sin Afgørelse i Sommeren 1788. En Husmand i Ullerød havde 26 Aar tidligere faaet sin Svigerfaders Fæstehus, og senere fæstede han desuden et gammelt Hus, ved hvis tilliggende Jord og Engbund han kunde ernære Kone og Børn. Efter Fordelingsreglerne skulde Husmanden nu afgive 1 Fdk. Hrtk., hvormed hans Jordtilliggende oversteg Byens andre Husmænds, men han nærede Ønske om, at hans 18-aarige Søn maatte faa dette Hartkorn samt det ene Hus i Fæste, dog vilde han helst selv beholde Jorden til sin Dødsdag. Kommissionen fulgte imidlertid Amtmanden, der krævede bemeldte Fdk. Hrtk. lignet paa alle Byens Hartkornshuse; Supplikanten havde kun Krav paa at nyde lige Andel med disse, medmindre han kunde godtgøre, at dette Hartkorn hørte til det Hus, som han vilde afstaa. Til Uheld for Husmanden syntes Hartkornet udelukkende at vedkomme det ene Hus. (Journal, Nr. 323).

⁵⁸ W. A. Hansens Beskrivelse, S. 87 f.

⁵⁹ Anf. St., S. 89.

⁶⁰ Beskrivelsen, S. 88 f.

Kun faa Gaarde blev nedlagt, deriblandt 3 af de Halvgaarde i Holløse, hvis Beboere sad daarligst i det og havde de største Restancer; Jorden skulde deles mellem 16 Gaardmænd og 16 Husmænd⁶¹. Enkelte andre Gaarde blev nedlagt til Fordel for Skovbruget og de bestaaende Gaardbrug, dog skulde der i hver Gaards Sted oprettes 2 Huse à 3—4 Tdr. Ld.⁶². Et betydeligt Antal Husmænd fik overladt udflyttede Gaardes og Huses Tomter eller nogen Gadejord. Mere Betydning fik dog Overdrevsudstykningerne.

Paa Gadevangen ved Frederiksborg, i Høvelte Vang og paa en Del af Grønholte Overdrev var der allerede 1790 opført et betydeligt Antal Huse, og stortilede Planer om andre Overdrevsbosættelser var under Udvikling. Problemet optog W. A. Hansen stærkt og foranledigede en Række Overvejelser. Det var af Vigtighed, om man forud kunde overbevise sig om, at en Husmandsfamilie virkelig kunde faa sit tilstrækkelige Underhold paa saadanne Steder, da den næppe vilde kunne leve af Jordbruget alene, hvilket heller ikke ganske vilde stemme med W. A. Hansens Begreb om »en for Bonden og Staten ret nyttig Husmand«. En Del af hans Betæneligheder maatte vige, efter at han i Efteraaret 1789 havde besøgt de 12 først udflyttede Husmænd paa Haarløse-Frerslev Overdrev. »Jeg var i de forrige Aaringer ofte kommet over dette Overdrev, og da saa jeg intet uden Lyng og Mos og nogle Faar, som kummerligen nærrede sig derpaa, men nu saa jeg glade Beboere, nye Boliger, nyligen anlagte Haver, ryddede og pløjede Agre og nye Indhegninger, ja overalt de tydeligste Bevis paa munter Flid og Virksomhed«. Ialt var der afsat 32 Huslodder paa dette Overdrev, og en Række andre vilde ligeledes efterhaanden blive inddelte og opdyrkede, »efter den Plan, som paa ethvert Sted anses for at være mest passende«⁶³. Det Fremtidsperspektiv, at Overdrevsjorden paa denne Maade skulde blive ført til langt bedre Nytte end før i Tiden, begejstrede W. A. Hansen og saa meget mere, som denne Reform ikke kunde kaldes særlig bekostelig.

I de følgende Aar oprettedes et Par større Husmandskolonier. Paa Overdrevet »Brændte Pladser« i Kronborg Amt skulde 60 Familier bosættes, paa et Stykke af Græsted Overdrev 55. Sidstnævnte Sted var Græsted Husmænd blevet udflyttet af de indhegnede Skove til Overdrevet. Brugenes Størrelse var her 6 Tdr. Land. Nybyggerne fik 4—6 Aars Skattefrihed⁶⁴.

Adskillige Steder viste Husmændene dog i Begyndelsen stor Tilbageholdenhed. Til 14 Huslodder paa St. Havelse Gaardmænds Grund havde kun 9 af Landsbyens 26 jordløse Husmænd meldt sig; i Langstrup vilde kun 6 af 23 Husmænd have Jord⁶⁵. Husmænds afvisende Holdning gjorde, at Gaardmænd paa Kronborgdistriktet i en Del Tilfælde opnaaede Løfte paa Huslodder til deres Børn eller andre Paarørende⁶⁶. Kommissionen fastholdt dog som sit principielle Standpunkt, at »de virkelige Jordebogshusmænd« skulde være berettigede til at faa Huslodder fremfor Aftægtsmænd eller unge Karle; ved Udskiftningerne kunde særlige Forhold dog medføre Afvigelser herfra, »da ellers Husmændenes Antal, som allerede i mange Byer er uforholdsmæssigen stort mod Gaardmændenes, vilde endnu meget forøges«. I samme Hensigt ydedes der

⁶¹ Kommissionens Kopibog I, S. 386 f.

⁶² Kopibog I, S. 159 og 438.

⁶³ Beskrivelsen, S. 90.

⁶⁴ Journalen, Nr. 382 og 423, Kopibog II, S. 148.

⁶⁵ Kommissionens Journal, Nr. 164. — »Fra Frederiksborg Amt« 1912, S. 127.

⁶⁶ Journalen, Nr. 230.

Støtte til Husmænd, der vilde slaa sig ned som Fiskere; Landarbejderstanden skulde aflastes i disse husmandsrigge Egne⁶⁷.

Udflytning. Bygnings- og Rydningshjælp m. m. I April 1787 fastsatte Kommissionen den sædvanlige Bygningshjælp til en udflyttende Husmand: 20 Rdl. i Penge, 16 Egestolper af 3¹/₂ Alens Længde, 6 Stk. lige saa lange Egegrene, 150 Ellerafter og de fornødne Tækkekæppe; en af de nærmestboende Bønder skulde yde Hjælp ved Skovning og Transport af Bygningsmateriale⁶⁸. W. A. Hansen nævner desuden et Skovlæs Bøg. »dog kan denne Hjælp af Skoven være lidt forskellig efter vedkommende kgl. Betjentes bestemte Forslag i ethvert enkelt Tilfælde«⁶⁹. Afgiftsfriheden blev ikke altid, som Hansen nævner, begrænset til Udflytningsaaaret, men udstraktes til 2 eller flere Aar, ligesom Udflytterne fritoges for Afgift af deres Huse i Landsbyen, selv om disse ikke var nedrevne⁷⁰. Lerklining og Opførelse af Hegn maatte Husmanden selv sørge for. Derimod kunde han ligesom Gaardmanden nyde Grundforbedringshjælp, $\frac{2}{3}$ af hvad Rydnings- og Opdykningsarbejdet takseredes til. Ogsaa Huslodderne paa Gaardenes Grund skulde kunne nyde Grundforbedring, »da det i alle Henseender er bedst, heri at følge de samme Principper for Husmænd som for Gaardmænd«⁷¹. I Nødsfald kunde Husmænd faa »halv Brøndhjælp«, men hvor flere Huse laa tæt sammen, fik de kun Hjælp til een Brønd⁷². — Husafgiften maatte ikke forhøjes i Udflytterens Livstid, i Betragtning af hans Andel i Husets Opførelse⁷³.

Da mange Huslodder var skovbevoksede, blev det af stor Vigtighed, at rettidig Skovning fandt Sted; Husmanden skulde selv angive de Steder paa Lodden, han først ønskede ryddet. Paa Græsted Overdrev og »Brændte Pladser« maatte en Del af Udflytterne standse midt i Arbejdet, fordi Bygningshjælpen udeblev. Men det var ikke efter Kommissionens Ønske, naar Husmændene saaledes led Tab og stod Fare for at tabe Modet⁷⁴.

Naar Husmændene fik indhegnet deres Vænger, kunde de engang for alle gøre Krav paa nogle Pund Kløverfrø, eventuelt ogsaa nogle Frugttræer, ligesom de kunde opnaa Præmier saavel for Gærdesætning som for Pileplantning⁷⁵.

Resultatet. Allerede 1790 var saa godt som alle Landsbyer i Frederiksborg og Kronborg Amter udskiftede, dog ikke alle de store Overdrev. Indretningen af Huslodder, samt Husudflytningerne, holdt ikke Skridt med Gaardudskiftningen. 1790 var 423 Gaarde blevet udflyttet, ca. $\frac{1}{3}$ af det samlede Antal, men kun 257 eller $\frac{1}{8}$ af Husene, der dog næppe heller senere blev udflyttet i samme Omfang som Gaardene. De samlede Udgifter til Husudflytninger beløb sig til 11.517 Rdl. 4 Mk., heraf næsten Halvdelen efter 1790⁷⁶. Der kan da kun være ydet Bygningshjælp til ialt 4—500 Huse, selv om Grundforbedringshjælp, Brøndhjælp m. m. androg forholdsvis smaa Summer.

⁶⁷ Kopibog I, S. 336 (9. Feb. 1787) og 314.

⁶⁸ Journalen, Nr. 262.

⁶⁹ Beskrivelsen, S. 91.

⁷⁰ Journalen, Nr. 247.

⁷¹ Kommissionen til Rtk. 31. Okt. 1789, Kopibog II, S. 97.

⁷² Beskrivelsen, S. 92.

⁷³ Smstds. S. 91.

⁷⁴ Kopibog II, S. 150.

⁷⁵ Beskrivelsen, S. 92.

⁷⁶ Fortegnelse over Udgifterne indtil 1797 i Kopibog II, S. 171.

Da Kommissionen i 1798 afsluttede sit Arbejde, kunde den bl. a. meddele, at lige saa mange Husmænd, som der var Gaardslodder, havde faaet Jord; samtidig var Husmandsfamiliernes Antal blevet betydeligt forøget⁷⁷. Efter dette skulde der kun findes ca. 1300 Husmænd med Jord, mens Fæstelhusmændene ved denne Tid udgjorde næsten det dobbelte Antal. De fleste Huslodder var kun blevet paa 3 Tdr. Land middelgod Jord, ikke 4, som i Grundreglerne foreslaaet. Heller ikke Kravet om en bedre Fordeling af Husmændene (»et rigtigt Forhold med Gaardmændene«) var opfyldt, af den naturlige Grund, at kun ganske faa Landsbyer havde færre Husmænd end Gaardmænd; rimeligvis var Husmændene ikke selv synderligt begejstrede for saadanne Omflytninger. Ved Regeringens og Kommissionens Bestræbelser havde dog utvivlsomt de fleste egentlige Landarbejdere faaet Jord og vel at mærke paa rimelige Betingelser.

Københavns Amt. Allerede 1767 havde Bønderne paa Krongodset i Københavns Amt faaet Skøder paa deres Gaarde; langsommere gik det med de øvrige Reformere. I 1780'erne var dog Udskiftningen i Gang, men Bønderne forstod ikke at drage den fulde Nytte af den. I 1786 oplyser Pastor H. J. Birch, Glostrup, at ingen af Egnens Husmænd havde faaet Jord ved Udskiftningen, fordi Selvejer-Gaardmændene ingen vilde afstaa, skønt de sine Steder havde langt mere, end de kunde overkomme at dyrke. Husmændene kunde nu efter Udskiftningen hverken holde Køer, Faar eller Gæs og led bitterlig Nød; alene i Vallensbæk var der 32 saadanne Husmandsfamilier⁷⁸. Birch foreslog derfor, at Husmændene fik Jord, ikke blot paa Proprietærgodserne, hvor de kunde afløse Gaardmændene ved en Række Hoveriarbejder og delvis faa Betaling i Jord, Græsning eller Sæd, men ogsaa hos Selvejerbønderne. »Til hver Gaard maatte være en Husmand, som maatte have 2 Tdr. Land, samt Græsning til en Ko og 4 Faar, hvorimod han skulde være forbunden at gøre visse Arbejdsdage til Bonden og tjene ham, naar han forlangte det, for en billig Betaling og anden Hjælp af Bonden. Paa denne Maade kunde mange Husmænd og Inderster blive befriede for Armod«. Den sidste Plan kan være inspireret af Forfatterens Kendskab til norsk Husmandsvæsen (han nævner flere norske Skribenter), men var vel forøvrigt nærliggende. Husmandsjorden skulde dyrkes intensivt, Birch anbefalede Understøttelser til Avl af Kartofler, Hør, Hamp, Farve-Urter eller Tobak, samt Anlæg af Humle-, Frugt- og Køkkenhaver^{78a}.

Samme Aar hævdede Skoleholder Severin Mohr i Lyngby i stærke Ord, at Udskiftningen var skadelig, hvor der ikke fandtes tilstrækkeligt Overdrev eller Fællede til Smaakreaturens Græsning. »De stakkels Husmænd og Indsiddere, som ere 6 Gange saa mange som Gaardmændene, har næppe 1 Høne, da han (!) tilforn kunde have 1 Ko, 4 Stk. Faar, 1 So, 2 Gæs, som yngede aarlig 18 til 20 Gæslinger, da var det en Glæde om Sommeraftener at se en utallig Mængde spillende Lam, mange anrykkende Armeer af Gæs og store hjemgalopperende Svinejorder; men nu er det glædelige Syn forsvunden«⁷⁹.

Hundreder af Husmænd i Københavns Amt nøjedes ikke med vemodig Tilbageskuen til Fællesskabets gode gamle Dage, men førte en udholdende Kamp for at sikre sig Græsning eller Jord til overkommelig Pris under de nye For-

⁷⁷ Forestilling af 30. Jan. 1798, Kopibog II, S. 166.

⁷⁸ H. J. Birch: Statistiske og økonomiske Tanker til højere Eftertanke, S. 13.

^{78a} Anf. St., S. 50.

⁷⁹ Afhandlinger og Forslag fra Proprietærer og andre ang. Forbedringer i Landvæsenet i Aarene 1773—1786. RA.

hold. Trods flittige Ansøgninger til Rentekammeret blev de dog i de fleste Tilfælde tvunget bort fra deres oprindelige Krav om Adgang til Græsning for moderat Betaling og fik i Stedet Andel i nedlagte Gaardes Jorder. Denne Ordning blev dyrere både for Staten og Husmændene end Indretningen paa Frederiksborg-Kronborg.

Husmændene i Gandløse beklagede sig i Sommeren 1787 over, at de efter Fællesskabets Ophævelse maatte betale dobbelt saa meget for Overdrevsgræsning, ja, Gaardmændene havde ladet sig forstaa med, at naar Kongens Skove blev indhegnede, vilde de overhovedet ikke kunne græsse Husmændenes Kreaturer. Det var nu Husmændenes Bøn, at der ligesom i Frederiksborg Amt og i Maalev By i Københavns Amt maatte tillægges dem Jord til Græsning mod Afgift til Kongens Kasse. To Landvæsenskommissærers Erklæring støttede Andragendet, bl. a. med den Motivering, at Priserne paa alle Slags Smaakreaturer var steget stærkt, samt at Ansøgerne nu kun vilde kunne faa Jord enten i Kongens Skove eller af Bøndernes matrikulerede Jorder. Det sidste havde Bønderne imidlertid afslaaet, og Landvæsenskommissærerne anbefalede da Maksimaltakster for Græsningen, forøvrigt ikke syndeligt lavere end efter Gaardmændenes Krav. Amtmand Scheel-Plessen fandt, at en saadan Fastsættelse var uforenelig med Bøndernes Selvejendomsret. En Gaardmand havde tilbudt Rentekammeret sin Gaard til Købs, men holdt den saa højt i Pris, at Amtmanden vilde foretrække, om Jorderne til en af de 2 Gandløse-Gaarde, der hørte til Frederiksborg Rytterdistrikt, blev udlagt til Brug for samtlige Landsbyens Husmænd⁸⁰.

Eksemplet er, bortset fra det sidste Moment, typisk for Tilstandene efter Udskiftningen i Københavns Amt. Husmændene havde mistet deres tidligere Græsning eller maatte i bedste Fald købe den meget dyrt, ligesom Gaardmændene i Almindelighed nødtigt afstod noget af deres Jord. Skulde Regeringen hjælpe Husmændene, maatte den enten virke for faste Græsningsafgifter eller, saa snart Lejlighed bød sig, yde dem Støtte til Jordkøb. Det første afviste den som et Indgreb i Selvejerbøndernes Rettigheder, mens den paa et tidligt Tidspunkt medvirkede til, at Husmænd fik Jordejendom. Ved Udskiftningen i Herstedøster var det vanskeligt at faa en af de mindre gode Udflytter-Gaardsparter besat, og Regimentsskriver Nørager foreslog da, at Gaarden for Kongens Regning blev købt til Landsbyens 26—27 Husmænd, der var i stor Forlegenhed for Græsning. Rentekammeret bifaldt 11. April 1786 Planen om Gaardspartens Udstykning til samtlige Husmænd, »imod at enhver af disse af den Købesum, som betales for Gaarden, erlægger saa meget, som forholdsmæssigen kan falde paa det Stykke Jord, ham tildeles«⁸¹. I de følgende Aar forekommer lignende Køb af Gaardsparter i Hvessinge, Vridsløselille, Herstedvester og Brøndbyøster.

Flere af disse Jordkøb stillede betydelige Krav til Husmændenes økonomiske Evne og til deres Sammenhold. I Slutningen af 1780'erne var Jordprisen i Københavns Amt i Regelen 80—100 Rdl. pr. Td. Hrtk. Til Rentebetaling (4 %) vilde da medgaa 4—5 Rdl. pr. Td. Hrtk., mens Skatter, Landgilde og Hoverirejser var en mindst lige saa tung Byrde. Dertil kom en vis aarlig Afbetaling. De færreste Gaarde var paa mindre end 7—8 Tdr. Hrtk. En Gaards Jorder maatte helst udstykkes til mindst 15—20 Husmænd, hvis Vilkaarene ikke skulde blive alt for trykkende for Smaabrukerne. Men Betingelserne skræmmede adskillige. I Hvessinge var oprindeligt 13 Husfæstere villige til at overtage en Gaard paa knap 8 Tdr. Hrtk. for 650 Rdl. Gaardmanden beholdt Bygninger og Besætning og ønskede at besidde Have og 3 Tdr. Ld. skatte- og afgiftsfrit.

⁸⁰ Ldv. Ktr. Referatprotokol (sjæll. Journal) A, Nr. 233.

⁸¹ Rtk. R. P. 1786, Nr. 83.

Senere gik han dog ind paa at tage lige Lod med Husmændene; det samme gjaldt en Husmand, der hidtil havde haft 2—3 Skpr. Hrtk., mens en Nybygger paa Gadejord meldte sig som den 15. Deltager. Hver Huslod blev da paa lidt over $\frac{1}{2}$ Td. Hrtk. Men kun 9 à 10 Husmænd gik ind paa det endelige Tilbud, idet de lovede at afbetale efter Evne og stille Kaution for Købesummen. Amtmanden (Scheel-Plessen) mente da, at Resten af Huslodderne maatte bortlejes til andre, indtil efterhaanden de 5 à 6 eller eventuelle ny Husfæstere erklærede sig villige til at modtage Lodderne⁸². Dette svarede til Kommissionens Fremgangsmaade i Frederiksborg og Kronborg Amter: hvor Husmænd vægrede sig ved at overtage Jordlodder, skulde disse midlertidigt bortlejes, helst til andre Husmænd, men dog vedblivende betragtes som hørende til bestemte Huse. Man bevarede paa denne Maade Jorden for Husmændene og undgik den ofte truende Risiko, at enkelte Husmænds Fattigdom eller Uvillighed skulde bringe hele den lokale Udstykningsreform til Fald. Scheel-Plessen var i Regelen en varm Talsmand for Husmænds Gaardkøb, naar det kunde opnaas til rimelige Priser. Paa hans Anbefaling fik saaledes Vridsløselille Husmænd af Rentekammeret bevilget et Laan paa 800 Rdl. til Køb af 10 Tdr. Hrtk. (80 Tdr. Ld.); Sælgeren skulde efter Overenskomst med Husmændene gøre Kongerejser og Vejhoveri for disse⁸³. Noget strengere Vilkaar fik 5 Husmænd i Hvidovre, der i 1789 opnaaede et Laan paa 4—500 Rdl. mod 4 % Rente og 20 Rdl. aarlig Afbetaling⁸⁴.

De stærkt stigende Ejendomspriser i Forbindelse med de mange Laaneansøgninger og de første Laantageres ofte svigtende Betalingsevne gjorde dog Regeringen forsigtig. I Sommeren 1789 maatte Retten tage Affære overfor Høje Taastrup Husmænd, der ikke kunde eller ikke vilde betale deres Jorder; 1791 hjemfaldt Husmænd paa Vartou Hospitalsgods til samme Skæbne⁸⁵. Herstedøster Husmænd mødte Afslag paa gentagne Ansøgninger om Eftergivelse af Rentebetaling⁸⁶. Omtrent samtidig ønskede 8 Husmænd i Knardrup Rentekammerets Approbation af deres Købekontrakt paa 9 Tdr. Hartkorn, samt et Laan paa 900 Rdl. (Købesummen var 1200 Rdl.); Laanet blev ikke bevilget. Holte Husmænd ansøgte om et Laan paa 5000 Rdl., men fik til Svar, at Kongen ikke vilde have Sikkerhed nok i deres Jord⁸⁷. Derimod fik 21 Husmænd i Slagslunde et Laan paa 600 Rdl. mod 4 % Rentydelse og 50 Rdl. aarlig Afbetaling⁸⁸. Ligeledes fik 12 Husmænd i Farum et Laan paa 1200 Rdl. af Enkekassen, idet de hver især udstedte en særlig Panteobligation paa 100 Rdl.⁸⁹.

Rentekammerets Holdning havde uden Tvivl til Følge, at mange Husmænd ikke fik Jord eller først fik det, efter at en voldsom Prisstigning havde fundet Sted. Regeringen syntes ikke ganske at have delt Amtmændenes Iver for Salg og Udstykning af Gaarde til Husmænd, paa Frederiksborg- og Kronborgdistrikterne var denne Udvej jo kun i faa Tilfælde forsøgt. Den lod vel Amtmænd og Landvæsenskommissærer mægle mellem Gaardmænd og Husmænd ved og

⁸² Ldv. Ktr. Referatprot. A, Nr. 355 og 411.

⁸³ Rtk. R. P. 1788, Nr. 141.

⁸⁴ Referatprot. C, Nr. 150 og 207.

⁸⁵ Smstds. Nr. 208 og 1255.

⁸⁶ Smstds. Nr. 1136 og 1214.

⁸⁷ Sjæll. Ldv. Ktr. Journal 1791, Nr. 1424.

⁸⁸ Referatprot. D., Nr. 136.

⁸⁹ Sjæll. Ldv. Ktr. Journal 1797, Nr. 666 og 726.

efter Udskiftningerne, men indlod sig ikke paa yderligere at formane, endsige tvinge Gaardmændene til Eftergivenhed overfor jordtrængende Husbeboere. Snese af Husmandsansøgninger forblev resultatløse eller førte kun ad Omveje til Maalet. Et enkelt Eksempel blandt mange vil illustrere de Forhold, der navnlig i 1780'erne fremkaldte Nød og Usikkerhed i en Mængde Husmandshjem.

Da Gaardmændene paa Krongodset i Ballerup ansøgte om at faa deres Krat og Overdrev udskiftet, indsendte i 1786 de godt 50 Husmænd i samme By Andragende til Rentekammeret om, at de ligesom deres Naboer og Standsfæller, Husmændene i Maalev, maatte opnaa hver sin Del af Kongens Overdrevspart, der forlængst var udskiftet af Fællesskabet. De kunde ikke for Fremtiden gøre sig Haab om at faa en Ko og nogle Faar græsset for overkommelig Betaling, og uden Kreaturer — erklærede de — kunde de ikke erhverve det nødvendigeste til Klæde og Føde, »især i knappe Tider, naar intet Arbejde hos de fleste Bønder er at faa«⁹⁰. Regimentsskriver og Amtmand anbefalede, at Husmændene fik Græsning, men Forstværnsnets Repræsentanter formodede, at de 50—60 Husmænd maatte forsynes med et meget betydeligt Areal, og at Ordningen maatte være »evig«, det kgl. Skovvæsen kunde derfor ikke tjene »de Herrer Amtsøvrighed« med at overlade Husmændene Jord. En Forstmester von Düring foreslog Køb af en Gaard i Ballerup, paa hvis Jorder Husmændene kunde faa Græsning til deres Kreaturer (»blandt hvilke dog ingen Heste maatte være, for ej at gøre Gaardmændene Indgrib i disses Næringsvej eller tilføje Skoven Skade«). Vildt- og Forstmester Anders Olsen, Kirke Værlose, fremførte bemærkelsesværdige Arbejdsgiversynspunkter: »Det synes vel, som Ballerup og flere Byers Husmænd er at beklage, da de nu siden Jorddelingen sker lider Mangel paa Græsning . . ., men Sandhed at sige, saa er det deres egen Skyld, thi Husmændene nu om Stunder er mest for at gaa paa Dagarbejde her ved København eller andetsteds, hvor Arbejdet er let, eller og Arbejdet vel betales, men de, som har Lyst at tjene Bønderne for taalelig Betaling og vil gøre den Del, som ret er, bliver ej heller nægtet at faa græsset enten en Ko eller nogle Stykker Faar iblandt Bondens Kreaturer, og det endog for taalelig Betaling.« Forstmesteren fremhævede, at saa snart én Bys Husmænd blev bevilget Græsning i Kongens Skov, vilde flere i samme Situation kræve det samme, hvilket heller ikke var urimeligt, men da vilde Kongen næppe beholde nogen Skovgrund, og ingen Bonde vilde faa mindste Arbejdshjælp af Husmændene, »som dog Bonden trænger ofte meget til«. Rentekammeret foretrak at værne om Skoven og afviste en Række Jordkøbs- og Græsningsandragender fra Ballerup Husmænd⁹¹. Det hjalp ikke, at disse (1. Okt. 1790) henviste til, at der ogsaa gaves mange andre gode Steder i Kongens Skove, hvor der kunde plantes Frø. Endelig i 1794 fik de fleste Ballerup Husmænd Overdrevsgræsning i Jonstrup Vang; et Par Hundrede Husmænd paa Krongodset opnaede ved denne Tid Jordlodder paa Hovedgaardstakst⁹².

Ængstelsen for at skabe Præcedens for Indrømmelser til Husmændene paa andre Samfundsklassers Bekostning skulde oftere paavirke Regeringens Husmandspolitik. Det havde sin Rigtighed med den højere Dagløn i Københavns Nærhed, men ogsaa Livsfornødenheder maatte her købes dyrere. Ukorrekt var Paastanden om, at alle Husmænd, der vilde arbejde for Bønderne, kunde faa Jord til rimelig Pris. I Følge Folketællingen 1787 var der 79 Husmands- og Inderstfamilier, foruden mange Enligtstillede, men kun 23 Gaardmænd i Ballerup. 12 Husmænd havde lidt Jord, mest paa udflyttede Gaardes Grund, men det store Flertal var henvist til at leve som Landarbejdere, mindst 2 Familier for hver Gaard. Det var skæbnesvangert for Husmændene, at Landarbejderproblemet ogsaa paa Krongodserne fra ledende Side blev betragtet under det Synspunkt, som »kgl. Inspektør ved de nye Indretninger udi Odsherred« F. W.

⁹⁰ Rtk. Skov- og Jagtvæsen. Pakkesager, Gruppe 8, Nr. 14: Om Græsningen i Skovene 1778—91. Læg paategnet 1786 12. Sept.; heri ogsaa de efterfølgende Skrivelser.

⁹¹ Se Register til Sjæll. Landvæsenskants Journaler 1790 og de flg. Aar.

⁹² Se nedenfor S. 350.

Trojel angav med de Ord om Husmandsstanden, at den var »nyttigst, naar den forbindes saaledes med Gaardmanden, at hin vel dependerer af denne, og denne ikke af hin«⁹³. Vanskeligst stillet var Husmandsbefolkningen i Landsbyer, hvor den var særlig talrig. Hjælpen faldt ikke fortrinsvis dér, hvor Nøden var størst, og Jordfordelingen blev i Københavns Amt mere ujævn og utilstrækkelig end i det øvrige Nordsjælland.

4. Jord til Husmænd i andre Egne. Jordlovgivningen.

Regeringen ønskede saa vidt muligt at skaffe alle Husmænd Jord, men kun paa Krongodset i Kronborg og Frederiksborg Amter tog den gennem sine udnævnte Repræsentanter Beslutninger om, hvor *megen* Jord (hvor mange og hvor store Huslodder) der skulde tilfalde Husmændene, og selv her bestemte Gaardmændene i Regelen, *hvilken* Jord de vilde afstaa. Blandt Selvejerne i Københavns Amt maatte Husmandsbefolkningen kæmpe for at bevare Græsningsret (til forhøjede Priser), eller Husmænd maatte i heldigste Fald leje eller købe Jord paa »det frie Marked«s Vilkaar. I første Tilfælde afholdt Regeringen sig fra Indblanding, i sidste ydede den dem ofte Bistand ved betydelige Laan. undertiden ogsaa ved Bygnings- og Rydningshjælp som paa Kronborg og Frederiksborg Amter. I det øvrige Land, hvor Godsejernes Vilje var den stærkeste Magtfaktor, maatte der vælges andre Veje til Maalet.

Lovgivningsmagten stod svagt i dette Spørgsmaal. Det hævnedes sig, at Husmændenes Ret til et vist Maal Jord ved Udskiftningerne ikke var blevet fastslaaet i Frd. af 23. April 1781. Allerede midt i 1780'erne var Udskiftningerne mange Steder paa Sjælland saa langt fremskreden, at en Lovændring ikke uden stor Forstyrrelse kunde skabe Lighed paa dette Punkt. En ensartet Gennemførelse i umiddelbar Forbindelse med Udskiftningen maatte opgives. Saa meget mere bestræbte Regeringen sig for at knytte saavel Nyoprettelse af Smaabrug som Jordtillæg til bestaaende jordløse Huse sammen med en Række vigtige Lovbestemmelser. Endnu vigtigere blev Regeringens Udnyttelse af Bevillingsmyndigheden i dette Øjemed. Her imødekom den et Retfærdighedskrav overfor Flertallet af Husmændene.

Husmænd kræver Jord. Udskiftningerne vakte mange Husmænds Ængstelse for at miste deres eneste nogenlunde sikre Erhverv, Kreaturholdet. Det maatte skabe Bitterhed, naar Gaardmændene, uanset med hvilke Følelser de iøvrigt omfattede Udskiftningen (det beroede sikkert ofte paa Udfaldet af Lodtrækningen om Gaardslodderne!), i Regelen søgte at holde paa den mest mulige Jord. Bondens Jordbegærlighed var vel kommet til Udtryk før, men sjælden saa afgjort vendt mod Husmændene. Bonden lærte nu at vogte paa sit samlede Brug, som han før havde vogtet paa sin Havejord og sine Tofter. Fordyret Græsningsret, alt for smaa Jordstykker og daarlig eller dog afsides beliggende Jord var, hvad der ofte blev budt Husmændene. Resultatet blev et Røre blandt dette Befolkningslag, der jo imidlertid, som Lütken havde bemærket, ikke hørte til de Skrivendes Klasse. Ofte satte en Degn eller Skoleholder Husmændenes Krav paa Papiret. Sjælden tog en Husmand selv Pennefejer, og endnu sjæld-

⁹³ F. W. Trojel: Kort Afhandling om den bedste Maade at forvalte et dansk Jordegods paa (1784), S. 71. — Trojel stillede dog praktiske Forslag om Jord til Husmændene, samt om disses Græsning hos Bønderne mod fastsat Arbejde (Vedligeholdelse af Gærder).

nerede talte han i sin Stands Navn, trodsende sig gennem Stilens og Stavningens Besværlighed for at naa frem til Landets Regering med en Bøn om et Stykke Jord til hver Husmand.

Husmandsansøgninger om Jord, sjældnere om Græsning, indsendtes i Perioden 1785—1800 i Hundredvis til Rentekammerets sjællandske Landvæsenskontor. I de første Aar skrev det store Flertal sig fra de nordsjællandske Amter, i 1790'erne fordelte disse Andragender sig mere jævnt paa hele Landsdelen. I Regelen var det de jordløse Husmænd i en Landsby, der under eet ansøgte om Jordtildeling. Det modsatte: at samtlige Husmænd i en Landsby vægrede sig ved at modtage den tilbudte Jord, forekom yderst sjældent⁹⁴. Noget oftere afslog enkelte Husmænd i en Landsby de dem tildelte Lodder, der da midlertidigt blev overdraget til andre⁹⁵. I adskillige Tilfælde søgte Husmænd paa et senere Tidspunkt at opnaa Jord, som de oprindeligt havde afslaaet, eller som formentlig i ældre Tid var frataget dem⁹⁶.

Landøkonomen Gregers Begtrup skrev ved Aar 1800: »Husmanden er overalt begærlig efter Jord, det er ham en vigtig Sag, og han tager ikke i Betænkning at modtage den sletteste Jord, da han ved, at den ved Arbejde og Gødske kan blive god, om endog nogle Aar gaar bort«⁹⁷. Denne Karakteristik synes gennem hele Reformperioden at have haft fuld Gyldighed, hvad selve Jordhungeren angik. Men undertiden har dog Husmænd betænkt sig et Par Gange, før de tog daarlig Jord i Brug, og har krævet Undersøgelse af en stedfunden Jordtildeling, som oftest uden Held⁹⁸. I nogle Tilfælde paaberaabte Husmændene sig en tabt Brugsret. Husbeboerne i Dragør hævdede, at der i ældre Tider var frataget dem Jord, som Gaardmænd i Dragør eller Store Magleby havde faaet⁹⁹. Langt talrigere var dog Klagerne over tabte Græsningsrettigheder eller urimelig Betaling for Fællesgræsning. Disse Forhold maatte tilskynde Husmændene til at sikre sig egne Jordlodder.

Regeringens Indsats. »Den lille Landbokommission« havde i sin Forestilling af 28. Januar 1785 angivet Retningslinjerne for Reformregeringens Jordpolitik med dens Hensyntagen til saavel Husmænd som Gaardbrugere. De praktiske Vanskeligheder ved Jordtildelingen til de nordsjællandske Husmænd og de talrige Klager og Ansøgninger fra alle Egne af Landet maatte skærpe Regeringens Blik for Nødvendigheden af mere omfattende Forholdsregler til Fordel for den jordfattede Landbefolkning. I denne som i flere Henseender veg den dog tilbage for almindelige Tvangsforskrifter overfor Godsejere og Gaardmænd. Men den kædede Spørgsmaalet om Jord til Husmænd nøje sammen med Udskiftningen og Dispensationer fra Forbudet mod Gaardnedlæggelse. C. D. Revent-

⁹⁴ Ldv. Ktr. Journal 1787 (citeret J. 87), Nr. 1192 og J. 88, Nr. 1923 (Jord af Ødegaard i Fjenneslev, som ogsaa Gaardmændene afviste).

⁹⁵ J. 88, Nr. 1323 (1 af 16 Hmd. i Herstedvester), J. 88, Nr. 581 (1 Hmd. i Hvessinge), J. 89, Nr. 2206, J. 91, Nr. 326, 596 og 774 (Herstedøster), J. 92, Nr. 11 og 588, samt J. 93, Nr. 500 (4 af 21 Hmd. i Slagslunde), J. 97, Nr. 1449, 1450 og 1682 (Tilbagekøb af Husmandsjord i Staunsholt).

⁹⁶ J. 94, Nr. 1730 (Husmænd i Herstedøster faar de Jorder, de tidligere havde frasagt sig). J. 95, Nr. 1515, 1640 og 1891 (Husmænd i Herlev ansøger forgæves om Huslodder, som de i 1786 havde afvist; Gaardmænd havde dem i Brug).

⁹⁷ Gr. Begtrup: Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Sjælland (1803) I, S. 235.

⁹⁸ J. 90, Nr. 814 og 1029 (Udsholt. Klagen afvist). J. 90, Nr. 471 og 1152 (Uggerløse). J. 90, Nr. 1515 og 1804, samt J. 91, Nr. 143 (Herstedøster; Klagen afvist).

⁹⁹ J. 98, Nr. 452, 947 og 1307.

low gav i Januar 1786 Udtryk for den Tanke, at Udskiftningssager ikke blot maatte bedømmes juridisk, men ogsaa økonomisk¹⁰⁰. Hensyntagen til hele Bondesamfundets Tarv forekom ham naturlig. Det følgende Efteraar udtalte han i den store Landbokkommission sin Beklagelse over, at man ved Udskiftningen mangfoldige Steder havde forsømt at skaffe Husmændene Jord og Græsning. Det betød, at mange Børn ikke kunde faa »den sundeste og mindst bekostelige Føde«, men sultede sig fra Liv og Helbred. Han fortsatte:

»Da det nu efter vore Love staar enhver Proprietær frit, imod en billig Godtgørelse, af Fæstebonden at lade sig afstaa saa megen Jord, som denne fra hans Bedrivt kan undvære, saa staar det næsten alle Vegne endnu i Proprietærens Magt at tillægge Husmændene saa megen Græsning og Jord, som de i det mindste behøver til en Kos Sommer- og Vintergræsning«¹⁰¹.

I de Tilfælde, hvor Udskiftning endnu ikke havde fundet Sted, eller hvor Forandringer i Ejendomsforhold gav Rentekammeret Lejlighed til Indblanding, burde Husmændene dog opnaa mere end den antydede Minimumsudlægning af Jord. Bortsalg af Bøndergods maatte først finde Sted, naar Proprietærene havde udskiftet de omhandlede Gaarde af Fællesskab og tillagt Husmændene Græsning til en Ko og nogle Faar¹⁰². Snart fik ogsaa de Proprietærer, der kun ved Gaardbrugernes Uvilje hindredes i at udlægge Jord til Husmænd, Lovgivningens Bistand hertil. Endnu vigtigere blev dog Lovens Paabud om Nyopførelse af Huse med Jord, samt om Jordtildeling til de bestaaende jordløse Huse i Landsbyer, hvor Gaardnedlæggelse fandt Sted. Med dette sidste Paabud erkendte Regeringen, at Godsejerne næppe ad Frivillighedens Vej vilde fuldføre den Husmandsreform, som Reventlow ansaa for en bydende Nødvendighed.

Den 25. August 1786 blev den store Landbokkommission nedsat. Førstegræden af dens Virksomhed var de to vigtige Fæsteforordninger af 8. Juni 1787. Den mindste af disse indeholdt Bestemmelser om de Tilfælde, i hvilke det maatte være Godsejeren tilladt imod Godtgørelse at fratage Fæstebønder noget af deres Fæstejord. Efter Udskiftningsloven af 23. April 1781, § 20, maatte en saadan Jordfratagelse kun finde Sted, naar Formaålet var at gøre alle Bønder i en Landsby lige i Hartkorn. Dette gentages, med den Indskrænkning, at der ikke ved Udskiftningen maatte fratages Fæsterne Jord for deraf at oprette ny Bøndergaarde. I en Betænkning, der forelaa 4. December 1786, havde W. A. Hansen foreslaaet, at det tillige maatte være Godsejerne tilladt at fratage Fæstebønder Jord, naar det gjaldt: 1) at forsyne jordløse Huse med nogle faa Tønder Land, 2) Fredning og Opelskning af Skov¹⁰³. Punkt 1) blev paa Mødet den 4. December forbigaaet, mens Punkt 2) og den ovenanførte Foranstaltning til Hartkornsudligning mellem en Landsbys Fæstegaarde omtales som »de eneste Tilfælde«, i hvilke Fratagelse maatte finde Sted. Men fra Mødet den 11. December hedder det, at »da Husmændene udgør en talrig Klasse af Landets Indbyggere, og disse ikke er mindre nyttige for Agerdyrkningsvæsenet i Almindelighed end for de gaardbrugende Bønder, ansaa Kommissionen deres Vedligeholdelse meget vigtig og derfor gjorde følgende Tillæg i de ved sidste

¹⁰⁰ Rtk. R. P. 1786, Nr. 12 b. (Morgenstjernes Sag. Se ogsaa Holm: Kampen om Landboreformerne, S. 103 f.).

¹⁰¹ Landbok. Forhandl., S. 196.

¹⁰² Se Rtk. R. P. 1785, Nr. 135 og 235.

¹⁰³ Landbok. Forhandling, S. 295.

Møde bestemte Tilfælde, i hvilke det burde være Husbonden tilladt at fratage Bonden noget af sin [s: hans] Jord . . .«¹⁰⁴. Hovedbestemmelserne i dette »Til­ læg« fik i Forordningen af 8. Juni 1787 følgende Ordlyd:

»I Fald Jorddrotten anser det gavnligt at tillægge Husmændene noget af Byens Jorder til Brug, da skal saadant ikke alene være ham tilladt ved Udskift­ ningen, men endog, hvor denne allerede maatte være tilendebragt, og det derved er blevet forbigaaet at iagttage Husmændenes Tarv i denne Henseende; dog maa ingen Husmand nyde mere end 3 eller i det højeste 4 Tdr. Land af middel­ maadig (d. e. middelgod) Jord og Skoleholderne dobbelt saa meget; ej heller maa der til dette Brug fratages nogen Gaard mere end 4 Tdr. Land paa de Steder, hvor Udskiftningen er sket, ligesom det iøvrigt nøje skal paases, at Gaardene ikke fragaar mere end de kan taale«. (§ 1, Litra c).

Amtmænd og Landvæsen­skommissærer skulde paadømme eventuelle Klager, samt Husmændenes Jordafgifter. Disse skulde erlægges til Godsejeren, som var forpligtet til at gøre et forholdsmæssigt Fradrag i de paagældende Gaardfæste­ res Ydelser.

Der er Tale om en Begrænsning og ikke en Udvidelse af Jorddrottens Ret til mod Godtgørelse at fratage en Fæstebonde Jord uden dennes Samtykke, (jfr. Da. Lov 3—13—12 og den ovenanførte Udtalelse af Reventlow); men Godsejerne fik her en praktisk Rettesnor: 4 Tdr. Land middelgod Jord var efter Regeringens Opfattelse Maksimumsstørrelsen for en Husmands Jordlod, og mere burde ikke fratages nogen enkelt Bonde til dette Formaal. Denne An­ visning harmonerede godt med den »Landsbyregulering«, som i nogen Grad tilstræbtes ved Reformerne paa de nordsjællandske Krongodser, idet der søgtes oprettet lige saa mange Huse med Jord som der var Gaarde. Det var Revent­ lows Opfattelse, at ingen Huse med Jord burde kunne nedlægges uden Rente­ kammerets Billigelse¹⁰⁵. Derimod stillede Regeringen sig i de følgende Aar imødekommende overfor Andragender om Gaardnedlæggelser, der tjente de i den lille Forordning af 8. Juni 1787 nævnte almene Formaal.

Rentekammerets og Landbokommissionens Overvejelser i disse Aar viser, hvorledes et nyt Syn paa Bøndergodsets Jordfordeling og Brugenes Størrelses­ forhold gør sig gældende. Uanset Forbudet mod at inddrage Bøndergods under Hovedgaardstakst rejses nu det Spørgsmaal, om Godsejerne efter Stavnsbaands­ løsningen skulde have Ret til at nedlægge en Del mindre Gaarde og inddele Jorderne til større Bøndergaarde, »hvor det er fornødent og uden foregaaende særskilt Tilladelse«; dog burde Antallet af Bondefamilier ikke formindskes¹⁰⁶. Allerede i April 1788 havde Landbokommissionen drøftet Problemet¹⁰⁷, og ved Cirkulære af 15. Juli s. A. udbad Regeringen sig Amtmændenes Betænkninger og Forslag om dette Forhold. Forslagene, der støttede sig paa Godsejerudtalel­ ser, var af overordentlig forskellig Karakter¹⁰⁸, dog var de sjællandske og lol­ land-falsterske afgjort til Gunst for større Gaardbrug. Mest betænkelig ved Gaardnedlæggelse var Amtmand Scheel, Sorø, mens Moltke, Roskilde, mente,

¹⁰⁴ Sammesteds I, S. XV—XVI.

¹⁰⁵ Anf. St., S. 500.

¹⁰⁶ Rentekammer-Promemoria af 21. Febr. 1789. Bilag til Landbok. Forhandlingsprot. Nr. 152.

¹⁰⁷ Bilag til Landbokom. Forhandlingsprot. Nr. 139 (Scheel-Plessen), Nr. 145 (Bartholin Eichel) og Nr. 146 (W. A. Hansen).

¹⁰⁸ Anf. Bilag Nr. 152.

at Godsejerne burde have Ret til at nedlægge Gaarde paa indtil 4 Tdr. Hrtk. og fordele Jorden til de andre Bønder mod forholdsmæssige Afgifter; ingen Bondegaard maatte dog forøges til mere end 10 Tdr. Hrtk., og for hver nedlagt Gaard burde oprettes 1 à 2 Huse à 4 Tdr. Land. Videstgaaende var de la Calmette, Møen, der ansaa Gaardbrug paa 16, 20, ja, indtil 24 Tdr. Hrtk. for de mest fordelagtige. I Februar 1790 forhandlede Landbokommissionen om Spørgsmaalet¹⁰⁹, og de første Udkast til en Forestilling, dateret 9. Dec. s. A., er fra Forsommeren 1790¹¹⁰. Disse Udkast viser bedst, hvorledes man mente at kunne forsvare den af flere Grunde ønskelige Lempelse i Forbudet mod Gaardnedlæggelse (Frd. af 6. Juni 1769), naar man samtidig fandt nye Midler til Bekæmpelse af de to Onder, som dette Forbud skulde forebygge, nemlig Hove-riets Forøgelse (for de øvrige Bønder) og Nedgang i Folkemængden.

Husmandsproblemet traadte da i Forgrunden, baade som Aarsag og Følge. Ved at oprette Huse i nedlagte Fæstegaardes Sted vilde man kunne sikre Folke-mængdens Vedligeholdelse. Men en Hovedaarsag til, at Gaardnedlæggelse sine Steder syntes paakrævet, var jo netop Hensynet til de talrige jordløse Hus-mænd, hvis Eksistensgrundlag ved Udskiftningen var kommet i Fare. I adskil-lige Tilfælde syntes Nedlæggelse af en eller flere Gaarde en Fordel for alle Parter: Godsejeren fik friere Raadighed over Gaarde, der vanskeligt lod sig bortfæste, Gaardfæsterne slap for at afstaa Jord til Husmænd og kunde eventuel-t faa deres Fæstegaardes Tilliggende forøget, Husmændene blev sikret pas-sende Jordlodder, og Staten led intet Afbræk i Folkemængden, naar der i hver nedlagt Gaards Sted opførtes 1 à 2 Huse.

Ved Forordning af 25. Marts 1791 fik Godsejerne Ret til — »uden Hinder af Frd. 6. Juni 1769, som i det øvrige fremdeles staar ved Magt« — at ned-lægge en Fæstegaard efter 3 Aars Fæsteledighed. En Del af Jorden kunde hen-lægges til andre Fæstebønder i Landsbyen, dog ikke ved Tvang, og ingen Bondegaard maatte forøges til mere end 160 Tdr. Ld. brugbar Jord eller 12 Tdr. Hrtk. Men Godsejeren var forpligtet til at oprette 2 nye Huse paa en saaledes nedlagt Gaards Grund, hvert med 6 Tdr. Ld. Middeljord¹¹¹, samt at sørge for, at ethvert Hus i Landsbyen, hvor den nedlagte Gaard var beliggende, blev forsynet med 3 Tdr. Ld. Middeljord (§ 3). Han blev under Bødestraf ansvarlig for, at disse Huse bestandig havde Beboere. Endnu vigtigere syntes § 7, der lød: »Det maa være Ejeren tilladt at nedlægge Bøndergaarde, naar han enten deler sammes Jorder imellem Beboere af jordløse Huse eller anvender dem til Bolssteder og nye Huse«. Før Nedlæggelsen skulde Ejeren dog overfor Rentekammeret kunne præstere Beviser for, at de foreskrevne Regler var blevet iagttaget. Men det blev tillige betydet Godsejerne, at det i særlige Tilfælde, »hvor Billighed kunde synes at fordre eller tillade Afgivelse eller Dispensation«, var dem tilladt at ansøge derom gennem Rentekammeret (§ 9).

Ved disse Bestemmelser gav Regeringen danske Godsejere Mulighed for at imødekomme mange Tusinde Husmænds Krav om Jord og Anvisning paa stor-stilede Nyoprettelser af Smaabrug¹¹². Endnu samme Aar indgav Rentekammeret en Forestilling vedrørende de nærmere Betingelser for Dispensationer fra

¹⁰⁹ Hans Jensen: Dansk Jordpolitik I, S. 180.

¹¹⁰ Bilag til Landbok. Forhandlingsprot. Nr. 165 a.

¹¹¹ Landbokommissionen havde kun foreslaaet 1 Hus med 3 à 4 Tdr. Ld. Den kgl. Re-solution bragte saaledes en betydelig Forøgelse af Hustilliggendet.

Forbudet mod Gaardnedlæggelse¹¹³. Der blev her gjort Rede for Bevillings-systemets Udvikling. I Henhold til kgl. Resolution af 1. April 1772 var der givet adskillige Dispensationer paa det Vilkaar, at der paa hver nedlagt Gaards Grund blev indrettet to Huse, hvert med et Tilliggende af nogle faa Skæpper Land. Rentekammeret havde imidlertid i de senere Aar ændret Betingelserne og krævet, at der blev tillagt saavel Pligthusene som alle jordløse Huse i den Landsby, hvor Nedlæggelsen skete, ca. 3 Tdr. Ld., det mindste en Husmands-familie efter almindelig Erfaring kunde klare sig med, da den behøvede Græsning og Foder til en Ko og nogle Faar. Denne Bestemmelse, der nu ogsaa var ført ind i Lovgivningen, gentoges i kgl. Resolution af 14. Dec. 1791, hvis Motiv iøvrigt var Opmuntring til Udskiftning Mand og Mand imellem¹¹⁴. Ligeledes søgte Rentekammeret at sikre sig en mere effektiv Kontrol med Overholdelsen af Dispensationsvilkaarene, idet Præsternes aarlige Attester vedrørende øde og nedlagte Bøndergaarde for Fremtiden skulde tilstilles dette Kammer¹¹⁵.

Et Hul i Regeringens Forholdsregler blev udfyldt ved Rentekammerplakat af 16. Maj 1795. Ved § 1, Litr. c i Forordningen af 8. Juni og ved senere Bestemmelser var det blevet Godsejerne tilladt, under visse Vilkaar paabudt, at forsyne baade de hidtilværende jordløse Huse og mange nyoprettede Huse med Jord. Men der fandtes ikke nogen Hjemmel for at udlægge Jord til nye Huse i Landsbyer, hvor der før Udskiftningen kun havde været faa eller slet ingen Huse, medmindre Godsejeren samtidig vilde nedlægge en Gaard. En sjællandsk Godsbesidder, Etatsraadinde Neergaard, Svenstrup, bragte Sagen paa Bane, idet hun henvendte sig til Rentekammeret med Forespørgsel, hvorvidt det var tilladt at ligne Husmændenes Antal i et helt Sogn, saaledes at hver Landsby afgav Jord i Forhold til Hartkornet. Rentekammeret tog i Promemoria af 7. April 1795 Stilling til Sagen, og da Landbokommissionen tiltraadte Kammerets Opfattelse, fik Forslaget snart Anordningens Form¹¹⁶. Rentekammerplakaten af 16. Maj 1795 drog Konsekvensen af den tidligere Bestemmelse, hvorefter det var Godsejerne tilladt at henlægge Jord til alle en Landsbys jordløse Huse, selv om disses Antal oversteg Gaardenes. Paa samme Vilkaar som efter Frd. af 8. Juni § 1, Litr. c, tillodes det nu Godsejerne at fratage Gaardslodderne saa megen Jord, at Husenes Antal kunde blive i det mindste lige med Gaardenes. Gaardmændene skulde i Almindelighed højst afgive 4 Tdr. Ld., »undtagen hvor Gaardsloden maatte være af saa betydelig Størrelse, at den kunde taale at miste Jord til tvende Huslodder«.

Regeringens Jordpolitik var i denne Henseende fuldkommen klar: den ønskede at skaffe Jord til alle bestaaende Huse og til saa mange nye, som Hensynet til Folkeformerelsen og Landbrugets Arbejdsbehov krævede. Dette første Hensyn var et Statsanliggende, mens Beskæftigelsesspørgsmaalet i det væsentligste maatte løses af Godsejerne, der bedre kendte hver Egns Forhold, og som

¹¹² Naar Hans Jensen i »Dansk Jordpolitik« I, S. 181, udtaler, at der ikke ved denne Forordning blev gjort noget meget væsentligt Afslag i Forbudet mod Gaardnedlæggelse, vidner denne Dom om Forfatterens formelle og ensidigt landboretlige Opfattelse. Lovens sociale og økonomiske Virkninger, der jo ahang af, i hvilken Udstrækning Godsejerne gjorde Brug af den, skulde blive meget betydelige.

¹¹³ Rtk. Relations- og Resolutionsprot. 1791, Nr. 220.

¹¹⁴ Rtk. Cirkulære af 7. Januar 1792.

¹¹⁵ Rtk. Cirkulære af 6. Nov. 1792 til Amtmænd og Biskopper.

¹¹⁶ Bilag til Landbok. Forhandlingsprot., Nr. 225 og 227. Rtk. R. P. 1795, Nr. 119.

i Forbindelse med Udskiftningen og Hoveriordningerne havde faaet øget Interesse for de gifte Landarbejdere. Regeringen bøjede sig i mange Tilfælde for lokale Hensyn og tillod, at Husmænd fik mindre Jord, eller at færre ny Huse blev oprettet, end Anordningerne forudsatte. Men Princippet blev fastholdt, saa langt Regeringens Indflydelse rakte. Den kunde imidlertid ikke som i Loven af 8. Juni 1787 nøjes med at række en hjælpende Haand til de Godsejere, der havde Viljen til at overvinde de praktiske Vanskeligheder og udlægge Jord til deres Husmænd. Effektive Paabud maatte der til, om denne vigtige Landbo-reform skulde faa Fremgang. Men disse Paabud fremkom i Forbindelse med Tilbud, der lettede Udskiftningens Gennemførelse og gav Godsejerne friere Hænder baade m. H. t. langvarigt fæsteledige Gaarde, Sammenlægning af Bøndergaarde og Forøgelse af disses gennemsnitlige Hartkornstilliggende. Der skulde i Løbet af Reformperioden blive nedlagt flere sjællandske Bøndergaarde end i hele Aarhundredet siden Landmaalingen. Gaardmandsstanden aftog i Tal, samtidig med at Folkemængden voksede stærkt¹¹⁷.

Dispensationsvilkaarene var Reformregeringens fornemste Vaaben i Kampen for at skaffe Jord til de flest mulige Husmænd. Men det bør ikke undgaa Opmærksomheden, at dens ledende Kraft i Rentekammer- og Landbokommission paa et tidligt Tidspunkt havde maattet opgive et storstilet Forsøg paa at faa en Jordreform til Gunst for ca. en Fjerdedel af Husmandsstanden gennemført samtidig med Stavnsbaandsløsningen.

I en Betænkning af 12. Marts 1787 foreslog Chr. Reventlow at oprette *Soldaterhuse* efter svensk Mønster, 1 Hus pr. 16 $\frac{1}{2}$ Tdr. Hrtk. Bøndergods, eller ialt ca. 13.000 Huse. Derved vilde man formentlig undgaa Vanskeligheder ved Soldaterudskrivningen efter Stavnsbaandsløsningen, idet man tillige sikrede Landbruget en betydelig Arbejdskraft og forbedrede Soldaternes hidtil alt for elendige Kaar¹¹⁸. Forslaget mødte stærk Modstand fra andre Kommissionsmedlemmers Side. En af disse tog Anledning til at fremføre, at Husmænd af mange ansaas for »en tærende Flok for Bonden«¹¹⁹. Reventlow, der med indtrængende Ord fremhævede, at det for en Husmand vilde være den største Lykke at faa Jord, maatte her savne Støtte hos ellers reformvenlige Godsejerkolleger. Bartholin Eichel ansaa et Lovpaabud om Jordudlægning til Husmænd for et Indgreb i Proprietærernes Ejendomsret til Bøndergodset og tillige en utaalelig Byrde for Gaardfæsterne¹²⁰. Ogsaa W. A. Hansen tog Afstand fra Tanken om en almindelig Anordning, men foreslog at begunstige de Godsejere, der frivilligt lod indrette Soldaterhuse med Jordtilliggende¹²¹. Reventlow maatte tiltræde et Tilbagetog og lægge Frivilligheden til Grund for sit endelige Forslag¹²², men samtidig leverede han et veltalende principielt Forsvar for sin oprindelige Tanke. Naar en Reform var begrundet i Almenvællet, og de Byrder, der var forbundet med dens Gennemførelse, kom til at hvile ligeligt paa hele Landbostanden, kunde ingen med Rette besvære sig over Indgreb i Privat-ejendomsretten. »Statens Borgere i Almindelighed kunde alene ved dette Paalæg

¹¹⁷ Se ovenfor S. 63 f.

¹¹⁸ Landbok. Forhandlinger, S. 489—93. Sammenlign Forsøget paa Jægerspris, ovenfor S. 151.

¹¹⁹ L. F., S. 587 (O. L. Bang).

¹²⁰ L. F., S. 594 f.

¹²¹ L. F., S. 580—93.

¹²² Smstds., S. 599—606, 607—14.

fornærmes, naar det ikke behøvedes, og Enkeltmand, naar Byrden paalagdes een Borger i lige Stand uforholdsmæssig tungere end en anden . . .¹²³

Men Godsejere og Bønder slap for en »Ekspropriation« af Jord til Fordel for en stor Del af Husmandsstanden. De godsøkonomiske Betænkeligheder fejede de af Reventlow forfægtede Samfundshensyn til Side. Tilbage blev § 39 i Forordningen af 20. Juni 1788. Den Godsejer, der lod indrette et Hus med 3 à 4 Tdr. Ld. til Soldaterbolig og indgik frivillig Forening med Soldaten, skulde ligesom denne nyde visse Fordele¹²⁴. Det blev et Tilbud paa Række med de øvrige Opmuntringer til Godsejerne og andre om at indrette Huse med Jord, og hvor Motivet ikke mindst var Ønsket om en Forøgelse af Folkemængden paa Landet.

Mere betød det for Godsejerne, at de efter Forordningen af 15. Juni 1792 fik Ret til at afkræve baade Gaardmænd og Husmænd 4 % aarlig Rente af Udskiftnings- og Udflytningsomkostningerne; Husmændene skulde svare efter deres Tillæg af Jord, selv om dette ikke var ansat til Hartkorn (§ 1). Af Vigtighed var ogsaa den senere Bestemmelse om, at Godsejerne kunde bortsælge Fæstegaarde, til Bøndergodset var under 200 Tdr. Hrtk., men bevare Hovedgaardsfriheden mod ved Udskiftningen at tillægge Husmændene de normerede 3—4 Tdr. Ld. (Cirkulære af 15. Marts 1800). 1795 var der lovet *Bygningshjælp* (1—2 Rdl. pr. Fag) til Opførelse af Bygninger paa bortsolgte Hovedgaardsparceller, naar disse ikke var behæftede med Hoveri¹²⁵. Saavel denne som Bygningshjælpen til Udflyttere (efter Frd. af 23. April 1781 §§ 21—22) blev ydet indtil Udgangen af Aaret 1801¹²⁶. Sædvanligt var den højst 2 Rdl. pr. Fag.

Godsejernes Initiativ. Mange af de Amtmænd og Godsejere, der i Sommeren 1788 udtalte sig til Rentekammeret om Bøndergaardens Nedlæggelse eller Sammenlægning og om den fordelagtigste Størrelse paa et Gaardbrug, tog samtidig Stilling til Husmandsproblemet¹²⁷. Der raadede megen Frygt for, at den med Gaardnedlæggelsen forbundne Forøgelse af Husenes Antal vilde medføre voksende Fattigdom blandt Husmændene, til øget Byrde for baade Gaardmænd og Godsejere. Der syntes derfor at være Enighed om, at de Huse, der af Hensyn til Folkemængdens Vedligeholdelse blev opført i nedlagte Gaardes Sted, burde forsynes med Jord, men mange hæftede sig ved de store praktiske Vanskeligheder. Den forhenværende Amtmand, Godsstyrer paa Førslev Esaias Fleischer, der regnede med mindst 2 Tdr. Ld. pr. Hus, havde forgæves søgt at finde en Ordning, der kunde tilfredsstille baade Husmænd og Gaardmænd; han kritiserede Rentekammerets Bestræbelser for Gaardnedlæggelser, hvorefter baade de nye »Pligthuse« og de jordløse Huse i Byen skulde forsynes med flere Tønder Land. Jorden var vanskelig at skaffe, Bygningsudgifterne tyngende, og der var ofte i Forvejen for mange Huse i en Landsby¹²⁸. C. W. Morgenstjerne, Lundbygaard, henviste til, at det først i den allersidste Tid var blevet tilladt at oprette flere Gaardsæder og forsyne Huse med Bondejord¹²⁹. Selv om Regeringen nu

¹²³ L. F., S. 612 (Promemoria af 10. Dec. 1787).

¹²⁴ Se videre S. 331 f.

¹²⁵ Kgl. Resolution 26. Aug. 1795.

¹²⁶ Rentekammerplakat af 20. Aug. 1801.

¹²⁷ Landbok. Forhandlingsprot., Bilag Nr. 152. — Jfr. ovenfor S. 311 f.

¹²⁸ E. Fleischer: Nærmere Forklaring over det Førslevske Gods' Administration etc. (1787), S. 59 f. — Samme: Breve ang. den danske Proprietær og Bonde (1785), S. 162.

¹²⁹ Morgenstjerne: Det danske Landvæsens Forfatning (1783), S. 100.

anbefalede Godsejerne at tage Jord fra Gaardmændene til Fordel for jordløse Husmænd, var Udsigten ikke særlig fristende. Ulejligheden var sikker, Utilfredsheden blandt Gaardmændene sandsynlig, mens det først efterhaanden kunde vise sig, om Husmændene havde Evne og Vilje til at faa saa meget ud af deres Jordlod, at det kunde betyde en virkelig Forøgelse af Jordebogsindtægterne. Vanskelighederne var mindst, naar en enkelt Gaards Jorder kunde udstykkes til Husmænd, eller disse kunde faa Overdrevsparter; i sidste Tilfælde var de driftsmæssige Fordele (Nyopdyrkningen) iøjnefaldende, men der maatte dog tages Hensyn til Husmændenes Erhvervsmuligheder¹³⁰.

Mens Godsejerne i Praksis havde vist sig meget lidt stemt for at anbringe Husmænd som Afbyggere paa Hovedgaardstakst, maatte Tanken om en Husmandsreform i Forbindelse med Nedlæggelse af et betydeligt Antal Gaarde navnlig tiltale de Jorddrotter, hvis Hovbønder havde forholdsvis smaa Brug. I Foraaret 1785 tilstillede saaledes Castenskiold, Hørbygaard, Regeringen en Plan, hvorefter der skulde nedlægges saa mange Gaarde, at de øvrige Gaardbrug kunde faa 90—100 Tdr. Ld. god Jord hver. Paa de nedlagte Gaardes Udmarker skulde der bygges 4—6 Fags Huse à 2 Tdr. Ld., deraf 4 Skpr. til Have. Bønderne kunde faa deres Jordtilliggende næsten fordoblet og regne med Husmændenes Hjælp ved Gaardens Drift og til Hoveriet, mod at betale Jordafgifterne for dem og tilstaa dem Græsningsret og visse andre Fordele¹³¹. — Planer af denne Art, der mere tog Sigte paa at skaffe Bonden billig Arbejdskraft, end Husmanden bedre Eksistensgrundlag, strandede paa Regeringens Krav om, at Jordafgiften skulde ydes direkte til Godsejeren, saaledes at Husmanden i hvert Fald ikke formelt blev afhængig af den enkelte Gaardbruger. Samtidig maatte Rentekammeret naturligvis ogsaa skuffe visse Godsejeres Forhaabninger om at kunne regne Husmændenes Jordafgifter til Jordebogsindtægt, uden Godtgørelse til Bønderne¹³². Derimod var Amtmandens og Landvæsenskommissærernes Ret til Indblanding næppe nogen sikker Garanti for, at Jordafgifterne blev taalelige for Husmændene. Frd. af 8. Juni 1787, § 1, Litr. c, fortolkedes derhen, at Huslodder kunde overdrages andre Husfæstere end Landsbyens jordløse Husmænd, naar disse ikke vilde betale Afgiften¹³³. I en Periode, hvor Jordpriserne var stærkt opadgaende, maatte Godsejerne føle sig fristede til at skrue Afgifterne op og lade de jordsøgende Husmænd overbyde hinanden.

Mange Godsejere tog mod Regeringens fremstrakte Haand og opnaaede i Reformtiden Ret til *Gaardnedlæggelser* i et hidtil ukendt Omfang, idet de samtidig forpligtede sig til at oprette nye Huse med Jord og udlægge Jord til jordløse Huse i Landsbyer, hvor Nedlæggelse fandt Sted. Alene i Perioden 1787—1800 blev der givet Bevilling til at nedlægge over 300 sjællandske Bøndergaarde¹³⁴. Mange af disse Nedlæggelser kunde ske i Henhold til Forordnin-

¹³⁰ Hvad man næppe altid gjorde paa Krongodserne. Christensen Hørsholm fremhæver Udparcelleringen af Karlebo Overdrev som særlig uheldig. 76 Husmænd uden Driftskapital — de havde dog faaet en usædvanlig stor Bygningshjælp, 100—150 Rdl. hver — var paa denne stenede Lyngjord henvist til at blive Kulsviere eller Krybskytter i de nære Skove. Arbejde var næppe at faa og Udbytte af Jorden ikke heller de første Aar (Hørsholms Hist., S. 325).

¹³¹ Afhandlinger og Forslag fra Proprietærer og andre angaaende Forbedringer i Landvæsenet. (1783—88). RA.

¹³² Ldv. Ktr., J. 1787, Nr. 299 (Lundbygaard Gods).

¹³³ J. 1796, Nr. 1652.

gerne af 8. Juni 1787 og 25. Marts 1791, men Godkendelsen anføres dog mellem Bevillingssagerne. Alligevel maa der være nedlagt adskilligt flere Gaarde (en Del af disse, før Bevillingen blev givet!), end Landvæsenskontoets Journaler oplyser om. Præsterne, der afgav Indberetninger om øde og nedlagte Bøndergaarde, var ganske vist ikke altid velunderrettede om Dispensationer, men de havde i deres Frygt for Tiendetab skarpt Blik for, hvorledes man lavede Ødegaarde¹³⁵. Ulovlige Gaardnedlæggelser forekom, og Rentekammeret var undertiden langmodigt i sine Krav om Genoprettelse, ligesom Udskiftningen undertiden gav Anledning til Gaardforandringer paa Betingelser, der ikke blev opfyldt¹³⁶.

De godt 300 Gaardnedlæggelser (hvortil ikke er medregnet Nedlæggelse eller Deling af Gaarde, som Bønder havde Skøde paa) betyder en overordentlig stærk Stigning i Forhold til Perioden 1772—86, hvor Præsteindberetningerne kun nævner ca. 70. Disse Gaardnedlæggelser falder ret ujævnt paa Proprietærgodserne i de forskellige Amter. Antallet af nedlagte Gaarde var saaledes i Roskilde Amt kun 11, Ringsted 10, Sæbygaard 6, Møen ingen (i Perioden 1772—86 derimod 7), men Antvorskov 18, Kalundborg 23, Holbæk 49, Korsør 50^{1/2}, Tryggevælde 20 og Vordingborg 36. I de to sidstnævnte Amter var Antallene i Perioden 1772—86 henholdsvis 9 og 16, 1801—20 4 og 15. Disse sidste Angivelser, der synes fuldstændige, illustrerer, hvorledes den stærke Opgang i Gaardnedlæggelserne overvejende falder i den store Reformtid og maa ses i Forbindelse med en Lovgivning og et Bevillingssystem, der tog Sigte paa en bedre Jordfordeling mellem Gaardmændene, paa Opelskning af Skov og (ikke mindst) paa at skaffe Husmænd Jord. Paa Sorø Akademi Gods, hvor Regeringen i særlig Grad havde Haand i Hanke med Udviklingen, bevilgedes Aar 1800 55 Gaarde nedlagt for Skovfrednings Skyld (mange af dem var dog allerede nedlagt); ogsaa her havde de allerfleste Husmænd opnaaet Jord.

Blandt de Godsejere, der tog Initiativ til Gaardnedlæggelse, kommer — bortset fra Sorø Akademi — Ejerne af Holsteinborg og Lerchenborg i første Række, hver med over 20 Gaarde nedlagt. De Plessenske Stamhuse og Fideikommisser (navnlige Godserne Saltø, Førslevgaard, Fuglebjerggrd., Fodbygrd. og Gunderslevholm) møder med 14. Omtrent en halv Snes opnaaede Gisselfeld Kloster, Moltke, Bregentved, Neergaard til Ringsted Kloster, Kjørupgaard, Merløsegaard, Bonderup (og en Tid Tølløsegrd.), Morten Quistgaard til Gjerdrup, Lyngbygaard og Espe (Medlem af den store Landbokommission), samt Castenskiold til Hørbygaard, Hagedstedgaard og Valbygaard. 4—6 Gaarde nedlagt fik Castenskiold,

¹³⁴ Se Registre til Landvæsenskontoets Journaler. Et helt nøjagtigt Tal kan dog ikke udlæses af disse; der er enkelte Gange Tale om delvis Nedlæggelse eller om Forandringer i tidligere Bevillinger.

¹³⁵ Meget karakteristisk er det, naar Provsten i Hjembæk i 1791 omtaler en Gaard i Stokkebjerg, under Lerchenborg Gods, som »øde, uden Fæster, uden Besætning og andet mere«, og sarkastisk tilføjer: »Sandt, Bygningerne staar der, saa længe Gud og Godtfolk vil, der er jo ogsaa Beboere paa Gaarden, 3 Tiggere nemlig, Gaardens Jorder er ogsaa drevne saa Lala, lidt for Spøg med Hans Excellences egne Folk og Bæster, om dette kaldes at illudere eller at efterkomme de Kgl. Anordninger, ved jeg ikke, ikke heller om Hans Excellence har nogen Kgl. Bevilling til slig Handlemaade«. (Landv. Ktr. Nævnte Indberetninger. A. Holbæk Amt), Bevillingen fik Grev Lerche imidlertid samme Aar (Ldv. Ktr., Journal 1791, Nr. 1043).

¹³⁶ Se f. Eks. Sagen ang. Landinspektør Bistrups ulovlige Nedlæggelse af 3 Gaarde i Solbjerg, der i Løbet af en halv Snes Aar endnu ikke var genopbygget. (Nævnte Indberetninger, Sæbygaard Amt 1790, samt Ldv. Ktr., Journal 1791, Nr. 1054 og 1419. 1797, Nr. 1897 og 2106). — I Præsteindberetningen fra Sæby Sogn hedder det i Jan. 1789, at Ejeren har forsømt Genopbygning af 3 Gaarde i Henh. t. tidligere Bevilling. Kun 1 var oprettet, »de øvrige er det, de var før, nemlig Husmænd, der har noget mere Jord, end de havde før«.

Borreby, Brink Seidelin, Holbæk Ladegaard og Eriksholm, Lunn, Knabstrup, Fru Dinesen, Gyldenholm (tidligere Gimlinge og Lystagergaard), van Deurs, Aggersvold, Lassen, Kongsdal, Ejerne af Sæbygaard, Scavenius, Gjorslev (fra 1793), Bartholin Eichel, Aastrup, samt Amtmændene Scheel-Plessen, Selsø, og Løvenskjold til Løvenborg og Vognserup. Paa de fleste af de nævnte Godser blev mellem 5 og 10 % af Bøndergaardene nedlagt. Bevilling til Nedlæggelse af 2—3 Gaarde modtog bl. a. Arveprins Frederik, Jægerspris, Reedtz Thott, Gaunø, Grev Schack, Giesegaard, Amtmand de la Calmette, Rosenfeldt, Wedel-Jarlsberg, Ravnstrup, og Classen, Frederiksværk (død 1792). En enkelt Gaard nedlagt fik W. A. Hansen, Frydendal, og Rothe, Tybjerggaard. Adskillige Landvæsensinspektører indrettede sig ved Gaardnedlæggelse et større Brug, i Sorø Amt gjaldt dette 3 i Tidsrummet 1794—97. I Københavns Amt nedlagde Købmanden Moses Levin Mariboe 2 Gaarde i Brønshøj.

Næsten Halvparten af Gaardnedlæggelserne falder altsaa paa en halv Snes Storbesiddelser. Men iøvrigt var det baade Institutioners Godser, gamle Slægtsbesiddelser, nyoprettede Godser og Godser, som var kommet stærkt i Handelen, der foretog Gaardnedlæggelser i betydeligt Omfang. Tilhængere og Modstandere af Bondebeskyttelsen synes her lige initiativrige, de sidste dog mest kontrære, hvor det gjaldt at opfylde Betingelserne. Da Castenskjold ved Gaardnedlæggelse paa Hagestedgaard søgte at bortforklare 6 jordløse Huses Eksistens, maatte Amtmand Løvenskjold bringe ham »til Sandheds Erkendelse«¹³⁷. Rentekammeret fraveg ikke Kravet om Jordudlægning til samtlige jordløse Huse i Landsbyer, hvor Gaarde blev nedlagt, og dette fik undertiden en Gods-ejer til at opgive en paatænkt Gaardnedlæggelse. Derimod blev adskillige Godsejere ofte helt eller delvis fritaget for at opføre Huse i nedlagte Gaardes Sted, naar Antallet af Huse i Forvejen langt oversteg Gaardenes. Omvendt blev der i andre Tilfælde, hvor Godsejeren ønskede det, eller særlige Grunde talte for det, oprettet mere end 2 Huse med Jord pr. nedlagt Gaard. Gaardnedlæggelserne kom da til at virke i nogen Grad udjævnende paa den hidtidige Ejendomsfordeling, om end Forskydningen overalt var i Husenes Favør. Følgende Tal, hentet fra Journaler og Præsteindberetninger, kan ikke gælde for et Gennemsnitsresultat, men illustrerer tydeligt Udjævningstendensen:

	Nedlagte Gaarde	Huse	Deraf nyoprettede
7 Landsbyer i Roskilde og Jægerspris Amter	7	138	4
9 — - Holbæk og Sæbygaard	18	106	14
8 — - Antvorskov og Korsør	24	148	43
22 — - Vordingbg. og Tryggeev.	37½	209	70 el. 71
46 sjællandske Landsbyer ialt	86½	601	131—32

I Ægne, hvor Antallet af Huse i Landsbyerne var forholdsvis stort, var Tilbøjeligheden til Gaardnedlæggelse ret ringe, utvivlsomt fordi det meste af den nedlagte Gaards Jorder maatte tilfalde Husmændene, og Hoveribøndernes Gaardbrug saaledes ikke kunde blive forøget i nævneværdig Grad; her undgik man helst nye Huse. Paa Proprietærgodserne i Vest- og Sydsjælland, deriblandt mange af de ved Krongodssalget oprettede Godser, blev der adskillige Steder i Forbindelse med Udskiftning og Gaardnedlæggelse opført flere nye Huse, end der fandtes gamle¹³⁸. I ca. 30 % af de Landsbyer, hvor Gaarde blev nedlagt, opnaaede omtrent 600 Husmænd Jord. Da Vilkaarene for Gaardnedlæggelse

¹³⁷ Sjæll. Ldv. Ktr., Journal 1793, Nr. 58, 411, 672 og 908.

¹³⁸ Se Præsteindberetninger om øde og nedlagte Gaarde, Vordingborg (Præstø Amt).

undertiden lød paa Jordudlægning til Huse ogsaa i andre Landsbyer¹³⁹, maa Antallet af Husmænd, der ad denne Vej fik Jord, antages at ligge en Del over 2000, alene paa Proprietærgodserne. De fleste Huslodder var kun paa 2—3 Tdr. Ld., og da Gaardene gennemsnitligt har haft over 50 Tdr. Ld., tilfaldt altsaa kun ca. en Trediedel af de 300 nedlagte Gaardes Jord Husmændene. Hvor en Landsbys Husmænd fik *en Gaardspart til Dcling*, var deres Tal gerne saa stort, at der kun blev faa Skæpper Hartkorn til hver. Paa Selsø Gods blev 3 Gaarde i Sønderby, Østby og Skullelev udparcelleret til 89 Husmænd. Her viste iøvrigt denne Form for Jordtildeling sine Skyggesider, idet Husmændene paa et Par nær blev boende i Byerne, mens Størstedelen af deres Jord laa paa Udmarkerne, de fleste Lodder endda spredt paa flere Steder og saaledes, at man maatte over flere Gaardslodder for at komme til dem¹⁴⁰. I mange Tilfælde fik Husmændene dog ved Udskiftningen deres Lodder *fordelt paa Gaardsparterne*, selv om Jordtildelingen skete i Forbindelse med Gaardnedlæggelse. Denne Fordelingsmaade var mere brugelig, hvor Husmandsjorden blev taget fra de enkelte Gaarde. Undertiden kom Huslodderne til at ligge *i Markskellene* mellem Gaardenes Lodder, saaledes ofte paa Krongodserne, Sorø Akademis Gods og Bjergbygaard¹⁴¹. Hvor der fandtes store *Overdrev*, blev Husmændene ofte henvist til disse. Under Selsø delte 20 Husmænd i Manderup og Bonderup Overdrevet »Grøn Olden«, og paa Frederiksværk Godsers tre Overdrev blev 154 Huslodder afsat. Paa Siderne af den høje Vejrhøj Banke fik Husmænd paa Adlersborg Jordlodder og byggede her deres spinkle Huse, — »man skulde befrygte, en Storm kunde kaste dem i Havet«, bemærker Begtrup, der iøvrigt højligt priser denne Anvendelse af »ubrugelig Jord«¹⁴². Af Husmændene selv var utvivlsomt *Gaards- og Havepladserne* i Landsbyen mere eftertragtede. De Husmænd, der ved Udskiftningen og Udflytningen var saa heldige at faa »Indlodder«, kunde indrette sig gode Vængebrug, i Regelen kun paa nogle faa Skæpper Land. Ogsaa Gaardmændene kunde dog rejse Krav paa disse Jordstykker ved den lune Landsby, og lignende Vanskeligheder opstod ved Udparcellering af *Gadejord* til Husmænd¹⁴³. Udskiftningstiden, det bevægede Opbrud fra tusindaarige Agrartraditioner, kunde ikke forløbe uden visse Gnidninger mellem Gaardbrugerstanden og den mange Steder saa talstærke Landarbejderstand, der nu efter Loven og Godsejerens Vilje ogsaa skulde have Jord til varigt Brug eller Besiddelse.

Gaardmændenes Holdning. Med Rette saa W. A. Hansen i Gaardmændens Uvilje mod at afstaa Jord, selv mod fuld Godtgørelse, en af de største Hindringer for Udlægning af Husmandsjord. Baade paa Krongodserne og andetsteds søgte Gaardmænd ofte at slippe udenom Jordafstaaelsen, undertiden med Godsejerens Billigelse. Paa Venmetofte havde man ikke opfyldt Hensigten med § 19 i Forordningen af 23. April 1781, »da man her saa meget som muligt havde villet lette og fremskynde det forbedrede Agerbrug« (Indførelse af hol-

¹³⁹ Adler, Adlersborg (Dragsholm), fik Tilladelse til at nedlægge 1 Gaard og 4 Bol mod at opføre 6 nye Huse og forsyne jordløse Huse i 6 Landsbyer paa Godset med Jord, bortset fra de tre, hvor Nedlæggelserne fandt Sted. (Sj. Ldv. Ktr., J. 1797, Nr. 2103).

¹⁴⁰ Se Indberetninger om øde og nedlagte Gaarde, Roskilde og Jægerspris Amter, 1794.

¹⁴¹ Begtrup: Agerdyrkningens Tilstand i Sjælland, I, S. 234.

¹⁴² Smstds., S. 235.

¹⁴³ Se nedenfor S. 322.

stensk Drift). Først i 1791 bestemte Klosterets Bestyrelse, at hver Husmand skulde være berettiget til en Skæppe Sædeland i Landsbyens Brakkobbel, samt aarligt at nyde en Kos Græsning hos Bymændene efter nærmere fastsat Takst. Det gamle Fællesskab mellem Gaardmand og Husmand blev saaledes bevaret, stik imod hvad der oprindeligt havde været Godsledelsens Hensigt; ved den senere Udskiftning fik Klosterets Husmænd dog Jordlodder¹⁴⁴. Denne Ordning var først kommet i Stand, efter at Husmændene gentagne Gange havde henvendt sig hos Rentekammeret for at faa Jord eller Græsning¹⁴⁵.

Hvor Godsejerne ikke tog sig af Husmændenes Sag, eller Amtmænd og Landvæsenskommissærer fik Held til at mægle til deres Fordel, maatte de i Regelen nøjes med at faa den mindst værdifulde Jord tillagt. Mange Udskiftningsforretninger vil have samme Karakter som den følgende fra Hald By, Torup Sogn paa Frederiksværk Gods: »Paa enhver af de Gaardbeboerne i Torup tilliggende Lodder skal efter Bestemmelsen afsættes en Huslod af 3 Tdr. Lands Størrelse. Men da Lodderne ikkun for det meste er smaa, og det altsaa vil blive Gaardbeboerne til betydeligt Tab at udlægge Jord til Husmænd af disse, saa blev det efter Gaardmændenes Forlangende vedtaget, at Huslodderne afsættes paa de dem tilfaldende Overdrevsande, hver Lod til 4 Tdr. Land. Overdrevene bestaar af udyrkede og overalt med store Kampesten belagte Jorder, saa at Husmændene ikke uden efter meget Arbejde og anvendt Bekostning kan vente at høste Nytte af de dem dér tildelede Lodder . . .« — Selv om der blev tilstaaet saadanne Husmænd Afgiftsfrihed i en Aarrække, kunde det ikke undre, at det, som Fortegnelsen viser, fortrinsvis var yngre Indsiddere og ikke Gadehusmænd, der flyttede ud til en saa brydsum Fremtid¹⁴⁶.

Regering og Godsejere kunde give Husmændene lempelige Afgiftsvilkaar — Forholdene blev i denne Henseende ret uensartede —, men den praktiske Bestemmelse om, *hvilken* Jord der skulde tilfalde dem, beroede især paa Gaardmændene. Var disse Selvejere eller Arvefæstere, kunde de tillige afgøre, hvorvidt Husmændene overhovedet skulde have Jord. Forholdene paa Krongodset i Københavns Amt er allerede omtalt. Da her var færre Overdrev end i Kronborg og Frederiksborg Amter, blev *Gaardkøb* ofte den eneste Udvej til Fremskaffelse af Jord til Husmænd, og dertil krævedes Laan af Kreditkassen. Gang paa Gang blev det fastslaet overfor Husmændene, at naar Selvejere eller Arvefæstere ikke vilde afgive deres Jord, kunde Regeringen ikke tvinge dem dertil¹⁴⁷. Da Amtmand Scheel-Plessen i Henhold til Frd. af 8. Juni 1787 havde paalagt 4 Arvefæstebønder i Jyllinge at afgive Jord til 14 jordløse Huse sammesteds, nægtede de dette og fik Medhold i Rentekammerets principielt vigtige Erklæring: Gaardmændene kunde ikke tvinges til at afgive Jord til Husmænd, medmindre Godsejeren i deres Arvefæsteskedder udtrykkeligt havde forbeholdt sig Ret til at afkræve dem en saadan Jordudlægning¹⁴⁸. Ogsaa paa Københavns Magistratsgods. Bistrup, der 1796—1814 kom under Kommissionestyre, havde

¹⁴⁴ C. H. Brasch: *Vemmetofte III*, S. 193 f.

¹⁴⁵ Sjæll. Ldv. Ktr., Journal 1790, Nr. 765 og 1555.

¹⁴⁶ Frederiksværk Gods: Protokol, hvori er indført kgl. Resolutioner og Kollegiebreve (1773—95); bagfra Forhandlingsprotokol for Landvæsensmøder ang. Udskiftningen. Frederiksborg Amtsstuearkiv. LA.

¹⁴⁷ Sjæll. Ldv. Ktr., Journal 1792, Nr. 1598 og 1769 (Marbjerg). J. 1792, Nr. 1371 og 1528 (Kongsted). J. 1794, Nr. 22 (Tolstrup). J. 1795, Nr. 1404 og 1571 (Lille Holte).

¹⁴⁸ Anf. Journal 1795, Nr. 1441.

Husmændene vanskeligt ved at faa Jord. Godsforvalteren kunde o. 1800 erklære, at Bøndergodsets 313 Huse var jordløse, med Tillæg af Kaalhaver, »men ved Udskiftningen ingen Jord tillagt, efterdi ingen kan fratages Gaardbeboerne, som Arvefæstere, mod deres Vilje«¹⁴⁹. Ved Udskiftningernes Afslutning en Del Aar senere havde dog ca. 120 Husmænd faaet Jord¹⁵⁰. Af Linvalds Skildring fremgaar det, at dette Resultat var naaet ad forskellige Veje og gennem Gnidninger. I Solrød fik 19 Husmænd Jord fra en nedlagt Gaard; 4 Husmænd i Store Ladager kunde dele 16 Tdr. Ld. imellem sig, men ikke overdrage dem til andre uden Gaardmændenes Samtykke. En Del Husmænd fik mod Betaling nogle faa Skpr. Ld., samt Ret til Græsning. Godsadministrationen var undertiden Husmændene behjælpelig med at faa Jord, men var iøvrigt tilbøjelig til at give disse Hovedansvaret, naar det ikke lykkedes at naa til en Ordning med Gaardmændene. Kernen i de fleste Konflikter mellem Gaardmænd og Husmænd var her som andetsteds, at Husmændene krævede Jord, men kun fik Tilbud om Græsning og lidt Sædeland til Leje, helst mod Vederlag i Arbejdsydelser. Blev Tilbudet ikke modtaget, afbrød Gaardmændene ofte Forhandlingen, *de* kunde jo selv udnytte Græsningen; men Husmændene ikke undvære Arbejdsfortjeneste. Gaardmændenes Vægring betød i bedste Fald, at Husmændenes Jordkøb blev udsat, og Priserne steg i 1790'erne fra Aar til Aar.

Mindre Tvistigheder kunde opstaa som Følge af Gaardmænds Forsøg paa at faa Husmandslodder overdraget for en Tid eller for bestandigt. Regeringen værnede i Regelen Husmandsjorden. En Gaardmand i Ramløse ønskede nogle Husmænd udflyttet snarest muligt, for at han kunde faa de Huslodder, der stødte op til hans Jord, men Rentekammeret resolverede, at Husmændene ikke var pligtige til at udflytte, før de selv vilde¹⁵¹. Ligeledes afvistes Gaardmænds Anmodninger om Fritagelse for at faa Huslod afsat paa deres Gaardsparter, eller om at maatte beholde deres Gaardspladser¹⁵². De fleste af Husmændenes Besværinger over Gaardmændenes Forhold ved Jordtildelingen fik ikke Medhold i Rentekammeret, og de Husmænd, der søgte at opnaa mere end een Jordlod, blev i Regelen bremsed. Da en Husbeoer i Fjenneslevmagle ønskede at faa 2 Lodder overdraget, fik Sorø Godsstyrere at vide, at det kunde »for Følgers Skyld . . . ikke bevilges«¹⁵³. Et Par Aar senere fik Amtmand Levetzau Rentekammerets Bifald til et Forslag om, at ingen maatte beholde en (ekstra) Huslod mere end eet Aar.

De hundredtallige Jordtildelinger i disse Aar maatte rumme meget Konfliktstof. Gaardmændene kunde frygte at miste for megen Jord, samtidig med at Husmændene, med det økonomiske Rygstød en større Jordlod kunde give dem, vilde blive mindre medgørlige Daglejere. Hos Husmændene vaagnede Forstaaelsen af, at de maatte sikre sig Jord, om de ikke skulde blive berøvet deres Græsningsret eller for Fremtiden nødes til at betale den for dyrt. Men trods den økonomiske og sociale Modsætning, der navnlig skærpedes paa Godser, hvor forholdsvis velstaaende Arvefæstere stod overfor et Husmands- og Landarbejderproletariat, var de to Parter dog paa Talefod med hinanden og kunde lej-

¹⁴⁹ Begtrup: Beskrivelse over Hovedgaardene i Sjælland (1801), S. 118.

¹⁵⁰ Linvald: Bistrup, S. 192 ff.

¹⁵¹ Ldv. Ktr., Journal 1790, Nr. 908, 1149, 1874; J. 1791, Nr. 286 og 297. Jfr. Rtk.-Svar til Etatsraadinde Neergaard, Journal 1797, Nr. 1262.

¹⁵² Journal 1790, Nr. 432, 627 og 867. — J. 1791, Nr. 1562; J. 1792, Nr. 149 og 255.

¹⁵³ Journal 1794, Nr. 1370.

lighedsvis optræde i Fællesskab mod Trediepart. I 1792—93 klagede Gaardmændene i Glostrup, Odsherred, gentagne Gange over, at en Skovrider havde 6 af Huspladserne paa deres Lodder i Brug; de ønskede, at Husmændene maatte faa dem overladt, eller de selv maatte bruge dem¹⁵⁴. Mange Handeler om Jord blev afsluttet mellem Gaardmænd og Husmænd i disse Aar, og kun faa synes at have givet Anledning til Strid efter deres Indgaelse.

Ejendommeligt var Forholdet med *Gadejord*. Det var i Gaard- og Husbeoernes Interesse, at al anvendelig Jord i og ved en Landsby blev taget i Brug. Da Amtmand Scheel-Plessen i 1788 indstillede, at Mørkhøj Bys ubebyggede Gadejord blev opmaalt, bemærkede Rentekammeret, at Gadejord ikke kunde udskiftes; dens Anvendelse maatte bero paa samtlige Bønders Beslutning¹⁵⁵. I 1798 vilde Gaardmændene i Sundbyøster afhænde et Stykke Gadejord til en Husmand, hvilket muligvis havde vakt andre Husmænds Mishag. Gaardmændene var imidlertid enige og hævdede, at Gadejorden ikke vedkom Husmændene, uden hvad Fortov angik. Rentekammeret vilde dog ogsaa indhente Husmændenes Erklæring. (Senere oplyste Landvæsenskommissær Bjerg, at der paa Amager ikke fandtes nogen »saakaldt Gadejord«). Ved en lignende Overdragelse af Gadejord i Glostrup indhentedes saavel Husmænds som Gaardmænds Samtykke¹⁵⁶. Her var altsaa et Punkt, hvor Regeringen hævdede en Rest af Fællesskabet og gjorde det til Husmændenes Fordel.

Hvor Husmandsjord kunde fremskaffes ved Udparcellering af Ødegaarde, stillede Gaardmændene sig næppe uvilligt; meget ofte fik de jo selv samtidig deres Jordtilliggende forøget. Samtlige Gaardmænd i Stenmagle ansøgte endog om Tilladelse til at nedlægge 2 Gaarde til Husmænd, da de ikke kunde taale at miste Jord paa anden Maade. De blev dog fritaget for at afgive Jord til 12 Huse, der skulde opføres i Stedet for 6 allerede nedlagte Gaarde¹⁵⁷. Henimod Aarhundredskiftet var adskillige Gaardmænd med de stigende Ejendomspriser blevet interesserede i at sælge Jordstykker til Husmænd. Dette kunde dog kun tillades Arvefæstere, der i 6 Aar havde haft Skøde paa Gaarden¹⁵⁸.

5. Jordreformens Hovedresultater (o. 1800).

Antallet af Husmænd med Jord. Ved Aarhundredskiftet var Udskiftningen i det væsentligste tilendebragt i de fleste Landsdele, dog ikke paa de sydlige Øer og i det nordligste Jylland¹⁵⁹. Samtidig forelaa Hovedresultatet af Regeringens og Godsejernes Bestræbelser for at skaffe Husmænd Jord. Folketællingen 1801 skelner mellem »Husmænd med Jord« (under Hovedrubrikken »Avlsbrugere«) og »Husmænd uden Jord« (under »Daglejere«, sammen med »Inderster« og »Andre Daglejere«). Tallene for disse to egentlige Husmandsgrupper viser, hvorledes den store Jordreform har skabt et helt nyt Billede af Smaabrugsfordelingen¹⁶⁰.

¹⁵⁴ Journal 1792, Nr. 1778; J. 1793, Nr. 117 og 403.

¹⁵⁵ Journal 1788, Nr. 1600. Jfr. J. 1794, Nr. 1168 og 1403.

¹⁵⁶ Journal 1798, Nr. 1564 og 1924; J. 1799, Nr. 342 og 495. — J. 1798, Nr. 2113; J. 1799, Nr. 101, 641, 1008 og 1673.

¹⁵⁷ Journal 1796, Nr. 34 og 199.

¹⁵⁸ Journal 1798, Nr. 509 og 761 (Alsted-Flinterup), samt 1337 og 1504 (Skovlunde).

¹⁵⁹ Falbe-Hansen: Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne I, S. 70 f.

¹⁶⁰ Husmandsantallene efter Begtrups Tabeller i »Agerdyrkingens Tilstand i Nørrejylland«, 3. Bd., S. XI. Indbyggerantallene efter Falbe-Hansen, anf. Værk I, S. 126 (de afviger uvæsentligt fra Begtrups, jfr. F.-H., I, S. 159).

	Folketal i Landdistrikterne	Hmd. m. Jord	Hmd. u. Jord	Smaabrug pr. 1000 Indb.
Sjælland-Møen og Bornholm	232.197	12.346	7.864	53
Lolland-Falster	46.978	1.983	2.085	42
Fyn-Langeland	105.311	5.905	2.662	56
Jylland	350.302	16.920	7.887	48
	734.788	37.154	20.498	51

Endnu før Udskiftningen var afsluttet, havde saaledes i Sjællands Stift 61,1 %, paa Lolland-Falster 48,8 %, Fyn-Langeland 70,0 % og i Jylland 68,2 % af Husmændene Jord i Brug. Jylland, der fra gammel Tid havde en talrig Smaabrugetand, var ikke blot blevet distanceret af Fyn, men ogsaa af Sjælland, naar Smaabrugernes Antal ses i Forhold til Folkemængden. En Sammenligning med Antallene af Hartkornshuse paa Landmaalingstiden vil vise en 6—7-Dobling for Sjælland, næsten 4-Dobling for Fyn, mens Jylland ligesom de sydlige Øer kun havde fordoblet Smaabrugernes Antal.

Paa Sjælland-Møen fandtes der da i 1801 henimod 12.000 Huse med Jord eller ca. 10.000 flere end et Par Aartier tidligere, før Udskiftningen tog Fart. (Desuden var der paa Bornholm, hvor Fællesskabet først langt senere ophævedes, nogle Hundrede Huse med Jord). Da Gaardantallet samtidig gik nogle Procent ned, kunde det se ud, som om Reformmændenes ofte udtalte planøkonomiske Tanke: Jord til mindst lige saa mange Huslodder som Gaardsparter, nu var realiseret. Vi har i det foregaaende set Tegn til, at en saadan Udligning blev forsøgt, men i de fleste husmandsrige Egne blev der dog efterhaanden udlagt Jord til betydeligt flere Huse, end der fandtes Gaarde.

Talmæssigt stod Krongodset i Virkeligheden tilbage med Hensyn til disse Jordtildelinger. Paa Kronborg og Frederiksborg Amter var der vel udlagt Huslodder i næsten lige saa stort Tal som Gaardslodder¹⁶¹, men i Københavns Amt, paa Møen og navnlig i Odsherred var Resultatet foreløbig ringere. Her var dog en Del Husmænd Selvejere. Paa Magistratsgodset Bistrup havde, som ovenfor nævnt, o. 1800 næppe en Trediedel af Husmændene faaet Jord. De ca. 60 Indberetninger fra Hovedgaarde i alle Egne af Sjælland, Nordsjælland undtaget, som Begtrup i 1801 udgav, viser imidlertid, at en forholdsvis større Del af Husmændene paa Proprietærgodserne og Sorø Akademis Godser havde faaet Jord¹⁶²:

Jord ¹⁶² :	Godser	Gmd. (Hovbønder)	Hmd. ialt	Hmd. m. Jord
Roskilde* og Jægerspris Amter ..	8	388 (171)	632	579
Sorø og Ringsted Amter	8	268 (205)	395	ca. 240 +
Sorø Akademis Godser	7	411**	616	497
Antvorskov—Korsør Amter	4	227 (34)	260	237
Kalundborg—Sæbygaard Amter..	7	324 (225)	446	292 +
Lerchenborg-Godserne	8	312 (258)	590	370 +
Holbæk Amt	8	301 (167)	459	332
Tryggevælde og Vordingborg A..	8	468 (344)?	534	377 +
	58	2699 (1404)?	3932	2924 +

* Bistrup ikke medregnet. ** Desuden 5 Bol.

¹⁶¹ Se ovenfor S. 304.

¹⁶² G. Begtrup: Beskrivelse over Hovedgaardene i Sjælland (Kbh. 1801). Se under de enkelte Godser, Punkt 23 a og b.

Da yderligere et Par Godser meddeler, at de fleste Husmænd har Jord, mens det fra en Del af de ovennævnte 58 hedder, at flere efterhaanden vil faa det (betegnet med +), ses det altsaa, at tre Fjerdedele af Fæstehusmændene er sikret Jord. Paa 10 Godser havde alle Husmænd Jord, og kun paa 5 er de fleste endnu jordløse. Hvor Tallene er mindst, henvises der i Regelen til, at Resten eller dog et større Antal ved Udskiftningen vil faa Jord (Giesegaard, Aunsøgaard og Svebøllegavn, Lindersvold og Strandegaard). Gennemgaaende er der flest Husmænd med Jord paa Godser, hvor Hoveriet er afløst eller betydeligt indskrænket (Benzonsdal, Aastrup, Selsø, Taarnholm, Herlufsholm, Bonderup). Paa de allerfleste af Godserne havde der fundet Gaardnedlæggelser Sted.

Antallet af Huse paa Hovedgaardstakst (*Afbyggere*) var endnu paafaldende lavt, de færreste Steder en halv Snes eller derover; Beboerne omtales i Regelen som Haandværkere og Funktionærer, sjældnere som Jordbrugere¹⁶³. Kun nogle faa Godser, hvor Arvefæste eller Hoveriafløsning enten var eller snart vilde blive gennemført, havde udparcelleret en betydelig Del af Hovedgaardstaksten til Husmænd (Ristrup, Selsø, Bjernedegaarden, Holbæk Ladegaard). Godsejerne udfoldede gennemgaaende prisværdigt Initiativ, hvor det gjaldt at udlægge Huslodder af Bondejorden, men tog nødigt til de dyrebare Hovedgaardsmarker, saa længe disse endnu blev drevet overvejende ved Hoveri. Ved Aar 1800 var de fleste Proprietærgodser endnu Hoverigodser¹⁶⁴.

Hvor megen Jord fik Husmændene? Husloddernes Størrelse var overordentlig forskellig, endog indenfor samme Godsomraade, ofte i Forhold til Jordens Bonitet, Beliggenheden og andre lokale Omstændigheder. De Husmænd, der i Forbindelse med Udskiftning og Udflytning opnaaede Gaards- og Hustomter, Tofter, Haver og velkultiverede Vænger, var dog naturligvis faa sammenlignet med de Tusinder, der maatte tage til Takke med Udmarks- og Overdrevsjorder, der indtil videre havde ringe Dyrkningsværdi. Ikke mindst Gaardmændenes Holdning hidrog til, at Husmændene som oftest fik Jord, der var ringere end »Middeljord«. Efter Regeringens Hensigt og Anordningernes Lydende burde de da forsynes med mere end 3 Tdr. Land. Blev dette Tilfældet?

Begtrup anfører, at man paa Krongodserne, paa Kommunitetets Godser, Herlufsholm og adskillige andre Steder fulgte Grundregelen 12 Skpr. boniteret Jord til Taksten 24, samt at Jordlodden alt efter dens Godhed varierede fra 2 til 10 Tdr. Ld. eller et endnu større Areal. Paa Proprietærgodserne var Tildelingen mere tilfældig, men paa Grundlag af Angivelserne fra en Række Godser mente han dog at kunne fastslaa, at der gennemgaaende var tildelt Husmændene fra 3 til 5 Tdr. Ld. Hans eget Materiale bekræfter dog ikke denne Antagelse. Af Arealangivelser forekommer her og i Hovedgaardsbeskrivelsen navnlig følgende¹⁶⁵:

Lerchenborg og Birkendegaard 213 Husmænd à 1½—3 Tdr. Ld., Sæbygaard 65 Hmd. à 2—3 Tdr. Ld., Sørup 66 à 1½—9, Kattrup 27 à 2, Bjergby 69 à 2—3, Benzonsdal 81 à 2—3, Gaunø 91 à 2—4, Vedbygaard 79 à 2—4, Ringsted Kloster ca. 60 à 2—6, Tølløse 75 à 3—4, Daurup 31 à 3—5, Ødemark 26 à 3—9, Aunsøgaard 47 à 3—10, Taarnholm 42 à 3—12, mens 11 her har Vænger paa 5—10 Skp. Ld. og 12 har smaa Vænger eller gode Kaal-

¹⁶³ Se anførte Hovedgaardsbeskrivelse, Punkt 16 under de enkelte Godser.

¹⁶⁴ Begtrup: Agerdyrkningens Tilstand i Sjælland II, S. 522.

¹⁶⁵ Se anf. Værk I, S. 236 f., samt de enkelte Hovedgaarde under Pkt. 23 b i Hovedgaardsbeskrivelsen.

haver. Blandt 478 af knap 1000 Husmænd med Jord havde saaledes ingen over 3 Tdr. Ld., og kun 221 vides alle at have haft mere end dette Areal. Det er usandsynligt, at et overvældende Flertal af de ca. 300, der havde mellem $1\frac{1}{2}$ og 9 Tdr. Ld., skulde have haft mere end 3 Tdr. Ld. Af en Tabel, der viser 5 Sognes Jordudlægning til Husmænd, fremgaar det, at 124 Hmd. paa Bøndergods tilsammen havde faaet ca. 300 Tdr. Ld.¹⁶⁶.

Hvor Jordlodderne Størrelse blev fastslaaet ved Dispensationsmeddelelser, var der naturligvis oftest Tale om 3 Tdr. Ld., undertiden dog om betydeligt mindre, sjældent derimod om større Areal. Naar hertil kommer, at det kunde skorte paa Vilkaarenes Opfyldelse, maa man ogsaa her komme til det Resultat, at Gennemsnittet laa en Del under 3 Tdr. Ld. pr. Huslod paa Bøndergods. Alligevel var det et ikke helt ubetydeligt Fradrag for Bøndergaardstilliggendet; paa Bjergbygaard gik ca. 200 af 2900 Tdr. Ld. til Husmænd, paa Benzonsdal over 200 af 4150 og paa Tølløse 225—300 af 5400 Tdr. Ld.¹⁶⁷.

Mest Jord fik gennemgaaende det Faatal af Husmænd, der modtog Hovedgaardsjord. 16 Afbyggere paa Selsø havde ialt $141\frac{1}{2}$ Tdr. Ld.¹⁶⁸. Paa Bistrup fik hver af de 18 Beboere i Margrethehaab Husmandskoloni 7 à 8 Tdr. Ld., og ved Auktionen 1801 udlagdes 33 Husmandslodder, nogle paa ca. 10 Tdr. Ld., der dog kun for en mindre Del købtes af Husmænd¹⁶⁹. Brink Seidelin tildelte 21 Hmd. ialt 170 Tdr. Ld. af Holbæk Ladegaards Marker, hvor desuden en Del Husmænd havde faaet Part i 210 Tdr. Ld., som var bortfæstet til Købstadboere og andre; af den 1783 oprettede Bjernedegaard (under Sorø Akademi) var ligeledes en betydelig Del udlagt til Husmænd, her dog ufrigt Hartkorn¹⁷⁰. Ved Ødemark havde nogle Husmænd hver 6—9 Tdr. Ld., ved Strandegaard Vænger à 3—4 Tdr. Ld., mens der paa Aunsøgaard kun var Tale om Græsning¹⁷¹; de fleste Steder savnes Oplysninger om Forholdet.

Jordreformens Hovedresultat var da, at et betydeligt Flertal af Husmændene i Løbet af faa Aar havde faaet Jord, men de fleste forholdsvis daarlig Jord og gennemgaaende betydeligt mindre, end Reformregeringen efter 1784 havde betegnet som ønskeligt¹⁷². Derved forringedes Værdien af den Retfærdigheds-handling, man havde villet yde en Landbogrube, som ved Udskiftningen stod i Fare for at blive udelukket fra al Adgang til Græsning og Agerland. Men Jordtildelingens Betydning maatte naturligvis i høj Grad afhænge af Jordafgifternes Størrelse. Afgiftsydelsens Form og i det hele de Forpligtelser, der knyttes til Overdragelsen. Det er indlysende, at det Husmandshoveri, som samtidig med Udskiftning og stedvis Hoveriafløsning tog et betydeligt Opsving, ogsaa bidrog til Beskæftigelsesspørgsmaalets Løsning. De mange Husmænd, der kom til at yde Arbejde for Jord, havde næsten hele Udbyttet af deres Huslod at leve af. Det afgørende var faktisk ikke, om dette Udbytte stod i rimeligt Forhold til den Arbejdsmængde, Husmændene ydede for Jorden, men derimod om disse ved at forpligte sig overfor Jordejerne afskar sig selv fra ulige større

¹⁶⁶ Agerdyrkingens Tilstand I, S. 72, Tabel 3.

¹⁶⁷ Smstds. I, S. 19, sammenholdt med ovenanførte Oplysninger om Husloddernes Antal og Størrelse paa de nævnte Godser.

¹⁶⁸ Agerdyrkn. Tilstand I, S. 233.

¹⁶⁹ Linvald: Bistrup, S. 192 og S. 180 f.

¹⁷⁰ Begtrup: Beskrivelse over Hovedgaarde i Sjælland, S. 105 og 207.

¹⁷¹ Smstds., anførte Godser under Pkt. 16 (S. 98, 145 og 32).

¹⁷² Se ovenfor S. 299 f. Heller ikke en Husmandsven som W. A. Hansen, Frydendal, gav sine Hmd. mere end 3 Tdr. Ld. (»Minerva«, Aug. 1796, S. 172).

Indtægtsmuligheder som frie Landarbejdere. Hvor der var sikker Arbejdsfortjeneste paa rimelige Vilkaar, kunde Landarbejdere fristes til at foretrække jordløse Huse, — Forhold, der vil blive belyst i Forbindelse med Husmændenes Afgifts- og Erhvervsvilkaar.

Uden Tvivl fik danske Husmænd ved eller efter Udskiftningerne Jord i større Udstrækning, end Husmandsbefolkningen i noget andet Land opnaaede. I Norge betød Udskiftningerne lidet; her havde de fleste Husmænd Jord, men efter 1800 var Antallet af jordløse Husmænd i større Stigning¹⁷³. I Sverige mistede mange Husbeboere, selv om de fik Part i Udmarkerne, de Fordele, som de i Fællesskabstiden havde haft m. H. t. Græsning og Udnyttelse af Skov, Hede og Mose; ofte hjemfaldt de til usikre og mere trykkende Kaar¹⁷⁴. Ved Rutger Macleans berømte Reform paa Godset Svaneholm 1783 fik Husmændene kun 1 Td. Ld. hver¹⁷⁵. I Tyskland var de Landarbejdere, som tillige var Smaabrugere, i de fleste Egne kun faa i Tal¹⁷⁶. Man møder hos Forkæmperen for Fællesskabets Ophævelse Forslag om, at Husmanden i Stedet for sin tidligere Ret til Fællesgræsningen maa fodre sin Ko paa Stald med det Græs, han kan afskære og sanke udenfor Indhegningerne paa Grøftekanter og andetsteds¹⁷⁷.

Paa en Englandsrejse i 1797 erfarede Professor Begtrup, at Hensynet til Husmændene som Regel var blevet tilsidesat ved de Udskiftninger, der enten var gennemført ved Lodsejernes enstemmige Beslutning eller ved Parlamentsacten. I et Værk, der var tilegnet Ernst Schimmelmänn og Chr. D. Reventlow, kommenterede han udførligt disse Forhold og bemærkede bl. a.: »Det er en stor Ufuldkommenhed i det engelske Landvæsen, at deres Farmere vil ingensteds tilstaa Husmanden noget Jord. De er alt for gerrige paa den og kan ikke afse det mindste. Desuden befrygter de, at dersom man først tilstaa nogle Husmænd Jord til deres Huse, de da alle ville have denne Fordel. Englands kyndige Politikere og Landmænd have ofte tilraadet Farmeren at afstaa noget Jord til Husmændene for en billig Afgift og vist ham først, at Landets Vel og Sikkerhed, dernæst den bestandig voksende Fattigskat fordrede dette lidet Offer, hvilket svarede meget vel til hans Fordel. Men han er hidindtil blevet døvt mod alle Forestillinger«¹⁷⁸.

De samme modstræbende Tendenser mærkedes i Danmark, men her fik altsaa Regering og Godsejere i Regelen Gaardbrugerne til at bringe »det lidet Offer«.

6. Den øvrige Reformlovgivning og Husmændene.

Af den store Reformtids Skildrere har navnlig Falbe-Hansen dvælet ved Husmandsbefolkningens sociale og økonomiske Vilkaar og søgt at vurdere Landboreformernes Indflydelse paa disse¹⁷⁹. Hans Udgangspunkt var den fejlagtige Antagelse, at Husmændene først i dette Tidsrum fik virkelig Betydning som Landarbejderklasse, og han gik i sin Vurdering af »Husmandspolitikken«

¹⁷³ S. Skappel: Om Husmandsvæsenet i Norge (Kria. 1922), S. 91 og 170.

¹⁷⁴ N. Wohlin: Den svenska jordstyckningspolitiken i 18. og 19. århundrede (Sthlm. 1912), S. 606.

¹⁷⁵ C. G. Weibull: Skånska jordbrukets historie intill 1800-talets början, S. 129 og 131.

¹⁷⁶ von der Goltz: Geschichte der deutschen Landwirtschaft II, S. 197 f.

¹⁷⁷ J. C. Wöllen: Fællesskabets Ophævelse i Mark Brandenburg. Efter Befaling oversat ved Barthold Johan Lodde (1767), S. 106.

¹⁷⁸ G. Begtrup: Bemærkninger angaaende det engelske Landbrug, samlede paa en Rejse i England i Aaret 1797 (Kbh. 1800), S. 125.

¹⁷⁹ Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne I, S. 131—45.

ud fra, at de ledende Statsmænd savnede Blik for Tilstandene blandt denne Del af Landbefolkningen. Paa lignende Maade undskyldte Edv. Holm Reformlovgivningens mangelfulde Hensyntagen til Husmændene med, at »Reformvennerne ikke gjorde sig nogen Forestilling om, i hvilken Grad de Fremskridt, de ønskede, vilde medføre en Tilvækst af den arbejdende Klasse paa Landet, og hvilken social Betydning dette vilde faa«; han betoner, at Reventlow og hans Medarbejdere »havde Tanker om Husmændenes Vel«¹⁸⁰. Linvald tillægger ligeledes Regeringen den gode Vilje til at hjælpe Husmændene, men fremhæver tillige dens svigtende Evne, hvor det gjaldt dybtgaaende Reformere til Fordel for denne Stand¹⁸¹. I sin Vurdering af den store Reformlovgivning karakteriserer Hans Jensen Regeringens Bestræbelser for at skaffe alle Husmænd Jord som et Udslag af Landholovgivningens socialpolitiske Beskyttelsessystem, idet han formoder, at der lettere kunde være sikret Landbruget Arbejdskraft ved Oprettelse af jordløse Huse¹⁸². Han giver lidt inkonsekvent Reformmændene Ansvaret for Husmændenes Placering som Arbejderklasse — det nye var jo dog, at Husmændene, der tidligere overvejende var en Landarbejderstand, nu fik Mulighed for at blive jordbrugende, om end i det smaa — og hævder, at »den hele Landbosag fra først af var rejst for Gaardmændenes Skyld og næsten udelukkende med Henblik paa dem«¹⁸³. Det sidste er en betydelig Overdrivelse; Stavnsbaandsløsningen fik jo dog størst direkte Betydning for den Del af Bondestanden, der bedst var i Stand til Omflytninger, altsaa især Husmænd og Tyende.

Reformernes Virkninger for Husmændene skal naturligvis ikke blot søges i en særlig Husmandslovgivning. En stor Del af Reformlovgivningen tog først og fremmest Sigte paa at gøre Overgangen til det nye, frigjorte Bondesamfund økonomisk forsvarlig og fik derved direkte eller indirekte Betydning for Husmænd og Landarbejdere. Mest direkte ved Regeringens allerede omtalte Bestræbelser for Fremskaffelse af *Jord til Husmænd*, der var et Led i den almindelige Jordlovgivning og det Bevillingssystem, der blev administreret gennem Rentekammeret. Dernæst ogsaa ved *Forordningen af 20. Juni 1788*, der ikke, som Reventlow havde villet, skabte en Soldaterhusmandsstand, men som dog baade ved sine Friheds- og sine Værnepligtsbestemmelser stillede Gaardbrugere, Husmænd og Tyende ikke saa lidt forskelligt. *Fæstelovgivningen* var ment som et Retsværn for hele Bondestanden, men paa et væsentligt Punkt var der en Forskel: Gaarde skulde bortfæstes paa Livstid, for Huse gjaldt denne almindelige Bestemmelse ikke. Helt lukket ude blev Husmændene ved *Hoveriforordningerne*, atter mod Reventlows Hensigt. Fæste- og Lejehusmændenes Arbejdsforpligtelser blev, i Husbondernes Interesse, Genstand for en temmelig ensidig Lovgivning, der først fremkom 1807, paa et Tidspunkt hvor Hovedlinjerne i det nye Landvæsenssystem fremtraadte tydeligere. Bedringen i Landbrugets Rentabilitet havde stimuleret Godsernes Arbejdsbehov, men en stor Del af Gaardmandsstanden havde under Konjunkturernes Medbør set sig i Stand til at trække sig ud af Godsernes Arbejdssystem mod en Pengeafgift. Arbejds-erstatningen kunde ikke hentes hos det forholdsvis faatallige Tyende, men Regeringens Husmands-Jordpolitik, der oprindeligt var dikteret af Frygten for, at

¹⁸⁰ Holm VI, 1. Del, S. 344.

¹⁸¹ Linvald: Kronprins Frederik og hans Mænd 1797—1807, I, S. 260 ff.

¹⁸² Dansk Jordpolitik I, S. 208 f. (jfr. Jørgen Pedersen: Husmandsbruget (1928), S. 13).

¹⁸³ Dansk Jordpolitik I, S. 215. Smlgn. Holm VI, 1. Del, S. 343 f.

Husmændene skulde savne Erhvervsbetingelser og Gaardbrugerne Arbejdskraft, kom i det store og hele Godsejerne tilpas. Oprettelsen af Huse med Jord var lønnende for Jordejerne, selv hvor Jordafgiften blev betalt i Penge, men blev en særlig Fordel, naar den — i Kraft af Hullet i Fæstelovgivningen — kunde betinges i aarlige Arbejdsydelser af fuldt arbejdsdygtige Lejehusmænd. Godsejerne kunde have fremmet dette Stykke Befolkningspolitik paa egen Haand, men ikke med saa stort Held, hvis Regeringens tidlige Initiativ m. H. t. Udlægning af Huslodder og dens Lemfældighed i Fæste- og Hoverilovgivningen ikke havde ytret sig. Paa den anden Side maa man gøre sig klart, at en virkelig Husmandsbeskyttelse kun var mulig, hvis Husmændenes Afgifts- og Indtægtsforhold, ligesom efterhaanden de fleste Gaardmænds, i Hovedsagen var uafhængige af hinanden. Den gradvise Hoveriafløsning gjorde det muligt for Storbønderne at udvikle et nyt Arbejdssystem, der var lige saa fordelagtigt, som det tidligere. Regeringen havde Valget imellem at varetage de gifte Herregaardsarbejderes Interesser og derved modarbejde Hoveriafløsningen, eller at lade den Udvikling gaa sin Gang, som den selv — i sin Omsorg for at sikre Husmænd Erhvervsstøtte og Landbruget Arbejdskraft — i saa høj Grad havde givet Stødet til. Den indlod sig ikke paa det vovelige Eksperiment, som en saadan Landarbejderbeskyttelse vilde have været.

»Disse, for hvilke vore Love hidtil saa godt som slet ikke har sørget, og som dog udgør den talrigeste Del af Bondestanden, bør nu ogsaa nyde godt af vor Konges milde Omsorg for denne Stand«, lyder Reventlows Ord om Husmændene i Udkastet til en Hoveriforordning¹⁸⁴. (Febr. 1788). I sit Forslag til en Skifteforordning for Husmænd og Inderster taler Colbjørnsen om »denne fattige og talrige Klasse af Medborgere . . ., hvis Beskærmelse og Opretholdelse er en saa vigtig Genstand for Regeringens Omhu baade med Hensyn til Agerdyrningens og Folkeformerelsens Fremtarv«¹⁸⁵. Begge Udtalelser illustrerer Reformregeringens Stilling til Husmænd og Inderster, dens sociale og humanitære Synspunkter jævnsides nationaløkonomiske.

a. *Syns- og Taksationsforretninger. Skifteret i Smaaboer. Gaardforsiddere.*

I Overensstemmelse med, hvad der var vedtaget paa Landbokommissionens Møde 30. Oktober 1786¹⁸⁶, bestemte Forordningen af 8. Juni 1787 om Fæstebønders Rettigheder og Pligter, at ogsaa Huse, der bortfæstedes paa Livstid, for Fremtiden skulde overleveres Fæsteren ved ordentlig og lovlig Synsforretning (§ 1). Synsmændene skulde være to af Herredsfogden udnævnte »uvidlige og erfarne Mænd« fra et andet Gods, og Besigtelsesforretningen skulde vedhæftes Fæstebrevet (§ 3). Af Betydning for Husmænd var ogsaa § 15, der frakendte Godsejeren Retten til at paakende sine egne Fordringer i Dødsboer, hvor han var Skifteforvalter, samt §§ 12—14, der omhandlede Gaardforsiddere. Som Helhed var disse Fæsteanordninger den sene og velovervejede Opfyldelse af visse Krav, der var fremsat allerede i den ældre Reformperiode¹⁸⁷. Godsejernes Skifteret overfor deres Fæstebønder og Husmænd blev senere fastslaaet ved

¹⁸⁴ Bilag til Landbok. Forhandl. Nr. 125, S. 114 f.

¹⁸⁵ Schlegels »Astræa« 2 (1799), S. 265.

¹⁸⁶ Landbok. Forhandl. I. Bd., S. VI—X.

¹⁸⁷ Her skal kun henvises til Journaliserede Forslag 1767—68, 23 a (O. D. Lütken) og Nr. 34 (Daniel Heitmann), samt til Magasin for patriotiske Skribenter 1771, Nr. 40 (Indlæg af Patriot).

Forordningen af 21. Juni 1793, § 4. — Betegnende var flere Kommissionsmedlemmers Frygt for, at de nye retsbeskyttende Anordninger kunde blive for bekostelige, ikke mindst for Husmændene. Hansen, Frydendal, var betænkelig ved at ændre Godsejerens Skifterettigheder, ud fra den Betragtning, at denne bedst vilde være i Stand til at eftergive eller dog moderere de Fattiges Skiftesalær; det burde staa i Forhold til Boets Størrelse¹⁸⁸. Da Husfæsteres Boer i Almindelighed var fattige, og Godsejerens Fordringer ikke særlig betydelige, foreslog han først, at Rettens Betjente kun skulde paakende Godsejerens Fordring i Gaardmænds Dødsboer, senere indskrænkede han det til: Boer, hvor Husbondens Fordringer ikke oversteg 2 eller 3 Rdl.¹⁸⁹. Der blev ikke taget Hensyn hertil, dog skulde Herredsfoged og Skriver ved Synsforretningen hver have 2 Mk. pr. Gaard, men kun 1 Mk. pr. Hus, de to Syns- og Taksationsmænd hver 3 Mk., uanset om det var Gaard eller Hus (§ 9).

Den erfarne Godsejer havde Ret. 12 Aar senere erklærede ogsaa Chr. Colbjørnsen det for ubilligt, at de fattige Stervboer ved Auktioner og Skifter skulde besværes med flere Udgifter end de rige eller formuende, og fremkom med et Forslag, han efter eget Udsagn ofte havde overvejet og som skulde »lette den trykkende Byrde og det Tab, som Skifteforvaltningen i Husmænds og Indersters Boer forvolder denne fattige og arbejdende Klasse af Landalmuen i begge Riger«. Hovedbestemmelserne i Forslaget¹⁹⁰, der genfindes i Forordningen af 21. Juni 1799, var: 1) En Husmand eller Inderste (eller hans Hustru) fik Ret til at sidde i uskiftet Bo, saa længe han (hun) var i Enkestand. 2) Indgik han (hun) nyt Ægteskab, skulde der kun holdes Auktion paa hans (hendes) egen Begæring; Børnene skulde have Udlæg (Pant) for deres Arvelodder efter Skifterettens Erklæring. 3) Arven skulde udbetales Sønnerne, naar de blev myndige, Døtrene, naar de giftede sig. 4) Ved den længstlevende Ægtefælles Død skulde der holdes Skifte mellem denne og Børnene (Stifbørnene). 5) Udgiften maatte højst være 2 Rdl. pr. Skiftebrev. — Colbjørnsen udtalte sin Forhaabning om, at en saadan Lovgivning »vilde meget bidrage til at understøtte den fattige og talrige Klasse af Medborgere, til hvis Fordel der sigtes«.

Et af de omstridte Problemer i Landbokommissionen var Gaardforsidderens Udsættelse af Gaard, før der var faldet Dom i Sagen. Der var Enighed om, at en bestemt lovlig Fremgangsmaade ved Udsættelsen burde fastslaaes; Jurister som Bang og Colbjørnsen holdt paa, at det skulde ske ved Rettens Hjælp, mens Flertallet mente, at Godsejeren selv burde have Ret til at værne sin Ejendom, lade Gaardforøderen fjerne eller dog sætte en Tilsynsmand paa Gaarden¹⁹¹. Det sidste, W. A. Hansens Forslag, syntes mest humant, — Forslagsstilleren havde ikke for intet valgt den Grundsætning, aldrig at foreslaa andet m. H. t. Bonden, end han selv som Bonde vilde finde sig i, og det syntes ham tungt, at en Bonde skulde sættes fra Gaard, før Dom var faldet. Han gik dog over til Colbjørnsens Standpunkt i Erkendelse af, at det medførte større Sikkerhed for Godsejeren, og den udsatte Bonde fik i det mindste Husly. Arrest- og Ud-kastelsesforretningen blev i Overensstemmelse med Danske Lov, men Gaardforsidderen fik som Betryggelse mod Vilkaarlighed Ret til fri Prokurator, og

¹⁸⁸ Landbok. Forhandl., S. 109 ff.

¹⁸⁹ Smstds. S. 233 f. og 327 f.

¹⁹⁰ Schlegels »Astræa« 2, II. Hefte (1799), S. 259—65.

¹⁹¹ Landbok. Forhandl., S. 118 f., 217 ff., 222 ff og 305 f.

i mindst 3 Maaneder (eller til endelig Dom var faldet) skulde Husbonden skaffe Fæsteren Husly (Frđ. af 8. Juni 1787, § 12—14). I dette Tilfælde var Godsejerens Forslag mere bondebeskyttende end Juristens; den engang fra-traadte Gaardfæster havde i Praksis ringere Chancer for Genindsættelse¹⁰². Retsbeskyttelsen for Gaardforsiddere var et af de Forhold, der afgjort fik Indflydelse paa den hidtil saa betydelige Overgang fra Gaardmands- til Husmandsstand.

Husmændene maatte savne den Beskyttelse, der ved Forordningen af 19. Marts 1790 ydedes Gaardmænd. En Kancelliskrivelse fra samme Aar fastslog udtrykkeligt, at det ikke var paalagt Godsejere at bortfæste Huse paa Livstid, ligesom Forpligtelsen til at opretholde bestaaende Huse kun vedrørte de Huse, der skulde bygges i Stedet for nedlagte Gaarde¹⁰³.

b. *Flytningsfrihed og Værnepligt. Reventlows Forslag om Soldaterhusmænd.*

I Praksis berørte Stavnbaandsløsningen i første Række Tyendet og de yngre Husmænd, den Del af Bondestanden, der forholdsvis let kunde søge Erhverv i andre Egne. En betydningsfuld Indskrænkning i Bondefriheden var derfor den 12-aarige Overgangstid, før Friheden ogsaa kom til at omfatte dem, der ved Udstedelsen af Forordningen af 20. Juni 1788 ikke var fyldt 14 og som ikke i Mellemtiden havde faaet Afsked fra Krigstjenesten (§ 4). Landbokommissionen fandt, at Stavnbaandet en Tid endnu burde gælde den mest bevægelige og mest nødvendige Del af Arbejdskraften. Der blev dog givet Lempelser i Godshæftelsen i Overensstemmelse med Reventlows Anskuelse, at ingen Mand burde være bundet til et Sted, hvor han ingen Næring kunde finde¹⁰⁴. Den Karl, der ikke kunde faa Tjeneste paa Godset »imod billig Løn«, skulde det være tilladt mod lovlig Opsigelse at søge Næring et andet Sted, og den samme Ret tilkom Husmænd, der ikke for rimelig Betaling kunde faa græsset en Ko; Amtmanden skulde paakende eventuelle Tvistigheder i saadanne Forhold (§ 4 a og b). Efter § 6 kunde desuden Amtmanden, naar der ikke var Mangel paa Tjenestefolk i et Distrikt, give de Værnepligtige, »fornemmelig de, der er Husmænd«, Pas til at søge Næring paa et andet Distrikt, dog mod en bosiddende Mands Kaution. Forslaget herom ledsagede Colbjørnsen med en Bemærkning, der røber Ængstelse for at begrænse en tidligere almindelig tilstaaet Erhvervsfrihed. »Da det paa adskillige Steder skal være sædvanligt, at Bønderkarle, fornemmelig Husmænd, med deres Herskabers Tilladelse, gaar til en af Nabo-provinserne for at fortjene Dagløn ved Tærskning og deslige, saa holder jeg for, at denne Frihed saa lidet som muligt bør indskrænkes«¹⁰⁵.

Den vigtigste Grund til Frihedsbegrænsningen var den højst ulige Folkeløn i Landets forskellige Egne (jfr. ovenfor S. 239). W. A. Hansen tænkte sig, at Lønforskelle kunde gøre det nødvendigt at dele visse Amter i mindre Frihedsdistrikter¹⁰⁶. Fra anden Side kom Frygten for opskruet Karleløn kraftigt

¹⁰² Jfr. Domme over afsatte Gaardmænd, Sorø Godsarkiv. Se ovenfor S. 128.

¹⁰³ Jfr. Hans Jensen: Dansk Jordpolitik I, S. 207.

¹⁰⁴ Landbok. Forhandl., S. 196. Iøvrigt havde, som ogsaa af Holm paapeget, W. A. Hansen Æren af Tanken om de Udskrivningspligtiges Ret til at tjene i større Distrikter (Kamp om Landboreformerne, S. 132 og Noten S. 132 f.).

¹⁰⁵ Smstds. S. 351.

¹⁰⁶ Landbok. Forhandl., S. 127. Hansen mente dog, at Faren for alt for stor Tilstrømning vilde modvirkes af det begrænsede Antal Fæstegaarde og -huse.

til Orde¹⁹⁷. Reformvennerne tog Afstand fra Tanken om Erhvervsfrihed i den Forstand, at alle Landboer kunde vælge, hvad Stand de vilde. Den Bekendelse til Erhvervsfriheden, som man nu og da møder hos Reventlow, var en skøn Fremtidsmusik¹⁹⁸, der ikke ganske harmonerede med de frihedsbegrænsende Bestemmelser, man vedtog. Men man forudsaa visse Forskydninger. Reventlow antog, at efter Stavnsbaandsløsningen vilde mange formuende Karle søge til Byerne og et maaske endnu større Antal fattige Borgere som Husmænd flytte ud paa Landet, hvad de hidtil ikke havde vovet af Frygt for Stavnsbaandshæftelsen til det enkelte Gods¹⁹⁹. Med Landbrugets Opkomst vilde der blive Brug for mange Hænder, og W. A. Hansen var — i delvis Modsætning til Reventlow — ængstelig for, at Forordningen skulde opmuntre til at flytte til Købstæderne²⁰⁰. Enige var de om, at Soldaterstanden maatte gøres mere tillukkende.

Reformvennerne indsaa, at *Værnepligten* især var en trykkende Byrde for den fattigste Del af Bondebefolkningen, og at selve Stavnsbaandsløsningen kun i utilstrækkelig Grad vilde lette den. Det var ikke nok at gøre Soldaterudskrivningen uafhængig af Jordbesiddelse og Godsejerindflydelse. Reventlow foreslog i Forsommeren 1787 et Værnepligtssystem i Lighed med det svenske, idet han henviste til, at det i Sverige var et Levebrød at være Soldat²⁰¹. Efter hans Opfattelse maatte Udgifterne til Soldatens Underhold fordeles paa hele Bondestanden, om de øvrige Stænder kunde der næppe være Tale, dog maatte Godsejerne træde hjælpende til, hvor Forholdene var vanskeligst. Ved at forsyne en Karl med Bolig og Jord, mod at han paatog sig Soldatertjeneste, vilde man sætte ham i Stand til at gifte sig, han (og hans Sønner efter ham) vilde baade kunne gøre Soldatertjeneste og arbejde for Bonden. Da Reventlow stillede sit Forslag om *Soldaterhusmænd*, saa han heri en Sag af stor befolkningspolitisk og nationaløkonomisk Betydning. Han forudsatte, at Landbokommissionen var enig med ham i, »at Soldaten herefter ikke alene bør befries for de Byrder, som nu paaligger ham, men at Danmark ogsaa bør vinde de Soldaterfamilier, som Naboriget har at takke for en stor Del af dets tiltagende Styrke, og vi saa længe har savnet«^{201a}. Landbokommissionens Flertal saa imidlertid bort fra disse storpolitiske Perspektiver og gik af principielle Grunde imod Forslaget, der forekom dem at være Indgreb i Ejendomsretten²⁰².

I Hovedtrækkene gik det oprindelige Forslag ud paa, at det skulde paalægges Godsejerne at tilvejebringe et Soldaterhus pr. 16½ Tdr. Hrtk. Bøndergods. Til Huset skulde høre 4 Tdr. Land, saa at en Ko og nogle Faar kunde græsses. Finanskassen kunde yde Laan til Husindretningen, der beregnedes til 66 Rdl. pr. Hus. Soldaterhusene kunde opføres paa Hovedgaardstakst, hvis Godsejeren ønskede det, men Bønderne skulde da efter Hartkorn udrede Jordafgiften. Til Husafgiften, 4 Rdl. aarligt (2 Rdl. 4 Mk. i Rente af 66 Rdl. og 8 Mk. til

¹⁹⁷ Smstds. S. 286 (Quistgaard).

¹⁹⁸ Se f. Eks. Landbok. Forhandl., S. 467: »Jo lettere det kan gøres ethvert Menneske i Staten lovligen at søge den Stilling, som han anser at være sig nyttigst, jo mere vil Statens Gavn ved alles fælles Bestræbelser fremmes, og Erfaringen vil mere og mere vise, hvor utidig den Frygt er, at en eller anden Stand, til Skade for det Hele, skulde blive for talrig«.

¹⁹⁹ L. F., S. 204.

²⁰⁰ L. F., S. 571 f.

²⁰¹ L. F., S. 489. Rimeligvis kendte Reventlow ogsaa de S. 151 omtalte Forsøg paa Jægerspris.

^{201a} L. F., S. 582 f.

²⁰² Jfr. ovenfor S. 314. Om selve Forslaget og dets videre Skæbne se især Indlæg Nr. 55, 69, 93, 94, 97, 99, 109, 112 og 141 i Landbok. Forhandl.

Afbetaling), skulde baade det ellers værnepligtige Mandskab og de Utjenstdygtige yde Tilskud. Soldaten kunde selv udpege sin Afløser; efter 20 Aars Forløb kunde han nyde Inderstlejlighed og Græsning til 2 Faar frit, og desuden have Ret til en mindre Pension²⁰³.

Forslagets skarpeste Modstander var O. L. Bang, der fremhævede, at Udgiften til de projekterede 13.000 Soldaterhuse vilde blive mindst 1 Million Rdl., som Bønderne skulde forrente og afbetale. Værre var det dog, at Bonden vilde komme til at savne Arbejdskraft. »Er de 4 Tdr. Land tilstrækkelig for en Husmand med Familie at ernære sig af, saa gaar denne hele Klasse af Landsoldater ud fra Bondens Arbejde og hans Gaardes Dyrkning og Hovedgaardstaxternes Dyrkning; er de ikke fuldt tilstrækkelige, saa gaar de dog ud fra samme Arbejde, saa vidt disse Tønder Land kan række til deres Underholdning«²⁰⁴. Ogsaa Hansen fandt Bondestanden haardt bebyrdet; den kunde vanskeligt udrede Jord og mange Steder var Husantallet i Forvejen for stort; en Pengegodtgørelse paa 1 Mk. pr. Td. Hrtek. og ligeledes et Bidrag fra Husmænd og Tjenestekarle vilde være overkommeligere²⁰⁵. Baade han og Bartholin Eichel fandt dog, at Godsejerne burde opmuntres til frivillig Indretning af Soldaterhuse²⁰⁶. Et Forslag herom var alt, hvad Reventlow fik gennemført. Paa Mødet den 17. December 1787, hvor sidstnævnte Forslag drøftedes, vedtog Landbo-kommissionen Grundsætningen: »Det er gavnligt for Landhusholdningsvæsenet, at Soldaterhuses Oprettelse bliver en frivillig og økonomisk Indretning, uden Forhold til noget vist Hartkorn; thi deraf følger, at der ikke vil blive indrettet flere saadanne Huse, end der kan bestaa med Agerdyrkningens Fordel«²⁰⁷. Selv var Reventlow af den Anskuelse, at denne Frivillighed kunde bringe Bondfriheden i Fare, idet man maatte vente, at Mandskabet efter Stavnsbaandsløsningen vilde søge bort fra de Godser, hvor der ikke var oprettet Soldaterhuse²⁰⁸. Her overvurderede han dog Betydningen af den kommende § 39 i Forordningen af 20. Juni 1788.

Efter denne var det en Jorddrot tilladt at indrette et Hus med 3—4 Tdr. Ld. middelgod Jord og ved frivillig Overenskomst overdrage det til en Soldat, mod aarlig at faa saa meget, de var blevet enige om, af de 5 Rdl., der efter § 37 var tillagt Soldaten i aarlig Lønning (i Marchpenge fik denne desuden 1 Mk. dgl.). I en saadan Soldaterhusmands Sted skulde en anden værnepligtig Karl fra Godset være fritaget. Ogsaa stavnsbundne Karle fra andre Godser kunde søge Soldaterhus. Saa længe Soldaten var i Tjeneste og holdt Fæsteforpligtelserne, kunde han ikke opsiges, heller ikke hvis han tog 8 Aars Tjeneste udover de 8, han som Soldat var forpligtet til. Efter 24 Aars Tjeneste var han berettiget til at bruge og besidde Huset paa Livstid paa samme Vilkaar som en anden Fæster (det samme gjaldt efter hans Død Enken²⁰⁹), ligesom han da havde Ret

²⁰³ L. F., S. 489—93.

²⁰⁴ L. F., S. 587.

²⁰⁵ L. F., S. 589—93.

²⁰⁶ L. F., S. 592 f. og 596 f.

²⁰⁷ L. F. 2. Bd., S. XXIII.

²⁰⁸ L. F., S. 605 f.

²⁰⁹ Efter Reventlows temmelig patriarkalske Synsmaade havde det ingen Nød med Enken: »... vil Husbonden tillade hende at gifte sig igen ... , da formener jeg, at hun let vil lade sig overtale til at gifte sig med Landsoldaten, som attraaer Huset; thi vi vide alle, at Giftermaalene i Bondestanden almindeligen sluttet saaledes som de store Herrers, par convenience, og Landsoldaterne, som er de smukkeste Karle paa Landet, kan, hvad Enkernes personlige Tilbøjelighed angaar, vente at finde mindre Modstand end andre« (L. F., S. 611).

til dobbelt Almissepension af Sognet, hvis han trængte dertil. — Naar Indretningen af Soldaterhuse ikke fik den Udbredelse, Reventlow havde ventet, skyldes dette maaske især, at de 5 Rdl. aarligt ikke gav Godsejerne rimeligt Vederlag for Hus og Jord.

Ikke blot Bestemmelsen om Indretning af Soldaterhuse knyttede Værnepligten nærmere til Husmandsbefolkningen, — en hel Række Paragraffer gjorde det muligt for den velstillede Del af Landboerne at skyde Værnepligtsbyrden over paa andre, fortrinsvis Husbeboere. Den Gaardbruger, der ikke var af Bondestand, kunde faa sine Sønner fri for Udskrivning, naar han paa sin Grund opførte et Hus med 3—4 Tdr. Ld. og der bosatte en Bondefamilie (§ 28). Militærfri var ogsaa Sønnerne af en Mand udenfor Bondestanden, naar han opførte Gaard eller Hus paa et tidligere uopdyrket eller ubeboet Sted (§ 29) eller bebyggede en Parcel af Hovedgaardstakst (§ 31). Det samme gjaldt Bønder, der havde mindst 200 Tdr. Ld. i Eje eller Forpagtning (§ 32). Den, der blev Ejer eller Fæster af en Gaard, kunde stille for sig, ligeledes den, der betalte 30 Rdl. til Landmilitsen (§ 26). Den Bonde, der opfostrede en fattig Dreng fra Købstaden, kunde senere fremstille denne paa Session i Stedet for en af sine Sønner (§ 25). Fritaget blev endvidere studerende Bondesønner (§ 24), ligesom Proprietærernes Tjenestekarle og Præsters Avlskarle fortrinsvis skulde have Friпас (§ 33).

Med en enkelt Undtagelse afveg disse Bestemmelser fra det oprindelige Colbjørnsenske Udkast, hvor det hed, at »enhver af Bondestand bør tjene en vis Tid som Soldat, naar han dertil er duelig«. Andre, mere udpræget landøkonomiske Interesser, med Reventlow som en af Talsmændene²¹⁰, havde lagt deres Lod i Vægtskaalen. Den landbrugsinteresserede Købstadbo, den driftige Forpagter, den unge, selvstændige Gaardbruger og den velhavende Gaardmandssøn skulde opmuntres til at ofre Arbejde og Kapital i Landbrugets Tjeneste. Hensynet til Agerdyrkningen beherskede endnu Militærlovgivningen. Var Stavnsbaandet specielt en Godsejerbegunstigelse, blev der nu, hvad Værnepligten angik, indført Bestemmelser til Gunst for bedrestillede Gaardbrugere. Paa Sessionen skulde dog gifte Husmænd undtages, navnlig hvis de havde Børn (§ 22), et human Hensyn.

Man havde Raad til disse Indrømmelser, for der var ungt Mandskab nok, i Forhold til Folkemængden forholdsvis mere i Danmark end i Norge²¹¹. Tjenestetiden blev vel ikke nedsat til 6 Aar, som Colbjørnsen havde foreslaet, men dog til 8 Aar (§ 15). Dette i Forbindelse med den beskedne Lønning var, hvad de udskrevne Soldater, for Størstedelen Husmandsbørn, vandt ved den nye Værnepligtslov. De havde nu Udsigt til at kunne fæste Bo som yngre Mænd. — I nogen Grad havde den ny Lovgivning forbedret Soldatens Kaar, men den bidrog samtidig til at bevare Værnepligtsforhold, som Reventlow en Smule bitert havde karakteriseret: »... i Norge er det Bonden, Selvejeren selv eller hans Søn, som er Soldat, her er det alene i Nødstilfælde Bondens Søn, og ellers saa vidt muligt Inderstens og Husmandens«²¹².

²¹⁰ Sammenlign Colbjørnsens Forslag L. F., S. 340—361 med Reventlows L. F., S. 457—505, jfr. L. F. 2. Bd., S. XV—XIX.

²¹¹ L. F., S. 629 (Colbjørnsen) og 652 (Reventlow).

²¹² L. F., S. 699.

c. *Husmandshoveriet*. I C. D. Reventlows store Betænkning fra Foraaret 1788 hedder det, at Husmændenes Hoveri lige saa vel som Gaardmændenes bør nøje bestemmes, »hvor saadant ikke ved Fæstebrevene er sket«. Han nævner et af de vigtigste Godsejerovergreb overfor Husmændene. »I Almindelighed bestaar deres Hoveri i Ugedage, men disse spares ikke sjælden sammen og kan da blive Husmændene til ubillig Byrde«²¹³. I Tilslutning hertil skrev den jyske Landinspektør D. Wesenberg²¹⁴: »Det Navn Ugedag viser allerede, at Opsættelsen fra den ene Uge til den anden er utilladelig, med mindre det sker med Husmandens Samtykke«. Kun af Huse med Jord kunde der ydes fuld »Husdag«. Stavnsbundne Husmænd burde højst yde en Ugedag fra Paaske til Udgangen af Oktober eller 2 Rdl. Afgift. Frie Husmænd kunde derimod klare sig uden denne Beskyttelse. En Vedtegning i Reventlows Forslag viser, at C. W. Morgenstjerne har hævdet et noget afvigende Standpunkt: Husmændenes Hoveri var bestemt ved frivillige Kontrakter, saaledes at Regeringen næppe vilde kunne gribe ind med nogen Anordning, hvilket han formodede var Aarsagen til, at Husmændene ikke var nævnt i nogen tidligere Forordning²¹⁵.

Endnu et Par Kommentarer foreligger i O. L. Bangs Afskrift af en Korrespondance med en sjællandsk Godsejer, samt hans egne Bemærkninger overfor Reventlow ved Tilbage-sendelsen af dennes Hoveriforslag (12. Sept. 1788)²¹⁶. Godsejeren oplyser bl. a., at han paa sine Hovedgaardsmarker har ladet opføre en hel Del Huse, hvis Beboere da for en bestemt Betaling af hans egen Kasse har overtaget Vedligeholdelsen af en Række Hegnsarbejder, hvorved han for bestandig havde befriet Bønderne for et byrdefuldt Hoveri. Senere (i Pkt. 12) fremhæver han, at Hoveriets Bestemmelse vil betyde en Afgang i Arbejds-mængden, saaledes at Godsejerne ligesom faar Hænderne bundne og hindres i adskillige nødvendige Foranstaltninger. Han foreslaar da at det for at bøde herpaa bliver Husmænd og deres Hustruer paalagt at gøre Arbejde for en passende Betaling, »saasom Manden for Sommeren daglig efter Tidernes dyre og ringe Pris 12 à 16 Sk., Konen 10 à 12 Sk., Vintermaaneder Manden 12 Sk. og Konen 8 à 10 Sk.« Bang anbefalede i sit Brev (Pkt. 3), at det for Fremtiden udtrykkeligt blev anført i Hus-Fæstebreve, ikke blot hvad der skulde betales for Hus og Jord, og hvorvidt Ejeren kunde forlange »Gang- eller Arbejdsdage« i Stedet for den stipulerede Husleje og Jordafgift, men ogsaa hvorvidt han havde Krav paa flere Arbejdsdage (»som Ejeren og Fæsteren kan enes om«) og hvilken Betaling eller Godtgørelse pr. Dag, Fæsteren i saa Fald kunde tilkomme. I samme Forbindelse betoned han, at det vilde være nyttigt at faa bestemt, hvor megen Jord der skulde til for at forvandle et Hus til en Gaard; selv mente han, at et Brug, der kunde give Foder til et Par Heste og 2 Køer, vel 10—12 Tønder Land, maatte regnes for en Gaard.

I Reventlows Udkast og de anførte Udtalelser møder man de vigtigste af de Overvejelser, Spørgsmaalet om Husmændenes Pligtarbejde gav Anledning til. De mest beskyttelsesvenlige ønskede som Reventlow Husmænds Hoveri bestemt i Fæstebreve og i Overensstemmelse med en almindelig Anordning. Et Hovedproblem var, om denne skulde gælde for alle Husfæstere eller kun for de stavnsbundne. I 1788 mente saaledes W. A. Hansen, at der for de fri Fæstere ikke behøvedes anden Hoverianordning end den, at alt Hoveri skulde være bestemt²¹⁷.

²¹³ Bilag til Landbok. Forhandlingsprot. Nr. 125, S. 114 f.

²¹⁴ Wesenbergs Anmærkninger til Reventlows Betænkning samt hans eget jyske Hoveriforslag findes i Pk. Breve og Koncepter ang. Virkningen af Hoveriforordningen 12. August 1773.

²¹⁵ Bilag til Landbok. Forhandlingsprot., Nr. 125, ad S. 114. (Jfr. det ovenfor S. 280 nævnte Udkast til den store Landboforordning o. 1769, hvor Husmændene var taget med).

²¹⁶ Smstds. Nr. 149. Ogsaa i Pk. Diverse Dokumenter ang. Hoveri- og Tiendesagen 1786—97 (Landbok. af 25. Aug. 1786, dens Arkiv).

²¹⁷ Betænkning af 3. Nov. 1788 i anf. Pk. Diverse Dokumenter vedr. Hoveri- og Tiendesagen.

Men hvad forstod man ved *bestemt* Hoveri? Var det nok at fastsætte Antallet af Arbejdsdage og eventuelt, hvad hver Ugedag skulde regnes til i Penge, eller burde der bestemmes en vis Dag i Ugen, eventuelt Arbejdets Art og Vilkaarene for en Pengegodtgørelse? Og burde det være Godsejeren tilladt ved Fæsteoverdragelsen at betinge sig Arbejde af Husmændene til en fastsat Dagløn?

I Aarene 1791—95, da Hoverispørgsmaalet søgtes løst ved frivillige Overenskomster mellem Godsejere og Bønder, blev Husmandshoveriet forbigaaet, her forblev det ved Bestemmelserne i Fæstebrevene. *Forordningen af 25. Marts 1791* om god Ordens Haandhævelse ved Hoveriet fik dog nogen Betydning ogsaa for ugedagsgørende Husmænd; mange Husfæstebreve fra den følgende Periode henviser til den. De vigtigste af de Bestemmelser, der ogsaa maatte kunne finde Anvendelse paa Husmandshoveriet, var Paabud om Tilsigelse Aftenen forud (§ 2), om Arbejdstidens Længde, ikke over 10 Timer (§ 5 a), Bøde (til Sognets Fattige) paa 1 Mk. pr. Dag for Arbejdsforsømmelse i Høst- og Pløjjetiden, ellers 8 Sk. (§ 6), for Udeblivelse 1 Mk. i Bøde, i Høst- og Pløjjetid dobbelt (§ 8). Ved Forseelser var Bødestraffen for Husmænd og Tjenestefolk fra 8 Sk. til 3 Mk., det dobbelte, naar Forseelsen skete i andres Paasyn og var til ondt Eksempel; Gaardmænd svarede det 4-dobbelte (§ 9). § 10—12 omhandlede Fængsels- og Forvisningsstraffe, § 13 undtog Gaardfæstere og deres Hustruer fra den i Danske Lov 6—5—5 tilladte Husstraf, mens § 14—17 beskyttede Bønderne mod Misbrug af Tugteretten og tilsagde dem Erstatning for urimelige Hoveripaalæg, dog skulde de først søge at faa Sagen ordnet i Mindelighed med Godsejeren, før de indgav Klage til Amtmanden, og ubegrundede Klager vilde blive strengt straffet.

Men denne Forordning gav ikke klar Besked om Husmandens Stilling paa Hovmarkerne. Rent logisk burde han ved sit Ugedagsarbejde været stillet som Gaardmanden, men som Hovbud snarere jævnstillet med Tyendet. Som Herregaardslejer, naar han hverken udførte Ugedags- eller Hoveriarbejde, kunde Husmanden naturligvis ikke komme ind under nogen Hoverianordning. Men i det praktiske Liv var det næppe sandsynligt, at en og samme Husmand vilde blive behandlet forskelligt i de tre Tilfælde. Ofte var Husmand eller Inderste jo i fast Tjeneste hos Bonden, og selv mellem Reformvenner var det den almindelige Mening, at Tjenestefolk ikke kunde undvære Prygl.

Langt vigtigere end disse Straffebestemmelser var dog Fastsættelsen af Arbejdsforpligtelserne. Ved Plakaten af 24. Juni 1791 var det blevet fastslaaet, at Bøndernes Hoveri skulde bestemmes til visse Pløje-, Spand- og Gangdage, eller tillige til visse Hovmaal i Ager og Eng og ved Gærders og Grøfters Vedligeholdelse. I Overensstemmelse hermed hedder det i Reventlows Forslag til en Hoverianordning²¹⁸, § 43, at intet ubestemt Hoveri skal kunne finde Sted for Husmændene, deres Fæstebreve skal for Fremtiden udtrykkeligt benævne, hvad Arbejde de er pligtige at udføre, idet 1) alle de Bestemmelser, som var gjort for et Gods Høstbønder, ogsaa skal gælde for samme Gods Husmænd, 2) Ugedagene fra 1. April til 1. November ikke af Godsejeren uden Husmandens Samtykke skal kunne flyttes fra en Uge til en anden, 3) ingen Ugedagsrestancer skal kunne kræves, efter at Hoveriaaret er forløbet. Reventlow har altsaa først og fremmest villet hindre Misbrug ved Flytning af sammen-

²¹⁸ Bilag til Landbok. Forhandlingsprot. Nr. 222 c, forelagt i Kommissionen 7. April 1795 (Forhandlingsprot. S. 69).

sparede Ugedage til den for Godsejeren ønskeligste Periode, i Regelen Pløje- og Høsttiden, netop de Arbejdssæsoner, hvor Husmænd tjente bedst som Daglejere. Han repræsenterede dog næppe den mest udprægede Husmandsbeskyttelse. I en Anmærkning til Forslagets § 43 hedder det: »Aldeles ingen Dage maa forflyttes. Dagene skal være bestemt til en vis Dag om Ugen. Hvor saadant ej nu er bestemt, har Jorddrotten Ret til at udtage, hvilken han vil«.

I det Udkast til en Hoverianordning, der forelaa i Landbokommissionen i Juli 1797²¹⁹, omhandlede § 34 Husmandshoveriet. For at dette kunde blive nøjagtigt bestemt, skulde 1) Husmænds Fæstebreve udtrykkeligt anføre, hvor mange Dages Arbejde²²⁰, de havde Pligt til at forrette (Forsømmelse straffedes med 20 Rdl. i Bøde), 2) hvad der ved Hoveribestemmelsen paa hvert Gods var fastsat som Dagsgerning for Fæstebønder ogsaa gælde for hoverigørende Husmænd, 3) Ugedagene efter Godsejerens Valg være ansat til bestemte Dage i Ugen og ikke kunne flyttes fra den ene Uge til den anden, endsige fra ét Hoveriaar til et andet. Kun naar Ugedagen faldt paa en Helligdag, skulde den kunne flyttes til den nærmest følgende Hverdag. 4) Hvor Ugedagen(e) ikke i de gældende Fæstebreve eller Kontrakter var fastsat, kunde Godsejeren vælge Ugedage, men dette skulde da paategnes Fæstebrevet eller Kontrakten. 5) Hvad Ladedage og Møgspredningsdage²²¹ angik, skulde det have sig Forblivende ved de gældende Fæstebreve eller Kontrakter, men i de fremtidige skulde ogsaa slige Ekstradage udtrykkeligt bestemmes.

Tilhængerne af Kontraktfrihed mellem Godsejere og frie Bønder havde ikke Held til at hindre Landbokommissionens Beslutning om, at alt Hoveri skulde være bestemt²²². Naar de alligevel kom den paatænkte Husmandsbeskyttelse til Livs, var Aarsagerne to. For det første kunde det hævdes, at Antallet af Ugedage almindeligvis var kontraktmæssig bestemt, for det andet kunde det betvivles, hvorvidt det for Husmændenes Vedkommende drejede sig om Hoveriydelser. Omkring Midten af 1790'erne havde Lejekontrakter allerede faaet betydelig Udbredelse paa mange Godser, og det var fortrinsvis Lejehusmændene, der præsterede de Arbejdsydelser, som skulde lette Hoveriafløsningen. I en Anmærkning til § 34 spørges der: »Skal Bestemmelserne ogsaa angaa Huse, som er bortlejet paa en bestemt eller ubestemt Tid, og hvis Lejere er egentlige Tjenestefolk?«²²³. Sammensteds fremhævedes det, at Bestemmelserne vilde faa tilbagevirkende Kraft, naar de saaledes skulde udstrækkes til de allerede bestaaende, lovligt oprettede Fæstekontrakter, ligesom Fastsættelsen af visse Ugedage vilde være upraktisk for begge Parter. En anden Anmærkning gik ud paa, at § 34 burde udelades af en Forordning, der iøvrigt kun angik Gaardmændenes Hoveri, »allerhelst da dens Bestemmelser, uden synderlig at gavne Husmændene, vil gøre det egentlige Hoveris Ophævelse, Godsernes Udstykning m. v. yderligere vanskeligt, maaske forhindre flere nye Huses Opbyggelse paa Hovedgaardsmarken . . .«²²⁴.

²¹⁹ Landbok. Forhandlingsprot., S. 86 f. og Bilag til denne, Nr. 295.

²²⁰ I Den store Landbokommissions Arkiv Pk. »Diverse Dokumenter dels hidrørende fra Reventlowske og Wormskioldske Papirer, dels afleverede fra Etatsraad Zeuthens Bo« findes et andet Udkast med enkelte Ændringer. Det hedder her »hvilket og hvor meget Arbejde«, altsaa en Bestemmelse efter Arbejdets Art og i Hovmaal.

²²¹ Anf. St.: »Ladedagene og andre Arbejdsdage udenfor den sædvanlige Ugedag . . .«.

²²² Se H. Jensens Fremstilling, Dansk Jordpolitik I, S. 196—200.

²²³ Udkast i Pk. Diverse Dokumenter ang. Hoveri- og Tiendesag.

²²⁴ Smstds.

Dette sidste Synspunkt: at de Fordele, Husmændene vilde vinde ved en saadan Hoverianordning, ikke stod i rimeligt Forhold til de forøgede Vanskeligheder, den vilde berede andre, formentlig vigtige Landboreformer, blev utvivlsomt det afgørende. Af Landbokommissionens Medlemmer synes især den fynske Godsejer Poul Abraham Lehn at have slaet paa denne Streng. I et Brev af 16. Sept. 1797²²⁵ hævdede han, at Husmænds Fæstebreve altid tydeligt havde bestemt Ugedagsantallet, »altsaa intet ubestemt«. At bestemme visse Dage i Ugen var vanskeligt, da de fleste Arbejder beroede paa Vejrliget; han havde aldrig hørt Klager over denne Side af Sagen, derimod over Ugedagsrestancer og -forsømmelser. Den foreslaaede Anordning vilde faa triste Følger. »Ugedagene vil da rent forsvinde for den største Del, hvorpaa dog mange har gjort stor Regning til Hoveriets Afskaffelse eller Lettelse. Maa ingen Restance-Dage være fra een Uge til en anden, hvad Straf skal den Husmand lide, som forsømmer sine Ugedage; thi i andet Fald er han jo rent i Stand til at gøre eller lade, hvad han vil. Er disse ikke ogsaa Frimænd og bedst i Stand til selv at bestemme deres Kontrakter?«

Lehn syntes ganske at se bort fra, at Bødestraffene i Henh. t. Frd. af 25. Marts 1791 ogsaa maatte ramme Husmænd. Iøvrigt kunde han med nogen Grund henvisse til Forholdene i Norge. Midt under Hoverilovgivningen i Danmark udstedtes den norske Forordning af 29. Juni 1792, der lod Kontraktfriheden mellem Bonde og Husmand bestaa, naar kun der forelaa en tydelig skriftlig Tilkendegivelse af, hvad de to Parter var blevet enige om (savnedes en saadan, havde Husmanden og hans Hustru Ret til Fæste paa Livstid). »Hvorfor skal vi da mere end andre foreskrives Formyndere?« spurgte Lehn. »Hvad der er ret og billigt, under een og samme Lovgiver, paa eet Sted, burde vel være [det] overalt«.

Lehns Indvendinger var egnede til at gøre Indtryk. Da han i andre Henseender viste sig husmandsvenlig nok²²⁶, synes de virkelig dikteret af de anførte praktiske Hensyn. I en anden Betænkning vedrørende § 34²²⁷ hedder det, at bestemte Ugedage vel kunde indføres for Arbejder, der ikke angik Avlindsdriften, men næppe med Fordel. Ugedagsmanden i Haven gjorde efter almindelig Praksis 1 Ugedag i Sommertiden for 2 forsømte Vinterdage, hvad han formentlig var bedre tjent med end med en streng Overholdelse af Ugedagene, som Anordningen vilde foreskrive. Der tilføjes, at »al Indskrænkelse Husmændene betræffende vil befrygteligen virke i andre Grene, give vedkommende Tvivlere (Legio) grundig Forvisning, at hvad Indretning der med nye opbyggende Huse, enten paa Bønders eller Hovedgaards Marker, træffes for enten at udstykke Bøndergodset fra Hovedgodset eller gøre dem (Bønderne) hovfrie, ikke undgaar inden kort Tid Forandring til Indskrænkelse . . . «

Ved Siden af disse kraftige Advarsler, der spaaede almindelig Standsning af andre og vigtigere Reforme, hvis Husmandsparagraffen gennemførtes, hørtes dog ogsaa fra Mænd med omfattende Kendskab til Hoveriforholdene helt andre Udsagn. »En ulyksalig Klasse blandt Mennesker vil de saakaldte Fri-

²²⁵ Bilag til Landbok. Forhandlingsprot. Nr. 303.

²²⁶ Saaledes henstillede han, at Husmændene fik Betaling for at strø Gødning, »især da Græslejen for Husmændene til Bønderne er 2 og 4-dobbelt saa høj som i forrige Tider«. (Bilag til Landbok. Forhandlingsprot. Nr. 303 a, ad Hoveriforslaget § 21).

²²⁷ Div. Dokumenter ang. Hoveri- og Tiendesagen. Den findes blandt de Wormskioldske Papirer, men har ingen Underskrift.

bønder og Husmænd blive, saavel hvor Hoveriet er bestemt til det virkelig behøvende, og man alligevel, som næsten allevegne er Tilfældet, vedbliver den gamle Slendrian at ødsle med Tiden, som i Besynderlighed der, hvor Hoveriet er ophævet mod Penges Erlæggelse«, skrev Hoverikommissær F. Chr. Selmer i Foraaret 1797²²⁸. »Fribønder og Husmænd, som ikke sjælden er pligtige til betydelige ubestemte Hovarbejder, maa da erstatte det manglende, disse ser altsaa ingen Ende paa Undertrykkelse, hvis de ved en almindelig Anordning ikke derimod kan blive sat i Sikkerhed«. Landinspektør Arentz havde gjort tilsvarende Iagttagelser: »Husmændene fordrer ligeledes Regeringens Opmærksomhed, da disses Kaar paa mange Steder, hvor Hoveriet enten er afskaffet eller indskrænket, vil blive saa meget mere trykkende, særdeles hvor Fæstebrevene ikke nøje er bestemt«²²⁹.

Med Landbokkommissionens Beslutning om, at »Husmændenes Hoveri eller Arbejdspligt« skulde behandles særskilt, vandt Modstanderne af § 34 en foreløbig Sejr allerede i Okt. 1797²³⁰. Landbokkommissionens Sekretær, A. B. Rothe, der i 1799 havde faaet til Opgave at udforme en særlig Indstilling om Husmandshoveriet, var erklæret Tilhænger af Kontraktfriheden. Forestillingen kom ikke; Landbokkommissionen gled ind i en arbejdsfattig Periode, men fik dog i to vigtige Spørgsmaal Lejlighed til at fremsætte sin Opfattelse af Husmændenes Stilling.

Amtmand Schumacher, Svendborg, havde 1805 foreslaaet, at Kontrakter, hvorved Godsejere betingede sig Fæste- eller Lejehusmænds Arbejde for betydeligt ringere Dagløn end den almindelige, skulde erklæres for ugyldige²³¹. I sin Betænkning skønnede Kommissionen, at Kontrakten mellem Jorddrotten og Husmanden var »en frivillig Kontrakt, oprettet mellem frie og myndige Mænd«, hvorfor det ganske maatte overlades til dem selv at bestemme dens Indhold. Naar Husmanden ikke var stavnsbunden, kunde han uhindret søge Næring andetsteds, hvor det var fordelagtigere. Godsejeren vilde utvivlsomt i egen Interesse indrette Fæste- eller Lejevilkårene saaledes, at han aldrig kom til at mangle Fæstere. Hældigst var det, at Statsstyrelsen saa lidt som muligt behøvede at blande sig i Borgernes private Afgørelser. »Iøvrigt skal Landbokkommissionen (iblandt hvis Arbejde det ogsaa i sin Tid vil blive at gøre Forslag til Hs. Maj. Kongen angaaende en Lovbestemmelse for Husmandsklassens Rettigheder og Pligter) ikke unnlade at tage i Overvejelse, hvilke Midler der maatte kunne udfindes til at forebygge, at ikke Ukyndighed og slet Beregning skulde udsætte Husmanden for den Fare, at indgaa en ufordelagtig Kontrakt, hvis Følger han maaske ikke havde forudset, eller noksom overvejet . . .«

Kommissionens Svar indeholdt foruden den principielle Afvisning af Beskyttelsesforslaget og Løftet om at tage »ukyndige« Husmænds Forhold under Overvejelse en Indrømmelse af, at Dyrtiden, i Forbindelse med den tiltagende Efterspørgsel efter Fæste- eller Lejehuse blandt Landalmuen, nok kunde tilraade Forholdsregler som den foreslaaede. I Virkeligheden spændte det over

²²⁸ Bilag til Landbok. Forhandlingsprot. Nr. 293.

²²⁹ Smstds., Bilag Nr. 294.

²³⁰ Landbok. Forhandlingsprot., S. 89. Jfr. Hans Jensen, S. 206.

²³¹ Bilag til Landbok. Forhandl. Nr. 385 med a. Se ogsaa Linvald, S. 261 og Hans Jensen, S. 210 f. Kontrakter af denne Art var iøvrigt ret almindelige i 1790'erne, jfr. nedenfor S. 351 f.

uforenelige Standpunkter. Det afgørende var dog blevet den fremsatte juridiske Definition af Forholdet mellem Jorddrot og Husmand. Netop i Foraaret 1805 fik Rentekammeret og Landbokommissionen Lejlighed til at tage Stilling til en anden Definition, udkastet af Amtmand Stemann, Sorø, der ønskede det klarlagt gennem en almindelig Anordning, hvorvidt Fæste- og Lejehusmænds »Ugedags- eller andet Pligtsarbejde« kunde anses for Hoveri²³².

Stemann tog dermed fat paa det Problem, som Landbokommissionen i 1797 havde ladet ligge. Der var efter hans Opfattelse kun tre Muligheder: Husmændene maatte enten være almindelige Kontrahenter, Tyende eller Hovninger. Efter deres Kontrakter maatte de rettelig anses for det sidste, »thi ligesom ved Ordet Bonde i Almindelighed forstaaes enhver Mand af Bondestanden, hvad enten han er Gaardmand eller Husmand, og ved en Fæster eller Fæstebonde enhver som efter Fæstebrev har Gaard eller Hus i Fæste, saaledes forekommer det mig ogsaa at være hjemlet i de ældre Anordninger og i Talebrugen, samt i Analogien af de nyere Anordninger om Hoveriet, at alt det Arbejde, som efter Fæstebreve eller Lejekontrakter paa Aaremaal skal ydes Jorddrotten, er indbegreben under Navnet Hoveri, hvad enten den Arbejdspligtige har en Gaard eller et Hus i Fæste eller Leje«. Stemann maatte derfor anbefale, at Forordningen af 25. Marts 1791 om god Ordens Haandhævelse ved Hoveriet ogsaa blev bragt i Anvendelse m.H.t. Fæste- og Lejehusmænds kontraktmæssige Pligtsarbejde. Han betonedes stærkt, at det var nødvendigt at foreskrive faste Regler her, hvis Hoveriets Afskaffelse skulde nyde hurtigt Fremme. Godejerne maatte have Sikkerhed for at erholde det af Husmændene betingede Pligtsarbejde, uden vidtløftig Proces i hvert enkelt Tilfælde. Bestemmelserne i den nævnte Forordning vilde sikre begge Parter mod vilkaarlig Behandling.

Landbokommissionen forkastede Stemanns Definition, men støttede hans Forslag. Husmænds Arbejdspligt kunde efter sin Beskaffenhed ikke henføres til de Ydelser, som Lovene benævnedes Hoveri, men maatte rettere anses som Kontrakt om et for hele Fæste- eller Lejetiden bestemt Dagleje-Arbejde, der traadte i Stedet for en Hus- eller Jordafgift i Penge; heller ikke indbefattede Lovene i Almindelighed Husmænd under »Bønder«. Heraf fulgte, at Jorddrotten ved Søgemaal mod den forsømmelige Kontrahent maatte sikre sig Kontraktens Opfyldelse og Skadeserstatning, »eller maaske endog, naar man strengeligen følger Grundsætningen af den almindelige Retslære, Kontraktens Ophævelse«. Men selv om det forholdt sig saaledes efter Lovens Aand og Retslærens Forskrifter, fandt Kommissionen det dog ønskeligt for at undgaa Pengespild og Vidtløftighed for begge Parter, at Forsømmelse af Husmændenes kontraktmæssige Arbejdspligt blev behandlet efter samme Retsregler som gjaldt for Forsømmelse, Nægtelse eller urigtig Besørgelse af Hoveri. Det henstilledes til Rentekammeret at tage en Anordning under Overvejelse, hvorefter Frd. af 25. Marts 1791 ogsaa kom til at gælde m. H. t. det Ugedags- og andet Pligtsarbejde, som Husmænd eller Husbeboere efter deres Fæstebreve eller Lejekontrakter var pligtige at forrette for Jorddrotten, »for saa vidt der ikke desangaaende ved de indgaaende

²³² Bilag til Landbok. Forhandlingsprot. Nr. 384 med a. — Diverse Dokumenter ang. Landvæsenet. Pk. Husmandssagen I, 1805—48, Læg: Spørgsmaalet om Hustugtens Anvendelse paa Husmænd. — Foranlediget af en Fejldatering i anførte Bilag har Linvald (S. 262, Note 5) og H. Jensen (S. 211) angivet, at Sagen staar paa allerede i 1803.

Fæstebreve eller Lejekontrakter maatte være fastsat andre lovlige Bestemmelser²³³.

Omtrent samtidig havde Landbokommissionen saaledes taget Stilling til to Amtmænds vidtforskellige Forslag, det ene til Værn for Husmænd mod Gods- ejernes Løntryk, det andet især til Betyggelse for Godsejere mod Husmænds Arbejdsforsømmelser. To Ulemper, der ofte forholdt sig til hinanden som Aarsag og Virkning, idet Husbeboere maatte føle sig fristede til at forsømme det kontraktmæssige Arbejde, naar de kunde opnaa betydeligt højere Dagløn andetsteds. Det første Forslag afviste Kommissionen med principiel Begrundelse, men for at give det andet sin Tilslutning fraveg den netop det samme Retsprincip: Husmændene maatte savne Værn mod Løntryk, *fordi* de var frie Kontrahenter, men holdes til deres Arbejdspligt, *som om* de var Hoveriarbejdere. Inkonsekvensen i sidste Tilfælde var til at faa Øje paa, ogsaa fra Kronprinsens Hovedkvarter i Kiel. Det forekom Kronprins Frederik, at Jorddroten havde mere end nok af Tvangsmidler overfor Husmænd, der ikke havde Fæste paa Livstid, hvorfor det var overflødig og i visse Maader urigtigt at ville forandre Forholdet mellem Personer, der under de gældende Lovbestemmelser frivilligt havde indgaaet gensidige Kontrakter, som de efter en bestemt Tids Forløb atter kunde ophæve. Derimod kunde Kronprinsen gaa med til en Anordning, hvorefter gensidigt Søgmaal mellem Godsejer og Husmand i Anledning af det Arbejde, der var bestemt i Kontrakt eller Fæstebrev *paa Livstid*, skulde behandles som Politisag, »for des hastigere at tilendebringes«. Kronprinsregentens bekendte varmhjertede Indlæg²³⁴ udvirkede dog kun, at Hustugtsparagraffen blev udeladt i det endelige Udkast, der iøvrigt byggede paa de 12 første Paragraffer af Forordningen fra 1791 og visse Bestemmelser i den samtidigt udstedte Forordning om Politivæsenet paa Landet.

Forordningen af 30. Jan. 1807 om Husmænds Pligtsarbejde behandlede for saa vidt Husmændene som hoverigørende Fæstebønder. De allerfleste af dens Bestemmelser kunde, som Kronprinsen antydede, med nogen Rimelighed bringes i Anvendelse overfor Husbeboere med Livsfæste. Men den bar i højere Grad end nogen tidligere Lovgivning Præg af, at Husmands- og Landarbejderstanden snarere var et Middel end et Maal for Regeringens Reformbestræbelser.

»Da Jorddroterne paa mange Godser i Danmark, efter Kongens til Agerdyrkningens Forbedring og Velstandens deraf flydende Udbredelse iblandt Undersaatterne sigtende Ønske, efterhaanden har forenet sig med Gaardfæsterne om Ophævelse af disses Hoveri in natura, og Vanskeligheden, som de har maattet finde ved at faa det, især til store Gaardes og et forbedret Avlsbrugs Drift, nødvendige Antal Tjenestefolk og Daglejere har foranlediget, at Antallet af Husmænd eller Husbeboere, der efter Fæstebreve eller Lejekontrakter forretter Ugedags- eller andet Pligtsarbejde for Jorddroterne, i den senere Tid er blevet meget forøget, og at dette Arbejde for Jorddroterne er blevet af større Vigtighed end forhen, saa har Kongen taget under Overvejelse, hvad der til god Ordens Fremme ved bemeldte Arbejde kunde være tjenligt at fastsætte, saaledes at Jorddroterne gives Sikkerhed for i rette Tid at erholde Arbejdet forrettet; at baade de og Husmændene eller Husbeboerne betrygges for vilkaarlig Behandling, og at de Sager, som i Anledning af Arbejdet opstaar, kan med ringe Bekostning og muligste Hastighed vorde afgjorte«.

Denne Begrundelse tegner kun altfor tydeligt det Billede af »en ny talrig Klasse af Hovtjenere«, som i første Omgang virkede afskrækkende paa Kron-

²³³ Betænkning af 16. Okt. 1805. Underskriverne var Reventlow, Colbjørnsen, Wormskjold, Fridsch, Zeuthen og Rothe.

²³⁴ Se Hans Jensen, S. 212 f. og Linvald, S. 262 f.

prins Frederik og syntes ham stridende mod den nyere Lovgivnings »velgørende Hensigt«²³⁵.

I Forordningen tales der stadig om »Husmænd eller Husbeboere«, idet det naturligvis ogsaa var Godsejere tilladt at betinge sig Arbejde af Husmandskvinder. Arbejdet skulde Vedkommende forrette »i Overensstemmelse med sit Fæstebrev eller den indgaaede Lejekontrakt« (§ 1), men der var ikke som i Hoveriudkastet fra 1797, § 34, noget Paabud om at fastsætte bestemte Ugedage, heller ikke Forbud mod at kræve Ugedagsrestancer. Almindeligvis skulde Husmændene tilsiges Aftenen før Arbejdet, men i Høsttiden og ved særligt paa-krævede Arbejder kunde Tilsigelse ske med kortere Varsel (§ 2). Ved Arbejder, der forrettedes »efter bestemt Maal eller Andel«, havde Husmanden Ret til at gaa, naar det var udført; iøvrigt skulde den daglige Arbejdstid være 10 Timer (bortset fra Hviletimer »efter Skik og Brug paa Godset«), naar Dagens Længde tillod det, ellers fra Solopgang til Solnedgang, kun med Hviletid fra 12 til 1 (§ 5). Bøden for Sløseri og Udeblivelse blev nu 1 Mk. til Sognets Fattige, i Høstens Tid det dobbelte (§ 6 og 8), for Ulydighed eller Opsætsighed ved Arbejdet fra 8 til 48 Skilling efter Forseelsens Beskaffenhed, men dobbelt naar der var givet »ondt Eksempel« i flere Arbejdspligtiges Paasyn; efter tredie Forseelse burde Husmanden have sit Fæste eller sin Rettighed efter Lejekontrakten forbrudt (§ 9). Forsøgte Husmanden at forlede andre til Opsætsighed, kunde Godsejeren lade ham arrestere og idømme fra 4 til 10 Rdl. i Bøde til Sognets Fattige; større Forbrydelser straffedes med Tugt- eller Forbedringshus for Maaneder eller Aar og samtidig med Tab af de kontraktmæssige Rettigheder (§ 10). Den, der ikke kunde betale Bøderne, maatte afsone dem med Fængsel paa Vand og Brød (§ 11). Lignende Straffe ramte den, der i Ord eller Gerning »angreb« Godsejeren eller hans betroede Ledere og Tilsynsførende ved Arbejdet; at forgribe sig paa Jorddrotten straffedes endog med Herredsforvisning (§ 12). Vel hed det i § 4, at Jorddrotten eller hans »Betjente« skulde vise Husmændene eller Husbeboerne »uden Haardhed tilrette«, men Forordningen indeholdt intet udtrykkeligt Forbud mod Pryglestraffen. Fremfor alt savnede den det Gensidighedspræg, som den tilsvarende Forordning fra 1791 havde haft. Her var ingen Antydning af, at den forurettede kunde kræve Skadeserstatning og den brutale Godsbetjent faa sin Afsked, ikke heller blev der truet med Generalfiskalens Tiltale mod Godsejeren, hvis denne handlede lovstridigt.

Reformlovgivningens Betydning for Husmændene skulde især være den at støtte dem i Erhvervskampen. Jordtildelingen og Stavnbaandsløsningen betød en saadan Støtte, men Regeringens Husmandspolitik blev i væsentlig Grad bestemt af Frygten for, at det store Landbrug skulde savne Arbejdskraft og dets Reformbestræbelser derfor afslappes, særlig m.H.t. Hoveriafløsningen. Den Beskyttelse, Livsfæste- og Hoverianordningerne ydede Gaardmandsstanden, blev derfor ikke udstrakt til Husmændene. Ved Lejekontrakter med kort Opsigelsesfrist kunde Godsejere, uhemmet af de oprindeligt tilsigtede Lovbestemmelser om fastlagte Ugedage, bedst sikre sig duelige Arbejdere og afpasse den daglige

²³⁵ Skrivelse til Rentekammeret 25. Nov. 1806 (Pk. Husmandssagen I 1805—48. Læg: Spørgsmaalet om Hustugtsens Anvendelse).

Arbejdsmængde efter Godsets Behov. Men for Husmændene betød Arbejdsforpligtelserne en Fare for alvorligt Løntryk, som Regeringen ikke søgte at afværge. Hvor Afgiften for Hus og Jord ydedes i Arbejde, maa Arbejdsforpligtelserne ikke blot ses i Forhold til Husmændenes Brugsfordele, men ogsaa til deres Erhvervschancer som frie Lønarbejdere. Ved Hoverianordningen af 1799 gennemførtes en vis Gaardmandsbeskyttelse med den Motivering, at Bonden ikke i Almindelighed havde den Oplysning, der utvivlsomt var nødvendig ved Indgaaelse af Kontrakter, idet han af Lyst til at faa Gaard let kunde forledes til uoverlagt at paatage sig et Hoveri, der oversteg hans Kræfter²³⁶. Tilsvarende Motiver kunde have fremkaldt husmandsbeskyttende Anordninger, men Regeringen tog i Hoveriafløsningens og dermed ogsaa i Gaardbrugernes Interesse Parti for Godsejerne mod Husmændene.

7. Brugs- og Besiddelsesforhold. Hus- og Jordafgifter.

Lovgivningen i Reformperioden behandlede Gaardmænd og Husmænd forskelligt og hidrog i Forbindelse med de bedrede Landbrugskonjunkturer til en skarpere Standsdeling indenfor Bondestanden. Fæsteforandringerne i Tidsrummet 1770—1800 viser, hvorledes Gaardbrugerne fra Slutningen af 1780'erne havde Gaardene i tryggere Besiddelse. Bilag VII taler dog ikke helt klart, idet Rubrikken »Diverse« (andre Aarsager til Fæsteforandringer end Død, Alder og Svaghed, samt Forsiddelser) væsentlig dækker over frivillige Afstaaelser²³⁷. Regnes disse, som det er naturligt, sammen med 2. Rubrik, er der indenfor de 12 Godsomraader, der kan følges i alle tre Aartier (Hellestrup-Nidløse og Tersløse gaar i 1780'erne op i Sorøgodset), følgende Fordeling efter Fæsteforandringsaarsager:

	Død	Afstaaelse	Forsiddelse
	Antal %	Antal %	Antal %
1770—79	185 34,5	180 33,5	172 32,0
1780—89	151 36,8	114 27,8	145 35,4
1790—99	117 43,0	102 37,5	53 19,5

Sammenlignet med Forholdene i 1750—60'erne²³⁸ viser 1770—80'erne en meget betydelig Forværring: Forsiddelserne stiger en halv Snes % paa begge de andre Grupperes Bekostning, dog medførte de hyppige Vanskeligheder ved at faa Gaarde besat i 1780'erne (ligesom i 1740'erne), at forholdsvis flere Fæstere beholdt Gaard til deres Død. At Antallet af Fæsteforandringer er saa lavt i 1790'erne, kan for en Del skyldes den kraftige Oprydning i de foregaaende Aartier, endvidere det dalende Gaardantal, men en Hovedaarsag er dog den rivende *Nedgang i Antallet af Gaardforsiddelser*. Ikke eet af de 12 Godser viser her nominel Stigning.

Fæste- og Frigørelseslovgivningen bringer ikke Gaardforsiddelsernes ældgamle Onde til Ophør, men den betyder et Vendepunkt. Af de i Bilaget anførte Godser havde 8—10 i alle tidligere Tiaarsperioder over 25 % Forsiddelser, i 1790'erne gjaldt dette kun et Par. Af samtlige Fæsteforandringer paa de 12

²³⁶ Bilag til Landbok. Forhandl. Nr. 306, Efterskriften.

²³⁷ Herforuden omfatter »Diverse« dog forholdsvis mange andre Foranledninger, især Gaardbytninger og Overtagelse af (ved Udskiftningen) nyopførte Gaarde. De helt uangivne Tilfælde var som i tidligere Perioder kun nogle faa Procent.

²³⁸ Se ovenfor S. 103.

Godser foranledigede Forsiddelserne 1720—49 33,9 %, 1750—69 22, 1770—89 30,7 og 1790—99 16,6 %. Allertydeligst viser Forskellen sig, naar man iagttager Forsiddelsesprocentens Højde i hvert af de 80 Aar og som sidste Periode regner Aarene efter Fæstelovgivning, fra og med Stavnsbaandsløsningens Aar:

	Under 10 %	10—20 %	20—30 %	30—40 %	Over 40 %
1729—49		1	10	10	9
1750—69 4		6	6	3	1
1770—87			9	6	3
1788—99 2		8	1	1	

Mens der i Stavnsbaandstiden i hvert Tiaar gled et Par Tusind sjællandske Gaardforsiddere over i Husmandsstanden, i Regelen endnu i deres kraftige Alder, indskrænkes Overgangen fra Gaardbruger- til Landarbejderstanden i Reformperioden til mindre end det halve. Samtidig voksede, som Følge af de mange godvillige Afstaaelser, Antallet af ældre Gaardmænd, der sikrede sig Underhold eller Ophold ved Gaardene (Fæstebrevene giver dog langt fra altid tilfredsstillende Oplysninger herom). Ved Aarhundredskiftet kunde det store Flertal af Gaardbrugerne vente at blive ved Gaard til deres Død eller at fratræde paa gunstige Betingelser. Efterhaanden som Selveje og Arvefæste indførtes, blev Standsskellet mere udpræget. Paa de i Bilaget anførte 12 Godser blev dog i alle tre Tiaar kun omkring 30 % af Fæstegaardene overdraget til den tidligere Fæsters Søn, Svigersøn eller Enkens Mand.

Overgangen fra Husmands- til Gaardmandsstand, der aldrig havde haft tilnærmelsesvis samme Styrke, fortsatte derimod uændret i den første Reformtid. Paa de 12 Godser blev i 1770'erne 62 af 573 Gaardfæster indgaaet af Husmænd og Inderster, i 1780'erne 70 af 464 og i 1790'erne 49 af 319, henholdsvis 10,8, 15,1 og 15,4 %. Netop i Slutningen af Stavnsbaandstiden var det blevet almindeligere at paalægge Husmænd Gaardfæstepligt i deres Fæstebreve. Paa Frederiksværk indeholdt saaledes de allerfleste Hus-Fæstebreve efter 1772 Bestemmelse herom, men i samtidige Gaard-Fæstebreve fik Fæsteren Tilsagn om, at naar han overholdt sine Fæsteforpligtelser og udviste Flid, skulde hans Arvinger have Fortrinsret til Gaarden efter ham²³⁹. Med Bondefrigørelsen og Landbrugets forbedrede Stilling i det hele fulgte, at Opmuntringssystemet fik større Betydning end Tvangsforholdsreglerne, men derved lukkedes der lidt efter lidt af for Tilgangen nedefra. Ikke blot de yngre Husmænd, men ogsaa Karle, der stammede fra Husmandshjem, fik vanskeligere ved at opnaa Gaardfæste. Da Husmændene fortrinsvis blev sat til Forsiddergaarde og andre daarlige Brug, var Gaardfæstepligten sikkert altid uønsket. Men den medførte altsaa, at en forholdsvis stor Del (paa Proprietærgodserne maaske 15 %) af de Gaarde, der i 1790'erne blev fæsteledige, gik over til Husmænd og Indsiddere, der saaledes i den følgende Opgangstid fik en Chance for at sikre sig selv og deres Børn en langt mere økonomisk betrygget Stilling i Bondesamfundet, end der var det store Flertal af Husmænd beskaaret.

I Inderstklassens Forhold bragte Reformtiden en Del Forandringer. De forøgede Bosættelsesmuligheder bevirkede, at mange Indsiddere begærligt søgte at faa Hus med Jordlod eller dog et Stykke Gaardsplads og Bygning fra ud-

²³⁹ Frederiksværk Fp. 1771—1828 (Godsarkivet i Frederiksborg Amtsstueark., LA.).

flyttet Gaard eller Hus. Som Fæsteforholdene udviklede sig, kunde forholdsvis flere Landboer gaa direkte fra Gaardmands- over i Inderstestanden, uden at blive Fæstehusmænd en Overgang. Dette betød utvivlsomt en Styrkelse af de mere velstaaende Elementer blandt Indersterne. Ogsaa mange Husmænd med Jord fik Mulighed for at slutte deres Dage som Indsiddere og Aftægtsfolk i deres tidligere Fæstehuse, som de naturligvis var interesserede i at overlade til deres Børn eller Svigerbørn. I Kronborg Amt blev allerede ved Midten af 1790'erne ca. 15 % af Fæstehusene overdraget til Søn eller Svigersøn. Men som Helhed fulgte Husmændene ikke en fast Opgangslinje. En Hovedaarsag hertil var, at Jordbesidderne saa deres Regning ved i stor Udstrækning at gøre Husmændenes Brugsforhold kortfristet og helst lade dem leje Hus og Jord mod Arbejdsforpligtelser. For Gaardbrugernes Vedkommende gik Udviklingen i Retning af Arvefæste og Selveje, mens mange Husmænd fraskrev sig Retten til Livsfæste og modtog Lejekontrakt, i Regelen paa halvt Aars Opsigelse.

Selveje og Arvefæste. Et Par Aar ind i det 19. Aarhundrede fandtes der endnu kun Selvejergaardmænd paa en halv Snes af Sjællands 200 Godser, mens Arvefæste var gennemført eller under Indførelse paa det nordsjællandske Krongods, Universitetets, Kommunitetets og en Del andet offentligt Gods, samt paa 18 andre Godser, deriblandt 7 under Sorø Akademi²⁴⁰. Foreløbig var det væsentlig Gaardmænd, der blev Selvejere og Arvefæstere. I Københavns Amt gjaldt dette Flertallet, og her købte ogsaa nogle Hundrede Husmænd sig Jordlodder, til Dels fordi Græsning ikke var at opnaa mod rimelig Afgift; en Del af dem opførte efterhaanden selv Huse paa Lodderne. Men den besiddelsesløse Husmandsstand kunde vanskeligt opnaa Kredit, og i det øvrige Sjælland var Selvejerhusmændenes Tal ringe. Paa Krongodset i Frederiksborg og Kronborg Amter blev der i Perioden 1796—1805 udstedt 53 Arvefæsteskedder paa Huse²⁴¹, men blandt Arvefæsterne var Købmænd, Degne, Gartnere m. fl., endog en »Husmand og Generalkonsul«! Endnu i 1830 var her kun meddelt henvend 200 Husbeboere Arvefæstebreve. Og Regeringen blandede sig ikke i Proprietærgodsernes Forhold til Fordel for Husmænd, der ønskede at blive Arvefæstere²⁴².

I Arvefæste- og Skødebreve fra Krongodset veksler Ordene Eje, Fæste og Leje paa mærkeligste Maade. I 1. Artikel hedder det, at Huset med alt Tilliggende skal være »uryggelig Ejendom«, i 3. Art., at det »skal stedse være og forblive et frit Ejendomshus, som aldrig uden kgl. Tilladelse maa nedlægges eller ganske inddrages under andre Gaarde og Huse«, mens 4. Art. bestemmer, hvad »nærværende første Ejer« skal betale »til Leje af Huset«. 6. Art. fastslaar, at Kongen har 1. Prioritet i Huset, en Panterrettighed, som »ingen anden Leje eller anden Kontrakt« maa gøre Indgreb i. 9. Art. ansætter en bestemt Indfæstning, idet der ved Ejendommens Overdragelse til en anden skulde ydes 5 Rdl. i Rekognition til den kgl. Kasse (fra 1802 dog 10 Rdl.), »og bliver ingen anden Indfæstning eller Husbondhold ... at erlægge«. Om Arvefølgen ved Huset bestemmer 10. Art., at der skal forholdes paa samme Maade som det er forordnet for Selvejergaardmænd i Danmark (altsaa Testationsfrihed i Henhold til Forordningen af 13. Maj 1769).

Saa vel Arvefæsterne paa Frederiksborg og Kronborg Amter som de Husmænd i Københavns Amt, der — ligeledes mod aarlig Afgift — fik Skøder paa

²⁴⁰ Begtrup: Agerdyrkningens Tilstand II, S. 519 f.

²⁴¹ Arvefæste- og Skødeprotokoller for Frederiksborg og Kronborg Amter. 1796—1841. RA.

²⁴² Sjæll. Ldv. Ktr. J. 1795, Nr. 1244, og 1796, Nr. 114 (samtlige Husmænd i Fodby, Fuglebjerregaard Gods).

Huslodder, var paa et meget væsentligt Punkt hemmet i deres Dispositionsfrihed: de kunde ikke afstaa Dele af Ejendommen og i Almindelighed heller ikke sikre sig mere end een Huslod. Fra Regeringens Side var Jorden jo kun tænkt som en Hjælp for Landarbejderfamilierne. Men mange af Huslodderne laa langt fra Landsbyerne, og det var i Virkeligheden mere hensigtsmæssigt at drive flere Lodder sammen, saaledes at de kunde ernære en Familie, som havde Bygninger paa Lodden, hvorimod andre Husmænd kunde staa sig ved at afhænde deres Jordlodder og udelukkende ernære sig som Landarbejdere. Rentekammeret blev i Aarevis bombarderet med Ansøgninger om Sammenlægning af to eller flere Lodder, før det endelig i 1801 tillod Husmænd, der havde bebygget deres Jordlod, at tilkøbe sig endnu en Lod²⁴³. I talrige Tilfælde havde Rentekammeret dog allerede tidligere givet en Husmand Tilladelse til i en Arrække at drive en ekstra Jordlod for sin Søn eller Datter; var Lodden ikke inden en bestemt Tidsfrist overdraget til Vedkommende, skulde den afstaaes til en jordløs Husmand²⁴⁴. Desuden synes en Mængde pro forma Køb at have fundet Sted, uden at Amtmand eller Regering saa sig i Stand til at gribe ind.

Naar Selveje og Arvefæste kun fik saa ringe Udbredelse blandt Husmænd i Reformperioden, skyldes det ikke mindst Regeringens (og Godsejernes) Reguleringspolitik. Af Frygt for at miste Arbejdere i det større Landbrugs Tjeneste gjorde man det vanskeligt eller umuligt for Husmænd at opnaa saa megen Jord, som de maatte besidde for med Fortrøstning at kunne overdrage Ejendommen til deres Efterkommere. Under friere Forhold savnede Husmænd ikke Dristighed, en Del tog endog Initiativet til at arvefæste Præstegaardstillinger eller Hovedgaardsmarker (Øbjerregaard)²⁴⁵.

Livsfæste og Leje paa Opsigelse. I sin Omtale af Husmænds Brugsforhold siger Begtrup: »Den største Del af Landets Husmænd har deres Jord og Hus i Fæste paa Livstid, men da man overalt begynder at forlange visse Dages Arbejde ugentligt i Stedet for Jordafgift i Penge, og Jorddrotten ikke kunde være tjent med et svageligt, drikfældigt, skødesløst og uroligt Menneske til Dagarbejder, har Omstændighedernes Trang indført Husmænd med Jord, med halv Aars Opsigelse paa begge Sider«. Begtrup anfører endvidere Generalmajor Castenskiolds Udsagn om, at det ikke vilde lade sig gøre at holde Orden mellem talrige Husbeboere uden den Slags Kontrakter²⁴⁶. Det var saaledes fra første Færd iøjnefaldende, at Lejekontrakter gav Godsejerne en særlig Mulighed for at »sigte« den til Godsdriften nødvendige Arbejdskraft, og den nye Brugsform fandt da ogsaa fortrinsvis Anvendelse paa Godser, hvor Gaardmandshoveriet blev afløst. Alligevel maa Lejekontrakternes Udbredelse ikke ensidigt forklares ud fra dette Godsejerræsonnement. Huse med Jord var, navnlig i Begyndelsen, noget af et Eksperiment ogsaa for Husmændene. Eksempler fra Krongodserne viser, at det ikke altid var muligt at faa samtlige Husmænd til at overtage de dem tiltænkte Lodder; Beliggenheds- og Afgiftsforhold virkede ofte afskrækkende. Resultatet kunde da blive, at en Del af Lodderne maatte bortlejes for

²⁴³ Sj. Ldv. Ktr. J. 1801 Nr. 597. En Mængde Sager i Pk. Jordlodderne paa Islemark, Jonstrup Vang og Hjortespring Overdrev 1704—1803. RA. Jfr. nedenfor S. 362.

²⁴⁴ Sager i anf. Pk. — Rentekammeret afslog dog at udstede Skøder til Husmandsbørn under 8 Aar.

²⁴⁵ Agerdyrkningens Tilstand I, S. 247.

²⁴⁶ Anf. St., S. 245.

kortere Aaremaal. Vanskeligheden ved at faa baade Hus og Jord bortlejet under eet og paa Livstid var sikkert en medvirkende Aarsag til, at mange Godsejere gik over til at bortleje Huse med Jord med halvt eller kvart Aars Opsigelse.

Tvangsmomentet var dog tydeligt nok. Det gjaldt for Godsejeren om hurtigst muligt og uden store Formaliteter at blive den Husmand kvit, der ikke kunde svare sine Afgifter. Undertiden indføres Opsigelsesbestemmelse som et Modtræk mod Stavnsbaandsløsningen. »Som Mandskabet nu efter allernaadigst Forordning er fri for Stavnen, saa forbeholder højbemeldte Hr. Greven eller Stamhusets Efterkommere at udsige Fæsteren med et Fjerdingaars Opsigelse til at kvittere og forlade Huset, ifald han ikke opfylder, hvad som herudi er akkorderet«, hedder det 1799 i Fæstebrev fra Mørup Gods²⁴⁷. Da Stavnsbaandet var løst, og Godsejeren ikke mere kunde drage Fordel af Godsets Mandskab ved at sælge Fripasser, øve Udskrivningstvang eller opretholde Gaardfæsteforpligtelser, blev Hovedspørgsmaalet, hvorvidt Husmandens Afgiftsydelser (i Penge eller Arbejde) gav Godset saa betydelige og sikre Indtægter, at det kunde betale sig at holde paa ham. Hensigten med Lejekontrakterne blev da at fremskaffe disse Afgiftsydelser paa de for Godset fordelagtigste Vilkaar og med Garanti for Opfyldelsen. Særlig Betydning kunde Lejekontrakten faa paa Godser, hvor Hoveriafløsning skulde gennemføres i Løbet af kort Tid. Lejekontrakterne begynder derfor at faa større Udbredelse omkring Midten af 1790'erne, paa Hoveriforeningernes Tid.

Den unge Husmand, der ikke havde anden Kapital end sin Arbejdskraft, bød Lejekontrakten den Fordel, at han kunde bosætte sig uden at svare Indfæstning og lide Tab, hvis Fæsteforholdet efter faa Aars Forløb maatte opgives. Dette var ikke uvæsentligt i en Periode, hvor Indfæstningen efterhaanden flerdobledes. Tillukkende maatte det ogsaa virke, at mange af Lejehusene var nye Bygninger med større Jordtilliggende, end Fæstehusmænd i Almindelighed havde. Hvor de i Lejekontrakten fastsatte Arbejdsydelser hovedsagelig var henlagt til bestemte Ugedage, saaledes at Husmanden frit kunde disponere over sin øvrige Tid, syntes en arbejdsdygtig Lejehusmand ingenlunde daarligt stillet, sammenlignet med andre Husmænd. Men den sidste Fordel var næppe almindelig, Lejehusmanden maatte i Regelen arbejde efter Aftens Tilsigelse, i mange Tilfælde ikke blot de Ugedage, der var Vederlag for Hus og Jord, men ogsaa en ekstra Arbejdsdag om Ugen for fastsat Betaling. Dette sidste Forhold følte som et direkte Løntryk, da den kontraktmæssige Dagløn næsten overalt laa betydeligt under, hvad der kunde opnaas ved frit Lønarbejde.

Værst var det, at Lejehusmanden kunde risikere Opsigelse, naar hans Arbejdsevne blev nedsat. Godsejeren havde ingen Interesse i at sørge for den gamle eller svagelige Husmand, der saaledes maatte ty til Betlerstaven, hvis ikke Familien eller Sognet tog sig af ham. Begtrup fremhævede dette som en Hovedindvending mod Lejekontrakter og udtalte sin Frygt for, at Betleriet derved skulde blive til større Byrde for Landet²⁴⁸. Ganske vist var heller ikke Fæstehusmanden blot nogenlunde betrygget i sin Alderdom, selv om han hypigere havde den Chance, at Efterfølgeren kunde forsørge ham, og i Regelen turde regne med at forblive, saa længe han var i Stand til at svare Husafgiften i Penge. Men Risikoen var naturligvis større, hvor Indretningen af Huse med

²⁴⁷ Mørup Fp. 1. April 1799.

²⁴⁸ Agerdyrkningens Tilstand I, S. 246.

Jord var baseret paa, at Husbeboerne skulde yde en væsentlig Del af det til Godsdriften nødvendige Arbejde. Selv om Lejehusmanden fremdeles bestred sit lille Landbrug tilfredsstillende, maatte han gaa, hvis han ikke gjorde Fyldest som Landarbejder. Paa Valbygaard krævede Husmændene da ogsaa Fæstebreve paa Livstid i Stedet for Lejekontrakter, ligesom de ønskede sig fritaget for ubestemt Arbejde; Rentekammeret maatte svare, at det ikke kunde paalægges Godsejerne at bortfæste Huse paa Livstid²⁴⁹.

Overgangen til Lejekontrakter skete gradvis, da de fleste Husmænd jo havde Fæstebreve paa Livstid. Lejekontrakterne blev fortrinsvis indført ved de nyindrettede Smaabrug. Det var utvivlsomt mest praktisk, at der paa et Gods fandtes baade Fæste- og Lejehuse. Adskillige Husmænd vilde foretrække de første, selv mod en høj Indfæstning, og der var desuden langt fra Brug for samtlige Husmænds Arbejdskraft ved Godsdriften. Størst Udbredelse fik Leje paa Opsigelse omkring 1800 paa Proprietærgodser i det vestlige Sjælland. Paa Borreby, hvor der i Begyndelsen af 1790'erne kun udstedtes faa Lejekontrakter, var Forholdet 1796—1800: 9 Fæstebreve, 54 Lejekontrakter, 1801—05 henholdsvis 9 og 47. Paa Hørbygaard udstedtes i 1790'erne 6 Fæstebreve og 38 Lejekontrakter. Lige saa fremherskende synes Lejekontrakterne paa Valbygaard, der iøvrigt havde samme Ejer. Tølløse og Søggaard Fæsteprotokoller indeholder fra 1790'erne næsten udelukkende Lejekontrakter for Husmænd. Adskillige Huse blev dog indenfor de nævnte Tidsrum bortlejet flere Gange, og sandsynligvis var der nogle Aar ind i det 19. Aarh. endnu overalt et Flertal af Fæstehusmænd. Den overordentlig stærke Nedgang i Antallet af Fæstebreve for Husmænd maa dog tages som et indirekte Vidnesbyrd om Lejekontrakternes Udbredelse, selv hvor disse ikke blev indført i Fæsteprotokollerne. Aastrup Fæsteprotokol indeholder 28 Fæstebreve fra Perioden 1796—1800, men fra de følgende Aar saa godt som ingen.

Afgiftsforholdet frembød o. 1800 et saa broget Billede, at en omfattende Sammenligning mellem Husfæsterens og Lejehusmandens økonomiske Vilkaar ikke let vil kunne drages. De to afgørende Momenter: hvad Husmanden fik ud af sin Jord, og hvad han havde Mulighed for at indtjene som fri Lønarbejder, kan jo ikke udlæses af Lejekontrakten. Men det er iøjnefaldende, at Systemet med Lejehusmænd paa en Række sjællandske Godser synes at have til Forudsætning, at Husmanden i det væsentlige skal kunne leve af sin Jord og af Arbejdet paa Hovedgaarden. Paa Godser som Borreby, Gyldenholm, Holbæk Ladegaard, Hørbygaard og Valbygaard havde de fleste Lejehusmænd 5—10 Tdr. Ld. De fleste Fæstehusmænd havde kun 1—3 Tdr. Ld., mange blot Kaalhaver, og skulde altsaa vedblivende klare sig som frie Landarbejdere. Den Lejehusmand, der virkelig kunde ernære en Familie paa sin Jord, havde trods tyngende Arbejdsforpligtelser og Usikkerheden m. H. t. Brugsforholdets Varighed en mere betryggende Stilling end den Fæstehusmand, der var afhængig af Beskæftigelsesmuligheder og Lønvilkaar. Under lige Vilkaar syntes Fæsteforholdet fordelagtigst, men allerede de stigende Indfæstninger kunde blive bestemmende for den frie Husmands Valg.

Indfæstning. For Gaardfæsternes Vedkommende bragte Reformtiden en relativ Stigning i Antallet af Indfæstninger og en langt betydeligere Forøgelse

²⁴⁹ Sj. Ldv. Ktr. J. 1795, Nr. 1241 og 1415. Jfr. ovenfor S. 330.

af disses Gennemsnitsstørrelse. Paa 10 af de i Bilag VII nævnte Godser var Stillingen:

	Fæster Antal	Indfæstninger		Gennemsnit	
		Antal	Beløb	Rdl.	Sk.
1770—79	408	123	3543	80	28 5
1780—89	318	105	2691	64	25 61
1790—99	289	115	6378	32	55 45

Forøgelsen svarede til Bedringen i Landbrugskonjunkturerne, men det var endnu kun lidt over en Trediedel af Gaardene paa Proprietærgodserne, der kunde yde Indfæstning, oftest 50 Rdl. Husmændenes Indfæstninger steg ikke overalt tilsvarende. Paa Kalundborg og Lerchenborg Godser sank Gennemsnitsindfæstningen endog fra 6 Rdl. 68 Sk. til 5 Rdl. 24 (i 1780'erne 42 med 281,64 Rdl. Indfæstning, i 1790'erne 52 med 273 Rdl.). Samtidig var der paa Holsteinborg en Stigning fra 4 Rdl. 54 Sk. til 11 Rdl. 43 Sk. (henholdsvis 18 med 82 Rdl. og 26 med 307 Rdl. 64 Sk.). Paa Aastrup og Basnæs, hvor kun et lille Mindretal af Husmændene betalte Indfæstning, var Gennemsnittet 13—14 Rdl. Paa Krongodset forhøjedes Hus-Indfæstningerne først efter Aarhundredskiftet fra 5 til 10 Rdl. Da de fleste Huse nu havde Jordtilliggende, ser det ogsaa i Reformtiden ud til, at Gennemsnitsindfæstningen for et Hus var mindre end den aarlige Husafgift. En Undtagelse dannede øjensynligt Fæstehusene paa de Godser, hvor Lejeforhold var det almindelige. Paa Valbygaard bortfæstedes saaledes et Hus med tilliggende Smedehus: Husafgift 8 Rdl., Indfæstning 50 Rdl., og et Hus med Vænge: 24 Rdl., Indf. 100 Rdl.²⁵⁰.

Hus- og Jordafgift. Tilvæksten af Husbeboere og den almindelige Forøgelse af Husmandsjorden i alle Egne af Sjælland fik til Følge, at Godsindtægterne omkring Aarhundredskiftet for en langt væsentligere Del end tidligere skrev sig fra Fæste- eller Lejehusmænd. Paa Frederiksværk Gods, hvor Antallet af Husmænd næppe steg stærkere, end det gennemgaaende var Tilfældet paa sjællandske Godser i Reformperioden, giver Jordebøgerne følgende Oplysninger om Husfæsternes Hus- og Jordafgifter²⁵¹:

	Husafgift		Jordafgift
	Penge	Aarl. Arbejdsdage	Penge
1778	347 Rdl. 88 Sk.	1404	*
1794	406 - 36 -	3864	
1800	804 - 68 -	1740	203 Rdl.
1804	872 - 92 -	1284	493 - 48 Sk.**

* Enkelte Husmænd svarer dog fra gl. Tid nogle Mark Landgilde (opført sammen med Gaardmændenes). Denne Afgift er ikke steget.

** Heraf 244 Rdl. for Huslodder paa Bøndernes Jord.

Eksemplet viser, at Forholdet mellem Pengeafgift og Arbejdspræstationer kunde forrykkes meget betydeligt, hvad der vanskeliggør en Sammenligning mellem de forskellige Perioder. Et tydeligere Billede af Afgiftsforøgelsen faas, naar man sammenligner Husafgifterne fra Kikhavn Fiskerleje, hvor der gennem

²⁵⁰ Fæstebrev af 3. Dec. 1800 (Bilddø) og 3. Aug. 1801 (Ø. Stillinge). Pk. Husmænds Fæstebreve og Lejekontrakter 1782—1818 i Valbygaard Godsark. LA.

²⁵¹ Frederiksværk GA. (Frederiksborg Amtsstuearkiv).

hele Perioden kun svarede Pengeafgifter, med Afgiftsforholdene i Kregome Sogn; en Arbejdsdag kan i 1778 regnes til 1 Mk., i 1794 til 1½ og i 1804 til 2 Mk.

	Kikhavn			Kregome Sogn				Omregnet
	Antal Husmænd	Afgift Rdl. Sk.		Antal Husmænd	Afgifter Rdl. Sk.		Aarl. Dage	
1778	32	90		71	102	40	748	227.08
1794	32	105	48	78	121	40	1754	559.88
1804	32	120		105	335	92	600	535.92

Mens Pengeindtægterne steg ret jævnt og næppe i Forhold til Husværdien, betød Overgangen til Arbejdspræstationer en meget betydelig Forøgelse af Husmænds Afgiftsydelser, for saa vidt Godset var i Stand til at udnytte dem. De opadgaaende Tider maatte opfordre Godsejerne til at indføre Leje paa Opsigelse, saaledes at Afgifterne forholdsvis lettere vilde kunne sættes op, samt til at betinge sig Arbejde i Stedet for Penge.

Mest fordelagtigt maatte det være for Godsejerne at kombinere Penge- og Arbejdsydelser, saaledes at der fremkom *et elastisk Afgiftssystem*, der kunde afpasses efter de enkelte Aars Arbejdsbehov. Heri var der for saa vidt intet nyt. Ogsaa tidligere var som nævnt en stor Mængde Fæstehusmænd forpligtet til at yde Ugedag *eller* Pengeafgift efter Herskabets Forgodtbefindende, hvortil kom Høstdage, Københavnsrejser o. l. Men i Forbindelse med Jordudstykning til Fæste- eller Lejehusmænd blev der særlige Muligheder for at udvide Arbejdsforpligtelserne og give dem den ønskelige Smidighed. Det kunde ske ved, at Husmænd paatog sig: 1) 1 eller flere Ugedage efter Tilsigelse (undertiden dog fastsatte Dage i Ugen), 2) særlige Arbejdsydelser i de travle Sæsoner, navnlig om Høsten, enten et vist Antal Dage eller en bestemt Arbejds mængde («Hovmaal»), 3) Arbejde 1 Dag om Ugen (sjældnere flere Dage) til en i Kontrakten fastsat Dagløn. Saadanne Vilkaar syntes at sikre Godsejerne, selv om Arbejdsbehovet varierede endog meget stærkt fra det ene Aar til det andet. For Husmændene var det mindre tilfredsstillende, navnlig Bestemmelsen om en vis Mængde Arbejde til en Takst, der i Regelen laa betydeligt under, hvad der ellers kunde opnaas i Dagløn.

Husafgiften ydedes oftere end Jordafgiften i Penge, men det blev paa Proprietærgodserne ret almindeligt, at Husbeboerne gjorde i det mindste nogle faa Arbejdsdage. Eksempelvis kan nævnes Aggersvold, hvor Flertallet af de 77 Husmænd efter Jordebogen 1803—04 ydede Pengeafgift, men desuden svarede 56 Husmænd ialt 848 Arbejdsdage: 1 forrettede 62, 3 58, 1 54, 1 49, 1 48, 1 40, 1 32, 1 30, 1 26, 1 22, 1 14, 1 10, 1 9, 12 8, 26 6, 1 5, 2 4 og 1 kun 1 Dag. Men Vedtegninger viser, at yderligere en Del Husbeboere ydede Arbejde i Stedet for Penge: 1 Husmand med 16 Rdl. Jordafgift svarede 2 Ugedage, 3 med henholdsvis 13 Rdl. 4 Mk., 10 Rdl. og 8 Rdl. 3 Mk. plus 6 Arbejdsdage gjorde hver 72 Arbejdsdage i Stedet, 1 70 Dage i St. f. 12 Rdl. 3 Mk., 2 56 Dage (1 Ugedag og 4 Høstdage) for henholdsvis 10 og 12 Rdl. i Afgift; endelig forrettede 1 Husmand 60 Arbejdsdage i St. f. 8 Rdl. og 8 Dages Arbejde. Desuden gjorde en Husmand 8 Arbejdsdage for 4 Skpr. Land, han havde i Fæste, og en anden, der ikke havde Fæstebrev, svarede Ugedag. Der er altsaa Tale om højst *uensartede Afgiftsforhold*, og man vil end ikke finde noget ensartet Omregningsforhold mellem Arbejde og Penge: den til 1 Arbejdsdag sva-

rende Pengeydelse varierer fra ca. 12 til ca. 20 Sk. At Kontrakterne var indgaaet paa saa forskellige Tidspunkter, forklarer ikke alle Uoverensstemmelserne. Ulige Arbejdsduelighed, muligvis dog ogsaa Husmænds forskellige Evne til at stille Betingelser, har spillet ind.

Mest overskuelige er Afgifterne i *Penge*, navnlig hvor der betales særskilt for Hus (med Have) og for Jordlod. Og her er det iøjnefaldende, at Husafgiften kun de færreste Steder stiger betydeligt — 4 Rdl. er endnu den almindelige aarlige Husleje —, mens Indfæstning og Jordafgift gennemgaaende laa højere og steg stærkere. Paa Krongodset i Frederiksborg og Kronborg Amter blev Afgiften kun 2 Rdl. pr. Td. Land af bedste Jord, netop hvad der tilkom Gaardmændene som Erstatning for den Jord, de afgav til Husmændene; Hartkornsskat og Tiende svaredes af Gaardmændene. Samme Afgift møder man paa Sorø Akademis Godser. Fra Københavns Amt kan anføres, at Hjortespring Overdrev blev udstykket i 51 Huslodder, ialt 32 Tdr. Hrtk. (367 Tdr. Ld.) for 1018 Rdl. i aarlig Afgift; af 56 Lodder paa Islemark, 10 Tdr. 2 Skpr. Hrtk. (165 Tdr. Ld.), svaredes ca. 590 Rdl., og 17 Tdr. Hrtk. (234 Tdr. Ld.) i Jonstrup Vang, udstykket i 68 Lodder, indbragte 668 (senere 711) Rdl.²⁵². Afgiften var her, hvor det drejede sig om Hovedgaardstakst, beliggende i Københavns Nærhed, ikke mindre end 38 Rdl. pr. Td. Hrtk., næsten 3 Rdl. pr. Td. Ld. Fra Proprietærgodserne kan efter Fæsteprotokoller og andre Kilder nævnes: Aastrup 1798 2 Rdl. pr. Td. Ld.; Agnsø 1801 1 Rdl. 5 Mk.; Basnæs 1800 2 Rdl.; Borreby 1800 1 Rdl. 3 Mk., 1805 2 Rdl.; Holsteinborg 1802 ca. 75 Sk.. s. A. 1 Rdl. 2 Mk.; Knabstrup 1803—04 3 Rdl., 1806 3 Rdl. 3 Mk.; Løvenborg 1794 1 Rdl. og 1 Rdl. 3 Mk.; Rosendal 1806 2 Rdl. 3 Mk., 1809 3 Rdl. Hartkornsangivelse forekommer sjældnere. Paa Basnæs bortfæstedes 31. Dec. 1803 to Huslodder paa 4½ og 3½ Skp. Hrtk. for henholdsvis 10 og 8 Rdl. (samt Hartkornsskatter), altsaa 17—18 Rdl. pr. Td. Hrtk., paa Borreby betaltes i 1805 ca. 16 Rdl., hvorimod der paa Holsteinborg 1804 af et Vænge paa godt 2 Skpr. Hrtk. svaredes 10 Rdl.

Naar Begtrup fra o. 1800 nævner 2 Rdl. pr. Td. Ld. som den almindelige Afgift af Huslodder, træffer han omtrent Gennemsnittet²⁵³. Nogle Aar senere var Afgiften dog snarere ca. 3 Rdl. Husmændene paa Sjælland synes gennemgaaende at have ydet 25—30 % højere Jordafgift end Gaardbrugerne. Talrige Beregninger fra Slutningen af det 18. Aarh. viser, at disses Landgilde, Hoveri og Hartkornsskatter pr. Td. Hrtk. androg fra ca. 12 til 18—20 Rdl.²⁵⁴. (1796—1800 var Jordværdien paa Sjælland efter Falbe-Hansens Opgørelse ca. 226 Rdl. pr. Td. Hrtk.). At de sjællandske Gaardmænd ofte svarede 2—3 Rdl. pr. Td. Ld., siger dog ikke saa meget, idet Husmændene gennemgaaende havde langt den daarligste Jord. Begtrup nævner Eksempler paa, at en Fæstegaards Jorder, der tidligere kun indbragte Ejeren 30 Rdl., efter at være inddelt i Husmandslodder har givet 200 Rdl. Her maa dog sikkert være Tale om hoverifri Gaarde med meget betydeligt Jordtilliggende. Andetsteds anslaaer han Hoveriets Værdi alene til ca. 100 Rdl. pr. Bonde, hvilket synes meget højt regnet²⁵⁵. Spørgsmaalet om det ubillige i, at Husmanden kom til at svare en forholdsvis høj

²⁵² Pk. Jordlodderne paa Hjortespring Overdrev, Jonstrup Vang og Islemark 1794—1803. RA. — Afgiften var ansat til Hølæs à 3 Rdl.

²⁵³ Agerdyrkingens Tilstand I, S. 241.

²⁵⁴ Hoveritabeller for adskillige Godser i Sjælland og nogle i Jylland (udateret). RA.

²⁵⁵ Agerdyrkn. Tilstand I, S. 242 og 175.

Afgift af sine faa Tdr. Land, besvarede Begtrup gennem følgende Betragtning: »Vilde man endog tænke sig en Indskrænkning i Proprietærens lovlige Anvendelse af sin Ejendom, og at han skulde overlade Husmanden Jord for den samme ringe Afgift, som Gaardfæsteren havde ydet, fulgte deraf, at Husmanden enten fik ingen Jord til sit Hus af Jorddroten, eller ogsaa at han lagde Jordafgiften paa Huset, saa at naar Husmanden vilde have et Hus med Jord til, maatte han give *det* i Afgift af Huset, han nu svarer af Hus og Jord, og Husmanden vandt intet derved«²⁵⁶.

Selv om Loven ikke lagde Hindringer i Vejen, satte Husmændenes svigtende Jordbegærlighed og ringe Betalingsevne dog en ret snæver Grænse for, hvad Godsejerne kunde opnaa i Hus- og Jordafgifter, og forklarer tillige, at Afgifterne undertiden blev saa uensartede. Paa Aggersvold Gods omtales 1804 følgende Afgiftsforandringer: Af et Hus, der hidtil har svaret 4 Rdl. 72 Sk., samt 1 Høstdag, 1 Sættedag og 1 Købstadsrejse, skal der fremtidig ydes 8 Rdl. og 8 Høstdage; Jordafgiften forøges samtidig fra 3 til 4 Rdl. Afgiften af et jordløst Hus forhøjes fra 2 til 3 Rdl., mens der af et andet fremtidig skal svares 6 Rdl. i St. f. 46 Arbejdsdage²⁵⁷. Der kan vanskeligt være Tale om nogen Forhøjelse i sidste Tilfælde, hvor Afgiften pr. Arbejdsdag kun er ca. 12½ Sk. — Afgiftsforhøjelser kunde ogsaa ske i flere Tempi. Paa Benzonsdal, der o. 1800 ejedes af to Kollegieembedsmænd, bortfæstedes en Gaardsplads med Hus samt 3 Tdr. Ld. paa Ishøj Mark i 1801 for 10 Rdl., 2 Høstdage og 2 andre Arbejdsdage for det første Aar, hvorefter Afgiften i 1802—03 fordobledes; fra og med det 3. Aar skulde der svares 10 Rdl. af Gaardspladsen og 52 Ugedage af Jordlodden. Her maa Værdien af en Ugedag paa egen Kost sættes til godt 20 Sk., hvis Ydelsen 1803 ikke skal betegne en Nedsættelse; for hver Ugedag, Herskabet ikke behøvede, skulde Fæsteren dog kun svare 1 Mk., Bøderne for Arbejdsforsømmelse var kun i Høsttiden 1½, eller 1 Mk.^{257a}. Godsets Fordel ved Forandringen maa søges i, at Antallet af Arbejdsdage saaledes kunde afpasses efter Aarsbehovet.

Hvad Husmændenes Arbejdsydelser kunde betyde for Godser, hvor Afløsning af Gaardmandshoveriet blev gennemført, illustreres ved Eksempler fra Generalmajor I. F. Castenskiolds Godser i Vestsjælland. Kontrakter fra Valbygaard viser, at Lejeafgiften af et 7 Fags Hus med 5 Td. Ld. Tilliggende i Perioden 1797—1805 sædvanligt var 1 (ofte en fastsat) Arbejdsdag om Ugen, samt 4 Dage i Høslet, 4 i Kornhøst, endvidere Vedligeholdelse af 60 Favne dobbelte Grøfter og Pligt til at arbejde 1 Dag ugentlig mod 1 Mk. paa egen Kost. Var Herskabet ikke tjent med Lejehusmandens Arbejde, skulde han svare 12 Rdl. Penge og kun forrette 12 Dages Arbejde paa egen Kost. Godset vilde i alle Tilfælde sikre sig Høstdagsarbejdet. Af en Del Huse à 10 Td. Ld. svaredes det dobbelte Antal Arbejdsdage (Grøftearbejdet var dog det samme), med Forpligtelse til 2 ugentlige Arbejdsdage. Begtrup oplyser, at Castenskiold havde 4855 Arbejdsdage i Afgift af Husbeboere paa Valbygaard og Frederikslund, samt 3400 Dage à 1 Mk.²⁵⁸, hvilket maa svare til ca. 400 Td. Ld. Huslodder. I Gaardmandshoveri vilde næppe kunne opnaas mere end 12—1500 Arbejdsdage

²⁵⁶ Anf. St. I, S. 242.

²⁵⁷ Aggersvold GA. Oplysninger i Pk. Diverse Sager 1767—1903. LA.

^{257a} Benzonsdal Fp. 18. Nov. 1801.

²⁵⁸ Agerdyrkn. Tilstand I, S. 133 f.

af det samme Areal. Paa Eriksholm og Holbæk Ladegaard forrettede 21 Husmænd med ialt 170 Td. Ld. hver ugentlig 3 Dages Arbejde²⁵⁹, og af 4 Gaardes Jorder, der blev delt mellem 35 Husmænd paa Gjeddesdal, ydede hver Bruger ligeledes 3 Ugedage samt en Del Grøftarbejde²⁶⁰. I disse Tilfælde synes Husmænd at have ydet 5—6 Gange saa mange Dages Arbejde som hoverigørende Gaardmænd af et tilsvarende Areal. En Del af dette Arbejde betalt dog med en lav Dagløn, og naturligvis præsterede Husmændene i Almindelighed ikke Spandlage. Hovedgaardenes faste Folkehold forøgedes noget, hvor Hoveriafløsning fandt Sted, og et betydeligt Hestehold blev nødvendigt; paa mange »hoverifri« Godser forrettede Fæstebønderne dog vedblivende en Del Kørsels-
hoveri.

De ovennævnte Eksempler, der viser, hvorledes Fæste- eller Lejehusmænd med 5—10 Tdr. Ld. hver især forpligtede sig til omtrent lige saa mange Gangdage som Hoveribønder tidligere, angiver klarest den stedfindende Forandring i Hoverisystemet. I Regelen fik Husmændene betydeligt mindre Jordareal, undertiden intet, men kunde dog paatage sig Arbejdsforpligtelser. Skønt Godserne kun havde Brug for Mindstedelen af Husbeboernes Arbejdskraft, maatte de ønske at sikre sig denne i et Omfang, der gjorde det muligt at kassere de mindre kvalificerede Landarbejdere. En saadan Udvalgelse fandt vel ogsaa Sted tidligere, men Husmændenes Arbejdsydelser betød da saa langt mindre. Heller ikke var det ualmindeligt, at Husfæstere forpligtede sig til for fastsat Takst at udføre Arbejde udover, hvad der var Vederlag for Hus eller Jord, men virkelig Betydning fik dette sandsynligvis kun for de ret faatallige Herregaardsarbejdere. Naar Fæstebreve fra 1770—80'erne paalagde Fæsteren at arbejde for 1 Mk. daglig paa egen Kost, var dette naturligvis dengang en taaleligere Forpligtelse, end det blev i 1790'erne og senere. Og man maa sikkert antage, at Paalæget om at tage Tjeneste hos Godsets Bønder for fastsat Dagløn (paa Valbygaard Gods saaledes 6 Sk. og Kosten)²⁶¹ har unddraget sig effektiv Kontrol. Anderledes i Reformtiden, naar Godsejere fik særlig Interesse i Anvendelsen af Husmændenes Arbejdskraft. I nogle Tilfælde forpligtede Husmænd sig endog ved Fæstebrev til »først og fortrinligst« at tage Arbejde ved den nærliggende Avlsgaard alle de Dage i Ugen, hvor de ikke udførte Pligtsarbejde²⁶². Utvivlsomt var disse ensidigt-bestemte Arbejdsvilkaar en Fordel for Godset, mens det afgørende for Husmændene maatte være, om saadanne Betingelser lagde Hindringer i Vejen for deres øvrige Indtjeningsmuligheder.

Formaalet med det gamle Hoverisystem: at skaffe Godsdriften billig og tilstrækkelig Arbejdskraft, overførtes til det nye. Ligesom tidligere de hoverifri Gaardbrugere svarede de fleste pengebetalende Husmænd ret rimelige Afgifter, mens de arbejdsyndende Husbeboeres Forpligtelser syntes mere tyngende. Dette var en naturlig Følge af, at Husmænd vanskeligt kunde tilkøbe sig Jord eller skaffe sig Bolig udenom Godsejerne, ligesom Beskæftigelsesforholdene ofte vedblev at være ugunstige en stor Del af Aaret. Naar Godsejere paabød eller tilbød forholdsvis rigeligt Arbejde i Forbindelse med Brugsret til et større eller

²⁵⁹ Smstds. S. 134.

²⁶⁰ Begtrup: Beskrivelse over Hovedgaardene i Sjælland, S. 289.

²⁶¹ Valbygaard GA. Pk. Fæstebreve og Lejekontrakter 1782—1818 (Kjeldstrup 5. Marts og 24. Marts 1787).

²⁶² Se Fæstebreve i Løvenborg Fp. 6. Maj 1793 (Huse ved Minneslyst). Solbjerggaard Fp. 15. April 1794. (Arbejdspligten gjaldt ogsaa Konen).

mindre Jordstykke, kunde selv den tomhændede Lejehusmand, saa længe han havde sin Arbejdskraft i Behold, opnaa Fordele, som han næppe kunde vide sig sikker paa i det frie Erhvervsmarked. Men Arbejdsforholdene var ofte tvungne nok: selv om Vinteren 10 Timers Arbejdsdag, om Sommeren en Arbejdsdag omtrent fra Solopgang til Solnedgang (Græs skulde ret almindeligt slaas før Solopgang), og Husmanden kunde f. Eks. ved Kornophinding være forpligtet til at udføre Overarbejde for minimal Betaling. At de særlige Høstarbejder (maalt i Dage eller i Hovmaal) voksede, og at Tilsigelse ofte kun skete med Aftens Varsel, var ligeledes en Hemsko. Derimod var det utvivlsomt til Husmandens Fordel, naar Fæstebreve og Lejekontrakter indeholdt Forskrifter m.H.t. Dyrkning og Hegning af hans egen Jordlod.

8. Smaabruget og Landarbejder.

Husmændenes Stilling var Genstand for adskillige Betragtninger i Datidens landøkonomiske Skrifter. Efter Udskiftningen havde de helt jordløse Huse praktisk talt ingen Tilhængere, men iøvrigt var Synspunkterne stærkt delte. Mest udbredt syntes den Opfattelse, som Jordlovgivningen gav Udtryk for: at Husmanden kun burde have nogle faa Tdr. Land, saaledes at han vedblivende maatte søge sin Hovedindtægt som Landarbejder. Men ogsaa Tanken om en virkelig Smaabrugetand, en Slags Landbo-Mellemstand, der kunde leve af sin Jord, havde sine Talsmænd, fremfor alle Pastor Høegh, Gentofte. Paa den anden Side kom Reaktionen mod den vidtdrevne Udparcellering kraftigt til Orde. Udgiveren af Økonomiske Annaler (1797—1810), Prof. Oluf Chr. Olufsen, sluttede sig saaledes til Kritikken og fremkom med et Forslag, der — ligesom visse Godsejerkrav en Menneskealder tidligere — mere tog Sigte paa at skabe en Klasse af gifte Landarbejdere i fast Tjeneste end paa at fremme Udviklingen af en jordbrugende Lønarbejderklasse.

I sin Beskrivelse af Agerdyrkningen paa Sjælland (Afsnittet om »Husmandslodder«) søger Begtrup at bestemme *Husmandens Samfundsfunktion*. »Er hans Bestemmelse at være den større Jordbruger til Hjælp i hans Avlsdrift, som Daglejer . . . , saa bør Husmandens Jordlod ej være større, end at han i de to Dage om Ugen kan besørge den og skænke de øvrige til sine Naboers Gavn. Staar det i Husmandens frie Vilje, da driver Begærlighed ham til at have mere Jord for at kunne holde Heste, hvorved han forlader sin Bestemmelse at være Daglejner«. Følgen vil efter Begtrups Mening blive en Forøgelse af den i Forvejen meget følelige Mangel paa Tjenestefolk og Daglejere. »Husmanden bør have saa mange Tdr. Land til sit Sted, at han derpaa kan sommer- og vinterføde en Ko og nogle Faar, samt have et Par Tdr. Udsæd, saa at han kan rigelig avle det af Kornvare, han forbruger i sin lille Husholdning, og føde et Par store Grise. Fire til fem Tdr. Land Middeljord synes til det Øjemeds Opnaaelse at være en passende Størrelse. Overskrides det Maal, og Husmanden har 6 til 10 Tdr. Land, nødes han til at holde Heste . . .« Hestehold vilde imidlertid kun være rentabelt, hvis Husmanden slog sig paa Handel, Tørvetransport, Vognudlejning o. l. som Bierhverv, men hans Stilling blev da en væsentlig anden end Daglejerhusmandens. »Man ønsker ikke, at Husmanden skal holde Heste, da han ved dem bliver i Stedet for en velhavende Daglejer, som er i Stand til at ernære en Familie i gode og onde Aar, en forarnet Bolsmand.« Begtrup nævner

dog som »en Indretning, frembragt af Nødvendighed«, at flere Husmænd undertiden sluttede sig sammen for at holde Heste og Plov, da Trækraft ikke altid kunde lejes til rette Tid og paa rimelige Betingelser. Husmænd med 2 à 3 Tdr. Land maatte dog hellere bruge Spaden end Ploven²⁶³.

I 1794 havde Pastor Høegh, Gentofte, Broder til Ove Høegh-Guldberg, forfattet et landøkonomisk Skrift, der for et større Afsnits Vedkommende henvendte sig til jordbrugende Husmænd²⁶⁴. Det indeholdt en udførlig Fremstilling af, hvorledes en almindelig Huslod ved intensiv Dyrkning, i Forbindelse med Sommerstaldfodring, kunde ernære en Familie. De første Aar efter Overtagelsen af Huslodden, vilde Husmanden ganske vist endnu være nødt til at arbejde for Gaardmændene og vilde ogsaa behøve disses Hjælp ved Pløjning og Harvning, men derefter skulde han se sig i Stand til at leve udelukkende af 3—4 Tdr. Land middelgod Jord eller 5—6 Tdr. af ringere Bonitet. Den Indvending, at de større Jordbrugere derved kunde komme til at savne Landarbejdere, afviste Høegh: ikke alle Husmænd fik Jord og nye Landarbejder-Husmænd vilde bosætte sig baade paa Bøndernes Jord og i Landsbyerne; Gaardbrugerne vilde faa Tjenestefolk nok i Husmændenes Børn. Men de selvstændige Smaabrugere havde en særlig social Mission: »Det vil nok vise sig i hver Egn, som i vor her, at naar Gaardmænd formedelst Udskiftning, Ejendom og den deraf flydende Vindskibelighed og klogere Drift tiltager noget i Velstand, ja, om det er endog blot deri, at deres Ejendoms Værdi formedelst Tiderne stiger, saa deler Bondestanden sig i 2 Klasser, Gaardmænds- og Husmændsklassen, og det saa fuldkomment, at ingen, som er født i den sidste, kan gøre sig mindste Haab om at stige op i den første, ligesom og ingen født i den første vil fornede sig til den sidste. Følgerne af denne Afsondring er højst ulykkelige for vor Bondestand, og det for begge Klasserne«. Værst vilde det dog ramme Husmands- og Indsidderklassen, som de fleste Steder udgjorde et Flertal af Bondebefolkningen, indsaa Høegh. Derfor skulde de jordbrugende Husmænd danne »en Middelklasse i vor saa vigtige Bondestand og . . . holde den sammen i et lykkeligt Baand fra øverst til nederst«. Indsidderne og de jordløse Husmænds Børn vilde kunne drive det til at faa Husmandsbrug, ogsaa Gaardmandsbørn kunde være tjent med saadanne Smaabrug, og Husmænd med Jord vilde kunne gøre sig Haab om at se deres Børn som Gaardbrugere²⁶⁵.

Høegh var sikkert for optimistisk i sine Betragtninger over Smaabrugets praktiske Muligheder, men i social Forstaaelse var han forud for de fleste. Udviklingen i det danske Bondesamfund formede sig i det næste Aarhundrede efter de sociale Delingslinjer, som Høegh ud fra Erfaringer i sit tidligt udskiftede Sogn havde paapeget. Over 100 Aar tog det, før en Smaabruget-Mellemstand fik nogenlunde den Styrke og den Betydning, han havde haabet. Men hans Skrift vakte fortjent Opmærksomhed, blev adskillige Steder uddelt blandt Bondebefolkningen, og man finder i Samtidens økonomiske Litteratur Henstilling til Lærere om at gøre Almuen bekendt med dets Indhold, navnlig 12. Kapitel²⁶⁶.

²⁶³ Agerdyrkningens Tilstand I, S. 237 og 240.

²⁶⁴ H. J. C. Høegh: Anvisning til et velindrettet Jordbrug for Gaardmænd og Husmænd paa Landet, som har faaet deres Jorder udskiftede af Fællesskab (Kbh. 1795). XII. Kap. (S. 273—354) omhandler Husmandslodder.

²⁶⁵ Anf. Værk, S. 353 f.

²⁶⁶ Økon. Annaler 9. Bd., S. 24.

Det stærkeste Angreb paa Jordudstykningsen til Smaabrug fremførtes af ingen ringere end Udgiveren af Økonomiske Annaler, Oluf Chr. Olufsen²⁶⁷. Han paapegede det ejendommelige i, at denne betydningsfulde Sag ikke havde været Genstand for offentligt fremlagte Undersøgelser, og ironiserede over de højst forskellige Vurderinger af Udparcelleringen: ». . . medens nogle anser den for det sidste og øverste Trin paa Fuldkommenhedens Trappe, øjner andre deri en skummel Afgrund, hvis Svælg har aabnet sig for gennem Aarhundreder at sætte Grænser for al Forbedring, al Nationalvelstand«. Selv karakteriserede Olufsen Jordudstykningsen som et uhyre stort Forsøg, fremmet efter visse antagne Grundsætninger, hvis Rigtighed ikke kunde bevises ud fra tidligere Erfaringer herhjemme eller i Udlandet²⁶⁸.

Olufsen vil vurdere Spørgsmaalet nationaløkonomisk og betragter under eet de egentlige Parcellister (og Købere eller Arvefæstere af Jordlodder fra 20 Tdr. ned til 1 Skp. Land) og »den uhyre Mængde Husmænd« med 1—4 Td. Ld., der var fremkommet siden 1781. Fra anden Side blev det fremhævet, at den egentlige Udparcellering var aldeles ubetydelig paa Sjælland²⁶⁹.

Et Hovedpunkt i Olufsens Indlæg var hans Syn paa Landbrugets Kapitalmangel som »den store Hindring for Agerdyrkningsens Fuldkommenhed i Danmark«. Værst stillet var Smaabrukerne, da de allerfleste intet ejede ved Overtagelsen af Huslodderne og heller intet erhvervede ved Jordbruget, mente han. Selv om Husmænd og Parcellister havde Æren for en Del Nyopdyrkning, led de altfor meget under Savnet af ordentlige Redskaber, rene Kornsorter og gode Husdyrracer. Husmanden vilde næppe kunne overkomme at grave og hakke sin Jord og Fordelen herved vilde utvivlsomt være mindre end antaget. I Virkeligheden hemmede Jordudstykningsen Landbrugets Opkomst, idet Smaabrukerne, der for det store Flertals Vedkommende var udgaaet fra Daglejer- og Tyendeklasserne, berøvede det mere kapitalstærke Landbrug en stor Mængde Arbejdsdage, der kunde anvendes bedre indenfor Stordriften. Olufsen hævdede, at Smaabrugenes Produktion ikke forøgede Nationalkapitalen. 4 Gaarde à 300 Tdr. Ld. vilde efter hans Opfattelse give større Udbytte end 120 Parceller à 10 Tdr. Ld. eller 60 à 20 Tdr.; bl. a. vilde Trækraft og Avlsredskaber være langt kosteligere ved Smaabrugene. Af Salgsvarer kunde Smaabruget i Regelen kun præstere daarligt Korn, mens animalske Produkter overhovedet ikke var at vente. I Almindelighed vilde kun Lodder paa 30 Tdr. Ld. og derover give Overskud. Brugere af mindre Arealer vilde være ulykkeligt stillede, naar Misvækst, Kvægsyge eller Krigsulykker indtraf. Og endda kunde Husmanden med op til 16 Tdr. Ld. næppe føle sig som sin egen Herre, naar han dog maatte arbejde som Daglejer, ja, som oftest indfinde sig efter Tilsigelse. »Forholdet er vel anderledes mellem Parcellisten og Bonden, end imellem Bonden og Herremanden, men han er dog afhængende«²⁷⁰.

²⁶⁷ Økon. Annaler 5. Bd., S. 52—96 (Jan. 1805). Se ogsaa Jørg. Pedersen: Husmandsbruget, S. 21 ff.

²⁶⁸ Økon. Annaler 5. Bd., S. 52 ff. Olufsens Afhandling syntes iøvrigt foranlediget ved Stiftamtmand Hellfrieds netop udkomne: Bemærkninger og Erfaringer angaaende Jordudstykningsen eller Parcelleringen i Almindelighed og for Vejle Amt i Særdeleshed (Kbh. 1805). H. erklærede sig varmt for Udstykningsystemet, efter 13 Aars Erfaringer i den mest udstykkede Egn i Landet, — »en Stemme af Vægt«, indrømmer Olufsen (anf. St., S. 55).

²⁶⁹ Økon. Annaler 5. Bd., S. 309 (Morville).

²⁷⁰ Anf. St., S. 82.

I Modsætning til Høegh havde Olufsen ringe Tro til, at Husmændene ved Flid alene kunde faa deres Jord i god Kultur. Bedre var det med nogen Driftskapital, navnlig i de første Aar. »Husmanden kunde med sin og sin Kones Arm dyrke den liden Lod ypperlig, naar han havde Penge«. Brugeren af 30—50 Tdr. Ld. var heldigere stillet; han kunde bære Tab og var ikke i »den amphibiske Tilstand at være sin egen Herre og andres Tjener«. Idet Olufsen vilde hævde, at Jordbrug af Mellemstørrelsen 25—30 Tdr. Ld. ikke tjente til Forøgelse af Folkemængden, mens de mindre Brug intet bidrog til Nationalvelstanden, opstillede han til Slut to Hovedprincipper for den fortsatte Udstykning: 1) Parceller saa store, at Brugernes Familie kunde ernære sig i Middelaar, selv uden Kløver- og Kartoffeldyrkning; 30—50 Tdr. Ld. vilde i Regelen behøves. 2) Lodder saa smaa, at de kunde dyrkes til Fuldkommenhed, mens Familiens øvrige Underhold sikredes ved Brugernes Arbejde som fast Tjenestekarl paa en større Gaard. Af Hensyn til Befolkningstilvæksten foretrak Olufsen det sidste System og foreslog, at alle større Avlsgaarde skulde opføre Huse med Tilliggende af 6—8 Skpr. Land til Have og til Græsning for en Ko. Den gifte Karls Løn i Penge og Naturalier maatte være tilstrækkelig til en Families Underhold, saaledes at han kunde føle sig lykkeligere end den selvstændige Smaabrunder. »Den behagelige Tanke at være betrygget imod Mangel vilde fuldelig opveje den ubetydelige Stolthed, at være Selvejer i Fattigdom og Usselhed, den vilde indflyde paa deres Tænkemaade og danne bedre Tjenestetyende end det, man nu sædvanligen ser. Folkemængden vilde fra disse Huse vinde al ønskelig Tilvækst. Landets Produktion taber intet derved, men vinder tværtimod . . .«²⁷¹.

Af de tre Husmandstyper: *Daglejerhusmanden*, *Smaabrunderen*, der lever af sin Huslod, og *den gifte Tjenestekarl* med Have- og Vængebrug, var kun Høeghs Ideal en social Nydannelse paa Sjællands Grund. Kammerraad Morville, der i Landhusholdningsselskabet Punkt for Punkt imødegik Olufsens Indvendinger mod Udparcelleringen²⁷², fandt i dennes Forslag om at drive en stor Avlsgaard ved Hjælp af Husmænd intet andet nyt, end at det skulde være virkelige Tjenestefolk. Kun i Jylland kunde Udparcelleringen en Overgang have gjort det vanskeligt at faa Arbejdsfolk. I Modsætning til Olufsen nærede Morville ikke større Betænkelse ved Smaabrundernes Kapitalmangel. »Unægtelig var det en større Lykke for Landet, at Parcellister og Husmænd kunde begynde deres Parcellers Drift med tilstrækkelig Kapital, men fordi dette nu ikke alle vegne kan have Sted, skulde man da forkaste et mindre Gode, fordi man ej kan have det større.« Megen Jord var ved Udparcellering bragt under Kultur, endog Hede og Overdrevsjord, »og her er jo ikke Sted at tale om den høje Kultur, simpel Kultur er alt noget stort og gavnligt . . .« (II). Morville korrigerede Olufsens mangelfulde Fremstilling af Nationalvelstandens Kilder: ». . . naar Antallet af et Lands smaa Parceller har det rette Forhold til Antallet af dets store Parceller, hvis Dyrkning behøver Hjælp af Parcellister, der ikke har saa megen Jord, som kan give dem tilstrækkeligt Arbejde hele Aaret igennem, saa bidrager den lille Parcel lige saa vel sin proportionerlige Del til Nationens Kapital som den store Gaard; hans mange Arbejdsdage til Produktions Fremme paa anden Mands Grund er det, som bør takseres som Tilskud til Nationens Kapital . . .« (IV). Smaabrundernes Driftsudgifter formindskedes, hvor Hus-

²⁷¹ Anf. St., S. 96.

²⁷² Se Økon. Annaler 5. Bd., S. 307—32.

mændene hjalp hinanden med Trækraft og Redskaber, og deres Modstandskraft i daarlige Tider var næppe ringere end de større Brugs: Kornafgrøden vilde forholdsmæssigt blive den samme, Kartoffelhøsten endda noget større paa Smaaparcerne (XII—XIV). At Produkterne paa smaa Lodder ofte var slette, angik kun Brugerne, da næsten intet solgtes (IX). Morville kritiserede Olufsens Beregninger, der ikke tog Hensyn til Smaabrugernes Nøjsomhed, og maatte hævde, at Parcellister med 4—5 Tdr. Ld. vilde ofre forholdsvis langt mere Arbejde paa deres Jord end Brugere af 30—50, selv om Halvdelen af deres Arbejdskraft kom anden Mands Jorddyrkning til Gode (XXI).

Morvilles Anskuelse svarede utvivlsomt ret nøje til Regeringens og talrige Godsejeres Syn paa Husmændene. Med stor Aabenhed gav han Udtryk for det befolkningspolitiske Synspunkt: »Folkemængdens Formerelse ved Hjælp af den fattigste Folkeklasse er just den for Staten og Landet allerfordelagtigste« (XXII). Dette var ikke netop, hvad den Reventlowske Landbopolitik tilsigtede, men en Konsekvens af dens Opmuntring til Udparcellering: Husmændene med Jord skulde fremdeles være Landarbejdere, samtidig med at de dannede Arbejdsreserve for det større Landbrug. — Morville sluttede med at fremhæve, hvorledes Husmænd med Munterhed, Flid og Hurtighed udførte Akkordarbejder ved de store Gaarde, »en højst nødvendig Benyttelse til en stor Gaards Drift«²⁷³. Her viste han mere praktisk Blik end Olufsen. Hvad Godsejerne i Regelen ønskede og ved Fæstebreve og Lejekontrakter sikrede sig, var, som vi har set, en Arbejdsstyrke af en saadan Elasticitet, at Storbrugets Arbejdsbehov altid kunde tilfredsstilles.

En Husmandsfamilies Aarsindtægter. Mere overraskende end den principielle Uenighed om Husmændenes Stilling var den forskellige Opfattelse af deres Eksistensbehov, angivet i Penge eller Varemængder.

Da Olufsen ønskede at give »et Skilderi« af en Husmands virkelige Stilling, anførte han (uden Kildeangivelse) en Beregning over en nordsjællandsk Husmands aarlige Udgifter og Indtægter, som ogsaa forekommer hos Begtrup²⁷⁴. Efter Olufsen skulde Husmandsfamilien aarligt have 108—09 Rdl. at leve af, men han oplyser ikke, at »Budgettet« stammer fra 1798. Morville tog imidlertid af Kornpriserne Anledning til at bemærke, at Overskuddet vilde være omtrent det dobbelte efter Prisniveauet 1805²⁷⁵. Olufsen formodede, at 4—5 Mennesker kun med Vanskelighed kunde leve af de knap 100 Rdl., der blev tilbage, naar Husets Vedligeholdelse, Offerpenge, Skatter m. v. var betalt. Han maatte altsaa regne med betydeligt højere Løn til de gifte Tjenestefolk. Men kunde de opnaa det?

Morville havde utvivlsomt Ret i, at Olufsens konkrete Eksempel paa »en Husmands sande Stilling« langt fra virkede afskrækkende. Udgiften ved Driften af 4 Tdr. Land var anslaaet til 29 Rdl. 2 Mk., hvoraf 18 Rdl. til Forrentning (for en Fæster vilde Hus- og Jordafgift være omtrent tilsvarende), Indtægten af Jordlodden var ansat til 60 Rdl. 4 Mk., Husmandens Arbejdsindtægt til 77 Rdl. 4 Mk. (282 Arbejdsdage à 1½—2 Mk.). Den samlede Fortjeneste var altsaa

²⁷³ Anf. St., S. 332.

²⁷⁴ Økon. Annaler 5. Bd., S. 83—85. Begtrup: Agerdyrkningens Tilstand II, S. 485—89 (»Præliminære Konditioner til Huslodders Afhændelse paa Esrom Klosters Mark« af 16/5 1798). Kun et Par Poster viser en ubetydelig Afvigelse. Jørgen Pedersen anfører Olufsens Regnskab (»Husmandsbruget«, S. 21 f.), men synes ikke opmærksom paa Kildeforholdet.

²⁷⁵ Økon. Annaler 5. Bd., S. 323.

109 Rdl. Olufsen vilde hævde, at gifte Husmænd som fast Tyende paa større Avlsgaard kunde opnaa større Indtægter i Penge og Levnedsmidler. Nogle Indlæg, der kort Tid senere fremkom i Økonomiske Annaler, syntes imidlertid at modbevise denne Antagelse. En Avlsforvalter Røeper henviste til sine Erfaringer gennem 7 Aar paa en Herregaard, hvor man ved Hovmarkerne opførte Huse, gerne til 2 Husmandsfamilier, der hver især fik $1\frac{1}{2}$ —2 Skpr. Have. Manden skulde være Tjenestekarl paa Gaarden. Hans Løn kunde anslaaes til: 24 Rdl., Græs og Foder til en Ko (eller 8 Rdl. i Penge), 3 Tdr. Rug à 4 Rdl., 3 Tdr. Byg à $2\frac{1}{2}$ Rdl., 6 Læs Tørv à 3 Mk. og 2 Favne Grenebrænde à 2 Mk. Desuden skulde hans Kone kunne udføre en Del Arbejde for 1 Mk. daglig. Hele Indtægten ansattes til 60 Rdl. foruden fri Bolig²⁷⁶. Hertil kom Udbyttet af Koen og eventuelt af Smaakreaturer, næppe dog over 15—20 Rdl. — Selv med Bortfald af indtil 100 Arbejdsdage syntes Landarbejderen med de 4—5 Tdr. Ld. lige saa gunstigt stillet som den fasttjenende Husmand med den ubetydelige Jordlod.

I Januarheftet af Økonomiske Annaler 1806 kritiserede Major Recke, Fredensborg, skarpt de af Forvalter Røeper anførte Husmandslønninger, efter hvilke »Husmændene er saa slet lønnede, at de Aaret igennem næppe har nok for sig og sine . . . De bliver alle . . . uden Undtagelse Prakkere; thi den ene kan ej fortjene mere end den anden, og naar Kræfterne aftager, er Bettelstaven deres Løn eller, hvilket er det samme, Sognets Fattigkasse. En Husmand i vore Dage maa have 2 Mk. daglig i Penge og Penges Værd, foruden Husly og Brændsel, om han skal ernære Kone og nogle Børn«²⁷⁷.

Selv med en Gennemsnitsdagløn paa 2 Mk. i et Aar (regnet til 300 Arbejdsdage) vilde en Husmandsfamilie uden væsentlige Biindtægter dog ikke være gunstigere stillet end den ovennævnte nordsjællandske Landarbejder og Smaa-bruger. Og gaar vi fra den mere teoretiske Diskussion over til Oplysninger om faktiske Forhold, viser det sig, at en Dagløn paa 2 Mk. og derover næppe nok forekommer udenfor Høstsæsonerne.

Efter Falbe-Hansens Beregninger over Folkeløn og Dagløn²⁷⁸, der væsentlig støtter sig paa Begtrup's Værk om Agerdyrkingens Tilstand samt enkelte Godsregnskaber, steg Daglønnen paa Sjælland ca. 50 % fra 1788 til Perioden 1800—07, mens de faste Tjenestefolks Løn steg 50—100 %. Disse Angivelser er naturligvis i høj Grad omtrentlige. Med Rette tager Falbe-Hansen Forbehold, naar det ret spinkle Materiale antyder en Stigning paa 75 % af Daglønnen i Jylland. Utvivlsomt forkert er den Antagelse, at Aarsfortjenesten var omtrent ens paa Sjælland og i Jylland (henholdsvis $232\frac{1}{3}$ og 227 Kr., eller omkring 80 Rdl.), idet de sjællandske Oplysninger er fra o. 1802, de jyske fra o. 1806, og i de mellemliggende Prisstigningens Aar gik Lønnen noget i Vejret; usandsynligt maa det ogsaa forekomme, at den laveste Dagløn skulde være betydeligt højere i Jylland end paa Øerne, af F.-H. angivet til henholdsvis 60 og 53 Øre²⁷⁹. Da Begtrup overvejende bygger paa Meddelelser fra Arbejdsgivere, maa man desuden formode, at de anførte Lønangivelser, der ofte ledsages af Jeremiader over Tjenestefolks og Daglejeres Urimelighed, er noget for høje²⁸⁰.

²⁷⁶ Anf. St., 6. Bd., S. 171 f.

²⁷⁷ Anf. St. 7. Bd., S. 45.

²⁷⁸ Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne I, S. 139—43 og II, S. 109—113.

²⁷⁹ Anf. St. I, S. 140 f.

²⁸⁰ Se Agerdyrkingens Tilstand I, S. 327—45.

De faa brugelige Angivelser (*Dagløn* i Skilling) kan her anføres, med Beregning over Aarsindtægten, idet Høstperioderne sættes til 50 Dage, Resten af Sommerhalvaaret til 100 og Vinterhalvaaret til 150 Arbejdsdage²⁸¹.

Amt	Paa egen Kost			Aarsindt.		Med Kosten			Aarsindt.	
	Vinter	Sommer	Høst	Rdl.	Sk.	Vinter	Sommer	Høst	Rdl.	Sk.
København	24	24-32		81	24	12				
Frederiksborg ..	24	32	40-48	85	40	8-10	12	16	34	86
Roskilde		16-32	24-48	81	24	8-16		12-24	40	56
Præstø (Stevns).						6-8		8-16	29	66
Holbæk										
(Sæbygaard) .	20	24	24	68	72	8	8	12	31	24

Da Sommerdaglønnen vistnok oftest gælder Høsttiden og et Middeltal for de angivne Løntakster sandsynligvis ligger over det virkelige Gennemsnit (se navnlig Roskilde), maa Aarsfortjenester paa 75—80 Rdl. paa egen Kost, 30—35 med Kosten, anses for det højeste, en sjællandsk Landarbejder ved sit Arbejde Aaret rundt kunde erhverve²⁸². Den daglønnede Husmand eller Indsidder, der fik Kosten paa Arbejdsstedet, kunde ikke tjene væsentlig mere end en Tjenestekarl. Karlelønnen synes gennemgaaende at have ligget omkring 30 Rdl., i Nordsjælland noget over, paa Stevns og i Vestsjælland noget under. Ogsaa Drengelønnen var fordoblet i Løbet af en Menneskealder, mens Pigelønnen næppe var steget saa meget. Bemærkelsesværdigt er det, at Kvindedaglønningen ikke havde hævet sig til mere end 4—6 Sk. om Vinteren og 5—8 om Sommeren, i Høsttiden undertiden lidt mere.

Falbe-Hansen antog, at Daglejerens Stilling var bedst, naar han fik Kosten hos Arbejdsgiveren, hvilket sikkert oftest var Tilfældet. Landarbejderen fik herved for sin Person Del i den noget bedre Levemaade paa Bøndergaardene, men da Daglønnen steg mindre end Prisen paa Levnedsmidler, blev Familien snarest vanskeligere stillet. Man ansatte Tjenestekarlens og Daglejerens Kost højere end Folkelønnen, undertiden endog som 2:1²⁸³. Begtrup havde næppe Ret i, at Daglønnen var højest paa Herregaarde. De fleste Lønangivelser nævner 16—20 Sk. om Vinteren, 20—24 om Sommeren paa egen Kost, med Kosten henholdsvis 8 og 12. At Fæstebreve og Lejekontrakter vedblivende regnede en Ugedag til 16 Sk.²⁸⁴, medvirkede til, at Daglønnen i det hele blev holdt ret lavt paa Hovedgaardene. Ogsaa Gaardforsiddernes Restancedage gav billig Arbejds-kraft, muligvis nok af ringere Kvalitet. Mere end 60—65 Rdl. skulde en Herre-

²⁸¹ Denne Beregningsmaade synes rimeligere end Falbe-Hansens to forskellige: 1) 330 Arbejdsdage; 30 Dage for Høsten, Sommer og Vinter lige lange (Stavnsbaandsløsningen og Landboref. I, S. 140 Noter), 2) 300 Dage; Høsten 40 Dage, den øvrige Sommer 110, Vinteren 150 Dage; desuden 10 % Fortjeneste ved Akkordarbejde (Smstds. II, S. 110).

²⁸² Naar Brink Seidelin til Eriksholm og Holbæk Ladegaard nævner 1½—2 Mk. som den laveste, 2½—4 Mk. som den højeste Dagløn, tør man ikke paa dette Grundlag slutte, at Daglønnen i Dele af Holbæk Amt har været højere end i nogen anden Egn af Sjælland. Seidelin var uvilligt indstillet overfor Husmændene.

²⁸³ Agerdyrkningsens Tilstand I, S. 335. Mens Karlelønnen i Københavns Amt skal have været 34—40, en Drengs Løn 12—14, en Piges 16—18 Rdl., regner en Gaardmand i Københavns Nærhed med henholdsvis 100, 60 og 70 Rdl. til Kost og Løn! (Anf. St. I, S. 328 og 225).

²⁸⁴ Nogle Husmænd paa Løvenborg fik dog 22 Sk. pr. Dag for Pligtarbejde i Tiden 1/5 til 29/9, 16 Sk. dgl. Resten af Aaret (Fp. 1803).

gaardsdaglejer paa egen Kost vanskeligt kunne opnaa i Aarsindtægt ved Aarhundredets Begyndelse, omtrent samme Indtægt, som Forvalter Røper beregnede for fasttjenende Husmænd. Denne Sum kunde næppe dække Indkøbet af de Kvantiteter Fødemidler, der efter Falbe-Hansens Overslag repræsenterede »et meget tarveligt Underhold« for en Landarbejderfamilie: 6½ Td. Rug, 2½ Td. Byg, 75 Pd. Smør og 125 Pd. Flæsk. Sandsynligvis forbrugte en Husmandsfamilie navnlig betydeligt mindre Smør (Mælk og Ost) samt Flæsk, mens Faarekød har spillet en Rolle.

Det synes dog ret urimeligt at beregne Husmandsfamiliers Indtægter paa denne Basis. De færreste gifte Landarbejdere havde Arbejde Aaret rundt, de, der havde det, modtog næppe udelukkende Pengeløn. Indkomster ved eget Jordbrug, ved Akkordarbejder, naturallønnet Arbejde af forskellig Art, samt Hustruens Erhvervsindtægter spillede en saa væsentlig Rolle, at man kun med stor Omtrentlighed vil kunne anslaa Gennemsnitsindtægter for Husmands- og Landarbejderfamilier o. 1800, da iøvrigt Priserne paa de vigtigste Livsforbrødenheder steg fra Aar til Aar. Husmandsbefolkningens Erhvervsproblemer var ikke blevet enklere i Reformtiden, tværtimod.

Blev Landarbejderens Stilling ikke forbedret? Falbe-Hansen mente at kunne fastslaa, at kun Husmænd *med Jord* havde virkelig Fordel af de store Landboreformer, idet de som selvstændige Landbrugere fik Andel i Landbrugets almindelige Fremskridt. Trods den øgede Efterspørgsel efter Arbejdskraft fik de Landarbejdere, der overvejende havde deres Indtægter ved at arbejde for andre, ikke synderligt bedre Erhvervsvilkkaar, idet den stærke Folkeformerelse, Indvandringen af udenlandske Arbejdere, i Virkeligheden ogsaa Gaardmandshoveriets Afløsning og den hensigtsmæssigere Fordeling af Arbejdskraften, bevirkede et stærkt forøget Udbud af Arbejdskraft. Hertil kom, at Arbejdslønnen, som det er almindeligt i Opgangstider, gik langsommere i Vejret end Priserne paa Levnedsmidler og andre Forbrugsartikler²⁸⁵.

Ingen af de Faktorer, der efter Falbe-Hansens Anskuelse holdt Lønarbejderne nede, havde fuldt ud den Betydning, han vilde tillægge dem. Befolkningstilvæksten medførte, som ovenfor paavist, ikke halvt saa stor en Forøgelse af Husmandsklasserne, som F.-H. antog²⁸⁶. Heller ikke er det bevist, at Indvandringen var forholdsvis større end i Stavnsbaandstiden. I Nordsjælland var Antallet af indvandrede Skaaninger dog vedblivende meget betydeligt, navnlig i Sommerhalvaaret. Den fremadskridende Hoveriafløsning betød ganske vist, at Gaardmændene kunde samle sig om Hjemmebruget og spare en Del fremmed Arbejdskraft. Sandsynligvis kunde det hoverifri Gods klare sig med forholdsvis *færre* Arbejdsdage, forrettet af arbejdspligtige Husmænd, end Gaardbrugerne tidligere præsterede Hovdage. Men i det store og hele forbedredes Gaardbrugernes økonomiske Omstændigheder efter Hoveriafløsningen — især hvor denne fandt Sted paa et tidligt Tidspunkt — saa afgjort, at mange af dem blev i Stand til at drive et mere intensivt Landbrug, med Anvendelse af større Arbejdskraft. Dermed voksede ogsaa de gifte Landarbejders Beskæftigelsesmuligheder udover den forbigaaende Arbejdsforøgelse, der fulgte med Udskiftningens Iværksættelse, Indhegning, Vandafledning o. fl. Forbedringer.

²⁸⁵ Stavnsbaandsløn. og Landboref. I, S. 143 f.

²⁸⁶ Se ovenfor S. 64 f.

I samme Retning maatte ogsaa den udstrakte Jordtildeling til Husmænd gøre sine Virkninger gældende. Ængstelsen for, at denne Reform skulde bevirke følelig Mangel paa Arbejdskraft, kom som nævnt til Udtryk hos fremtrædende Reformvenner²⁸⁷. Den var sikkert overdreven, men ikke ubegrundet. Selv om mange Husmænd i Jordafgift ydede betydelige Arbejdspræstationer, havde Olufsen utvivlsomt Ret, naar han antog, at de jordbrugende Husmænd berøvede det større Landbrug en Mængde Arbejdsdage. Ogsaa Begtrup fremhævede dette Forhold. »Tilforn kunde slige Husmænd anvende deres hele Tid til Bondens og Proprietærens Nytte, nu derimod kun nogle Dage om Ugen. Den øvrige Tid forlanger deres eget Hus og liden Jordlod«²⁸⁸. Hvis det større Landbrugs Arbejdstab paa denne Konto skønsmæssigt anslaaes til 60 Dage for hver af de 10.000 sjællandske Husmænd, der i Perioden 1780—1801 opnaaede Jord, vilde der altsaa efter Jordtildelingen i deres Sted blive Beskæftigelse for 2000 jordløse Landarbejdere à 300 Arbejdsdage. Det maa anses for sandsynligt, at Udparcelleringen sikrede ca. Halvdelen af de i denne Periode nytilkomne gifte Landarbejdere tilstrækkelige Beskæftigelsesmuligheder. Det kan da næppe fejle, at Efterspørgselen efter Arbejdskraft, som Følge af den nye Driftighed i Landbruget, omkring Aarhundredskiftet steg stærkere end Tilbudet. Paa Sjælland, hvor der udenfor Sæde- og Høsttiden i Regelen havde hersket betydelig Arbejdsløshed, medførte dette Forhold næppe almindelig Mangel paa Arbejdskraft, men kun bedre Udnyttelse af den forhaandenværende. Hermed stemmer det ogsaa, at Daglønnen kun langsomt gik op. Skønt Begtrup ikke undlod at anføre sine Arbejdsgiver-Hjemmelmænds Udsagn om tiltagende Velleved selv blandt Arbejderklassen (større Forbrug af Kaffe, The og Brændevin, af fine Klædninger og Kramvarer!), konkluderede hans Betragtninger over Landarbejdernes Erhvervsvilkaar dog i, at det maaske i det 19. Aarhundredes Begyndelse var vanskeligere at leve som Lønarbejder, uden Bifortjeneste, end det havde været 20, 50 eller 100 Aar tidligere²⁸⁹.

Det tør antages, at de Landarbejdere, der modtog Naturalløn, ligesom tidligere var forholdsvis gunstigere stillet end de pengeaflønnede. Endnu en Menneskealder senere forekom Lønnesæd almindeligt i flere Egne af Sjælland, men de stigende Kornpriser syntes medvirkende til, at den efterhaanden afskaffedes²⁹⁰. Noget tilsvarende kan have gjort sig gældende paa de store Landboreformers Tid. I 1790'erne fremhævede Joachim Junge, at Husmanden vedblivende fik sin Betaling for Høsttjeneste i Eng, Kreaturgræsning og Lønnesæd (Sædeland til omtrent 3 Skp. Korn), mens Forbudet mod Lønnesæd derimod, saa vidt han vidste, paa Sjælland overholdtes for Tjenestefolkenes Vedkommende²⁹¹.

Husmændenes egen Opfattelse af Smaabrugerens og Landarbejderens Stilling var naturligvis i høj Grad bestemt af lokale og personlige Forhold. Det er tidligere nævnt, at der i deres Kreds jævnsides Jordbegærlighed ytrede sig Betæneligheder, naar det gjaldt Overtagelse af Huslodder. Et iøjnefaldende

²⁸⁷ Se ovenfor S. 332 (O. L. Bang) og S. 355 (O. C. Olufsen).

²⁸⁸ Agerdyrkningens Tilstand I, S. 338.

²⁸⁹ Anf. St., S. 340.

²⁹⁰ J. B. Krarup og S. C. A. Tuxen: Beskrivelse af Landbrugets Udvikling i Danmark fra 1835 til Nutiden. V. Sjælland (1904), S. 409.

²⁹¹ J. Junge: Den nordsjællandske Landalmues Karakter, Skikke, Meninger og Sprog etc. (2. Oplag 1844), S. 318 f.

Eksempel paa de praktiske Vanskeligheder ved den sædvanlige Udparcellering i Smaalodder à 2—3 Tdr. Ld. frembyder Forholdene paa de til Husmænd udstykkede Hovedgaardsjorder paa Krongodset i Københavns Amt²⁹².

Faa Aar efter Jordudlægningen (1795) maatte Amtsforvalter P. Andersen gøre opmærksom paa de mange pro forma Køb af Huslodder paa Jonstrup Vang, hvor adskillige af de fra Ballerup og Kirke Værløse udflyttede Husmænd søgte at opnaa 2 à 3 Jordlodder. Med Amtmand Scheel-Plessens Bifald kunde han i Skrivelse af 21. Dec. 1798 erklære, at Jordlodderne paa Jonstrup Vang, Hjortespring Overdrev og Islemark var »for smaa til en Husmandsfamilies nødtørftigste Underholdning, siden de ikke som andre Husmænd bor i Byerne og altsaa ikke ret vel som disse kan arbejde for Gaardmændene« (til Gengæld pløjede og høstede disse for Husmændene). Samme Synspunkt blev stærkt fremhævet i gentagne Ansøgninger fra en Del Ballerup-Husmænd, saaledes i et »underdanigst Promemoria« af 13. Maj 1800 (»da vi øjenklarlig ser snarere en Mands totale Ruin ved en Lods Besiddelse end Forfremmelse eller sand Opkomst«). En stor Del af Jorden var daarlig, og den blev udpint ved stadig Dyrkning; Huslodderne gav højst Sommergræsning til 2 Høveder, mens Vinterfoderet maatte købes; høje Afgifter og Byggelaan formindskede Udkommet. For de Husmænd, der vedblivende boede i Byerne, betød Jordbesiddelsen megen Tidsspilde og Tab af Dagleje. Sammenlignet med disse Daglejerfamilier vilde Smaabrugerne prise sig lykkelige ved »en ringe Velstand, som vi kun kalder: »Betal enhver sit og lad det overskydende føde og klæde dig«, da intet mere kan naas«. Fremstillingen aander en vis Misundelse overfor Bonden, der høstede »Nytte og Fordel for sig og Børn i disse dyre Tider«, mens Husmændenes Børn kun vilde arve Forældrenes »trælbundne Liv«. Bemærkelsesværdig er ogsaa — i den endelige Stavnbaandsløsnings Aar, 1800 — den parentetiske Bemærkning: »thi næppe tror vi, nogen opviser større Trældyr af Menneske-Skabninger, der besidder Frihed, end Husmændene«. Tydeligst kom Kritikken af Regeringens Udstykningspolitik til Udtryk i Ordene: »Vi ser tillige med Medynk paa den ringere formuende, der ønsker og kan ikke til sin Fordel afhænde sin Lod til nogen anden, som forhen ejer een«. Her blev Tre-Tdr.-Lands Princippet dømt af Husmændene selv. Endelig i 1801 opnaede disse en Lempelse af Bestemmelserne i den kgl. Resolution af 25. Nov. 1795, hvorefter Huslodderne i Jonstrup Vang aldrig maatte sammenlægges: 16 Husmænd, der havde bygget paa deres Lod, fik Ret til at besidde endnu en Huslod²⁹³.

Mens Regeringen principielt ønskede at opfatte Husmandens Stilling som Landarbejder og Smaabrunder under Synsvinklen »Baade-og«, gik Udviklingen sine Steder klart i Retning af et »Enten-eller«. Det er indlysende, at der ved en saadan Deling kunde spares Byggeomkostninger og undgaas Tidsspilde. De Husmænd, der beholdt de jordløse Huse i Landsbyerne, hvor jo vedblivende de fleste Gaardbrugere var bosat, havde bedre Betingelser for at blive Bøndernes Medhjælpere, end de til Husmandskolonier udflyttede Smaabrugere.

Med Sikkerhed kan det næppe fastslaaes, at de jordløse Landarbejderes Erhvervsforhold i Reformtiden var væsentlig ringere end de jordbrugende Husmænds. Jordtildelingen var en Fordel for Husmandsbefolkningen som Helhed, fordi den gav flere Tusinde Familier et bedre Rygstød i Tilværelseskampen, men kun for de færreste betød den nogenlunde Sikkerhed for Udkommet. Med Jordbruget fulgte en vis *Formueforøgelse*, fremgaar det af Skifteprotokollerne.

Paa ti sjællandske Godser²⁹⁴ viser Skifteforretninger i Femaaret 1800—04, at der forekom Arvedeling i 56 af 103 Husmandsboer (mod 35 af 117 i Perioden 1780—84); navnlig Husmænd med Jord og betydeligt Kreaturhold efterlod

²⁹² Se Pk. vedr. Jordlodder paa Hjortespring Overdrev, Jonstrup Vang og Islemark 1794—1803. Jfr. S. 350.

²⁹³ Se Skrivelser i anf. Pk. (Jonstrup Vang).

²⁹⁴ De ovenfor S. 264 anførte, Aastrup og Frydendal Godser undtagne.

sig som oftest mere Formue end Gæld. Mange fattige Indsiddere blev i Henshold til Forordningen af 21. Juni 1799 siddende i uskiftet Bo, og i Betragtning af Indsidderbøernes Faatallighed kan Formuertilvæksten ikke kaldes stor. Vurderingerne i 100 Boer fordelte sig som følger:

Formuen under 5 Rdl. i 4 Boer (1 Indsidder), paa 5—10 Rdl. i 6 (2 Indsiddere), 10—20 i 12, 20—30 i 12, 30—40 i 14, 40—50 i 8, 50—75 i 15, 75—100 i 12 og over 100 Rdl. i 17. Over 50 Rdl. udgjorde Formuen i 44 % af Boerne mod kun ca. 10 % i Stavnsbaandsperioden, men Stigningen skyldes for en væsentlig Del de højere Produktpriser. Betydelige Kornbeholdninger forekom nu langt tiere end tidligere i Husmandsboer, og Kvægholdet var større end i 1780'erne. Gennemsnitsvurderingen for en Ko var omtrent 11 Rdl. mod 6 Rdl. 2 Mk. 20 Aar tidligere; Faar ansattes ligeledes mindst 75 % højere, til ca. 2 Rdl. Stk., og Svinebesætningernes Værdi var betydeligt forøget. Korn- og Kreaturvurderingen androg kun i et enkelt Tilfælde over Halvdelen af Boets Formue, men ret ofte over Trediedelen. Rede Penge fandtes i adskillige Boer. — Blandt Gældsposterne forekom Fæld langt sjældnere end tidligere (mange Husmænd ejede selv deres Huse); den gennemsnitlige Fældvurdering var steget fra 12 til 16 Rdl. pr. Hus, men procentvis mindre end Ejendomsværdien. Begravelsesomkostningerne indgik mellem Boets Udgifter med samme Regelmæssighed som tidligere, paa de fleste Godser androg de om ved 10 Rdl. pr. Jordfærd og paa to (Krogerup og Løvenborg) endog 15 Rdl. Skifteomkostningerne var blevet mere moderate. Laanegælden var forøget, men androg i Regelen kun mindre Summer, ogsaa et Vidnesbyrd om smaa Forhold. Men der er Træk, som vidner om, hvorledes en Husmandsfamilie udholdt den dybeste Armod for længst muligt at blive ved Hus og Jord. Paa Næsbyholm Gods blev Aar 1800 en Husmands Efterladenskab vurderet til 62 Sk.: Sengested og Sengetøj 52 Sk., 1 gl. Gaasebænk 8 Sk. og et Ostekar 2 Sk. Den 70-aarige Enke maatte frasige sig Hus og Fæste, da hun var syg og fattig; hun skyldte 1 Aars Huspenge, 3 Rdl. 2 Mk., og $\frac{1}{2}$ Aars Jordafgift, 6 Rdl. $2\frac{1}{2}$ Sk.²⁹⁵.

I 1786 skrev Tyge Rothe: »Skribenterne . . . er som oftest ugunstige mod Husmandsklassen, og ligesaa er Jorddrotterne det. Man beskylder Husmændene, at de ødelægger Bonden: man siger, at de foraarsager Bondens Vanmagt. Men, o, hvor den Tale vidner om vort Landvæsens Systems Trang til Forandring! og hvor den er uretfærdigen haard imod disse Statens Mennesker«²⁹⁶.

Kun en halv Menneskealder senere kunde Gregers Begtrup lovprise Landvæsenssystemets Forandring og dets lykkelige Virkninger for Husmandsstanden: »Tilforn hentæredes denne vigtige Folkeclasses Kraft, uden fast Bestemmelse, dens Stræbsomhed var hemmet, dens Udkomme var usikkert, og i dyre Aaringer udsattes den for trykkende Mangel og den største Nød. Nu er en Mængde Næringsveje aabnet for dens Flid. Ethvert Overdrev og enhver ufrugtbar Jordplet indbyder disse nøjsomme Jorddyrkere, som de om faa Aar forvandler til kornrige Sletter. Husmandsstanden udbreder som en god Genius Velsignelse om sig, den hjælper Bonden med sit Markarbejde, den lindrer Bondens Hoveri, den befolker og opdyrker som nye Kolonister Landets for-

²⁹⁵ Næsbyholm Skp. 31. Marts 1800 (Vrangstrup).

²⁹⁶ Tyge Rothe: Hvorfor skulle vi ønske Landvæsens-Systemets Forandring. Et Anhang til Bogen om vort Landvæsens System som det var 1783. S. 79.

sømte Jordstrækninger, den forsyner ved sit Landprang Hovedstaden med en Mængde uundværlige Artikler . . .²⁹⁷.

Selv om Reformvenner som Part i Sagen fristedes til at overvurdere Rækkevidden af de skete Forandringer, understregede Rothe og Begtrup med utvivlsom Ret Værdien af Husmændenes landsgavnige Indsats, deres betydningsfulde Andel i det praktiske Reformarbejde. Begtrups Hyldest til Husmandsstanden fører Tanken hen paa en langt senere Tids Skildringer, men den var i sig selv et godt Udtryk for den voksende sociale Forstaaelse i Reventlowperioden, om end »den talrigste Del af Bondestanden« aldrig i Gerningen blev forkælet ved den oplyste Enevældes milde Omsorg.

²⁹⁷ Agerdyrkningens Tilstand I, S. 247 f.

V. HOVEDLINJER

Allerede i Enevældens første Tid var Husmandsklassen i Danmark et talstærkt og ingenlunde betydningsløst Landbefolkningselement. Paa Sjælland udgjorde Husene ca. 30 % af samtlige Landejendomme (Ødegaarde iberegnet), og dette Forhold afviger næppe meget fra Stillingen i Landet som Helhed. Sandsynligvis var omtrent en Trediedel af Husmandsfamilierne bosat som Indsiddere paa eller ved Gaardene og hos andre Husbeboere; i adskillige Sogne var de fleste Huse Indersthuse. Forholdet mellem de sjællandske Husmands- og Indsiddersfamilier paa den ene Side og Gaardmandsfamilierne paa den anden maa i 1660'erne have været omtrent 2 : 3; Skattemandtaller viser, at det ved Aar 1700 var 3 : 4, mens det i Følge de Oederske Efterretninger om Ægtepar paa Sjælland i 1771 var noget nær 3 : 2 og endelig efter Folketællingen 1801 4 : 2. I Danmark Nord for Kongeaen var Forholdet paa det sidstnævnte Tidspunkt omtrent 3 : 2, ligesom vi ogsaa ud fra Hoverireglements- og Husmandstællinger omkring 1770 kan slutte, at Tilvæksten i Husmandsbefolkningen var langt den betydeligste paa Sjælland. I Tidsrummet 1660—1805 tredobledes Antallet af Huse paa Sjælland, i det øvrige Land var der i det højeste Tale om en Fordobling.

Aarsagerne til denne Udvikling, der medførte, at Husmands- og Landarbejderspørgsmaalet i Stavnsbaands- og Reformtid blev særlig tilspidset paa Sjælland, maa søges i flere Forhold. Paa den sjællandske Øgruppe kan Gaardmandstandens talmæssige Tilbagegang spores gennem hele Tidsrummet, om end mest i det 17. Aarhundredes sidste Halvdel og i Reformperioden fra 1780'erne. Krigsødelæggelserne 1657—60, hvortil kom Pestulykker og senere især Trykket af Enevældens Skatte- og Rustningspolitik, svækkede Bondebruget overfor Storbrugets Angreb, der — som af Henrik Pedersen paavist — fra 1660 til 1730 paa Sjælland resulterede i 33 Nyoprettelser af Godser og 34 betydelige Godsudvidelser; næsten 400 nedlagte Bøndergaarde maatte bidrage hertil, men flere Gange saa mange Ødegaarde blev lagt ind under andre Bønderbrug. At denne Udvikling efterhaanden sagtnede, skyldes næppe saa meget Lovens Forbud mod Gaardnedlæggelser — Dispensationer meddeltes vedblivende i stort Tal —, som Godsejerens voksende Interesse i at sikre sig et passende Antal Hovbønder. Da Udskiftningen og i Forbindelse med den Jordudlægningen til Husmændene i Slutningen af det 18. Aarhundrede atter gjorde mange sjællandske Godsejere interesserede i Gaardnedlæggelser, lagde Reformregeringen dem i Regelen ikke Hindringer i Vejen, tværtimod. I det 17. Aarhundrede og senere var Hundreder af Husmandsboliger, som oftest jordløse, blevet indrettet paa Ødegaardes Grund. Paa Reformtiden blev Oprettelsen af Huse med Jord et sædvanligt Vilkaar for Gaardnedlæggelse. Gennem hele Tidsrummet var de

virkelige eller indbildte Vanskeligheder ved at faa Fæstegaarde besat i Stand til næsten overalt at holde Gaardantallet nede, saaledes at Befolkningstilvæksten udelukkende maatte give sig Udslag i en Forøgelse af Husmandsbefolkningen.

At den sjællandske Landbefolkning i Aarhundredet før den første Folketælling (1769) kunde opvise en anelig Tilvækstprocent, er sandsynliggjort gennem Gustav Bangs Kirkebogsundersøgelser. Ekstraskattemandtaller, Jordebøger og Fæsteprotokoller fra dette Tidsrum bekræfter Antagelsen. Paa Grundlag af førstnævnte Kildemateriale sammenholdt med de Oederske Efterretninger fra 1771 og Folketællingen 1769 maa man komme til det Resultat, at Landbefolkningen paa Sjælland—Møen i Perioden 1700—70 er vokset 30—40 %, Antallet af Husmandsfamilier over 80 %. Mens Husmandsbefolkningen utvivlsomt fordobledes i de hundrede Aar mellem Landmaalingen og de store Landbo-reformer, giver Folketællingerne 1787 og 1801 intet Holdepunkt for den af Falbe-Hansen antydede »Fordobling« af Husmands- og Indsidderklasserne i de 13½ Aar mellem de to Tællinger; Fisker-, Haandværker-, Husmands- og Landarbejderbefolkningens virkelige Tilvækst var højst 25 %, for Sjællands Vedkommende lidt under Gennemsnittet, men selv dette Forholdstal viser en relativt stærkere Forøgelse, end der kan paavises i nogen tidligere Periode.

Fremgangen i Folketal og ikke mindst Forskydningen mellem Gaardmands- og Husmandsbefolkningens Grupper maatte sætte sit Præg paa det i Godser opdelt Landbosamfund. Af Bondefamilierne i det 17. Aarhundrede var et betydeligt Flertal af Gaardmandsstand, og blandt Husmands- og Indsidderbefolkningen var de mindre arbejdsdygtige Elementer talmæssigt fremtrædende (Aftægtsmænd og -kvinder; aldrende, uforsørgede Enker og ugifte Kvinder; Krøblinge og Syge). Husmandsstanden rummede ved Siden af Haandværkere og Landarbejdere et Proletariat, der ikke mindst rekruteredes af den langt talrigere Gaardmandsstands kasserede eller tiloversblevne Elementer. Med Befolkningstilvæksten og Gaardbrugernes Tilbagegang fulgte, at de yngre Aldersklasser og dermed Landarbejderelementet i det 18. Aarhundrede blev mere fremherskende indenfor Husmandsbefolkningen. Mod Periodens Slutning skiftede denne atter i nogen Grad Fremtoningspræg, idet Flertallet af Husmændene fik smaa Jordlodder, uden at de derfor ophørte at være Landarbejdere, en Forandring, der var særlig indgribende paa Sjælland, hvor Standen hidtil havde været fattig paa Jord og under sin Fremvækst maatte se sine Græsningsrettigheder og dermed sit Kreaturhold relativt indskrænket.

Disse Ændringer i Husmandsstandens sociale Karaktertræk maa tillige ses i Sammenhæng med visse Forskydninger i dens Funktioner indenfor Gods-systemet.

Om Husmændenes Fæste- og Boligforhold, deres Ydelser og Forpligtelser, har vi langt fyldigere Oplysninger end om deres Erhvervsindtægter. Flertallet af Husmændene beboede Fæstehuse. Oftest var disse kun paa 4—6 Fag, og en Kaalhave eneste Jordtilliggende. Fæstehusene, der i mange Tilfælde var opført af den første Beboer, i Regelen med nogen Bygningshjælp fra Godset, skiftede Beboere endnu oftere end Gaardene. Henimod en halv Snes Procent af Fæstegaardene blev i det 18. Aarhundrede besat med yngre Husmænd, mens omtrent Halvdelen af Fæstehusmændene paa Grund af Alder og Svagelighed efterhaanden maatte gaa over i Indsidderstanden, og en Del led som Forsiddere samme Skæbne. Langt mere betød dog Gaardforsiddelserne, idet gennemgaende

mindst en Fjerdedel af Godsernes Fæstegaardmænd grundet paa Fattigdom og Uordentlighed maatte rømme deres Gaarde og (for det store Flertals Vedkommende) fæste Huse i Stedet. Endnu flere Gaardfæstere afstod som aldrende deres Fæste, i Regelen for at blive Indsiddere, med eller uden Aftægt. Næppe 40 % af Gaard- og Husfæsterne bevarede Fæstet til deres Død, og endnu i Begyndelsen af Stavnbaandstiden synes en betydelig Del navnlig af Fæstehusenes Beboere overhovedet ikke at have modtaget Fæstebreve. De hyppige Overgange fra Gaardbruger- til Husmands- og Indsikkerklassen illustrerer ikke blot Usikkerheden i Fæstertilværelsen, men faar sin særlige Betydning som Udtryk for Forskydninger mellem meget forskelligt stillede Landboerhverv. Selv om Tidsrummet 1750—70 viser en Lysning i Fæstebøndernes Forhold (mindre Restancer, færre Forsiddelser), var en stadig stigende Procentdel af Bondestanden henvist til at leve ved Arbejdsfortjeneste eller Almisse.

Gennem Fæstevæsenet og Kontrol med Tilgangen til Indersteklassen søgte Godsejerne — og forøvrigt ogsaa de Præster, Selvejrbønder og andre, der havde Husmænd paa deres Grund — at udnytte de Muligheder, den forøgede Husmandsbefolkning gav Grundejerne. De fleste Godsejere kunde se en betydelig Fordel ved at befordre Fæstehusmandsklassens Vækst. Indtægten af Fæstehuse var gennem det meste af Tidsrummet stigende, om end Pengeafgiften var i relativ Nedgang i sidste Halvdel af det 18. Aarhundrede. Oprindeligt var Arbejdsydelse utvivlsomt de væsentligste Husafgifter, men allerede før 1720 synes Pengeydelser fremherskende, paa Ryttergodserne helt dominerende. Mange Fæstebreve gav Herskabet frit Valg mellem at afkræve Husbeboerne Pengeafgift eller Ugedag. Herved og i Kraft af Forpligtelse til at forrette Høst- og Ladedage, gøre gaaende Rejser, arbejde i Haven, føre Tilsyn med Skove, vogte Led, undertiden udføre Haandværksarbejder m. v. blev de arbejdsgørende Fæstehusmænd et værdifuldt Supplement til Hoveribønderne (Gaardmændene), hvis vigtigste Naturalpræstationer vedrørte Avlingshøvet. Efter 1750 maatte Husmændene ved talrige Forbedringer paa Godserne paatage sig Grøftgravning og Vedligeholdelse af Hegn. Pengeafgifterne var gennemgaaende højest paa Proprietærgodserne, skønt Fæstehusene var af ringere Værdi. At Vurderingerne for Brøstfældighed (Fæld) laa tre Gange højere paa de private Godser end paa Krongodserne, illustrerer den forskellige økonomiske Udnyttelse af Husmandsbefolkningen, Forhold, der delvis forklarer, at Antallet af Fæstehuse i det 18. Aarhundrede forøgedes mest paa Krongodserne. Medvirkende til denne Forøgelse var ogsaa Angrebet paa Indersteklassen, direkte ved at Indersthuse med forskellig Begrundelse blev inddraget som Fæstehuse, indirekte navnlig ved Ekstraskatten, der gjorde det til en tvivlsom Fordel for arbejdsdygtige Husbeboere at sidde til Huse hos andre fremfor at tage Fæstehus.

Stigende Betydning fik Husmandsstanden ogsaa som Gaardfæsterreserve. Yngre Husmænd og Inderster kunde endog foretrækkes for Gaardmandssønner, naar de var duelige Landmænd og maaske havde lidt Midler. Enkelte Godsejere ivrede mod Arvefæste, fordi det vilde svække Husmandsbørns Chancer som Gaardfæstere. I høj Grad vigtigt var det, at Sønner af jordløse Husmænd kunde lette Værnepligtsbyrden. Idet Soldaterudskrivningen indtil Stavnbaandsløsningen skete i Forhold til Hartkornet, betød en voksende Husmandsbefolkning mere »ungt Mandskab« at vælge mellem; ligeledes blev en Del yngre Husmænd udskrevet og paatog sig undertiden mod en Godtgørelse Soldaterforplig-

telse for en længere Aarrække. Ogsaa her i Landet fremkom der Forslag om at skabe en jordbrugende Soldaterhusmandsklasse i Lighed med den svenske, men end ikke C. D. Reventlows Initiativ hertil i den store Landbokommission bar synderlig Frugt. Hemmende for Husmandsstandens Udvikling og ilde set af Godsejerne var det, at Staten gentagne Gange i Tidsrummet 1677—1700 og fra 1762 til Stadighed afkrævede de fleste Husbeboere en betydelig Ekstraskat. Som Led i Folkeskatten ramte desuden »Indersteskatte« fra Aar 1700 en mindre Del af Husmandsbefolkningen, men littede vel forøvrigt Godsejerne den Regulering af Tilgangen til Indersteklassen, som Lovgivningen lagde i deres Hænder. Fremfor alt betød dog Tilvæksten i Husmandsklasserne en overordentlig Forøgelse af Arbejdskraft paa Landet. Naar Gaardbrugerne paa Sjælland ved Slutningen af Stavnsbaandstiden havde utilstrækkelig Arbejdskraft i deres faste Folkehold af Karle og Dreng, forklarer dette ganske vist de mange Paastande om »Folkemangel«, men tilslører ikke den Kendsgerning, at de gifte Landarbejdere, hvis Antal paa mange sjællandske Godser oversteg Gaardbrugerne, samtidig i stor Udstrækning led under Arbejdsløshed og Mangel paa det nødvendige.

Kun de færreste sjællandske Husmænd havde med Fæstehuset eller Indersteboligen sikret sig en solid Erhvervsbasis. Bedst stillet i Erhvervskampen var sandsynligvis de faa Procent af Husmændene, der nogenlunde kunde ernære sig som Jordbrugere, samt en betydelig Del af Haandværkerne, af hvilke iøvrigt forholdsvis mange, især Smede, havde et ret anseligt Kvæghold og nogen Agerjord. Haandværk var Hovederhverv for omtrent en Sjettedel af Husmandsbefolkningen. En mindst lige saa stor Del af denne var endnu o. 1770 henvist til overvejende at leve af de Aftægts- eller Almisseydelser, Gaarden, Familien, Godset eller Sognet tilstod dem. Forskellige Smaaerhverv gav Næring for nogle faa Hundrede Husmænd, men omtrent Halvdelen af Husmands- og Indsidderbefolkningen var paa Stavnsbaandstiden Landarbejdere, der dog for Flertallets Vedkommende som et væsentligt Bierhverv havde et mindre Kreaturhold. Landarbejderen var det 18. Aarhundredes almindeligste Husmandstype. Hans Eksistensgrundlag var dels betinget af Landsbyfællesskabet (Græsningsretten), dels af de Beskæftigelsesmuligheder, der kunde bydes ham hos den enkelte Jordbruger. — Kunde Kreaturholdet og det frie Lønarbejde afkaste Indtægter, der steg i samme Forhold som den stærkt forøgede Husmandsbefolknings nødvendige Behov?

Det Materiale, der i det foregaaende er fremdraget, giver benægtende Svar. Tilstandene var langt fra ens overalt, men som Helhed var der relativ Tilbagegang. Antallet af Husbeboere med Husdyrhold steg, men ikke forholdsmæssigt, og Kreaturholdets Gennemsnitsstørrelse aftog. Omkring 1700 havde vistnok over Halvdelen af de sjællandske Husmænd hver en Ko, sjældnere to eller flere, men efter Kvægpesten i 1740'erne havde kun mellem $\frac{1}{3}$ og $\frac{1}{4}$ af Husmandsfamilierne Hornkvæg, mens dog omtrent Halvdelen holdt Faar; omkring 40 %, deriblandt de allerfleste Indsiddere, synes paa Stavnsbaandstiden overhovedet ikke at have ejet Kreaturer. Husmændenes Andel i Fællesgræsningen kunde o. 1770 næppe anslaaes til mere end 6—7 %, hvortil kom, at et lille Mindretal lejede Kreaturgræsning paa Hovedgaardsjord eller opnaaede dette som Arbejdsvederlag. Hvor Husmandsbefolkningen var talrigst, synes dens Græsningsrettigheder gennemgaaende at være blevet betydeligt indskrænket. (Noget

tilsvarende gjaldt m. H. t. Anskaffelse af Brændselmateriale). Saa meget vigtigere var da Spørgsmaalet om Arbejdsfortjeneste.

De gifte Landarbejdere, navnlig Fæstehusmændene, var som Helhed de frieste stillede blandt den bosatte Bondebefolkning, ikke som Gaardmændene bundne til Gaard og Gæld og ikke heller som de ugifte arbejdsdygtige Karle forpligtede til at tage fast Tjeneste, selv om mange Husmænd frivilligt indgik saadanne Forpligtelser for derved at sikre sig Bolig og Arbejde. Men for de jordløse Husmænd, der ikke drev Haandværk, stod i fast Tjenesteforhold eller nød Understøttelse, var Erhvervsfrihedens Værd i høj Grad problematisk. De maatte hovedsagelig leve af at arbejde for Bønder; Hovedgaardsdriften besørge ved Hoveriet og kun i meget ringe Udstrækning ved betalt Arbejdskraft. Mens der kun skete faa Forbedringer ved Bønderbrugene før Udskiftningstiden, maatte Hoveriforøgelsen, der var en naturlig Følge af Hovedgaardsarealets Udvidelse og de tekniske Fremskridt indenfor Storbruget, give sig Udslag i voksende Efterspørgsel efter Arbejdskraft fra de hoverigørende Bønders Side. Undersøgelserne har vist, at Hoveriet i sidste Trediedel af det 18. Aarhundrede gennemgaaende krævede 200—250 Arbejdsdage om Aaret af hver Bonde, der gjorde fuldt Hoveri, hvoraf næsten Halvdelen i Pløje-, Sæde- og Høsttiden. Af Folketællingen 1787 fremgaar det, at kun en Trediedel af Gaardbrugerne havde saa mange mandlige Medarbejdere i fast Tjeneste, som en Hoverigaard nødvendigt behøvede. Det faste Folkehold paa Gaardene syntes langt fra at kunne dække Hjemmedriftens Arbejdsbehov, endsiges tilfredsstillende Hoveriets Krav. Der skulde saaledes være tilstrækkelige Beskæftigelsesmuligheder for en talrig Landarbejderbefolkning, for saa vidt dens Erhvervsbetingelser ikke forringedes væsentligt ved det almindelige økonomiske Tryk, der som Følge af Tvangssystemet hvilede over Bondebefolkningen.

En Del af de yngre Husmænd og Indsiddere var Tjenestekarle paa Bøndergaarde, Præstegaarde eller Hovedgaarde, undertiden var begge Ægtefæller tjene-nde, og dette højd utvivlsomt jordløse Landarbejdere de mest fordelagtige Indtjeningsmuligheder. Lønhighjden varierede stærkt, indenfor sjællandsk Omraade fra omkring 12 Rdl. til over 20 som Aarsløn for en Helkarl; størst var den i Nordsjælland og Roskilde Amt, hvor Amtmænd og Godsejere i 1768 kunde foreslaa betydeligt højere Karlelønninger end de forordningsmæssige. Naturalløn var meget udbredt; de færreste Godsejere turde hævde, at Lønnesæd var afskaffet i Overensstemmelse med Lovens Paabud, og adskillige forsvarede dens Forekomst. Daglønnen steg i Løbet af 1750'erne, derefter næppe før i 1790'erne; den tabte dog snarest i Købekraft. Fik Daglejeren Kosten hos Husbonden, hvilket vistnok var almindeligst, regnedes den udenfor Høstsesonen ofte højere end Pengeindtægten. Yderst almindeligt var det paa Sjælland, at Gaardbrugerne fæstede en Husmand til visse Dages Arbejde ugentligt i Sommerhalvaaret eller dog for Perioden fra Sankt Hans til Mikkelsdag. Løn- nen var da i Regelen Naturalier: foruden Kosten navnlig Korn, Kreaturfoder, Brændsel og nogle Kørselsydelser. For Gaardmændene vilde en Husmands Tjeneste i 14 Sommeruger, samt Daglejerhjælp til Tærskning og enkelte andre Arbejder afgjort blive mindre bekosteligt end en Tjenestekarls Kost og Løn Aaret rundt, samtidig med at Husmanden nød fordelagtigere Lønvilkaar end ved daglønnen Arbejde, navnlig naar han tillige et Par Aar i Træk fik Ret til Afgrøden af nogle Skæpper Land, som han selv gødskede og besaaede. Uden

denne Naturalløn maatte den jordløse Daglejer-Husmands Stilling nærmest anses for haabløs, da der ikke var Arbejde hele Aaret. En Husmand med ubetydeligt Kreaturhold vilde næppe kunne ernære en Familie ved 150—200 Dages Arbejde à 4—6 Skilling og Kosten til Daglejeren selv.

Det kontraktmæssige Sæsonarbejde mod Vederlag overvejende i Naturalier hidrog meget til at afbøde de Stød, som den hyppige Vekslen mellem gode og daarlige Høstaar gav baade Gaardbruger og Husmand (men især den sidste), da Husmændene ellers i Arbejdsløsheds- og Dyrtidsperioder i Regelen ikke havde anden Tilflugt end den private Godgørehed. Penedagglønnen var desuden i højere Grad egnet til at skabe Gnidning mellem Gaardmænd og Husmænd, saavel i travle Sæsoner, hvor Daglejeren udnyttede Gaardbrugernes øjeblikkelige Mangel paa Medhjælpere, som i de ulige længere Perioder, hvor det ringe Arbejdsbehov, i Forbindelse med Gaardmændenes Pengeforlegenhed, gjorde en Mængde Husmænd arbejdsløse.

Mangelen paa tekniske Fremskridt i Forening med Fæste- og Hoveritrykket gjorde Bondebruget lidet rentabelt og forringede derved ogsaa Beskæftigelsesmulighederne. Omkring 1750 indtraf en Stigning i Landbrugskonjunkturerne, der vel i nogen Grad stimulerede Efterspørgslen efter Arbejdskraft; Landarbejdernes Afgiftsbyrder forøgedes imidlertid tilsvarende ved Ekstraskatten fra 1762. Ikke blot for Husmænd, som Alder og Svaghed helt eller delvis havde berøvet Arbejdsevnen, men ogsaa for mange periodisk arbejdsløse var Betleriet undertiden en mere indbringende Levevej, end den, den lavtlønnede og utilstrækkeligt beskæftigede Husmand som Landarbejder kunde regne med. Statsmagtens Forsøg paa gennem et ordnet Fattigvæsen at sikre værdige Trængende Underhold i Sognene og med Tvangsmidler modvirke Betleriets Udbredelse gik ikke til Ondets Rod. Det var i første Række Efterfølgeren i Fæstegaard (eller -hus), Slægten eller Sognet, der underholdt Bondesamfundets Fattigste, sjældnere sørgede Herskabet for de Subsistensløse, der havde arbejdet og ydet Afgifter paa Godset, mens deres Kræfter slog til.

Skifteforretninger fra det 18. Aarhundrede viser, at over 60 % af Husmandsboerne vurderedes til under 20 Rdl. Vel indbragte Boernes Effekter ved Auktioner gennemgaaende over 50 % mere end Vurderingssummen, men en Mængde af de allerfattigste Husmands- og Indsiederboer blev overhovedet ikke vurderet. Fra 1740'erne til 1760'erne spores der nogen Formueforøgelse, navnlig paa Krongodset, men derefter atter Nedgang. De 10—12 % af Husmandsboerne, der kunde opvise Formuevurderinger paa over 50 Rdl., tilhørte for en væsentlig Del Haandværker- og Fiskerfamilier. Godsbesidderne havde især Interesse i, at Gaardbrugernes Midler blev bevaret ved Stedet fremfor at splittes blandt Fæsterens Arvinger. Før 1700 faldt der Arv i Flertallet af sjællandske Gaardmandsboer, men som Følge af Sekvestring og voksende Restancer gik det stærkt tilbage: i Tidsrummet 1701—20 Arv i 30—40 % af Gaardmandsboerne, i Stavnsbaandsperioden kun i 10—15 %, paa Krongodset dog betydeligt flere. For Husmændene var Stillingen for saa vidt gunstigere, som der fandt Arvedeling Sted i næsten 25 % af Boerne. Arvesummerne mere end fordobledes fra 1740'erne til 1780'erne, men dette betød kun lidt, da hele Fremgangen faldt paa et ubetydeligt Antal af Boerne.

Husmændenes Indtægts- og Formueforhold blev ikke klart opfattet af Samtiden. Man var i vor landøkonomiske Litteraturs Barndom tilbøjelig til at

underkende de Værdier, Husmandsklassen tilførte Landbruget, og der raadede overdrevne Forestillinger om de Indkomsttab, den tilføjede Gaardmandsstanden. Fremfor alt oversaa de fleste nationaløkonomiske Skribenter som Regel den Kendsgerning, at det daværende Landvæsenssystem langtfra gav de gifte Landarbejdere tilstrækkelige Beskæftigelsesmuligheder. Naar mange Indlæg om Bondestandens Forhold i Stavnsbaandstiden gør Husmændene til Syndebuk, er Betragtningen godsøkonomisk, og den er letforklarlig: Ansvarer for Bøndernes Fattigdom søgte man der, hvor det generede Godsejerne mindst, nemlig i det skadelige Fællesskab, som just Husmændenes Eksistens gjorde det besværligere at komme til Livs, samt i de Udgifter og forskelligartede Vanskeligheder, Bondens Folkehold gav Anledning til, ganske særligt Udgifterne til Daglejerne som den dyreste og mest ubestandige Medhjælp. Overensstemmende hermed fremkom der Krav om Regulering af Husmændenes Græsningsrettigheder og Indførelse af fast Tjeneste og Maksimalløn ogsaa for Husmænd, med Forbud mod Naturallønninger. Ejendommeligt nok blev den formentlige Mangel paa Arbejdskraft ogsaa lagt Husmændene til Last.

Folkemangel havde der i Stavnsbaandstiden næppe været paa noget sjællandsk Gods, hvis alle arbejdsdygtige Landarbejdere, gifte som ugifte, virkelig havde fundet Beskæftigelse. Naar mange Godsejere i 1735, i 1768 og til flere Tidspunkter taler om Folkemangel, er det Udskrivnings- og Gaardfæstehensyn samt Uviljen mod Daglejere, der gør sig gældende. At Tjenestekarlene baade ved Soldatertjenesten, som Gaardfæsteremner og ved deres Arbejdsydelse spillede en ulige større Rolle end Husmændene, forklarer mange Godsstyreres Tilbøjelighed til at favorisere de ugifte Landarbejdere paa de giftes Bekostning. Baade Tilhængere og Modstandere af Hoveriets Afløsning gav Udtryk for den Opfattelse, at Gaardbrugerne kun for Hoveriets Skyld behøvede en Husmands Hjælp nu og da, navnlig i Sommermaanederne. Arbejdsbehovet indskrænkede sig, som ovenfor anført, næppe hertil, men Iagttagelsen modsiger de hyppige Skildringer af Husmænds »Dovenskab« og viser, hvor ensidigt Stavnsbaandstidens Gods- og Bondesamfund opfattede Landarbejderproblemet. Det kunde ikke, som Brink Seidelin og enkelte andre Godsejere naivt antog, løses ved at forpligte Husmanden til Halv- eller Helaarstjeneste hos Gaardmændene, hvad der vilde have betydet en forholdsvis dyrt lønnet Medhjælper mere ved næsten ethvert Gaardbrug. — I Praxis kunde der vælges tre Veje til Løsning af dette vigtige Erhvervsproblem, saaledes at Jordbrugernes (Godsejeres og Gaardmænds) Interesser lod sig forbinde med den bosatte Landarbejders: 1) Forbedring af Bondebrugets Økonomi, der kunde sætte Gaardmændene i Stand til at beskæftige mere fast eller lejet Arbejdskraft. 2) Ændringer i Brugs- og Besiddelsesforholdene (Fællesskabets Ophævelse, Indskrænkning eller Afløsning af Hoveriet, navnlig i Forbindelse med Indførelse af Arvefæste eller Selveje), hvorefter der vilde blive Brug for flere Landarbejdere paa Hovedgaardene. 3) Jordudlægning eller udvidet Adgang til Græsning til Fordel for Husmænd (paa Bøndergodset eller ved Udparcellering af Hovedgaardsjord).

1) havde næppe i Teorien Modstandere; i Praxis virkede Stavnsbaands- og Hoverisystemet i modsat Retning: det tilsigtede at skaffe megen og billig Arbejdskraft, men stillede samtidig Bonden overfor saa haarde økonomiske Krav, at han maatte spare paa Folkeholdet. Hvor Bestræbelser for Bondebrugets Opkomst fandt Udtryk i Reformen af den under 2) nævnte Natur, var Be-

skæftigelsesgraden utvivlsomt stigende. Arvefæsterne paa Bernstorff havde i 1787 langt større Folkehold, end sjællandske Bønder i Almindelighed. Men samtidig fik Husmændene ofte større Vanskelighed ved at hævde deres Græsningsrettigheder, hvor Udskiftning fandt Sted, navnlig naar Gaardmændene blev Arvefæstere eller Selvejere. Da Arbejdsbehovet paa Bøndergaardene fremdeles var langt mindre end Tilbudet, vilde Gaardmandsstandens voksende Selvstændighed og forbedrede Økonomi kun stille Husmændene endnu svagere. Afgørende maatte det derfor blive, om Hovedgaardene kunde beskæftige betydeligt flere gifte Landarbejdere end tidligere, eller om 3) kunde opfyldes.

Mens Tanken om at sikre Husmændene Jord eller Græsning kunde tage sit Udgangspunkt i bestaaende Sædvanerettigheder eller i en Sammenligning med Forholdene i andre Landsdele med forholdsvis flere og betydeligere Husmandsbrug, var der endnu ved Stavnsbaandstidens Slutning ikke mange Godsejere, der for Alvor tænkte sig Muligheden af i vid Udstrækning at erstatte Hovbønderne med Husmænd. Praktiske Vanskeligheder stod i Vejen: Husmændene havde jo hverken Heste eller Redskaber, som Helhed maatte de anses for mindre værdifulde Arbejdere end Bonden og hans Tyende, og navnlig kunde man vanskeligt gøre sikker Regning paa lejede Arbejdere i de travle Arbejdssæsoner. Bartholin Eichel, Aastrup, var i 1768 tilbøjelig til at gaa med til Hoveriets Afskaffelse, hvis Bonden derved kunde spare Folke- og Hestehold, men frygtede Følgerne for Hovedgården; »naar man ikke lønnede sine Daglønnere rigeligen nok, kunde de vel i Høstens Tid, naar deres Arbejde allermest var nødvendigt, forlade Arbejdet i Tanke om at profitere mere paa et andet Sted«¹. Da Godsejerne i Reformtiden gik over til at beskæftige langt flere Daglejere, havde de sikret sig mod denne Risiko, dels ved at forpligte Husmændene til at udføre en stor Del af Arbejdet som Vederlag for Hus og Jord, dels ved at indføre et Lejekontraktsystem, der gjorde det lettere for Godsejeren at sigte Arbejdermaterialet.

I en Tid, hvor Overgang til et nyt Landvæsenssystem livligt blev drøftet, kom de bosatte Landarbejderses Stilling for en overfladisk Betragtning til at camouflere Svaghederne ved det gamle. Det syntes, som om Udskiftningen vilde berøve Husmændene Græsning og Hoveriafløsning indskrænke deres Arbejdchancer blandt Bønderne. At Fællesskabet og Hoveriet i Virkeligheden hemmede Bøndernes Erhvervsinitiativ og dermed ogsaa Mulighederne for at beskæftige langt flere Landarbejdere, var mindre iøjnefaldende for de fleste. Indenfor Landbruget hvilede den langt overvejende Arbejdsbyrde paa en Gaardbrugerstand, der for det store Flertals Vedkommende ikke havde Haab om at kunne efterlade deres Børn nogen Arv, mens en meget betydelig Del af den ikke sad fast nok i Sadlen til at interessere sig for Landbrugsdriftens Forbedring, men snarere udnyttede Forfaldet. Gaardbrugerne sparede paa Landarbejderløn, og Godsejerne ønskede i Regelen ikke, at Husmænd fik noget af Gaardenes Jord i Fæste eller Leje. Forbud mod selvstændigt Jordbrug og Pligt til at arbejde for en fastsat Pengeløn var, hvad Godsejerne i Fæstebreve og ved Forvalterkontrol foreskrev Husmændene, men Sikkerhed for tilstrækkelig Arbejdsfortjeneste opnaaede meget faa. For Gaardbrugerne havde Husbeboerne sikkert overvejende økonomisk Interesse, som en nødvendig Arbejdsreserve,

¹ Ldv. K. Indkomne Betænkninger over Spørgsmaal til Landvæsenets Forbedring, i Henh. t. Cirk. af 30. April 1768. B. Kalundborg, Sæbygaard, Dragsholm og Holbæk Amter, 9.

selv om iøvrigt Familiebaand, byfællesskabelige Hensyn eller Betragtninger over egen Fremtidsskæbne tillige kunde være bestemmende for Forholdet mellem Gaardmænd og Husmænd. Som Jordbruger og Kvægavler af nogen Betydning var Husmanden ikke velset, og som Landarbejder var han væsentlig henvist til at leve af visse Sæsonarbejder. Godsbesidderne, for hvem Bøndergodsets Hovedindtægter ikke var Jordebogsafgifterne, men Hoveriet, kunde ikke ønske i større Udstrækning at erstatte gratis Hovarbejde med betalt Daglejrhjælp. Under disse Forhold blev Naturallønnen Husmandens Redning, og saa meget mere, som Pengelønnens Købekraft vekslede stærkt fra Aar til Aar. Godsejerbestræbelser for at komme den til Livs lykkedes kun i ringe Grad, da Kontrol var vanskelig og Formaalsnyttens tvivlsom. Den sjællandske Husmands beskedne Tilknytning til Jorddyrkningen var saaledes i Stand til at hindre en fuldstændig Proletarisering.

Et lille Aarhundrede efter Landmaalingen var den sjællandske Husmandstype fremdeles Gadehusmanden, der havde nogle Hundrede Kvadratalen Kaalhave til sin Raadighed og som oftest Græsningsret paa Byens Fæled, men ingen Jord i Bymarken. Den Hovedforandring, som Befolkningstilvæksten og de noget svingende Erhvervsmuligheder ikke havde kunnet bevirke i de gamle Driftsformers Tid, skulde de store Landboreformer (og da navnlig Fællesskabets Ophævelse og Udskiftningen) fremkalde. I Overgangstiden, hvor de første, private Landboreformer fandt Sted, mens iøvrigt de færreste Udskiftninger gik videre end til Ophævelse af Fællesskabet mellem Byer eller mellem Hovedgaardstakst og Bøndergods, blev ogsaa Husmændenes Forhold sat paa Dagsordenen. Projekter manglede ikke, men i det store og hele tillagde man ved Gennemførelsen af de spredt forekommende Reformers kun Husmandsspørgsmaalet en begrænset Betydning. Under Forarbejderne til den store Udskiftningslov af 23. April 1781 paatænkte Lovgiverne at skabe ensartede Regler for Tildeling af Jord eller Græsning til Husmændene og muligvis samtidig bidrage til Landarbejderproblemets Løsning. Forsøget blev i det væsentligste opgivet, man nøjedes med at fastslaa, at Husmændene burde have Erstatning for deres tidligere Andel i Fællesgræsningen. Resultatet var utilfredsstillende, og den store Reformtids husmandsvenlige Bestræbelser ledte efter andre Udveje. Man opgav den ensartede Fremgangsmaade, men fastholdt som Hovedformaal et vist Gennemsnitsmaal af Jord til Husmænd. Indretningerne paa de nordsjællandske Krongodser blev i denne som i flere andre Henseender en Skole i Landboreformers Gennemførelse. Ved en Række Lovbestemmelser og ved at opstille Jordtildeling til Husmænd som en staaende Betingelse for at opnaa Ret til Gaardnedlæggelse medvirkede Regeringen i den store Landbo-kommissions Tid overordentlig stærkt til det Resultat, der forelaa 1801, da allerede Flertallet af de tidligere saa jordfattede sjællandske Husmænd havde faaet Jord, gennemgaaende dog noget mindre, end Reformmændene oprindelig havde foreslaaet.

En Undersøgelse af Forholdene paa Sjælland lader saaledes ikke nogen Tvivl om Udviklingens Hovedresultat. I Løbet af en Snes Aar, ca. 1780—1800, fik henimod 10.000 Husmænd Jord, en Side af Landboreformerne, der næppe er blevet fremhævet efter Fortjeneste. Derimod har en senere Historieskrivning i højere Grad end Samtiden heftet sig ved Udviklingens Skyggeside, de ofte

uheldige Afgifts- og Erhvervsforhold, der formindskede Husmændenes Andel i Opgangstidens Goder. Her rejser sig et Dobbeltspørgsmaal: hvorvidt Husmændenes Erhvervsvilkaar virkelig forringedes i den store Reformtid, samt hvorvidt Regeringsmagten forsønte en Opgave, som det var muligt at løse gennem en mere beskyttelsesvenlig Husmandslovgivning. Disse to Forhold kan næppe adskilles, da de gifte Landarbejderes Eksistensgrundlag saa tydeligt indgik i Regeringens Overvejelser i Reformperioden. Dens Maal var økonomisk Opgang for den samlede Landbefolkning: Storbrugere, Gaardmænd og Husmænd, ligesom selve Stavnsbaandsløsningen i det lange Løb i særlig Grad maatte gavne de ugifte Landarbejdere som den mest mobile Del af Bondebefolkningen. Men fra første Færd bestemtes Reformregeringens Husmandspolitik af Ønsket om at bevare og om nødvendigt yderligere udvikle en Landarbejderstand, der kunde lette Gennemførelsen af storstilede Forbedringer i Landbruget, til indlysende Fordel for Godsejere og Gaardbrugere og — med Landbrugsproduktionens Forøgelse — efterhaanden til Gavn for hele det danske Samfund. Skulde en hensigtsmæssig Erhvervsregulering, hvorved Antallet af Landarbejdere afpasses efter Landbrugets Behov for Arbejdskraft, gennemføres med Fordel ogsaa for Landarbejderklassen, maatte Regeringen have haft i sin Magt at skaffe Husmænd Jord i en saadan Udstrækning og paa saadanne Betingelser, at Landbruget kunde beskæftige de resterende jordfattede eller helt jordløse Landarbejdere.

Risikoen for Mangel paa Arbejdskraft, som Godsejerne i egen Interesse fremhævede stærkere, end rimeligt var, afskrækkede imidlertid Regeringen fra Forholdsregler, der kunde hindre Jordbesidderne i at sikre sig billig Arbejdskraft i Forbindelse med Overdragelsen af Hus og Jord til Fæste- eller Lejehusmænd. De Arbejdsydelser, Husmænd med Jord saaledes paatog sig, stod vistnok gennemgaaende i et rimeligt Forhold til Fordelene ved Brugen af Jordlodderne, men i mange Tilfælde bidrog de til at presse Daglønnen ned, hvilket især maatte ramme jordløse Husmænd. Den særdeles humane og konsekvente Tanke: at alle Huse burde have et passende Jordtillæg (mindst 3 Tdr. Land Middeljord), lod sig ikke fuldtud gennemføre i Kraft af Udskiftningslove og et smidigt Bevillingssystem, og dens Virkeliggørelse kunde heller ikke imødekomme alle Husmænds Interesser. Mange foretrak øjensynligt at være jordløse Landarbejdere fremfor at binde sig til den uprøvede Tilværelse ved en besværlig Jordlod. Paa den anden Side ydede Regeringen ikke tilstrækkelig Støtte, hvor Jordhungeren var størst. Husbeboernes Kapitalfattigdom og Jordbesiddernes Vrangvilje i Forbindelse med Regeringens Tre-Tønder-Land-Princip hindrede Udviklingen af et Smaabrug, der som det moderne Husmandsbrug kunde ernære Brugeren og hans Familie, uden at Bierhverv blev nødvendige.

Var en for de jordbrugende Husmænd mere hensigtsmæssig Regulering af Jordtildelingen vanskeligt gennemførlig, maatte en effektiv Beskyttelse af Landbrugets Lønarbejdere nærmest være udelukket, som Datidens Forudsætninger nu engang var. Regeringen indlod sig ikke paa at afværge, at Husfæsternes Afgiftsydelser blev sammenkædet med deres Beskæftigelsesmuligheder som Landarbejdere, som det fra 1790'erne skete baade ved Fæste- og Lejekontrakter. I det foregaaende Tidsrum havde Lovgivningsmagten uden større Held søgt at gennemføre en Lønregulering, der navnlig skulde være til Fordel for Gaardbrugerne (Forbud mod Lønnesæd). Et Forsøg i modsat Retning maatte

anses for haabløst, selv om Regeringen virkelig havde været til Sinds at forsvare Landarbejdernes Løninteresser; Arbejdsgiverne vilde utvivlsomt have omgaaet en saadan Lovgivning. Og Regeringen ansaa det for skæbnesvangert for Reformbevægelsen, om Arbejdslønnen forhøjedes saa stærkt, at det store Landbrug, der drev Værket, tog Anledning til at svække sit Initiativ. Kun Datidens svage Arbejdersammenslutninger rundt om i Landsbyerne vilde nu og da kunne tiltrodse sig Lønforbedringer, saaledes som Antydninger viser, at det ogsaa tidligere var hændt i travle Arbejdssæsoner, i Regelen med Fare for, at fremmed Arbejdskraft vilde blive tilført og tilintetgøre Resultatet af disse Anstrengelser. Hvad der vides om Husmænds Indtægts- og Formueforhold i det 19. Aarhundredes Begyndelse tyder paa, at Fremgangen var begrænset til Haandværkerne og Smaabrukerne.

Tidsafsnittet 1660—ca. 1800 var ikke en Stilstandsperiode i det danske Bondesamfunds Historie, selv om der først mod dets Slutning skete afgørende sociale Fremskridt. Nogle faa Hundrede Godsbesiddere havde gennem denne Periode Størstedelen af Landets Jord og dens Beboere saaledes i deres Magt, at næsten enhver betydningsfuld Ændring i Landvæsenssystemet i Praksis maatte gennemføres med Jordrotternes Tilslutning, fra hvem saa end Initiativet udgik. Udviklingen er karakteriseret ved Godsejerstandens ofte ret haardhændede Bestræbelser for at udnytte Bondebefolkningens erhvervsøkonomiske Kræfter indenfor Godssystemets Rammer; mere og mere var dette blevet et Spørgsmaal om Sikkerhed for de til Hovedgaardenes og Bøndergaardenes Drift nødvendige Arbejdsydelser. Hertil hjalp overalt i Landet den Forøgelse af Hoveriet, der fremskyndedes ved Hovedgaardsudvidelser og fra 1733 begunstigedes af Stavnshaandssystemet med dets ofte selvmodsigende Sammenkæden af Forsvars- og Jorddyrkningshensyn. Fæstevæsenets mange Misbrug kulminerede med dette Tvangssystem, der byggede paa den fejlagtige Forudsætning, at Landet led under Folkemangel, idet Godserne manglede Gaardfæstere og Gaardbrugerne Tjenestefolk. Hvor det forholdt sig saaledes, maa Hovedårsagen imidlertid søges i Gaardmandsstandens Forarmelse, der nødte den til at spare paa Folkeholdet og i Stedet for fast Arbejdskraft i større Udstrækning tage sin Tilflugt til den stadig voksende Husmandsklasse. Bestemmende for dennes Skæbne blev det, at Befolkningspresset voksede stærkere, end Erhvervsmulighederne for en Landarbejderstand. En Ændring heri skete ved de store Landbo-reformer, der tillige bragte de fleste Husmænd en mindre Jordlod, og derved i nogen Grad lattede de jordløse Husmænds Beskæftigelseschancer. Lønvilkaarene forringedes derimod under Landbrugets Højkonjunkturer og som Følge af Hovedgaardenes Interesse i at sikre sig billig Arbejdskraft til Afløsning af Gaardmandshoveriet. Samtidig blev der et skarpere Skel mellem Besiddende og Besiddelsesløse indenfor Bondesamfundet; Overtagelse af Gaardbrug krævede en Kapital, som yderst faa Husmandssønner var i Stand til at fremskaffe. Og foran laa den økonomiske Liberalismes Aarhundrede, med trange Veje til Forbedring af Lønarbejdernes Kaar og Fremme af Smaabrugets Opkomst.

BILAG

Anmærkninger. Af det Talmateriale, der ligger til Grund for en betydelig Del af disse Undersøgelser, kan meddeles en Række Tabeller. I—VI vedrører navnlig Befolkningsproblemer, VII Fæsteforhold i det 18. Aarhundrede, VIII tillige Landboreformerne i Aarhundredets Slutning. Udnyttelsen af dette Materiale er omtalt i Teksten (se Sagregister). I, Sjællandske Sognetabeller, omfatter ikke Kalundborg og Næstved Landsogne, Fredensborg, Frederiksværk og Vallø Stiftelse. Køge Landsogn er sammen med Ølsemagle opført under Roskilde Amt. Ved Ordningen har jeg fulgt samme Amtsinddeling som Henrik Pedersen i »De danske Landbrug 1688« (Hørsholm Amt under København); Herredsinddelingen er kun angivet i de Tilfælde, hvor et eller flere Herreder udelt dannede et Amtsomraade; nogle Herredsgrænser er dog senere flyttet. Ved sidsté Gennemgang af Materialet har jeg foretaget nogle Rettelser, hvoraf een — 10 »Udenfor Bondestand« (U. B.) i Frederiksborg Amt — er indført i Bilag II og III, der saaledes viser en uvæsentlig Afvigelse fra de i Teksten anførte Tal, mens de øvrige er angivet i Fodnoter til Sognetabellerne. Ligeledes har jeg for enkelte Sognes Vedkommende korrigeret de i Statist. Meddelelser 4. Rk., 37. Bd., 1. Hft. Tabel 2 gengivne Indbyggerantal fra Folketællingen 1769 (navnlig Søllerød 1086 Indb., Skt. Jørgen og Skt. Ib *tils.* 441, Havrebjerg 341).

Af særlige *Forkortelser* forekommer i Bilag VII (Aarsager til Fæsteforandringer): *D.* = Død, *AS.* = Alderdom og Svagelighed, *F.* = Forsiddelse, *Div.* = forskellige (andre) Aarsager, *Uk.* = uangivet Aarsag. — I Bilag VIII anføres under *Hgt.* Tdr. Hartkorn Hovedgaardsjord, under *Bgt.* Tdr. Hrtk. Bøndergods. *Hmd. p. Hgt.* = de paa Hovedgaardstakst bosatte Husmænd (Antallet kun særskilt angivet o. 1800).

BILAG I

Sjællandske Sognetabeller.

Københavns Amt:

	Ægtepar ialt		Folketal 1769	Gaardmænd		Husmænd	
	1700	1771		Æ. 1700	Æ. 1771	Æ. 1700	Æ. 1771
A. Rødovre	21	28	163	15	12	5	12
Brønshøj	69	127	683	40	55	27	67
Gladsakse	100	152	822	56	54	40	89
Gentofte	106	186	1056	33	33	62	109
Brøndbyvester ..	46	70	357	20	28	24	38
Glostrup	84	114	617	44	53	38	58
Brøndbyøster	34	57	278	19	22	15	34
Herstedvester ...	66	92	398	36	34	28	58
Herstedøster	34	61	282	22	25	12	30
Ballerup	81	154	775	43	52	35	96
Herlev	38	48	227	18	23	20	25
Ledøje	42	61	306	20	22	21	38
Ishøj	53	80	388	33	31	19	49
Thorslundemagle .	28	42	206	13	15	15	22
Taastrup	98	115	563	49	45	46	63
Sengeløse	55	82	530	28	28	22	51
Smørumøvre	80	112	542	34	40	44	71
Maaløv	26	38	189	15	19	11	19
Viksø	22	40	190	11	14	11	25
Stenløse	97	143	685	49	54	46	83
Slagslunde	28	55	249	13	14	15	36
Gandløse	68	99	471	31	32	33	66
Karlebo	138	214	952	88	89	46	116
Blovstrød	84	109	551	41	33	41	70
	1498	2279	11480	771	827	676	1325
B. St. Magleby og							
Taarndby	451	(830)	4551	208	(165)	247	(475)
Birkerød	202	(300)	1877	81	75	115	(200)
Søllerød	123	(200)	1086	43	30	74	(100)
	776	(1330)	7514	332	(270)	436	(775)
C. Ny Amager	40		1030	15		23	
Hvidovre	116		1055	45		69	
Lyngby	170		1496	39		65	
K. Værløse	97		700	34		60	
Farum	61		478	30		29	
Vallensbæk	21		235	13		6	
	505		4994	176		252	

Frederiksborg Amt:

	Ægtepar ialt		Folketal 1769	Gaardmænd		Husmænd	
	1705	1771		Æ. 1705	Æ. 1771	Æ. 1705	Æ. 1771
A. Hjørlande	74	88	518	34	35	37	47
Slangerup	31	63	319	26	22	4	39
Græse	39	61	244	20	14	16	44
Sigerslev	19	24	115	13	12	5	9
Oppesundby	31	50	246	18	19	13	30
Udesundby	50	85	425	24	20	25	60
Strø	48	84	469	29	32	16	50
Skævinge	50	71	336	23	19	25	49
Lygby	72	117	575	43	46	27	67
Tjæreby	52	79	409	24	20	27	54
Alsønderup	68	92	494	29	29	39	58
Nøddebo	25	37	199	11	11	12	22
Lynge	73	100	472	36	34	32	62
Uggeløse	73	119	571	42	39	27	76
Lillerød	32	56	261	10	12	21	42
Uvelse	43	74	326	22	23	19	50
Gjærløse	54	78	369	29	25	25	52
Herlev	89	123	661	45	38	41	80
Ølstykke	64	101	443	28	30	33	68
Snodstrup	30	52	255	18	16	10	34
Grønholt	66	114	493	37	35	29	77
Kregome	68	95	554	36	38	27	54
Vinderød	34	52	239	19	16	11	34
Ølsted	67	109	551	35	34	30	72
Melby	77	126	522	50	42	23	70
Torup	115	186*	790	58	66	51	90
	1444	2236	10856	759	727	625	1390

* 22 er Fiskere, men ikke regnet til Hmd.

Kronborg Amt:

A. Søborg-Gilleleje .	109	170	852	60	51	47	114
Græsted	90	131	688	42	51	39	75
Maarum	65	94	485	28	27	35	62
Helsingø	108	160	762	54	56	50	96
Valby	51	84	433	30	25	19	57
Blistrup	79	124	612	46	50	30	70
Vejby	100	144	642	57	61	40	80
Ramløse	86	104	490	46	42	38	58
Annisse	75	104	590	35	34	40	67
Tibirke	45	49	224	19	14	25	32
Asminderød	170	292	1539	94	91	67	186
	978	1456	7327	511	502	430	897
B. Esbønderup	108	127	800	37	28	66	(93)
Tikjøb	(208)	520	2615	147	144	(48)	349
	316	647	3415	184	172	(114)	(442)

Jægerspris Amt:

Horns Hrd.

	Ægtepar ialt		Folketal 1769	Gaardmænd		Husmænd	
	1700	1771		Æ. 1700	Æ. 1771	Æ. 1700	Æ. 1771
A. Draaby	105	168	893	36	50	61	106
Gerlev	98	125	642	47	46	46	75
Skuldelev	69	99	506	37	34	29	61
Selsø	59	85*	444	30	26	27	52
Skibby	83	105	476	42	36	39	65
Ferslev	92	184	748	54	62	33	118
Vellerup	22			129		11	
	528	766	3838	257	254	246	477

* 4 Fiskere ikke anført blandt Husmænd.

B. Ourø	68	76	430	47	37	16	34
Kyndby	36	120	280	20	40	16	71
Krogstrup	28			19		7	
	132	196	1072	86	77	39	105

Roskilde Amt:

Ramsø Hrd.

A. Borup	85	97	462	38	35	45	57
Kimmerslev	28	45	260	12	11	15	31
Dalby	56	65	329	30	29	25	32
Ejby	79	100	458	38	37	38	58
Daastrup	58	67	308	33	26	23	41
Ørsted	44	56	251	22	15	21	38
Gadstrup	49	77	363	36	37	12	37
Kirkesyv	55	81	378	33	31	20	48
Rorup	21	37	151	14	11	5	23
Højelse	115	126	654	69	64	44	58
	590	751	3614	325	296	248	423

B. Køge-Ølsemagle . (39)	75	385	24	23	(13)	50
--------------------------	----	-----	----	----	------	----

Tune Hrd.

A. Tune	56	74	369	32	26	22	47
Havdrup	16	31	134	8	9	8	21
Skensved	21	32	141	11	11	9	20
Jersie	37	58	324	19	20	18	37
Solrød	33	43	208	15	16	16	26
Karlstrup	28	37	212	15	16	9	18
Karlsunde	56	67	350	29	23	27	42
Greve	51	69	334	26	24	22	38
Kildebrønde	54	50	302	30	26	22	22
Reerslev	46	53	252	26	20	17	31
Snoldelev	44	73	356	29	31	15	40
Vindinge	49	47	243	27	20	21	26
	491	634	3225	267	242	206	368

Sømme Hrd.

	Ægtepar ialt		Folketal 1769	Gaardmænd		Husmænd	
	1700	1771		Æ. 1700	Æ. 1771	Æ. 1700	Æ. 1771
A. Hinmelev	56	71	388	24	25	28	45
Gundsømagle	68	91	409	32	26	35	62
Jyllinge	53	77	362	20	18	31	57
Aagerup	35	49	275	18	18	15	28
Kirkerup	58	77	382	31	30	27	45
Hvedstrup	48	75	351	28	23	20	50
Fløng	51	65	310	24	26	26	38
Glim	56	64	336	32	32	21	28
Svogerslev	44	60	250	18	16	25	41
Kornerup	22	27	134	10	8	10	14
Herslev	61	70	366	32	31	26	37
	552	726	3563	269	253	264	445
B. Vor Frue	(53)	88	381	37	34	(14)	52
Skt. Jørgen	48	}	441	{	15	32	}
Skt. Ib	(12)						
	(113)		822	(56)		(51)	

Voldborg Hrd.

A. Kirke Hvalsø . . .	68	75	434	30	21*	37	47*
Særløse	44	61	278	14	14	28	42
Kirke Saaby	116	161	628	55	57	56	98
Kidserup	34	43	191	15	11	18	31
Ry	96	120	606	52	39	42	73
Sonnerup	64	84	367	26	20	36	60
Kirke Hyllinge . .	82	101	498	51	47	29	51
Lyngby	54	66	301	27	27	27	37
Sæby	72	}	109	{	453	33	{
Gjershøj	15						
Ovsted	47	80	324	28	27	14	51
Allerslev	63	84	455	26	26	34	50
Gevninge	38	53	255	15	16	21	32
	793	1037	4892	377	342	387	636

* Skal være 27 Gmd., 41 Hmd.

Ialt A-Gruppen . . 2426 3148 15.294 1238 1133 1105 1872

Ringsted Amt:

Ringsted Hrd.

	Ægtepar ialt		Folketal 1769	Gaardmænd		Husmænd	
	1700	1771		Æ. 1700	Æ. 1771	Æ. 1700	Æ. 1771
A. Benløse	42	59	285	23	22	18	36
Vigersted	76	117	569	36	28	38	80
Harrested	104	129	616	55	47	48	73
Allindemagle	37	61	278	18	17	19	42
Bringstrup	51	68	324	24	26	27	39
Sigersted	37	59	332	24	30	12	27
Jystrup	49	68	401	20	17	24	44
Valsøllille	49	67	291	18	16	29	48
Nordrup	70	76	386	28	28	39	42
Farringløse	27	31	164	16	15	11	15
Terslev	152	173	877	72	71	75	93
Ørslev	63	70	363	30	30	30	37
Frerslev	32	48	218	21	17	11	31
Førslev	55	77	374	35	34	19	42
Sneslev	51	62	358	31	29	18	31
Testrup	58	88	482	41	41	17	45
Vetterslev	34	61	254	14	15	19	39
Høm	21	33	166	14	16	6	15
	1008	1347	6738	520	499	460	779

B. Ringsted Landsogn

og Skt. Hans	(57)	100	504	39	36	(17)	56
Kværkeby	(42)	79	352	36	29	(4)	48
Haslev	(75)	121	563	(50)	33	(24)	62
Braaby	(46)	66	362	(17)	15	(27)	48
	(220)	366	1781	(142)	113	(72)	214

Sorø Amt:

Alsted Hrd.

A. Bjernede	50	65	328	23	24	26	39
Slaglille	43	53	243	20	18	20	28
Fjenneslev	30	51	242	20	21	10	27
Gyrstinge	66	88	401	31	32	31	49
Alsted	65	94	471	34	34	28	56
Braaby	57	63	270	28	20	28	40
Lynge	110	153	703	60	53	48	94
Pedersborg	95	126	737	41	42	50	77
Bromme	36	53	252	24	25	11	23
Flinterup	40	55	270	20	20	20	33
Munke-Bjergby	64	94	417	41	42	21	48
Stenmagle	98	134	669	65	66	31	64
	754	1029	5003	407	397	324	578

Antvorskov Amt:

	Ægtepar ialt		Folketal 1769	Gaardmænd		Husmænd	
	1700	1771		Æ. 1700	Æ. 1771	Æ. 1700	Æ. 1771
A. Sludstrup	34	41	209	27	26	7	15
Sørbymagle	62	82	380	30	26	30	49
Kirkerup	42	49	247	18	14	23	32
Tjustrup	55	66	339	34	33	18	27
Haldagerlille	22	31	158	17	17	5	12
Gimlinge	72	92	510	43	45	24	42
Skørpinge	45	96	257	25	44	17	45
Faardrup	34			223		25	
Lundforlund	26	34	218	18	13	5	17
Gerlev	35	43	206	26	27	9	16
Hejninge	28	32	194	16	15	11	15
Sønderup	59	61	276	34	30	24	28
Nordrup	64	69	313	32	25	31	41
Ottestrup	50	63	329	32	30	17	29
Gudum	17	22	133	9	8	5	12
Sorterup	43	67	313	30	31	12	33
Kindertofte	38	58	284	19	18	18	38
Flakkebjerg	42	109	213	24	26	18	19
Høve	46			293		25	
Bjerre	37	48	253	25	24	12	22
Krummerup	75	80	386	37	36	35	36
Hyllested	46	68	283	31	30	13	34
Tingjellinge	17	17	96	11	11	6	6
Stillinge	125	158	899	85	72	38	80
	1114	1386	7012	673	628	402	682
B. Skt. Peder	(44)	78	456	28	28	(16)	42
Skt. Mikkel	(59)	81	404	43	34	(14)	42
Slotsbjergby	39	(40)	243	24	24	15	(15)
Vemmelev	(76)	108	565	61	59	(13)	46
Hemmershøj	(40)	54	273	30	29	(10)	25
	(258)	(361)	1941	186	174	(68)	(170)

Korsør Amt:

	Ægtepar ialt		Folketal 1769	Gaardmænd		Husmænd	
	1700	1771		Æ. 1700	Æ. 1771	Æ. 1700	Æ. 1771
A. Haarslev	38	61	260	20	27	15	30
Fuglebjerg	32	39	213	14	12	16	23
Førslev	89	115	523	53	37	31	69
Gunderslev	78	86	447	41	28	35	46
Vallensved	73	127	579	54	66	17	52
Fodby	82	101	560	47	46	33	51
Karrebæk	92	121	593	51	51	39	54
Marvede	59	88	378	44	44	13	41
Hyllinge	69	78	386	43	41	24	36
Fuirendal	111	120	603	62	59	49	55
Kvislemark	31	30	142	14	14	15	14
Ørslev	44	61	297	30	28	12	26
Venslev- Holsteinborg ..	63	71	339	38	33	24	33
Tjæreby	93	122	621	60	64	30	52
Magleby	123	121	671	72	68	49	47
Herlufsholm	137	176	976	63	66	72	101
Egeslevmagle	92	144	776	59	45	32	88
Boeslunde	122	155	849	77	70	44	75
Taarnborg	95	123	626	60	52	33	69
	1523	1939	9839	902	851	583	962
B. Agersø-Omø	(57)	86	406	46	45	(10)	40

Kalundborg Amt:

A. Agnsø	46	} 131 {	257	14	10	28	34	
Viskinde	59		409	30	32	29	49	
Jordløse	41		50	244	18	17	19	31
Vørslev	54		64	338	24	21	26	38
Rørby	68		89	484	45	44	21	43
Aarby	78		93	483	42	36	34	48
Bjergsted	48		49	231	23	19	22	27
Raklev	108		176	784	77	78	29	95
Ulstrup	51		78	381	33	32	16	44
Tønnerup	78		120	574	54	50	22	68
Følleslev	66	79	430	41	28	24	47	
	697	929	4615	401	367	270	524	
C. Svallerup		116	585		37		76	
Lille Fuglede		45	238		27		18	
Store Fuglede		66	352		32		30	
Udby		147	765		61		81	
Bregninge		158	767		77		79	
Sørslev		79	393		39		37	
		611	3100		273		321	

Sæbygaard Amt:

Løve Hrd.

	Ægtepar ialt		Folketal 1769	Gaardmænd		Husmænd	
	1700	1771		Æ. 1700	Æ. 1771	Æ. 1700	Æ. 1771
A. Ruds-Vedby	62	64	301	26	27	32	32
Skellebjerg	38	33	246	23	24	15	7
Bakkendrup	14	}122{	106	6	}50{	6	}65
Gørlev	68		552	38		29	
Ørslev	63	72	387	31	30	28	37
Solbjerg	20	38	190	14	17	6	21
Havrebjerg	50	76	341	28	31	21	42
Gjerslev	74	105	531	50	46	23	54
Finderup	94	138	732	50	61	43	71
	483	648	3386	266	286	203	329
B. Sæby		144	811		47	46	85
Hallenslev	(16)	48	222		23	(13)	22
Rerslev	(52)	83	455	33	32	(16)	45
Drøsselbjerg	(36)	75	369	(24)	29	(11)	42
Kirke Helsinge ..	(84)	147	692	(55)	64	(24)	77
	(188)	497	2549	(112)	195	(110)	271

Dragsholm Amt:

Odsherred

A. Holmstrup	58	93	473	32	28	25	61
Vallekilde	61	90	486	40	39	20	48
Hørve	55	72	368	26	29	27	39
Faarevejle	81	134	610	52	48	22	73
Asnæs	67	106	540	46	50	19	52
	322	495	2477	196	194	113	273
C. Sejro		57	297		29		21
Vig		183	918		87		86
Asminderup		66	310		27		36
Grevinge		163	773		85		73
Odby		63	336		33		25
Højby		226	1260		112		106
Egebjerg		127	659		69		51
Rørvig		82	469		42		33
		967	5022		484		431

Holbæk Amt:

Merløse Hrd.

	Ægtepar ialt		Folketal 1769	Gaardmænd		Husmænd	
	1700	1771		Æ. 1700	Æ. 1771	Æ. 1700	Æ. 1771
A. Asminderup	50	75	365	29	31	18	38
Aagerup	47	72	394	23	24	21	39
Tølløse	119	152	765	67	69	45	76
Soderup	101	123	636	50	53	44	64
Eskildstrup	59	73	343	29	28	30	44
Tostrup	121	139	719	67	59	49	72
Uggerløse	70	83	399	39	36	31	43
Stenlille	43	71	369	32	35	10	33
Søstrup	24	47	214	20	22	3	24
Nidløse	60	67	304	33	28	27	36
Butterup	26	34	203	10	9	10	18
Tersløse	79	95	487	45	40	30	49
Søndersted	36	54	278	24	23	12	30
Kvandløse	48	78	371	28	38	19	38
Sdr. Jernløse	47	60	372	26	30	19	26
Nr. —	57	96	443	30	37	24	53
	987	1319	6662	552	562	392	683

B. Grandløse	(32)	61	268	23	24	(9)	35
Merløse	(23)	46	242	(14)	16	(8)	27
Ondløse*	94	131	687	56	52	34	68
	(149)	238	1197	(93)	92	(51)	130

* Burde regnes til A-Gruppen.

Tudse Hrd.

A. Udby	65	91	456	40	42	22	45
Hagedsted	82	95	463	45	49	33	42
Stiftsbjergby	49	68	309	24	23	23	40
Frydendal	16	32	176	2	2	13	24
Mørkøv	53	78	379	28	29	24	47
Jyderup	80	104	477	36	31	42	69
Skamstrup	84	129	659	52	57	30	69
	429	597	2919	227	233	187	336
B. Hørby	(68)	105	578	(37)	47	(27)	53
Svinninge	(39)	66	350	(22)	28	(13)	36
Hjembæk	(30)	70	404	(17)	24	(10)	45
Gislinge	(31)	65	299	(22)	28	(9)	35
Kundby	(106)	157	849	(54)	79	(48)	71
	(274)	463	2480	(152)	206	(107)	240
C. Tudse		58	323		30		26
Ialt A-Gruppen	1416	1916	9571	779	795	579	1019

Tryggevælde Amt:

	Ægtepar ialt		Folketal 1769	Gaardmænd		Husmænd	
	1700	1771		Æ. 1700	Æ. 1771	Æ. 1700	Æ. 1771
A. Strøby	74	101	527	52	50	22	47
Varpelev	20	31	143	16	19	2	11
Magleby	76	112	543	57	52	19	56
Holtug	67	88	498	44	40	19	38
St. Hedinge	80	118	628	60	70	17	44
Havnelev	38	61	309	25	28	10	29
Højrup	17	32	141	12	13	4	18
L. Hedinge	29	45	227	20	22	9	20
Lyderslev	79	100	530	51	39	28	57
Frøslev	32	58	254	14	27	16	29
Smerup	58	83	379	32	33	25	47
Hellested	95	121	642	54	49	35	63
	665	950	4821	437	442	206	459

Fakse Hrd.

A. Karise	102	116	569	46	47	52	63
Alslev	35	54	275	25	22	10	30
Spjellerup	}78{	62	307	}23	16	50	{
Vemmetofte		25	220				
Roholte	87	102	540	35	31	50	64
Kongsted	158	207	1017	84	88	68	108
Dalby	118	147	715	77	74	38	70
Tureby	41	77	367	17	15	20	55
Fakse	190	322	1590	114	127	73	179
Ø. Egede	16	34	183	9	10	7	21
Ulsø	42	75	368	26	27	14	46
	867	1221	6151	456	457	382	691

Bjæverskov Hrd.

A. Bjæverskov	62	81	399	41	41	19	37
Haarlev	62	80	440	40	40	19	37
Himlingøje	36	37	189	18	18	18	16
Vallø	43	49	250	18	17	24	26
Taarnby	38	36	197	18	19	18	17
Lidemark	41	46	263	23	20	18	22
Vollerslev	33	40	234	17	16	15	19
Gjørsløv	101	109	575	43	38	54	66
Herfølge	159	223	1204	83	93	72	107
Sædder	89	113	557	51	50	38	59
Enderslev	49	59	311	25	24	22	31
Vraaby	35	43	218	18	15	15	25
Lellinge	36	48	239	11	14	20	28
	784	964	5076	406	405	352	490

Ialt A-Gruppen . . 2316 3135 16048 1299 1304 940 1640

Vordingborg Amt:

Baarse Hrd.

	Ægtepar ialt		Folketal 1769	Gaardmænd		Husmænd	
	1700	1771		Æ. 1700	Æ. 1771	Æ. 1700	Æ. 1771
A. Vordingborg Land	69	129	629	39	39	27	87
Kallehave	219	312	1368	127	117	85	188
Ørslev	76	92	432	49	42	27	46
Udby	73	88	441	40	35	31	49
Ø. Egesborg	111	168	764	69	64	39	99
Mern	100	133	702	72	68	25	60
Allerslev	106	118	603	61	60	44	50
Jungshoved	98	143	635	75	70	20	71
Skibbinge	64	101	540	31	34	31	59
Beldringe	51	64	397	35	35	16	28
Baarse	66	85	426	35	33	28	52
Snesere	134	190	989	78	89	51	97
Everdrup	86	132	703	44	50	38	74
Toksværd	110	172	832	58	59	49	103
	1363	1927	9461	813	795	511	1063

Hammer Hrd.

A. Kastrup	89	115	516	53	43	32	70
Hammer	112	146	720	72	65	40	77
Sværdborg	114	137	634	67	66	44	67
Kjøng	109	167	802	74	79	32	84
Lundby	53	79	361	30	27	21	47
Vejlø	80	111	575	38	39	39	67
V. Egesborg	52	59	333	40	33	12	22
	609	814	3941	376	352	220	434

B. Nestelø	(42)	70	346	32	34	(7)	34
Mogenstrup	(24)	48	207	17	19	(6)	25
Olstrup	(18)	64	264	(16)	26	(2)	31
Rønnebæk	(49)	101	491	29	30	(15)	61
	(133)	283	1308	(94)	109	(30)	151

Tybjerg Hrd.

A. Skjelby	59	95	529	43	47	15	44
Herlufmagle	110	174	782	58	60	49	104
Tybjerg	79	108	562	44	44	32	56
Aversi	34	39	245	20	20	14	16
Rislev	40	59	289	27	24	13	33
V. Egede	47	74	392	21	21	24	45
Sandby	49	60	296	25	27	23	25*
Vrangstrup	18	27	114	12	12	6	15
	436	636	3209	250	255	176	338

* 30, idet 5 Inderster er glemt.

	Ægtepar ialt		Folketal 1769	Gaardmænd		Husmænd	
	1700	1771		Æ. 1700	Æ. 1771	Æ. 1700	Æ. 1771
B. Glumsø	(52)	92	369	32	38	(17)	48
Bavelse	(17)	30	161	(9)	10	(8)	15
Tyvelse	(20)	45	200	15	16	(5)	29
Næsby	(40)	65	347	24	23	(14)	40
Fensmark	(28)	58	253	20	19	(8)	36
	(157)	290	1330	(100)	106	(52)	168

Ialt A-Gruppen .. 2408 3377 16611 1439 1402 907 1835

Møen:

A. Magleby	130	169	820	90	85	37	77
Borre	93	134	643	63	58	28	72
Kjeldbymagle ...	99	116	643	56	56	40	55
Elmelunde	66	96	453	50	45	14	45
Stege	251	350*	2077	176	176	66	162
Fanefjord	136	200	955	76	83	57	110
	775	1065	5591	511	503	242	521

* Nyord., der 1771 har 19 Gmd. og 10 Hmd., ikke medregnet.

BILAG II

Resumé af sjællandske Sognetabeller. A-Grupperne.

Amt:	Sogne	U. B.	Ægtepar 1700			U. B.	Ægtepar 1771		
			Gmd.	Hmd.	Ialt Æ.		Gmd.	Hmd.	Ialt Æ.
København ..	24	51	771	676	1498	127	827	1325	2279
Frederiksborg.	26	60	759	625	1444	119	727	1390	2236
Kronborg	11	37	511	430	978	57	502	897	1456
Jægerspris ...	7	25	257	246	528	35	254	477	766
Roskilde	46	83	1238	1105	2426	143	1133	1872	3148
Ringsted	18	28	520	460	1008	69	499	779	1347
Sorø	12	23	407	324	754	54	397	578	1029
Antvorskov ..	24	39	673	402	1114	76	628	682	1386
Korsør	19	38	902	583	1523	126	851	962	1939
Kalundborg ..	11	26	401	270	697	38	367	524	929
Sæbygaard ...	9	14	266	203	483	33	286	329	648
Dragsholm ...	5	13	196	113	322	28	194	273	495
Holbæk	23	58	779	579	1416	102	795	1019	1916
Tryggevælde .	36	77	1299	940	2316	191	1304	1640	3135
Vordingborg .	29	62	1439	907	2408	140	1402	1835	3377
Møen	6	22	511	242	775	41	503	521	1065
	306	656	10929	8105	19690	1379	10669	15103	27151

BILAG III

Landbefolkningen paa Sjælland-Møen o. 1700.

<i>Amt:</i>	Sogne	Udenfor	Gmd.	Hmd.	Ialt Ægtepar	Hmd. i % af det samlede Antal Æ.
		Bondestand	Æ.	Æ.		
København	34	136	1279	1364	2779	49,1
Frederiksborg	26	60	759	625	1444	43,3
Kronborg	12	42	548	496	1086	45,7
Jægerspris	7	25	257	246	528	46,6
Roskilde	46	83	1238	1105	2426	45,6
Ringsted	18	28	520	460	1008	45,6
Sorø	12	23	407	324	754	43,0
Antvorskov	25	39	697	417	1153	36,2
Korsør	19	38	902	583	1523	38,3
Kalundborg	11	26	401	270	697	38,7
Dragsholm	5	13	196	113	322	35,1
Sæbygaard	9	14	266	203	483	41,2
Holbæk	23	58	779	579	1416	40,9
Tryggevælde	36	85	1305	953	2343	40,7
Vordingborg	29	62	1439	907	2408	37,8
Møen	6	22	511	242	775	31,2
	318	754	11504	8887	21145	42,0

BILAG IV

Husmandsbefolkningens Sammensætning o. 1700.

<i>Amt:</i>	Sogne	Ægtepar	Enlige Mænd	Enlige Kvinder
København	25	1054	133	357
Frederiksborg	20	464	56	172
Kronborg	7	278	34	111
Roskilde	36	836	72	379
Sorø	7	154	21	72
Ringsted	8	227	23	99
Antvorskov	16	243	15	107
Korsør	12	405	37	174
Kalundborg	10	237	19	130
Dragsholm	5	87	16	51
Sæbygaard	4	109	6	36
Holbæk	18	429	60	221
Tryggevælde	19	460	57	234
Vordingborg	18	583	93	259
Møen	4	134	29	104
	209	5700	671	2506

BILAG V

Hovedgaardenes Indflydelse paa Befolkningsforholdene (o. 1700).

<i>Amt:</i>		Sogne med Herregaarde			Sogne uden Herregaarde			
		Gmd.	Hmd.	% Hmd.	Gmd.	Hmd.	% Hmd.	
København	9	504	580	53,5	24	775	784	50,3
Frederiksborg ..					26	759	625	45,2
Kronborg	1	37	66	64,1	11	511	430	45,7
Jægerspris	3	120	121	50,2	4	137	125	47,7
Roskilde	14	402	424	51,3	32	836	681	44,9
Ringsted	6	146	147	50,2	12	374	313	45,6
Sorø	4	84	61	42,1	8	323	263	44,4
Antvorskov	4	113	98	46,4	20	560	304	35,2
Korsør	15	770	523	40,4	4	132	60	31,3
Kalundborg	3	56	73	56,6	8	345	197	36,3
Dragsholm	1	26	27	50,9	4	170	86	33,6
Sæbygaard	3	75	89	54,3	6	191	114	37,4
Holbæk	10	338	258	43,3	13	441	321	42,1
Tryggevælde . . .	17	720	569	44,1	19	585	374	39,0
Vordingborg . . .	12	566	390	40,8	17	873	518	37,2
Møen	1	176	66	27,7	5	335	176	34,4
	103	4133	3492	45,8	213	7347	5371	42,2

BILAG VI

Landbefolkningen paa Sjælland-Møen 1771.

<i>Amt:</i>	Sogne	Udenfor	Gmd.	Hmd.	Ialt Ægtepar	Hmd. i % af det samle- de Antal Æ.
		Bondestand Æ.				
København	25	158	902	1519	2579	58,9
Frederiksborg ..	26	119	727	1390	2236	62,6
Kronborg	13	98	670	1354	2122	63,8
Jægerspris	10	49	331	582	962	60,5
Roskilde	49	147	1196	1968	3311	59,4
Ringsted	23	108	612	993	1713	58,0
Sorø	12	54	397	578	1029	56,2
Antvorskov	26	79	716	753	1548	48,6
Korsør	21	127	896	1002	2025	49,5
Kalundborg	17	55	640	845	1540	54,9
Dragsholm	13	80	678	704	1462	48,2
Sæbygaard	14	64	481	601	1146	52,0
Holbæk	31	147	1123	1405	2675	52,5
Tryggevælde . . .	36	191	1304	1640	3135	52,3
Vordingborg . . .	40	187	1617	2159	3963	54,4
Møen	6	42	522	531	1095	48,5
	362	1705	12812	18024	32541	55,4

BILAG VII

Aarsager til Fæsteforandringer (1720—99).

Gods:	1720—29					1730—39						
	D.	AS.	F.	Div.	Uk.	Ialt	D.	AS.	F.	Div.	Uk.	Ialt
Aastrup	6	3	3	1	4	17	6	2	7	1	1	17
Basnæs	2	3	4	1		10	10	17	10	1	1	39
Hellestrup- Nidløse	4	3	3		3	13		5	8	1		14
Holsteinborg . . .	31	14	20		3	68	23	18	4		4	49
Hørbygaard	6	10	6		2	24	5	8	13	1	1	28
Kalundborg Ladegaard	10	4	19		1	34	39	49	64	2	1	155
Knabstrup	4	3	2		2	11			1		1	2
Løvenborg	7	6	13	1		27						
Mørup		14			4	18	2	3	3			8
Sæbygaard	16	14	38	2	5	75	17	19	8		4	48
Søgaard	5	3	5		1	14	1	2	1			4
Tersløse	11	6	6	2		25	7	6	3	1	2	19
Tølløse	5	8	3		2	18	4	6	3	1	1	15
Vesterbygaard . .							12	3	16		2	33
Ialt	107	91	122	7	27	354	126	138	141	8	18	431
Vordingborg Rytterdistrikt .	97	109	46	18	2	272	226	136	102	37	5	506
Tilsammen	204	200	168	25	29	626	Tils. 352	274	243	45	23	937
			1740—49					1750—59				
Aastrup	12	8	6			26	14	22	7	1		44
Basnæs	20	17	18	1	5	61	6	2	4	2	2	16
Hellestrup-N. . .	8	4	11	1	2	26	9	9	1	2	1	22
Holsteinborg . . .	14	5	4		2	25	20	12	12	3		47
Hørbygaard	12	6	8		1	27	4	5	2			11
Kalundb. Ladeg. og Lerchenborg	43	35	62	14	5	159	33	27	10	4	1	75
Knabstrup	3	1	6		3	13	2	2	2			6
Løvenborg	16	8	17	9	6	56	4	5	3	1	1	14
Mørup	3		2		3	8	5	5	5		4	19
Sæbygaard	12	16	17	4	4	53	18	12	17	1		48
Søgaard	8	4	3			15	11	14	11			36
Tersløse	8	5	10		3	26	11	9	13		2	35
Tølløse	6	5	4			15	11	15	8	1		35
Vesterbygaard . .	17	1	18	1		37	6	5	12		3	26
Ialt	182	115	186	30	34	547	154	144	107	15	14	434
Vordingborg	90	88	74	21	12	285	119	103	56	17	10	305
Tilsammen	272	203	260	51	46	832	273	247	163	32	24	739

Gods:	1760—69						1770—79					
	D.	AS.	F.	Div.	Uk.	Ialt	D.	AS.	F.	Div.	Uk.	Ialt
Aastrup	11	3	7	3	1	25	13	9	10		1	33
Basnæs	14	8	18	-	3	44	10	8	27	1	2	48
Hellestrup-N. . .	9	2	6	1	2	20						
Holsteinborg . . .	33	22	18	4		77	16	9	18	8		51
Hørbygaard	6	11	1	2	7	27	10			10	3	23
Kalundb. Ladeg. og Lerchenborg	37	40	3			80	42	52	20	16		130
Knabstrup	6	8	2		7	23	7	7	13	4	1	32
Løvenborg	13	8	7	4	9	41	17	8	10	4	8	47
Mørup	7	7	5		2	21	3	3	3	2	1	12
Sæbygaard	13	4	7	1	1	26	9	9	7	5	3	33
Søgaard	7	5	6	2	1	21	7		24	10		41
Tersløse	11	7	11		4	33						
Tølløse	15	13	5			33	15	2	19	7		43
Vesterbygaard . .	10	7	6			23	36	19	21	1	3	80
Ialt	192	145	102	18	37	494	185	126	172	68	22	573
Vordingborg	96	84	71	18	8	277						
Tilsammen	288	229	173	36	45	771						

	1780—89						1790—99					
	D.	AS.	F.	Div.	Uk.	Ialt	D.	AS.	F.	Div.	Uk.	Ialt
Aastrup	10	6	8	5		29	9	3		7	4	23
Basnæs	10	5	19		11	45	8	2	4	11	12	37
Holsteinborg . . .	30	14	15	4		63	25	2	4	13		44
Hørbygaard	10	1		7	8	26	3			7		10
Kalundb. Ladeg. og Lerchenborg	42	11	28	25		106	21	12	23	15		71
Knabstrup	5	5	4	5	7	26	3	2		3	4	12
Løvenborg	7	5	23	1		36	12	4	5	8		29
Mørup	4	5	5	1		15	6	1	3	2		12
Sæbygaard	12	3	11	12	2	40	7		2	10	1	20
Søgaard	2	4	8	1		15	2	1	1			4
Tølløse	10	9	8	4		31	11	2	2	10	1	26
Vesterbygaard . .	9	3	16	2	2	32	10	8	9	4		31
Ialt	151	71	145	67	30	464	117	37	53	90	22	319

BILAG VIII

Godser 1770 (I) og 1800 (II).

A. Hoverigodser.

Gods:	Hgt.		Bgt.		Bdr.		Hovbdr.		Hmd.		Hmd. p.Hgt.
	I	II	I	II	I	II	I	II	I	II	II
Vibygaard ..	50	52	192	233	27	26	26	23	46	79	
Spanagergrd.	92	92	337	324	47	43	43	42	28	32	2
Gjeddesdal ..	64	64	488	488	58	58	49	45*	72	80	13
Sonnerup ...	32	33	260	308	38	45	28	26	80	84**	
Ringsted Klo- ster og											
Kjærupgd.	115	115	713	628	92	79	85	61	73	102	16
Giesegaard ..	39	41	399	421	66	66	58	50	76	84	3
Ottestrup ...	33	34	172	200	32	34	28	30	34	31	1
Eskildstrup ..	43	43	257	273	39	42	34	34	30	30	8
Ødemark ...	17	34	94	51	15	8	14	8	26	26	8
Mørup	23	24	236	240	33	33	29	22	56	57	5
Espe	26	27	209	282	31	31	21	17	35	47	
Alkestrup ...	75	60	319	242	42	33	40	30	40	37	
Egemark	88	104	353	450	44	55	41	49	65	88	4
Tølløse	93	99	548	533	85	74	70	67	75	83	
Erikshoim og	85	101	} 595 {	{ 351 }	68	{ 35 }	} 57 {	{ 27 }	} 96 {	{ 64 }	10
Holbæk Ldgd.	110	110									
Aggersvold ..	55	55	338	346	44	40	36	25	68	75	2
Bjergbygaard	35	55	232	237	36	37	32	33	46	69	3
Vedbygaard..	54	43	249	253	43	39	36	32	34	65	3
Kattrup	51	50	203	224	30	34	29	22	32	35	9
Aagaard	91	92	710	789	68	73	47	47	76	100	5
Juellund	70	68	347	292	53	40	51	51	47	43	5
Strandegaard	59	60	} 764 {	{ 268 }	} 112 {	{ 37 }	} 70 {	{ 31 }	} 116 {	{ 37 }	
og											
Lindersvold	51	58	{ 464 }	{ 72 }	{ 37 }	{ 79 }	{ 4 }				
Tybjerggaard.	72	73	271	279	54	50	51	26	46	71	5
26 Hg. ialt ..	1523	1587	8286	8607	1157	1134	975	845	1297	1542	134

* Selvejere fra 1. Maj 1801. ** 45 gørr Hoveri.

B. Godser, hvor Hoveriafløsning (eller Bortsalg) fandt Sted.

Gods:	Hgt.		Bgt.		Bdr.		Hovbdr.		Hmd.		Hmd.p.
	I	II	I	II	I	II	I	II	I	II	Hgt. II
Benzonsdal	29	28	535	547	54	50	36		72	101	2
Aastrup	89	80	482	498	65	64	46		77	85	7
Konradsborg (Sørup)	50	51	512	90	63	6	47		83	69	5
Sorø Akademis Godser*	298	379	3673	3610	505	410	442	delvis frie	423	616	ca. 30
Søgaard	54	39	380	206	56	28	45	6	40	26	3
Helsinggaard	14	22	77	66	20	18			32	40	
Selsø	136	136	550	558	67	67	67		112	121	16
Bonderup	32	23	404	343	55	37	26	delvis frie	54	92	
14 Hg. ialt	702	758	6613	5918	885	680	709	(6)	893	1150	(63)

* Delt i Nordre og Søndre Distrikt, omfattende Store og Lille Ladegaard, Brorup, Tersløse, Hellestrup, Nidløse og den nyoprettede Bjernedegaard.

NAVNEREGISTER *

- Andersen, P., Amtsforvalter. 362.
 Arentz, Landinspektør. 338.
 Baden, Torkel, Landøkonom. 249, 287 f., 292.
 Bang, Gustav, Historiker. 13, 26 (Note), 29 ff., 48, 263 (Note 431), 366.
 — O. L., Jurist. 329, 332, 334.
 — Th. B., Historiker. 18.
 Barner, J. H. J., Stiftamtmand. 262.
 Becker, A., Landsdommer. 263.
 Begtrup, Gregers, Landøkonom. 14, 69, 309, 319, 324 ff., 345 f., 350 f., 353, 358 f., 361, 363 f.
 Benzon, Peder, Godsejer. 105.
 Bernstorff, A. P., Greve, Politiker. 288.
 Berntsen, Arent, Kulturhistoriker. 19, 80.
 Birch, H. J., Præst. 258, 260 ff., 304.
 Bisgaard, H. L., Nationaløkonom. 242.
 Bjerg, Landvæsenkommissær. 322.
 Brabrand, F., Godsejer. 234 f.
 Brasch, Forpagter. 121.
 Bruun, Caspar, Præst. 256 f., 262.
 — O., Byfoged. 19, 129, 279 f., 285 f.
 — P., Foged. 225.
 Bülow, E. von, Amtmand. 105.
 Bærner, Landinspektør. 228.
 Calmette, G. P. A. B. de la, Amtmand. 312, 318.
 Castenskiold, J. F., Generalmajor. 316 ff., 345, 351.
 — J. M. H., General. 317 f.
 Christensen (Hørsholm), C., Landbohistoriker. 25, 45, 55, 160, 162.
 Christian II. 183.
 — V. 41, 94, 98, 183.
 — VI. 136.
 — VII. 279.
 Classen, J. F., Generalmajor. 125, 318.
 Claussen, N. C., Præst. 138, 282.
 Colbjørnsen, C., Generalprokurator. 260, 328 ff.
 Dahl, Regimentsskriver. 224.
 Deurs, J. Fr. van, Godsejer. 318.
 Dinesen, Fru, Godsbesidder. 318.
 Dombroch, von, Generalmajorinde. 112.
 Drejer, C., Præst. 170.
 Duus, Joh., Godsejer. 290, 294 f.
 Düring, von, Forstmester. 307.
 Ehlers, C., Landinspektør. 298.
 Eichel, J. Bartholin, Højesteretsassessor, Godsejer. 318, 332, 372.
 — Johan, Godsejer. 260.
 Eskildsen, L., Godsforvalter. 151.
 Falbe-Hansen, V. A., Nationaløkonom. 14, 28 (Note 32), 55, 64 ff., 186, 243, 326, 350, 358 ff., 366.
 Fleischer, Esaias, Landøkonom, Godsadministrator. 116, 139, 228, 249, 315.
 Fogtman, L., Retskyndig. 14.
 Frederik II. 38.
 — III. 94, 97.
 — IV. 98, 168, 187.
 — V. 279.
 — Arveprins. 151, 318.
 — Kronprins. 340 f.
 Fridericia, J. A., Historiker. 17, 40.
 Gerner, Henrik, Præst. 44.
 Gram, F. C. von, Amtmand. 234.
 — C. C. von, Overhofjægmester. 224.
 Griis, Jørgen, Skovfoged. 215.
 Guldberg, se Høegh-Guldberg, Ove.
 Hansen, Anders, Husmandssøn. 277.
 — David, Kollegieembedsmand. 293, 297.
 — Hans (Unge og Gamle), Hmd. 276.
 — Knud, Hmd. 206.
 — Svend, Gmd. 170.
 — W. A., Godsejer, Rentekammerdeputeret. 283 f., 299, 301 ff., 310, 314, 318 f., 325 (Note 172), 329 ff.
 Holberg, Ludvig, Digter. 147, 225, 274.
 Hofman, Hans de, Amtmand. 164.
 Holm, Edv., Historiker. 14, 143, 186, 327.
 Holstein, C. F., Greve. 234, 236.
 Hygum, Forvalter. 256.
 Høegh, H. J. C., Præst. 241, 353 f., 356.
 Høegh-Guldberg, Ove, Politiker. 151, 354.
 Høyer, M. H., Kollegieembedsmand. 106.
 Iversen, N., Forstforvalter. 220, 244.
 Jeger, L., Præst. 125, 204, 236.
 Jensen, Adolph, Statistiker. 29 (Note 32), 63.
 — Hans, Historiker. 14, 106, 313 (Note 112), 327.
 — Jens, Skovfoged. 262.
 — Niels, Hmd. 170.
 — P., Sognehistoriker. 109.
 Juel, C., Amtmand. 214.
 Junge, J., Præst, Forfatter. 248.
 — Severin de, Deputeret i Generalkommisariatet. 151.
 Jørgensen, Kancelliraad, Godsejer. 234.
 Kalkreutz, Rabe von, Oberst. 254.
 Karl XI (Sverige), 151.
 Klestrup, Søren, Godsinspektør. 204, 229, 237 f., 244, 246 ff.
 Knudsen, Chresten, Indsiddet. 128.
 Knuth, C. D., Godsejer. 235.
 — C. F., Baron, Godsejer. 247.
 Kock, Oluf, Gmd. 180.
 Krabbe, Otto, Godsejer, Politiker. 46 f., 99, 153, 187 f.

* Heri er ikke optaget Navne, der kun forekommer i Noter.

- Krone, Peder, Degn. 90.
 Larsen, Niels, Gaardfæster. 278.
 Lassen, Peder, Jurist. 80.
 — Godsejer. 318.
 Lavrsen, Hans, Gmd. 180.
 — Rasmus, Gmd. 133.
 Lehn, P. A., Godsejer. 150, 337.
 Lesberg, H. J., Oberførster. 224.
 Levetzau, Heinrich v., Amtmand. 321.
 Lindam, Christian, Ridefoged. 93.
 Linvald, Axel, Historiker. 14, 81 (Note 29),
 104, 321, 327.
 Lunn, C. D., Godsejer. 318.
 Lübecker, J. L., Forfatter. 196.
 Lütken, Fr., Sjøofficer, Nationaløkonom. 242.
 — O. D., Præst, Nationaløkonom. 116, 130,
 138 f., 196 ff., 220, 223, 230, 235, 242,
 274, 282, 285.
 Løvenskjold, M. H., Godsejer, Amtmand.
 318.
 Løvenørn, F. de, Amtmand. 222.
 Maclean, Rutger, Godsejer. 326.
 Mandix, Jac., Retshistoriker. 16.
 Marieboe, M. L., Købmand. 318.
 Mohr, Severin, Skoleholder. 304.
 Moltke, V. J. A., Amtmand. 311.
 — J. G., Godsejer, Politiker. 299, 317.
 Morgenstjerne, C. W., Godsejer. 139, 229,
 250, 315, 334.
 Morville, N., Kammerraad, Landmaaler.
 356 f.
 Müller, Henrik, Rentemester. 43.
 — Cornelius, Præst. 205 f.
 Neergaard, Etatsraadinde. 313.
 — J. Bruun, Godsejer. 247.
 — J. T., Godsejer. 317.
 — P. Johansen, Godsejer. 108.
 Nielsen, Jakob, Indsidder. 93.
 — Jens, Hmd. 277.
 Nørager, Regimentsskriver. 305.
 Oeder, G. C., Nationaløkonom. 49, 286.
 Oertz, Fr. von, Amtmand. 146, 233.
 Olsen, Albert, Historiker. 14.
 — Anders, Vildt- og Forstmester. 307.
 — Lars, Gmd. 278.
 Olufsen, O. C., Landøkonom. 14, 353, 355 ff.,
 361.
 Osten, A. S. von der, Stiftamtmand. 290,
 295, 297 f.
 Overberg, Niels Hammer, Skoleforstander.
 165.
 Paasche, J. B., Godsejer, Generalauditør.
 220, 237.
 Paludan, J., Præst. 16.
 Pedersen, Henrik, Statistiker, Landbrugs-
 historiker. 13, 16, 21 ff., 33 f., 41, 44,
 365, 376.
 — Lars, Gmd. 92.
 Plessen, Chr. S. von, Finanspolitiker. 188.
 Povlsen, Anders, Gmd. 277.
 Quistgaard, Morten, Godsejer. 317.
 Rasmussen, Peder, Indsidder. 254.
 Recke, D. A., Major, Landinspektør. 358.
 Reedtz(-Thott), H., Godsejer. 318.
 Reventlow, Brødrene. 299.
 — Chr. D., Greve, Politiker. 148 ff., 260,
 309 ff., 314 f., 326 ff., 368.
 — C. D., Godsejer. 224.
 Reverdil, E. S. F., Kabinetssekretær. 127.
 Rockstroh, K. C., Militærhistoriker. 151.
 Rosenkrantz, F. C., Politiker. 274.
 — H., Godsejer. 197, 201, 214, 279.
 Rostgaard, Jens, Godsejer, Amtsforvalter.
 165.
 Rothe, A. B., Sekretær. 338.
 — Tyge, Godsejer, Embedsmand, Forf.
 196, 260, 281 f., 318, 363 f.
 Rubin, M., Nationaløkonom, Historiker. 48.
 Røeper, Avlsforvalter. 358, 360.
 Scavenius, J. B., Godsejer. 318.
 Schack, F. C., Greve, Godsejer. 289, 318.
 — Hans, General, Godsejer. 42.
 — K. B., Kammerherre, Godsejer. 318.
 Scharling, H. W., Nationaløkonom. 63.
 Scheel, V. M., Amtmand. 311.
 — Plessen, Chr. L., Godsejer, Amtmand.
 305 f., 318, 320, 322, 362.
 Schelde, N., Regimentsskriver. 274.
 Schimmelfmann, Ernst, Finanspolitiker. 326.
 Schou, J. H., Retskyndig. 14.
 Schumacher, P. C., Amtmand. 338.
 Seidelin, H. D. Brink, Godsejer. 201 f., 220,
 243, 318, 325, 371.
 Selchau, C. A., Godsejer. 251.
 Selmer, F. Chr., Hoverikommisær. 338.
 Skappel, S., norsk Landbrugshistoriker. 14.
 Skeel, Birgitte, Godsbesidder. 46.
 Stampe, Henrik, Generalprokurør. 74, 131 f.,
 146 f., 197, 262, 274.
 Steenstrup, Johs., Historiker. 80.
 Stemann, P. C., Amtmand. 339.
 Stiesen, Jens, Forvalter. 249.
 Struensee, Joh. Fr., Politiker. 226, 281.
 Svitser, L., Godsejer. 202 f., 220, 251.
 Teilmann, A. C., Godsejer. 229, 244, 282.
 Thott, O., Godsejer, Politiker. 109, 203.
 Tordenskjold, Peder, Søhelt. 206.
 Trojel, F. W., Godsforvalter. 228, 308.
 Trolle, Niels, Lensmand. 88.
 Ulstrup, Amtsforvalter. 219.
 Wedel-Jarlsberg, F. W., Godsejer. 237, 246,
 318.
 Veile, Chr. Ostensen, Retskyndig. 97.
 Wesenberg, D., Landinspektør. 334.
 Westenholtz, J. D. W., Præst. 196, 223, 242,
 260, 282.
 Westerholdt, Landinspektør. 228 f., 244.
 Wohlin, N. R., svensk Nationaløkonom. 14.

S A G R E G I S T E R *

- Afbyggere, se Huse paa Hovedgaardsjord.
 Aftægt, 16, 20, 74 f., 102, 109, 114 f., 152, 179—81, 203, 209 f., 251—54, 255, 278, 288, 366 f.
 Akkord, 249, 357. Se ogsaa Sommerakkord.
 Almisselemmer, 49, 64 f., 67, 70, 179, 184 f., 209 f., 220, 258 f., 278. Jfr. Fattigvæsen.
 Arbejdsløshed, 179, 182 f., 187, 201, 257 f., 260 f., 370.
 Arbejdspenge, se Hus- og Arbejdspenge.
 Arv, i Gaardmandsboer, 109, 189 ff., 268, 273 ff., 370. — i Husmandsboer, 191 f., 268, 272, 275—78, 328, 370, 372. Jfr. Skifter.
 Arvefæste, 109, 232, 287 f., 320 f., 343 ff., 371 f.
 Arvelighed, Gaardes, 104, 204, 343. — Huses, 110, 344.
 Auktioner, 189, 225, 266, 277, 329.
 Beboere udenfor Bondestand, 27 f., 32 ff., 48, 50 ff., 60, 64 f., 160, 213, 259, 272, 275, 325.
 Begravelse, 180, 185, 193 f., 255, 256, 272 f., 275, 277, 366.
 Beklædning, 153, 164, 184, 192 f., 252, 255, 266 f., 269, 361 f.
 Betleri, 21, 179, 182—85, 209 f., 253 f., 256—58, 260 f., 288, 346, 358, 370. Jfr. Fattigdom.
 Bier, 167, 223, 268.
 Bierhverv, 65, 152, 206 f., 284, 287, 353, 368, 374.
 Bohave, se Indbo.
 Bol, Bolsmand, 16, 17, 21, 159 f., 312, 323, 353.
 Boligforhold, 73 f., 77 f., 114 ff., 271, 366.
 Bondefoged, 89.
 Bornholm, 69, 323.
 Brandvæsen, 142.
 Brændsel, 113, 175, 180, 193, 217, 224 f., 250, 358, 369.
 Brønde, 78, 134, 303.
 Bygningers Brøstfældighed, se Fæld.
 Bygningshaandværkere, 156 f., 212 f.
 Bygningshjælp, 115, 295, 303, 308, 315, 366.
 Bøder, 165, 167, 185, 202, 225, 296, 312, 335, 341.
 Bønderkarle, se Tjenestefolk.
 Børn, Antal, 31, 65 ff. — under Stavnsbaand, 131, 147, 150 f. — B.s Arbejde, 65, 185. — uægte, 262, 263.
 Børnedødelighed, 263.
 Daglejere (Daglønnerere), 48 f., 64 f., 70, 85, 154, 170—73, 202 f., 208 f., 228 f., 353, 369 f., 372. Se ogsaa Landarbejdere.
 Dagløn, se Lønforhold.
 Danske Kammer, 121, 281.
 Degn, 89 f., 158, 297.
 Delinkventpenge, 142.
 Dyrtd, 182 f., 241 f., 258, 259, 262, 338, 370.
 Ejendomsfordeling, 21—24, 38 ff., 67 ff.
 Ejendomsret, 131, 290, 293, 331. Jfr. Selveje.
 Ekstraskat, 94 ff., 137 ff., 196 f., 250, 367.
 Ekstraskattemandtaller, (især) 26 ff., 33 ff., 45 f., 77, 162 ff., 172, 182 f., 366.
 England, 297, 326.
 Enkemænd, Enker, Enligtstillede, 21, 31, 49, 51 f., 60, 104, 110, 181 f., 194 f., 206, 223, 251—54, 261, 272, 277 f., 366, 389.
 Erhvervsregulering, 202 f., 261, 283 f., 330 f., 374.
 Erhvervstælling, 27, 48 ff., 52 f., 62, 63—67, 69 f., 205—11.
 Ernæring, 153 f., 164, 166, 175, 180, 184, 187, 192, 203, 223, 242, 244, 248 f., 251 ff., 255, 258, 310, 360 f., 369 f.
 Faar, se Kreaturhold.
 Fattigdom, 75, 139, 149 f., 152, 165, 179, 211, 233, 250, 288, 371.
 Fattiges Antal, 64, 69 f., 181 f., 185, 258.
 Fattigvæsen, 142, 183 ff., 254—61, 269, 358, 370.
 Fiskere, 24, 43, 50, 64 f., 69 f., 88, 113, 167, 207, 211, 265, 268, 270, 273, 276, 301, 303, 370.
 Fjerkrae, 153, 163, 167, 222 f.
 Foldudbytte, 215, 237, 238.
 Folkehold, se Tjenestefolk.
 Folkemangel, 143, 146, 196 f., 202, 234, 368, 374 f.
 Folkemængde, 26—32, 47—52, 58—67, 195 f., 284, 290, 312, 365 f. — Jfr. Bilag I—VI.
 Folketællinger, 27 ff., 47—50, 62, 63—67, 69—72, 211, 231, 258, 365 f., 369. — Jfr. Bilag I (1769).
 Formuesforhold, se Skifter.
 Fribønder, se Hoverifri Bønder.
 Frihedsbreve, Fripas, 40, 142, 147, 177, 199. Jfr. Stavnsbaand.
 Frikarle, Frimænd, 113, 127, 130 f., 212.
 Frugttæer, 253, 286, 288, 303.
 Fyn—Langeland, 17, 21, 44 (Note 70), 59—62, 68 f., 122, 158, 196, 211, 239, 249, 280, 284 (Note 21), 286, 323.
 Fæld, 115, 190, 191, 193, 271 f., 363, 367.
 Fællesskabet, 41, 79, 159, 200 ff., 204, 215, 219, 297, 304 f., 371 ff., Jfr. Udskiftning.
 Fæsteafgifter, 37, 73 ff., 78—90, 111, 116—27, 153, 206, 279 ff., 331, 334—42, 347—53, 367, 374. — Afgiftsfrihed, 74, 89 f., 99 f., 148, 151, 250, 358.

* Sidetal anføres i Almindelighed ikke for en Række hyppigt forekommende Begreber, især Gaarde (Gaardmænd), Huse (Husmænd) og Godser (Krongods, Rvttergods, Proprietærgods).

- Fæstebreve, (især) 73 ff., 101 f., 111 f., 119 f., 279 ff., 343—47, 352 f.
- Fæsteforandring, Aarsager til (Gaard), 73 f., 101—04, 143, 179, 263, 342 f., 366 f., 391 f., Bilag VII. — (Hus), 110 f., 130.
- Fæstehuses (-husmænds) Antal, 40, 42, 55, 61, 101, 306.
- Fæstelovgivning, 146, 279 ff., 327, 328 ff., 342.
- Fæstetvang, 74, 76, 108 f., 280. Jfr. Stavnsbaand.
- »Gaende Rejser«, 126 f.
- Gaardantal, 21 ff., 32—35, 68 f.
- Gaardes Drift, 169 f., 229 f.
- Gaardforsiddere, 74 ff., 102 ff., 127 ff., 143, 195, 203, 204, 206, 252, 268, 329 f., 342 f., 359, 366 f. Jfr. Bilag VII.
- Gaardfæstepligt, 108 f., 343, 367.
- »Gaardkvinder« og »Gaardmænd« (Inderster), 16, 164.
- Gaardmænd, Antal, 32—35, 51 f., 59 f., 62, 64 f., 69 f., 372. Jfr. Bilag I—III, V—VIII. — Forhold til Husmænd, 165, 173 f., 198—205, 229, 237 f., 283, 292, 296 f., 301, 307 f., 311, 319—22, 354, 367, 372 f.
- Gaardnedlæggelse (el. -sammenlægning), 35 ff., 40 ff., 69, 104 ff., 288, 295, 299 f., 301 f., 311—14, 316—19, 365, 373. — Forbud mod (samt Dispensationer), 41, 104, 106, 143 f., 160, 289, 309—13, 365.
- Gaardsæder, 15, 16, 17 f., 39 f., 45, 106, 207, 286, 315.
- Gadehuse, se Huse.
- Gadejord, Retten til, 90 ff., 302, 319, 322.
- Gangdage, se Hoveri.
- Generallandvæsenkollegiet, 228, 233 f., 239, 280, 286.
- Gevorbne (hvervede) Regimenter, 144, 148 ff.
- Godsejerens Forhold til Husmænd, (især) 198 f., 201 ff., 211, 236 f., 284 f., 310 f., 314, 332, 337—41, 372, 375.
- Godsfunktionærer, 75, 113, 152, 168 f., 213, 219, 240, 254, 324, 369.
- Græsning (Græsgæld, Græsningsret), 164 ff., 202 ff., 218—22, 284 f., 289—98, 304 f., 307, 321, 366, 368, 371 ff.
- Grøftgravning, 120, 249 f., 296, 352, 367.
- Gæld, Gaardmænds, 188, 190 f. — Husmænds, 191—95, 272, 363. Jfr. Restancer.
- Gæsteriafgift, 80 f.
- Haandværkere, 48 ff., 64 ff., 69 f., 131, 154—58, 192, 205, 207 f., 211—14, 268 ff., 276, 287, 292, 368, 370, 375.
- Handel, 50, 64, 168, 207, 287, 364.
- Hartkornshuse, 16, 21 f., 113, 158 f., 214 f., 219, 280 f., 287, 301, 323. Se ogsaa Huse med Jord.
- Hartkornsskatter, 94, 296, 350.
- Haver, 151, 160, 253, 286, 301, 304, 316, 319, 356. Jfr. Kaalhaver.
- Hegn (og Gærder), 151, 249, 291, 295, 303, 334 f., 360, 367.
- Herregaardes Antal, 15, 21, 23, 32, 40—43.
- Herregaardsarbejdere, 85, 177 ff., 231 (Note 297), 249 f., 261.
- Hestehold, 16, 160—63, 217 f., 268, 270, 296, 307, 334, 352, 353 f., 372.
- Hjælpeskat, 78, 81, 89, 279.
- Holdsaftgift, 80 ff., 90.
- Hospitaler (Stiftelser), 183, 258, 261.
- Hovedgaardenes Indflydelse paa Befolkningsforholdene, 40—43, 70. Bilag V. Jfr. Gaardnedlæggelse.
- Hovedgaardsdrift, 126, 159, 168 f., 228, 249 f., 335, 369. Jfr. Hoveri.
- Hoveri, Gaardmænds, 40 f., 70, 76, 82, 143, 146, 169 f., 217, 225—29, 247, 282, 296, 323 f., 334 f., 337, 350 f., 367, 369 ff., 372, 375. Bilag VIII. — Husmænds, (især) 44, 74, 82—87, 119—26, 178, 279 ff., 334—42, 349—53, 367.
- Hoveriafløsning, 70 ff., 228 f., 278, 287, 300, 324 f., 336 ff., 360, 371 f.
- Hoveriets Pengeværdi, 117, 172.
- Hoveriforordninger, 205 f., 229, 280 f., 335, 340 f.
- Hoverifri Bønder, 117, 143, 199, 228 ff., 232 f., 240, 335, 337 f., 350 f. Bilag VIII.
- Hoverikommissioner, 226, 230.
- Hoverireglementer, 58 ff., 119 ff., 169, 171, 225 ff., 365.
- Husafgifter, se Fæsteafgifter.
- Husantal, 20, 21—26, 39 f., 43 f., 46, 68 f., 214, 304, 315, 365.
- Husbonndhold, 80.
- Huse, Byens H., 91 ff. — Jordløse H., 15, 17, 19, 21 f., 64 f., 67, 70 ff., 140 f., 268, 280, 284 ff., 289, 323, 362, 373 f. — H. med Jord, 16 ff., 21 f., 64 f., 67, 70 ff., 119, 121 f., 139 f., 158 ff., 207, 214 ff., 280 f., 311 f., 323 f., 327, 345, 347, 353—64, 372—75. Jfr. Jordreformer. — H. paa Gadejord, 91 ff. — H. paa Hovedgaardstakst, 19, 42, 59, 76, 127, 151, 158, 200, 324 f. Bilag VIII.
- Husflid, 151, 152, 206, 214, 284.
- Huslodder, se Udskiftning.
- Husmænd, Antal, 26—32, 39 f., 43 f., 46 f., 51—56, 59—65 (hele Landet), 365 f. — Aldersklasser, 55 ff., 61, 66 f.
- Husnedlæggelse, 42, 45, 291, 296 f. Jfr. Ødehuse.
- Hus- og Arbejdspenge, 78, 82—85, 121—26, 206, 272, 348—51, 367.
- Hyrder, 88, 165, 167, 250.

- Hjør, 153, 304.
 Høstdage, 84, 126 f., 351 ff., 367. — Præstens, 97, 140 f.
 Høstudbytte, se Kornavl.
 »Høvedlægning«, 166.
 Ildsteder, 77, 115 f., 180, 267, 269, 271 f., 276.
 Indbo, 116, 192 ff., 266, 268 ff., 278, 363.
 Inderster, 16, 19 ff., 34 (Note 45), 36, 48, 50 ff., 57, 115, 132—36, 170 f., 251 ff., 366 ff. — Antal, 30 f., 54 f., 60 ff., 64 f., 70 ff., 77, 100.
 Indersters Afgifter, 77, 90—93, 135 f., 193.
 Indersteskat, 96 f., 135, 137, 368.
 Inderthuse, 19 ff., 75, 77, 90—93, 133 f., 332, 365, 367.
 Indfæstning, Gaarde, 76, 78, 107, 118, 234. — Huse, 74, 78 f., 118 f., 344, 347 f.
 Indsidder, se Inderster.
 Indtægt, Husmænds, 213, 223, 247, 357—60.
 Invalider, 21, 152, 366.
 Jagt, 224.
 Jordafgifter, 295 f., 316, 331, 334, 348—53. Jfr. Landgilde.
 Jordebøger, 13, 23, 40 ff., 79 ff., 85 f., 91 f., 159, 162 f., 366.
 Jordebogsindtægter, 117, 316, 372.
 Jordegne Bønder, se Selveje.
 Jordlovgivning, 290—98, 308, 310—15, 373.
 Jordreformer, 281—326, 371—75. — Forslag m. v. 282—86, 287, 288—99. — Kron-gods, 299—308, 309. — Proprietærgods, 287 f., 308, 310—22. — Hele Landet, 322 f. — Sjælland, 323—26, 361 f., 366. — Husmænds Stilling til J., 301 f., 308 f., 320 f., 361 f.
 Jydekarle, 177 (Note 100), 178 f.
 Jylland, 17, 21 f., 33, 44 f., 59 ff., 66 ff., 122, 144 (Note 279), 148, 158, 196 f., 211, 217, 239, 280 f., 282, 323, 334, 356.
 Kaalhaver, 19, 153, 159, 193, 215, 253, 295, 366, 373.
 Kapitelstakst, se Kornpriser.
 Kartoffler, 304, 356 f.
 Kirkebøger, 26, 29, 30 (Note 38), 48, 366.
 Kirke- og Skolegods, (især) 38 ff., 44 f., 90 f., 101, 323 f.
 Kirkelige Afgifter, 97, 121, 139 ff., 205, 317.
 Klokkere, 113, 168.
 Kløver, 284, 303, 356.
 Kontraktfrihed, 334, 336—40.
 Kornavl, 153, 173—76, 180, 187, 215 f., 245 f., 252 f., 289 f., 293 f., 353. Se ogsaa Lønnesæd.
 Kornpriser, 174, 175 f., 182 f., 233, 238, 241 ff., 245 f., 361, 370.
 Kost, se Ernæring.
 Kreaturfoder, 164 ff., 202, 204, 222 f., 246, 250, 284, 293, 369. Jfr. Græsning.
 Kreaturhold, i Alm. 106 f., 153, 160—67, 216—24. — Gaardmænds, 160 ff., 216 f., 223, 334. — Husmænds, 162—67, 192, 200, 202 ff., 207, 216—24, 251 f., 267 ff., 292, 293 f., 304, 353, 355, 363, 366, 368, 372.
 Kreaturpriser, 166 f., 220 f., 305.
 Kriminalitet, 179, 199, 257, 262 f.
 Kroer, Kroholdere, 48, 88, 131, 168, 199, 205.
 Krongodssalg, 125, 288.
 Kulsviere, 168, 207.
 Kvindestavnshaand, 112, 203.
 Kvægbesætninger, se Kreaturhold.
 Kvægsyge, 216 f., 256, 268, 355.
 Københavnsrejsler, 126 f.
 Kørslers, 163, 246, 352, 369.
 Landarbejdere, (især) 12, 64 f., 168—79, 198—206, 208 f., 225—50, 281—84, 287, 307, 325 f., 334—42, 353—64, 369—75.
 Landbokommissioner, 16, 198, 201, 203, 284, 288 f., 299—304, 310—15, 328—33, 336—40.
 Landgilde, 79 f., 119, 159, 201, 350. Jfr. Jordafgifter.
 Landgildehuse, 19.
 Landmilits, se Militærvæsen.
 Landsbyvidder, 164 f., 262.
 Lejehuse (-husmænd), 77, 131 ff., 338, 345 ff. Jfr. Inderthuse.
 Lejekontrakter, 336, 338—41, 345 ff., 353, 372, 374.
 Lejekvæg, 164, 166, 223.
 Levnedsmidler, se Ernæring.
 Livsfæste, 74, 113 f., 328, 330, 345 ff., 337, 340, 341.
 Lolland-Falster, 17, 21, 59 ff., 68 f., 122, 158, 239, 286, 311, 323.
 Lønforhold, — i Alm. 171—79, 233—50. — Dagløn (Ugeløn), 172 f., 178, 202 f., 243 ff., 258, 330, 334 f., 346, 352, 358 f., 369. — Hel- el. Halvaarsløn, 171, 238 ff., 330 f., 357 ff., 369.
 Lønnesæd, 154, 173—76, 202, 233—38, 246 f., 361, 369, 374.
 Lønregulering, Løntryk, 117 f., 202, 224, 239 f., 244 f., 338 ff., 346, 352, 374 f.
 »Løsgængere«, 179, 183, 254 f.
 Marchpenge, 149, 332.
 Markbøger, 22 (Note 22), 42, 44.
 Matrikler, 17, 18, 21 ff., 26, 40, 42 ff. Jfr. Jordebøger.
 Merkantilisme, 196.
 Militærvæsen, 97—100, 142—51, 330—33, 367 f.
 Misvækst, 182, 256, 258.
 Nationaløkonomer, 196 f., 242, 353 ff., 371.
 Naturalløn, 154, 171, 175, 199 f., 201, 235, 240, 245 ff., 250, 369 f., 372. Se ogsaa Lønnesæd.

- Norge, 14, 38 (Note 57), 71 f., 117 f., 296, 304, 326, 333, 337.
- Oederske Efterretninger, 27 ff., 49—58, 62, 205—10, 288, 365 f.
- Omgifte, 58.
- Overdrev, Bosættelse paa, 214 f., 286, 295, 299, 302. — Opdyrkning af, 284, 285, 293, 316, 320, 324, 356, 363, 365 f.
- Pension, 250, 234.
- Pladshusmænd, 117 f.
- Pligthuse (ved nedlagt Gaard), 289, 296, 302, 312 f., 315 f., 322, 360, 365.
- Pligtsarbejde, se Hoveri.
- Præsteindberetninger, (1657) 17, 18, 20, 22 ff., 43 f., 159, 317. Jfr. Emdt. og O. E.
- Regeringens Stilling til Husmændene, (især) 148, 299 f., 326—28, 334 f., 340 ff., 345, 373 ff.
- Rentekammeret, se især Jordreform og Regeringens Stilling.
- Røstancer, 76, 128 ff., 190 f., 193, 244, 272, 279, 337, 359.
- Rydningshjælp, 299, 303, 308.
- Røgttere, 168 f., 177 f., 250.
- Rømninger, 35, 40, 144, 239.
- Samsø, 22. Jfr. Jylland.
- Sekvestring, 161, 188, 190 f., 222, 275.
- Selveje, (Gaardmænd), 43 f., 59, 150, 232, 304, 343 ff. — (Husmænd), 131 f., 207, 295 ff., 305 f., 317, 320, 323, 344 f., 363, 371. Jfr. Arvefæste.
- Skaane, 63, 326.
- Skaaninger, 36 (Note 51), 360.
- Skat, 94 ff., 137 ff., 153, 201, 296, 357. — Frihed for, 148 f., 302. Jfr. Ekstraskat.
- Skifteprotokol, 161, 163, 165, 172, 175, 186, 188 f., 194, 212 f., 216 ff., 222 f., 241, 246 f., 250, 263 f., 328 f., 363.
- Skifter, i Gaardmandsboer, 188—91, 194, 246, 370. — i Husmandsboer, 191—95, 263—73, 275—78, 362 f., 370. — i Indsiderboer, 192, 265, 267 ff., 275, 363.
- Skiftereform, 274 f., 328 f.
- Skifteomkostninger, 194, 273, 275, 329, 363.
- Skiftetider, 235.
- Skoleholdere, 45, 141 f., 168, 290, 294, 297, 311.
- Skolegang, Skolepenge, 141 f., 185.
- Skovarbejdere, 212 f.
- Skovfogder, 45, 52, 88, 158, 168, 219.
- Skovhuse, 159, 215, 218.
- Skovtyverier, 211, 225, 262.
- »Skulteuger«, 174, 235.
- Smaabrug, se Huse med Jord.
- Smede, 155 f., 212 f., 215, 252, 270, 271, 368.
- Sognetabeller (sjællandske), II, 26—32. Jfr. O. E. — Bilag I—III og VI.
- Soldaterhuse, 151, 314 f., 331 ff.
- Soldatertjeneste, 71 f., 97—100, 144 ff., 148—51, 206, 283, 330—33, 367 f., 371.
- Sommerakkorder, 171, 175, 208, 244—48, 253, 369.
- Stavnsbaand, 112, 131, 142—51, 275, 362, 371, 375.
- Strafdage, se Restancer.
- Stude, 16, 160 ff., 216.
- Sverige, 71 f., 150 f., 326, 331, 368.
- Svin, 160 ff., 167, 217 f., 222.
- Sygehuse, 142, 261.
- Synsforretning, 77, 328 f. Se ogsaa Skifter.
- Tiende, se Kirkelige Afgifter.
- Tilgodehavender, 246, 270, 277.
- Tjenestefolk, 16, 32, 35, 48, 64—67, 69—72, 142, 154, 168—71, 176 f., 225 ff., 229—36, 238 ff., 330 f., 335 f., 339, 369, 371. — ved Hovedgaarde, 168 f., 231 (Note 297), 354.
- Tjenestevang, 202 f., 261, 279, 371.
- Tugteret, 335, 341.
- Tvangsarbejde, 179, 183, 185, 255, 261, 341.
- Tyskland, 326.
- Tyveri, se Kriminalitet.
- Tærskere, 168 ff., 173, 176 ff., 243, 247, 250, 258, 296.
- Tørveskær, se Brændsel.
- Udflytning, 286, 288, 291, 295, 302 f., 315.
- Udskiftning, 199, 210 f., 220, 281 f., 284 f., 288—326, 365, 373. — af Huslodder. (Areal), 286, 288 f., 293 f., 299, 301, 305, 308, 311 ff., 315, 324 ff., 353—57. (Beliggenhed, jfr. Overdrev), 294 f., 301 f., 319. (Sammenlægning), 345, 362, 374.
- Udstykning af Gaardbrug, (jfr. Gaardnedlæggelse), 282, 286, 305 ff., 355 ff. — af Hovedgaardsjord, 281, 286, 287, 307, 324 f., 336, 362, 371.
- Udsæd, se Kornavl.
- Ugedage, se Hoveri, Husmænds.
- »Undertægt«, se Aftægt.
- Vandringer, 29 f., 63, 66 f., 143 f., 197, 239, 330 f., 360.
- Vejvæsen, 142.
- Vornedskab, 35, 147. Jfr. Stavnsbaand.
- Vængebrug, 159 f., 215, 286, 288, 319, 324.
- Værktøj, 155 f., 192, 268, 270.
- Værnepligt, se Militærvæsen.
- Ægtepar, se Folkemængde.
- Ægteskaber, Regulering af, 138, 140 f., 203, 261.
- Ødegaarde, 15, 21, 22, 35—38, 160, 277, 322. Jfr. Gaardnedlæggelse.
- Ødegaardshuse, 35—38, 42, 105 f., 365.
- Ødehuse, 24 ff., 291, 296 f.
- Ødejord, 143, 158, 284.